

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Дејан М. Булић

**НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО „ЗЕМЉЕ“
МОРАВИЦЕ (XIV - СРЕДИНА XVI ВЕКА)**

докторска дисертација

Београд, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Dejan M. Bulić

**SETTLEMENTS AND POPULATION
„COUNTRY“ MORAVICE (XIV - MID XVI
CENTURY)**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014

**ПОДАЦИ О МЕНТОРУ И ЧЛАНОВИМА КОМИСИЈЕ
ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Ментор:

проф. др Синиша Мишић,
редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

проф. др Јелена Мргић,
ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

проф. др Весна Манојловић-Николић,
ванредни професор, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

доц. др Дејан Радичевић,
доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

НАСЕЉА И СТАНОВНИШТВО „ЗЕМЉЕ“ МОРАВИЦЕ (XIV - СРЕДИНА XVI ВЕКА)

Резиме:

На издвајање „Земље Моравице“ као посебне целине утицала су два чиниоца: први, постојање на том простору удеоне кнежевине Немањиног старијег брата Страцимира, и, посебно, оснивање Моравичке епископије, под чијом јурисдикцијом се налазило ово подручје. Земље Моравице обухватале су знатно пространство у југозападном делу Србије.

На представљеној природно-географској позорници, догађаји су приказани у хронолошком низу. Промена начина живота у касној антици и раној византији, манифестује се изградњом великог броја утврђења. До сада је захваљујући археолошким истраживањем и рекогносцирањем терена констатовано 17 рановизантијских утврђења. За два утврђења код Косјерића, Злоступ и Парамун, у литератури третирана као средњевековна, утврђено је да припадају рановизантијској епохи.

Моравице су доспеле под турску власт до 1458. године када су уписане међу турским територијално-управним јединицама као „вилајет. Након турских освајања земље Моравице су се нашле у оквиру Смедеревског санџака, подељене на више нахија и кадилука, док је јужним делом, област улазила у Босански санџак. У складу са постављеном структуром рада циљ је био да се јасно дефинишу границе земље Моравице, њене евентуалне жупе, а касније и нахије.

Основна подела привреде је на градску привреду, сеоску привреду и рударство. Сеоске занатлије су своју делатност темељиле на сопственим сировинама биљног и животињског порекла и у највећем броју случајева задовољавали су сопствене потребе. О постојању занатлија сазнајемо у анализираним пописима, када је поред имена појединог домаћина уписано и занимање.

У Смедеревском санџаку, самим тим и у Моравицама, као обрачунска мера за житарице користило се лукно, које је садржало 4 или 6 једренских мерица (92,36 кг или 138,54 кг), да би се његова величина повећала на 7 или 8 истанбулских мерица (179,592 кг или 205,248 кг), тек након 1536. године.

Дубровачки архивски подаци сведоче о Ужицу као караванској станици и транзитном подручју. Са развојем града Ужица као муслиманског средишта, издижу се службе везане за верске потребе у џамијама и друга интелектуална занимања. Поред трговине, услужних и угоститељских делатности, захваљујући богатству у стоци Ужице је остало значајно кожарско средиште.

Предео Моравица није познат по рудном богатству, иако је рудник Тахор обухваћен пописом 1536. године, а за рудник Чемерно сазнајемо из пописа мартолоса и неких података везаних за закуп рудника.

Основни типова насеља у средњевековној држави била су град, трг, село и катун. На простору Моравице у османском добу једини градски центар је Ужице. Градина у Стапарима у хронолошком смислу претходи Ужичком граду и налази из некрополе могу заиста да сведоче о страдању становништва у сукобима кнеза Лазара и Николе Алтомановића. И Градина-Трешњевица код Ивањице могла је да страда у истим сукобима. Из 14-15. столећа потиче још недовољно археолошки истражено утврђење Градина-Ерчеге као и утврђење у близини села Солотуше, које је свој коначан облик добило у 15. столећу.

Издвојени податак из 1405. године о свраћању дубровачких трговаца у Ариље, највероватније, указује на постојање трга код овог манастира. У два наврата током 15. столећа помиње се трг Рујно. Поред Ужица и у Пожеги се од 1476. усталио пазар и панађур, вероватно наслеђујући средњевековну праксу. Уздизањем Ужица сва трговина сели се у овај градски центар.

Османски извори пружају податке и о демографским потенцијалима ове области, уз коришћење одређених модела за утврђивање броја становника. Године 1476. у области Моравице уписано је 247 влашких и 7 рајетинских села, док је просечна величина влашких насеља износила 13,19 кућа. Два пописа, из 1536. и 1572. године, су блиски по вредностима и указују на устаљеност насеља: 15,69 и 15,77 кућа.

Према попису из 1476. године у Моравицама забележено је укупно 3549 кућа, од чега 5 муслиманских, односно 32065 становника. Највећи број становника био је 1528/30: 38923, да би се између 1536. и 1572. кретао између 25707 и 24009

становника. Добијеним бројкама треба додати и становништво Моравица у Босанском санцаку.

Становништво у Османском царству делило се на две основне друштвене групе, на једној страни били су аскери тј. војни, повлашћени слој друштва, а на другој раја - произвођачи на миријској земљи. Од читавог низа полувојничких, повлашћених категорија становништва у Моравицама Власи су били најбројнија група становништва. Поред њих повлашћени су били и они који су обављали специфичне војне делатности и занате од важности за османску државу: војнуци, мартолови, дербенџиј, соколари, јастребари...

У поглављу посвећеног цркви посебно је разматрана Ариљска митрополија, јер њена територија дефинише и територију „Земље Моравице“. У раду су монографски разматрани манастири и цркве средњевековне епохе. Подаци о пореским давањима појединих манастира налазе се у турским пописима. Из неких разлога неки манастири остају незабележени и за њих сазнајемо из других извора. Јужни део Моравица није био у оквиру Смедеревског санцака, те немамо податке о црквама и манастирима у овом њеном делу, али знамо за постојање манастира Ковиле. Иако цркве и манастири нису пописивани, јер не представљају пореску категорију, помени попова и њихових чланова породице указују на постојање црквених храмова у насељима.

У више пописа на тлу Моравица до 1572. године забележен је укупно 71 црквени објекат, од чега манастира 5 и 66 цркава. Најбројнији објекти су из пописа из 1476. године, чак 34.

Доминантна популација на тлу Моравица је српског етноса, што потврђују властита имена. Захваљујући турским дефтерима може се поуздано утврдити број муслимана, као и динамика исламизације кроз сукцесивне пописе.

У првом попису Смедеревског санцака 1476. године број муслимана и конвертита на простору Моравица је занемарљив. У два спојена пописа – влашки попис из 1528. године и попис раје из 1528/30. године – било је укупно 328 муслиманских породица, односно 5,34%. Попис из 1536. показује број од 3083 муслимана, односно 11,99 %, а 1572. године број муслимана износи 3735 или 15,56 %

становништва. И на тлу Моравица потврдила се чињеница да су први муслимански цемати настајали у већим пазарним и трговинским центрима. Највећа муслиманска заједница формирана је у Ужицу, једином градском центру, и селима у непосредном окружењу.

Значајне и најважније комуникације - делимично познате у изворима из антике и средњег века, - најбоље трасирају пописана дербенијска села, скеле и „бродова“ и материјални трагови старих путева и мостова.

Бројна гробља сведоче о насељености појединих села током средњевековне епохе. На простору Моравица забележено је на основу литературе и наших рекогносцирања 95 локалитета са средњевековним надгробним обележјима.

У табеларним прилозима дати су пописи села из османских дефтера, са релевантним подацима. Табеле прате одговарајуће карте убицираних насеља. У убицирању исчезлих насеља користили смо се различитим врстама топономастичког материјала: топографским и географским картама, постојећим радовима историчара, али и радовима географа, етнолога и филолога, те резултатима истраживања и рекогносцирања терена. Од значаја била је и анализа сачуваних топонима и локалних предања, те материјални трагови са извесних локалитета.

Хеуристичку основу нашег рада чини неколико већих група извора. Из средњевековног периода податке о ретким средњевековним насељима пружа неколико повеља којима су даривани поседи манастирима. Драгоцене податке пружају дубровачки документи, углавном о њиховом пословању на овом простору. За писање друштвене и културне историје некадашње земље Моравице посебну важност имале су османске пописне књиге. Оскудна средњевековна грађа, како у квантитативном смислу тако и у богатству садржаја, делимично је надомештена постојећим остацима материјалне културе, као и резултатима археолошких ископавања и теренским рекогносцирањем ове области.

Полазни метод био је аналитички, чијом је применом створена основа за каснију синтезу и компарацију. Анализом појединачних писаних извора, издвојене су вести, често само фрагментарне, које се односе на тему рада. Сазнања изведена на основу писаних извора, употпуњена су топономастичким подацима и материјалним

остатацима покретне и непокретне природе. Компарација систематизованих података омогућило нам је да нагласимо оно што је заједничко, као и да издвојимо одређене специфичности.

Кључне речи:

Србија; рана Византија; средњи век; турско доба; „земље“ Моравице; демографија; утврђења; манастири; цркве, надгробници.

Научна област: Историја

Ужа научна област: Национална историја средњег века и историјска географија

УДК: 908(497.11)"13/15"

SUMMARY

Two factors affected on the separation of "Zemlje Moravice" as distinct entity: the existence of *pro rata* principality of Nemanja's older brother Stracimir in this area, and, in particular, the establishment of Episcopcy of Moravice, which held the jurisdiction above this region. "Zemlje Moravice" included wide area in the southwestern part of Serbia.

In the presented natural-geographical stage, the events are displayed in chronological sequence. The changeover of the way of life in late antiquity and Early Byzantine times is manifested with construction of numerous fortifications. So far, thanks to archaeological research and ground survey, 17 Early Byzantine fortifications is noted. Two fortifications near Kosjerić, Zlostup and Paramun, assigned in literature as medieval, are now determined as fortifications from Early Byzantine epoch.

Moravice came under Turkish rule not after 1458 when they were registred among Turkish territorial-administrative units as "vilayet". After Turkish conquest, the "Zemlje Moravice" are found within the Sanjak of Smederevo, divided into several *nahiyes* and *kadiluks*, while their southern part entered the Bosnian Sanjak. In accordance with the structure set up in work study the aim of research was to clearly define the boundaries of "Zemlje Moravice", their eventual *župas* (parish), and than the *nahiyes* (districts).

The basic division of the economy is the city economy, rural economy and mining. Rural craftsmen based their activities on their own raw materials of plant and animal origin and in most cases that satisfied their own needs. The craftsmen are represented in Turkish censuses analyzed in this work - occupation was entered in addition to the names of each householder.

In Sanjak of Smederevo, hence in "Zemlje Moravice" *lukno* was used as measuring unit for grain, and it contained 4 or 6 Jedrene *mericas* (92.36 kg or 138.54 kg), in order to increase its size to 7 or 8 Istanbul *mericas* (179.592 kg or 205.248 kg) after 1536.

Dubrovnik archival data testify of Užice as a caravan station and a transit area. With the development of the town of Užice as Muslim center, services related to the religious needs of mosques and other intellectual professions are rising. In addition to trade, service

and catering industry, thanks to the rich resources of cattle, Užice became also significant leather industry center.

Although the region of Moravice is not renowned for its mineral resources, the mine Tahor was included in the census from 1536, and for the mine Čemerno we learn from the *martolos* census and some data related to the lease of the mine.

Main settlement types in the medieval state were: town, market square, village and pasture (*katun*). In the Ottoman time the only town center in Moravice area was Užice. Gradina in Stapari in a chronological sense precedes the town of Užice and foundings from its necropolis can truly testify to the population sufferings in conflicts between Prince Lazar and Nikola Altomanović. Gradina-Trešnjevica, near Ivanjica, could also get devastated in these clashes. Dating from 14th-15th century we have Gradina-Erčege fortress, still archaeologically under-explored, and fortification near village Solotuša, which received its final form in 15th century.

Information about Dubrovnik merchants passing by Arilje, dating from 1405, probably indicates the existence of the square by this monastery. The market square Rujno is mentioned on two occasions during 15th century. Besides Užice, market and village fair were stabilized also in Požega from 1476, probably inheriting the medieval practice. With elevation of Užice all trade moved to this city center.

Ottoman written sources provide information on the demographic potential of the region, using specific models to determine the number of inhabitants. In the year 1476 in Moravice region 247 vlach and 7 *raja* villages were registred, while the average size of the vlach village was 13.19 houses. Two censuses from 1536 and 1572 are close to the values and indicate the steadiness of the villages: 15.69 and 15.77 houses.

According to the census in Moravice from 1476 a total of 3549 houses, of which 5 Muslim, and 32065 residents were noted. The largest population was in 1528/30: 38923 residents. Between 1536 and 1572 the number ranged between 25707 and 24009 residents. To these numbers the population of Moravice from Bosnian Sanjak should be added.

The population of the Ottoman Empire is divided into two main social groups: on the one side were *askeri* i.e. military, privileged society class and on the other side *raja* - manufacturers on state land. Out of halfmilitary, privileged categories of citizens in

Moravice Vlachs were the largest groups. Beside them, privileged were those who practiced specific military activities and crafts important to the Ottoman state: *vojnuci*; *martolosi*; *derbendžije*; *sokolari* (falconers), *jastrebari* (hawkers)...

The Metropolitanate of Arilje is considered in particular in the chapter dedicated to the church organisation, because its territory defines territory of “Zemlje Moravice”. Monasteries and churches of the medieval era were monographically elaborated in this work. Data on tax benefits of certain monasteries are included in Turkish censuses. For some reason, some monasteries remain unrecorded, and informations about them we find in other sources. The southern part of Moravice did not belong to the Sanjak of Smederevo, therefore we do not have data on churches and monasteries from this part of Moravice, but we know of the existence of the monastery Kovilje. Not being a taxation category, churches and monasteries as such were not listed in censuses, but notations of priests and their family members points to existence of churches in some settlements.

A total of 71 ecclesiastical building on the territory of Moravice were registred in censuses until 1572, of which 5 monasteries and 66 churches. The largest number of 34 ecclesiastical buildings was noted in census from 1476.

The dominant population on the territory of Moravice is Serbian ethnic group, as evidenced by their personal names. Owing to Turkish *defters* we can reliably determine the number of Muslims, as well as the dynamics of Islamization through successive censuses.

The first census in Sanjak of Smederevo from 1476 shows that the number of Muslims and converts in Moravice region is negligible. Two joined censuses - Vlach registration from 1528 and *raja* registration from 1528/30 bring number of total of 328 Muslim families, or 5.34 %. Census from 1536 gives the number of 3083 Muslims, or 11.99 %, and the one from 1572 3735 Muslims or 15.56 % of the population. The first Muslim *džemati* (urban settlements) on the territory of Moravice emerged in larger market and trade centers. The largest Muslim community was formed in Užice, as the only town center, and in villages in vicinity.

Significant and important road communications, partly known from historical sources from Antiquity and the Middle Ages, trace villages of *derbendžije* noted in Turkish censuses, ferries and “brodovi” (fords) and material traces of old roads and bridges.

Many cemeteries testify to the habitation of some villages in the medieval era. Based on the literature and our own ground survey we recorded 95 sites with medieval tomb inscriptions and marks on the territory of Moravice.

The tabular appendices give lists of villages in Ottoman *defters* with relevant data. Tables follow adequately maps of identified settlements. In locating vanished settlements we used different types of toponymy: topographical and geographical maps, available work of historians, but also geographers, ethnologists and philologists, then results of field excavation and ground survey. Of certain importance was the analysis of preserved toponyms and local tradition, but also material traces from certain sites as well.

Heuristic base of our work consists of several large groups of sources. A few charters on property bestowal to some monasteries provide data on rare settlements from medieval period. Dubrovnik documents provide valuable information, mostly on their business activity in this area. Particular relevance in composing social and cultural history of the former „Zemlje Moravice“ had Ottoman census registry. Scanty medieval data, both in terms of quantity and content richness, is partially offset by existing remains of material culture, by results of archaeological excavations and by ground survey of observed area.

The initial method was analytical, which we used to form the basis for the subsequent synthesis and comparison. Using the analysis of individual written sources, we extracted facts, often only in fragments, which are related to the topic of this work. Cognition derived from written sources is complemented by toponymics data and material remains of movable and immovable nature. Comparison of systematized data allows us to emphasize what is common, and what can be highlighted as specific features.

Keywords: Serbia; Early Byzantine period; Middle Ages; Turkish period; country Moravice; demography; forts; monasteries; churches; tombstones.

Scientific Field: History

Specific Scientific Field: National medieval history and historical geography. Sciences

UDC: 908(497.11)"13/15"

САДРЖАЈ:

УВОД	1
ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА	9
ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ "ЗЕМЉЕ" МОРАВИЦЕ	24
Границе територије - 24	
Рељеф - 26	
Реке - 31	
Клима - 50	
Педолошки састав - 52	
Вегетациони покривач - 55	
ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ	58
Векови римске доминације - 58	
Словенско досељавање и први векови - 63	
Материјални трагови - 73	
Немањићи и Деспотовина - 85	
Османска власт у првим деценијама- 100	
ЗЕМЉЕ МОРАВИЦЕ	104
Територија - 115	
Тимарски систем и организација - 119	
ПРИВРЕДА - ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ	128
Процене производње - 137	
Сеоски занати - 150	
Градска привреда - 157	
Рударство - 174	
НАСЕЉА	180
Градови и тргови у средњем веку - 180	
Градска насеља - 183	
Ужички град - 185	
Стапари - 190	
Кулина код Солотуше - 193	
Градина Трешњевица - 194	
Градина Ерчеге - 198	
Тргови - 202	
Трг Рујно - 204	
Ариље - 205	
Сеоска насеља - 205	
Сеоска насеља у средњем веку - 205	

Сеоска насеља у османском добу - 207

Насељена села - 207

Запустела насеља 210

СТАНОВНИШТВО.....215

Демографска кретања - 215

Здравствене прилике - 228

Етничка припадност - 234

Основне друштвене групе - 236

Раја - 236

Власи - 241

Категорије становништва са посебним статусом - 248

Војнуци - 249

Мартолоси - 250

Дербенције - 255

Соколари и јастребари - 264

Остале категорије становништва са пореским олакшицама - 267

ЦРКВА..... 270

Црквени споменици - 287

Црква Св. Ахилија у Ариљу - 287

Бела Црква Каранска - 308

Манастир Рача - 312

Манастир Ковиље - 315

Манастир Рујан - 317

Мркшина Црква - 321

Бреково, црква Св. Николе - 325

Брезова, црква Св. Николе - 326

Манастир Клисура - 331

Црквене грађевине према пописима - 332

ИСЛАМИЗАЦИЈА.....348

ПУТЕВИ И САОБРАЋАЈ.....356

Мостови - 372

Речни путеви, скеле и „бродови“ - 376

НЕКРОПОЛЕ И ЊИХОВИ ТРАГОВИ.....380

ЗАКЉУЧАК.....408

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....419

ПРИЛОЗИ (Табеле: 1-10, Карте: 1-8 и Табле: 1-69)

УВОД

„Земља“ Моравице спадају у оне регије српског етничког простора чија је средњовековна прошлост обавијена велом тајне. Први и најважнији проблем је малобројност сачуваних средњовековних извора за област западне Србије. Извора за манастирске поседе нема, а ретки су и помени у дубровачком архиву јер због етапне организације караванске трговине у ове крајеве Дубровчани релативно касно залазе.

На издвајање Моравице као посебне целине утицала су два чиниоца: први, постојање на том простору удеоне кнежевине Немањиног старијег брата Страцимира, и посебно оснивање Моравичке епископије, под чијом јурисдикцијом се налазила жупа Моравица али и знатно шире подручје. Подручје Моравичке епископије по свом територијалном обиму може се изједначити са средњовековним термином земље Моравице, која је обухватала територију неколико жупа и суседних крајева, који немају жупски карактер.

Средњовековне земље Моравице данас би обухватале територију неколико општина: Ивањице, Ариља, Пожеге, Ужица, Косјерића, Лучана, Бајине Баште, једним делом Чајетину, а тек са по неким насељем Ваљево и Г. Милановац.

У географском смислу од планине Каблар источна граница се спуштала на југ ребеном планине Јелице до западних огранака планине Чемерно, граница је затим скретала на југозапад развођем река Студенице и Моравице до северних огранака Голије. Одавде, граница је окретала на северозапад преко планине Јавора, а затим у правцу Дрине, преко планине Муртенице, Златибора и Таре. На западу земље Моравице налазила се Дрина, док је северни део земље Моравице обухватао највећи део планинске области Црне Горе односно врхове планина Бобије, Повлена, Маљена, на истоку до Сувобора. Северозападна граница се поклапала са данашњом облашћу Црне Горе, у који улазе четири насеља из општине Г. Милановац (Богданица, Гојна Гора, Дружетићи, Каменица). У питању је велика област, са планинским рељефом и мало обрадивог земљишта, концентрисаног претежно у Пожешкој котлини и

токовима реке Моравице, Ђетиње, Скрапежа, Лужнице, Бјелице и једним делом реке Дрине.

Посматрана теорија са источне стране, односно од Овчарско–кабларске клисуре граничила се са жупом Моравом, југоисточно са жупом Ибром, односно Доњим Ибром коме је припадала и цела долина реке Студенице. На југу се простор граничио са жупом Расом, под Рашким епископом и жупом Сјеницом; југозападно се налазила жупа Дабар.

Главна истраживања су усмерена на период позног средњег века и први века турске власти, када се ситуација у овом времену прилично поуздано може посматрати и као стање са самог краја средњевековне епохе. Из ових времена има највише података, а подаци из турских дефтера делимично надомешћују мањак средњевековних извора.

Након историјата истраживања и увида у главну литературу следи део посвећен границама и природно–географским особинама посматране територије.

На представљеној позорници догађаја, приказани су у хронолошком низу догађаји који су обележили политичку и културну историју овог простора. Истраживања започињемо прегледом стања у касној антици и променом начина живота, који се манифестује изградњом великог броја утврђења. Један број њих је познат са ранијих ископавања, док су други регистровани наменским рекогносцирањем за ову прилику. Истовремено су нека утврђења, раније сматрана као средњевековна, опредељена у рановизантијску епоху. Оваква ситуација је претходила словенском и српском досељавању на ове просторе, о чему су и даље више него скромни материјални трагови, јер усмерених истраживања на овој проблематици није ни било. На крају овог поглавља разматрају се материјални трагови ових епоха.

Хронолошки оквир обухваћен насловом започиње изградњом храма Св. Ахилија. На месту храма Св. Ахилија који је обновио краљ Драгутин, око 1283–1286, а живописана 1296. године, налазио се старији манастирски храм — седиште моравичке епископије од тренутка успостављања Српске архиепископије, а од

времена цара Душана и митрополије, на чијем чеку је деловао читав низ моравичких епископа и митрополита.

Основна подела привредних активности била је на градску и сеоску привреду, која се разликовала како по гранама којима су се бавиле, тако и по структури радне снаге коју су мобилисале. Доминантна привредна грана је била сточарство, судећи по географским одликама тла, док је земљорадња била везана за долине река и низијска подручја. Градска привреда је почивала на трговини и занатству. Експлоатација руде од праисторије, антике, а посебно од средњег века уз скромне историјске изворе оставила је сведочанство траговима на терену и топономастиком.

Почев од 1329. године помиње се Ужице као трг, а изоловани податак из 1405. године се односи на караван чије је одредиште био Св. Ахилије у Моравицама, у земљу деспот Стефана. Из исте године је и повеља којом је деспот Стефан 1405. године дао манастиру Милешева „*пет села у Моравицах...*“. У том тренутку Србија је, достигла врхунац у урбанизацијским процесима а развој привреде, трговина и занатство био је у полету. Поред помена у различитим документима, ослонац за разматрање привреде пружају и покретни и непокретни археолошки налази.

У складу са постављеном структуром рада истраживање је усмерено на територијално–политичким променама, управној и друштвеној структури. Циљ је био да се јасно дефинишу границе земље Моравице и њене жупе, а касније број и границе нахија. Колико нам то извори и археолошки налази дозвољавају реконструисан је привредни, социјални, урбани и политички развитак земље Моравица током средњовековне епохе и почетних година османске власти.

Моравице су доспела под турску власт до 1458. године када је уписана међу турским територијално–управним јединицама као „вилајет“, а касније као „нахија“. Освајањем Београда, Шапца и околине 1521. године, завршено је османско освајање подручја некадашње српске државе на северозападу. Након турских освајања земље Моравице су се нашле у оквиру Смедеревског санцака, подељене на нахије. Само јужним делом, област је улазила у Босански саџак.

За писање друштвене и културне историје некадашње земље Моравице посебну важност има османска архивска грађа. У покореним областима османске

институције биле су основни носиоци административне и управне власти, па самим тим и једина тела световног карактера која су могла оставити писане документе о политичким, привредним, друштвеним и културним приликама Царства. Међу изворима ове врсте посебан значај имају османске пописне књиге сачињаване периодично за поједине административне области османске државе. Као званична документа фискалног карактера пружају поуздане и детаљне податке о пореским структурама и разним сегментима друштвеног живота, а цикличности њиховог настанка, омогућавају праћење појединих друштвених појава кроз време.

Уз све мањкавости једностраности османских пописних књига или доступности овакве грађе због малобројних и нецеловитих превода, као и квалитета превода, оне представљају основ и базу за изучавање друштвене историје.

У истраживачкој фази рада на теми *Насеља и становништво „Земље“ Моравице (XIV — средина XVI века)* коришћено је укупно девет османских пописа становништва Смедеревског санџака, насталих у раздобљу од непуног века (од 1476. до 1572. године). Поред тога јужни део земље Моравица улазио је у састав Босанског санџака због чега су коришћена и два доступна пописа санџака Босна из 1468/69 и из 1604. године.

Међу њима посебан историографски значај има попис Смедеревског санџака из 1476. године, као први сачувани детаљан попис ове области након пада под османску власт. Због своје хронолошке блискости са средњим веком, осликава време и стање које се приближно може схватити и као средњевековна епоха, а посебно је значајан за црквену историју. Иако се влашки статус додељивао насељеном становништву на крајиштима, у случају Моравица, је вероватно затечено становништво добило овај статус и било само попуњено новопридошлицама.

Карактер доступних извора у првом реду османских и материјални трагови на терену определили су и структуру рада и проблемску усмереност.

Привредни систем Османског царства, обезбеђивао је војну силу за реализацију освајачких планова и економско функционисање државе. Друштвени живот царства, самим тим и у Моравицама је почивао на тимарском систему, што је

опредељивало унутрашње административно устројство и поделу становништва на основне друштвене групе.

Пописне књиге су омогућиле да буду утврђене граница унутрашњих административно–територијалних јединица (нахија) и принципа њиховог територијалног уобличавања. Карактер крајишта, али и укупне природно–географске одлике Смедеревског санцака утицале су на врсте насељених места, а војне потребе за постојањем извесног броја утврђених места.

Захваљујући природно–географски условима и степену развијености привреде, сеоска насеља су у Моравица била преовлађујући тип насеља у другој половини 15. и првој половини 16. века. На основу података о висини пореских давања у османским пописним књигама могуће је извршити процену производње, појединачних производа, степен развијености сеоске привреде и врсте производа.

О привредним кретањима, нарочито градских центара сведоче законски прописи Смедеревског санцака и околних санцака, али и извори дубровачке провенијенције. Османске пописне књиге, нуде податке и за градска и рударска насеља, но она се свде на град Ужице и рудник Тахор. Индиректно уз још неке османске изворе, сазнајемо за рудник Чемерно. Значај рударства се из ових података не види, а подаци указују на доминантну сеоску привреду, окренуту пре свега својим ресурсима и производњи за своје потребе.

Наредно поглавље усмерено је на питања из области средњовековне и османске територијалне организације, класификација насеља и критеријума по којима је извршена. Основна три типа насеља у средњовековној држави била су : град, трг село и катун., од којих катун нестаје у Моравицама у време турске власти.

Осим о врстама привредних делатности које су у њима обављане, османски извори пружа податке и о укупним привредним и демографским потенцијалима ове области, уз коришћење одређених модела за утврђивање броја становника.

Карактер власти успостављен након османских освајања, тј. уведени систем земљишних односа, условио је поделу становништва на две основне друштвене групе, рају и влахе, који су посебне пописиване. На основу пореских дажбина и начина пописивања пореских обвезника могу се извршити процене броја становника,

принципима опорезивања, положају и величини насеља.... Овакав статус крајишта условио је и постојање низа социјалних група са посебним статусом, који су обављани важне службе за функционисање државе, углавном полицијске и зато били у привилегованом пореском статусу (војнуци, мартолови, дербенџије, соколари, разне занатлије). Ширењем територије Османског царства и губљењем статуса крајишта, ове групе губе своје привилегије и полако се гасе. И процес исламизације пратити се на основу пописних дефтера.

Османске пописне књиге Смедеревског санџака пружају податке и о верским односима, односно конфесионалној разнородности ове области. Подаци о пореским давањима појединих манастира, налазе се у овим пописима, али се на основу индиректних података, могу установити и сеоске цркве. Иако нису пописиване, јер не представљају пореску категорију, помени попова и њихових чланова породице указују на постојање црквених храмова у насељима где се помињу. Српска православна црква и њена црквена организација, била је стожер очувања вере, народне традиције и осећања етничке припадности, што је за последицу низак степен исламизације становништва у посматраном времену.

У поглављу посвећеног цркви посебно је разматрана Ариљска митрополија, јер њена територија дефинише и територију „земље“ Моравице. Као посебне целине посматрани су манастири и цркве средњевековне епохе, као и материјалних остатака црквених храмова.

У убицирању ишчезлих насеља смо се различитим врстама топономастичког материјала: топографским и старим географским картама, пописима топонимије, али и постојећим радовима најпре историчара који су се већ бавили убикацијом насеља на овим просторима, али и радовима географа, етнолога и филолога, те теренским истраживањима археолога и сопственим рекогносцирањима и археолошким истраживањима на терену. Од значаја била је и анализа сачуваних топонима и локална предање, те трагови материјалне природе са извесних локалитета.

Значајне и најважније комуникације делимично познате у изворима из антике и средњег века, најбоље трасирају дербенџијска села у турским пописима, односно осетљивих места на путу која су чувана, помени скела, „бродова“ и прелаза и

постојећи тргова или материјални трагова старих путева и мостова. Промет роба одвијао се и рекама, због чега су разматрана и превозна средства.

У закључку је изнет сажети преглед сазнања до којих смо дошли. На крају текстуалног дела рада приложен је списак извора и литературе.

У табеларним прилозима дате је пописе села из првих османских дефтерима Смедеревског санцака до 1572. године, као и из два пописа Босанског санцака, са релевантним подацима. Табеле прате одговарајуће карте убицираних насеља. У оквиру прилога дат је картографски материјал, илустративни материјал, основе градова и цркава, те фото документација, као и тематске табеле и карте.

Хеуристичку основу нашег рада чини неколико већих група извора: дипломатички материјал (домаћи–српски, византијски, дубровачки, угарски, млетачки) са посебном групом османских извора (пописни дефтери, кануни и канун–наме), путописи, топономастички, етнографски и картографски материјал. Оскудна средњевековна грађа, како у квантитативном смислу тако и у богатству садржаја делимично је надомештена постојећим остацима материјалне културе. Истовремено су коришћени и необјављени подаци до којих су дошле надлежне музејске институције и завод из Краљева. Било је неопходно извршити поновну анализу и ревизију неких досадашњих археолошких истраживања и научних закључака. У циљу проналажења додатним података, вођена су и мања археолошка ископавања и теренска рекогносцирања Области.

Полазни метод био је аналитички, чијом је применом створена основа за каснију синтезу и компарацију. Анализом појединачних писаних извора, издвојене су вести, често само фрагментарне, које се односе на тему рада. Сазнања изведена на основу писаних извора, употпуњена су анализом простора, односно географских одлика тла, топономастичким подацима и у првом реду материјалних остатака покретне и непокретне природе.

Упоредо са синтезом примењен је и компаративни метод при чему су конкретни историјски подаци и археолошки материјал везан упоређен са подацима и налазима осталих српских земаља и каснијих санцака. Компарација

систематизованих података омогућило нама је да нагласимо оно што је заједничко, као и да издвојимо одређене специфичности.

У последње време настало је неколико монографија објављених у едицији Хроника села које је покренула САНУ, или у другим издањима, али методолошки заснованим на том моделу. Уз све методолошке мањкавости у оваквим монографијама могуће је наћи низ индикативних микротопонима и података о историји села, бројна усмена казивања и предања. Међутим, ови подаци, често непоуздани захтевају рекогносцирање и проверу на терену што овом приликом нисмо били у прилици да учинимо.

Још један ресурс, само је делимично употребљен, а свакако је остао недовољно расветљен, то је анализа постојеће топонимије. Свесни ових мањкавости, пред собом их видимо, као предстојећи задатак, уз увек недовољна рекогносцирања терена.

Обрадом изнетих питања и тематских целина, разматраних на основу доступних података, трагова материјалне културе и топонимије настојали смо да дамо пресек друштвених односа и културну историју „земље“ Моравице током средњовековне епохе и првих векова турске власти.

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

Први подаци геолошких истраживања шире области срећу се код Жујовића (1893), а затим код Јована Цвијића, који је проучавао прибрежни рељеф и абразионе површи, карстне феномене, укључујући и стварање котлина.¹

М. Зеремски (1954, 1956) је проучавао рељеф планине Таре и Креманску котлину, односно рељеф у горњем току реке Ђетиње.² Планини Златибор је посвећена посебна свеобухватна географска студија и коме су обрађена његова морфогенеза, климатологија, хидрографија, демографија, агрокомплекс, туристички потенцијал и саобраћај.³ За географски приказ и рељеф Драгачева најзначајнији су радови Шушића, Ћирића и Ђуровића.⁴

Сретеновић 1955. г. даје основне физичко–географске карактеристике слива Моравице, особености водног режима и могућности коришћења вода.⁵ Р. Ршумовић (1960) је дао најдетаљнију геоморфолошку студију слива реке Моравице и Скрапежа, где наводи главне црте рељефа, морфогенезу, геолошке основе рељефа сливова, као и остале значајније елементе флувијалног рељефа, али и еволуцију слива.⁶ В. Ранитовић (1981) се бавила хидролошким одликама слива Скрапежа и његових већих притока и физичко–географским факторима водног режима (клима, рељеф, геолошки састав).⁷ З. Марковић (1995) објавио је монографију на основу истраживања

---

¹ Ј. Жујовић, *Геологија Србије*, СКА, Београд 1893; Ј. Цвијић, *Абразионе и флувијалне површи*, Гласник Српског географског друштва 6, Београд 1921.

² М. Зеремски, *Креманска котлина*, Гласник СГД, св. 34, Београд 1954; М. Зеремски, *Рељеф планине Таре*. Српско географско друштво, посебна издања, књ. 33, Београд 1956, М. Зеремски, *Флувио-денудационо или абразионо порекло Мачкатске површи*. Зборник радова, св. 4, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд 1957.

³ Р. Ршумовић, М. Милојевић, М. Лазаревић, *Златибор географска студија*, Београд 1991.

⁴ Д. Шушић, *Драгачево — регионално географски приказ*, Ивањица, 1976; Б. М. Ћирић, *Геологија Драгачева*, Гласник Природњачког музеја у Београду, (серија А, књ. 1), Београд 1958; П. Г. Ђуровић, *Крашки рељеф у сливу Краваричке реке — Драгачево*, Београд 1995.

⁵ Љ. Сретеновић, *Режим Моравице и могућности коришћења њених вода*, Зборник радова ПМФ, св. II, Београд 1955, 6 — 27.

⁶ Р. Ршумовић, *Рељеф слива Голијске Моравице*, Посебна издања Географског института, књ. 16, Београд 1960; Р. Ршумовић, *Геоморфологија слива Скрапежа — положај и морфолошке целине*. Зборник радова, књ. 32, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд 1980.

⁷ В. Ранитовић, *Хидролошке одлике реке Скрапеж*, Зборник радова, Географски институт „Јован Цвијић“, књ. 33, Београд 1981.

обављених на реци Ћетињи. Рад обједињује податке о општим карактеристикама истраживаног подручја: географском положају, физичкогеографским и хидролошким одликама слива и изворима.⁸

Последњих година објављено је неколико свеобухватних студија о сливовима реке Ћетиње, Скрапежа и Моравице и то су дела Драгане Милијашевић,⁹ Јелена Ковачевић–Мајкић¹⁰ и Марка Урошева.¹¹

Поред општих географских дела,¹² три општа прегледна текста Ужичке области и околине Пожеге делимично покривају нашу територију и дају на најпрегледнији начин основне податке о геолошкој прошлости, рељефу клими и вегетационом покривачу.¹³

Осим топографских карата различите размере, за изучавање особина тла од посебног су значаја педолошке и геолошке карте.¹⁴

Пиониром историјске географије западне Србије може се сматрати Стојан Обрадовић,¹⁵ док је у методолошком смислу, Цвијићевим делима, претходио Карићев рад. Владимир Карић је дао низ података важних за српску историју, археологију, филологију и фолклористику.¹⁶

Последњих година прошлог века, на територији Драгачева, антрополошка истраживања су обављали Јован Ердељановић, наш познати етнолог и антропогеограф и Коста Јовановић, обојица припадници научног круга који се формирао око Јована Цвијића. Истраживања су извођена по одређеним стручним

⁸ З. Марковић, *Река Ћетиња — макрозообентос у оцени квалитета воде*, Министарство за заштиту животне средине Републике Србије, Ужице 1995.

⁹ Д. Милијашевић, *Хидрогеографска студија реке Ћетиње*, Београд 2010.

¹⁰ Ј. Ковачевић–Мајкић, *Хидрогеографска студија реке Скрапеж*, Београд 2009.

¹¹ М. Урошев, *Слив Голијске Моравице — Хидролошка анализа*, Београд 2007.

¹² Ј. Ђ. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд, 1972; Ј. Марковић, *Енциклопедијски географски лексикон Југославије* Сарајево 1990; М. Павловић, Ђ. Марковић, *Географске регије Југославије*, Београд 1995; Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, Београд 2002.

¹³ О. Савић, *Географске одлике Ужичког краја*, Историја Титовог Ужица I, Титово Ужице 1989, 13–36; М. Зотовић, *Геолошка и археолошка прошлост Пожеге*; Пожега и околина, Пожега 1978, 11–17; Р. Ршумовић, *Географске особине Пожешке котлине*, Пожешки годишњак 2, Пожега 2002, 5–12.

¹⁴ *Топографске карте 1: 25000; 1: 50000; 1: 100000*, Београд (1984–1987); *Педолошка карта НР Србије 1:600 000*, Београд 1951; *Основна геолошка карта СФРЈ 1:100000*, Београд 1989.

¹⁵ С. Обрадовић, *Описанија окружја ужичког*, Гласник ДСС 10, Београд 1858. Критички приређено издање, са пропратним коментарима и прилозима: С. Обрадовић, *Описанија окружја ужичког*, приредио Видан Николић, Титово ужице 1987.

¹⁶ В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887.

правилима која су била прецизирана за целокупни тим Цвијићевих сарадника. Испитивања су обављена у оквиру пројекта Српске краљевске академије Насеља српских земаља. Истраживање Доњег Драгачева обавио је Јован Ердељановић.¹⁷ Неколико година касније Коста Јовановић, тада професор географије и цртања у гимназији у Чачку, истражио је област Горњег Драгачева.¹⁸ У овим радовима, сакупљен је велики број података о старинама. Истраживачи су забележили археолошке локалитете, откривени археолошки материјал, а предано су бележили и усмена предања. Ова два рада и данас представљају незаобилазну, полазну основу у истраживању археолошких локалитета на територији Драгачева.

Следи још неколико антропогеографских монографија Цвијићевих настављача: Љубомира Павловића¹⁹ и Љубомира Ж. Мићића.²⁰ За наш рад посебно су важни подаци о старинама у обрађеним насељима, што су понекад и једини подаци у литератури за поједине локалитете.

Из тог времена потиче кратак историјски преглед Ужичког краја Драгише Лапчевића.²¹ Ту је и текст Љубе Стојановића о старом Ужицу.²²

Непосредно пред Други светски рат појавила се још једна књига, од значаја за проучавање прошлости Драгачева, јереја Милисав Д. Протића–Гучанина, тадашњег свештеника у селу Жежевица код Чачка. Проучавајући и описујући завичај, Протић је у посебним поглављима књиге, која су се бавила историјским и научним вредностима у Драгачеву и манастирима и црквама овога краја, донео низ података, која уз већ наведена дела антропогеографске оријентације представљају основу сваког будућег истраживања. Протић је побројао, њему све познате археолошке

---

¹⁷ Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, Насеља српских земаља књига 1, Београд 1902, 1–224.

¹⁸ К. Јовановић, *Горње Драгачево*, Насеља српских земаља књига 5, Београд 1908, 311–426.

¹⁹ Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, Насеља и порекло становништва 19, Београд 1925; Љ. Павловић, *Соколска нахија*, Насеља и порекло становништва 26, Београд 1930.

²⁰ Љ. Ж. Мићић, *Златибор*, Насеља и порекло становништва 19, Београд 1925. Мићић није обрадио чајетинска села: Доброселица, Мачкат, Стубло и Трипкова.

²¹ Д. Лапчевић, *Из Ужичког краја, прилози историјски и етнографски*, Београд 1926. Монографија представља две поновљене студије: Д. Лапчевић, *Белешке о пореклу становништва у северозападној Србији*, Гласник Географског друштва 7–8 (1922) 136–141 и Д. Лапчевић, *Ужичка Пожега*, Гласник Географског друштва 10 (1924) 116–118.

²² Љ. Стојановић, *Старо Ужице*, Гласник Географско друштва 7–8 (1922) 157–176.

локалитете и топониме, а предано је бележио и усмено предање које може бити од значаја у историјским истраживањима.²³

Старом Влаху је посвећено неколико значајних природно–географским студија.²⁴ Уз већ поменути студију посвећени Златибору, објављено је више монографија које се баве историјом и природним лепотама Златибора и Чајетине.²⁵ Привредне карактеристике златиборског краја обрађене су такође са више студија.²⁶

У склопу систематских етнолошких истраживања, значајан број радова посвећен је занатству и трговини, те духовном стваралаштву овог краја.²⁷

Треба истаћи и значај путописа за приказ прилика у прошлости, као непосредни сведоци једног времена, начина живота и транспорта. Међутим, углавном су то путописи из друге половине 16. века и касније,²⁸ док су ранији ретки као што је Бертрандон де ла Брокијер који је прошао кроз Србију тридесетих година 15. века.²⁹ Иако настали касније, драгоцени су путописи Евлије Челебије, Хаџи Калфе и Пирха, који садрже праву ризницу података и информација.³⁰

---

²³ М. Д. Протић, *Драгачево и његови славни синови*, Ниш 1940.

²⁴ П. Ж. Петровић, *Стари Влах*, Гласник Етнографског музеја 24 (1961) 25–46; М. Ристић, *Стари Влах*, Београд 1963.

²⁵ К. Урошевић, *Златибор: биљно–географска студија*, Београд 1991; М. Р. Ђенић, *Златибор*, Титово Ужице 1970; С. Ђенић, *Златибор, културна и историјска баштина од праисторије до данас*, Чајетина 2009, Исти, *Српски владари у ужичком крају*, Чајетина 2007.

²⁶ М. Луговац, *Привредногеографске карактеристике ужичке области*, рад Конгреса Савеза фолклориста Југославије VIII, Београд 1961, 27–35; М. Д. Милојевић, *Западна Србија, аграрно–географска проучавања*, Београд 1975.

²⁷ С. Тројановић, *Наше кириције*, СЕЗ 13, Београд 1909, 3–153; Н. Благојевић, *Народна керамика у ужичком крају*, УЗ 3 (1974) 327–364; З. Марковић, *Печење катрана на Златибору*, ГЕМ 21 (1958) 215–230; Б. Росић, *Сеоски занати и делатност на Златибору у прошлости и данас*, УЗ 20 (1991) 231–252; Р. Познановић, *Легенде у ужичком крају*, УЗ 13 (1984) 423–440.

²⁸ *Београд и Србија у делима француских путописаца*, приредио Радован Самарџић, Београд, 1961; Р. Matković, Putovanje по Balkanskom полутоку 16. вијека, Putovanje Antuna Vrančića у Carigrad 1553, Rad JAZU 71 (1884); Д. Пантелић, *Географски опис Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик СКА LXXXII, Београд 1936, М. Илић, *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом*, *Гласник СУД* 42, Београд 1975, 186–222; *Приче француских путописаца са пута по отоманској Босни*, приредио и превео М. Караулац, Нови Сад 1998; *Срби и југоисточна Европа у низоземским изворима до 1918. године*, приредила Јелица Новаковић–Лопушина, Београд 1999.

²⁹ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превео и коментарисао Миодраг Рајичић, Београд 1950.

³⁰ Evlija Čelebi, *Putopis*, Odlomci о jugoslovenskim zemljama, превео, uvod i komentar napisao Nazim Šabanović, Sarajevo 1979.; С. Новаковић, *Хаџи Калфа или Ђатиб Челебија турски географ XVII века, о Балканском полуострву*, Споменик СКА 18 (1892); Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1900.

Почетак истраживања моравичких старина је везано за име Јоакима Вујића, кога је кнез Милош Обреновић послао на путовање по Србији са налогом да, између осталог, обилази манастире и цркве и да описује старине и реткости.³¹

На својим путовањима по Србији, кроз Моравице је у више наврата путовао Феликс Каниц, познати аустријски путописац, историчар и археолог–аматер. У Моравицама је боравио 1860. и 1888. године. Подаци које је прикупио Феликс Каниц о разним археолошким локалитетима, споменицима, етнолошкој грађи, усмено предање које је бележио, имали су велики значај за касније, па и савремене истраживаче и представљају незаобилазну полазну основу код теренских истраживања, мада су ти подаци често непоздани и захтевају да се ревидирају.³²

Још један истраживач српских старина из друге половине прошлог века, Милан Ђ. Милићевић, у време када се бавио својим радом, секретар у министарству просвете Кнежевине Србије. Бележећи, у свом делу „Кнежевина Србија”, податке о старинама, Милићевић наводи више локација који би се могли повезати са објектима прошлости, утврђеним градовима, црквама и манастирима.³³

У оквиру програма Српског ученог друштва, у потрази за споменицима епохе Немањића, Моравице су посетили Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић. Њих двојица су технички снимили манастире и описали затечено стање.³⁴ Последња деценија прошлог века је време када се тадашња научна јавност упознала са конкретним археолошким материјалом са територије Драгачева, из пера Михаила Валтровића. На страницама „Старинара”, Валтровић је публиковао прве случајне налазе са ове територије који су доспели у Народни музеј (печат манастира светог Ђорђа под Овчаром).³⁵

У исто време у Народни музеј је стигао и археолошки материјал сакупљен археолошким ископавањима. Прва археолошка ископавања на простору Моравица извео је Симо Тројановић, етнолог, у то време професор гимназије у Чачку, који је

³¹ Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, I–II, Београд 1902, 226.

³² Ф. Каниц, *Србија — Земља и становништво*, Београд 1991.

³³ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876.

³⁴ *Излози Српског ученог друштва*, Истраживања српске средњевековне уметности 1871–1884. године, Галерија САНУ, Београд 1978.

³⁵ М. Валтровић, *Српске црквене старине*, Старинар САД 4, Београд, 1. децембар 1888. године, 134.

обилазио Драгачево, у више наврата, 1890/91. године. Тројановић је ископавао праисторијске и средњевековне локалитете (некропола под стећцима на локалитету Мраморје у Марковици и Градину на Јелици). Подаци које је сакупио били су од значаја за касније истраживаче. Ископавани материјал Тројановић је слао у Народни музеј, а уз њега је састављао и извештаје са ископавања које ја објављивао у „Старинару”.³⁶

Пред Први светски рат, а нарочито између два рата, на територији Западне Србије, истраживао је са сарадницима Никола Вулић, историчар и археолог, професор универзитета у Београду. Резултати његових истраживања односили су се углавном на античка налазишта и дескрипцију античких споменика.³⁷

Опсежнија и планска, прелиминарна археолошка истраживања, започела су првих година након Другог светског рата. Са оснивањем Археолошког института 1947. године, покренут је и пројекат систематског рекогносцирања територије Србије (1949. године), а резултати су требали бити публиковани у 9 књига. Том приликом извршена је ревизија података које су оставили ранији истраживачи и археолошког материјала по музејским збиркама, а евидентиран је и велики број нових локалитета.³⁸ На жалост од читаве идеје остварене су само две публикације, од који је једна посвећена Западној Србији, а пројекат није никада окончан.³⁹

У оквиру ових пројеката извршено је 1947. године рекогносцирање Овчарско–кабларске клисуре и њене најближе околине.⁴⁰ Ова рекогносцирања представљају и данас најважније податке за стање на терену.

То је било и време када се оснивају локални музеји у Ужицу и Чачку и Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, који својом надлежношћу покривају и територију Моравица. Ове институције запошљавају прве школоване археолошке

---

³⁶ С. Тројановић, *Преисторијске старине из Рудничког округа*, Старинар САД IV, Београд 1890, 101–107; С. Тројановић, *Преисторијске старине из Рудничког округа*, Старинар САД, I, Београд 1892, 1–23.

³⁷ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик 47, Београд 1909; Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик 98, Београд 1941–48.

³⁸ М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951.

³⁹ *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, Западна Србија, Београд, 1953.

⁴⁰ Ђ. Бошковић–, И. Здравковић–, М. Гарашанин–, Ј. Ковачевић, *Споменици културе у Овчарско–Кабларској клисури и њеној најближој околини*, Старинар н.с., књ.1, Београд, 1950, 91–108.

кадрове, а укључују се и у рад и сарадњу са другим, већим музејским и научним институцијама. У том тренутку започињу и прва стручна, археолошка ископавања. Музејске установе су приступиле опсежнијим рекогносцирањима терена, чиме су у знатној мери допуњени резултати ранијих обилазака терена. Народни музеј у Чачку је, у периоду између 1967–1972. године спровео систематска рекогносцирања општине Лучани.⁴¹ Истовремено је рекогносцирана територија општине Косјерић.⁴²

Углавном, у оквиру ширих научних пројеката, која је покретао Археолошки институт или локални НМ у Чачку и НМ у Ужицу, фокус је био на истраживања бронзаноdobних хумки и праисторијских локалитета, којима је овај крај изузетно богат. Током ових радова систематски је истражено више десетина хумки. Истовремено је био занимљив простор села Висибабе за коју се претпостављало да је *Municipium Malvesatum*. За римску историју најважнији су радови М. Зотовића, писани као уводна поглавља у историјама посвећених овом крају, или засебне студије,⁴³ али и читав низ радова других аутора заслужних за боље познавање античке прошлости овог краја.⁴⁴

---

⁴¹ Д. Ранковић–, М. Икотиновић, *Извештај са систематског рекогносцирања Доњег Драгачева*, ЗНМЧ 4 (1973) 155–181; исте, *Извештај са систематског рекогносцирања Драгачева*, ЗНМЧ 5 (1974) 177–195.

⁴² Ј. Бућић–, М. Зотовић, *Археолошка рекогносцирања на простору СО Косјерић у кампањама 1971, 1972, 1973 и 1974. година*, УЗ 27 (1998) 343–365.

⁴³ М. Зотовић, *Пожешки крај у епохама археолошке прошлости, Пожега и околина*, Пожега 1978, 17–146; Исти, *Најстарија прошлост*, Историја Титовог Ужица I, Титово Ужице 1989, 37–117; М. Зотовић, *Досадашња сазнања о археолошкој прошлости ужичког краја*, УЗ 1 (1972) 5–18; М. Зотовић, *Југозападна Србија у доба Римљана*, УЗ 2 (1973) 5–40.

⁴⁴ F. Parazoglu, *Le Municipium Malvesatium et son teritorie*, Жива Антика 7, св. 1, Скопје 1957, 114–122; I. Bojanovski, *Municipium Malvesatium*, *Arheološki radovi i rasprave VII*, Zagreb, 1968, 241–262; I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*; *Godišnjak СВІ XXV, ANUBIS*, Sarajevo 1987, 63–175; П. Петровић, *Римски камени споменици из Карана*, Титово Ужице 1986; А. Јовановић, *О проблему касноантичких гробова са оружјем*, ЗРНМ 15–1 (1994) 121–124; М. Мандић, *Археолошки налази античког периода у пожешком крају*, Пожешки годишњак 1, Пожега 2001, 7–42; Р. Зотовић, *Антички култови на подручју Ужица*, УЗ 24 (1995) 5–10; Р. Зотовић, *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице 1995; М. Котарац, *Осврт на археолошка рекогносцирања и истраживања пожешког краја*, Пожешки годишњак 8, Пожега 2010, 9–21.

Као нуспојава истраживања појединих хумки и праисторијских градина појавиле су се средњовековне некрополе и оставе: Градина — Шенгољ,⁴⁵ Градина у Стапарима,⁴⁶ некропола у Вранама⁴⁷ и остава из села Врањани код Пожеге.⁴⁸

Најозбиљнији подухват Завода из Краљева била су археолошка истраживања на Ужичком граду, започета 1973. године, а затим и конзерваторски и рестаураторски радови.⁴⁹ Резултате ових радова публиковао је кроз монографију М. Поповић, али археолошки материјал никада није објављен.⁵⁰

Планска истраживања рановизантијских и средњовековних локалитета, започињу тек 80–тих година 20. столећа: Градина–Вучковица,⁵¹ Градина–Лиса,⁵² Градина у Лопашу, Градина–Вича.⁵³

Последњих година Ђорђе Јанковић је отпочео истраживања више локалитета на планини Тара, која су на жалост обустављена, а резултати истраживања само су делимично публиковани.⁵⁴

Истовремено је Историјски институт истраживао две средњовековна града Градину у Ерчегама и Градину у Радаљеву, али су и овде даља истраживања прекинута услед недостатка средстава.⁵⁵

---

⁴⁵ Г. Томовић, *У држави немањића (XIII–XIV век)*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 124–125.

⁴⁶ М. Зотовић, *Средњовековно утврђење и некропола у Стапарима*, ЗРNM 2, Чачак 1971, 1–11; М. Мандић, *Из збирки Народног музеја Ужице, Градина у Стапарима, извор на прагу Ужица*, каталог изложбе, Ужице 2008.

⁴⁷ Ј. Ђурић, *Резултати истраживања средњовековне некрополе у Врани код Ариља*, ЗРNM Чачак 24 (1994), 41–49.

⁴⁸ Г. Томовић, *Време Стефана Немање*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 126–127.

⁴⁹ О. Вукадин, Д. Минић, *Делатност завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980.* РБ 2, Краљево 1980, 305–306; С. Ђорђевић, *Ужички град*, РБ 2, Краљево 1980, 336–339.

⁵⁰ М. Поповић, *Ужички град*, Београд–Ужице 1995.

⁵¹ М. Петрашиновић, Н. Лудајић, *Сондажно истраживање вишеслојне Градине у Вучковици код Гуче*, ЗРNMЧ 16 (1986) 75–80.

⁵² М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Лишкој Тави код Гуче*, ЗРNMЧ 16 (1986) 51–66; Д. Радичевић, *Археолошка истраживања на Лишкој Тави код Гуче у 2002. и 2006. години*, ЗРNMЧ 36 (2006) 31–48; Д. Радичевић, *Лишка Тави, локалитет Град*, АП н. с. 4 (2008) 146–150.

⁵³ О. Марковић, М. Петрашиновић, В. Михајловић, *Резултати сондажних истраживања локалитета Стојковића градина у Вичи*, ЗРNMЧ 16 (1986) 67–74.

⁵⁴ Ђ. Јанковић, П. Праштало, *Археолошка истраживања на локалитетима Лађевац — скит Св. Ђорђа и Градина код Бајине Баште*, АП 4 н.с, Београд 2008, 143–145.

⁵⁵ Д. Булић, *Сондажно истраживања Градине Трешњевица код Ариља*, Археолошки Преглед (н. с.) 4 (2006), Београд 2008, 191–193; Д. Булић — Д. Црнчевић, *Средњовековно утврђење на локалитету Градина у Радаљеву код Ивањице*, ИЧ 61 (2012) 67–103.

Значајно културно наслеђе обухваћено је са више опшних дела и каталога споменичког наслеђа,⁵⁶ међу којима се истиче Владимир Петковић.⁵⁷ Посебно су значајне монографије и студије о сакралним грађевинама и резултатима археолошких истраживања, пре свега Св. Ахилија у Ариљу,⁵⁸ Беле Цркве Каранске,⁵⁹ манастира Рача,⁶⁰ манастира Ковиље,⁶¹ манастира Рујан и Мркшина црква познате пре свега из рукописног наслеђа,⁶² цркве Св. Николе у Брекову,⁶³ Брезови,⁶⁴ манастира Клисуре,⁶⁵

---

⁵⁶ С. Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд 1995; Т. Суботић–Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999; *Енциклопедија Православља I–III*, Београд 2002; *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, Београд 2007.

⁵⁷ В. Р. Петковић, *Српски споменици XVI–XVIII века*, Старинар н. р. VI (1911), Београд 1914, 165–193; Исти, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950.

⁵⁸ М. Чанак Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења 14 (1982) 25–50; М. Чанак Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 2002, М. Чанак–Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Архитектура друге половине XIII века I, Београд 2006, 93–154; М. Цуњак — Ч. Јордовић, *Некропола цркве Св. Ахилија у Ариљу*, Саопштења 14 (1982) 231–241.

⁵⁹ М. Кашанин, *Бела Црква Каранска*, Старинар, III сер., књ. 4 (1926–1927) 115–219; З. Симић, *Иконостас Беле Цркве у селу Каран и Каранска Богородица Тројеручица*, Старинар, III сер., књ. 7 (1932) 15–35; Г. Бабић, *Портрет краљевића Уроша у Белој цркви каранској*, Зограф 2 (1967) 17–19; С. Мандић, *Једна ктиторка Беле Цркве Каранске*, Старинар, н. с., 9–10 (1958–1959) 223–225; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994; Д. Војводић, *О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Раике*, Зограф 31 (2006–2007), 135–152; Г. Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану — маузолеј жупана Брајана, Археолошка ископавања у цркви 1975. године*, Саопштења 22–23 (1990–1991) 159–176; М. Ђорђевић, *Бела Црква — Каран, археолошка истраживања у припрати 1995. године*, Гласник ДКС 20, 104–107.

⁶⁰ С. Живојиновић, *Рача у крају Дрине*, Београд 1974; С. Игњић, *Манастир Рача*, Ужице 1997; Љ. Шево, *Задужбине краља Драгитина западно од Дрине — истина или легенда*, Рачански зборник 3, Бајина Башта 1998, 37–47; Љ. Мандић, Ј. Ђурић, М. Мандић, *Црквина, Бајина Башта*, Бајина Башта 2004.

⁶¹ Р. Станић, *Манастир Ковиље*, ЗРНМ1, Чачак 1969, 33–54, прештампано у Р. Станић, *Манастир Ковиље*, Одабрани чланци, Београд 2007, 127–144; Р. Станић, *Новооткривене фреске у манастиру Ковиље*, ЗРНМ 2, Чачак 1971, 27–36; Г. Тошић, *Манастир Ковиље — археолошка истраживања*, Гласник ДКС 21, Београд 1997, 96–97.

⁶² Ђ. Радојичић, *Четворојеванђеље из 1552 год, прва књига штампана у Београду*, Гласник Народне библиотеке Књ. 1. Св. 1—2 (1940); Ђ. Сп. Радојичић –З. Јанц, *Рујанска штампарија*, Зборник матице српске за књижевност и језик, књига II, Нови Сад 1954, 5–17; М. Ђорђевић, *Старе штампарије у ужичком крају*, УЗ 4 (1975) 45–63; С. Јованчићевић, *О манастирима Рујно и Мркина црква — поводом 450. година од прве штампане књиге у Србији*, УЗ 16 (1987), 67–80; О. Вукадин — З. Ивковић, *Духовни и материјални остаци Рујанског манастира*, УЗ 16 (1987), 81–89.

⁶³ М. Домазет, *Црква св. Николе у Брекову*, РБ 3, Краљево 1988, 302–3; З. Ивковић–М. Ђокић, *Бреково, црква св. Николе*, РБ 3, Краљево 1989, 317.

⁶⁴ Р. Станић, *Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице*, Саопштења 25 (Београд 1993) 97–145; З. Ивковић–М. Ђокић, *Црква Светог Николе у Брезови*, РБ 3, Краљево 1988, 317–318.

⁶⁵ С. Ђорђевић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године*, РБ 2, Краљево 1980, 294.

али и са ископавања мање познатих црквених споменика, где се проналазе значајни подаци о старијој прошлости.⁶⁶

Незаобилазна истраживач манастира турског доба је Марице Шупут,⁶⁷ али пажњу истраживача нарочито су привлачили овчарско–кабларски манастири, тако да се проучавањем ове групе манастира бавио већи број истраживача, како у оквиру ширих прегледа наших црквених споменика, тако и у оквиру студија о манастирима понаособ.⁶⁸

Споменичко и уметничко наслеђе даје препознатљивост овом крају.⁶⁹ Народно градитељство и уметност стални је предмет проучавања и представљено је у више научних студија.⁷⁰ Објављене су књиге о споменичкој баштини Драгачева,⁷¹ такође, монографија о старим мостовима.⁷²

Истраживања старих гробља скопчана су са рекогносцирањима терена и прикупљањем грађе расуте по различити публикацијама. За сада незаобилазне су две публикације Николе Дудића⁷³ и Емине Зечевић,⁷⁴ која се наслања на раније резултате Шефика Бешлагиха.⁷⁵ Марко Поповић истраживао је једну овакву некрополу у

---

⁶⁶ З. Златић–Ивковић, *Црква Светих апостола Петра и Павла у Сирогојну*, Сирогојно 2004; М. Мандић, Љ. Мандић и Ј. Ђурић, *Прелиминарни извештај о заштитним археолошким истраживањима на локалитету Савинац, у селу Висибоба, СО пожега, Извршеним од 5. јуна до 14. јула 2001. године*, Пожешки годишњак 2, Пожега 2002, 13–20; *Археологија арињског краја*, каталог изложбе, Ужице 2011.

⁶⁷ М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII век*, Београд 1991.

⁶⁸ Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастири Овчарско кабларске клисуре*, Чачак 2004.

⁶⁹ П. Васић, *Белешке о уметничким споменицима ужичког краја*, УЗ 4 (1975) 311–360.

⁷⁰ З. Ивковић, *Музеј на отвореном „Старо Село“*, Сирогојно 2007; В. Сајчић, *Народно ликовно наслеђе у југозападној Србији: од преслице до брвнаре*, Београд 1989; Р. Финдрик, *Златиборска брвнара и музеј народног градитељства „Старо село“ у Сирогојну*, Београд 1997; Исти, *Динарска брвнара*, Сирогојно 1998; исти, *Вајат: знамење младости*, Сирогојно 1999; Д. Кузовић, *Народно градитељство на подручју општине Косјерић*, УЗ 25–26 (1997) 364–408; Б. Крсмановић, Е. Радоњић–Живковић, *Народно градитељство општине Пожега*, Атлас народног градитељства Србије, Свеска I, Београд 2007.

⁷¹ Ј. М. Славковић, *Споменичка баштина Драгачева*, Горњи Милановац 1993; Исти, *Народно градитељство Драгачева*, Гуча 2000.

⁷² Н. Катанић–М. Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и акведуката у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1961.

⁷³ Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези*, Београд 1995.

⁷⁴ Е. Зечевић, *Мраморје — Стећци у западној Србији*, Београд 2005.

⁷⁵ Š. Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1972; Е. Зечевић, *Мраморје — Стећци у западној Србији*, Београд 2005.

Мокрој Гори,⁷⁶ а Е. Зечевић је и започела истраживање, врло вредне средњевековне некрополе у Перућцу, али до сада није објавила резултате истраживања.

Углавном су ова истраживања старих гробаља и црквина, везана са рекогносцирања на основу топономастичке анализе. За истраживање топонимије незаобилазни су радови И. Мисаиловића, који је серијом од неколико радова изучавао топонимију у оквиру данашње општинске поделе.⁷⁷ При овим радовима морају се имати на уму одређени методолошки упути С. Мишића.⁷⁸ Радови С. Мишића⁷⁹ и М. Благојевића⁸⁰, као и њихови лексикографски прилози незаобилазни су за изучавање топономастичких и нематеријалних трагова везаних за привреду. Овој проблематици треба прикључити и прилоге других аутора.⁸¹

За изучавање путева основ сваког истраживања представља дело Г. Шкриванића,⁸² док се сазнања о кирицијској трговини заснивају на непревазиђеним делима Динића и Јиричека.⁸³ За локалне путеве и транспорт на рекама значајан је рад М. Николић и дела везана за путну мрежу околних области.⁸⁴

---

⁷⁶ М. Поповић, *Истраживања у Мокрој Гори*, УЗ 27 (1998) 5–28.

⁷⁷ И. Мисаиловић, *О пореклу топонима ужичког краја–Подручје Бајине Баште*, УЗ 15 (1986), 367–405; И. Мисаиловић, *О пореклу топонимије ужичког краја: Општина Пожега*, УЗ 16 (1987) 357–407; И. Мисаиловић, *О пореклу топонимије ужичког краја: Општина Ариље*, УЗ 19 (1990) 105–151; И. Мисаиловић, *О пореклу топонимије ужичког краја: Општина Косјерић*, УЗ 17 (1988) 149–178.

⁷⁸ С. Мишић, *Топономастика као извор за историјску географију (пример пљеваљског краја)*, Гласник ЗМ 2, Пљевља 2001, 27–36; С. Мишић, *Црквине и црквишта–неми сведоци прошлости (прилог методологије историјских истраживања)*, Црквене студије 4, Ниш 2007, 297–302; С. Мишић, *Прикупљање нових историјских чињеница теренским истраживањима*, Зборних радова са стручних скупова секције историчара Музејског друштва Србије 6, Краљево 2008, 85–90.

⁷⁹ С. Мишић, *Гајење лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, ИЧ 39 (1992) 47–57; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66; С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007; С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, БИГ 3 (2012) 95–103.

⁸⁰ М. Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1965) 1–17; М. Благојевић, *Планине и пашињаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 3–93; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004.

⁸¹ М. Вушковић, *Топонимија о средњовековној земљорадњи и сточарству у Браничеву*, БГ 3/4, Пожаревац 2006, 51–61.

⁸² Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

⁸³ М. Динић, *Дубровачка средњевековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку Београд 1978, 305–330; ; К. Јиричек, *Трговачки путеве и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиричека I, Београд 1959, 205–303.

⁸⁴ М. Николић, *Путеви*, У: *Историја Ужица (до 1918) I*, Титово Ужице 1989, 164–170; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989; Ј. Мргић, *Северна босна 13–16. век*, Београд 2008; Д. Ј. Дероко, *Дрина — географско–туристичка монографија*, Нови Сад 1939 — Београд 2012.

Истраживања првог века турске власти заснивају се на изворима османске провенијенције, у првом реду преведеним пописних дефтера Смедеревског санцака у чије оквире су се налазиле некадашње земље Моравице, и на два пописа Босанског санцака.⁸⁵

Уз најраније османске законске прописе Смедеревског санцака, који представљају основ и полазиште било какве анализе, као допуна за разјашњење појединих проблема важни су и законски прописи других санцака.⁸⁶ За анализу и врсте османске грађе неизоставни су радови из пера Хазима Шабановића.⁸⁷

Истраживање османске прошлости мора се започети општим делима из историје које обухватају овај период.⁸⁸ Област Моравица у периоду османске владавине обрађена је у Историји Титовог Ужица, али су ретке студије и чланци које обухватају различите аспекте прошлости.⁸⁹

Од студија посвећених историји Србије од времена турских освајања треба издвојити радове Олге Зиројевић. Ове студије и монографије представљају незаобилазан историографски основ за проучавање аспеката политичке, војне, привредне историје и повлашћених категорија становништва. Незаобилазни су и за изучавање црквене историје и убикације појединих цркава и манастира иако се превасходно не баве прошлошћу Моравица, а успешно су обрађена градска и бројна сеоска насеља.⁹⁰

---

⁸⁵ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век I–III*, Чачак 1984–1985; А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008; Општни *popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv. II, obradila Snježana Buzov, priredila Lejla Gazić, Sarajevo 2000.

⁸⁶ Д. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974; Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Muhamed Mujić, Hazim Šabanović, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Klički, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957.

⁸⁷ Х. Шабановић, *Турски дипломатички извори за историју наших народа*, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, I, Сарајево 1950, 117–151; Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, књ. I, св. I, Катастарски пописи Београда и околине 1475–1566*, Београд 1964.

⁸⁸ INJ II, Zagreb 1959; ИСН III–1, Београд 1993; *Нова историја српског народа*, приредио Д. Т. Батаковић, Лозана–Београд 2000.

⁸⁹ *Историја Титовог Ужица I*, Титово Ужице 1989.

⁹⁰ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србију (1459–1683)*, Београд 1974; О. Zirojević, *Palanka*, Војно–историјски гласник 1, Београд 1970, 263–273; О. Зиројевић, *Ужице до 1683. године*, УЗ 2, Титово Ужице 1973, 41–47; О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984; О. Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459–1804)*, Novi Pazar 1995.

Значајнија студија која се бави проучавањем друштвених односа под османском влашћу је свакако монографија Еме Миљковић посвећена Смедеревском санцаку у другој половини 15. и првој половини 16. века, у чији састав је највећим делом улазила територија земље.⁹¹

Велики допринос бољем познавању сеоских насеља у областима Јадра и Рађевине под османском влашћу, су радови Душанке Бојанић, који превазилазе регионалне оквири теме и нуде многа корисна сазнања о социјалним групама и функционисању пореског система на територији Османског царства, али се ових тема тичу и неки њени други радови.⁹²

Иако су у њима садржани углавном уско специјализовани прилози, писање о овој теми било би немогуће без консултовања зборника радова о социјалној структури градских насеља од 12. до 18. века.⁹³

За питање привреде, пре свега Ужица и околних трговачких центара незаобилазан је Богумил Храбак.⁹⁴ Широки дијапазон тема којима се бавио Храбак обухватају и црквена питања и питања болести која су погађала посматрану област.⁹⁵

Разматрање питања о верским односима и са тим уско скопчани проблем исламизације незамислив је без књига и студија Олге Зиројевић,⁹⁶ Андреја

---

⁹¹ Е. Миљковић, *Смедеревски санцак 1476–1560. Земља — Насеља — Становништво*, Београд 2004.

⁹² Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, У: Јадар у XVI и XVII веку, Лозница 1985, 77–91; Иста, *Крупна и Рађевина у XVI и XVII веку*, У: Рађевина у прошлости, Београд 1986, 131–185; Д. Бојанић–Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануми*, ИЧ 18 (1971) 255–268. В. Бошков, Д. Бојанић, *Султанске повеље из манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 8 (1991) 167–215.

⁹³ *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII)*, Београд–Смедерево 1992.

⁹⁴ Б. Храбак, *Рујна–трг у области Ужица у XV веку*, Историјски преглед 1, Београд 1954, 48–50; Б. Храбак, *Дубровачки трговци у Ужицу средином и у другој половини 16. века*, УЗ 4 (1975) 65–79; Б. Храбак, *Трговачки град Ужице у ратним збивањима од средине 15. до краја 18. века*, УЗ 8 (1979) 5–20; Б. Храбак, *Ужице као транзитно средиште у XVI и XVII веци*, УЗ 12 (1983) 57–63; Б. Храбак, *Упућеност робне привреде на Средоземље (XV–XIX век)*, у Историја Титовог Ужица I, Ужице 1989, 227–240.

⁹⁵ В. Храбак, *Kuga и balkanskim zemljama pod Turcima od 1450–1600 godine*, Историјски гласник 1–2, Београд 1957, 19–37; Б. Храбак, *Бројност свештенства и манастира и организованост цркве у Србији од 1470. до 1570. године*, у: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 125–153.

⁹⁶ Најзначајнија за изучавање ове теме је монографија О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984; О. Зиројевић, *Звоник у сенци минарета*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII), Смедерево–Београд 1992, 161–169; О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу*, Нови Пазар 1995.

Андрејевића⁹⁷ а затим и радова Душанке Бојанић,⁹⁸ Бранислава Ђурђева,⁹⁹ Радована Самарцића,¹⁰⁰ Александра Фотића¹⁰¹ и Мирка Мирковића.¹⁰²

Оснивање локалних и регионалних институција културе, пратио је покретање одговарајућих стручних часописа и монографија у којима је публикован значајан број. Историјски архив Ужица и Народни музеј Ужица су 1972. покренули Ужички зборник са основним циљем објављивања резултата истраживања прошлости Ужица и околине. Иако идеолошки обојен у зборнику је до сада публиковано више радова из области археологије, историје уметности, средњевековне прошлости, топонимије, етнологије и занатства...

Најважнији часопис са становишта археологије је Зборник НМ у Чачку¹⁰³ и Рашка баштина коју је објављивао Завод из Краљева, али је након три броја његово издавање обустављено.¹⁰⁴

Рачански зборник, зборник радова са научног скупа који се од 1994. године одржавају у манастиру Рача и Бајиној Башти, под називом „Дани Раче у крај Дрине“, посвећен је у првом реду темама везаним за манастир Рачу и његово окружење.¹⁰⁵

Од 2000. године покренут је Пожешки зборник, са темама везаним за прошлост пожешке околине.

Током 70–тих и 80–тих година 20. века поједини регионални центри добили су своје историје — Пожега и Бајина Башта — у којима је заступљена прошлост од најраније историје, а поред политичке заступљена је и друштвена, културна и

---

⁹⁷ А. Андрејић, *Претварање цркава у џамије*, ЗЗЛУ 12 (1976) 97–117.

⁹⁸ В. Бошков, Д. Бојанић, *Султанске повеље из манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 8, Београд 1991, 167–215.

⁹⁹ Б. Ђурђев, *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Сарајево 1964; В. Ђурђев, *Положај и улога цркве под турском влашћу и XV и XVI stoljeću*, INJ II, Zagreb 1959, 102–113.

¹⁰⁰ Р. Самарцић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, У: ИСН књ. III–2, Београд 1993, 7–102; Р. Самарцић, *Српски народ под турском влашћу*, ИСН III–1, Београд 1993, 7–114.

¹⁰¹ А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVII век*, Београд 2000.

¹⁰² М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459–1766)*, Београд 1965.

¹⁰³ Зборник радова Народног музеја, 1–30, Чачак 1969–2013.

¹⁰⁴ Рашка баштина I–III, Краљево 1975–1988.

¹⁰⁵ Први број *Рачанског зборника* изашао је 1995. године.

социјална историја.¹⁰⁶ За област Моравица најзначајнија је синтеза Историје Титовог Ужица од најстаријих времена до 1928. године. Монографија је дело 25 аутора различитих специјалности, који су обухватили простор од геолошке прошлости, преко археологије, средњевијековне историје, историје привреде и урбане историје османске владавине до настанка модерне српске државе.¹⁰⁷

Вредне пажње су и тематски каталози изложби, често са подацима који се једино могу наћи у оваквим публикацијама.¹⁰⁸

---

¹⁰⁶ М. Зотовић, С. Игњић, Д. Мунић, *Пожега и околина*, Пожега 1978; С. Игњић, *Бајина Башта и околина до 1941*, Бајина Башта 1985.

¹⁰⁷ *Историја Титовог Ужица I*, Титово Ужице 1989.

¹⁰⁸ *Ужице, настанак и развој*, Културно–историјски преглед, Ужице 1995; Љ. Мандић, *Лепидаријум античких споменика — Народни музеј Ужице*, Ужице 2011; *Археологија Пожешког краја*, каталог изложбе, Пожега 2011; *Археологија Ариљског краја*, каталог изложбе, Ариље 2011.

ГЕОГРАФСКЕ ОДЛИКЕ „ЗЕМЉЕ“ МОРАВИЦЕ

Границе територије

Границе подручја обухватале су знатно пространство у југозападном делу Србије, у суседству Босне. Тако се и данас појам „Моравица” односи на знатно подручје југозападне Србије и представља значајну целину

Од планине Голупца, Каблара и Шилковице на северу. Источна граница се спуштала на југ гребеном планине Јелице до западних огранака планине Чемерно, граница је затим скретала на југозапад развођем река Студенице и Моравице до северних огранака Голије. Од планине Голије граница је окретала на северозапад преко планине Јавора, а затим у правцу Дрине, највероватније преко планине Муртенице, Златибора и Таре. На западу земље Моравице налазила се Дрина, док је северни део земље Моравице обухватао највећи део планинске области Црне Горе са ваљевским планина, односно врховима планина Бобије, Медведник, Повлена, Маљена, на истоку до Сувобора, које га са северозапада и севера одвајају од Подриња и Колубаре. У питању је велика област, са планинским рељефом и мало обрадивог земљишта, концентрисаног претежно у Пожешкој котлини и долини реке Моравице.

Посматрана теорија са источне стране, односно од Овчарско–кабларске клисуре граничила се са жупом Моравом, југоисточно са жупом Ибром, односно Доњим Ибром коме је припадала и цела долина реке Студенице. На југу се простор граничио са жупом Расом, под Рашким епископом и жупом Сјеницом; југозападно се налазила жупа Дабар.

Западна граница почиње на северу реком Дрином и иде њоме до планине Звијезде у великој окуци Дрине. Јужно од Звијезде наставља долином Брусничког потока, затим иде билом планине Звијезде од превоја Велики Столац (1675 м), преко коте Јањец (1473 м), развођем Белог Рзава и Дрине, на Столац (1199 м) и Градину (892 м) и силази у долину Белог Рзава између Котромана и Вардишта, које остаје у

Босни. Потом се пење на коту 400 м, с десне стране Црног Рзава и, прелазећи на леву страну ове реке, наставља развођем Црног Рзава и његове леве притоке Јабланице прелазећи преко Металке (757 м), Самаревине, Јеличића (1229) и Лиске (1356), па преко Торника (1496 м) на Златибор. Одатле избија на Муртеницу (1480), затим на планину Чемерницу (1439), а затим избија на Василин врх на Јавору. Гребеном Јавора иде преко кота Коравчине (1296 м) и стиже до врха Боровац (1468 м) и одавде скрећући на исток преко Бојевог брда (1748 м) стиже до Јанковог камена на Голици (1831 м).

Одавде почиње источна граница региона развођем Моравице и Студенице, која преко Влаовца (1535), Округлице (1490), Голеша (1133), Бошца (1281) води на Голеш (1355) на Чемерну. То је граница општине Ивањица даље преко Дубока превоја и Борове стране, Голо и Заборјачко брдо, Обухватајући Горњи и Доњи Дубац на Каону. То је и приближна граница области Драгачево. Даље иде гребеном Јелице (Црна стена 929, Ветриње 869, Градина 846, Бело брдо 755) ка Овчару заобилазећи га са запада и излази на Западну Мораву испред Овчарско–Кабларске клисуре, која остаје изван Моравица.

Од Западне Мораве до Тучкова, па узводно Врнчанском реком преко кота 678 и 829 преко Јанчића излази на реку Каменицу, а затим реком Тињом одакле се коначно враћа на Маљен на северу. Што је приближно граница са Чачком и Горњим Милановцем.

Овако ограничен регион обухвата област српске Црне Горе у сливу Скрапежа на северу, Тару и њену подгорину, планину Звијезд, слив Ђетиње, Златиборску површ и сливове Моравице и Бјелице, односно део области Старог Влаха. Некадашњи простор земље Моравице данас се граници у северозападном делу са општином Љубовијом, на северу општином Ваљево. Источна граница му општина Горњи Милановац, општина Чачак и општина Краљево. На југу је општина Нови Пазар и Сјеница. На југозападу је општинама Нова Варош, а западну границу целом дужином чини државна граница са Босном и Херцеговином, а делом је ова западна граница река Дрина.

Средњовековне „земља“ Моравице данас би обухвата територију неколико

општина: Ивањице, Ариља, Пожеге, Ужица, Косјерића, Лучана, Бајине Баште, једним делом Чајетину и селом Таором Ваљево. У хидрографском смислу то би били токови реке Моравице, Ђетиње, Скрапежа, Лужнице, Бјелице, сва четири Рзава док би једним делом река Дрина била граница територије. Најсеверније насеље му село Таор у општини Ваљево, а најјужнија село Медовине на изворишту Ношнице. Најисточније је село Станча на Лопатници, а најзападније село Јагоштица на Звијезду. Највећу дужину регион има у правцу исток — запад око 103 км ваздушне линије, а север–југ око 86 км.

Рељеф

Земље Моравице са севера Ваљевским планинама припадају Западној Србији. Међу ваљевским планинама Медведник (1274) и Јабланик (1247) дижу се над Ваљевом, а Повлен (1346), Маљен (1103) и Сувобор (Рајац 864 м) пружају се у упоредничком низу. Кречњаци Повлена (у повлати шкриљаца и серпентина) су са литицама високим до 300 м у највишим деловима планине. Оне су диференцирани наставак рудних и флишних планина перипанонске Босне. Израђене су од разноврсних стена (шкриљци, серпентин, кречњак, гранит, еруптиви) више у низу него острвске.¹⁰⁹

Полазећи од ваљевских планина рељеф ове области поступно пада према југу и Западном Поморављу, које чини интегрални део Средње Србије, које је најјужнија перипанонска регија, упоредничког пружања, са ободним планинама. Прикључују му се микрорегије у опсегу слива западне Мораве–Ђетиња (слив истоимене реке) и Српске Црна Гора (слив Скрапежа) које се сустичу у Пожешкој котлини.¹¹⁰

Долина западне Мораве је композитна, полигенетска и полифазна. Тектонски је предиспонирана, а од њених котлине– од којих је само Пожешка у Моравицама — биле су током неогена испуњене језерима, којима је претходио упореднички

---

¹⁰⁹ М. Павловић, Ђ. Марковић, *Географске регије Југославије*, Београд 1995, 45 (=Павловић, Марковић, *Географске регије*).

¹¹⁰ Павловић, Марковић, *Географске регије*, 54.

издужени западноморавски залив Паратетиса. Језера са отокама одводњавала су се ка истоку, сагласно садашњем одводњавању регије. Палеообразионе форме су ретко и слабо очуване (само у чврстим стенама), а испод некадашњих високих централних котлинских равни облици су речно–денудациони. Међу долињским сужењима реперни морфохидрогенетски значај има домна епигенија Овчарско–кабларске клисуре. Клисуром Западне Мораве је раздвојена првобитно јединствена маса планина Овчара (985 м) и Каблара (885 м), који су изграђени од кречњака, серпентина, дијабаза и рожњаца. Високо уз стране ових планина допире неоген некадашњих језера. Крашки рељеф је заступљен у Пониквама, микрорегији између Дрине, Ђетиње и Раче, крају који је назван по вртачама (Пониквама).¹¹¹

Јужни и западни део Моравица чини Старовлашко–рашка регија. То је географски део Динарске Србије, омеђен долинама Ибра, западне Мораве, Ђетине и границама Србије према БиХ. Ако се ограничимо само на посматрани простор, северни и источни део ове регије улази у састав земље Моравице.¹¹²

Полазећи на северу од ваљевских планина, ограничених на југу раседним линијама, наилази се на низ котлина динарског правца. Оне су у продужењу дринске долине испод Рогачице. То су: косјерићка, лужничка и пожешка котлина, као и котлина око села Добриње. Те котлине растављају старовлашке планине на југу од подринско–ваљевских на северу, а нађени језерски седименти, као и терасе, указују на постојање језера у њима, нарочито у неогену. При највишем нивоу језера штрчао је из воде само Субјел, а Јелова гора између косјерићке котлине и Рогачице чинила је мост од палеозојских шкриљаца и везивала се за планине на босанској страни.

Јужно од ових котлина почињу старовлашке планине. То су површи различите висине, карактеристичне за старовлашко земљиште, и пружају се до Таре па и преко ње. Прва је мачкатска површ, просечне висине 850 м, изнад које се на југу диже златиборска површ. Са мачкатске површи се код села Дрежника издиже врх Градина (932 м). Површ Поникве, од 900– 1000 м, прелази у Тару исте средње висине са које се диже врх Збориште (1560 м) и на планини Звијезди врх Смиљевац (1444 м).

---

¹¹¹ Павловић, Марковић, *Географске регије*, 55.

¹¹² Павловић, Марковић, *Географске регије*, 131–132.

Планине Звијезда и Велики Столац (1673 м) испуњавају оштру окуку Дрине према Босни.¹¹³

На југу од мачкатске површи почиње Златибор, од серпентина и само понегде са незнатним „кршевима тријаског кречњака”. Са површи Златибора дижу се оштри гребени од серпентина Чигота (1422 м) и Торник (1496 м). Сматра се да је Златибор цео простор између Увца, Сушице и планине Таре, мада се под правим Златибором подразумева простор ограничен Муртеницом, Торником, Чајетинском градином, Црним врхом, Грудом и Чиготом. То је перидотитски лаколит утиснут у палеозојске стене и простран око 300 км². Златибор је једна од највећих серпентинских маса у Србији, а висока флувијална Златиборска површ засеца и кречњаке планине. Муртеница чији је највећи врх Бријац (1462 м), од Увца се пружа ка северу и северозападу и тако чини везу између Златара и златиборске серпентинске површи.¹¹⁴

Даље на југоистоку су Јавор, Чемерно и Мучањ са Чешљом и Кукутницом. Мучањ се својим обронцима уздиже изнад Малог и Великог Рзава и Грабовице. Највиши врх је Јеринин врх са 1 534 m, који је кречњачког састава, а на висоравнима постоје вртаче. Највећи део Мучња је безводан, крашки предео. На овим површима су две групе долина; оне нагнуте према потолинама и језерском басену на северу су и најстарије: Рзав, Ношница и Моравица. Друге су уздужне, динарског правца југоисток — северозапад или исток — запад. Главне долине су чисто ерозивне, а њихове притоке су зависне и од геолошке структуре (притоке Рзава, Пресека и Мала река).

Карст старовлашких планина је развијен само спорадично и има карактер плитког карста. Развијен је на тријаским кречњацима који леже на верфенским шкриљцима, оголићеним у дубоким долинама, а понекад и у дубљим вртачама. Испод кречњака често је и серпентин. Због таквих особина карст је мање развијен и плићи него у дубоком динарском карсту. Пећине су кратке и нема карсних поља.

---

¹¹³ О. Савић, *Географске одлике Ужичког краја*, Историја Титовог Ужица I, Титово Ужице 1989, 18–20 (=Савић, *Географске одлике*).

¹¹⁴ Павловић, Марковић, *Географске регије*, 129–130.

Једино има вртача и увала, али ни оне нису велике дубине. Веће увале су на Тари и Пониквама, а једна од највећих је Равно поље на Чемерну. Вртаче су најбоље развијене око Малича, на левој страни Моравице.

У јужном делу на западном крају региона су Јавор са Василиним врхом (1520 м) и Голија највиша планина ове регије са врхом Јанковим каменом (1833 м), са кога земљиште стрмо пада према Сјеници и Новом Пазару. Одваја их Моравица која је природна граница између Голије и Јавора. Голија се пружа лучно 32 км. Изграђена је од шкриљца и оаза дацита и андезита. Има и мањих глацијалних трагови на планини.¹¹⁵

Северно од Голије на источном ободу области су планине Божац (1282 м) и Чемерно (1579 м). Између Моравице и Драгачева је Голубац, Каблар и Овчар, до чије се клисуре регион пружа на исток, и Шилковица. Северно од њих су гранични гребени на источном ободу региона, али далеко нижи од поменутих старовлашко–рашких планина, јер не прелазе ни 1.000 метара.¹¹⁶

Драгачево се издваја као засебна микрогеографска регија у оквиру Старовлашко–рашке висције, која представља део динарске Србије, односно, нижи наставак црногорских брда и површи, а планине Драгачева чине најистуренији део Динарида према североистоку.¹¹⁷ Област Драгачева се распростире на обронцима планина: Овчара, Јелице, Голупца, Крстаца, Троглава и Чемерна, а припада сливовима река Бјелице, Моравице, Западне Мораве и Толишнице.¹¹⁸ Драгачево представља крај са таласастим, брдовитим и ниско планинским рељефом и обично се дели на Горње и Доње Драгачево, мада јасних граница и битних разлика у рељефу ових делова нема.¹¹⁹ Југоисточне границе Драгачева чини подножје Троглава, а са југа територију затварају северозападне падине Чемерна. Планине Драгачева се пружају динарски и представљају најистуренији део Динарида према североистоку. Са североистока Драгачево омеђавају планине Овчар и Јелица. Овчар се на северу

¹¹⁵ Павловић, Марковић, *Географске регије*, 129–130.

¹¹⁶ Савић, *Географске одлике*, 21.

¹¹⁷ Ј. Ђ. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1972, 441.

¹¹⁸ О границама области: Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, Насеља српских земаља I, Београд 1902, 1–224 (=Ердџановић, *Доње Драгачево*).

¹¹⁹ Ердџановић, *Доње Драгачево*, 14–15.

завршава стрмим стеновитим одсеком, градећи са суседним Кабларом Овчарско–кабларску клисуру. На југу се спушта постепено и на великом простору има изглед лепезе. Највиши врх планине достиже 985 м н.в.

Јелица представља природну границу између Драгачева и чачанске котлине. Припада динарском систему планина, са највишим врх Црна Стена (929 м). Пружа се од северозапада ка југоистоку у дужини од 25 км и представља природни мост који повезује масиве Овчара и Троглава. Планина представља издужено планинско било подељено на низ благо нагнутих планинских коса.).¹²⁰

Планина Крстац се пружа у типичном динарском правцу, од Гугаљског поља на северу до Рћанских стијена на југу, а врхови планине су Ђава (699 м) и Бјелошевац (629 м). Суседна планина Голубац показује одступања од динарског правца пружања. Док су косе и висови у североисточном делу (Ивановац 646 м, Тријебеж 658 м), пружају динарски, у јужном делу преовлађује пружање запад — исток (Станојев Врх 733 м, Попов Гај 599 м).¹²¹

Јужно од Голубца почиње област изолованих Драгачевских брда, како се називају због тога што не чине ниједну планину иако представљају највише висове Драгачева, а истичу се Борова Страна (1246 м), Павлова Глава(1139 м), Бјелан (1006 м), Самоград (938 м), Стрмац и Рудине (983 м) ...¹²²

Поред заравњених површи, врхова који се издижу над њима и дубоких долина усечених у њих, насталих тектонским покретима, речном и језерском ерозијом, овде се среће и низ облика насталих крашком ерозијом. То су облици притког краса, пећине: Стопића у Рожанству, Терзића у Алином Потоку, Раковичка испод Чиготе, Мегара у селу Стапари и друге. Осим пећина, има и вртача и увала, понорница Мумлава код Љубиша, а по водопадима су познате Перућац и Сопотничка река.

Поступно спуштање терена ка северу и североистоку, отвореност на истоку и испресецаност целог краја рекама, учинили су да овај крај има карактер пролазне

---

¹²⁰ Д. Шушић, *Драгачево* — регионално географски приказ, Ивањица, 1976, 4–6 (=Шушић, *Драгачево*).

¹²¹ Шушић, *Драгачево*, 4–6.

¹²² Шушић, *Драгачево*, 4–6.

области и везе између динарског предела и централне, моравске Србије, односно Приморја и Панонског басена.¹²³

У целини овај предео старовлашко–рашке висије која улази у земље Моравице је претежно висораван са често карстификованим површинама. Цео крај је испресецаан клисурастим, често и кањонским долинама Дрине, Ђетиње, Моравице, Рзава и других река. На тај начин крај је подељен на мање висоравни са којих се дижу планински масиви: Тара, Златибор, Муртеница, Јавор, Голија, Мучањ, Јелица, Чемерно. Равнице су најчешће у долинама река, а најпознатије су пожешка котлина и дринска долина и делом долина Моравице.¹²⁴

Реке

Цео крај је нагнут од југа ка северу и од југозапада ка североистоку. Само је крајњи север, подножје ваљевских планина, нагнут према југоистоку. Због тога, иако крај у целини припада црноморском сливу, правац пружања планина није дозволио ниједној реци да се пробије целом дужином области, тако да су овде јасно изражена два слива. Дрини гравитирају све реке у западном делу Моравица, док источни део, као и највећи део у средини области, даје своје воде Моравици, Ђетињи, Скрапежу и Бјелици и преко њих Западној Морави.¹²⁵

Њихов преглед дајемо према најважнијим сливовима, како се и налазе у литератури.

Слив Дрине

Дрина, иако највећа река што протиче кроз овај крај, представља само граничну реку према Босни од Рогачице до Бајине Баште. Припада Црноморском сливу, а сливно подручје обухвата југозападни и западни део Србије, северни део

---

¹²³ Савић, *Географске одлике*, 22.

¹²⁴ Савић, *Географске одлике*, 20–21.

¹²⁵ Савић, *Географске одлике*, 22–23.

Црне Горе и источни део Босне и Херцеговине. Правац њеног тока је од југа ка северу, са доста притока, од којих је највећа Лим, а из области Моравице прима токове Црног и Белог Рзава и низ мањих речица из области Бајине Баште. Ширина реке је од 15 м на месту званом Тијесно до 200 м код Перућца и Зворника. Већи део тока протиче кроз планине. Дрина је пре изградње речних брана била позната по повремено екстремно високом нивоу вода.

Висока концентрација раствореног кречњака доводи до тога да воде Дрине имају карактеристичну зелену боју. Ток реке Дрина може се оделити у 4 природне целине: реке изворнице (Тара и Пива), горњи, средњи и доњи ток. Кроз Моравице протиче својим средњим током који је дуг 163 километара. У средњем току Дрина је типична долињска река, са бројним променама у правцу. Пример је данас потопљена клисура дубока до 1000 метара између планина Таре и Звијезде (Велики Столац, 1673 м). После Зворника почиње доњи ток дуг, са свим карактеристикама равничарских река.¹²⁶

У областима плитког краса од старовлашко — рашке висије, јавља се претежно флиш, али има и кречњака, где су највећи планински висови, преко Увца и Рзава све воде сливају се у Дрину. Карактеристика река је да су планинске, брзе и доста богате водом.¹²⁷

Слив Белице

Разуђени терен Драгачева богат је водама. Многа врела и извори распрострањени су по целој области, а водама је нарочито богат горњи крај Драгачева у коме практично у свим долинама теку речице и потоци. Токови Драгачева су оријентисани на север, односно северозапад, запад и на исток, а сви дају воду Западној Морави, преко Моравице или преко Бјелице. Планине Крстац и

---

¹²⁶ Ј. Марковић, *Енциклопедијски географски лексикон Југославије*, Сарајево 1990.

¹²⁷ Савић, *Географске одлике*, 23.

Голубац и јужни део планине југозападног драгачевског побрђа представљају развође између Бјелице и Моравице.¹²⁸

Најзначајнији водоток Драгачева је река Бјелица. Извире на 930 метара надморске висине у крају Пјесковите Равни код Горњег Дубца, а улива се у Западну Мораву код Гугаљског моста на 298 м н. в. Тече од југоистока према југозападу дужином од 41 километар, са површином слива од 376 км². У горњем току Бјелица је планинска река, са дубоком и уском клисурастом долином. На појединим местима долина Бјелице широка је и до 800 метара, формирајући посебна равна, плодна поља, а понегде је сужена на свега неколико десетина метара. Ширина и дубина реке су променљиве у зависности од количине воде у кориту, а дно реке је покривено муљем. Слив Бјелице, издужен је у правцу тока реке и одликује се изразитом неравномерношћу левих и десних притока. Бројније су десне притоке, чија су изворишта на падинама планине Јелице: Вучица, Грабовац, Негришорски поток, Тијањска река, Драгачица, Живичка река, Вичка река и Горушица са притокама (Губеревачка река, Милатовићки поток, Марица и Властељичка река). Са леве стране Бјелица прима Рћанску реку, Стењевачку реку, поток Боровњак и већи број притока са падина Крстаца. Долином реке Бјелице и њених притока воде главне комуникације Драгачева.¹²⁹

Слив Моравице

Река Моравица у нашој географској литератури и углавном се употребљава са атрибутом *Голијска* да би се разликовала од токова са називом *Моравица* који се налазе и у другим областима Србије. Становништво је у пределу кроз који протиче назива само Моравица. Моравица извире на планини Голији и тече према северу до Пожешке котлине, где се спаја са Ћетињом. Представља десну саставницу Западне Мораве, са површином слива од 1 518 км² и меридијанским током. Дужина реке

---

¹²⁸ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, Београд 2002, 87 (= Гавриловић, Дукић, *Реке*).

¹²⁹ Гавриловић, Дукић, *Реке*, 87.

износи 86,9 km, дужина слива је 60 km, а средња ширина 25 km. Главне притоке Моравице долазе с леве стране, и тако је образован асиметричан слив.¹³⁰

Од Јанковог камена (1 833 m), највише тачке слива и уједно највишег узвишења планине Голије, развође према западу је упоредничког правца. Оно изнад изворишта Голијске реке избија на Осмањачу, границу између Јавора и Голије. Од Осмањаче развође прелази преко мање преседлине изнад извора Моравице (Јабуковачког потока), па пролази испод Васиљевог врха (1 520 m) — највишег узвишења Јавора, и излази на Чемерницу. Одавде развође има северозападни правац све до Муртенице. Оно углавном прати заострене врхове и гребене, изнад средњег тока Беле реке, одакле се уздиже све до Бријача (1 480 m) — највећег узвишења Муртенице. Даље, развође поново има меридијански смер, али задржава планински карактер све док не напусти гребен Чиготе (1 422 m) и спусти се на пространу мачкасту висораван. Дугачки венац Збојштица — Дрежничка градина — Благаја заграђује слив према Пожешкој котлини на северу. Слив Моравице на улазу у Пожешку котлину се клинасто сужава и благим косама избија на дно котлине. Североисточно развође прати дугачки венац Крстаца, а затим се преко Станојевог врха (733 m) и Самограда (938 m) поново издиже на пространу зараван, и иде низом узвишења, изнад слива Лучке реке, највеће десне притоке Моравице. На њој се преко Борове стране (1 246 m), Каменитог лаза (1 314 m) и Наочара (1 257 m) све више осећају планинске карактеристике које постају још изразитије на источној граници јужног, планинског дела слива. Ту се развође преко Белог камена, Округлице (1 490 m), Ривотине (1 560 m), Жарова (1 523 m) и Кулине (1 642 m) ступњевито издиже до Јанковог камена.¹³¹

У сливу се истичу две најкрупније и најгрубље морфолошке целине: виши део, изразито планински, обухвата северне падине Јавора и Голије и планине дуж југозападног развођа са Чемерницом, Муртеницом и Чиготом и нижи део, пространог и расплинутог побрђа. Оба дела су избраздана дубоким речним долинама, између

---

¹³⁰ М. Урошев, *Слив Голијске Моравице–Хидролошка анализа*, Београд 2007, 10 (=Урошев, *Слив Голијске Моравице*).

¹³¹ Р. Ршумовић, *Рељеф слива Голијске Моравице*, Посебна издања Географског института, књ. 16, Београд, 1960, 4–5 (=Ршумовић, *Рељеф*).

којих су узвишења, различитог облика и величине. Засечена су серијом површи, подова и тераса. По дубини дисекције, размерама развитка и дужине морфолошки се најизразитије истичу долине Моравице, Великог и Малог Рзава.¹³²

Већи део слива се налази у делувијално–пролувијалном рељефу, подручју интензивног спирања и јаружања. У западном делу слива, поготово у сливу Великог Рзава, велике површине су под крашким рељефом. Флувијални рељеф је заступљен на алувијалној равни реке Моравице од ушћа до Ивањице.¹³³

Планинску масу Јавора и Голије рашчлањују долине Ношнице, Моравице и Голијске реке. Долина Голијске реке настаје од два краћа и стрма долињска крака, дубоко усечена између Јанковог камена, Пријеког брда, Пашине чесме и Бојевог брда. Моравица извире испод Козје стене (1 350 m), па се код засеока Куманице састаје са Голијском реком, одавде Моравица тече према северу, све до Међуречја. **Ношница** је дуга 34,2 km. Извире између Руде главице (1 380 m), Бегова брда и Ступске чесме. Тече према северу, да би се код Међуречја састала са Моравицом.

У долини Моравице морфолошки се истичу три дела: планински — од извора до Међуречја, равничарски — од ушћа Лучке реке до Пожешке котлине и планинско–равничарски, између тих делова. Први део је меридијанског смера, урезан у северне падине Јавора и Голије, и одликује се изразито планинским карактеристикама: великим падовима, клисурастим особинама и одсуством алувијалних равни. Други део је северозападног и северног правца, мањих падова, слабије изражених клисурастих особина и са знатнијим алувијалним равнима. Трећи део је прелазног карактера: алувијалне равни су уске и спорадичне, испрекидане клисурама.¹³⁴

У равничарском делу Моравице смењују се проширења различитих облика и величина са сужењима, која понегде имају карактер типичних клисура. С обзиром на правац пружања, могу се у њему издвојити два дела: први, правца југоисток–северозапад и други, правца југ–север. Први је дуг око 16 km и одликује се мањим

---

¹³² Ршумовић, *Рељеф*, 8.

¹³³ Урошев, *Слив Голијске Моравице*, 13.

¹³⁴ Ршумовић, *Рељеф*, 8–9.

проширењима и притокама из североисточног и југозападног правца; други део карактеришу већа проширења и притоке упоредничког правца. Оба дела су раздвојена горостасном клисуром између Малича (1 101 m), Градине (647 m) и Обле главе (803 m).¹³⁵

У првом делу истичу се ивањичко, лисанско и приличко проширење. Ивањичко проширење је дуго око 3 km, широко 500–600 m, а одвојено је од Лисанског проширења клисуром између Сађевца и Мицића крша, дугом 1,5 km. Лисанско проширење је скоро исте дужине као и претходно, али му је ширина нешто већа (око 1 km). Приличко поље је дуго око 6, широко око 3 km и представља већи ерозивни басен, на чијем је дну Моравица усекла широку алувијалну раван од 400 до 600 m, док је остали део басенског дна рашчлањен бројним притокама у ниске косе. У долини једне такве притоке је извор минералне воде, познати Прилички кисељак. Долина Моравице у Манастирској клисури заокреће из северозападног у северни правац већим луком, у којем се запажају два мања, тако да долина оставља утисак долиноског сложеног меандра. Овде је Моравица одсекла од кречњачке греде Обле главе један део и стегла га својим меандром. То је гребен Градине (641 m).¹³⁶

У меридијанском делу долине запажају се равничарски карактери — долина постаје шира, а проширења су већа. Одмах по изласку из Манастирске клисуре она достиже ширину око 500 m, да би се после 4 km проширила у Латвички округласти басен, дуг око 4–5 km, а широк 4 km. Долина се при изласку из Латвичке депресије сужава код Миротина, да би се ускоро развила у пространо Ариљско проширење. То проширење се испод Баракове стене на северу стешњава, па се поново око Милићевог села и Горобила проширује, и везује за Пожешку котлину. Са југоистока, у то проширење задире дуг и узан рт Муњског брда, у чијем је североисточном подножју долина Краваричке реке.¹³⁷

---

¹³⁵ Ршумовић, *Рељеф*, 9.

¹³⁶ Ршумовић, *Рељеф*, 12.

¹³⁷ Ршумовић, *Рељеф*, 9.

Веће десне притоке Моравице су Лучка и Краваричка река, а леве, осим поменуте Ношнице, Грабовица, Пањица и Велики Рзав. Осим ових, Моравица има велики број мањих притока.

Југоисточни обод слива, засеца лепезаста изворишна челенка бујичарског тока **Будожељске реке**, дуга око 6 km. Њен слив је усечен у непропустљив терен и одликује се мноштвом извора, густом речном мрежом и интензивном дисекцијом.¹³⁸

Лучка река је дуга 21,5 km и њена речна мрежа се одликује перјастом структуром у горњем и средњем делу слива. Сви токови се уливају у Лучку реку на растојању од око 600–700 m. Од поменутих ушћа, као неког хидрографског чвора, зракасто се разилазе праволинијски токови Лучке реке и њених притока. Због тога је хидрографска мрежа Лучке реке у целини радијалне структуре. Попречни долињски профили су изразито V–облика, док су у средишњим деловима Лучке и Осоничке реке долињске стране мањег нагиба. У горњем делу долине Рашчићске реке је позната Хаџи–Проданова пећина.¹³⁹

Долина **Краваричке реке** дуга је око 1 km са типично динарским правцем пружања. Долина је релативно широка, блажих долињских страна и рашчлањена мноштвом краћих потока, што је упадљив контраст према већини осталих притока Моравице.¹⁴⁰

Својим изворишним крацима **Грабовица** усеца високе источне падине Мучња. Њен десни крак извире испод Црне стене (1 211 m) — развођа према извору Пресјечке реке, а леви испод Катића — превоја према изворишту Малог Рзава. Долина Грабовице је изразито праволинијска, дуга око 16 km.¹⁴¹

Пањица, дуга 13,7 km, настаје од више поточића на северној падини Водица и испод источних кречњачких одсека Кукутнице. У почетку има динарски правац и усечена је у терен од непропустљивих стена потом се провлачи између изолованих узвишења, просеца кречњачку преграду Мачјак дубоком клисуром и избија у Добрачко поље. Одавде Пањица има упореднички правац све до ушћа. У Добрачком

---

¹³⁸ Ршумовић, *Релјеф*, 10.

¹³⁹ Ршумовић, *Релјеф*, 10.

¹⁴⁰ Ршумовић, *Релјеф*, 10.

¹⁴¹ Ршумовић, *Релјеф*, 10–11.

пољу долина јој се знатно проширује, да би се поново сузила у дубоку клисуру између Обле Главе и Малича и спојила са долином Моравице.¹⁴²

Велики Рзав настаје од изворишних кракова Пресјечке реке и Буковог потока, која су просекла кречњачки покривач и усекли своје долине у непропустљиве стене. Од саставка ових токова Велики Рзав тече према северу, пробија кречњачку преграду Мучањ–Градац краћом клисуром, прима Малу реку и скреће у благом луку према северозападу. Тај део је усечен у горњотријаске кречњаке између Округлице и Трштене стене (1 288 m) и представља непроходну клисуру дугу око 6 km.¹⁴³

Од ушћа Љубишнице, долина Великог Рзава је усмерена углавном према северу, до Дрежничке градине, одакле скреће ка исток–југоистоку и такав правац задржава све до ушћа. Тај меридијански део је дуг око 23 km. Одликује се мањим меандрима, лактастим скретањима и клисурама које местимично прелазе у праве кањоне. Упореднички део долине је дуг око 16 km. У почетку је усечен у непропустљив терен све до Забрђана, одакле долина добија клисурасто–кањонске одлике. Тај део долине је дуг око 4 km, усечен у кречњаке и непролазан, а речни ток је немиран и брз. Одавде се поменуте долинске особине према ариљском ерозивном проширењу постепено ублажавају, тј. долина постаје питомија. Долина Великог Рзава је од саставака својих изворишних кракова до ушћа дуга 51 km, а укупна дужина реке Велики Рзав је 66,6 km, и представља најдужу притоку реке Моравице.¹⁴⁴

Десне притоке Великог Рзава кратке су и незнатне, а леве су бројније и знатно дуже. **Бела река**, дугачка 17,2 km, је изворишним делом усечена у огранке Муртенице. Већим делом горњег тока Бела река је усечена у непропустљиве стене, док је остали део у кречњацима. **Љубишница**, дуга 15,9 km, изворишним делом напада источни обод златиборског перидотитског масива, док је већим осталим делом усечена у кречњаке. Слично Белој реци, и њен доњи део је непроходан и кањонских особина. **Катушница** је дуга 24 km и истог је правца као Љубишница.

---

¹⁴² Ршумовић, *Рељеф*, 11.

¹⁴³ Ршумовић, *Рељеф*, 11.

¹⁴⁴ Ршумовић, *Рељеф*, 12.

Лактаста скретања и смена клисурастих и блажих долињских делова, најбоље је изражена на **Приштавици**. Њен изворишни део је усечен у златиборске перидотите, а остали део је већином у кречњаку. У долини Приштавице су извори минералне воде и доњи отвор Стопића пећине, која представља подземни ток краће понорнице у селу Трнава. Нешто дужа притока Приштавице, звана **Језеро**, долази из села Сирогојно.¹⁴⁵

Мали Рзав сачињава више краћих поточића на падинама Водица (1 111 m), Оштрице (1 141 m) и испод засеока Катићи. Долина му је релативно широка, усечена у непропустљиве стене између кречњачких гребена. После 4–5 km, правца ЈИ–СЗ, Мали Рзав удара о кречњак Округлице дуж којег скреће ка северу. Тај део је дугачак око 2 km и има кањонско–клисурасто обележје. Затим, река често мења правце. Дужина Малог Рзава је 39,4 km. Од значајнијих притока истичу се **Гривска и Биљевачка река**.

Велики и Мали Рзав одликују се дубоким и скоро без изузетака клисурастим и кањонским долинама. Те особине су се пренеле и на њихове многобројне притоке и учиниле су рељеф дубоко дисецираним и тешко проходним. Код оба Рзава се запажа упадљива паралелност њихових долина и обе се реке међусобно јако приближавају, највише код Разложина, на свега 1 700 m.¹⁴⁶

Слив Скрапежа

Слив Скрапежа припада микрорегији Српска Црна Гора у оквиру Западног Поморавља. Са севера га од слива Колубаре одвајају Маљен (1102 m) и Повлен, испод чијег се врха (1347 m) на надморској висини 1100 m налази неколико изворишних кракова Скрапежа. Границу слива према западу чини развође са Рогачицом, пиратерисаном притоком Дрине, а према југозападу Јелова Гора (1011 m). На југу је од Ђетиње одвојен косом (651 m), која се благо увлачи у Пожешку котлину, а на истоку границу слива представља развође према Каменици и другим непосредним притокама Западне Мораве у Овчарско–кабларској клисури. Слив

---

¹⁴⁵ Ршумовић, *Рељеф*, 14.

¹⁴⁶ Ршумовић, *Рељеф*, 15.

углавном заузима правац северозапад–југоисток, што је последица тектонске активности (правац пружања Динарида). Аналогно томе, а као последица блоковске структуре овај правац делимично следе и токови, али делимично и пресецају основне морфоструктурне облике заузимајући меридијански правац.¹⁴⁷

Највећи део површине слива простире се између 500 и 600 м н.в, свега десетак квадратних километара се налази преко 1000 m на падинама планине Повлен. Око 10% површине слива се налази испод 400 m н.в. и то је алувијална раван Скрапежа и Лужнице у доњем делу тока.¹⁴⁸

Обликовање рељефа слива Скрапежа је полигенетско. Слив Скрапежа, односно његова морфологија, правац пружања и облик речне мреже, условљени су тектонским покретима и деловањем ерозивних и акумулативних процеса, од којих су највеће дејство имале флувијална и крашка ерозија и акумулација, као и абразија, док је данас доминантна денудација.

Тектонски покрети условили су издвајање три основне котлине у сливу (Ражанско–скакавичка, Косјерићко–добрињска и Пожешко–лужничка), као и антиклиналне пречаге између њих (ридовско–субјелска и црнокосо–лоретска), које су динарског правца пружања. Ражанско–скакавичка котлина се налази у јужној подгорини Маљена и Букова. Њоме теку Стојићка, Ражанска и Мионичка река. Косјерићко–добрињска или Косјерићко–јежевачко–добрињска котлина налази се у централном делу слива. Њоме тече Скрапеж и Добрињска река, које близу ушћа теку меридијанским правцем и пробијају пречагу између ове и Пожешко–лужничке котлине, која обухвата део Пожешке котлине и долину Лужнице. Котлине и већина токова имају такође динарски правац пружања. Поједини токови делимично пресецају пречаге и имају меридијански правац пружања. По ободу слива се налазе антиклинале Јелове Горе на западу и Повлена, Букова и Маљена на северу.

На модификовање ових крупних морфолошких облика утицали су ерозивни процеси. Од ерозивних облика најчешће се јављају флувијалне и ерозивне површи,

---

¹⁴⁷ Ј. Ковачевић–Мајкић, *Хидрогеографска студија реке Скрапеж*, Београд 2009, 13–14 (=Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*).

¹⁴⁸ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 28.

подови и терасе. Абразионе површи су настале трансгресијама и регресијама неогеног језера које је било у вези са језером у Чачанско–краљевачкој котлини.¹⁴⁹

По отицању неогеног језера дошло је до усецања речних токова који су се прво усецали у неогене седименте, а затим епигенетски у тврђу подлогу. Тако су настале бројне епигеније Скрапежа (у Дивчевићима испод Црнокосе југоисточно од Косјерића, пробој пречаге Скрапежа и Добрињске реке, Главица у горњем току Скрапежа), Сеча реке пред ушћем у Скрапеж (Кузмански вис), Поповице — притоке Мионичке реке, Ђуровске реке и Полошнице.¹⁵⁰

Речне терасе могу да се прате од Годљева па низводно целим током Скрапежа. Највећа узвишења у сливу Скрапежа јављају се у северозападном делу, тј. у изворишном делу слива (Повлен, 1347 m), као и дуж развођа према истоку (Букови 936 m — изворишни део Ражанске реке, Дивчибаре 1048 m — зараван уметнута између Ваљевских планина са плитком и широком долином мрежом) и према југоистоку (Јелова гора — Ђаков камен, 1011 m), која је део старе флувио–денудационе платформе, са које се разилазе изворишни краци Тмуше и Лужнице. На њој се налази велики број извора. Сем поменутих узвишења, у сливу Скрапежа налазе се и друга мања узвишења, која су делови пречага између котлина. Козомор (1007 m) између Ражанске и Росићке котлине представља део масива Букова. Црнокоса (809 m) представља развође између Скрапежа и Лужнице, има динарски правац пружања и испресецана је са више раседа. Падине Црнокосе према Скрапежу су стрме, док су према Лужници благо нагнуте. Дрмановина (Град, 1022 m) је део флувијалне површи од 1100 m. Субјел (924 m) је кречњачко узвишење које се налази у источном делу слива. Између поменутих узвишења налазе се речне долине предиспониране раседима и правцем пружања планинских система.¹⁵¹

Доминантан облик и централно место представља долина Скрапежа, која заузима северозападно–југоисточни (динарски) правац пружања, тј. паралелна је са

---

¹⁴⁹ Р. Ршумовић, *Геоморфологија слива Скрапежа — положај и морфолошке целине*, Зборник радова, Географски институт „Јован Цвијић”, књ. 32, САНУ, Београд, 1980, 127–130 (=Ршумовић, *Геоморфологија слива Скрапежа*).

¹⁵⁰ Ршумовић, *Геоморфологија слива Скрапежа*, 145.

¹⁵¹ Ршумовић, *Геоморфологија слива Скрапежа*, 127–156.

планинским венцима и следи раседе или је паралелна са њима. **Скрапеж** извире испод Малог (1347 m) и Великог Повлена (1271 m). Извор на 1130 m је узет за главни, мада у оквиру изворишне челенке постоји више сталних и повремених извора од којих постаје река Скрапеж. Облик долине и његове промене зависе од геолошког састава. Смењују се благе стране са клисурастим деловима. У том горњем делу Скрапеж је познат и по називу Рјечица, а пошто у кориту, пред улазак у прву клисуру дугу око 3 km, наиђе на понор у коме повремено лети губи сву воду, носи назив Суваја поток. По изласку из клисуре, Скрапеж избија у виду Црвенбрешког врела, а када прими воду овог врела, Скрапеж се зове Таорска река. Све до Годљева река има неусаглашен речни профил, велики пад, прегибе у кориту, уску долину, а од Годљева је усечена у неогене седименте, па је речни пад блажи, као и долине стране. Носи локалне називе по селима кроз која протиче, па тако на деоници кроз Радановац носи назив Радановачка река, а кроз Годљево Годљевача. Народ овог краја тек од ушћа Сеча реке Скрапеж зове тим именом. Одатле Скрапеж све до ушћа тече наизменично кроз неогене седименте и клисурасте долине где је усечен у кречњацима (епигенија на ушћу Сеча реке, Литице). Од ушћа Градње до ушћа Добрињске реке, Скрапеж има ширу долину са стрмим странама и усечен је у шкриљце. После отањског сужења долина му постаје широка, улази у Пожешку котлину и меандрира по сопственим наносима где има све одлике равничарске реке.¹⁵²

Прва значајна притока Скрапежа је **Сеча река**, која му у Косјерићкој котлини притиче са десне стране и она је његова највећа притока. Извире на 658 m испод Церја (913 m) и Јакља (793 m). Усечена је у кристаласте шкриљце, а пред ушћем у Скрапеж у кречњацима је пробила ивичну епигенију код Кузманског виса. Чини је више поточића који се сливају са Јакља и Церја. Има лепезаст слив и веће притоке **Полошницу и Реновицу** са леве стране и Тмушу са десне. Полошница и Реновица извиру на Маковишту и теку паралелно са Скрапежом, што говори о томе да су и оне некада биле директне притоке некадашњег неогеног језера. **Тмуша**, тачније њене саставнице Таталија и Таверић извиру на Јеловој гори. Тече у правцу североисток.¹⁵³

¹⁵² Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, Београд, 23–24; 58.

¹⁵³ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, Београд, 24; 58.

Долина **Кладорубе** се развила у вододрживим стенама. Кладоруба настаје спајањем Ражанске и Стојићке реке, које извиру испод Букова, односно Дреновачког кика. Има најгушћу речну мрежу, а у њеном сливу је значајна речна ерозија због серпентинитске подлоге и огољених површина, па отуда и потиче њен назив Кладоруба. Пре ушћа у Скрапеж, а по примању Мионице, Кладоруба задобија карактер равничарске реке и усечена је у властити материјал. Кладоруба са десне стране прима и реку **Дубницу**, у чијем сливу се налази термална вода Бањица, а са леве стране прима **Мионичку реку**, која извири испод Субјела, пролази кроз Скакавачку котлину и пре уласка у Косјерићку котлину пробија серпентинитску греду. У сливу Мионичке реке интересантна је појава водопада на ушћу Лукиног и Ивановића потока, на контакту отпорнијег перидотита и серпентинита и мање отпорног магнезита. **Ражанска** и Мионичка река су непосредно пре свог ушћа усекле долинске меандре у серпентините. Имају епигенетски карактер, јер су те серпентинитске греде откривене тек по спирању неогених седимената. На свом путу Кладоруба протиче кроз три клисураста сужења пре него што уђе у Косјерићку котлину. Са десне стране Кладоруба у Косјерићкој котлини прима Дубницу, чија је долина усечена у неогене седименте. Слив Кладорубе је веома рашчлањен услед бројних притока, које су се усекле у слабоотпорну подлогу.¹⁵⁴

Леву страну долине Скрапежа чине субсливови Градње и Добрињске реке. **Градња** је лева притока Скрапежа. Извири на 630 m н. в., а улива се у Скрапеж у клисури Литице. **Добрињска река извири** на 790 m н. в. испод Матијевића брда. Дуга је 18.97 km, а ток углавном има правац управан на динарски. Након уласка у Добрињску котлину усеца се у властити нанос. После просецања кречњачке пречаге Добрињска река прима **Мађерску реку** и тече паралелно са Скрапежом све до ушћа, где заједно пробијају пречагу Црнокоса — Лорет.¹⁵⁵

Лужница је најдужа притока Скрапежа (22.43 km). Извири на 760 m н. в. на североисточним падинама Јелове горе, а улива се у Скрапеж недалеко од Пожеге.

---

¹⁵⁴ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 24–25; 58–59.

¹⁵⁵ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 25; 60.

Слив Лужнице се развио се у кристаластим шкриљцима и има динарски правац пружања. До ушћа прима велики број токова подједнако, са обе стране.¹⁵⁶

Крашки рељеф не заузима знатно пространство у сливу Скрапежа. Кречњачки терени се налазе у горњем и средњем делу слива и простиру се у уским зонама између кристаластих шкриљаца на југозападу и магматита на североистоку. У средњем делу тока кречњаци су прекривени неогеним наносима, па је крашки процес заустављен. Прекривени су вегетацијом, док су само оштре главице и одсеци голи. Од крашких облика рељефа јављају се вртаче, понори, звекаре, крашке долине и пећине у подножју одсека. У средњем делу слива крашки облици рељефа нису бројни, јер је кречњачка партија уска 2–8 km, те није било простора за њихов развој. Пећине се јављају изнад речног корита Градње, чија је долина у доњем току кањонског облика. То је омогућило спуштање доње ерозивне базе и развој подземних крашких облика. Највећа пећина у сливу Скрапежа је она из које избија Таорско врело. Кречњачки терени су значајни зато што представљају богат резервоар подземне воде и том смислу најзначајније је Таорско врело, које настаје на контакту кречњака и вододрживих стена у северозападном делу слива. Испред пећине су моћне наслаге бигра, које се завршавају одсеком високим 10 m. Изворишни облук представља пример селективне ерозије, а бигрене наслаге пример селективне акумулације. Бигрени одсек чини десну обалу Скрапежа.¹⁵⁷

У целом сливу Скрапежа присутни су денудациони облици рељефа. На серпентинитској подлози на Радановачким ридовима и Козомору јављају се јаруге, „bad lands“, суве долине, а на долинским странама и ободима котлина са глиновитом подлогом присутна су клизишта. Крупне облике рељефа, антиклинале по ободу слива и пречаге унутар њега, као и раседе, створили су тектонски покрети, који су се дешавали у току бројних орогенеза од палеозоика до данас. Дејством флувијалне ерозије створене су данашње речне долине. Истовремено се развијао и крашки

---

¹⁵⁶ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 25; 60.

¹⁵⁷ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 25–26.

процес. Данас су осим флувијалне и крашке ерозије и акумулације, доминантни денудациони процеси.¹⁵⁸

Услед повољне геолошке грађе и тектонских односа у сливу, рељефне дисецираности и повољних климатских карактеристика (количине падавина) у сливу Скрапежа се јављају бројни извори и врела. Извори се према надморској висини појављивања могу поделити у две висинске зоне. Прва је на прегибу планинских страна, на ободним деловима слива испод линије развођа, као и на узвишењима унутар слива (Козомор, Црнокоса, Јелова гора, Субјел). Друга зона извора се јавља у речним долинама на прегибу долињских страна и дна, као и испод кречњачких одсека (Таорско врело, Црвенбрешко врело). Таорско врело има велику издашност, која се може објаснити великом облашћу коју дренира. Узводно од врела постоје отвори који су суви и који представљају некадашње нивое истицања. Црвенбрешко врело је најјаче врело у сливу Скрапежа и неки аутори га сматрају правим извориштем Скрапежа. Врело Бањица је извор термоминералне воде у изворишном делу Дубнице у засеоку Спасојевићи. Друго термално извориште у долини Дубнице је извориште „Деспотовићи“. Најјаче врело на Маковишту је Клокоч врело, а значајна је и Гашића чесма у Росићима на југоисточним падинама Козомора. Карактеристика извора и врела у сливу Скрапежа је да им издашност није стална и да зависи од климатских прилика и вегетационог покривача.¹⁵⁹

Слив Ћетиње

Слив Ћетиње налази се у западном делу Србије. Ћетиња настаје у највишем делу Таре и тече према истоку до Пожешке котлине, где се спаја са Голијском Моравицом. Представља леву саставницу Западне Мораве. Дужина реке износи 75,25 km, ако се прихвати река Братешина као најдужа саставница у изворишту Ћетиње, а правац тока је упореднички. Главне притоке долазе са леве стране, тако да је образован асиметричан слив. Дужина слива Ћетиње је 49,6 km, а средња ширина

¹⁵⁸ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 27.

¹⁵⁹ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 53–56.

23,9 km. Средња висина развођа слива Ђетиње износи 930 m, а највиши је западни део развођа на Тари (Збориште, 1544 m н. в.). Најзападнија тачка у сливу налази се на Тари, северозападно од Зборишта, на 1460 m н. в, најјужнија тачка на Горњим Рудинама, на 1020 m н. в. На северу слив досеже до Повлена, а на истоку до Шиљковице, на 800 m н. в.¹⁶⁰

Типична карактеристика рељефа овог подручја су планине. Цео ужички крај је претежно висораван испресецана клисурастим и кањонским долинама. У сливу нису заступљене површине са надморском висином до 200 m, па нема ни низија у правом смислу речи.

У алпској орогенези, крајем креде, формира се конфигурација данашњег рељефа. У току савске орогенезе долази до стварања потолина, као што су Креманска, Биоштанска, Качерска, Гривска и друге. Рељеф изграђен у току ове орогенезе на основи пинеппенске платформе састојао се од мањих потолина испуњених језерима и међусобно повезаних речним долинама. Ти морфохидрографски системи обележавају прву, почетну фазу у развоју савременог рељефа. Језера, уметнута у речне системе, постоје све до наилазак панонске трансгресије, која за време највећег домета плави простране пределе западне Србије, повезујући изоловане језерске басене у јединствену водену површину. По повлачењу Панонског језера поново се појављују локална језера. Опште издизање терена повећава потенцијалну ерозивну енергију рељефа и јача вертикалну ерозију речних токова. Усецајући своје долине, водни токови одводњавају те басене и њихова језера нестају. Иза њих остају знатне језерске насlage глине и лапорца.¹⁶¹

Велики утицај на рељеф има флувијална ерозија и акумулација. У основне облике ерозивних процеса спадају речне долине и површи. Речне долине имају заједничку карактеристику — композитност. У долини реке Ђетиње смењује се седам котлина и шест клисура. Почев од извора реке према њеном ушћу смењују се: Креманска котлина, клисура Љутице, Биоштанска котлина, Стапарска клисура,

---

¹⁶⁰ Линију вододелнице видети код: Д. Милијашевић, *Хидрогеографска студија реке Ђетиње*, Београд 2010, 17–19 (=Милијашевић, *Хидрогеографска студија*).

¹⁶¹ Ршумовић, *Геоморфологија слива Скрапежа*, 142–143.

Туричка котлина, Градска клисура, Ужичка котлина, Гротска клисура, Крчаговска котлина, клисура Врела, Севојничка котлина и Узићка сутјеска, којом се долина Ђетиње утапа у Пожешку котлину.

У горњем току Ђетиња је првобитно текла у правцу запад — исток. То потврђује данашњи ток Братешине реке, а правац пружања речне терасе од 130 m и одсек терасе од 90 m с десне стране Ђетиње од Шаргана до Лаудановог шанца нису конкордантни с данашњим њеним током, већ с њим заклапају оштар угао. Већ у току друге фазе Ђетиња је, напуштајући старо корито, почела да тече преко меких језерских наслага према северозападу. Она ствара ново речно корито, и тај процес се наставља и за време треће фазе. На почетку четврте фазе Ђетиња је углавном заузела данашњи правац, југозапад — североисток. За ову фазу везана је интензивна акумулација речног материјала, у коме је Ђетиња усекла своје корито. Два чиниоца су могла условити померање тока Ђетиње према северозападу. Први и несумњиви чинилац је акумулативни утицај десних притока које долазе са Препелишта. Други чиниоци су вероватно млади тектонски покрети који су изазвали спуштање дна Креманске котлине пре стварања најниже терасе. Услед тих покрета уздужни профил Ђетиње је постао несаглашен и тиме је створена могућност за јаку акумулацију. Услед непрестаног дејства вертикалне ерозије створене су четири терасе.¹⁶²

Ђетиња је пред Ужицем кроз тријаски кречњак пробила клисуру дужине 8 km, правца запад — исток, чије се стране издижу око 300 m изнад нивоа реке и која местимично има кањонске карактеристике. У њеном кањону се запажају мањи меандри, који остављају утисак рудиментарних форми уклештених меандара. Њихов постанак би се могао довести у везу са фазом регенерисане отоке Креманско–биоштанског језера. Тада је Ђетиња текла преко језерских седимената мачкатске фазе и у њима је могла усећи почетне облике уклештених меандара. На местима где је река пролазила преко силикатних стена или на њиховом контакту са кречњацима налазе се котлинска проширења. Величина котлина се повећава од запада ка истоку, и ту се налазе проширења Турице, Ужица, Крчагова и Севојна.¹⁶³

¹⁶² М. Зеремски, *Креманска котлина*, Гласник СГД 34, Београд 1954.

¹⁶³ Милијашевић, *Хидрогеографска студија*, 25.

Друга типична црта рељефа су три флувио– денудационе површи. Први ниво, од 880 до 900 m, јавља се у брдима у околини Чајетине, затим на брду Церово изнад Мачката, и њему припадају и два виса на Стапарима. Ова површ названа је Поникванско– стапарском. Други ниво, од 820 до 840 m, очуван је с обе стране изнад кањона Ђетиње. Површ је најбоље очувана изнад Бранешког поља. Трећа површ, од 720 до 760 m, лепо је изражена у околини села Мачката, а потом између брда Церова и Чајетине. Рашчлањена је долинама Грабовице, Криве реке и Гумбур потока. Ове површи су флувио– денудационог порекла, пошто се јављају само у сливу Ђетиње, и то првенствено на његовим крилима, а затим и у секундарним сливовима Сушице и Ђетиње. Површи су просечене епигенетским долинама, чије постојање нам показује да је неогена акумулација била на знатној висини. У површима су пуштене потолине у којима су очувани језерски седименти, и оне су старије од неогене акумулације. На промене рељефа данас највидљивије утичу денудациони процеси, стварајући мноштво јаруга, клизишта и друге денудационе облике.¹⁶⁴

Братешина река представља главни изворишни крак реке Ђетиње. Она постаје од три краћа изворишна крака (Јајиновац, Бели камен, Репушина) испод врхова Збориште (1544) и Руњева глава (1438). Оивичен је обронцима планине Таре и Шаргана, као и вододелницом према Матијашевцу и реци Карачици. Дужина реке је 12,6 km. Долина горњег тока реке одликује се стрмим странама и нема тераса, а од Шарган Витаса до Кремана долина је широка, са усеченим терасама и изграђеном алувијалном равни. Геолошку подлогу слива чине серпентинити као слатководни језерски седименти (рејон Кремана), са мањим примесама пешчара, лапора и кречњака у изворишним деловима слива. Педолошки слој чине скелетне и скелетоидне црнице на серпентиниту. Ерозиони процеси се манифестују подривањем обала главног тока и притока и спирањем педолошког слоја и хумуса, са појавом јаруга и сипара. У северном делу Креманске котлине, на 712 m надморске висине, Братешина река се спаја са **Коњском реком**, која потиче са југоисточних обронака

---

¹⁶⁴ М. Зеремски, *Флувио — денудационо или абразионо порекло Мачкатске површи*. Зборник радова Географског института ПМФ-а св. 4, Београд 1957, 87-105.

Таре и има дужину тока од 5,6 km. Највећа притока ове реке је поток Матијашевац. Непосредно испод прима **Ужички и Томића поток** чијим спајањем коначно настаје река Ћетиња.¹⁶⁵ Након спајања ових токова Ћетиња усеца клисуру Љутице, дугу 4 km. На почетку Биоштанске котлине, код Црвенског вира, у реку Ћетињу се улива с десне стране **Селачка река (Карачица)**. Изворишни део Селачке реке има неколико кракова, од којих је највећи поток Криваја. Сви су усечени у перидотиту, те су им стране стрме и без тераса. Средишњи део усечен је у језерске наслаге и има широку долину благих страна, на којима су изражене терасе. Трећи део, на дужини око 3 km, епигенетски је усечен и представљен долињским меандром, а затим се сутеском лугом до 2 km пробија између Рудина и Краљеве равни до саставка са Ћетињом. Даље река Ћетиња тече у правцу запад — исток и усеца клисуру. Најживописнији део клисуре је од Биоске до поља Турице, где су Стапарски и Сињевачки теснаци. Стране клисуре издижу се око 300 m изнад нивоа реке и местимично долина има кањонске карактеристике. Од Биоске до бране Врутци Ћетиња прима две притоке са леве стране — безимени и **Рочњачки поток**, а са десне **Јововац (Јовац) поток**.¹⁶⁶

Река **Сушица**, извире испод Груде на 1060 m н. в., тече кроз Шљивовицу и Бранешце, преко Мачкатске површи, у којој усеца долињске меандре, и улива се у Ћетињу код Стапара. Дужина Сушице је 27,3 km. Веће притоке су јој Џамбића поток, Грабовица и Крива ријека, низводно Ћетиња нема значајних притока до Ужица.¹⁶⁷

У ерозивном проширењу Турица са северне стране се улива **Волујачки поток**. Туричка котлина настала је меандрирањем Ћетиње. Низводно од поља Турица настаје Градска клисура, дуга око 1 km, дубоко усечена између Ужичког старог града и Забучја. По изласку из Градске клисуре Ћетиња протиче Ужичком котлином. У граду Ћетиња има две леве притоке — **Кошгички и Глуваћки поток**. Источно од града река усеца око 500 m дугу Гротову клисуру, а потом тече кроз пространо проширење Крчагово. У Крчагову Ћетиња прима притоку **Буковац**. Потом следе клисура Врела, Севојничка котлина и Узићка сутјеска, којом се долина Ћетиње утапа

¹⁶⁵ Милијашевић, *Хидрогеографска студија*, 44; 47–50.

¹⁶⁶ Милијашевић, *Хидрогеографска студија*, 44–45, 52–53.

¹⁶⁷ Милијашевић, *Хидрогеографска студија*, 51–52.

у Пожешку котлину. Пре тога прима реку **Петницу која** настаје од два врела која избијају испод Потпећке пећине и периодског тока из саме пећине. Дужина тока је 2,45 km. Слив захвата већи део Дрежничке депресије (скрашћене долине), а затим кречњачку површ Градина– Кошута. Дрежничка долина састоји се од неколико издужених увала, остатака дна прекрашке долине. Свака увала има своје поноре, често преобраћене у пећине (Видића бара, Пипалска пећина, Сурдуп, две Цвијовића пећине и др). Понори су удаљени 3–5 km од Потпећке пећине. Корито Петнице је усечено у бигру.¹⁶⁸

Код Пожеге Ђетиња прима своју највећу притоку — **Скрапеж, а са Моравицом** се састаје у најнижем делу Пожешке котлине, у Таштипољу код села Пилатовића, на 302 m надморске висине, градећи Западну Мораву.¹⁶⁹

Клима

Географски положај и рељеф су основни чиниоци општих климатских карактеристика. Како је територију Моравица пространа област, то се њене поједине области разликују по клими. На југу Старог Влаха и на планинама је клима субалпска, док је у нижим зонама и у западном Поморављу клима умерено–континентална.¹⁷⁰ Јужнији положај подразумева већу топлину и влажност, али суседни планински Стари Влах својим подпланинским поднебљем расхлађује долинску регију, па су овде средње температуре за 1–2 степена ниже него у осталим деловима Србије.¹⁷¹ Издуженост регије истиче и знатне микроклиматске разлике.

У нижим пределима карактерише се са постепеним прелазима из једног у друго годишње доба. На климу овога краја утиче његова релативна отвореност према Панонској низији, а са друге стране затвореност према Јадранском мору на југозападу, тако да утицај ових фактора чини климу специфичном.

---

¹⁶⁸ Милијашевић, *Хидрогеографска студија*, 46, 53.

¹⁶⁹ Милијашевић, *Хидрогеографска студија*, 43–45.

¹⁷⁰ Павловић, Марковић, *Географске регије*, 130–131.

¹⁷¹ Савић, *Географске одлике*, 30.

Планински венци одвајају на северу регион од панонско–степских, а на југу од средоземних утицаја, због чега крај има оштру климу. Ипак, посредством долина, поменути утицаји овде се сучељавају и осећају, мада слабије. Продирање средоземних утицаја долинама, надморска висина и близина, односно удаљеност од планинских масива утичу на појаву нешто жупније климе око Бајине Баште па и Ариља. Предео Старог Влаха, старовлашко–рашка висија, нагнут је ка северозападу низ долине Рзава, те је јаче изложен западним и југозападним ветровима. Због топлих јужних ветрова раније се топе снегови на Тари и Златибору.¹⁷²

И температура и инсолација ваздуха је у директној функционалној зависности је од географске ширине, географске дужине, надморске висине, годишњег доба, облачности и конфигурације терена. Највећу просечну годишњу осунчаност има Златибор, а најмању Пожега.¹⁷³

Са повећањем надморске висине повећава се и годишња количина падавина, због чега број дана са снежним покривачем и снежним падавинама су неравномерно распоређене и разликује се у појединим деловима Моравица. Локална одступања од овог правила постоје, тако се повећане падавине код појединих насеља објашњавају њиховим наветринским положајем (Сеча Реци, Косјерићу и Бјелоперицама...). Наиме, оне су окренуте према надирућим ваздушним масама обогаћеним влагом, које долазе са запада и северозапада.¹⁷⁴

Као посебну одлику климе у овом крају треба истаћи да је Пожешка котлина најмагловитија у Србији. Пожегу карактеришу температурне инверзије и честе магле, због обиља воде, јер по дну котлине тече већи број река.¹⁷⁵

Плувиометријски режим у сливу Скрапежа, Ђетиње и Моравице припада типу континенталног плувиометријског режима са летњим максимумом и зимским минимумом.¹⁷⁶

---

¹⁷² Савић, *Географске одлике*, 31.

¹⁷³ Милијашевић, *Хидрогеографска студија*, 31–32.

¹⁷⁴ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 35.

¹⁷⁵ Савић, *Географске одлике*, 32.

¹⁷⁶ Урошев, *Слив Голијске Моравице*, 25; Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 32.

Педолошки састав

Хетероген педолошки покривач условљен је разноликом геолошком грађом, рељефом, климом, хидрографијом, биљним и животињским светом и свакако антропогеним утицајем. С обзиром на разноликост типова земљишта, издвајају се земљишта са различитим производно–бонитетним вредностима.

Цео Моравички крај је покривен скелетним и скелетоидним оподзољеним земљиштем. Подзола, нешто плоднијег, има у долинама Моравице и Ношнице: он почиње нешто узводније од њиховог састава и пружа се даље низводно од изласка у пожешку котлину. Подзол је главно тло и у средњем доњем току Малог Рзава, као и у долини Великог Рзава, од места где прима Мали Рзав, па до ушћа у Моравицу. Алувијално–делувијалне акумулације, као ни подзол немају велики пространство, али су врло плодни. Има их у пожешкој котлини, после спајања Ћетиње и Скрапежа и њиховог утока у Моравицу и низводно, и током Западне Мораве. Други рејон овог плоднијег земљишта је у долини Дрине, од Растишта низводно. Нешто дубље из дринске долине ово земљиште продире у долину Пилице и на исток до Дуба. Из долине Дрине ово земљиште продире и код Рогачице у долину истоимене реке до њеног лактастог скретања.¹⁷⁷

Највећу површину реке Моравице захватају скелетна и скелетоидна оподзољена тла — око 87 % укупне површине слива. Подзоли су заступљени са око 12 %, а алувијално–делувијалне наслаге са око 1 % површине.¹⁷⁸ Скелетно земљиште је састављено од грубих састојака — од камења, шљунка, песка и сиромашно је хумусом. Представља право шумско земљиште, погодно је за развој ерозије тла и даје много материјала за речне наносе.¹⁷⁹

По дну котлина и проширеним речним долинама Скрапежа налазе се дубока и плодна тла, док се повећањем надморске висине њихова дубина и плодност смањују. У алувијалним равнима у средњем и доњем току Скрапежа, доњим деловима токова

¹⁷⁷ Савић, *Географске одлике*, 32.

¹⁷⁸ Група аутора, *Педолошка карта НР Србије 1:600 000*, Хидротехничке мелиорације у НР Србији, Институт за водопривреду НР Србије, Београд, 1951.

¹⁷⁹ Сретеновић, *Режим Моравице*, 6 — 27.

Сеча реке, Кладорубе, Добрињске реке и Лужнице, као и по дну котлина, заступљена су најплоднија земљишта. Плодност алувијума је велика али је често изложено поплавама. На долинским странама и по ободу котлина заступљени су еродирани смонице и параподзоли. Параподзоли настају на благо заталасаном земљишту, где је онемогућено или отежано отицање. Погодан је за воћњаке и пашњаке, али оно што се обрађује даје слабе приносе. Параподзоли се простиру на језерским седиментима у Тубићима, Косјерићу, Ражани и Радановцима. Еродирана смоница се такође јавља на језерским седиментима. С обзиром на учешће глине у смоницама, оне имају одлике лошијих земљишта. Јављају се у Жежевици, Мионици, Дреновцима и делу Радановаца.¹⁸⁰

Смеђа скелетна земљишта имају највеће распрострањење на шкриљцима у источном делу слива (слив Лужнице и Сеча реке). Ова земљишта се релативно брзо стварају, али истовремено нестају због јаке ерозије. Доста су сува и кисела и бољег су квалитета на мањим нагибима. Погодна су за гајење воћа и крмног биља, а велико пространство имају ливаде, пашњаци и шуме. Инфилтрационе способности овог земљишта су мале, те је велико површинско отицање, што условљава слабе приносе. Смеђа кисела земљишта на дијабазима јављају се на обронцима Маљена, Повлена, Букова, као и у Дреновцима, Радановцима и према Субјелу. Ова земљишта су плитка и кисела, најпогоднија за шумска станишта и ливаде. На кречњацима у Маковишту, Тубићима, Бјелоперицама и Каленићу заступљено је смеђе рудо земљиште. Настаје од резидијума у процесу крашке ерозије. Има одлике глиновитог земљишта, а са порастом надморске висине расте удео хумуса. Преовлађује шумска и ливадска вегетација. На кречњачким теренима се јавља и кречњачки сирозем, који садржи мало хумуса, лако пропушта воду и представља једно од најсувљих и најтоплијих земљишта.¹⁸¹

На серпентинитима се јављају скелетоидна земљишта, која у зависности од надморске висине, нагиба терена и вегетације могу имати више или мање хумуса. Та земљишта су плитка, слабо пропустљива, обрасла са мало вегетације, те је на њима

---

¹⁸⁰ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 44–45.

¹⁸¹ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 45.

значајна ерозија. Јављају се на Маљену, Росићима, Скакавцима, Козомору. Црница на серпентинитима је добра подлога за ливаде, пашњаке и шуме.¹⁸²

У проширењима речних долина слива Ћетиње налази се дубље, плодније тло. Стране мањих нагиба слива Ћетиње покривене су средње дубоким или плићим земљиштима, образованим на различитим стенама. На највишим пределима срећу се различите слабо развијене педолошке творевине, у зависности од подлоге и надморске висине. Од дна речне долине према развођу могу се разликовати следећи типови тла: алувијална, еродирана, смоница, параподзол, црвеница на кречњаку, црвеница на серпентиниту и смеђе скелетоидно земљиште на шкриљцима и кречњацима.¹⁸³

Земљиште за обрађивање у Ариљском пољу представља површински слој растреситог покривача који је дебео око 3,5 m. Тло је састављено од алувијалних и делувијалних наноса и представља пескушу 20–50 cm дебљине. Хумусни слој је танак. Испод овог слоја је песак и шљунак. У подлози растреситог покривача су шкриљци. Издан се јавља на дубини 2,5–3 m. Услед моћног растреситог покривача постоји могућност испирања тла у дубље слојеве.¹⁸⁴

У Пожешкој котлини педолошки покривач је знатно сложенији. На површини је хумусни слој, који представља ораницу. Испод овог слоја до 5 m дубине наизменично се ређају песковите глине, песак и шљунак. Издан је доста плитка, местимично и до 1,5 m испод површине. Реке у Пожешкој котлини плаве један део површине. Земљиште је у процесу оподзољавања.¹⁸⁵

---

¹⁸² Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 45.

¹⁸³ З. Марковић, *Река Ћетиња — макрзообентос у оцени квалитета воде*, Министарство за заштиту животне средине Републике Србије, Ужице 1995.

¹⁸⁴ Урошев, *Слив Голијске Моравице*, 98–99.

¹⁸⁵ Сретеновић, *Режим Моравице*, 6 — 27.

Вегетациони покривач

Разлике у висини и климатским одликама појединих делова, експозицији као и разлике у педолошком саставу чине разлику у вегетационом покривачу између појединих делова Моравица.

Читава Моравица је, у прошлости, покривено густим шумама, знатно више него данас. По нижим деловима су расле хрстове шуме и друго дрвеће, док су по брдима и планинама расле густе букове и церове шуме. На највишим надморским висинама расло је црногорично дрвеће. Природну вегетацију и данас чине махом шуме и планински пашњаци, док је остали део области под разним пољопривредним културама. Како је област знатне висине, то је веома изражена смена култура и природног биља.

Оно што је већ казана за ужички крај, генерално важи и за простор Моравица. На кат цереалија и окопавина, којих има на висини до 500 м, односно углавном у најнижим котлинским и долињским деловима области, наставља се кат воћа и шумских лишћара до 800 м. Преко ове висине је шумски рејон. Лишћари су само до висине од 1.000 м, и то: граб, кестен, хрст, брест, јасен, цер и клен. Преко те висине наступа мешовити рејон, и то до 1.200 м има црног бора, брезе, јасике, млеча, оморице, липе, ораха, а од културне вегетације — конопља и стрма жита. До висине од 1.500 м расте бели бор, јавор, буква, јела, муника. Најзад, до 1.800 м и преко тога су само смрча и пашњаци обрасли жбуњем, нарочито клеком.¹⁸⁶

Највише обешумљена планина је Златибор и на серпентинској подлози данас доминира травњачки пејзаж. Као траг да су шуме раније покривале цео Златибор заостале су брегуљице, мала елиптична узвишења настала изваљивањем стабала. Западни делови Златибора, његово подножје, покривени су четинарским шумама, уосталом планина је добила име, по златножутој боји коре стабла једне врсте бора.¹⁸⁷ Најраспрострањенији екосистем су пашњаци и ливаде (сувати, закоси, луке), на којима расте више врста најразноврснијих трава. Сада највише има ливада, али имена

---

¹⁸⁶ Савић, *Географске одлике*, 33.

¹⁸⁷ Савић, *Географске одлике*, 34.

неких данас голих брда говоре да је раније било супротно (Бучје, Шуматно брдо). Од некадашње бујне борове шуме остале су само изоловане партије по ободним деловима Торника, Шишачке косе, Лиски и Вијогору. Највероватније је да је разлог толиког нестајања шума велики пожар који се догодио око 1800–те године.¹⁸⁸

Тара је покривена четинарском и листопадном шумом. На Тари је стара, богата борова и букова шума са лепим пашњацима и пропланцима. Ту је сачуван прашумски комплекс (Црвене баре), а од врста је најчувенија Панчићева оморика. На Тари је заступљен и тип шуме на мочварном земљишту. Ипак, највеће површине на Тари заузимају тродоминантне мешовите шуме букве, јеле и смрче, што представља знатно осиромашење у односу на раније шуме, и то махом на висини од 950 — 1250 м. На стрмим падинама према језеру на Дрини су шуме црног и белог бора, које се негде мешају са храстовима, буквама или црним грабом, или чине мешовите системе. И у кањону Дрине очувани су у појасу храста најстарији — полидоминантни типови шума — мада на мањим површинама и јаке деградирани него у појасу букве. Панчићеве оморике има и на планини Звијезди, где има и прашумског карактера вегетације.¹⁸⁹

Планина Голија је богата четинарским шумама, изворима и речицама, а од биљних врста ендемичне су заштићене Адамовићева мајчина душица и Панчићева сербика, којих има само на Голији. На Голији је сачуван прашумски комплекс (Љуте ливаде), који указује да већу шумовитост у прошлости и да планина није била гола.¹⁹⁰ Јавор чини границу између старовлашких шума и сјеничких пашњака. Чемерно је покривено мешовитом шумом са пропланцима и пашњацима.¹⁹¹

У сливу Моравице оранице се претежно простиру у долинама и на благим падинама, али их има и на стрмом планинском земљишту. Пашњаци и ливаде распрострањени су по целом сливу. Пашњаци су највећим делом планински.¹⁹² Шумско земљиште обухвата највећу површину слива Моравице. Листопадне шуме

---

¹⁸⁸ Урошев, *Слив Голијске Моравице*, 40–41.

¹⁸⁹ Савић, *Географске одлике*, 35.

¹⁹⁰ Павловић, Марковић, *Географске регије*, 130–131.

¹⁹¹ Савић, *Географске одлике*, 35.

¹⁹² Сретеновић, *Режим Моравице*, 6 — 27.

састоје се претежно од букве и храста, а четинарске од јеле и бора. На необрасла шумска земљишта (кршеви и голети) отпада 14 % шумског земљишта. Од површине под шумом посебно се издваја слив горњег тока, који има већу шумску површину, нарочито слив Голијске реке, на коме се протеже четинарски комплекс Голије. У сливу Великог Рзава појављују се изоловане шумске површине, док је слив Катушнице већим делом оголићен. На присојним странама планина најраспрострањеније су њиве и воћњаци, хрестове и листопадне шуме, а на осојним странама преовлађују ливаде и пашњаци. На дну и блажим странама долина река, нарочито у долини Моравице, највише је њива, ливада и воћњака.¹⁹³

С обзиром да не постоји оштар прелаз између низијских и висинских зона у сливу Скрапежа, то и границе између фитоценоза нису јасно изражене. Преовлађују оранице и повртарске културе, док су ливаде и воћњаци ређи. Шумске заједнице су већим делом листопадне, што некада није био случај јер се крај по црногоричној шуми називао Црна Гора. Најгушће шуме се јављају на Повлену.¹⁹⁴

Специфичне флористичке одлике има Ђетињска клисура усечена у тријаском кречњаку и на њему су заступљене најразноврсније врсте биљака. Десна страна је већином влажнија, заклонитија, и преовлађују шуме и други биљни елементи, за разлику од леве стране, која је сувља и више изложена сунцу. Нарочито је шумом обрасло Забучје. Пукотине по стенама, друга заклоњена места и точила имају карактеристичне биљне елементе због покретности камена. Најужи и најмање приступачни делови омогућавају настањивање нежнијим, хидрофилним елементима. Први становници који насељавају та влажна и заклоњена места јесу неке маховине, потом папрати, а од цветница луковача, млађа, бреберина и др.¹⁹⁵

---

¹⁹³ Урошев, *Слив Голијске Моравице*, 29.

¹⁹⁴ Ковачевић–Мајкић, *Скрапеж*, 49.

¹⁹⁵ К. Урошевић, *Ђетињска клисура — фитогеографска скица*, Гласник СГД 6, Београд 1921.

ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ

Векови римске доминације

Са великом вероватноћом се претпоставља да су каснију област земље Моравице у предримско доба насељавали Аутаријата, чије матично подручје је обухватало простор око планине Таре, горњег тока реке Таре на југу, гласиначке висоравни на западу до Овчарско–кабларске клисуре на истоку, где су се граничили са Трибалима.¹⁹⁶

Судећи према епиграфским споменицима, у време успостављања римске власти на ове просторе сусрећу се имена и других племена: Партини, Оузеји и др.¹⁹⁷ Услови у којима се јављају сагласни су римској експанзионој политици, која је укључивала и расељавање одређених племена на новоосвојене просторе.

Први векови римске доминације, на територији Моравица су готово потпуно неистражени изузев области око данашње Пожеге, док на осталом простору једине информације за сада пружају спорадични и углавном случајни налази.¹⁹⁸ Античка историографија не пружа никакве податке о овој области.

Римљани су освојили Балканско полуострво током 1. века и по њиховој територијалној подели Моравички крај се налазио на источној граници римске провинцији Далмацији. Оваква припадност произилази из чињенице да је граница Горње Мезије, односно Дарданије и Далмације ишла до Чачка и Ивањице на исток, а потом у благом луку скретала на запад, заобилазила Пећ и долазила до Шар планине,

---

¹⁹⁶ В. Čović, *O izvorima za istoriju Autarijata*, Godišnjak knj. V ANUBIH (centar za balkanološka ispitivanja knj. 3), Sarajevo 1967, 103–121. Детаљније о историји Аутаријата видети: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, centar za balkanološka istraživanja*, posebna izdanja, knj. I, Sarajevo 1969, 409–463.

¹⁹⁷ Н. Вулић, *Октавијанов илирски рат 35–33 г. пре наше ере, неколико питања из античке историје наше земље и римске старине*, Посебна издања Сану књ. CCCXLVI (Одељење друштвених наука, књ. 39) Београд 1961, 77.

¹⁹⁸ Подаци о овим налазима су углавном сакупљени у извештајима са рекогносцирања општине Лучани : Д. Ранковић–М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, ЗНМЧ 4 (1973) 155–181 (=Ранковић– Икодиновић, *Доње Драгачево*); Д. Ранковић–М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Драгачева*, ЗНМЧ 5 (1974), 177–195 (=Ранковић–Икодиновић, *Драгачево*).

а одатле пратећи Дрим до данашњег Љеша.¹⁹⁹ Када је цар Диоклецијан смањео подручје провинције Далмације, она је долазила до ушћа Лима у Дрину, тако да је подручје Моравица, након поделе Римског царства (395), припало Источном римском царству, односно Византији.

Територија Моравица се, у античком периоду, налазила у граничном подручју провинција Далмације и Горње Мезије, на шта указују епиграфски споменици из околине Чачка.²⁰⁰ Већ око 11. године н.е. оскудни извори наговештавају постојање провинције Далмације која обухвата јадранско приморје, Босну и Херцеговину, Црну Гору и западну Србију.²⁰¹

Најближа позната, епиграфски потврђена античка насеља била су: *Municipium Malvesatium* и *Municipium Sapedunum*. Старији истраживачи су *Municipium Sapedunum*, идентификовали са насељем на месту данашњег Ужица, при том га сматрајући урбаним средиштем Скордиска,²⁰² Археолошка сондирања на овом терену нису дала потврду овој убицији, па се та претпоставка мора одбацити. *Municipium Malvesatium* је, у литератури, углавном убициран у околину данашње Пожеге, у селу Висибаба.²⁰³ Резултати археолошких истраживања на простору Висибабе нису потврдили претпоставку о постојању градског насеља, тако да је изнета сумња о убицирању Муниципиума Малвесатиум на овом месту.²⁰⁴

Упркос солидној истражености на више локалитета у околини Висибаби — Варошиште, Блашковица; Болница, Весовина и Крчевина, Савинац и по ободу пожешке котлине (Бакионица, Прилипац, нема доказа о постојању града

---

¹⁹⁹ F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo 1969, 151 — 153.

²⁰⁰ М. Васић, *Нови римски натписи нађени у Чачку*, ЗРМ 16, Чачак 1986, 23–34.

²⁰¹ М. Гарашанин, *Црна Гора у доба римског царства*, Историја црне Горе I– од најстаријих времена до краја XII вијека, Титоград 1967, 143, Упореди: Н. Вулић, *Западна граница Горње Мезије*, Глас СКА CLX (Други разред 82), Београд 1934, 54.

²⁰² М. Мирковић, *Економско–социјални развој у II и III веку*, ИСН 1, Београд 1981, 80 (=Мирковић, *Економско–социјални развој*). Упореди и: А. Јовановић, *Покушај убиције Хеорте и Капедунума–градови Скордиска*, Гласник САД 8 (1992) 19–23.

²⁰³ F. Papazoglu, *Le Municipium Malvesatium et son teritorie*, Жива Антика 7, Скопје 1957, 114–122; М. Зотовић, *Југозападна Србија у доба Римљана*, УЗ 2 (1973) 5–39.

²⁰⁴ I. Bojanovski, *Municipium Malvesatium*, *Arheološki radovi i rasprave VII*, Zagreb, 1968, 241–262; I. Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*; *Godišnjak СБИ XXV*, ANUBIS, Sarajevo 1987, 63–175; А. Сermanовић–Kuzmanовић, *Preistorija Evrope, Afrike i Bliskog istoka, grčka, etrurska i rimska civilizacija*, red. D. Srejović, Beograd 1997, 944.

муниципијалног карактера, већ само агломерацијама привредног карактера (житнице и виле рустике).²⁰⁵

Оно у чему се слажу сви истраживачи овога проблема јесте територија агера овога града без обзира, да ли је лоциран у Висибаци или Скеланима, као област која обухвата територију Косјерића, Пожеге, Ариља, Бајине Баште, Ужица, делова Чајетине, Скелана, Рудог, односно на исток до Овчарско–Кабларске клисуре, на југу до Рзава и Увца до ушћа Лима, на западу до Шаргана и Таора и Варде на северу.²⁰⁶

На основу резултата археолошких истраживања, Радмила Зотовић, указује да је територија око Пожеге, у касноантичком периоду, организована као више мањих пољопривредних добара или, чак, као једно веће.²⁰⁷ Оваква слика би одговарала и ситуацији, на основу досадашње истражености, код локалитета у околини Чачка.²⁰⁸

На основу само једног фрагментарног уломка епиграфског споменика сматрало се да се на простору данашње Ивањице налазио *Municipium Cel(egea)* према домородачком племену Целегера које је ту обитавало.²⁰⁹ Због непостојања других налаза ова убијација мора бити одбачена.

У светлу краја касноантичке епохе можемо посматрати локалитете у Прилипцу и Дучаловићима. Код касноантичких терми у Прилипцу, сасвим сигурно су документоване две грађевинске фазе и може се претпоставити аналогна ситуација са сличним термама из Бељине код Чачка, где је након цезуре уследила обнова грађевине.²¹⁰ На локалитету Палучке у Дучаловићима интензиван слој пожара означава крај живота објекта у 4. веку и таква ситуација би одговарала ситуацији

---

²⁰⁵ *Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, друго допуњено и измењено издање, Београд 2007, 18–21; М. Мандић, *Археолошки налази античког периода у пожешком крају*, Пожешки годишњак 1, Пожега 2001, 7–42.

²⁰⁶ М. Зотовић, *Југозападна србија у доба римљана*, УЗ 2 (1973); I. Bojanovski, *Municipium Malvesatium*, *Археолошки радови и расправе VII*, Zagreb, 1968, 241–262.

²⁰⁷ Р. Зотовић, *Становништво и привреда источног дела провинције Далмације*, докторска дисертација, Београд, 1995, 64–65 (=Зотовић, *Становништво*).

²⁰⁸ М. Васић, *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, У: Богородица Градска у историји српског народа, Чачак 1995, 9–17. (=Васић, *Касноантичка налазишта*).

²⁰⁹ Мирковић, *Економско–социјални развој*, 80.

²¹⁰ М. Васић, *Римске терме у Бељини*, ЗРМ 13, Чачак 1983, 5–18 (=Васић, *Римске терме*).

античке виле у Горњој Горевници код Чачка, која је током друге половине 4. века страдала у пожару и није више обнављана.²¹¹

Током друге половине 4. века формирана је некропола на Муњском брду, која се повезује са насељем у Прилипцу, у чијој се непосредној близини налази. Некропола се убраја у групу некропола које карактерише мањи степен романизације.²¹² Александар Јовановић некрополу сврстава у хоризонт касноантичких гробова са оружјем, који је карактеристичан за источни део провинције Далмације, заједно са два гроба са некрополе II у Коминима, некропола у Рогатици и на локалитету Бјелин у Радоињи. Оваквом начину сахрањивања аутор приписује одређен војни карактер, а као могуће носиоце сахрањивања наводи војнике, припаднике јединице *equites Dalmatiae* или *cuneus equitum Dalmatarum* који се помињу у спису *Notitia dignitatum*.²¹³

Ако се погледа ситуација у Мачви и Подрињу, тамо су у већем броју вила пронађени скупни налази новца који се завршавају 374/375. године. Милоје Васић скреће пажњу на нападе Квада који су након убиства краља Габинија, 374. године, угрозили римске територије.²¹⁴ Пресудан догађај за читаву империју био је пораз Валенса у бици код Хадријанопоља 378. године. Након победе, готске банде су харале по унутрашњости Балкана. Прилике на Балкану су биле немирне све до 383. године. Долина Западне Мораве је у овим немирним временима била погодна комуникација за неки од рушилачких продора.

Крај живота касноантичких локалитета са територије Драгачева припада времену упада и пустошења од стране варвара, с краја 4. и током прве половине 5. века, који обележавају почетак времена Велике сеобе народа. Досадашња археолошка истраживања нису дала материјал који би се могао везати носиоце периода Велике сеобе народа, па би се могло претпоставити да је ова територија била изван праваца кретања многобројних група које су преправиле Балканско полуострво. Међутим, случајни, појединачни налази две копче, које се хронолошки

---

²¹¹ Васић, *Римске терме*, 11–12.

²¹² Зотовић, *Становништво*, 78.

²¹³ А. Јовановић, *О проблему касноантичких гробова са оружјем*, ЗНМ 15–1 (1994) 121–124.

²¹⁴ М. Васић, *Мачва и Подриње у римско доба*, Гласник САД 2 (1985), 132.

опредељују у овај период, из збирке музеја у Ужицу, ипак указују да ови простори нису остали заштићени од евентуалних упада појединих племена.²¹⁵ И на ширем простору Чачка, крај друге фазе, и дефинитиван престанак живота припада првим деценијама 5. века, што се може везати за провале Хуна 441–443. године.²¹⁶

За овај крај карактеристични су привредни објекти типа вила рустика каква је откривена у Бакионици на лок. Пожежница и други објекти који нису јасно дефинисани да ли припадају јавним или приватним објектима и који нису прецизно датовани. Служећи се аналогима са околином страдала су крајем 4. столећа. Након чега су нека, као што је случај са римским објектима на ширем простору, обновљена и коначно уништена са хунском најездом.

Са овим рушењима долази до преласка на више позиције и формирања насеља у оквиру утврђења. Иако је овај прелазни период тешко дефинисати у оквиру утврђења, овакав сценарио преласка на више пунктове је јасан, јер налаза насеља након хунске најезде нема у долинама. У овом погледу је веома занимљив однос насеља у Прилипцу, са утврђењем на Лопашу, које у непосредној близини насеља, представља најближи одговарајући рефугијум.

Видели смо да овде праве урбане традиције нема ни током античке епохе, јер и нема правих градова. Међутим, можда није погрешно да се процес кастризиције посматра као изванредан степен урбанизације, јер су се осим популација које су из низија стигле у висинске зоне и сточарска популација, која је вероватно живела у раштрканим селима, сада уведена у релативно мали простор, који је захтевао извесну организацију и испуњеност различитим садржајем и објектима, најчешће са црквама и радионицама.

---

²¹⁵ Ј. Ђурић, *Накит из средњовековне збирке археолошког одељења Народног музеја Ужице*, УЗ 21 (1992) 271–281.

²¹⁶ Васић, *Касноантичка налазишта*, 9–17.

Словенско досељавање и први векови

Друштвене кризе која је погодила Римско царство, довела је до значајне пауперизацију становништва. Многобројни таласи разних народа и пљачкашких група перманентним деловањем само су погоршавали и онако тешко стање. Ове групе користиле су близину границе и добро изграђену мрежу путева која их је водиле до плена у равничарским насељима и градовима. Страховити готски, а затим и хунски рушилачки беса довео је до разарања низа највећих градова који нису могли за дуго опоравити и потпуног уништења вила рустика као основне привредне активности.²¹⁷ Лошим временима доприносиле су и природне катастрофе које су погађале поједине делове царства. Тако је остао забележен катастрофални земљотрес који је погодио Дарданију 518. године.²¹⁸ Додамо ли овоме да је Царство 542. године погодила куга, честе ратове и земљотрес 557. године који је био врло разоран, видимо колико је становништво било проређено, привреда посустала и срозана одбрамбено моћ Царства.²¹⁹

Јустинијаново доба (527–565. год.) доноси промене у погледу реорганизације војске, управе и цркве. Обновом система бедема и утврђења, обезбеђује се мир на северном Балкану. Ствара се јединствена црквена организација на простору од југоисточне Паноније до Македоније — нов град Јустинијана Прима постаје седиште архиепископије, којој су потчињени епископи свих средњобалканских провинција.

Од владавине Јустина I бележе се пљачкашки словенски упади на Балканско полуострво. Од првих година Јустинијанове владавине почињу стални словенски

---

⁵ О судбини градова Илирика током средине 5. столећа извор је Приск уп.: *Prisci fragmenta*, ed. L. Dindorf, *Historici graeci minoris I*, Lipsiae 1870, Frg. 2, 280.20–281.6; Frg. 8, 291.9–15; ВИНЈ I, 7–16; уп. Живковић, *Словени*, 59–60 (=Живковић, *Словени*). Као општа дела видети: D. S. Potter, *The Roman Empire at bay, AD 180–395*, London 2004; A. Cameron, *The later Roman empire, AD 284–430*, Cambridge, Massachusetts 1993; S. Mitchell, *A history of the later Roman Empire, AD 284–641: the transformation of the ancient world*, 2007.

²¹⁸ ВИНЈ, 57.

²¹⁹ Ј. Ковачевић, *Досељење Словена на Балканско полуострво*, ИСН I, Београд 1994, 114 ; V. Geyer, *Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use: The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I*, ed. A. E. Laiou, Washington 2002, 31–45 .

упади у балканске земље.²²⁰ Око 548. године они досежу све до Драча, а две године касније бележи се њихово прво зимовање на територији Царства 550.²²¹ Велике невоље за Царство започињу Аварским доласком у Панонију 568.²²² Пад Сирмијума 582. године, а нарочито нестанак византијске дунавске границе 595/96. године, стварају услове за неометан продор прекодунавских групација на тле Царства, који ће у првим годинама власти цара Ираклија (610–641) довести до дефинитивног слома византијске власти на Балкану, а већ крајем 6. века, Словени ће почети да се трајно настањују на византијском тлу. Овом времену се приписује и крај живота на рановизантијским утврђењима у Моравицама, мада се на основу садашњег стања истражености не може рећи када се то поуздано одиграва.

Почетком 7. столећа, у време коначног досељавања Словена на Балкан, највећи део трупа је био повучен на Исток где се царство борило за опстанак против Персијанаца. Провинције Илирика су практично остале без одбране. Остаци царства на европском тлу били су сведени на Цариград са околином, Солун и утврђене градове на мору, као и на острва.²²³

Ако је веровати Константину Порфиrogenиту (913–959), Срби се насељују на Балканско полуострво уз царску сагласност у време цара Ираклија.²²⁴ Срби су запосели највећи део Далмације, односно простор садашње Србије, Паганије, Захумља Травуније и Конавле,²²⁵ додаћемо и Босну. По цару–писцу, цар Ираклије је препустио Србима простране области између Саве и Јадранског мора, које су претходно опустошене од Авара. Такво је стање забележио и Ајнхарт у епизоди са Људевитовим бекством из прве половине 9. столећа у коме се бележи да су Срби

---

²²⁰ О Словенима у Подунављу : М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, каталог изложбе, Београд, 1990, 12–15.; О словенским упадима на Балкан: Ј. Ковачевић, *Досељавање Словена на Балканско полуострво*, ИСН I Београд 1994., 109–124.

²²¹ ВИН I, 46.

²²² Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1993, 87–103.

²²³ Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002, 435 (=Живковић, *Јужни Словени*).

²²⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, I, Washington 1967, 32.7–12 (= DAI I); *Византијски извори за историју народа Југославије*, II, уред. Б. Ферјанчић, Београд 1959, 47 (= ВИН II). О виђењу ранијег досељавања Срба видети: Ђ. Јанковић, *Српске громиле*, Београд 1998.

²²⁵ DAI 32.21–25; ВИН II, 49.

народ који држи велики део Далмације.²²⁶ Претпоставља се, да се овде подразумева простор некадашње римске провинције Далмације. Уочљиво је да историјски подаци, након насељавања Срба и Хрвата, више не бележе Аварске упаде. Т. Живковић долазак Срба као федерата смешта између 630. и 634. године.²²⁷ Срби и Хрвати су успешно за потребе Царства затворили пролаз јужно од Саве и Дунава. Прелаз преко доњег тока Дунава затворила су друга словенска племена — Северци и савез племена — са којима је Царство претходно уредило односе. Тако су се на територији царства нашле две различите словенске скупине. Прва, која је дошла мимо воље Царства, временом је изгубила своју племенску припадност и била хеленизована, док је друга скупина опстала као посебни народи, створила своје државе и славизирала преостало становништво које је затекла на простору свог насељавања.²²⁸

Већ одмах по доласку на Балкан Срби прихватају хришћанство. Покрштавање пак Срба десило се у време Ираклијеве династије, што је могло бити у време добрих односа цара и папе — за време Хоноријевог понтификата (625–638), између 632. и 638. године — негде на далматинској обали.²²⁹

Као потврду да је покрштавања било могу се искористити извесни историјски подаци. Ту је најпре Константин Порфирогенит који изричито каже да је до покрштавања Срба дошло у време цара Ираклија. Други његов исказ упућује на то исто, када бележи да је до отпадања Срба од хришћанског наука дошло на почетку 9. столећа. Рано крштење потврђују и два папска писма: прво, писмо Јована VIII српском архонту Мутимиру из 873. године, где га папа позива да се обрати панонском епископу и да се врати вери својих предака²³⁰ и друго, писмо папе Јована X упућено око 925. године владарима Хрватске и Захумља у којима се каже да они

---

²²⁶ *Einhardi Annales*, ed. G. Pertz, MGH SS I, Hannoverae 1826, 209. 13–17.

²²⁷ Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002, 287. О току досељавања Словена са релевантном литературом видети у истој књизи. Став, пак, да су након појединих група Словена и Анта које су добијале статут федерата већ од Јустинијановог времена и Срби дошли на Балкан са царевим одобрењем и са повластицама проистеклим из статуса федерата изнела је најпре М. Ћоровић — Лjubinković, *Odnosi Slovena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do XII*, *Materijali IX*, Beograd 1972, 81, 89.

²²⁸ Живковић, *Јужни Словени*, 436, 441.

²²⁹ Живковић, *Јужни Словени*, 303–304.

²³⁰ *Monumenta Germaniae Historica*, *Epistolae VII*, fr. 18, 282.24–30.

припадају апостолској вери од давнина.²³¹ Хришћанство се није укоренило, остало је кратког даха и можда ограничено само на владарски или владајући слој. Ограничене размере овог покрштавања потврђује за сад непостојање археолошких споменика.

На основу хришћанских имена синова српских владара (Гојниковог Петра и Мутимировог Стефана) закључујемо да је до преломног тренутка у коначном покрштавању дошло средином 9. столећа, у време Михајла III, од када датирају прва хришћанска имена код деце српских владара.²³² Максимовић пак коначно крштење види у време Василија II, остварено након дуготрајног процеса.²³³ Претпоставке за раније, појединачно прихватање хришћанства током 6. столећа такође постоје.²³⁴

И премда су легитимитет власти српски архонти тражили од византијског цара, византијска власт није била пуно даља од тога, али ће у честим ратовима са Бугарима на својој страни имала српске војне потенцијале. Догађаји у Србији током 9. столећа уско су повезани са византијско–бугарским односима. За време владавине бугарског хана Пресијама и српског архонта Властимира избио је први трогодишњи српско–бугарски рат из којег Срби излазе као победници.²³⁵ Време овог рата Живковић смешта у 848–851. годину, што доводи у везу са византијско–бугарским сукобом који је избио 846. године након тридесетогодишњег мира.²³⁶ Други рат водио се 853/4. године.²³⁷ У време склапања савезништва Византије и Срба, тј. око поменуте 846. године пада највероватније и покрштавање Мутимира и његове браће. Отуда Србија преузима савезничке обавезе, и као директна последица тога је избијање првог српско–бугарског рата.²³⁸

---

²³¹ *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967, № 24.

²³² Живковић, *Јужни Словени*, 391,395.

²³³ Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155–174.

²³⁴ Претпоставља се да се познати словенски запови пронађени у скелетним гробовима из Велеснице, Прахова и Корбова могу приписати хришћанима. Налази оловних крстова из Костолца, околине Јагодине, Винче из позног 7. столећа показују да се хришћанство одржало у овим крајевима, те да је покрштавања вероватно било: Јанковић, *Словени*. 25.

²³⁵ ВИНЈ II, 50–51.

²³⁶ Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX — XII)*, Београд 2006, 15 (=Живковић, *Портрети*). За смештање овог рата у нешто шире оквире видети: ВИНЈ II, 51, нап. 159, са тамо наведеном старијом литературом.

²³⁷ Живковић, *Портрети*, 22. За другачије датовање видети: ВИНЈ II, 52, нап. 163 и Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/ 1, 1979, 69–76.

²³⁸ Живковић, *Јужни Словени*, 388–392.

Мутимира 891. године наслеђују синови Првослав, Бран и Стефан, а ове следеће године протерује Петар Гојниковић. Напад Брана 895. године одбија, а две године касније гине Клонимир, син Стројимиров и Петар потом несметано влада, све до битке код Анхилаја, када бива заробљен од Симеона.²³⁹ На српски престо долази Павле Брановић, али Симеон сумњајући у намере Петра, за владара Србије инсталира Павла који влада наредних 6 година (918–924). Следи Захаријев долазак на власт и разарање Србије од стране Бугара вероватно 926. године.²⁴⁰ Ово је година великих страдања, и јасне цезуре у владавини српских архоната, када треба очекивати привремена напуштања утврда све до Часлављевог преузимања власти у Србији (933–943).²⁴¹

Нешто више о држави којом је владао Часлав и њеним односима са северним суседима Угрима сазнаје се из Летописа попа Дукљанина, за који се мислио да је настао у другој половини 12. века, а најновија истраживања указују на сам крај 13. и почетак 14. века.²⁴² Говорећи о збивањима у X веку и угарском продору у Босну, Дукљанин наводи рашког бана као подређеног Чаславу, што је први помен у изворима Рашке као посебне област у Србији.²⁴³

У 32. глави *Списа о народима* Порфиригенит помиње у Србији насељене градове: Дестиник, Чернавуск, Међуречје, Дреснеик, Лесник и Салинес, а у области Босне — Котор и Десник, до сада различито убицирани.²⁴⁴ Догађања унутар владалачког рода и пребези појединаца у околне земље, пре свега у Хрватску, показују да су архонтска седишта негде на западу.²⁴⁵ За све наведене градова, иако предложене убикације потичу из 19. века, већина ових означених позиција није археолошки истраживана. Једино се за Дестиник претпоставља да би могле бити

²³⁹ Живковић, *Јужни Словен*, 413.

²⁴⁰ Живковић, *Јужни Словени*, 421

²⁴¹ О годинама владавине и територији државе уп: Т. Живковић, *Портрети*, 55.

²⁴² *Gesta regum sclavogum I–II*, превод Д. Кунчер, коментари Т. Живковић, Београд 2009, 373.

²⁴³ Г. Томовић, *Од касне Антике до краја XII века: Историја Титовог Ужица (до 1918) I*, Ужице 1989, 119 (=Томовић, *Од касне Антике*).

²⁴⁴ *DAI I*, 32.149–151; *ВИНЈ II*, 58.

²⁴⁵ Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000, 121 (=Живковић, *Словени*).

Врсенице,²⁴⁶ где заиста имамо слојеве овог времена и Лесник који је С. Новаковић видео у Љешници код Видојевице,²⁴⁷ за коју је такође установљено рекогносцирањем постојање грнчарије 10–12. века.²⁴⁸

Међу набројаним градовима у тадашњој Србији за простор Моравица могу се узети две убикације: Међуречје и Дресник. За први град било је неколико претпоставки. Тако се мислило да га треба тражити на саставу реке Моравице, Скрапежа и Ђетиње, у селу Висибаби код Пожеге, али због непостојања одговарајућих средњовековних трагова ова убикација је одбачена. Слично је са идентификацијом у селу Међуречју, јужно од Ивањице, јер нема никаквих утврђења у околини овог насеља.²⁴⁹ Претпостављена идентификација Међуречја са облашћу на ставама Пиве и Таре, са два града Самобором и Соко градом, остаје да се археолошки провери у првом случају, јер се град Соко помиње тек од времена херцег Стефан Вукчић Косаче, а археолошким истраживањима пронађена је само црква из касног средњег века.²⁵⁰

Конечно још једна убикација Међуречја се везује за Моравице, односно за комплекс манастира Св. Ахилија у Ариљу на ставама двеју река, Рзава и Моравице. Иако нема одлучујућих археолошких доказа, Г. Томовић и М. Чанак–Медић сматрају да се не може искључити претпоставка да се управо ту, уз црквени центар, могло формирати рано средњовековно српско насеље Међуречје.²⁵¹ Проблем са овом убикацијом је тај што се обично сматра да су поменути градови заправо утврђења, а прихватањем овог становништва, поменути градови би били пребачени у равницу.

---

²⁴⁶ М. Поповић–В. Бикић, *Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Београд 2009, 134. Указујемо овом приликом да се у непосредној близини локалитета налази топоним Црни врх.

²⁴⁷ С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Списи из историјске географије, приредио С. Ћирковић, Београд 2003, 203 (=Новаковић, *Српске области*).

²⁴⁸ Ђ. Јанковић, *Rekognosciranje srednjovekovnih nalazišta u zapadnoj Srbiji i na Pešteru*, АР 20 (1978) 186. О Сачуваним остацима града види: *Видојевица*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 45–46 (Ђ. Бошковић–В. Кораћ).

²⁴⁹ Новаковић, *Српске области*, 204–205.

²⁵⁰ С. Ћирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита*, ЗРВИ 37 (1998) 29–30. За град Соко види: *Соко, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља–према писаним изворима*, редактор Синиша Мишић, Београд 2010, 272–273 (С. Мишић) (=Лексикон).

²⁵¹ Томовић, *Од касне антике*, 117–122

Упадљива је и сличност топонима Дрежник са Дресником, на коме су познати остаци утврђења, али на жалост овај локалитете није до сада археолошки истраживан. Утврђење се налази југоисточно од Ужица, изнад села Дрежник, са кога, за сад, потиче само један кључ, који се не може датовати пре 14.–15. века (Т. 14/2).²⁵² Међутим, за коначан одговор, морале би се археолошки проверити индикативне локације, па потом доносити закључке.

Треба скренути пажњу на Градину на Јелици, која се налази на граници са нашом територијом, али која би могла бити један од градова које помиње Порфиригенит. На то, поред позиције у близини српско–бугарске границе, указује и хронолошка слика која се уклапа у завршетак живота ових градова, пре времена Василија II.²⁵³

Већ почетком 11. столећа у повељама Василија II Охридској архиепископији не помиње се ни један од ових градова. Очигледно, се ови градови због одсуства привредних активности и губитка стратешке важности гасе.

На основу података расутих у разним деловима списа *De administrando imperio* закључује се да се граница Србије простирала према југоистоку до долине Ибра, западних падина Копаника и до Метохије, а према северу скоро до Саве.²⁵⁴ Границе државе архонта Часлава на северу је обухватале подручје око Тузле. Средином 9. века Рас је погранично место где се врши предаја бугарских заробљеника, што би указивало на реке Рашку и Ибар као природне границе. На северу, Часлава држава простирала се до Саве.²⁵⁵ По Благојевићу, за време кнеза Часлава, Србија је у приморју обухватала област Неретљана, Травунију, вероватно и Захумље, а није искључено да је тада у састав Србије тада ушла и Дукља. Источни гранични појас Србије је захватао долину Ибра, прелазео Западну Мораву, а потом се

---

²⁵² Томовић, *Од касне антике*, 118.

²⁵³ Д. Булић, *Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици*, *Историјски часопис* 50 (2003) 2004, 153–204.

²⁵⁴ Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)*, *ЗРВИ* 35 (1996), 150.

²⁵⁵ С. Ћирковић, *Србија између Византијског Царства и Бугарске*, ИСН I, Београд 1981, 162–163.

вероватно долином Колубаре приближавао Сави.²⁵⁶ Јасно је да је подручје Моравица укључено у најстарије језгро српске државе 9. и 10. века. Живковићу, остаје дилема да ли је осим босанског Посавља и мачванско Посавље ушло у састав Србије, имајући у виду Дукљанинов податак о здруженој борби Угара и Сремаца.²⁵⁷

Слабљење бугарске након смрти Симеона (893–927) искористили су Мађари и Византија, и поново избија на Дунав низводно од Ђердапа.

О времену после Часлава нема података у историјским изворима. Друга половина X обележена је потпуном пропашћу Бугарске и померањем граница Византије на север све до Дунава. Након похода Јована Цимискије 971. године, непосредни сусед Србије постала је Византија, која је у Расу довела гарнизон и успоставила катепанат, који је трајао само до 976. године.²⁵⁸ После краткотрајне обнове византијске власти, када је северна граница царства опет била на Дунаву, избио је 976. године у Македонији устанак комитопула, који је довео до проглашења Самуила — сина комеса Николе — за цара. Успешним походима Самуило је проширио своју власт на целу Македонију, Епир, Тесалију, старе бугарске земље до Дунава и новоосвојене земље до Београда и Сирмијума. Након потчињавања Дукље, опустошене су Босна и Србија, која се тако нашла под Самуиловом врховном влашћу, највероватније у некој врсти вазалног положаја.

Коначним сламањем Самуиловог царства (1018), долази до обнове византијске власти. Један део освојених области организован је у византијски управни систем под тематском организацијом — слив Мораве, Београд, можда област Сирмија, док Захумље, Дукља и Рашка остају под сопственим кнезовима, у некој врсти вазалног положаја према Византији. Љубомир Максимовић истиче да политичка карта овога подручја, у односу на доба пре 1018. године није могла бити битно другачија.²⁵⁹ Западну границу територије под непосредном византијском влашћу, Сима Ћирковић поставља на Дрину и Лим, или у близину тих река, сматрајући да се ту налазе

---

²⁵⁶ М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњевијековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 58 (=Благојевић, *Преглед*); М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2010, 64 (=Благојевић, *Српска државност*).

²⁵⁷ Живковић, *Јужни Словени*, 432.

²⁵⁸ Живковић, *Јужни Словени*, 427, 443.

²⁵⁹ Максимовић, *Тријумф Византије*, 170–179.

западне границе најистуренијих епископских средишта према западу, Сирмијума, Раса и Призрена.²⁶⁰

Са новом црквеном организацијом територија Србије се нашла делом под јурисдикцијом охридске архиепископије и делом под сфером утицаја далматинских градова.²⁶¹ Из повеља цара Манојла Охридској архиепископији, која је садржавала препис повеља Василија II истој цркви из 1019 и маја 1020. и треће из 1020–1025. године сазнајемо црквену организацију. Повеља из 1019. године наводи укупно 17 епископија, од чега 6 у Србији: Ниш, Браничево, Београд, Сирмијум, Призрен и Липљан. Уз свако седиште епископија пописани су и градови под њеним троном као и број клирика и парика. Другом повељом Охридској архиепископији придодато је још 14 епископија, што чини укупан број од 31 епископије, од чега на територији данашње Србије само Рас.²⁶²

Обично се узима да се катедра рашких епископа налазила у Цркви Св. Апостола Петра и Павла (данас Петрова црква код Новог Пазара), док би се град Рас требао налазити на Градини–Постење,²⁶³ што је у складу са пронађеним материјалним траговима, иако и убикација на Градини код Трговишта није без основа.²⁶⁴

На основу фонетских сличности С. Новаковић је — један од припадајућих градова у Београдској епископији — Омцон идентификовао као Ужице, што за сада, археолошки није потврђено.²⁶⁵ Приликом многобројних савремених грађевинских радова у самом граду нису откривени трагови неког старијег насеља, нити неке

---

²⁶⁰ С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд, 1995, 385–399.

²⁶¹ Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004, 37.

²⁶² Детаљно о овоме са картом епископија и припадајућих градова видети : Живковић, *Црквена организација*, 172–177. За убикацијама поменутих градова видети: С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуља цара Василија II 1019. и 1020. год*, Списи из историјске географије, приредио С. Ћирковић, Београд 2003, 61–102; Љ. Максимовић, *Тријумф Византије почетком XI века*, ИСН I, Београд 1994, 178 (=Максимовић, *Тријумф Византије*).

²⁶³ Д. Мркобрад, *Рас–Постење: фазе развоја утврђења*, ЗРВИ 36 (1997) 203–217.

²⁶⁴ М. Роровић, *Tvrđava Ras*, Beograd 1999.

²⁶⁵ С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуља цара Василија II 1019. и 1020. год*, Списи из историјске географије, приредио С. Ћирковић, Београд 2003, 89.

црквене грађевине. Како назив Омзон–Ужице ни гласовно нису блиски, треба питање убикације Омциона сматрати и даље отвореним.²⁶⁶

У време дукљанског владара Стефана Војислава, његова власт се простирала од Бојане до Неретве, а повремено се ширила на области Срба настањених дубље у унутрашњости балканског копна.²⁶⁷ Према Барском родослову Константина Бодина (око 1081–око 1101) заузима Рашку и Босну и за жупане у Србији поставља своје дворанине, Вукана и Марка.²⁶⁸ Пред крај Бодиновог живота долази до слабљења Дукље и уздизања друге српске области, познате као Рашка. Вукан према Ани Комнини држи сву власт у Далмацији.²⁶⁹ Од његовог времена, Срби се постепено шире према југоистоку, преко линије Рас–Звечан–Пећ и освајају област Косова.²⁷⁰ Чињеница да се Вукан, након продора до Липљана 1093. године склања у Звечан говори у прилог да се ова област већ тада налазила у саставу Српске државе.²⁷¹

Вукан је у наредним годинама после успешних продора на исток, па је трајно запосео Лаб, Расину и Топлице границу померио до обала Јужне Мораве, а граница се приближила и Великој Морави. Унутар државе нашле су се и жупа Морава, Борач, односно Гружа.²⁷²

Након помињаних догађаја за територију која је предмет овога рада више нама никаквих историјских података из којих би се могао извући било какав закључак о судбини овога краја кроз наредне векове.

После смрти рашког жупана Вукана, у доба великог метежа, Византија све више јача. Дванаести век је обележен сукобима између Византије и Мађарске, у којима ће Србија бити пустошена. У време великог угарско–византијског рата 1127–1129. године, Срби као угарски савезници спаљују Рас. Рат се завршио поразом за

---

²⁶⁶ Томовић, *Од касне Антике*, 120.

²⁶⁷ С. Ђирковић, *Осамостаљивање и успон дукљанске државе*, ИСН 1, Београд 1981, 186 (=Ђирковић, *Осамостаљивање*).

²⁶⁸ Ђирковић, *Осамостаљивање*, 194.

²⁶⁹ *Византијски извори за историју народа Југославије III*, уред. Г. Острогорски — Ф. Баришић, Београд 1966, 386 (=ВИНЈ III).

²⁷⁰ Ј. Калић, *Српски велики жупани у борби са Византијом*, ИСН I, Београд 1994, 198 (=Калић, *Српски велики жупани*).

²⁷¹ Калић, *Српски велики жупани*, 198.

²⁷² Благојевић, *Српска државност*, 93–94.

Србе. О приликама и збивањима у Србији средином 12. века писали су византијски хроничари Јован Кинам и Никита Хонијат. Борбе су поново букнуле у Србији 1149. године, што је изазвало интервенцију самог цара Манојла. Срби су напали суседне области али се не наводе које. Византијски цар Манојло I Комнин (1143–1180) продро је у Србију 1149. године да би казнио српског жупана који се придружио коалицији против Византије. Најпре је разорена тврђава Рас и још неколико утврђена у области Никава, затим добро брањена тврђава Галич код Сочанице, а опустошена је и попаљена сва српска земља.²⁷³ Помен Раса указује да су Срби овај град држали, односно да им је након обнове вазалног положаја 1129. године у целости обновљена државна територија, као што је то чињено и неколико пута касније (1150, 1153...).

Следеће, 1150. године, други поход цара Манојла I Комнина на Србију окончан је поразом заједничке српске и угарске војске на реци Тари.²⁷⁴ Из кратког излагања Јована Кинама сазнаје се да је цар Манојло Комнин војску сакупио код Ниша, а затим идући ка Сави, војска је прешла преко области Лугомир и заокренула ка Дрини. Ту су сатерали Угре у „ток реке Стримона” и гонили их даље све до реке Таре на којој се потом одиграла одлучујућа битка.²⁷⁵ Битка се, изгледа одиграла на реци Тари, западно од Ваљева.²⁷⁶

Материјални трагови

У позном раздобљу антике ничу утврђења широм Римске империје. Поред обнове упоришта на дунавском лимесу, која представљала најбоља остварења античке војне архитектуре, тежиште је било и организовање одбране по дубини, како би се спречили или бар умањила варварска продирања према унутрашњости

---

²⁷³ *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, уред. Г. Острогорски — Ф. Баришић, Београд 1971., 22–26; 122–124 (= ВИНЈ IV).

²⁷⁴ ВИНЈ IV, 26–38; 124–127.

²⁷⁵ ВИНЈ IV, 26–38.

²⁷⁶ М. Благојевић, *Сеченица (ΣΕΤΖΕΝΙΤΖΑ), Стримон (ΣΤΡΥΜΩΝ) и Тара (ΤΑΡΑ) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ, 17 (1976), 72–73. О другачијем тумачењу и смештању битке на црногорској реци Тари види: Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX — XII)*, Београд 2006, 135–136, Томовић, *Од касне Антике*, 121–2.

Балканског полуострва и амортизовали удари на велике градске центре на Средоземљу. Стожери одбране били су равничарски градови са урбаном традицијом. И док су утврде на лимесу, дуж саобраћајних траса и у рударским ревирима била део једног јединственог система одбране, добар део у унутрашњости била су утврђена насеља ограничена само на функцију одржавања локалне или регионалне безбедности. Брдске тврђаве не истичу се посебно својим фортификацијама и њихова основна предност, у војно–стратешком смислу, представљали су тешко приступачни и природно брањени положаји који нису изискивали градњу јаких и сложених фортификација.

Стални напади варвара доводе до постепеног пражњења северних подручја Илирика, путем два правца миграција хоризонталном и вертикалном. Како је ово стање потрајало, прелаз на теже доступне локације, је спроведено у потпуности и резултирао пустим равничарским пространстава Илирика, јер, осим утврда, готово да нису позната насеља 5–6. столећа у долинама. Насупрот овоме на висинским позицијама ниче читав низ једнослојних утврда, насталих током 6. столећа. Хоризонталне миграције су резултирале померањем ка југу — становништво се повукло уз обале и на острва, где је вода, заправо, једина могућа комуникација. Можемо претпоставити да су се припадници богатијег сталежа повлачили дубље ка југу, у територију безбедности, а најизложенији страдањима остали сиромашни.²⁷⁷

Један део ових утврђења је представљало регионалне центре, са војним посадама и црквеном организацијом која и даље функционише. Поред овог, Царство, са једне стране, гради мања утврђења дуж путева, на стратешким тачкама, у циљу одбране и контроле комуникација и снабдевања и са друге стране за прихвата људи из угрожених равничарских насеља. Истовремено са оваквим утврђењима ничу и она мањих размера које граде сеоске заједнице, не би ли себи обезбедили сигурне позиције.

---

²⁷⁷ D. Bulić, *The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine period on the later territory of the South-Slavic principalities, and their re-occupation*, in: *The World of The Slavs*, Belgrade 2013, 224 (=Bulić, *The Fortifications*).

На великом броју утврђења констатовано је постојање цркви и других објеката, као и наслојавање са различитим покретним налазима. Код већине висинских утврђења репертоар налаза говори у прилог цивилном становништву, оповргавајући да је реч о рефугијумима, и пре указујући на утврђена села и функције везане за рударство и контролу комуникација. Свакако један мањи број могли су бити и рефугијуми. Ова утврђења била су основна насеобинска јединица у илирским провинцијама и није могла бити ништа друго до насеље сеоског типа,²⁷⁸ све до коначног прекида циркулације новца 615. године, односно одсуства робно–новчане привреде и присуства државе.²⁷⁹ Након чега настаје дужа цезура у коришћењу ових утврђених пунктова осим ретких изузетака.

Поред Ромеја и осталих поданика царства, у утврђењима су живели и припадници других народа, у првом реду Германи, али свакако и појединци номадског и словенског порекла. На овај начин Царство је покушавало да надомести хроничну несташницу људства, након хунских пустошења током 5. столећа, и сталних словенско–аварских упада током 6. столећа, праћених епидемијама и земљотресима. Поред разарања и пустошења, становништво је у условима опште опасности, изложених сталних напада напуштало своја станишта, повлачећи се према приморским градовима и безбеднијим областима Царства.

На овај начин формирао се један нови, дефанзивни одбрамбени систем, који је био изнуђен и израз немоћи Царства. Овим се покушао смањити прилив избеглица на југ, јер су имали изграђена прибежишта у свим деловима царства, али се рачунало и на невеште варваре којима није било једноставно освајати утврде, сада и без богатог плена, а стављало је њихове могућности снабдевања и опсаде на озбиљан испит. У сваком случају мање хорде које су вршљале путевима царства нису више, тако лако, могле угрожавати ни сеоско становништво, осим неким изненадним атаком. Ипак трагови пожара на појединим утврдама, као и нумизматичка грађа и хоризонти

---

²⁷⁸ М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010, 228 (=Милинковић, *Градина*).

²⁷⁹ V. Popović, *Les temoins archeologiques des invasions avaro-slaves dans L'Illyricu byzantin*, MEFRA 87, Rome 1975, 494–496, 502–504.

остава, откривају страдања насеља и несигурност прилика.²⁸⁰ Јустинијаново време, посведочено писањем Прокопија, али и бројним материјалним траговима у простору диљем Царства врхунац је овакве концепције, прилагођене немирним временима 6. столећа.

Највећи број ових утврђења налази се на висинским позицијама често тешко приступачним. Равничарска утврђења су углавном она на лимесу и имала су поглавито војну намену, само сада поред војске присутно је и цивилно становништво. Права војска чинила је посаду само у тврђавама и градовима, а утврђена места бранили су њихови становници. Најчешће се ради о наставку коришћења или обнови римских утврђења. Међутим, велики број истражених рановизантијских утврђења био је једнослојан, односно реч је о утврђењима подигнутим изнова у највећем броју случајева из времена Јустинијанове изградње и обнове. Нека од њих, након страдања у првој половини 6. столећа, нису више обнављана.

За разлику од утврђења на дунавском лимесу, ова утврђења се не прилагођавају старијој античкој основи. Утврђења се подижу на истакнутим врховима, мање или више неприступачних страна, са којих је могућа контрола шире околине и визуелна комуникација између њих. Основе утврђења се потпуно прилагођавају конфигурацији терена. Бедеми се тако позиционирају да омогућавају најефикаснију одбрану, док се куле подижу на најосетљивијим местима одбране и према најприступачнијим странама. Код свих утврђења примењена је идентична градитељска техника. Зидају се од ломљеног и делимично притесаног камена, везаног кречним, а одсуство декоративне пластике, указује да је функционалност у првом плану.

Током досадашњих истраживања на простору Србије уочен је значајан број касноантичких и рановизантијских фортификација. У великој мери подаци о њима добијени су на основу проспекције терена. На десетине локалитета је сондажно истражено, док су систематска археолошка ископавања ређе вршена.

---

²⁸⁰ О хоризонту остава на тлу Србије током рановизантијске епохе видети: Р. Радић–В. Иванишевић, *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд 2006, 24–27.

Термини *касноантички* и *рановизантијски* период код неких аутора се користе као синоними, тако да, како је већ истакнуто без сондажних радова и анализе керамике и ситних налаза није најчешће могуће јасна хронолошка детерминација.²⁸¹ Простор Моравица није довољно истражен, што је последица рада и интересовања локалних музеја, због чега нека подручја нису ни рекогносцирана. Локалитети регистровани са штурим, често само општим подацима описани у наученим, конзервативним виђењима нуде несигурна датовања и финаја хронолошка детерминација није могућа.

Прокопије на Балканском полуострву помиње укупно 654 утврђења, али познати број далеко превазилази изнету бројку.²⁸² У Србији број ових утврда износи за сада 261. Број је само тренутан и у сталном је порасту, што је у вези је са динамиком теренског истраживања појединих региона Србије. Празне зоне нису последица ненасељености током касне антике, већ степена истражености и чињенице да је један број „Градина“ у одређеним областима олако, по инерцији, опредељен у праисторију. Треба очекивати да ће празне зоне, са напретком истраживања бити испуњене у догледно време новим пунктовима.

На њих указују термини који се јавља у својству топонима за фортификацијске остатке, нарочито из новије епохе: Градина, Градиште, Градац, Градачац. Грачица; Кула; Јеринин Град. То су махом затечена утврђења (праисторијска, римска, рановизантијска), али и сва она која су током времена изгубила име, дакле и она са јаком средњовековном фазом.²⁸³ Словенско име „градина“, „градиште“ и сл. не открива словенско насеље, него указује на словенско насеље у близини, односно на словенско окружење. „Градина“ означава и средњовековни град, који је из било ког разлога изгубио име током времена, то може бити и знатно касније.²⁸⁴ Треба знати да разматрање међусобног односа Град–

---

²⁸¹ М. Garašanin, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, Materijali 22, Novi Sad 1986, 10; I. Čremošnik, *Rimska utvrđenja u BiH s osvrtom na utvrđenja kasne antike*, Arheološki Vestnik 41 (1990) 355 (=Čremošnik, *Rimska utvrđenja*).

²⁸² Милинковић, *Градина*, 226.

²⁸³ За значење поменутих термина видети: Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*: Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 31 (=Калић, *Словени*).

²⁸⁴ Калић, *Словени*, 31–32.

Градина–Градиште–Градац, итд. (живо насеље, напуштено утврђење, велико односно мало утврђење, разорено утврђење) не доноси јасну дистинкцију термина и да они пре представљају синониме уз понекад извесне локалне разлике.

До сада су археолошким истраживањем — углавном сондажног типа — позната следећа рановизантијска утврђења на простору касније земље Моравице: Кулина код Солотуше (Т. 4/3–4);²⁸⁵ Градина код Бајине Баште;²⁸⁶ Град — Лис (Т. 2/1);²⁸⁷ Градина, Вучковица (Т. 2/3);²⁸⁸ Стојковића градина у Вичи (Т. 2/2);²⁸⁹ Лопаш, локалитет Град;²⁹⁰ Градина –Шенгољ (Т. 3);²⁹¹ Градина–Дрежник;²⁹² Градина–Равни;²⁹³ Великој Градини у Стапарима (Т. 5);²⁹⁴ Градина–Крстац.²⁹⁵

Рекогносцирањима су утврђени још нека рановизантијска утврђења: Градина–Мокра Гора; Градина–Сврачково; Градина–Радобуђа; Градина–Висока (Голубињак); Градина–Крушчица.²⁹⁶ Видљиве бедеме има и Градина у селу Таор, али није хронолошки одређена, због непознавања покретних археолошких налаза. Поред поменутих, последњим рекогносцирањем је утврђено да су и два утврђења код Косјерића у литератури третирана као средњовековна, али је утврђено да припадају рановизантијској епохи. Реч је о граду у народу познат под именом Злоступ, који се

²⁸⁵ Кулина код Солотуше — остаци града, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 59–60 (=Б. Мано–Зиси — Е. Чершков). Рановизантијски слој је познат према податку Б. Јанковића.

²⁸⁶ Б. Јанковић– П. Праштало, *Археолошко истраживање на локалитетима Лађевац — Скит Св. Ђорђа и Градина код Бајине Баште*, АП 4 н.с. (2008) 143–145.

²⁸⁷ М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Лишкој Ђави код Гуче*, ЗРNM 16, Чачак 1986, 51–66; Д. Радичевић, *Археолошка истраживања на Лишкој Ђави код Гуче у 2002. и 2006. години*, ЗРNMЧ 36 (2006) 31–48; Д. Радичевић, *Лишка Ђава, локалитет Град*, АП н. с. 4 (2008) 146–150.

²⁸⁸ М. Петрашиновић, Н. Лудајић, *Сондажно истраживање вишеслојне Градине у Вучковици код Гуче*, ЗРNMЧ 16 (1986) 75–80.

²⁸⁹ О. Марковић, М. Петрашиновић, В. Михајловић, *Резултати сондажних истраживања локалитета Стојковића градина у Вичи*, ЗРNM 16, Чачак 1986, 67–74.

²⁹⁰ *Археологија Пожешког краја*, каталог изложбе, Пожега 2011, 39–40.

²⁹¹ Г. Томовић, *У држави Немањића (XIII–XIV век)*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 126–127.

²⁹² На основу сопственог рекогносцирања.

²⁹³ *Равни — остаци градине*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 61 (Б. Мано–Зиси).

²⁹⁴ М. Мандић, *Из збирки Народног музеја Ужице, Градина у Стапарима, извор на прагу Ужице*, Ужице 2008; *Градина код Стапара — остаци града*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 60– 61 (Б. Мано– Зиси).

²⁹⁵ М. Мандић, *Археолошки налази античког периода у пожешком крају*, Пожешки годишњак 1, Пожега 2001, 35.

²⁹⁶ На основу сопственог рекогносцирања.

налази се на око 4 км јужно од Косјерића²⁹⁷ и Парамуну, на 9 км северозападно од Косјерића, код села Парамуна у окуци Парамунске реке, где се налазе остаци града, познатих под називом Градина, Град или Главница, са остацима цркве унутар бедема (Т. 4/1–2).²⁹⁸ Са последњим рекогносцирањима укупно је констатовано 17 рановизантијских утврђења, што није коначан број, али већ уврштава Моравице у делове Србије са већим бројем оваквих утврђења.

На простору Моравица има још један велики број Градина, које тек треба рекогносцирати и утврдити њихову хронологију. То су: Градина–Рожанство; Градина–Буар; Градина — Шареник; Градина–Шљивовица; Градина у Рибашевини, за коју се верује да га је подигла Проклета Јерина; Градина у Делићима (Биоска).

Исто тако један број Градина, Градаца и Градова упркос називу топонима на основу кога би се очекивали остаци утврђења, немају никакве остатке. Вероватно су само својим изгледом и присуством стенских маса подсећала на постојање бедема. Таква је Градина на Мучњу, односно Јеринин град како је народ зове, затим Самоград код Лисе. Западно од града Злоступа налази се такође, топоним Градина, на којем нису констатовани никакви трагови.²⁹⁹ Никакве остатке нема ни Градина у Ртима; Градина–Чајетина; Градина у Никојевићима; Кулина и Градина у Качеру.³⁰⁰ Ове градине стенском масом, доминантном позицијом и одличним прегледом терена одговарају избору места за овакав тип утврђења, али немају такве остатке. И неке касније творевине добиле су назив „Град“, тако је на локалитету Град–Дрмановина изнад Косјерића, констатовано постојање два шанца, вероватно из аустријско–турских ратова или из времена српских устанака.

На основу досадашњег степена истражености о евентуалној вишефазности рановизантијских утврђења тешко је говорити због слабе археолошке неистражености. Вишеслојне су Градина — Шенгољ и Градина у Стапарима, док у

---

²⁹⁷ М. Николић, *Градови, тргови и насеља*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 182 (=Николић, *Градови*).

²⁹⁸ *Градина Парамунска–остаци града*, У: Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 63 (Е. Чешков); Николић, *Градови*, 182–183.

²⁹⁹ *Злоступ–остаци града*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 64–65 (И. Здравковић — Д. Јовановић).

³⁰⁰ На основу сопственог рекогносцирања.

граничном простору са нашом територијом то су и: Градина — Илиње³⁰¹ и Градина — Јелица³⁰².

О повременим продорима Словена на византијску територију од 6. века и све дужим и трајнијим приливима словенског становништва током следећих векова зна се, углавном, из историјских извора, јер су Материјални трагови Словена у првим вековима насељавања слабо познати и недовољно истражени.

Крајем 6. века Словени почињу са сталним насељавањем Балкана. Након слома византијске власти, почетком владе цара Ираклија, препрека дефинитивном насељавању није више било и Словени су преплавили Балканско полуострво. Остаци пожара указују да је један број утврђења страдао у пожару, и сведоче о насилном прекиду живота. Страдање је била последица Аварско–Словенских упада када тече словенско насељавање простора јужно од Саве и Дунава, чиме је прекинут континуитет цивилизованог живота. Насељавање Срба и Хрвата, а затим током наредних векова и других словенских група постаће доминантна популација на овом простору.

Словени затичу две врсте утврђења. Једно су антички градови, битно прерађени током 6. столећа у складу са византијском градитељском политиком. На постављено питање да ли Словени запоседају затечена утврђења одмах по доласку на Балкан, од кључног значаја је етничка атрибуција извесног броја гњетаних налаза грнчарије на овим утврђењима. Још није решена дилема да ли је реч о словенској керамици, чије присуство би се везало за почетак седмог столећа или пак за аутохтоно становништво које услед пропасти трговачких веза је принуђено да самостално производи посуђе. Интерпретација појединих облика који наводно понављају рановизантијске форме говорила би у прилог другој констатацији, као и чињеница да на једном делу локалитета на којима се јављају посуде овакве израде нема препознатљиве словенске грнчарије из каснијих епоха. Али пре сваке етничке атрибуције, мора се добро размислити, да није реч о посудама специјалне намене,

---

³⁰¹ Д. Булић, *Манастир Илиње код Овчар бање, рановизантијско и средњовековно утврђење*, ИЧ 53 (2006) 53 — 91.

³⁰² Милинковић, *Градина*; За средњовековне слојеве види: Д. Булић, *Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици*, ИЧ 50 (2004) 153–204 (=Булић, *Трагови*).

рецимо за ливење, што би захтевало анализе унутрашњих зидова посуда. За овакву намену регистроване су гњетане посуде на Дукљи.³⁰³

Али била грнчарија Словенска или припадала аутохтоним популацијама, везује се за 7. столеће и након ње настаје један хијатус на овим утврђењима, све до деветог столећа. Изузеци су врло ретки и још неразјашњени. Заправо на простору Србије знамо, за сада, за само један овакав висински локалитет — Градина на Јелици.³⁰⁴

Траг раног словенског насељавања представља насеље у Прилипцу. На основу малобројних налаза грнчарије насеље се датује у 7.–8. век.³⁰⁵ Реч је о времену за које нема сачуваних историјских података, који би се могли везати за ову територију. Археолошки најстарији сведоци прошлости из најближе околине јесте локалитет Градина на Јелици са средњовековном фазом од 7–10. столећа.³⁰⁶ Утврђеном комплексу на Јелици је сасвим сигурно, на основу досадашње истражености, припадала функција централног места и црквеног средишта шире области. У етничком смислу, ослањајући се само на историјске податке племена која си населили ову област, а не на основу етничке атрибуције материјала, закључујемо да је реч о Србима.

На који начин се дешавао контакт са староседеоцима може се само нагађати, но преузимање топонима, традиција култног места па чак и предмета материјалне културе сведоче о овим контактима. Индикативан је пример локалитета „Небеске столице“ на Копаонику. На том месту је сачувана традиција о постојању цркве, и народ је поштовао сакрални топос изласком на локалитет на дан Св. Прокопија.³⁰⁷ Поставља се питање како се сачувала традиција о постојању цркве. Њега Словени у

---

³⁰³ D. Drašković–M. Živanović, *Keramika prostoriје 3/ix, prilog poznavanju svakodnevnog života antičke Duklje*, Nova antička Duklja II, Podgorica 2011, 76–7.

³⁰⁴ Булић, *Трагови*, 153–204. Низијски локалитет који траје континуирано до 9. столећа била би Слатина (121).

³⁰⁵ Д. Радичевић, *Раносредњовековни налази из Прилипца код Пожеге*, Гласник САД 21 (2005), 327–342.

³⁰⁶ Булић, *Трагови*, 153–176

³⁰⁷ Остатке цркве и околне објекте прате касноантички и рановизантијски налази, те о некој каснијој употреби нема ни говора. Врло оштра клима и сеизмичке особине поднебља учиниле су да се на локалитету није пре ископавања могао уочити било какав остатак. Овакав изглед локалитет је морао добити убрзо након напуштања.

време покрштавања нису могли знати. Остаје могућност да се у овим планинским крајевима сачувао у континуитету аутохтони елемент који је временом србизиран, или су остаци ромејског становништва настављајући да се баве сточарењем потрајали довољно дуго да Србима пренесу податак о култном месту, када је овај постао за њих довољно значајан, тј. након покрштавања.

На Градини на Јелици, Словенска популација преузима од староседеоца начин припреме хране на огњишту, односно облике вршника који понављају рановизантијске форме, али сада са другачијим украшавањем.³⁰⁸ И друге појаве, из историје нашег језика сведоче о сусрету двају различитих језичких и културних средина.³⁰⁹ Преузимање назива једног дела река такође указује на међусобне контакте и изванредан континуитет, а индиректно и на простор који су најпре населили Словени — плодне речне долине. Један од примера је и назив Раса. Прокопије из Цезареје приказујући градитељску делатност цара Јустинијана, међу тврђавама Дарданије наводи и Арсу.³¹⁰ Први средњовековни словенски облик овог назива „Раса“ налазимо код Константина Порфириогенита „Раса“ је могао настати једино метатезом ликвида од предсловенског „Арса“, што се убраја у добро знане језичке појаве у Европи. Оне се везују за прво раздобље живота словенских досељеника у новој средини. У балканским земљама тај је процес окончан је током 9. столећа.³¹¹

Осим градова на приморју Далмације, који континуирано трају, на копну, готово нема локације које се континуирано користе одмах по досељавању, изузев краткорочне употребе. Ова ситуација заправо показује дисконтинуитет утврда, а поновно коришћење је последица новонасталих историјских услова, због чега су простори утврђени зидинама и неприступачне позиције актуелизоване насталом опасношћу.

Србија од регистрована 261 локалитета, има 84 поново коришћених у неком тренутку или 32,18 %. Сматрамо да је овај проценат у реалности много већи, што се

---

³⁰⁸ Д. Булић, *Трагови*, 153–204.

³⁰⁹ П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971, 23–24; П. Ивић, *Језик и његов развој до друге половине XII века*, ИСН I, Београд 1981, 128–129, 131.

³¹⁰ ВИН I, 61.

³¹¹ Ј. Калић, *Прокопијева Арса*: Европа и Срби, средњи век, Београд 2006, 16–17.

да закључити ако се имају у виду већ изнете мањкавости и штурост података због чега није могуће издвојити увек средњовековне хоризонте. Словенско, односно српско присуство могло би се очекивати на појединим рановизантијским утврђењима, од средине 9. столећа, али захтева археолошка истраживања.³¹²

На територији Србије, материјални трагови указују на 9. век као на најстарију средњовековну фазу, што говори у прилог да утврђења нису била насељена од Словенског доласка до 9. столећа. Таква слика је и на осталим рановизантијским утврђењима на Дунаву. Најранија насеља аграрног становништва везују се за 9. и 10. век, осим лок. Слатина и Аквис. Садашња слика формирана на тренутном степену истражености, показују да су се Словени, најрадије настањивали на отвореним просторима, уз реку, на равничарским или благо заталасаним пределима. Поставља се питање где су та насеља или некрополе које би се очекивале. Јужно од Саве и Дунава на прсте се могу набројати овакве позиције. Разлози су прилично прозаични. Једноставно усмерених истраживања у овом правцу и на овим позицијама није ни било. Једноставније је истраживањем већ постојећих рановизантијских утврђења регистровати и словенско присуство, него ли до ових резултата доћи планским истраживањем.³¹³

Друго запажање у вези са губитком имена показује да градине које су коришћене и током средњовековне епохе, а такав број није мали, ако нису коришћене и током позног средњег века, најчешће нису сачувала име. Присуство материјала указује на привремена станишта, без великих привредних активности и важних функција, те за саме околне житеље, осим у случајевима збегача и нису представљале битне пунктове. Као неважни привредни субјекти у мирним временима брзо су пали у заборав. Честим премештањем становништва име се изгубило и свело на уобичајен термин за такву врсту грађевина, посећиваних само од сточарских популација.

---

³¹² Досадашња статистика је обogaћена са два рановизантијска локалитета из области Косјерића, упореди: Bulić, *The Fortifications*, 225.

³¹³ Овакав рад би захтевао систематска, организована рекогносцирања равничарских позиција и речних долина, а затим и систематска и скупља истраживања ових локалитета, а за тако нешто није било нити новца нити политичког интереса.

Тек у време првог бугарско–српског рата поново почиње употреба утврђених места као прибежишта и значајних војних упоришта, да би била коришћена и у време каснијих сукоба са Бугарима.³¹⁴ Може се претпоставити да су се неке утврде користиле и за време сукоба унутар владалачког рода.

Период Самуилове власти не дозвољава сигурно Србима коришћење и постојање било каквих утврђених упоришта, али са Василијевом претњом треба рачунати да је Самуило одређена утврђења поново користио за одбрану. Власт Василија II, искључује употребу висинских утврђења, осим оних које служе потребама Византијске власти. Након смрти Василија II долази до погоршања економске ситуације. Увећавањем броја намета и увођењем плаћања пореза у новцу дошло је до незадовољства које захвата све словенске области до Тесалије (Маргум, Београд, Ниш, Скопље). То је период који обележавају устанци и покрети становништва, устанак Петра Одељана из 1040. године и Ђорђа Војтеха из 1072. године. Период о коме је реч обележава успон Зете (Дукље) која добија значај централне српске области, која ће свој утицај ширити и на остале територије које су насељавали Срби.

Фазу привременог коришћења утврђења могла су да представљају времена устанака током 11. столећа: 1040, 1072. Вероватну је употребу једног дела утврђења, барем оних која надзиру путне правце и која су погодна за препаде мањих византијских јединица. иако стоји чињеница да нема историјских извора који би о томе поближе сведочили, на лок. Градина–Илиње у овчарско–кабларској клисуру, дакле на граници са нашим простором, слој 11–12. столећа је доминантан на утврђењу. Након устанка 1071. Византија је изгледа раселила становништво из подунавских утврђених градова.³¹⁵

Оцена архитектуре утврђења из времена њиховог поновног коришћења током средњевековне епохе не разликује се од оне из античких времена. На подручју Илирика Словени су затекли мноштво утврђења, која су тада у значајној мери имали

---

³¹⁴ Живковић, *Словени* 118. Овакав закључак доноси на основу резултата истраживања области Новог Пазара.

³¹⁵ Неколико истраживаних утврђења опустело је у исто време око 1072. године — Велики Градац, Текија, Трајанов мост, Прахово, Гамзиград: М. и Ђ. Јанковић, *Словени*, 40.

очуване бедеме и куле. Минималне преправке на круништима зидова данас се више не могу уочити јер тих партија бедема и нема. Дрвене надоградње, предрадње и станишта од лаких материјала нису се сачувала или су ретко сачувана, тек у траговима. То је један од разлога непознавања архитектонских елеменат, уз ретка систематска истраживања који се могу приписати Словенима. Неретко једини доказ некадашњег коришћења утврђења су ретки покретни археолошки налази, од којих добар део није хронолошки могуће одредити, као што је случај са алаткама. Са друге стране, грнчарији се није посвећивала довољна пажња или се чак није ни могла поуздано раздвојити по епохама, што ће, у догледној будућности, захтевати ревизију и поновно датовање појединих уломака грнчарије на појединим локалитетима.

Немањићи и Деспотовина

Стефан Немања, зачетник династије Немањића, као велики жупан јавља се већ око 1166. године, успео је да осамостали српске области. Немања је испрва владао заједно са браћом, најпре као удеони кнез од 1158–1159. године управљао је делом српских земаља у источним областима: Топлица, Ибар, Расина, Реке. Својој области додаје и Дубочицу, коју добија пре 1166. од Манојла Комнина (1143–1180).³¹⁶

Смрћу Манојла (септембра 1180), Немања није више осећао вазалну обавезу према Византији и 1183. године прикључи се угарским борбама проти Византије.³¹⁷ После 1190. Србији су трајно прикључена цела Зета са градовима, Горњи и Доњи Полог, а у Метохији: Патково, Хвосно, Подримље и Коштрац, а на Косову: Дршковина, Липљан, Лаб и Ситница. Осим ширења на југ, према Јужној Морави српској држави припојене су жупе: Дубочица, Реке и Ушка и Загрлата, а уз обалу

---

³¹⁶ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод и коментари Љ. Јухас–Георгиевска, Београд 1999, 21.

³¹⁷ Ј. Калић, *Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање*, ИСН I, Београд 1994, 251 (=Калић, *Борбе и тековине*).

велике Мораве према Гледићким планинама: Горња и Доња Лепеница, Левач и Белица.³¹⁸

Након 1207. године велики жупан Стефан Немањић припојио је својој држави Призренску област, Горњи и Доњи Полог, Липљан, Горњу Мораву и Изморник, Врање и Нишку област и неке крајеве на десној обали велике Мораве.³¹⁹

У том периоду областима око Западне Мораве — оновремену северну границу Србије — управља кнез Страцимир, брат великог жупана Немање. Удео кнежевина старијег брата Немањиног Страцимира простирала се северно од тадашњег државног центра у Расу, односно ова кнежевина обухватала управо „Земље Моравице“. Била је у њу укључена цела Црна Гора и крајеви све до Рудника, по својој прилици и жупа Морава са Богородицом Градачком, жупа Моравица и територије од жупе Моравице до Дрине које су се касније нашле под духовном јурисдикцијом Моравичке епископије.³²⁰ Јованка Калић указује на чињеницу да је осетљивост северне границе, а коју су после 1190. године Мађари нападали, била разлог због којег је Страцимир добио на управу ове области.³²¹

Страцимир иступа заједно са Немањом, те је тако је дочекао крсташе у Нишу 1189. године. Према каснијим подацима из српских летописа, градитељска делатност Страцимира везује се за Мораву где Страцимир „сазда цркву Богородици Градац при реци Морави“.³²² Подизање манастира морало је претходити 1190. години, када Страцимир више није био жив.³²³

---

³¹⁸ М. Благојевић, *Студеница–манастир заштитника српске државности*, Студеница и византијска уметност, Београд 1988, 58–59; Благојевић, *Српска државност*, 110–111. Шире о околностима која су пратила ова проширења: С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 93–105 (=Мишић, *Историјска географија*).

³¹⁹ Благојевић, *Српска државност*, 113; Мишић, *Историјска географија*, 99.

³²⁰ М. Благојевић, *Жупа Моравица и земља Моравица*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25–28.05.1996, Београд 2002, 22 (=Благојевић, *Жупа Моравица*).

³²¹ Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Страцимира*, У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 47–55.

³²² Страцимир као ктитор цркве наводи се у: Карловачком, Загребском, Пајсијевом, Врхобрезничком, Пејатовићевом, летописима треће групе и Бранковићевом летопису: *Стари српски родослови и летописи*, ед. Љ. Стојановић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа 16, Београд — Сремски Карловци 1927; 20 (9); 21; 46 (44); 181 (448); 281 (1061).

³²³ Г. Томовић, *Време Стефана Немање*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 122 (=Томовић, *Време Стефана Немање*).

Обично се узима, након проналажења три звона 1875. године, у Чачку, у близини данашње цркве, да се Богородица Градачка налазила на простору данашње чачанске цркве. Два звона су имала натписе, у којима се помиње да је у време деспота Ђурђа митрополит градачки Никифор приложио звоно Богородици Градачкој 1454. године.³²⁴

Проблем са овом убикацијом је тај што топоним Градац указује на постојање средњовековног утврђењу, уз кога је касније могао настати манастир. Међутим, на простору данашњег Чачка нема оваквог утврђеног места. И досадашња, делимична археолошка истраживања у порти цркве у Чачку нису потврдила ову претпоставку јер је најстарији констатовани хоризонт сахрањивања тек из 14. столећа.³²⁵

Из приближно Немањиног времена потиче остава из села Врањана, северозападно од Пожеге (Т. 6/1–4). Налаз је откривен приликом систематских археолошких истраживања некрополе из бронзаног доба на локалитету Велики луг. Састоји се од две бронзане гривне, једне сребрне наушнице и једног оштећеног бронзаног прстена. На овалној проширеној глави прстена сачували су се трагови текстилних нити, што је вероватно остатак текстилне вреће у којој је накит чуван. Према затвореним гробним целинама датираним новцем, цео налаз из Врањана може се временски одредити у крај 12. и почетак 13. века. Овај накит, типичан за Србију у 12. веку, потврђује занатску вештину локалних мајстора и познавање металургије и рударења.³²⁶

Стефана Немању на престољу наслеђује средњи син Стефан, који ће владати до 1228. године уз неколико година прекида узрокованих узурпацијом старијег брата Вукана.³²⁷ Уследила је ускоро и црквена независност, за коју се Сава изборио 1219. године у Никеји. Након краћег боравка у Солун, враћа се у Србију 1220. године,

---

³²⁴ Б. Радојковић, *Средњовековна звона Богородице Градачке*, у: У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 118–119.

³²⁵ О времену градње Богородице Градачке и историјским подацима везаним за њу видети: А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 57–80.

³²⁶ Томовић, *Време Стефана Немање*, 125.

³²⁷ За детаљнији преглед ових дешавања са пратећом литературом видети: С. Ђирковић, *Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника*, ИСН I, Београд 1994, 263–272.

спроводи црквену организацију и успоставља систем епископија, од када област Моравичке епископије чини земље Моравице

Са померањем граница Србије и касније са стабилизацијом и снажењем државе Немањиних наследника, територија Моравица остаје у дубокој у унутрашњости српске државе, изван главних токова историјских догађаја. Време краља Уроша доноси за Србију револуцију у области рударења. Саси који на краљев позив стижу у Србију, доносе нову организацију и технологију, те значајно већу производњу метала. Напоредо са привредним уздизањем и развоја посредничке трговине, време Уроша I је период значајне градитељске делатности цркава изузетних уметничких остварења (Градац, Сопоћани, Морача...).

Средином 13. века угарски краљ Бела IV (1235–1270), основао је Мачванску бановину, која је на југу обухватала долину Колубаре и дао је на управу своје зету черњиговском кнезу Ростиславу Михајловичу. Мачванска бановина је Крајем 1267. или почетком 1268. године српски краљ Урош I (1243–1276) напао је Мачванску бановину којом је тада управљао унук краља Беле IV, Бела Ростиславич. Овај српски продор ка северу завршио се поразом и заробљавањем Уроша I.³²⁸ Може се претпоставити да су се и у области Моравица осећали сукоби српских владара са суседним угарским областима.

Уроша је са престола 1276. године сменио његов син Драгутин, захваљујући војној помоћи угарског краља, али је и сам пред притисцима властеле препустио престо млађем брату Милутину. Након пада са коња Драгутин је предао власт на сабору у Дежеви 1282. своје млађем брату Милутину. Многе битне појединости тог договора остале су непознате, али област Моравице је задржао Драгутин као и северне области Србије — важну спону између Угарске на северу и Босне на западу. Касније несугласице између браће довеле су касније до дугог рата.³²⁹

---

³²⁸ М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ 1 (1948) 30.

³²⁹ Ј. Калић, *Рашки престо краља Стефана Драгутина*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25–28.05.1996, Београд 2002, 8 (=Калић, *Рашки престо*).

Однос који је успостављен међу браћом и споразум о будућим наследницима српског престола јасно је изражен ликовним језиком у задужбини краља Драгутина, манастиру Ариљу и Ђурђевим ступовима код Раса.³³⁰

Драгутин се повлачи у северне делове „отачества“ и где се образује његова посебна област. Језгро његове државе чинила је територија Рудника, Ариља, односно земље Моравице и Дабар, а код Требиња само Ускопље и то можда не цело.³³¹ Већи део земаља стекао је као зет угарског краља, када му је после 1284. године поверена на управљање Мачванска бановина са Београдом; Усора и Соли.³³² Нешто касније је са братом, краљем Милутином око 1291. године освојио земље Браничево и Кучево, до тада под влашћу Дрмелина и Куделина.³³³ Савременици су га звали „сремским краљем“, други као „српског краља“ у угарској дипломатичкој грађи.³³⁴ У очима Анонима биле су то две државе *regnum Servie* под управом Драгутина и *regnum Rassie* краља Милутина са седам рудника.³³⁵

Материјално ојачала властела је своје пуне аспирације остварити Милутиновим освајањима делова Византијске територије. Након Милутинове женидбе са византијском принцезом Симонидом, границе на југу ће се утврдити дуж линије: Кроја — Охрид — Прилеп — Просек — (Велес — Штип) — Струмица.³³⁶ Текстови са краја средњег века истичу Милутинову изузетну градитељску делатност и приписују му подизање четрдесет цркава.³³⁷ Његово време доноси и нове епископске центре. Мање позната, али сигурно значајна је била и Драгутинова грађевинска делатност.

---

³³⁰ За овај аспект сликарства видети: Томовић, *У држави Немањића*, 127–8.

³³¹ М. Димић, *Област краља Драгутина после Дежеве*, Глас САН, одељење историјских наука 1 (1951) 75.

³³² Била је то Мачванско–усорска кнежевина, којом је пре управљала драгутинова супруга јелена, која се последњи пут наводи са титулом кнегиње „Мачве и Босне“ 1284. године: Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008, 58–64.

³³³ С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I, св. 3, зборник радова са научног слупа Историјског архива у Пожаревцу, Пожаревац 2006, 14.

³³⁴ Калић, *Рашки престо*, 8.

³³⁵ Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi Descriptio Europa Orientalis– Анонимов опис источне Европе*, Критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Д. Кунчер, Београд 2013, 120–122.

³³⁶ Љ. Максимовић, *Почеци освајачке политике*, ИСН I, Београд 1994, друго издање, 441.

³³⁷ С. Ћирковић, *Унутрашња политика краља Милутина*, ИСН I, Београд 1994, 465.

После смрти краља Драгутина (1316), његове поседе у Мачви је заузео краљ Милутин. Међутим, већ 1319. после великог похода угарског краља Карла I Роберта, Мачва и Београд су поново под угарском влашћу.³³⁸ Између 1332. и 1337. године у селу Карану североисточно од Ужица жупан Брајан подигао је своју задужбину Белу цркву.³³⁹ Случајан налаз сребреног динара краља Стефана Дечанског (1321–1331) у близини села Карана, указује на то време, као и новије анализе живописа.³⁴⁰ О жупану Брајану, осим његове ктиторске делатности, не зна се ништа, али је очигледно овај жупан имао довољно средстава да на своме поседу подигне породичну задужбину.

Са младим Душаном отпочела су велика освајања византијских простора. То је период када је у фокусу политички и војно динамичан простор на југу, док стабилно језгро српских државе остаје ван важних информација савременика. Зато не знамо колику је пусто направила велика епидемија куге 1348. године на простору Моравица или да ли је овај крај остао поштеђен, што је тешко веровати, јер цар Душан у том случају не би царицу Јелену склањао на Свету Гору.³⁴¹ Уздизањем српске цркве на ранг патријаршије, неке епископије, међу којима и Моравичка уздижу се на ранг митрополије.

Прве године власти цара Уроша упркос нападима суседа и губљења Браничева и Кучева, обележава стабилна и чврста централна власт (потиснуо је Мађаре на северу, Симеона поразио код Скадра, поразио најамнике Матије Кантакузина при нападу на Сер, угушио самовољу Жарка у Зети).³⁴² Међутим, временом утицај цара на обласне господаре и своју мајку постаје миноран. На југу се већ било одвојило царство узурпатора Симеона — Синише и област деспота Јована Комнина Асена.

---

³³⁸ М. Динић, *Западна Србија у Средњем веку, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија*, Београд 1953, 26; С. Ћирковић, *Средњи век*, у: Шабач у Прошлости I, Шабач 1970, 88.

³³⁹ М. Кашанин, *Бела Црква Каранска*, Старинар, III сер, књ. 4 (1926–1927) 14.

³⁴⁰ Томовић, *У држави Немањића*, 135. О живопису: Д. Војводић, *О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке*, Зограф 31 (2006–2007) 135–152.

³⁴¹ С. Ћирковић — Р. Михалчић, *Освајања и одолевања: Душанова политика 1346–1355*. ИСН I, Београд 1994, 543.

³⁴² Р. Михалчић, *Почетак Урошеве владавине–спољни напади*, ИСН I, Београд 1994, 566–572.

Г. Томовић породицу Растислалића везује за просторе Моравице.³⁴³ Међутим, Растислалићи су после смрти цара Душана завладали областима уз Дунав.³⁴⁴ Поред Браничева, вероватно су држали и Кучево изузев крајње северозападне– рударске области са Железником и Рудиштима, који су били у поседу Војислава Војиновића, засигурно 1359. године.³⁴⁵

Податак код Мавра Орбина о томе да је кнез Лазар „заузео земљу краља Стефана све до Дунава, покоривши Растислалића и другу властелу ...”,³⁴⁶ потврђен је са каснијим податком из српских летописа да је кнез Лазар „расуо” Радича Бранковићу у Браничеву.³⁴⁷ Уосталом и динаре са натписом „Слуга Бранко“, на основу времена ковања и места налаза С. Душанић је определио као ковање Бранка Растислалића датујући их у 40–те и почетак 50–тих година 14. века.³⁴⁸ Новац је нађен у две оставе; у Лазу (Олтенија) похрањеној између 1331. и 1371. године и остави Падина склоњеној 1375. године и сматра се да је кован у северним областима српске земље.³⁴⁹ Породица Растислалића, можда због савезништва са Н. Алтомановићем или резервисаног држања, нашла се на удару кнеза Лазара и нестала са историјске позорнице.

За историју Моравица у 14. веку посебни значај има властеоска породице Војиновићи. Родоначелник породице Војиновића, војвода Војин био је истакнути

---

³⁴³ Г. Томовић изводи порекло ове породице од зета угарског краља Беле IV, черњиговског кнез Ростислав Михаилович. Она сматра да су потомци мачванског бана Ростислава Михаиловича и његових синова Беле и Михаила могли да стекну на двору сремског краља утицајан положај, а касније се нашли међу саветницима цара Душана. На основу једног дубровачког документу о спору око царине Растислалица из 1361. године и податка податак Мавра Орбина, који сведочи о сукобу између Вуковића и Растислалића, указује на поседе Растислалића око Подриња. На основу изнетих података, закључује да су поседе породице Растислалића били у северозападној Србији, у подручју које се са севера граничило мачванском бановином Николе Горјанског, а са југоистока поседима Николе Алтомановића: М. Томовић, *Обласни господари у XIV веку*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 148–151 (=Томовић, *Обласни господари*).

³⁴⁴ М. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953) 139–144.

³⁴⁵ С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I, св. 3, Зборник радова са научног слупа Историјског архива у Пожаревцу, Пожаревац 2006, 15.

³⁴⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 93.

³⁴⁷ *Стари српски родослови и летописи*, 215 (587); 287 (1096).

³⁴⁸ С. Душанић, *Налаз средњовековног новца у Бердапу*, *Старинар* 21 1970 (1972), 96–97 и 103–106.

³⁴⁹ Средња тежина од 1,31 г, такође говори у прилог датовању пре 1355. године, јер су динари слуге Бранка тежи од свих динара цара Уроша и приближавају се емисијама Стефана Душана: В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 135–36.

властелина Стефана Дечанског, чији су матични простори заједно са братом Хрватином били Гацко с Рудинама.³⁵⁰ Постао је великаш и војвода (*baro et vexilifer*), под намесништвом младог српског краља Душана у Приморју и Зети.³⁵¹

Другој генерацији припадају Војинови синови Милош, Алтоман и Војислав и кћи (Села).³⁵² Његови синови Милош и Војислав добили су титулу ставилца од Стефана Душана. Док је Милош умро млад, Војислав је за време цара Уроша постао најмоћнији великаш. Он је припојио својој области и жупе које је држао до своје смрти држао велики челник Димитрије. Ускоро је управљао простором између Рудника и мора, Дрине и Косова, укључујући и жупе Драчевицу, Конавле, Требиње и Попово.³⁵³ Пред своју смрт 1363. године изнудио је замену — са челником Мусом — жупу и град Брвеник за град и жупу Звечан, чиме је формирао јединствену област.³⁵⁴ Манастир Св. Никола Дабарски код Прибоја на Лиму, где је и сахрањен 25. октобра 1363, вероватно као други ктитор и приложник манастира улазио је такође у његов посед.³⁵⁵

Власт над подручјем око града Честина у Грузи стекао је Војинов син Алтоман — велики жупан цара Душана — о коме се мало зна, а помиње се последњи пут 1359. године.³⁵⁶ Податке од значаја за утврђивање поседа породице Војиновића пружа надгробни натпис из села Годачице код Краљева.³⁵⁷ Недостаје почетак текста у коме се помиње име покојника, а даљи садржај открива да је реч о властелину који је 34 године држао град Честин у време великог жупана Алтомана и његовог сина

---

³⁵⁰ Г. Томовић, *Војиновићи*, Споменица Академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 356–357 (=Томовић, *Војиновићи*). Недовољно је чврста идентификација Хрватина са монахом Димитријом, сахрањеном у манастиру Св. Николе у Бањи.

³⁵¹ У Великом већу у Дубровнику 24. априла 1326. године одлучено је да се упуту жалба краљу Србије на његовог поданика — *baro et vexilifer Voynus*, због невоља које им је нанео прошлог августа: *Libri Reform. 1326*, Фонд „Конст. Иречек“, 1065, према: Г. Томовић, *Војиновићи*, 356.

³⁵² Г. Томовић, *Војиновићи*, 357–358.

³⁵³ Р. Михаљчић, *Два царства*, ИСН I, Београд 1994, 578.

³⁵⁴ А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД III, Скопље 1928, 25–41; М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, Стари српски архив II, Лакташи 2003, 143–166.

³⁵⁵ Томовић, *Војиновићи*, 356–361.

³⁵⁶ Томовић, *Војиновићи*, 356–358.

³⁵⁷ Р. Станић, *Натпис из Годачице код Краљева*, Старинар 24–25 (1975) 121–138.

Николе. Жупан Никола Алтомановић био је у животу све до 1395. али се о његовим потомцима не зна ништа.³⁵⁸

Како се у тексту наводи, непознати властелин је могао држати Честин само до пропасти жупана Николе Алтомановића, што значи од 1340. до новембра 1373. године. Из натписа јасно следи да је пут власти жупану Николи Алтомановићу у рудничком крају утемељио већ његов отац Алтоман.³⁵⁹

Трећој генерацији припадају Војислављеви синови Стефан и Добровој и Алтоманов син Никола Алтомановић, најмоћнији члан те породице.³⁶⁰ Никола Алтомановић, је рођен око 1348, први пут се помиње у изворима 1366. године, а већ следеће године држи Рудник и кује новац. Заштићен родбинским везама са Николом Горјанским Старијим, угарским баном Мачве, који му је био таст (*compatre*) и наследивши очеву земљу у северозападној Србији, са јаким рударским центрима (Рудник, Црнча), присвојио је поседе Војислава Војиновића (1368), од синоваца и стрине Гојиславе, освајајући и суседне области (Пива, Попово, Будимља).³⁶¹ За кратко време своје политичке моћи, од 1366. до 1373. Никола Алтомановић је у свом поседу држао простор од Дубровника до Рудника и Честина у Грузи, а унутар овог простора и територија Моравица. Његов утврђени град било је Ужице, а Бела Црква Каранска, припадала је такође његовој области. Из разрешнице коју је издао дубровачким трговцима браћи Ненадић 1369. године види се да је господарио и пределом око подрињских рудника у Црнчи.³⁶² Имао је своју канцеларију, своје људе, своју властелу и кефалије.³⁶³

У олтару Беле цркве Каранске међу многобројним угребаним записима монака и дијака издвајају се два из времена жупана Николе. Први је исписан у два

---

³⁵⁸ Војвода Марко Алтомановић, који се помиње средином 15. века, и Иваниш Алтомановић, нећак кнеза Лазара, који је сахрањен у Дечанима, могли су бити Алтоманови потомци или су оба Алтомановића из неких других породица: Томовић, *Обласни господари*, 152.

³⁵⁹ Томовић, *Обласни господари*, 153.

³⁶⁰ Томовић, *Војиновићи*, 356–355.

³⁶¹ М. Динић, *Један нови податак о Николи Алтомановићу*, Гласник СНД 12 (1933) 257; Р. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, Београд 2001, 86–87.

³⁶² Томовић, *Обласни господари*, 155.

³⁶³ М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века — властела српских обласних господара*, 79–87 (властела жупана Николе Алтомановића).

реда и гласи: [+ / |]

% [. Други запис је угребан нешто ниже, у оквиру урезаног украса од доњег дела и кракова крста на Голготи (степенасто постоље), а текст је сложен у четири реда: +
- |] | / [ ] . Оба записа потичу из периода од 1363 (смрт кнеза Војислава) до 1373. године (слом политичке моћи жупана Николе).³⁶⁴

Односи Николе и кнеза Лазара су били коректни, све до сукоба са Мрњавчевићима и битке на Косову 1369. године у којој је Никола једва извукао живу главу. Прикривена незадовољства су сада ескалирала. У сукоб са кнезом Лазаром дошао је због Рудника, који је повратио (1371). У настојању да добије Стон и Пељешац, жупан Никола је склопио савез са Венецијом против Дубровника, чиме је изгубио наклоност Угарске. Због сукова са кнезом Лазаром око Рудника 1370. и 1372. године, произашао је и сукоба са Лазаревим сестрићима браћом Мусићи, које је тињало још од изнуђене замене жупа Брвеник за Звечан, а које је после смрти Војислава, Никола присвојио.³⁶⁵

Тројни савез између кнеза Лазара, његовог зета мачванског бана Николе Горјанског Млађег и бана Твртка, успео је да сруши жупана Николу Алтомановића, који је потискиван док се најзад није повукао у тврђаву Ужице, где је поражен и заробљен 1373, након чега је предат Мусићима у заточеништво.³⁶⁶ Његову земљу су поделили савезници. Северне и источне области Николе запосели су кнез Лазар и његови сродници Мусићи и Вук Бранковић. Лазар Хребелановић је запосео крајеве од Рудник до Косова на западу до Дрине, а на југоистоку до жупе Сјенице. Јужно од Ђетиње и Западне Мораве, Лазару је припадала долина Увца.³⁶⁷ Вероватно и долина доњег Рзава са Добруном. Тако се помиње Петар Војиновић, можда сродник или један од синова кнеза Војислава Војиновић, који је са кнезом Лазаром оштетио неке дубровачке трговце у Радоињи, селу код Прибоја („in Radochigna“), па су због тога 5.

³⁶⁴ Томовић, *Војиновићи*, 362.

³⁶⁵ Томовић, *Обласни господари*, 155–6.

³⁶⁶ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 61, 317; О Мусићима видети: С. Милојевић, *Мусићи*, ИЧ 33, Београд 1986, 5–36.

³⁶⁷ Р. Михаљчић, *Доба обласних господара*, ИСН II, Београд 1994, 22–26.

фебруара 1388. године они склопили уговор да поделе све што буду повратили.³⁶⁸ Земље Моравице су припале кнезу Лазару. Према вестима дубровачког архива, након што се избавио ропства остатак живота, до 1395, жупан Никола је провео у трговачким пословима.³⁶⁹

Пораз жупана Николе довео је до тога да је град Ужице и вероватно подграђе претрпео знатна оштећења. У самој тврђави и око ње као трагови оружаних сукоба који су се ту одигравали, сачували су се ретки налази хладног оружја. Приликом радова на железничкој прузи под Ужичким градом 1923. пронађен је један једносекли гвоздени мач, типа полош или корда. Мачеви оваквог облика припадају оквирно 14. и 15. столећу. Појава дужег и тежег мача дворучњака, какав је један пронађен такође 1923. у Ужичком граду, била је условљена развојем пуног оклопа. Према облику јабуке и према општем типу, мач потиче из друге половине 14. века или 15. столећа.³⁷⁰ Ипак Тешко га је везати за време Н. Алтомановића јер би представљао један од најранијих примерака овог типа. Нешто другачији је мач пронађен 1951. у Ужицу у наносу Липског потока. Према облику јабуке, овакав мач коришћен је средином 15. века. Два последња наведена примерка мачева са накрсницом у облику латиничког слова S припадају типу мача који се крајем 14. века помиње у дубровачким изворима као српски мач и који се, после сеоба Срба пред Турцима, појављује и у Угарској (Т: 12; Т. 14/1).³⁷¹

Рат Николе Алтомановића и кнеза Лазара са савезницима, оставио је трагове пустошења и у широј околини Ужица. Тако је М. Зотовић настанак некрополе У Стапарима повезао са познатим сукобом између Николе Алтомановића и кнеза Лазара са својим савезницима. Током овог сукоба, као важна предстража Ужица, страдало је утврђење у Стапарима са својом малобројном посадом.³⁷²

---

³⁶⁸ Томовић, *Обласни господари*, 159.

³⁶⁹ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 29–31.

³⁷⁰ Томовић, *Обласни господари*, 157–158.

³⁷¹ Томовић, *Обласни господари*, 157–158.

³⁷² М. Зотовић, *Средњовековно утврђење и некропола у Стапарима*, ЗРНИМ 2, Чачак 1971, 10.

И керамички материјал са Градине–Трешњевица датован у другу половину 14. столећа, указује на могућност да је Градина–Трешњевица страдала 1373. година у истом сукобу.³⁷³

Након косовске битке, Србију са севера угрожавају Угари, а на југу Вук Бранковић је запосео многе области кнеза Лазара од Ибра и Дренице на истоку, жупу Хвосно и Пећ и западно Сјеницу до Лима, таре и Мораче.³⁷⁴ Вук ће се врло брзо наћи на удару Турака. Најпре ће му одузети Скопље 1392. године, а затим ће пасти у турско ропство 1396, где ће изгубити и живот.³⁷⁵ Његови наследници успели су да поврате један део својих поседа 1402. године. У међувремену ове поседе држао је деспот Стефан.³⁷⁶ У Ђурађево време на територији некадашње области Бранковића постојала је двострука управа: турска и српска.³⁷⁷ Област Бранковића, стратешки важна за Турке (што се види заузимањем пунктова и постављањем кадија), омогућила им је даљи напредак на запад према Босни и на север главним комуникацијским правцем долином Ибра.

У наредним годинама књегиња Милица је одржавала крхки мир међу синовима, али после њене смрти, већ поремећени односи међу Лазаревићима кулминирали су 1408. године устанком Вука, који је пуну подршку нашао код султана Сулејмана, а придружили су му се и Бранковићи. Борбе су се током 1409. године распламсале на Косову, нарочито око Приштине. Захваљујући турском притиску извршена је подела земље. Вероватно је тада Вук Лазаревић добио јужни део Србије.³⁷⁸ Стање није дуго потрајало, већ 1410. године Вук гине у међусобицама Бајазитових синова.

Доба султана Мехмеда I (1413 — 1421), је период релативног мира за Деспотовину. Уговор са султаном омогућио је Србији период привредног и друштвеног развоја. Угарска се, такође, суздржавала од борбених акција на тлу

---

³⁷³ Д. Булић –Д. Црнчевић, *Средњовековно утврђење на локалитету Градина у Радаљеву код Ивањице*, ИЧ 61 (2012) 81–82.

³⁷⁴ Опширније о овоме: М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2010, 314–317.

³⁷⁵ К. Лиричек, *Историја Срба II*, 331–335, Београд 1978.

³⁷⁶ Ј. Калић, *Велики преокрет*, ИСН II, Београд 1994, 64.

³⁷⁷ М. Спремић, *Први пад Деспотовине*, ИСН II, Београд 1994, 242.

³⁷⁸ Ј. Калић, *Немирно доба*, ИСН II, Београд 1994, 81–82.

Деспотовине. Овај период мира, сачуван до 1425. године, искоришћен је за реформу управног система са „властима“, односно војводама на челу и изградњу фортификација и уздизање одбрамбене војне моћи — проширењем војних обавеза и већим давањима за издржавање војске.³⁷⁹

Уговором у Тати 1426. деспот Стефан је обезбедио да Ђурађ Бранковић буде признат за његовој наследника. Године владавине деспот Ђурђа Бранковића, биле су тешке за Србију. На истоку Србија је изгубила важне области и градове: Голубац, Ниш, Копријан, Крушевац, а држава је била пуна Турака, који су пљачкали и терорисали народ.³⁸⁰

Након угарског продора до Сталаћа 1437. године, почиње турско освајање Србије, окончано 1439. године. Деспот је покушао уступањем извесних градова (Ждрело, Вишесав) да спречи пропаст државе, али 1439. прегажена је земља с југа и освојено је Смедерево.³⁸¹ Једино се још Ново Брдо опирало освајању до 1441. године. Становништво проређује избеглиштво према Приморју и ка северу, глад и болест. Забележена је куга 1437., 1439. и 1456. године.³⁸² Велики број становника одводи се у робље, тако је само 1454. године из Србије одведено 50.000 становника у Цариград и околна места.³⁸³

Након „Дуге војне“ 1443. године, деспот Ђурађ је 1444. године склопио сепаратни мир са Турцима и успео да обнови земљу.³⁸⁴ Обавештења о враћених 24 града деспоту Ђурђу даје хроника Јана Длугоша.³⁸⁵ Међутим, Мишић је убедљиво

---

³⁷⁹ Ј. Калић, *Доба привидног мира*, ИСН II, 206.

³⁸⁰ М. Спремић, *Почетак владавине Ђурђа Бранковића*, ИСН II, 222.

³⁸¹ М. Спремић, *Први пад Деспотовине*, ИСН II, 246 (=Спремић, *Први пад*).

³⁸² Спремић, *Први пад*, 248.

³⁸³ Ф. Бабингер, *Мехмед освајач и његово доба*, 94, Нови сад 1968.

³⁸⁴ М. Спремић, „Дуга војна“ и обнова државе, ИСН II, 258, нап. 12 и 13; С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 63–73 (=Мишић, *Обнова Деспотовине*).

³⁸⁵ J. Długosz, *Opera Omnia*, ed. A. Przewdziecki, Cracoviae 1877, XIII, 703; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 267 (= Спремић, *Деспот*).

показао да број градова ни приближно није био толики, а да је Длугошев исказ непоуздан.³⁸⁶

Османско учвршћивање у Европи везано је за долазак на престо Мехмеда II (1451–1481), касније названог Освајач, који је увећавши флоту и опремивши војску артиљеријским оружјем, 1453. предузео освајање Цариграда. Већ 1454. године турска војска је преплавила Србију, али и натерана на повлачење из северних крајева пред притиском Јанка Хуњадија. Ипак судбина југозападног дела Деспотовине била је запечаћена падом Новог Брда 1455. године. Мировним уговором из 1456. године, деспот Ђурађ је успео да још неколико година управља крајевима северно од Крушевца и Западне Мораве.³⁸⁷ После смрти Ђурђевог наследника, деспота Лазара, Турска је почела са освајањем преосталог дела Србије.

У годинама које су претходиле паду Смедерева 1459. године, а нарочито после смрти Ђурђа Бранковића, међу српском властелом, створене су две струје — проугарска и протурска струје — у складу са проценом политичке ситуације. Угледни појединци из прототурске струје, као Гргур и Мара Бранковић и Јеринин брат Тома Кантакузин побегли су Турцима, док су други стигли до највиших позиција у турском царству као што је Михајло Анђеловић, брат Махмуда Анђеловића, беглер–бега Румелије и кључни човек у коначном освајању Србије.³⁸⁸

Нема података о поседницима из ужичког краја у периоду Српске Деспотовине. Простране поседе у Срему, Банату, Мачви, Браничеву, Кучеву, рудничком крају и Расини имао је велики челник Радич Поступович, који је заједно са својим духовником митрополитом ариљским кир Марком, обновио манастира Кастамонит 1433. године.³⁸⁹

---

³⁸⁶ Детаљно о границама Србије у том тренутку и враћеним градовима видети: С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 63–73 (=Мишић, *Обнова Деспотовине*).

³⁸⁷ М. Спремић — Ј. Калић, *Султан Мехмед II и освајање Србије, Почетак владавине Ђурђа Бранковића*, ИСН II, 299.

³⁸⁸ Н. Лемајић, *Српски народни прваци главари и старејине после пропасти средњовековних држава*, Нови Сад 1999, 31–32 (=Лемајић, *Српски народни прваци*).

³⁸⁹ Детаљно о Радичевој личности и поседима: Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 125–137; В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник за историју МС 13 (1976) 7–21.

У близини села Карана пронађен је златан печатни прстен са урезаним натписом на округлој глави око представе људског лика: + Војвода Владисав (Г. 14/3). Иако би по облицима слова могао припадати и ранијем времену, представа мушког лика на прстену, захваљујући сличности са рељефном главом из Смедеревског града одређује прстен у прве деценије 15. века. Натпис на прстену открива постојање једног војводе на подручју око села Карана, што потпуно одговара организовању Српске деспотовине по „властима” од времена деспот Стефан Лазаревића.³⁹⁰ Ипак за сада није установљено ништа више о војводи Владисаву који је носио овај прстен. У северозападном делу Беле Цркве Каранске, сахрањен је властелин са капом на претпостављеном првобитном гробу жупана Брајана. Сахрана је датирана у 15. век, само хипотетички претпостављамо да је то место сахране војводе Владислава.

Већ у походу Мехмеда II у пролеће 1455. године, после освајања Новог Брда у руке султана пала је цела Област Бранковића и тада се помињу вилајети Звечан, Јелеч, Рас и Сјеница.³⁹¹ Јужна граница државе успостављена је на Западној Морави до Чачка, чиме је долина Ибра припала Турцима, граница је ишла даље развођем Студенице и Моравице преко Голије и Златибора избијала на Дрину код Вишеграда, а Увац остао Турцима.³⁹² Практично је граница пратила јужну границу земаља Моравица. Свакако су пре тога Моравице доживела велика пустошења, јер већ 1454. седиште митрополије није више у Ариљу, вероватно услед страдања манастира. У сваком случају Моравице су под турску власт биле већ 1458. када се помиње као вилајет Моравица. Међу турским територијално–управним јединицама помиње се и област Моравица, најпре као „вилајет“, а касније као „нахија“³⁹³

Борба српске државе против Османлија трајала је скоро читав век, од Косовске битке 1389. године. Све то време Србија је била ратно попрште пруживши најјачи отпор од свих народа југоисточне Европе. Високим износом харача и сталним

---

³⁹⁰ Томовић, *Ужице*, 161–2.

³⁹¹ Х. Шабановић, *Босански Пашалук*, Сарајево 1982, 34.

³⁹² Спремић, *Деспот*, 433, 460; Мишић, *Обнова Деспотовине*, 71.

³⁹³ Х. Шабановић, *Босански Пашалук*, Сарајево 1982, 34, 40, 41, 117, 118. О турским нападима на остатке српске деспотовине 1458. године исцрпно: Спремић, *Деспот*, 515–533.

пљачкашким походима, Османлије су уништиле привредну активност земље, а становништво проређено и расељено. Падом Смедерева 20. јуна 1459. године за највећи део Србе је почео период османске владавине, још су само делови северозападне Србије одржали у оквиру Угарске до 1521. године и делова који су од 1373. остали у Босни.

Османска власт у првим деценијама

Турци коначно освајају северне делове Србије 1459. године, када од ових делова Деспотовине образују Смедеревски санџак, али то и није био крај страдања становништва на овом простору. Започео је период сталних граничних чарки и ратовања Угарске и Османског царства праћен пустошењем, пљачком и одвођењем робља. При томе су највише била погођена гранична подручја и насеља око стратешких утврђених градова. У овим сукобима активну улогу на обе стране играће Срби.

Српски властелини који су остали на османској страну успели су, да сачувају своје поседе, као што је Милош Белмужевић, али који је преко Стона прешао на територију Угарске и постао један од највећих српских племића у Угарској.³⁹⁴ Ипак већина породица српских средњовековних великаша након доласка Турака пребегла је у Угарску. Према неким прорачунима, само у току 1480. и 1481. године са територије бивше Деспотовине у Угарску је прешло око 100.000 људи. У том таласу сеобе који је предводио деспот Вук Гргуревић, поред богатог плена и масе Срба су са територије Смедеревског санџака, насељене у данашњу Војводину.³⁹⁵ У склопу своје одбрамбене политике краљ Матија Корвин (1458–1490), доделио је титулу деспота Вуку Гргуревићу (Змај Огњени Вук), унуку Ђурђа Бранковића, који је штитио јужних угарску граница и предузимао више похода на територију Смедеревског

---

³⁹⁴ Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак: 1476–1560 : земља, насеља, становништво*, Београд 2004, 301; 306 (=Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*).

³⁹⁵ М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности*, Нови Сад 2000, 306.

санџака.³⁹⁶ После смрти Вука Гргуревића (1485) деспотска титула давана је и другим потомцима Ђурђа Бранковића (Ђорђу и Јовану), а кад су они изумрли члановима породице Бериславића (Иванишу и Стевану), Радичу Божићу и напоследку српском властелину Павлу Бакићу, после чије се погибије (1537) завршава дуга историја српског деспотског достојанства у Угарској.³⁹⁷

Турски упади на југ угарске често су имали за циљ слабљење привредног потенцијала и везивање угарске војске на северу, док се главница турских снага бавила освајачким походима Албаније, Босне... Један овакав напад на јужну Угарску — Срем и темишварски област био је у склопу турског освајања Босне 1463. године.³⁹⁸ Напад акинџија (нерегуларна лака коњица) у циљу прибављања богатог плена и слабљења угарске одбране, наставили су се током читаве деценије. Изградња шабачке тврђаве 1470. године био је следећи корак у турским стремљењима према Угарској, на шта су Угари, после неуспешног напада на Шабац, одговорили изградњом малог утврђења на супротној обали Саве.³⁹⁹ Следи неколико турских акинџијских упада у јужну Угарску, од којих је најуспешнији био упад Али-бега (Смедеревски санџакбег) на Велики Варад — најбогатију варош Потисја.⁴⁰⁰ Почетком 1476. године угарској војсци ће поћи за руком након опсаде заузме Шабац, а исте године односе и велику победу код места Пожежане у Угарској и опседају Смедерево.⁴⁰¹

На широком простору од Хрватске до Ердеља 1479. године почели су турски напади. Исте године су Угри извојевали победу код Београда, али и много значајнију победу на Хлебном пољу. Наредне године краљев заповедник војске на јужној

---

³⁹⁶ О. Зиројевић, *Србија под турском влашћу (1459–1804)*, Нови Пазар 1995, 9 (=Зиројевић, *Србија*).

³⁹⁷ D. Dinić — Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja IV, Novi Sad 1975, 5–47; Лемајић, *Српски народни прваци*.

³⁹⁸ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 67 (=Зиројевић, *Турско војно уређење*).

³⁹⁹ С. Ђирковић, *Средњи век*, у: Шабац у прошлости, Шабац 1970, 93–95.

⁴⁰⁰ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 69.

⁴⁰¹ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 70–71.

границе, Павле Кањижи, прешао је Дунав код Смедерева, победио османску флоту и извршио продоре преко територије Смедеревског санџака све до Крушевца.⁴⁰²

Након успешних угарских упада у Србију 1480. и 1481. године, нови султан Бајазит II (1481–1512) је 1483. године сазидео градове Рам и Кулич, са циљем учвршћивања линије између Смедерева и Голупца.⁴⁰³ Ипак, европска политика Бајазита II, до последњих година 15. века била је у великој мери уздржана, што је довело до вишегодишњег примирја почевши од 1483. године.⁴⁰⁴ Од 1491. настављени су непријатељства обостраним упадима. За Моравице би могао бити значајан турски упад у угарску 1494. или 1495. године када су се после овог похода, да би избегле угарске замке, Турци вратили преко Босне.⁴⁰⁵

До значајнијих османско–угарских сукоба долази поново током 1500. године, када је Угарска приступила хришћанској коалицији против Турака. У једном од међусобних пљачкашких похода, угарска војска продрла све до Мораве, разарајући бројна српска села и односећи велики плен. Седмогодишњи мир склопљен 1503. године, прецизирао је границе двеју држава. Цела северна Србија, осим Шапца и Београда остала је у султановом поседу, а мировним уговором било је осигурано слободно кретања путника и трговаца у оба правца.⁴⁰⁶

Стање се изменило, са доласком на престо Селима I (1512–1520), од када се настављају непријатељства. Ступањем на историјску сцену амбициозног Сулејмана (1520–1566), последњи угарски бедеми одбране на југу: Шабац, Земун и Београд, били су освојени већ 1521. године и послужили као база за дања турска надирања. Након пустошења сремских градова: Беркасова, Митровице, Купиника, Барића, Сланкамена и Карловца, све до угарског пораза на Мохачу, Срем ће бити ничија земља и поприште сталних сукоба.⁴⁰⁷ Тек након Мохачке битке и падом Будима

---

⁴⁰² Зиројевић, *Турско војно уређење*, 73.

⁴⁰³ Zigojević, *Srbija*, 10.

⁴⁰⁴ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 76.

⁴⁰⁵ Ј. Калић–Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 214.

⁴⁰⁶ С. Ћирковић, *Срби у одбрани угарских граница*, ИСН II, 465; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 81–83.

⁴⁰⁷ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 85.

(1541) и Темишвара (1552), престаје значај Смедеревског санџака и крајишта и Србија ће за неко време престати да буде поприште сукоба и ратних разарања.

ЗЕМЉЕ МОРАВИЦЕ

Већ је констатовано да се о најстаријој прошлости ове области мало се зна због тога што се налазила дубоко у унутрашњости српске државе, коју су мимоилазили напади спољних непријатеља. Извора за манастирске поседе нема, као ни континуитета у животу манастира, док у ове крајеве Дубровчани релативно касно залазе, јер на овом простору није ни двор, а нема ни рударских тргова.⁴⁰⁸

На издвајање Моравице као посебне целине утицала су два чиниоца: први, постојање на том простору удеоне кнежевине Немањиног старијег брата Страцимира, и посебно оснивање Моравичке епископије, под чијом јурисдикцијом се налазило знатно шире подручје жупе Моравица, односно „Земља“ Моравице.⁴⁰⁹ Подручје једне епископије по свом територијалном обиму обично се изједначује са средњовековним термином „земља.“

У то време први пут су у изворима забележена нека насеља у Моравицама. Сачувала су се у дубровачким изворима два помена о продаји слушкиња из Пожеге. Јула 28.1282. године помиње се Радослава „de Posega“ а 12. јануара 1283. „Mila de Roxega“.⁴¹⁰

Топоним Брезова, први пут се помиње у повељи Стефана Уроша II Милутина манастиру Хиландару из 1282 (?) којом овај владар потврђује манастиру Хиландару прилоге свог деде и оца и којом прилаже нове поседе „у Моравицах Брезово са засељима“.⁴¹¹

Други пут се Брезова помиње у повељи краља Милутина хиландарском пиргу у Хрусији (1303–1304; после 1331),⁴¹² Што је касније потврдио и цар Душан 1348.

---

⁴⁰⁸ С. Ћирковић, *Ариљски крај у светлости дубровачких извора*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25–28.05.1996, Београд 2002, 2 (=Ћирковић, *Ариљски крај*).

⁴⁰⁹ Благојевић, *Жупа Моравица*, 22.

⁴¹⁰ Томовић, *У држави Немањића*, 128.

⁴¹¹ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, књ. I 1186–1321, приредили: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, Београд 2011, 82, 22 (=Зборник средњовековних ћириличких повеља). У период 1282–1289, повењу је датирао: С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 389–90 (=Новаковић, *Законски споменици*).

⁴¹² Повеља није сачувана у оригиналу, већ у четири преписа: *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 104, 55.

године.⁴¹³ Ту се Брезова помиње у следећој формулацији село Брезова са заселаци и свим правинама тога.⁴¹⁴ Брезова се помиње још једанпут у повељи Стефана Душана од 2. маја 1355. године, којом се потврђују и дају манастиру Хиландару разна права и повластице. Цар Душан потврђује манастиру Хиландару цркву Св. Петра и Павла и село Брезову са засеоцима. Брезова се налази западно од Ивањице, а село је задржало име до данашњих дана.

Нешто касније је и први помен Ужица у историјским изворима. У једној задужници из дубровачке канцеларије уписано је да је 9. октобра 1329. године Мила, жена Склавка из Ужица (*Sclausso de Visica*) положила за Радославу Бисерку 4 перпера и 8 гроша на име судског поступка.⁴¹⁵ Двадесет година касније једна Дубровчанка се помиње као становница Ужица, која је ту, највероватније доспела удајом. Наиме, једна Дубровчанка оставила је тестаментом 1348. године своју имовину разним лицима између осталих и Сергини сестри у Ужицу („*sorog de Serga in Vsice*“).⁴¹⁶ Захваљујући дубровачким трговцима сачуван је још један савремени помен Ужица у изворима. Неки Кузел из Ужица склопио је уговор 6. фебруара 1375. године којим ступа у службу Богдану Прибојевићу Округлом. Г. Томовић је закључила да је у уговору између Богдана Прибојевића Округлог и Кузела као насељено место наведено Ужице.⁴¹⁷

Иако се у ова три документа Ужице само помиње, може се претпоставити да је Ужице било насеље градског типа, јер није назначено ни као село, нити са ближом одредницом „у Србији”, како су се у дубровачким документима обично наводила мања места.⁴¹⁸

Један податак је из Дубровачког архива тиче се дубровачког караван чије је одредиште 1405. године било Архилије у Моравици, што је и једини податак за

---

⁴¹³ Новаковић, *Законски споменици*, 394, 421.

⁴¹⁴ Новаковић, *Законски споменици*, 421.

⁴¹⁵ Томовић, *У држави Немањића*, 135.

⁴¹⁶ Фасимил документа са преводом видети код: Томовић, *Обласни господари*, 153–4.

⁴¹⁷ О делатности браће Прибојевића Округлих видети: Томовић, *Обласни господари*, 156–7.

⁴¹⁸ Томовић, *Обласни господари*, 158.

Ариље у средњем веку.⁴¹⁹ Из неког разлога је група дубровачких трговаца одступила од уобичајене праксе и упутила се до Ариља. Уговорили су са Хераком Милошевићем или Хераком Милоша Радановића - како је други пут записано - истакнутим поносником, да ће 46 товара тканина и друге робе ићи *per Bosnam, per viam Drignauie usque ad locum vocatum Archilia in Morauiza, partium Sclauonie*, по цени од 6 перпера од товара.⁴²⁰ Овај податак представља редак изузетак, јер се због етапне организације средњовековног караванског транспорта, роба обично преносила до Полимља, где су је прихватили други „поносници“. Избор Ариља као одредишта каравана вероватно треба приписати жељи трговаца да стигну у средиште државе деспота Стефана Лазаревића, али и чињеници да је Ариљска црква лежала на важном путу који је спајао Сјеницу и Ужице.⁴²¹ Сам избор цркве, као одредишта каравана није била неуобичајена пракса, нарочито у Полимљу. Разлог овоме могао је бити погодан простор, већ установљен за саборишта или таборовање, или безбедност коју је овакав простор пружао због свог сакралног карактера и присуства људи и сведока.⁴²²

Компликована политичка ситуација, натерала је трговце да промена трасу пута због њихове безбедности, сигурности робе или због неких непредвиђених царина. У рату између босанске господе и угарског краља: почетком 1405. Хрвоје Вукчић је постао господар Сребренице и све до 1410. имао је под контролом прелазе преко Дрине, познате из каснијих времена када се Деспотовина простирала с обе стране Дрине: Зворник, Братунац, Костијерево; узводно су били Душћа и Горажда.⁴²³

Манастир Милешева је „*ù Moravicah*“ добио пет села 1414/1415. године од деспота Стефана Лазаревића: два Гугља, Храсно Поље, Шемгољ и Рупељево.⁴²⁴ Према Благојевићу повеља је издата након 1413/14. када је деспот Стефан успоставио

---

⁴¹⁹ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 307.

⁴²⁰ НАД, *Diversa Cancellariae* 35 f. 232', 26.10.1405 према: Ћирковић, *Ариљски крај*, 3.

⁴²¹ Ћирковић, *Ариљски крај*, 3–4.

⁴²² Ћирковић, *Ариљски крај*, 4.

⁴²³ Ћирковић, *Ариљски крај*, 3.

⁴²⁴ Најновије издање повеље са старијом литературом: А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003) 193–202.

пријатељске односе са Сандаљом Хранићем на чијој територији је била Милешева.⁴²⁵ Сва ова села налазила су се у околини данашње Пожеге.

На 1455. односи се тужба у којој отац убијеног трговца каже да је долазио из Београда и био нападнута *in loco vocato Scrapez apud Vsize*. (Скрапеж код Ужица).⁴²⁶

Забележен је и помен села Лисице (доње Драгачево), и села Горобиле у једном дубровачком извору из 1480.–1482. године (*de Lisiza supra Posagam*).⁴²⁷

Горобиле и Пожега помињу се и у једном документу о заоставштини властелина Павла Мариновог Гучетића који је умро 1497. У његовој оставини су као активна књижена потраживања од дужника. Када је 1511. дошло до парнице између покојникове браће и неких дубровачких пучана на списку двојице курира који су имали да утерају дугове или утврде стање ствари нашли су и: *Vlag Gorobignaz* због 700 аспри и *Radogna et Stieran de Pohega* због 2650. аспри. И док у Пожеги нису нашли наследнике поменутих у Горобилу су се Влаткови наследници заклели пред сведоцима да њихов отац нема никаквих дуговања.⁴²⁸

За простор Моравица везује се и убикација Котраже, где је краљица Јелена је 1289. године издала повељу дубровачким изасланицима којом им потврђује поседовање винограда у пограничном подручју.⁴²⁹

За сада нема поузданих потврда ове претпоставке, јер археолошка рекогносцирања у овом селу нису дала никакве индикације о постојању краљевског летњиковца. Како то није једина Котража, пре ће бити да је реч о селу Котраж, непосредно код манастира Градац, забележеном у попису Брвеника 1477. године.⁴³⁰

У средњем веку се под Моравицом означавају два појма: жупа и земље. Очигледно је да су и жупа и земља добили назив по реци Моравици која протиче кроз овај

---

⁴²⁵ Благојевић, *Жупа Моравица*, 15, нап. 18.

⁴²⁶ М. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, II, Београд 1968, 64.

⁴²⁷ У документу је приложена и изјава попа и других добрих људи „од Пожеге за Радоњу и Стјепана“, те за Влађа „од Горобилџа“: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 69.

⁴²⁸ М. Динић, *Неколико ћириличких споменика из Дубровника*, Прилози КИФ 24 (1958) 108–110; Ђирковић, *Аришки крај*, 4.

⁴²⁹ Андрија Веселиновић убицира Котражу са истоименим селом у Драгачеву, у коме претпоставља постојање летњиковца краљица Јелене: А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 64–65.

⁴³⁰ Т. Катић, Г. Гарић –Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, *Miscellanea* 32 (2011) 172.

простор. Западна Морава од свога извора под Голијом па до оштрог скретања према истоку назива се Моравица, што је само деминутив од Морава. Жупе су у средњовековној епохи биле територијалне, привредне и управне целине које су обухватале долине река и котлине, са земљорадњом као главном привредном граном. Жупа је најчешће добијала име по реци чију долину је обухватала или њен део, а знатно ређе по утврђеном граду.⁴³¹ Земља је била већа територијална и управна јединица, која је обухватала више жупа, а најмање две и њихове суседне крајева, који немају жупски карактер.⁴³² Територија земље обично одговара духовном подручју једне епископије или митрополије, у овом случају Св. Ахилија у Ариљу.

Двадесетих година 20. столећа интересовање за Моравицу показао је Д. Лапчевић претпоставивши да је да је у почетку Моравица представљала област, која је могла имати више жупа и која је обухватала реку Моравицу од Овчарско–кабларске клисуре до подручја иза данашње Ивањице. Временом се овај простор сузио на удолину око Пожеге која је постала жупа Моравица.⁴³³ Свих пет наведена села из поменуте повеље деспот Стефана Милешеви налазила су се у близини данашње Пожеге и Лапчевић их је успешно убицирао. Данас постоји само једно село Гугаљ, док је место на коме се налазио други Гугаљ данас потес Гугаљ у селу Пријановићима, јер се мост на Морави још увек зове гугаљски мост. Храсно Поље је садашње село Расна, које „има красно поље поред реке Скрапеж“. Село Шемгон је данас опустели Шенгољ између Расне, Висибаве и Узића. Рупељево је северозападно од Пожеге, чије име подсећа на рударење. Зна се за мајдан сиге и мајдан дврсте за керамику (Роге, Злакуса, Потпеће).⁴³⁴

Лапчевић је сматрао да је срез рујански, некада била жупа Рујно, која се простирала од Коњске Реке и удолином Ђетиње до Шенгоља и Рупељева, одакле настаје жупа Моравица, а у ширину сливом Ђетиње.⁴³⁵ Затим жупа Лужница, образована питомом удолином реке Лужнице, обухватајући мали број села и слив

⁴³¹ Детаљније о жупама видети: *Жупа*, ЛССВ, 195–197 (Г. Томовић)

⁴³² О појму „земља“: С. Мишић, „Земља“ у држави Немањића, *Годишњак за друштвену историју* IV, 2–3 (1999) 133–146; *Земља*, ЛССВ, 235–6 (С. Мишић).

⁴³³ Д. Лапчевић, *Четири жупе–прилог за истраживање*, ГГД 7–8, Београд 1922, 180.

⁴³⁴ Д. Лапчевић, *Из ужичког краја*, Београд 1926, 9, 15 (=Лапчевић, *Из ужичког краја*).

⁴³⁵ Лапчевић, *Из ужичког краја*, 32.

реке.⁴³⁶ Удолина реке Скрапеж с одговарајућим сливом, све до Отња и Миљаковине, представља једну географску и привредну целину—жупу Црну Гору, која назив дугује црногоричном, четинарском шумском покривачу.⁴³⁷ Истовремено анализирајући народну епску песму „Бан Милутин“, претпоставља постојање жупе Бјелице—садашње Доње Драгачево, жупе Трнава и можда жупе Надибар.⁴³⁸

Ипак Благојевић је довео у сумњу да је првобитно већа Моравица област касније сведена на истоимену жупу, а оспорио изнету констатацију о постојању жупе „Лужница“ жупе „Црне Гора“ и жупе „Рујно“. Критика се заснива на чињеници да нема помена ових жупа у средњовековним изворима, те да их Лапчевић прилагодио називима регија или административних јединица које су постојале током 19. и почетком 20. столећа. Такође, своји описом територије жупе Моравице имплицитно је негирао и постојање жупе Бјелица.⁴³⁹

Према истраживањима Александра Ломе Црна Гора је обласно име:“ за предео у присоју Маљена, Сувобора и Рајца, а са друге стране ових планина је Подгорина или Загора.⁴⁴⁰

Сличне закључује и С. Ћирковића који истиче да се цео планински масив паралелан са Дрином који са југа затвара Посавину називао Црном Гором, а местимични називи Црна гора, Црна Загора, Загора, Загорје, Подгорина, су остаци некадашњег општег имена.⁴⁴¹ Јужна граница по Павловићевом мишљењем допирала је до Ћетиње и горњег тока Западне Мораве. Јужни део од Ћетиње и Ужица био је Рујно, а северни Црна Гора...⁴⁴² Благојевића наведене чињенице упућују на констатацију да се под Црном Гором подразумевала планинска област, која се

---

⁴³⁶ Лапчевић, *Из ужичког краја*, 20–23.

⁴³⁷ Лапчевић, *Из ужичког краја*, 25.

⁴³⁸ Лапчевић, *Из ужичког краја*, 11.

⁴³⁹ Благојевић, *Жупа Моравица*, 13.

⁴⁴⁰ А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића—куда је Јанко бежао са Косова*, Зборник историјског музеја Србије 23, Београд 1986, 19.

⁴⁴¹ С. Ћирковић, „Црна Гора“ и проблем српско—угарског граничног подручја, Ваљево, Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 60.

⁴⁴² Раније се цела лева страна Ћетиње од Кадињаче до Јелове Горе, Слинови Скрапежа, Каменице, Чемернице с Дечином до Мораве звала Црна Гора. Административна подела Србије одмах по ослобађању од Турака имала је два црногорска среза: један у ужичком, други у рудничком крају, оба један до другога: Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, Насеља и порекло становништва 19, Београд 1925, 3 (=Павловић, *Ужичка Црна Гора*).

протезала од реке Дрине на исток до реке Дичине. На северу Црне горе налазила се Посавина, док је јужна граница у складу са Павловићем. Биле би то најшире границе Црне Горе, у чијем језгру су Повлен и Маљен, са Сувобором и Рајцем источно од Маљена, а западно и северозападно од Повлена. Соколина, Јабланик, Медведник, соколске Планине, Јагодња и Борања. Вероватно су се и Влашић и Цер рачунали у област Црне Горе.⁴⁴³

Питање употребе имена жупе Моравице среће се у изворима и литератури у једнини и множини. Ово питање историјска наука још није разрешила, јер не помиње изреком „жупу“ Моравицу или Моравице, већ је податак увек посредан било да је реч о епископима моравичким, епископијама или храму Св. Ахилија. Зато, питање жупе Моравице остаје отворено, тим пре што се географи појам Моравице везују за шире подручје.⁴⁴⁴

Најстарије посредно именоване доноси списак српских епископа, где је на осмом месту моравички, односно: „моравичский“⁴⁴⁵. На основу овог израза претпоставља се да је име жупе било Моравица, у складу са осталим називима епископија у списку.⁴⁴⁶ Међутим у старим српским родословима и летописима, према којима је архиепископ Сава рукоположио 12 епископа, одредивши му посебан храм, као једанаести или дванаести по редоследу помиње се епископ: „оу Моравицах“⁴⁴⁷, односно у Моравицама, могло би се закључити да је име жупе множински облик „Моравице“. Исти облик „оу Моравицах“ појављује се у повељи Краља Милутина, односно цара Душана Хиландару када му је даровано, односно потврђено село Брезова са заселцима, као и у повељи Стефана Лазаревића када је Милешеви потчињено пет села.⁴⁴⁸ После ових чињеница изгледало би да прави назив жупе гласио „Моравице“, а не Моравица.⁴⁴⁹ Али у једној групи млађих српских

---

⁴⁴³ Благојевић, *Жупа Моравица*, 14.

⁴⁴⁴ Детаљно о овом проблему са свим изворима: Благојевић, *Жупа Моравица*, 14.

⁴⁴⁵ *Стиси Св. Саве*, изд. В. Ђоровић. Књ. 1, Београд 1928, 196.

⁴⁴⁶ Благојевић, *Жупа Моравица*, 14.

⁴⁴⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 26,27, 47; бр. 11, 46; 182, 194; бр. 469, 507; 198, бр. 524.282, бр. 1064 (=Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*). Свуда је употребљен облик множине „Моравицах“.

⁴⁴⁸ Новаковић, *Законски споменици*, 389, 394, 431, 607.

⁴⁴⁹ Благојевић, *Жупа Моравица*, 15.

летописа саопштава се да је архиепископ Сава рукоположењем поставио једанаестог по реду епископа у цркви Светог Архилија, употребивши свуда облик једнине „Моравица“⁴⁵⁰

У познатом податку из 1405. године, као и у Бранковићевом летопису приликом набрајања епископа и епархија употребљен је исти облик једнине „in Moravicza“.⁴⁵¹ Што упућује на закључак да су паралелно коришћени називи Моравица и Моравице.⁴⁵²

Употреба једнине и множине би се могла посматрати и тако што је једнина употребљавања за жупу Моравицу, а множина када се мислило на земље Моравице, или на читав сплет река које су се уливао у Западну Мораву. На овај начин би нам било објашњено и то зашто се села из деспотове повеље смештају у Моравицама, а заправо су Храсна, Шенгољ и Рупељево на Ћетињи, а два Гугља на Западној Морави.

М. Благојевићу је осетљиву путну тачку за коју се веже више кланаца који леже у околини Трешњевице и који се помињу у каснијим турским дефтерима — од којих је већину и идентификовао — усвојио као јужну границу жупе Моравица.⁴⁵³ Истим поступком одредио је пограничне тачке на источним и западним границама жупе. Код кланца Крстац који се налазио код истоименог брда изнад Гуче, налазила се источна граница жупе Моравица, судећи по селима која су га чувала. На западу долина Малог Рзава и доњи ток Великог Рзава били су у Моравици, док се за подручје меридијанског тока Великог Рзава то не може рећи јер су се села која су чувала кланац налазила на знатној надморској висини те и нису део жупе. Северна граница жупе утврђује природом земљишта и све што се северно од Пожешке котлине није рачунало у Црну Гору, припадало је жупи Моравица.⁴⁵⁴

Закључено је да у средњем току Голијске Моравице, односно Моравице не постоји велика или главна жупска територија. На таквом би се месту нашло тек данашње Ариље са околином, али је његова површина скромна. Знатно је већа

⁴⁵⁰ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 178, 182, 192; бр. 432, 451, 489.

⁴⁵¹ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 282, бр. 1064.

⁴⁵² Благојевић, *Жупа Моравица*, 15.

⁴⁵³ Благојевић, *Жупа Моравица*, 17.

⁴⁵⁴ Благојевић, *Жупа Моравица*, 18.

Пожешка котлина са низ речица које се зракасто разилазе.⁴⁵⁵ Водећи рачуна о значају надморске висине, климатским приликама и приликама тла може се закључити да су крајеви са надморском висином од 300–500 метара везивали за себе појам жупе, под условом да је било довољно обрадивог земљишта. Благојевић закључује да су особине жупског подручја поседовали крајеви у долинама доњих токова Ћетиње, Лужнице, Скрапежа, Бјелице и земљиште средњег и доњег тока Моравице. Овај простор као издвојена целина, чини језгро жупе Моравице које, обухвата Пожешку котлину са ширим подручјем Ариља.⁴⁵⁶

Из изнетог се види да унутар оквира територије „земље“ Моравице постоји само једна жупу, а све остало су „пуста места“ и категорија земљишта која би спадала у „брда“ горе“ и „планине“, што се коси са дефиницијом „земље“ као територије састављене од неколико жупа. Између осталог, оволику жупу у територијалном смислу не познаје средњовековна Србија.

Овакво становиште захтева да се идентификују или барем делимично утврде границе потенцијалних жупа које су улазиле у састав земља Моравица, а за које, истина, нема историјских извора. Кренемо ли од познатих чињеница и покушамо ли да пратимо став и интуицију Лапчевића и да у обзир узмемо географске карактеристике, ипак се може доћи до неких резултата.

Нема разлога да се прихвати да се жупа Моравица на југу завршава код манастира Клисуре. Нема никакве разлике у жупности предела северно од клисуре и оног јужно, односно између Приличког поља и поља код Трешњевице. Мање–више то је иста надморска висина, исти квалитет земљишта и иста ширина поља, иако се не би стекао такав утисак летимичним погледом на карту. Дакле и овај део долине средње Моравице чинио је део жупе, која се могла простирати и још неки километар јужно од Ивањице. Консултовањем турских дефтера из 1604. године, увиђамо да је нахија Моравица обухватала простор од Радаљева на северу до села Глеђица, односно подножја Голије на југу. Благојевић опис, огромне територије која зракасто

---

⁴⁵⁵ Благојевић, *Жупа Моравица*, 15.

⁴⁵⁶ Благојевић, *Жупа Моравица*, 16.

обухвата сливове свих важнијих река, заправо представљају оно најплодније језгро земље Моравице. Укључивањем села која су вршила дербенцијску службу код кланаца подно Градине–Трешњевица, а од којих су бројна она на потесу до Ариља, за претпоставити је да је жупа Моравица првобитно обухватала и Ариље и можда се пружала и даље ка Пожеги, где се сусретала са другим могућим жупама. Војно средиште жупе била би Градина–Трешњевица.

Чини се могућим да је постојала и жупа Рујно у сливу Ћетиње, која је укључивала и Златибор. Постојање истоименог трга, манастира Вруци и града Ужица, указују на једну целину са комплетном основом за формирање издвојене целине.

Јасно је из физичких карактеристика тла да Црна Гора није могла бити жупа јер је обухватала већи број планина и да се вероватно није тако звала. Међутим простор око данашњег Косјерића и слив Кладорубе и Скрапежа представљају изоловану жупску област затворену са севера ваљевским планинама, док је са југа затвара Црнокоса према долини Лужнице. Претпостављена жупа, би се вероватно звала према највећој реци која кроз њу протиче Скрапеж, а не Црна Гора. И ток Лужнице са Белом Црквом Каранском, представља жупски предео који је такође могао представљати засебну жупу. Уосталом жупност доњих токова Ћетиње, Лужнице и Скрапежа, не спори ни Благојевић, о чему је било речи.

О постојању жупе Бјелице на територији доњег Драгачева, закључио је Драгиша Лапчевић на основу народне поезије и карактеристика рељефа.⁴⁵⁷

Слабост претпоставке о наведеним жупама је непостојање утврђених градова, као жупских средишта, географски издвојених целина. Без утврђеног града би остале жупе остају Бјелица, Скрапеж и Лужница, премда би истраживање утврђења у Таору можда разрешила проблем Скрапежа.

Више основе има претпоставка о постојању жупе око данашње Бајине Баште у окружењу реке Раче и недовољно познатог манастира Рача, кога традиција везује за краља Драгутина. Већи број утврђења, у непосредној околини, од којих су нека могла

---

⁴⁵⁷ Лапчевић, *Из ужичког краја*, 11.

бити седиште жупе, као што је утврђењу у Солотуши на коме је јасно уочена градитељска фаза из 15. столећа, дају основа за овакво размишљање.

Ипак у недостатку историјских извора, наведене жупе остају само у домену хипотеза.

У једној исправи коју је написао и издао војвода Скопског крајишта Есе–бег, дубровачког властелина Франка најтоплије препоручује свим представницима локалне управе који су му потчињени–субашама, кнезовима и примићурима у циљу што успешније трговине од које је и бег имао интереса.⁴⁵⁸ Документом се у исту раван стављају „Павловића земља“, „Херцеговина“ и „Моравице“, као три засебне и суседне регије, од којих су две уживале и одређену политичку самосталност.⁴⁵⁹ Насупрот земљи Павловића, преко Дрине, налазила се слична по обиму „земља“ Моравица која у то доба није била под влашћу неког обласног господара.⁴⁶⁰ Документ је издат после 1454. године, док га Благојевић датује у период између 1455, када Турци постају непосредни суседи и 1458. када уводе своју управу у освојеној области.⁴⁶¹

На основу распореда старих жупа Благојевић је обележио границе „земље“ Моравице. То је био простор од Ваљевских планина на северу до Овчарско–кабларске клисуре и даље на југ до Голије, а на западу до реке Дрине.⁴⁶² Са источне стране, односно од Овчарско–кабларске клисуре граничила се са жупом Моравом, која је са аспекта црквене организације била потчињена Српској архиепископији.⁴⁶³ Југоисточно се налазила жупа Ибар, односно Доњи Ибар коме је припадала и цела долина реке Студенице са селима Бобољем и Чечином која је Стефан Првовенчани потчинио Жичком властелинству.⁴⁶⁴ Студеница са поменутиим селима представљала

---

⁴⁵⁸ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, 235, 236.

⁴⁵⁹ Благојевић, *Жупа Моравица*, 19.

⁴⁶⁰ Благојевић, *Жупа Моравица*, 20.

⁴⁶¹ О преложеним датовањима документа видети литературу и мишљења: Благојевић, *Жупа Моравица*, 19, ф. н. 48.

⁴⁶² О границама „земље“ Моравице: Благојевић, *Жупа Моравица*, 21.

⁴⁶³ Новаковић, *Законски споменици*, 571 (чл. 5).

⁴⁶⁴ Г. Томовић, *Жичко властелинство*, *Наша прошлост* 13, Краљево 212, 9–52; Шкриванић је мислио да су поменута села припадала Жупи Моравици: Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ 4 (1954) 159.

је прецизан међник земље Моравице са југоистока. Источна граница се од Каблара спуштала на југ гребеном Планине Јелице и даље према југу до западних огранака планине Чемерно, граница је скретала развођем реке Студенице и Моравице, тако да је цела Студеница са селом Чечином припадала Доњем Ибру. Поменути развођем граница се спуштала до северних огранака Голије. Ту под окриљем Голије касније се налазило неколико нахија у Босанском санцаку: Моравица, Бобољ и Остатија. Остатија је са десне стране Студенице, док се Бобољ се простирао са обе стране реке, али ни једна од ове две нахије није улазила у састав Моравица.

Од планине Голије граница је окретала на северозапад преко планине Јавора, остављајући у Моравицама село Брезову под Мучњем, а затим у правцу Дрине, највероватније преко планине Муртенице, Златибора и Таре. На југу се простор граничио са жупом Рас и жупом Сјеницом; те југозападно се налазила жупа Дабар. На западу земље Моравице налазила се Дрина, док је северни део земље Моравице обухватао највећи део планинске области Црне Горе.⁴⁶⁵ У питању је велика област, са планинским рељефом по ободу „земље“ са жупским амбијентом у централним деловима дуж главних водотокова са главним центром у Ужицу, одакле је била разграната путна мрежа у свим правцима и са манастиром Св. Ахилије у Ариљу под чијом духовном јурисдикцијом је био цео простор.

Територија

Падом Смедерева целокупна територија деспотовине Србије нашла се у оквирима Османског царства, подељена у административном смислу на санцаке. Смедеревски санцака основан непосредно по заузимању града Смедерева, чинио је највећи део територије раније Деспотовине и представљао крајиште према Угарској. Освајањем Београда 1521. године, он постаје ново средиште санцака, али је санцак задржао назив Смедеревски.⁴⁶⁶

⁴⁶⁵ Благојевић, *Жупа Моравица*, 21.

⁴⁶⁶ Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ 3–4, Београд 1955, 62 (=Шабановић, *О организацији*). За Смедеревски санцака често је коришћен назив Београдски пашалук,

Граничио се са Видинским санцаком на истоку, Крушевачким на југу, Босанским санцаком на југу и југо–западу, а северну границу према Угарској чинила је река Дунав од Голупца до Гроцке, даље преко Космаја, Сувобора, и Ваљевских планина избијала на Дрину. Освајањем Подриња на левој страни Дрине, са Зворником и Сребреницом и тај део бивше Деспотовине припојен је Смедеревском санцаку, све до оснивања посебног Зворничког санцака, који се први пут помиње 1483. године.⁴⁶⁷

Санцаци су били основне административне јединице османског система власти (синоним је арапски термин *лива*).⁴⁶⁸ Неколико санцака сачињавали су један беглербеглук (ејалет, пашалук), који се као веће административне јединице уводе крајем 14. века. Смедеревски санцак припадао је од свог оснивања до 1541. године Румелијском беглербеглуку, као једином беглербеглуку у тзв. Европској Турској, а затим по оснивању Будимског ејалета, њему је припојен, где је остао све до краја османске владавине у Угарској, а потом опет враћен у састав Румелијског ејалета.⁴⁶⁹

Унутар санцака постојало је неколико врста нижих управних јединица (нахије, субашилуци, кадилуци) од којих је најнижа била нахија. Нахија је имала своју одређену територију, образовану често, од старих средњовековних жупа или власти, а носила је име најчешће по најзначајнијем утврђењу или главном насеља у тој области.⁴⁷⁰

Територија земље Моравице нашла се највећим делом у Смедеревском санцаку, док су се неке рубне јужне области Босанском санцаку. Тако се у попису Босанског санцака из 1468/9., где се набрајају власи Сјенице, другим именом Барча, у оквиру Синан–беговог зеамета Барча, чак 14 села овог зеамета нашло у

иако је овај, као посебна административна јединица успостављен тек током Великог бечког рата 1687. године, када је област Београда поново постаје погранична област.

⁴⁶⁷ О детаљној административно–територијалној подели ове области види: Шабановић, *О организације*, 61–62; Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцака 1476–1560. Земља — Насеља — Становништво*, Београд 2004, 45–52 (=Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцака*).

⁴⁶⁸ Сама реч „санцака“ или „лива“ значи *застава*, јер је под заставом санцака–бега спахијска војска ишла у рат.

⁴⁶⁹ Шабановић, *О организацији*, 63.

⁴⁷⁰ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, књ. 1, св. 1, Катастарски пописи Београда и околине 1475–1566*, Београд 1964, 628 (=Шабановић, *Турски извори*).

Моравицама.⁴⁷¹ Ова села обухватају горњи ток Моравице — најјужније село је Глеђица, на јужним обронцима Голије и даље обухвата ток Моравице до Радаљевске Дубраве у Приличком пољу и слив реке Грабовице до Чемерна. Код Чемерна обухвата и горњи ток Малог Рзава, и ниже обронке Јавора. На десној обали Моравица у доњем току обухвата само село Луке, ако су добро убициране.⁴⁷² Овај простор је у мање– више истом саставу села издвојен касније као нахија Моравица, како је забележена у попису Босанског санцака из 1604. године. Њен настанак је знатно раније, али немамо податке када се то тачно десило.

На основу првих пописа Смедеревског санцака није могуће прецизно одредити границе свих нахија јер подела на нахије још није била довољно чврста. Поједине, убележене су и као нахије, али и као истоимени зеамети. У том периоду, за османску администрацију била је много важнија подела на војничка лена, или на кадилуке — јер је уз име насеља знатно чешће уписивано име кадилука — него подела на нахије.⁴⁷³

У првом попису из 1476. некадашњи простор Моравица је највећим делом био насељен становништвом које је уживало влашки статус. За највећи број села наведено је да припадају нахија Рујна, која припада кази Брвеник. У једном случају за село Преканац, које је два пута пописано каже се, у другом случају да припада Ужицу у Брвенику. Из овога се може закључити да су нахија Ужице и Рујно, два различита назива за исту нахију, како показују и каснији пописи. Област уз Дрину и северно од Карана нема података у оквиру које су нахије били — једноставно се само наводе села — вероватно део нахије Рујна, чиме би цела област била у оквиру нахије Рујна. Оно што је сигурно да су Моравице припадале кази Брвеник. Известан број села у Горњем Драгачеву, између Дубца и Каоне припадао је нахији Морава, такође у кадилуку Брвеник (села у нашем попису од броја 155–165).

---

⁴⁷¹ А. Аличић, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008, 24–26.

⁴⁷² Највећи број ових села убицирао је већ Мишић: С. Мишић, *Жупа и нахија Сеница у средњем веку*, Милешевски записи 8, Пријепоље 2009, 31–39.

⁴⁷³ Територија коју је обухватао један кадилук зависила је од броја муслиманског становништва у некој области, а територија кадилука, односно територијална надлежност једног кадије није се морала поклапати са границама санцака, него је могла обухватати и области другог санцака: Шабановић, *Турски извори*, 618.

Године 1516. помиње се нахија Ужице и каза Пожега, очигледно успостављена у међувремену, али је узорак села мали за исцртавање граница. Од 1523. године постоје нахија Ужице и Пожега, али је мали број села који се јавља у овом попису.

Од двадесетих година 16. века поједини санџаци, па и Смедеревски, пописују се првенствено по нахијама, без приказане детаљне поделе на хасове, зеамете и тимаре, па је на основу дефтера могуће прецизније установити тачне територије појединих нахија Смедеревског санџака.⁴⁷⁴

На почетку влашког пописа из 1528. године наводи се нахија Морава, а затим се набрајају села у кадилуку Рудник и кадилуку Пожега. Сва села у Моравицама припадају кадилуку Пожега, или се каже за село да „припада Пожеги“, из чега је очигледно да се ради о кадилуку Пожега. Вероватно су сви власи пописани у оквиру кадилука без поделе на нахије. Кадилук је излазио из оквира Моравица и обухватао и села око Чачка и Краљева.

У попису раје 1528/30. године у Моравицама се помиње само нахија Ужице у ливи Смедерево, којој припадају сва села у Моравицама, дата на карти, иако, осим за града Ужице, поред села експлицитно не пише којој нахији ни кадилуку припадају. Моравице се у граничној зони Овчарско–кабларске клисуре граниче са нахијом Рудник, којој припада село Рошци у Овчарско–кабларској клисури и које није у Моравицама. Јавља се и нахија Морава, припада кази Рудник, којој припада у Моравицама село Јелен До. Нахија је обухватала простор око Чачка ка Краљеву. То је простор касније нахије Рудничка Морава.

У попису из 1536. нахија Ужице, припада ливи Смедерево. Читава област Моравица се третира као једна нахија изузев неколико села уз Овчарско–кабларску клисуру, која и даље припадају Рудничкој Морави, у ливи Смедерево. Сва Драгачевска села припадају Пожеги, без ближе назнаке да ли је реч о кадилуку или нахији. Како је у каснијем попису исти простор заузимала нахија Пожега, вероватно

---

⁴⁷⁴ Почетком владавине султана Сулејмана извршена је реформа у систему састављања општих дефтера. По тој реформи се у детаљне пописе уписивало становништво и феудални приходи исто као и раније, али се није истовремено вршила и расподела феудалних прихода: Шабановић, *Турски извори*, XXII.

је већ сада реч о нахији. Само село Каменица, припада Пожешкој Морави. Овде је реч о грешци у преводу, очигледно се ради о Рудничкој Морави, као стоји у другом попису датираном после 1528. године, али је реч о истом попису, као што смо видели. Овим се решава проблем постојања нахије Пожега, неразјашњен до сада.⁴⁷⁵

Кадилук Ужице први пут се помиње 1560. године и коме експлицитно уписано припадају само два села и Ужице, али овом кадилуку у том тренутку припада и ваљевска нахија. Већина села припадају нахији Ужице. Нахији Пожега, у оквиру кадилука Чачак, припадају само Лопаш и Мракуш (неубицирано), док осталих Драгачевских села нема у овом попису, али су припадали нахији Пожега, јер ће у њој бити и 1572. године.

Нахија Рујна се опет јавља 1572. године и припада кази Ужице у ливи Смедерево, а затим се наводи нахија Ужице у ливи Смедерево, док се за наведена села каже „припада Ужицу“. Као што је већ речено нахија Рујно и нахија Ужице су два назива исте нахија, што је очигледно и због наизменичног и истодобног коришћења оба назива. Друга нахија у Моравицама је нахија Пожега, припада кадилуку Чачак, а видели смо да сигурно постоји од 1523. године.

Из пописа Босанског санцака 1604. године нахији Бања припадала су три села из Моравица од којих је убицирана само Мокра гора. Оваква ситуација је вероватно била и током посматраног периода, јер Мокра Гора ни једном није пописана у Смедеревском санцаку. Лако је закључити да је простор јужно од овог места био све време у Босанском санцаку.

Тимарски систем и организација

Главна карактеристика Османског царства била је строго централистичко уређење, са султаном на челу. У држави војничког карактера, линија управљања ишла је од тимарника ка санцака–бегу и преко беглербегу до великог везира.⁴⁷⁶

---

⁴⁷⁵ За проблем постојања нахије Пожега види: Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцака*, 50.

⁴⁷⁶ Шабановић, *О организацији*, 66.

Паралелно са војним системом власти, функционисао је и кадијски систем, заснован на шеријатском праву. Кроз ова два административна система, контролисана је делатност и приходи војне администрације. Финансијски чиновници и кадије били су потчињени централним властима, а не беглербеговима и санџака–беговима, што је ограничавало јачања моћи обласних господара.⁴⁷⁷

Турци доносе са собом нови управно–административни и војни поредак, свакако и промене феудалног уређења, специфичног по установи тимара. Због свог порекла, тимарски систем је донекле аналоган са системом византијских пронија. Сами преводи назива „пронија“ и „тимар“ који су готово истоветни, и значе: брига, старање, надзор. Настанак обе институције везује се за 11. век, па је сасвим извесно да је међусобни утицај био веома велики.⁴⁷⁸

Подела на тимар, зеамет и хас представља основу османског феудалног система који је крајем 14. века заживео на Балкану. Хас је био везан за положај, а тимари и зеамети за личности. Годишњи приход тимара износио је до 19.999 акчи, давао се спахијама и био је условљен војном службом. Приход са зеамета износио је од 20.000 до 99.999 акчи и та добра добијали су функционери средњег степена. Приход са хаса је износио више од 100.000 акчи и поред султана, уживаоци хасова били су високи државни функционери. Захваљујући оваквом начину организовања, спахијска војска била је добро опремљена територијална коњица, која се издржавала од редовних годишњих прихода са тимара и од ратног плена.⁴⁷⁹ Уживање тимара било је условљено вршењем службе, најчешће војне, али и цивилне и верске. То добро није било наследно, али могао га је наследити тимарников син, није се додељивало доживотно и могло се изгубити или проширити у зависности од вршења службе.

---

⁴⁷⁷ *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989, 227 (=Histoire).

⁴⁷⁸ Н. Филиповић, *Георгије Острогорски, Пронија — Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, Београд 1951, приказ у: Годишњак друштва историчара БИХ ИВ, Сарајево 1952, 287–293. О различитим тумачењима порекла проније видети: Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџака*, 57–8.

⁴⁷⁹ Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне односе)*, Годишњак друштва историчара БИХ, Година IV, Сарајево 1952, 47–50. (=Филиповић, *Поглед на османски феудализам*)

Свим поседницима тимара, као и корисницима одређених привилегија издавани су документи (берати, писма, тезкере, хуцети или темесући), о њиховим поседима, односно правима и привилегијама.⁴⁸⁰ Указе о постављању тимарника — берате, у већини случајева је издавао сам врховни господар земље — султан, чиме је тимарник доказивао своје право на уживање тимара у време пописа. Због положаја крајишта Смедеревског санцака, његов санцак–бег имао је широка овлашћења и слободу давања тимара.⁴⁸¹

Од висине прихода, зависиле су и обавезе поседника хасова и тимара. Према каннунамама Сулејмана Законодавца из треће деценије 16. века, тимарник је био обавезан да на сваких 3.000 акчи води једног џебелију–коњаника, субаше на сваких 4.000, а санцак–бег на сваких 5.000 акчи годишњег прихода. Поред тога, сваки тимарник са приходом изнад три хиљаде акчи годишње, био је дужан да носи са собом мањи, односно већи шатор.⁴⁸²

Тимари су се делили на „слободне“, који су припадали вишим чиновима спахијске војске и „неслободне“ са малим годишњим приходима. Мањи тимари имали су управни имунитет, већи и економски, али никада нису уживали судски имунитет. У слободне тимаре спадала су сва добра на државној земљи, изузев спахијских и џебелијских тимари, тимари тврђавских посада и соколара.⁴⁸³

Спахијин годишњи приход састојао се од три групе дажбина сељака који су обрађивали земљу: рајинске, земљорадничке и слободне дажбине. Рајинске и земљорадничке дажбине су сви тимарници уживали у целини, док су приход од слободних дажбина спахије делили са санцак–бегом. Један део прихода служио је за

---

⁴⁸⁰ Шабановић, *Турски извори*, XIV.

⁴⁸¹ Тако су на неколико места у дефтеру из 1476. године убележени тимари које је доделио Махмуд–паша Анђеловић: Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцак*, 60.

⁴⁸² Највиши функционер за поједину област, био је дужан да носи по један шатор за благајну, оставу, сарачку радионицу, кухињу и један велики шатор са одељењима за прање: Oblast Brankovića, *Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, priredili Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević, Sarajevo 1972, XVII–XVIII.

⁴⁸³ D. Voјanić, *Turски zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 167 (=Voјanić, *Turски zakoni*).

издржавање самом поседнику тимара или зеамета и звао се килич. Тај део је код зеамета износио 20.000 акчи, а код тимара до 6.000 акчи.⁴⁸⁴

Тимар је био фискална, а не територијална концесија и није подразумевао територијалну целовитост, тако да су и удаљена села улазила у састав тимара.

Заими и тимарлије су били дужни да живе на свом поседу. У случају рата једна десетина је остајала на земљи где је обављала све послове и имала обавезу слања хране. Једино тимарници који су сачињавали посаду у тврђавама, због своје службе нису имали обавезу да станују на додељеном поседу, већ су се о земљи старали преко кнезова и примићура. Сваки спахија имао је на свом тимару парцелу земље за личну употребу тзв. хаса земља, коју је могао да да другом на обрађивање, уз ренту од четвртине рода или да је да под тапију.⁴⁸⁵

Тимарску организацију у Смедеревском санцаку могуће је детаљно пратити само до времена владавине Сулејмана Законодавца, јер се након 1521. хасови, зеамети и тимари нису посебно пописивали, већ су пописиване нахије као целине. Те податке од тада садржавали су само сумарни пописи.⁴⁸⁶

У Смедеревског санцаку током посматраног периода хас је уживао смедеревски санцак–бег, а део прихода улазио је у састав султановог хаса. Султанови приходи од Смедеревског санцака се састојао од рударства, влашке филурије и харача који је плаћала раја, од царине пристаништа у Смедереву и разних такси.⁴⁸⁷

У Смедеревском санцаку 1476. године постојало је 10 зеамета од чега у Моравицама зеамет **Ужице**. Само један зеамет био је хришћански.⁴⁸⁸

Од 80 тимара колико их је било у Смедеревском санцаку, без Браничевске области 1476. године, њих 8 (10%) доносило је приход већи од 10.000 акчи, од чега

---

⁴⁸⁴ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцака*, 63.

⁴⁸⁵ Видети: Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, У: Јадар у Прошлости, Лозница 1985, 112 (=Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*).

⁴⁸⁶ Шабановић, *Турски извори*, XXII.

⁴⁸⁷ Војанић, *Turški zakoni*, 17, 35, 39, 49.

⁴⁸⁸ Зеамет — Лугомир, притежавао је извесни Бајица са приходом од 15.595 акчи, што је најмањи приход неког зеамета те године у Смедеревском санцаку: Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцак*, 67–68, 73.

само један спахија–хришћанин, Малуга, врховни кнез влаха, чији је тимар доносио приход од 10.246 акчи.⁴⁸⁹

Године 1476. године највећи део насеља у Моравицама је имало влашки статус, те тимари и зеамети нису уписивани. Само за неколико земљорадничких насеља знамо коме су припадала:

– Зеамет Ужице, у поседу Ибрахим–бега, старешине вратара (сербеваба) Махмуд–паше, приход 34.539, од села Пожега, Ужице, Дракчићи, Доњи Цуци и мезре Горњи Цуци.

– Тимар Оливера, сина Марка, приход 1453 акчи од села Пониковица.

– Тимар Хусеина, сина Тимурташа, приход 1451 акчи од села Драгачево у Моравицама и села Хрсова у Љубостињи.

– Тимар Вукашина, сина Радича, који се састојао од три мезре, без прихода јер су мезре пуне (Драгошица и Заборовица, Мижево те Гучар и Хребин?). У објашњењу стоји да је мезре уступио Махмуд паша уз то да даје тимарски порез и пошто је пуста тако остаје.⁴⁹⁰

Дакле, два тимара или делови тимара у Моравицама су хришћанска.

У том тренутку у Смедеревском санџаку највећи број тимарника, њих 59, односно преко 70%, уживало је тимаре чији је годишњи приход био мањи од 4.000 акчи. Тенденција уситњавања тимара је настављена у читавом Смедеревском санџаку, па је према попису из 1516. године, ова област била је подељена на 13 зеамета и 219 тимара.⁴⁹¹

Моравице 1516. године су имале два зеамета и 12 тимара, који су комплетно, или делимично имали територије у Моравицама. Хришћанима је припадало 4 тимара, са приходима испод 2000 акчи, осим једног који је једва прелазио тај износ:

– Зеамет Мирзе, сина Балибега, сина Скендербега са приходом од 20.200 акчи од 5 села, од којих Трново и Каран у Моравицама.

– Зеамет Мустафе, војводе са приходом од 19.412 акчи, од Пожеге и мезре Парчи.

⁴⁸⁹ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 68.

⁴⁹⁰ Аличић, *Пописи I*, 235, 236, 257, 264.

⁴⁹¹ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 69–70.

- Тимар Махмуда, приход 14.432 акчи од 3 села, од којих је Бојишница у Моравицама.
- Тимар Петра, сина Николе, приход 1617 акчи од два села, Пониковица и Чичковца.
- Тимар Иса Балија, сина Хусејна, мустафиза тврђаве Маглич, приход 1436 акчи од села Гостињ.
- Тимар Јована Хрњића Курта, сина Махмуда и Ахмеда, сина Курта приход 14.786 акчи од Ужица.
- Тимар Павке, сина Димитрија приход 2194 акчи од два села Драгачева и Доње Каменице, те манастира Св. Николе у Јарменовцима.
- Тимар кнеза Николе, сина Радивоја са приходом од 1896 акчи, од два села, од којих Преканац у Моравицама и једне мезре у Лепеници.
- Тимар Николе, сина Мрђе са приходом од 2098 акчи, од села Туше и 4 мезре.
- Тимар Мехмеда, сина Абдулаха са приходом од 6038 акчи од 4 села, од којих Бајковац и Својдруг у Моравицама и 2 мезре
- Тимар кадије Ужица, приход од 3371 акчи, од села Доња Дубница и мезре Горња Дубница.
- Тимар Хусрева, приход од 3946 акчи од село Дракчићи, манастира Св. Никола у Ужицу и једне мезре у Левчу.

Два тимара су формирана од прихода на прелазима реке Дрине:

- Тимар Хаџи Велије, приход 10 300 акчи од прелаза Недовица, Тихиње, Нигерићи и мезре Пусто поље код Својдруга.
- Тимар Хасана, сина Абдулаха, приход 5060 акчи од Раче и Пождраље.⁴⁹²

У том тренутку је у Смедеревском санцаку укупно је било 13 зеамета и 196 тимара. Иако је била релативно бројна група тимарника чији су годишњи приходи износили између 5.000–7.000 акчи (њих 36 или 15%), ипак више од 50% свих тимарника у Смедеревском санцаку имало је приходе мање од 4.000 акчи годишње, али свега седам тимара, чија је вредност била мања од 1.000 акчи.⁴⁹³

⁴⁹² Аличкић, *Пописи I*, 300, 304, 323, 340, 341, 345, 347–352; 254, 355.

⁴⁹³ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцак*, 70–71.

Велике промене у организовању тимарског система у Смедеревском санцаку настају у периоду између 1516. и 1530. године. Велике број села која су раније била у саставу хаса султана или санцакбега додељена су тимарима, као и бројна сточарска насеља која су подведена под тимар. Тако је тридесетих година 16. века у Смедеревском санцаку било 29 заима, 232 спахије са царским бератом, 356 спахија са беглербеговим бератом и 30 кнезова спахија.⁴⁹⁴

Године 1523. број тимара у Моравицама је 12, од чега само два хришћанска, који је остао у поседу Марка, у ранијем попису забележено као Павкао али сада са нешто смањеним приходом, док зеамета нема.

– Тимар Зејнила, приход 3720 акчи од села Бајановце у Моравици и Крушевице у Левчу.

– Тимар Силахдара Хамзе, приход 6191 акчи од села Збојштица.

– Тимар Велије, војводе, приход 7000 акчи и тимар Тимура, приход од 3404 акчи. Ова двојица су приход остваривали од два села у Моравицама: Батурава и Бршње и села Драженова у Кучеву.

– Тимар Марка, сина Димитрија, приход 1406 акчи од села Драгачева, Доње Каменице и манастира Св. Никола код села Марковац.

– Тимар Мехмеда сина Ибрахима, приход 2500 акчи и тимар Јолдаша Бајезида, приход 2513 акчи. Обојица су приход остваривали од 3 села, од чега два у Моравицама: Трнава и Каран.

– Тимар Хасана, приход 7392 акчи од 6 села, 2 мезре и једног манастира, од чега су у Моравицама три села: Доњи и Горњи Дубац и Преканац.

– Тимар Мехмеда, приход 3232 акче од 4 села и једног манастира, од чега у Моравицама село Дракчићи и Брежац и манастир Св. Никола.

Сада су три тимара формирана од прихода на прелазима реке Дрине:

– Тимар Балије, субаше са приходом од 9185 акчи

– Тимар Мехмеда са приходом од 4727 акчи. Тимарници су убирали приход од села Брежица, Тијање, Петрић и од две мезре Пустопоље и горњи Бранчићи.

---

⁴⁹⁴ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцак*, 72.

– Тимар Херака, сина Бакића, приход 4060 акчи од села Рача и Подраље.⁴⁹⁵

У процесу освајања Османлије нису уништили све старо феудално племство, нарочито не ситно, које је требало да буде спона између османске власти и потчињеног становништва и фактор стабилизације власти. Из тог разлога су влашке старешине, кнезови и примићури, укључени као спахије у свој феудални систем, али са тимарима нижих прихода.⁴⁹⁶

Хришћана–спахија седамдесетих година 15. века у Смедеревском санџаку било је 84, што износи 48% свих тимарника у том периоду. Међутим, приходи са њихових тимари су били ниски — мањи од 2.000 акчи, а чак 28 њих је имало приход мањи од 1.000 акчи. Истовремено, број муслимана тимарника који су уживали тимар мањи од 1.000 акчи је свега шест.⁴⁹⁷

У 16. веку тај број хришћанских спахија почео је да опада. Двадесетих година 16. века, број хришћана–спахија у Смедеревском санџаку је 45, или 21%. Међутим, приход са тих тимара био је, у целини гледано, виши него приход хришћана–спахија који су своју службу вршили у другој половини 15 века. По попису из 1516. године свега два хришћана имали су тимаре мање од 1.000 акчи, а највећи број је тимара чији је годишњи приход износио од 1.500–2.000 акчи. Као тимарници уписана су и два влашка кнеза, кнез Богавец и кнез Војин, Милков син, као и Тодор син Димитрија Бакића.⁴⁹⁸

Земља је у Османском царству имала два господара, врховног (номинално је сва земља била власништво султана) и непосредног.⁴⁹⁹

У Османском царству су постојале три категорије власништва над земљом: државна, харачка и ушријска земља. Земља уопште на Балкану, припадала је категорији државне — миријске земље, што значи да је сва земља изван насељених места, погодна за обрађивање била власништво османског владара, односно османске државе. Насељена места, град и село била су у пуном приватном власништву

⁴⁹⁵ Аличих, *Пописи II*, 13, 19–21, 25 — 27.

⁴⁹⁶ Види: Б. Ђурђев, *Хришћани–спахије у северној Србији у XV веку*, Годишњак друштва историчара БИХ IV, Сарајево 1952, 165–169; Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 72.

⁴⁹⁷ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 73.

⁴⁹⁸ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 73–4.

⁴⁹⁹ Војанић, *Turски закони*, 144.

појединаца, у коју се држава није мешала. Државну земљу обрађивали су сељаци, који су имања наследно користили (баштине и чифлуке) дајући сваке године натуралну ренту. Ренту, надзор над земљом и својинске односе контролисао је господар земље.⁵⁰⁰

Власници харачке земље давали су харач за земљу у два основна облика, као харач одсеком и обавезан харач, а њени сопственици могли су њоме слободно да располажу, да је продају, остављају наследницима, не обрађују и слично.⁵⁰¹ Ушријска земља („десетинска земља“) је она коју су Османлије, освојивши је, разделили својим борцима или другим муслиманима. Они су давали само ушур од житарица, и то сиротињи, док га држава није никоме одређивала као приход.⁵⁰²

У оквиру система миријске земље, постојале су категорије *мулка* и *вакуфа*. Категорија мулка је значила власништво над некретнинама са неограниченим правом располагања, а дефиниција вакуфа била би „*покретна и непокретна имовина, завештана у добротворне сврхе, или намењена издржавању задужбина до судњег дана*“.⁵⁰³ За оснивање вакуфа неопходан предуслов била пуна лична својина завештача над добром које завештава, завештачи су увакуфљивали читава села, тј. приходе од земљорадника у тим селима, пошто су претходно добили даровнице од владара.⁵⁰⁴

Само *мулк* земља се могла купити, продати, увакуфити или заложити, али мулк земље није била широко распрострањена у Османском царству, јер је представљала прелазни облик ка успостављању државног власништва над земљом. Најчешћи случај је био да се мулк–својина давала као награда истакнутим појединцима. Мулк је био и предуслов за увакуфљавање.⁵⁰⁵

---

⁵⁰⁰ У основи исти систем државне земље са промијарским и апанажним добрима постојао је у балканским државама у мањим размерама и пре турског освајања. Режим државне земље подразумевао је и постојање слободних баштина сељака који су обављали војне службе: Војанић, *Turski zakoni*, 141–2.

⁵⁰¹ Војанић, *Turski zakoni*, 146.

⁵⁰² Таква земља постојала је на апенинском полуострву: Војанић, *Turski zakoni*, 172.

⁵⁰³ О односима на земљи у Османском царству и о категорији мулка и вакуфа, видети: А. Фотић, *Конфискација и продаја манастира (цркава) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)*, *Balkanica* 27 (1996) 48–50; Шабановић, *Турски извори*, 612, 626.

⁵⁰⁴ Шабановић, *Турски извори*, 612.

⁵⁰⁵ Филиповић, *Поглед на османски феудализам*, 27.

ПРИВРЕДА — ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Дубровник, односно његови трговци био је главни посредник у трговини између унутрашњости Балкана и Средоземља. Улога трговаца из других приморских градова била је знатно мања. Српска држава у пуном средњем веку, а нарочито у 14. и 15. веку, представљала је богат извор сировина и робе која се тражила у земљама западне Европе. Међутим српских извора је веома мало и односе се углавном на крај 14. и 15. века. У више пута истакнутим податком из 1405. године, може се видети и почетак шире трговачке активности Моравица са Дубровником.

Неоспорно је да је највећи број трговаца у широј околини Ужица био из Дубровника, али је било трговаца и из ових крајева. Тешко је утврдити да ли је неки трговац који се помиње на овом простору Дубровчанин или је само примио дубровачко грађанство, јер су често људи из залеђа који су стекли имовину постајали његови грађани што им је дозвољавало да развију пословање.⁵⁰⁶

Због недостатка извора, тешко је прецизно говорити о производима који су се извозили. Ипак захваљујући природним богатствима и оријентацији привреде, коју нам осликавају турски пописи могуће је казати уопштено који су то били главни извозни артикли. Најважнији артикли биле су различити метали, пре свих сребро и злато. На основу претпостављеног постојања рудника у Моравицама, сигурно су се и извесни метали нашли као извозна роба.

У средњем веку су се за бојење тканина користили црвац, грана и руј, а овај последњи и за штављење кожа. Црвац из Србије је био познат по своме квалитету па је доста извожен за Дубровник и даље за Венецију, па чак и Александрију.⁵⁰⁷ Као места из којих се извози црвац помиње се трг Рујно, 70–тих година 15. века, али се његов извоз последњих деценија средњег века може претпоставити.

Планинско подручје Моравица са пространим висоравнима и богатим пашњацима и ливадама, представљало је изузетну основу за сточарство, а производи

---

⁵⁰⁶ М. Николић, *Трговина у средњем веку*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 188 (=Николић, *Трговина*).

⁵⁰⁷ Николић, *Трговина*, 186.

као што су кожа, вуна, сир и суво месо су уз живу стоку били најважнији артикли за извоз. И гајење пчела је било развијено, стварајући вишкове меда и воска, нарочито траженог на западноевропском тржишту. Сигурно је да се из ових крајева извозила и друга роба, али из докумената се не може сазнати. Из истих разлога није забележено ни шта се све увозило за овај део српске државе током средњег века. Празнину писаних извора, само донекле попуњавају спорадични археолошки налази.

Пренос на већу даљину био је исплатив само за значајније и луксузне артикле, мање тежине и запремине, који су могли путем каравана, да буду транспортовани коњима и мазгама. Из прве категорије производа била је со, неопходна за људску исхрану и исхрану стоке и нарочито за прераду меса и млека. Са запада преко Дубровника увозили су се, у првом реду, предмети од метала и то оружје и оруђе, затим лепе тканине, накит, стакло, керамика и друга луксузна роба у мањим количинама: малвазија, уље, сушена риба и мрцарија (ситна риба).⁵⁰⁸

Оружје се набављало, највише из италијанских, али и других западних држава. Током 14. века највише су набављани оклопи, а током 15. века из Дубровника је текла набавка балиста (топова), самострела, „шпага” за самостреле и барута за топове, који су израђивани у италијанским градовима. За време Деспотовине, увозили су се у већим количинама шалитра и сумпора за справљање барута, а због политичке ситуације и опасности од Турака сигурно је део коришћен и у овим крајевима.⁵⁰⁹

Из уговора за пренос робе 1405. за Ариље види се да је том приликом ношено 46 товара тканине. О импорту скупоцених тканина сведочи одећа жупана Брајана и његове породице у Белој Цркви Каранској, начињена је од тамноцрвене тканине са веома богатим утканим биљним и животињским мотивима. Судаћи по мотиву чапљи на плашту једне од кћери, који је карактеристичан за украшавање италијанског текстила у 14–15. веку, тканине су могле бити италијански производ и одговарају

---

⁵⁰⁸ Николић, *Трговина*, 187.

⁵⁰⁹ Николић, *Трговина*, 187.

финој вуненој златотканој тканини, скрлету или аксамиту, који се често помињу у оставама српске властеле.⁵¹⁰

О увозу најлуксузније керамике током прве половине 14. столећа сведоче фрагменти архајске мајолике, пронађене на Градини–Трешњевица, за сада јединог налаза на тлу средњовековне Србије. Што само сведочи о истанчаном укусу њеног власника, те да овај простор није био потпуна провинција.⁵¹¹

На огромном тржишту Турског царство, привреда је била строго контролисана –држава је регулисала производњу и цена, контролисала радну снагу и забрањивала извоз стратешких производа. Односи на земљи у Царству почивали су на основама тимарског система, у чијим се оквирима одигравала готово целокупна привредна активност, имајући у виду да је пољопривредна производња била основ привредног живота ове области.⁵¹²

Основна подела привреде је на градску привреду, сеоску привреду и рударство. На простору Моравица, сеоска привреда била је апсолутно доминантна, што је у складу са бројношћу сеоског становништва и бројношћу градова.

Најважнија привредна грана на подручју Моравица била је пољопривреда, али су се у њеном оквиру одвијали и одређени облици занатства и трговине. Сеоске занатлије се ретко специјализовале за занатску производњу напуштајући обраду земље, већ им је то била додатна, секундарна активност, којом су задовољавали своје потребе и потребе села.

Сељак је био дужан да плаћа велики број пореза и намета, у новцу или натури, од којих је део припадао Ризници, а део „господару земље“, који је могао је бити султан у случају царских поседа, тимарник или управник вакуфа. У случају када је господар земље давао своја права у закуп, раја је била у надлежности закупника. У склопу обавеза које су сељаци морали да плаћају постојали су канонски порези, као и они које је увео султан, било за територију читавог Царства, било само за поједину област; у другом случају, то је било углавном преузимање законских решења из пре–

---

⁵¹⁰ Томовић, *У држави Немањића*, 143.

⁵¹¹ Д. Булић — Д. Црнчевић, Средњовековно утврђење на локалитету Градина у Радаљеву код Ивањице, ИЧ 61 (2012) 67–104.

⁵¹² Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 111.

османског периода. Законске одредбе биле су кодификоване законом (*кануннамом*), посебним за сваку област, који је био такав да је био прихватљив за поданике. Општи тренд био је да се лични порези и радни кулуци замене давањима у новцу.⁵¹³

Први сачувани прописи за Смедеревски санџака датирају из 1516. године као извори за привредну историју изузетно су значајни, пре свих: *прописи о рекама Морави, Дрини и Ибру, закон за рају смедеревског вилајета, прописи за тврђаву Ужице*. Текстови прописа из каснијих година истоветни су у погледу садржине са прописима из 1516. године, што значи да су закони остали на снази у неизмењеном облику.⁵¹⁴

Хришћани су располагали својим зависним баштинама, а муслимани чифлуцима. Та земљишна парцела, чија је величина варијала у зависности од квалитета земљишта, била је довољна за прехрану једне породице и могла се обрађивати једним паром волова. Баштине су у ствари назив за сељачка газдинства, и представљале су земљишне деонице у наследном–баштинском поседу појединих породица које су их обрађивале и живеле на њима. Зато су баштине имале много већи део са земљом намењеном обрађивању и коришћењу, а са мањим делом за кућу, окућницу, стаје, амбаре, гумно и сл., неопходне пратеће објекте газдинства.⁵¹⁵

Становницима појединих села нису биле довољне количине земље које су обрађивали, због чега су сејали у атарима других села или у ненастањеним мезрама. Поред сеоских газдинстава део земље, чинио је тимариотску резерву, тј. *hassa* земљу. Доласком Османлија на просторе Смедеревског санџака, властелинска резерва прихваћена је у оквирима тимарског система. Као *хаса* најчешће су убележене воденице, ливаде и виногради.⁵¹⁶

Сељак је имао право уживања (*масаруф*) земље, коју му нико није могао одузети све док је обрађује, те ју је могао, неподељену, препустити својим

---

⁵¹³ *Histoire*, 213.

⁵¹⁴ Види: Војанић, *Turski zakoni*, 17–27; 34–37; 39–47; 51–56.

⁵¹⁵ Зигојевић, *Srbija*, 37.

⁵¹⁶ Е. Миљковић–А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007, 230 (=Миљковић–Крстић, *Браничево*); Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 80.

наследницима. Он је такође могао да поседује, као пуну својину (*мулк*) друге непокретности попут куће, винограда, воћњака, повртњака или млина.⁵¹⁷

Сељак у Османском царству није био строго везан за земљу коју је обрађивао, али су законске одредбе предвиђале могућности које нису биле повољне за сељаке.⁵¹⁸

За привреду села, поред привредних услова (шуме, клима, планине, котлине, итд.) веома важан чинилац била је бројност земљорадничког становништва. Због несавршених средстава за производњу, мануелни рад био је кључни чинилац пољопривредне производње. Због ових географских различитости, постојале су и специфичности у гајењу култура.

Различити типови земљишта условљавају и њихово различито коришћење. Плодна, алувијална тла погодна су за ратарске културе и воћарство, а мање плодна земљишта, на већим надморским висинама, за шуме, ливаде и пашњаке. Највећи значај за привреду имале су оранице. За стварање нових обрадивих површина коришћено су површине погодне за крчење као што су ледине и нежировите шумске површине: лугови, шуме и горе. О већ претвореном земљишту у обрадиво земљиште сведоче топоними: лаз, крчевина, палеж, требеж...⁵¹⁹

Познато је да се у нашим крајевима од ручних оруђа рало употребљавало од давнина, а у 13. и 14. веку оно је представљало основну справу за орање. Плуг се у нашим крајевима појавио пред крај 14. века, с тим што није истиснуо рало из употребе. Уосталом плуг је био главно оруђе земљорадника на територији читавог Османског царства, и имао је свега један метални део: заоштрени раоник. Запрега од два вола или бивола у неким крајевима је остала карактеристичан симбол сеоске привреде у време Османлија.⁵²⁰

Поједина села давала су доста високе дажбине на ширу што сведочи о веома развијеном виноградарству, а намет на кошнице, који је убиран у великом броју села, потврђује да је гајење пчела било веома распрострањено. У основном дефтеру уписан

---

⁵¹⁷ *Histoire*, 212–213.

⁵¹⁸ Војанић, *Turski zakoni*, 19–20.

⁵¹⁹ Опширније: М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 79–91 (=Благојевић, *Земљорадња*).

⁵²⁰ Благојевић, *Земљорадња*, 42–45; Филиповић, *Поглед на османски феудализам*, 58.

је и намет на свиње, док је намет на овце — овчарина уписиван у посебним дефтерима и о томе немамо података.

У спахијском приходу, највећи део су чинили приход од испенце, и ушур од житарица и виноградарства, док су друге културе у тој структури много мање заступљене.

Канун за рају Смедеревског вилајета из 1516. године, јасно је прецизирао њихове обавезе:

1. Ако се један рајетин бави земљорадњом у селу у коме је уписан, он даје ушур од свих житарица. Као противувредност за salariју од сваке баштине даје у време вршидбе пола лукна пшенице и пола лукна јечма.
2. Ако на месту где је уписан не обрађује земљу, већ је обрађује на тимару другог спахије, половину ушура даје господару земље, а другу половину са противувредношћу за salariју даје свом тимарнику.
3. Ако рајетин у селу где је уписан подигне виноград, пошто да свој ушур, даје salariју у износу од једне медре на 30 медри. Ако подигне виноград на другом тимару, ушур даје господару земље, а salariју свом спахији. Ако један рајетин купи виноград од рајетина другог спахије, он свој ушур и своју salariју даје господару тог земљишта.
4. Ако припадници војнука или влаха обрађују земљу ван села у коме су уписани на тимару другог спахије, дају половину ушура. Од вина које су добили из сопствених винограда дају по 4 аспре за сваку бачву на тимару оног спахије где се вино прода. Ако вино узимају споља, и продају га, исто као раја, дају по 15 аспри за сваку бачву.
5. Сваки рајетин од сваке баштине даје у време вршидбе по две аспре ресума за повртњак, у време косидбе по једна кола сена, а о Божићу по једна кола дрва. Ако се сено и дрва не узму када им је рок, узима се по 7 аспри за сено и по 3 аспре за дрва.
6. Код раје која се крене са своје земље и живи растушено спахије могу да бирају; ако желе, према земљишту (раје) узимају цео ушур или половину ушура, или узимају по 75 аспри ресума због напуштања рала.
7. Дервенски неверници који не чувају дрвене, већ живе у другом селу исти су као остала раја.
8. Ливаде које су за лично коришћење уписане спахијама њихови рајетини косе и сено уплашћују на месту, али га не носе кућама (спахија).

9. Ако се свиња једног рајетина креће по селу другог спахије, половину њиховог ресума узима (рајетинов) спахија, а другу половину господар земље.

10. У време када се кољу свиње на сваку свињу даје се тимарнику по једна аспра.

11. Спахије узимају у време вршидбе од влаха и војнука новац уписан за мезре.⁵²¹

Готово, исте одредбе уз поједина разјашњења биле су у и канумима из каснијих времена: 1528, 1536 и 1560. године.⁵²²

Као што смо видели раја у Смедеревском санџаку, била је обавезна да даје обавезну десетину од житарица, али и salariју, што је укупно износило, од једне седмине до једне осмине укупног приноса. У почетку salariја се давала само за пшеницу и јечам, али од 1560. године даје се за пшенице, јечма, проса и ражи, док за остале житарице не.⁵²³

Мере

Основна јединица у систему мера који је био у употреби у Османском царству у 15. и 16. веку била је ока. Једна ока имала је 400 дирхема или 1,2828кг.⁵²⁴

Основна мера за житарице била је мерица тј. кила (*keyl*), и она је у различитим крајевима царства имала различиту тежину. Све регионалне мерице стајале су у одређеном односу према идеалној мерици, која је била у употреби у престоници. У законима за ужу Србију се помиње, само истамбулска и једренска мерица. Истамбулска мерица је износила 20 ока тј. 25,6 кг, а једренска 18 ока за житарице, тј. 23кг, док је за пиринач била упола мања, 9 ока.⁵²⁵

У Смедеревском санџаку, самим тим и у Моравицама као обрачунска мера за житарице користило се лукно, а у појединим деловима царства товар. Износ лукна у Смедеревском санџаку се мењао. Током друге половине 15. века лукно је садржало 4

---

⁵²¹ Војанић, *Turski zakoni*, 19–20.

⁵²² Војанић, *Turski zakoni*, 36–37; 40–42; 54–56.

⁵²³ Војанић, *Turski zakoni*, 54.

⁵²⁴ Д. Бојанић, *О српској баитини и соћу у турским законима*, ИЧ 20, 1973, 160; Војанић, *Turski zakoni*, 159.

⁵²⁵ За вредност мерице према периоду и области видети више: Д. Бојанић, *Прелаз са средњовековних тежинских и површинских мера на турске мере у северној Србији*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 91–99 (=) и В. McGowan, *Food and Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)*, *AO*, I (1969), 165–166.

или 6 једренских мерица (92,36 кг или 138,54 кг), да би се његова величина повећала на 7 или 8 истамбулских мерица (179,592 кг или 205,248 кг). У исто време у кануну за Влахе Смедеревског санцака износ товара је утврђен на пет истамбулских мерица или 128,28 кг.⁵²⁶

Одредбом кануна из 1528. године, одређена је вредност лукна које има седам истамбулских мерица, ако се давао и хрепун, али лукно на трговима има 8 мерица. Већ 1536. је одређеније напоменуто „*Лукно које се у месту Смедереву користи и налази у оптицају и које важи међу људима има 8 мерица. Свака мерица има 20 ока. Према томе свако лукно има 160 ока. Медра шире има 10 пинти. Зову се још и карте. Свака пинта има 4 оке и 160 дирхема. Према томе, свака медра има 44 оке*“.⁵²⁷ То значи да лукно има 140 ока или 179, 592 кг, односно 160 ока или 205,248 кг. Свака медра, мера за вино је била равна ведрџу и износила један кантар тежине — 44 оке или 56, 5 литара.⁵²⁸

Утврђене цене пољопривредних производа могле су бити различите у оквиру Смедеревског санцака 1476. Очигледно су географске прилике, због умањеног рода утицале на цене ових производа. Тако се цена пшенице разликовала од области до области односно од нахије до нахије и износила је од 10 акчи (Островица, Лепеница..) преко 12 (Маглич) до 17 акчи колико је износила у Пожеги и Ужицу. Цене су варирале и других житарица и медри шире. Очигледно су закони понуде и потражње диктирали цене. Могуће да је на највишу цену у околини Пожеге и Ужица, утицао велики број влаха који вероватно, нису успели да произведу потребне количине жита за себе, због чега је потражња била већа, самим тим и цена. У Моравицама се шароликост цена појединих производа запажа и у оквиру исте нахије, што се може довести у везу са различитим статусом становништва (раја, дербенције) или великим бројем мезри са којих се убиру мање дажбине.

У дефтерима су поред количине уписане и цене за узимане производе. У неки производи су мењали цене, делом и због раста вредности венецијанског дуката. Тако је 1476. године један венецијански дукат вредео 45, 1520. године 55 акчи. У периоду

---

⁵²⁶ О односу српских средњовековних и османских мера више: Бојанић, *Турске мере*, 91–99.

⁵²⁷ Војанић, *Турски закони*, 41–42.

⁵²⁸ Лукно је била српска мера за житарице, коју су Турци прихватили на тлу северне и средишње Србије: Војанић, *Турски закони*, 153.

од 1540–1580 дукат је вредео 60 акчи, да би после 1580. године, вредност венецијанског дуката, скочио на 100 акчи.⁵²⁹

Обезбеђивање производње житарица било је једно од значајних државних питања. Као и све остале пољопривредне активности у Османском царству, и узгајање житарица било је уређено одговарајућим законима, у складу са структуром сваке провинције. На тај начин држава је одређивала и ограничавала пољопривредне активности сељака законским и фискалним правилима.⁵³⁰

Био је испланиран сваки корак у производњи житарица; тако је држава, како би заштитила житарице од губитка, објављивала дан када су сељаци морали да започну жетву.⁵³¹

Кретање сточара–номада стока је представљала још једну потенцијалну опасност за усеве, због чега су рута номада биле претходно утврђене и наплаћиване казне у случају нанете штете. Спахије су биле дужне да обезбеде чувара — на територији свог тимара, а њихови приходи су припадали спахијама. На овај начин житарице су биле заштићене до времена жетве од стада оваца и лопова.⁵³²

Када би жетва била завршена, раја је била дужна да нађе место где ће складиштити житарице које су биле ушур њихових спахија, пре него што буду пребачене на пазар. То је подразумевало обавезу да сагради један амбар за спахију. Задатак спахије је био да одржава, поправља и штити тај амбар.⁵³³ Законом је било предвиђено да раја транспортује житарице које су представљале ушур са тимара на акреб бâзâr. Акреб бâзâr је описан као пазар који је удаљен од села један дан пута.

---

⁵²⁹ Миљковић, *Смедеревски санџак*, 84.

⁵³⁰ M. Özdeğer, *Protective interventions of the state in grain production in the Ottoman Empire (According to 16th Century Archival Sources)*, Sosyal Bilimler Dergisi 8, 2004, 45 (=Özdeğer, *Protective interventions*).

⁵³¹ M. Özdeğer, *Protective interventions*, 50.

⁵³² Видети закон о санџаку Силистра из 1539: Ö. L. Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I, *Kanunlar*, Istanbul 1943, 274. (=Barkan, *Kanunlar*).

⁵³³ У кануну за санџак Силистру из 1569. дато је свеобухватно објашњење: „Што се тиче прављења амбара и ношења ушура на најблиши пазар, уколико нема амбара у који ће се ставити сеоски ушур, направити амбар у који ће да сместе свој ушур; међутим, уколико раја направи амбар који ће бити довољан да се смести ушур спахије, спахија који касније дође неће да га мења и преиначује и да каже да му није довољан и да тера рају да му прави нови; нека не руше амбар направљен за друге спахије, нека они буду стални, нека га пазе и поправљају. Уколико га оштете, актуелне власти ће га опет направити.” :Barkan, *Kanunlar*, 287.

Ушур је или директно транспортован или је прво складиштен у магацин, а онда је, када би дошло време за продају, одношен на пазар. Спахије нису смеле да злостављају рају и да захтевају од ње да односе ушур на удаљеније пазаре.⁵³⁴

Процене производње

Процена укупне производње житарица и процентуалне заступљеност ратарских култура у укупној производњи, како у појединим селима, тако и на нивоу нахија, па и целог санцака, може се извршити на основу података које нам пружају османске пописне књиге и у њима записани закони за поједине санцаке захваљујући чињеници да свако село уписује количине житарица на име спахијског десетка. Становништво са статусом раје било је у обавези да даје десетину и додатну нешеридатску обавезу у износу од 2,5% или 1 /40 део летине, што је износило осмину укупног приноса житарица.⁵³⁵ Имајући то у виду, као и висину давања забележених у неколико релевантних пописа од 1525 до 1572 можемо у великој мери реконструисати производњу различитих пољопривредних култура.⁵³⁶

Начин на који је одређиван износ појединих давања и приноса које је могло да оствари свако поједино село забележен је у Берату са упутством за попис Смедеревског санцака с краја 15. века. Део који се односи на ово питање гласи: „У сваком месту нека дођу пред двојицу мојих емина кадија, субаша, спахије и људи који их замењују, сеоске ћехаје и раја. Од села селишта, земљишта, винограда, башта, млинова и других извора прихода, и од личности и појединаца, према горе изложеном објашњењу, све што се налази под управом једног места нека споменути емини све запишу према стању и стварности, што им се наређује. Нека ништа не остане прикривено или скривено.“⁵³⁷ Уколико претпоставимо да је и током 16. века на овај начин вршена процена прихода, можемо са доста сигурности закључити да износи,

⁵³⁴ Канун за санцак Мосул: Barkan, *Kanunlar*, 175.

⁵³⁵ Војанић, *Turski zakoni*, 166.

⁵³⁶ Сви прорачуни изведени су на основу објављених дефтера.

⁵³⁷ Војанић, *Turski zakoni*, 99.

нарочито они који се односе на количину производа који представљају ушур и саларију, дају приближно реалну слику укупних приноса у тренутку пописа.

Цена појединих производа, која је уписивана у дефтер, представљала је трогодишњи просек локалних цена на основу кога је одређиван и укупан приход сваког појединог тимара. Овај износ су, током друге половине 15. века, одређивали сами емини и уписивали га у дефтер да би крајем 15. века приходи тимара били уписивани у дефтер тек након царске заповести о ценама, која је издавана по увиду у трогодишњи просек локалних цена. Лажни приказ прихода као и злоупотребе и неправде према раји повлачиле су најстроже казне.⁵³⁸

Цене житарица кроз пописе:⁵³⁹

житарица	1476.	1516.	1528/30.	1536.	1560.	1572.
пшеница	10 ; 12; 17	17	28	32	56	72
јечам	8; 10	14	21	24	32	40
раж	6 ; 8	14	21	24	32	40
зоб	6 ; 8; 9; 10	14	14	16	32	40
сумјесица				24	32	40
просо			21	24	32	40
гумно		14				
хељда					32	40
шира медра	6; 8	7, 14	8	15	30	10; 15

Имајући у виду цене, видимо да је ново лукно уведено тек након 1536. године, када је лукно чинило уместо дотадашње 4 мерице, 7 мерица, а управо за толики износ је и скочила цена лукна за 3/4, односно 24 акче. Са друге стране видимо два скока цена између 1528/30. и 1536. године за 4 акче или готово 15% и други скок цена између 1560. и 1572. године за читавих 25% или 16 акчи за пшеницу и 8 акчи за остале житарице. И док је други скок био инфлаторни, први би могао бити последица

⁵³⁸ Војанић, *Turski zakoni*, 98.

⁵³⁹ Цене су изведене на основу турских дефтера: Аличић, *Пописи I–III*.

преласка са једренске мерице (23,09 кг) на истамбулску (25,656 кг), што је разлика у тежини од скоро 10%, за колико је минимално морала скочити цена лукна.⁵⁴⁰

Производња житарица:⁵⁴¹

житарице	1528/30.	по глави у кг:	1536.	по глави у кг:	1560.	по глави у кг:	1572.	по глави у кг:
пшеница	4843	166,4	6194,6	178,05	1618	157,35	1556	93,11
јечам	6565	225,56	4173,5	119,96	1146	111,45	1510	90,36
раж	2714	93,25	1765,5	50,74	262,5	25,53	437	26,15
зоб	5573	191,48	2145,5	61,67	756,6	73,58	1452	86,89
сумјешница	2459	84,49	1767	50,79	98,5	9,58	82	4,91
просо	3999	137,4	1635	46,99	785,8	76,42	742	44,4
хељда					39	3,79	35	2,09
сочиво	65	2,23			12,5	1,22	1,5	2,09
крупник			9	0,26	6	0,58		
збир	26218	900,81	17690,1	508.46	4639.8	459,49	5815,5	350,01
са власима		497, 70						

Имајући у виду податке из пописне књиге, у Моравицама је сакупљено највише лукана различитих житарица на име ушура и саларије, да би стално падале количине прикупљених житарица. треба имати на уму различиту величину лукна, но без обзира на то, ова констатација остаје.

Године 1572. у Моравицама се у највећој мери производила пшеница, за којом следи јечам и зоб, док су остале житарице гајене у знатно мањој мери. Најмање површина је било под хељдом.

⁵⁴⁰ Ипак и за попис из 1536. године, рачунали смо количине према једренској мерици.

⁵⁴¹ На основу збирних података изведених из: Аличић, *Потиси* I–III.

Гледано по глави становника велика производња је била 1528/30. године, преко 900 кг, али заједно са власима готово дупло мања 497,7 кг, док је највећа производња била 1536. године, са 988, 68 кг по глави, након чега је уочљив је пад производње и 1572. године износио је тек нешто преко 350 кг.

У Смедеревском санцаку у другој половини 15. и првој половини 16. века гајене су исте пољопривредне културе као и у средњовековној Србији. Поред тога што су биле основ људске исхране, житарице су биле погодне и за транспорт и исхрану војске, а такође су се користиле и као сточна храна. Најзаступљеније су биле пшеница, јечам, раж, просо, овас и мешаница. Регионалне разлике унутар земље Моравице морале су постојати у вези са надморском висином и погодности гајења појединих врста пре свега у погледу приноса.

Оранице засађене пшеницом преовладавале су на простору Моравица. Она је најквалитетнија, али и најзахтевнија култура, по питању тла и климатских услова; зато што је исцрпљивала тло није могла да се сеје две године заредом.⁵⁴²

Прилично пространство било је и под јечмом. Јечам је врло сличан пшеници, сејао се на мање квалитетним подлогама, а добро је подносио суву и хладну климу. Користио се у људској исхрани, али и у производњи пива.⁵⁴³ Према попису из 1528/30. представљао је доминантну културу, али је касније постао друга култура по производњи. Могуће да су климатске промене, утицале на ове разлике.

Од узгајаних култура раж је била најотпорнија на климатске услове, посебно на хладноћу. Могла је да се сеје и на мање квалитетном тлу, на влажним подлогама и већим надморским висинама. Захвалан је био и због тога, што се његова слама могла користити за покривање кућа и пратећих објеката.⁵⁴⁴

Просо спада у ред најстаријих житарица. Био је на цени због велике отпорности и кратког периода сазревања, због чега су га гајили и номади. Поред тога,

---

⁵⁴² Благојевић, *Земљорадња*, 143–149.

⁵⁴³ *Пића*, ЛССВ, 517–519 (М. Спремић); J. McCriston, *Barley*, u: *The Cambridge World History of Food I*, eds. K. F. Kiple — K. C. Ornelas, Cambridge University Press 2000, 81–89.

⁵⁴⁴ Благојевић, *Земљорадња*, 81–83.

сејао се и у годинама када су зиме биле дуге и када се каснило са сејањем других житарица. Користио се за прављење хлеба или каше.⁵⁴⁵

Зоб или овас је пролећна култура, као и просо. Због захтева за повећаном количином воденог талога распрострањеност овса је била релативно мала. Користио се у прехрани коња, али и друге стоке. Поред тога, у људској исхрани се користила овсена каша.⁵⁴⁶

Што се тиче мешанице или сумјесица и смјеша како је преведено, она је била карактеристична пре свега за планинска села. Не знамо о којој је мешавини житарица реч, али се највероватније ради о мешавини пшенице и јечма с обзиром на то да су површине под пшеницом и јечмом биле највеће. Вероватно је било и мешавине пшенице и ражи, јер је и ова житарица била доста заступљена у производњи у овој области. Мешаница је била конкурентно хлебно жито, не само по цени, већ и по отпорности на метеоролошке прилике.⁵⁴⁷

Све поменуће житарице користиле су се за људску исхрану. Ипак, и ту су постојале разлике, те су јечам користили најсиромашнији слојеви, а зоб која је била слабијег квалитета од јечма, у исхрану се уводила само у крајњој невољи.⁵⁴⁸

Над прикупљањем ушура водила се строга контрола и сељак није могао да одвезе летину са гумна, све док тимарник не одреди размере ушура. Скривање приноса било је строго забрањено.⁵⁴⁹

У непосредној вези са производњом житарица је и постојање великог броја млинова — воденица, на рекама и потоцима. Најчешће су били у поседу појединаца, а ређе у колективном власништву села.⁵⁵⁰ Власници млинова, без обзира на конфесионалну и сталешку припадност, плаћали су млинарину господару добра на ком се налазио млин. Најчешћи тип млина била је воденица–поточара, а пореску

---

⁵⁴⁵ А. Лома, *Просо*, Расковник 85–86 (јесен–зима 1996), 63–66.

⁵⁴⁶ Благојевић, *Земљорадња*, 278–279.

⁵⁴⁷ Ј. Мрغيћ, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008, 285.

⁵⁴⁸ Благојевић, *Земљорадња*, 125.

⁵⁴⁹ Петросјан, *Османска империја*, 95.

⁵⁵⁰ О. Зиројевић, *Млинови у време турске владавине (од XV до XVIII века)*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 6, Пријепоље 1978, 153–161.

основу преставаљали су жрвњеви — млински каменови.⁵⁵¹ Порез за сваки камен износио је 15 или 30 акчи, у зависности од тога да ли је млин радио шест месеци или током целе године. Воденице су могле бити рајинске или спахијске, тј. хаса. У пописима су убележене и воденице које више нису биле у употреби — покварене или напуштене.

И млинарина за ступу или ваљавице — инсталације које су коришћене за обраду сукна — износила је исто.⁵⁵²

Број воденица и ступа:⁵⁵³

попис	воденице	ступе/ваљавице	самокови
1476.	8 + 2 хаса (4 Ужице)		1 — Сеча река
1516.	21 + 1 хаса	2	
1528/30.	166 (13 Ужице) +1 хаса	10 +5 Ужице	
1536.	139 + 11 Ужице	9 + 6 Ужице	2 –Тахор
1560.	142 + 49 Ужице	5 +25 –Ужице	
1572.	205 + 52 Ужице + 8 Турали бега на Морави	6 +27 — Ужице	

Највише млинова имале су по 4 Д. Каменица (2 неисправна) и Бојишница — 1516. године, Видогошта и Г. Баркова 1528/30. године, Лелићи чак 7 исте године; 1536. године 3 су имали Дракчићи; 1560. Будожелја је имала 4, те 1572. године по 4 су имале Г. Солине–Солотуша? и Парамун.

⁵⁵¹ О Употреби воденица током средњег века видети: С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007, 113–128 (=Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*).

⁵⁵² Опширније о ваљарицама и ваљању сукна: Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, 142–146.

⁵⁵³ Према : Аличич, *Пописи I–III*.

Поред основних хлебних житарица, земљорадничко становништво је садило и легуминозе — сочиво, боб, сланутак, пасуљ, као и друго поврће — црни и бели лук, купус, репу.⁵⁵⁴ Ови усеви су били подложни плаћању само ако се нису гајили у оквиру баште на окућници и ако би се износили на пазар на продају.⁵⁵⁵ Нарочито је био распрострањен боб. Ипак, судећи на основу дажбина за гајење ових култура, гајене су у првом реду за сопствене потребе. Спорадично се јавља и бакла као нова врста поврћа — нека врста боба (?).

Од индустријских биљака у Смедеревском санџаку била је распрострањена производња конопље и лана, од кога се од давнина правило рубље и одећа. И дажбина на гајење ових биљака плаћана је паушално и у мањем износу.

Повртњак је чинио саставни део окућнице, где се гајило поврће за потребе домаћинства. Окућница није подлежала десетинским дажбинама, већ се плаћала такса у износу од две акче по повртњаку. Тај ресум припадао је непосредном господару земље. Поред овога постојао је ресум на повртњак (ресум на бостан) у износу од две акче од сваке баштине за поврће које се гајило у већим количинама на њивама, а не за поврће на окућници, које је служило за потребе домаћинства.⁵⁵⁶ Почев од 1516. године почиње да се убира и ресум на купус и лук, понекад уписани са још неким културама, тако је 1572. наплаћиван заједно конопља, купус и лук. Порез се односио на лук уопште, а само понекад се наглашава да је у питању бели лук. То вероватно указује да је производња купуса и лука била најраширенија. Вероватно да је поред поврћа, ресум на бостан обухватао и таксу на гајење диња и лубеница, које су врло рано почеле да се гаје у унутрашњости Србије.⁵⁵⁷

Гајење воћа, познато је широм средњовековне Србије. Ретко је присутан у пописима ресум на воће, и тек од 1536. године, тек за понеко село, али ресум није био висок и укупни приходи су занемарљиви. Може се претпоставити да је воће гајено готово искључиво за сопствене потребе домаћинства. Што се тиче врста, воћа

---

⁵⁵⁴ Благојевић, *Земљорадња*, 84–88.

⁵⁵⁵ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 91–92.

⁵⁵⁶ Војанић, *Turski zakoni*, 20, 165.

⁵⁵⁷ Благојевић, *Земљорадња*, 171–174; Војанић, *Turski zakoni*, 165.

нису поименично набрајане, осим ораха, али је сигурно гајење свакојаког воћа. О његовој раширености говоре бројни топонима (Јагодина, Крушчица...).⁵⁵⁸

Од преосталих култура, у нешто већим обиму, гајена је винова лоза. Бројна села која је гајена винова лоза указују на раширеност винограда у средњем веку, чија је култура гајења настављена и у Османском периоду.⁵⁵⁹ Винова лоза је најинтензивније гајена на манастирским имањима. Виноградарство, поред климатских услова и велике умешности произвођача, захтевало је и ангажовање већег броја људи на различитим операцијама. Важно је уочити да су бројна села гајила винову лозу.

Раја је била дужна да плати ушур на виноград који се обрачунавао и плаћао у медрама шире, односно вина. Величина медре и цена одређивана је канун–намама. Поред тога плаћана је саларија на вину, у износу једне медре на 30 медра.⁵⁶⁰

Муслимани који су били власници винограда плаћали су ресум на дунум–новчани порез од површине под виноградом, али се њихова производња никада није проширила. Муслимани због шеријатских ограничења, нисиу у принципу, правили вино, али су пили ширу, а грожђе су користили свеже, сушено, и производили пекмез и сирће.⁵⁶¹

За разлику од њих хришћанима се узимала десетина од произведеног вина, тзв. шира. Количина је прерачунавана у медрама, која је у Смедеревском санцаку била равна ведру и износила је један кантар тежине (44 оке или 56,5 литара). За једно ведро, дажбаина је износила најпре 8 акчи (1528/30. године), затим 15 (1536.) па 30 (1560.), да би из неког разлога 1572. износила свега 10 акчи.

---

⁵⁵⁸ У средњовековној Србији, поред ораха и крушака, гајиле су се трешње, јабуке, оскоруше и шљиве, те се оправданом чини претпоставка да су те врсте воћа гајене и у Моравицама током посматраног времена: Благојевић, *Земљорадња*, 163.

⁵⁵⁹ О гајењу винове лозе у средњем веку видети: *Виноград*, ЛССВ, 80–83 (Д. Синдик).

⁵⁶⁰ Војанић, *Turski zakoni*, 166.

⁵⁶¹ Т. Катић, *Отширни попис Призренског санцака из 1571. године*, Београд 2001, 601.

Производња шире:⁵⁶²

	1528./30	укупно у литрама	1536.	укупно у литрама	1560.	укупно у литрама	1572.	укупно у литрама
шира	57	25764	1249	564322	163	73676	1362	615624

Поред тога узиман је ресум на бачве или баждарина за вино како се још називала. У неким крајевима називала се „господштина“, што указује на преузета из дажбинског система српске Деспотовине.⁵⁶³

Видели смо да се две одредбе из канума за рају Смедеревског санцака из 1516. године односиле на виноградарство. Међутим, како је спахија добијао знатне количине вина, а није имао право да га пије, имао је право монополије, које је означавала право првенства спахије да у току два месеца годишње продаје на тргу своје вино прикупљено од ушура. За то време раја није смела да износи своје вино на продају, а њена бурад су чекала запечаћена.⁵⁶⁴

Сточарство у средњем веку, по свом значају долази одмах иза земљорадње, али је за влахе представљало основну привредну грану. Сточарство је била засновао на испашама, којима су Моравице богате, на претежно брдовитом и оцедитом терену. Најбољи пашњаци налазили су на вишим надморским висинама, обично преко 1000 м надморске висине, тзв. *планине*. Планина као планински пашњак има своје *окрајке* (мање пашњачке површине) и *подпланиније* (ниже пределе или подножје) и своје међе. Дечанском повељом је дефинисано њено значење: “куда се не оре нити коси то је све планина“. Планине су биле у поседу владара, властелина или цркве, али су сеоска насеља у близини имала право коришћења уз одређене обавезе или плаћање *травнине*.⁵⁶⁵ Травнина је, пак, дажбина за коришћење пашњачких површина (планина, зимских испаша, забела...)⁵⁶⁶

⁵⁶² Према: Аличих, *Пописи I–III*.

⁵⁶³ Војанић, *Turski zakoni*, 20, 165.

⁵⁶⁴ Војанић, *Turski zakoni*, 155.

⁵⁶⁵ *Планине*, ЛССВ, 519–520 (М. Благојевић).

⁵⁶⁶ Опширније: *Травнина*, ЛССВ, 736–737 (М. Благојевић).

Домаће животиње, првенствено овце, козе, говеда и коњи, била су мањег раста и тежине (буша...) добро прилагођена брдовитом терену и климатским условима, хранећи се травом на пасиштима, а само зими сеном. Утицај староседелаца на сточарство читава се организацијом и терминима, од којих су неки сачувани и у топонимији, као што су: катун, катуниште, бач, бачија, планина, струга, шиљег и слично. На огранцима Маљена сачувани су трагови бачијања: село Бачевица и Бачевски вис.

О организацији сточарске производње најстарија обавештења потичу из 12. столећа. Издвајају се три облика сточарења: као пратећа грана земљорадње; као основна пољопривредна грана становништва—првенствено влаха и као специјализована делатност на феудалним газдинствима.⁵⁶⁷

У првом случају обрада земље и пренос товара изискивала је употребу сточних запрега. Поред тока, стоком се задовољавала потреба за млеком и месом. У равничарским пределима углавном се то сводило на држање крава, волова, свиња, и знатно мање оваца и коза, док се коњи углавном нису гајили. Када није на паши, стока је држана у обору —простор ограђен плотом, а током зимских месеци у стајама и шталама, хранећи се припремљеним сеном.⁵⁶⁸

Влашко становништво било је оријентисано на гајење оваца, коза, говеда и брдских коња. Као посебна друштвена група организована у катуне са кнезовима и примићурима на челу кретали су се по планинама у потрази за пашом, а зими боравили у зимиштима са блажом климом. Поред производње вуне, кожа, меса, масла и лоја на цени је био и влашки сир. Производио се у два облика, као *сирење* — у меком и трошном стању чуван у мешинама и други *сир*, у виду колутова. тежина колутова није позната, али судећи према одредбама хрисовуље Св. Арханђела код Призрена били су тешки 6 литара (1 дебела литра у Котору је износила 360,2 гр) или 2,16 кг.⁵⁶⁹ Због бројних коња и мобилности влаха постали су носиоци кирицијске трговине.

---

⁵⁶⁷ *Сточарство*, ЛССВ, 710 (М. Благојевић).

⁵⁶⁸ *Сточарство*, ЛССВ, 710–711 (М. Благојевић).

⁵⁶⁹ *Сточарство*, ЛССВ, 711–712 (М. Благојевић).

У турским дефтерима гајење крупне стоке није опорезивано, па се стога не може установити његов обим. Гајење ситне стоке било је широко распрострањено у целом Османском царству, јер се од ње добијало не само месо, већ и млеко, руно, кожа, гориво и секундарно ђубриво а од кости и рога израђивали разни предмети. Од лоја су се правиле свеће лојанице, а важан је био у рударској производњи. Због тога се овчарством бавило и сеоско и градско становништво, које је имало заједничке пашњаке од давнина (мере, мераје) који се нису смеле засејавати и претварати у њиве. Основна дажбина која се плаћала на гајење оваца била је овчарина и припадала је султану, наслеђена је од освојених држава и износила је у 15. и 16. века, једну акчу на две овце. Поред овчарине, плаћана је и дажбина торовнина која је у 15. и првој половини 16. века износила три, а у другој половини 16. века пет акчи по стаду оваца, које је уобичајено бројало 300 грла. И овчарина и торовнина убиране су почетком априла.⁵⁷⁰ Влашко становништво било је основни носилац ове гране сточарства, и у канунима за влахе прецизно су наведене њихове обавезе, али не и број грла поједине стоке, због чега нисмо у могућности да проценимо њихов број. Своје обавезе у Турском царству исплаћивали су, између осталог, и котуровима сира, али је занимљиво да је на тргу Ужице стизало масло у мешинама, најчешће од 20 литара или 6,41кг.⁵⁷¹

У османском добу сточарство је представљало значајну привредну грану, о чему сведоче бројни занати у Ужицу везани за обраду коже и масовни извоз животињских кожа са овог подручја. Османским системом пореза била је обухваћена само ситна стока — овце и козе. Не постоје, подаци о броју ситне стоке будући да се порез на њу купио одсеком и припадао државној благајни, а бележио се у посебним дефтерима.

Бројни су подаци о извозу кожа, о чему ће бити речи у поглављу о градској привреди. За хришћане је важан део сточарства представљао узгој свиња и њихово месо у исхрани. Порез на узгој свиња — свињарина, припадала је тимарнику и

---

⁵⁷⁰ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 107–108.

⁵⁷¹ Турска кантарска литра имала је 100 драма или дирхема, односно 1/4 оке и тежила је 320,7 грама: Војанић, *Turski zakoni*, 153.

износила је једну акчу на две свиње, као и тзв. Божићни ресум, у износу од једне акче за заклану свињу на овај хришћански празник, па се ова дажбина често и тако називала.⁵⁷² Према начину убирања пореза, значило је да на једну узгојену и заклану свињу дажбина износила 1,5 аспри, односно број ових домаћих животиња износио је 2/3 дажбине.

Број свиња:⁵⁷³

попис	Износ у акчама	Број свиња
1476.	–	–
1516.	466	311
1523.	–	–
1528/30.	20263	13509
1528.	–	–
1536.	14278	9519
1560.	7388	4925
1572.	14489	9659

Свиње су се слободно храниле из природе, али је жир био важна храна за тов, који се могао наћи у храстовим шумама и дубравама. Често су власници поверавали своје свиње на чување у селима где је било жирородног дрвета, уз одговарајућу накнаду–жировнину (ресми белут) и то по једну аспра од једне велике или две мање свиње и по једну свињу од крда.⁵⁷⁴

⁵⁷² Б. Храбак, *Сточарство и сточарски производи Косова и суседних крајева 1455–1800*, *Акта Historico–Oeconomica Jugoslaviae* 15, Zagreb 1988, 34 (=Храбак, *Сточарство*); Војанић, *Turski zakoni*, 163; Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 107.

⁵⁷³ Према: Аличић, *Пописи I–III*.

⁵⁷⁴ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 107. Видети и: *Сточарство*, ЛССВ, 711 (М. Благојевић).

Жировнина је позната у средњем веку и наплаћивала се на свиње које су се прихрањивале у владаревим или шумама господара властелинства.⁵⁷⁵ Ова дажбини налази се само у дефтеру Смедеревски санцака из 1560. године, а већ у следећем је више нема. У Моравицама се ретко наплаћивала, тек у неколико села и вероватно зависила од површина под жировом шумом.

У развијене пољопривредне гране, спадало је пчеларство, нарочито имајући у виду чињеницу да се мед користио у исхрани, између осталог и као заслађивач, али и за справљање медовине. Восак је такође био важан производ за оно време, првенствено у обредне сврхе и важан извозни артикал. У средњовековној Србији манастирско властелинство, није се дало замислити без сопственик *улијаника* (пчелињака) о којима су се старали *улијари*—посебна категорија зависног становништва ослобођена других обавеза. Сви подложници који су поседовали кошнице давали су *десетак пчелни, трмчани* (трмка = кошница).⁵⁷⁶

По доласку Османлија дажбине на кошнице представљале су шеријатски ушур и прикључене су спахијским приходима, зато што су пчеле скупљале мед са биљака израслих на земљи.⁵⁷⁷ Ушур од кошница представљао је стварну десетину, односно садржај сваке десете кошнице, или један десети део вредности кошнице, ако их је било мање. Наплаћивање је вршено о Св. Илији (2. август) у новцу или натури, а на територији Смедеревског санцака у посматраном периоду узиман је само новац. Наиме, ако је неко домаћинство поседовало више од десет кошница, било је дужно да даје ушур, а од појединих кошница давана је акча.⁵⁷⁸

Риба је била важан састојак у исхрани становништва, нарочито монаха, као и значајан предмет трговине, због чега је долазила на трг у Ужице. Свакако раширеног рибарења, као допуна исхрани, морало је бити на Дрини, западној Морави, али и на другим водотоковима, којима су Моравице обилувале. У основи назив села уписаног у дефтерима као Рибаш, данас Рибашевина је реч —**риба**. Топоним, Рибаш обликом

---

⁵⁷⁵ Опширније: *Жировнина*, ЛССВ, 192 (М. Благојевић).

⁵⁷⁶ *Пчеларство*, ЛССВ, 606–608 (Ђ. Бубало).

⁵⁷⁷ Војанић, *Turski zakoni*, 161.

⁵⁷⁸ Војанић, *Turski zakoni*, 11–177; Храбак, *Сточарство*, 39.

збирне именице указује да је уз водоток који је богат рибом.⁵⁷⁹ Приход од рибе припадао је тимарнику, на чијем се тимару налазио рибњак или језеро у коме се ловила риба.⁵⁸⁰

На основу османских пописних књига не може се сазнати ништа о гајењу живине. Првенствено због јаја и меса, вероватно је свако земљорадничко домаћинство имало извештан број перади. Живину је држало и влашко становништво јер је — у кануну за *влахе* Смедеревског санџака из 1516. године — забележено да војводе не смеју да отму од становништва „*ни једну кокошку*“.⁵⁸¹

Од сваке баштине давала су се једна кола сена и једна кола дрва. Дрво се експлоатише за огрев, градњу и изградњу покућства и алатки. али постојале су и реалне могућности за коришћење споредних шумских производа као што су: шумски плодови, јестиве гљиве, лековито и ароматично биље. Додатан извор прихода представљао је, свакако и лов.

Сеоски занати

У средњем веку у српском језику нема термина, са значењем који обележава реч занат, преузета из арапског језика турским посредством. Општи назив који означава људе различитог занимања јесте **рукодѣлац**, сложеница ограничена на литерарне текстове, док се у повељама и законским споменицима означавају термином *мајстори*, пореклом из латинског језика. У истом значењу употребљавала се и реч грчког порекла *технитарије*, у чијој основи је реч *техне* (ars), који означава вештину коју не може обављати свако. Вештина код Срба означавана је речју *хитрост*.⁵⁸²

---

⁵⁷⁹ И. Мисаиловић, *О пореклу географски назива у Ужичком крају*, УЗ 13 (1984), 407.

⁵⁸⁰ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 95.

⁵⁸¹ Д. Бојанић, *Један рани канун за влахе Смедеревског санџака*, ВВМ 11–12, Београд 1960, 151; Храбак, *Сточарство*, 38.

⁵⁸² *Занати*, ЛССВ, 214 (С. Ћирковић)

На жалост за област Моравица, уосталом као и за простор средњовековне Србије, подаци о занатлијама су врло скромни и фрагментарни. Нешто података се може напабирчити и на основу скромних археолошких налаза са овог простора.

Бронзане наушнице са три јагоде израђена у техници филиграна пронађен у некрополи код села Стапари, су накит широко распрострањен и омиљен код свих словенских народ. Накит сведочи о укусу и моди 14. столеће, као и развијеној трговини. Дуго су се тумачиле као византијски импорт, али вероватно представљају продукт домаћих златара из 14. столећа.

Врхунац српског занатства у изради оружја представљају пронађени мачеви из Ужица, иако радионица и место израде нису познати.

Сеоска привреда у Моравицама подразумевала је и делатност појединих занатлија, који су задовољавали потребе сеоског становништва. Извесно је да је занатство било секундарно занимање и да су се занатлије бавиле и пољопривредном производњом. О њиховом постојању сазнајемо у анализираним пописима, када је поред имена појединог домаћина уписана и одредница за занимање. Засигурно, на овај начин нису убележени сви они који су се бавили појединим занатима, с обзиром на искључиво фискалну намену пописа. Ипак, ове информације донекле осликавају постојање појединих заната и у мањој мери њихову раширеност. Нарочито је значајне први сачувани попис Смедеревског санџака из 1476. године, јер представља приближну слику краја средњег века, док у последњим пописима нема информација о занатима.

Најчешће помињане занатлије су ковачи (тур. демирџи), али су сигурно били и најбројније занатлије у средњовековној Србији. Овај занат подразумевао је врло разуђен процес производње од припреме и обраде различитих метала и легура (гвожђе, бакар, бронза, олово) до израде најразличитијих предмета, алатки и оружја. Понекад се наводе појединци, као ковач или син ковача што најчешће није јасно је ли то лично име, патроним или занимање оца. Дилему повећава недоследност у употреби великог и малог слова - из одређених ситуација је јасно да се није доследно преводило име великим, а занимање малим словом. Међутим, и у случајевима када је то лично име или патроним, вероватно је настао управо због обављања ове

делатности те су уврштени у списак. Како је реч о сеоским занатлијама то је број специјализованих мајстора био мали и регистровани су најчешће обављали опште послове од поткивања коња до израде, оправки и оштрења алата. На простору Моравица у сеоском окружењу су се овом делатношћу бавили локални становници. Знатан број ковача је од најранијег времена укључен у османску војну службу, за шта су уживали извесне пореске олакшице или добијали плату. Пореске олакшице су се огледале најчешће у ослобађању од: харача, испенце, филурије и намета аварзи диваније. Најчешће су се налазили у саставу градских посада, служили су на бродовима и израђивали оружје(разне ножеве, врхове стрела, копља).⁵⁸³

Највећи број забележен је пописом 1476. као **ковач**, или индиректно као синови ковача, што само значи да је у селу био ковач. Забележени су у селу: Сича Река, Расточица, Кладаруб, Скрапеж, Глувац поток, Душковац, Доња Добриња, Каменица, Севојно, Рибаш, Парамун, Дреновце, Бић?, Вељановци, Доња Висибаба, Котљевац, Коневих, Врбица, Гривац и Дуга?, Биоско, Каран, Трбково, Лисице, Губеровац, Лисовићи и Пожега.⁵⁸⁴ Следећи пут су убележени 1528. године у селима: Горња Гуча, Доња Котражица, Средња Котражица и Шандра?, а 1528/30. године у селима: Бојанов поток, Горњи Скрапеж, Бежиково, Дуга Роза, Попова Рика и Горњи Качар⁵⁸⁵ У попису из 1536. убележени су у селима: Јунаков поток, Горњи Скрапеж, Книће и Доња Гуча, након чега се у каснијим пописима не бележе.⁵⁸⁶

Упада у очи велики број ковача у околини данашњег Косјерића, односно рудника гвожђа у Таору, где је рударска производња захтевала њихов већи број.

Златари су врста занатлија изведена из ковачког заната и везани су за прераду драгоцених метала. Задовољавали су потребу за луксузнијим предметима и накитом од племенитих метала злата и сребра, за имућнији слој становништва и за специјалне прилике. Помен двојице златара у селима близу руднику Таор, (Кладаруб, Тахор–1476. године) намеће закључак да су се у овом руднику добијали у извесном

⁵⁸³ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 198–200.

⁵⁸⁴ Аличић, *Пописи* I, 32, 34,36,37, 43, 48–49, 51–52, 52–53, 55, 61, 65, 73, 75–76, 89, 90, 96, 101, 117, 122, 131, 138, 145,146, 190, 257–58.

⁵⁸⁵ Аличић, *Пописи* I, 510, 539–40, 541,563, 582 и 592; Аличић, *Пописи* II, 119, 120, 139.

⁵⁸⁶ Аличић, *Пописи* II, 417, 437; Аличић, *Пописи* III, 452, 517..

проценту и племенити метали.⁵⁸⁷ Златари су се концентрисали у села близу рудника, где се отварала могућност за лакшом и јефтинијом набавком племенитих метала, што је омогућавало брзу зараду. Занимљиво је да су забележени у селима, јер је од времена цара Душана, ова врста занатлија везана за градску средину. Могуће је да су овим термином турски пописивачи означили рударског радника.

Један од најраширенијих сеоских занатлија били су **грнчари**. Због велике потребе за грнчарским производима јасно је да је број грнчара био знатно већи од регистрованог броја и да је као и коваче готово свако село имало на периферији насеља једног грнчара, чији углед није био велики. Бележе се као грнчар и сагракчија, што у дословном преводу значи пехарник, али како је реч о сеоским занатима, сигурно је да није реч о обради племенитог метала, већ о изради грнчарије.

У средњовековним изворима поред термина грнчар, срећу се и под термином *лончари*, а у преводу Синтагмата Матије Властара под термином *плитоделије*, што је дослован превод са грчког.⁵⁸⁸ О њиховим израђевинама сведоче бројни налази кухињског посуђа са више археолошких истраживања: Градине–Трешњевица, Стапара, Солотуше, Св. Ахилија у Ариљу, али и још необјављени налази са Ужичког града.

У првом попису 1476. убележени су у седам села: Скрапеж, Рибаш, Израл, Буковица, Лелићи, Вуковине; Биоска. Касније се јављају још само у попису из 1528. године: Марковица и у попису из 1536. у селу Копање.⁵⁸⁹

На простору Моравице регистровано је неколико **шустера**, односно обућара. Назив шустер, као и снајдер одомаћио се у српском језику под утицајем Саса. Тако су 1476. године убележени у селима: Годљево, Мрагутин, Горњи Гугаљ, Јунаков Поток, Бегојаница, Зборишница, Вељановци; Пожега.⁵⁹⁰ У средњем веку обућу су израђивали *џнгари* или *џегари*, чије је име грчког порекла, словенско име је *цревљари* и *опанчари*.⁵⁹¹

---

⁵⁸⁷ Аличич, *Пописи* I, 34, 55.

⁵⁸⁸ *Занати*, ЛССВ, 215 (С. Ћирковић).

⁵⁸⁹ Аличич, *Пописи* I, 36, 52–3, 101, 120–121, 126, 132; Аличич, *Пописи* II, 128, 398..

⁵⁹⁰ Аличич, *Пописи* I, 28, 44, 49, 67, 68, 71, 73, 257–8.

⁵⁹¹ *Занати*, ЛССВ, 216 (С. Ћирковић).

Међу онима који су обрађивали кожу, али су морали имати и дрводељске вештине, спадају **седлари**. Велика раширеност коња и магарца као товарних животиња и животиња за јахањем изискивала је и велику производњу седала и самара, ипак забележени су само 1476. године у Тахору.⁵⁹²

Подела рада између полова, подразумевала је женску делатност при изради одевних предмета од вуне, лана и конопље. Већ је истакнуто да су у појединим селима постојале ваљавице — инсталације за ваљање сукна. Са развојем израде тканина, специјализоване послове преузимају мушкарци, тако су **кројачи** забележени 1476. у селу Шипкун и 1528/30. у Коњској Рики.⁵⁹³

Дунђер, односно зидар помиње се само 1536. у селу Книће.⁵⁹⁴ Иако се изриком не помињу морали су постојати каменоресци или каменосјечци, односно каменострижници, као се помињу у једном извору 16. века. Они су поред грађевинарства, израђивали камене жрвњеве, али и луксузније надгробне споменике.⁵⁹⁵ Могуће да је и **Млинар** забележен само у Дрежнику 1476. године, био израђивач камена за воденице, а не њен власник.⁵⁹⁶

У групу грађевинских делатности, које нису забележене, а које су морале постојати били су **дрводеље** и **тесари**. О њиховој делатности индиректно сведочи српска кућа брвнара, чија традиција израде је трајала све до 20. столећа.

Занатлије за израду дрвета били су и **колари** и **бачвари**. Тако је у селу Буковица забележени Никола Чабар— вероватно израђивач чаброва, односно каца тј. бачвар или пинтер. Забележени су још и: **чешљар**, **лукар** и **групар(?)**.⁵⁹⁷ Лукар би био једини регистрован из групе оружара, специјализован за израду лукова, док би чешљар израђивао чешљеве. О уско специјализацији појединих занатлија сведоче ове, једино регистроване занатлија на тлу Моравица, који су своје производе израђивали од рога и дрвета.

---

⁵⁹² Аличих, *Пописи* I, 55.

⁵⁹³ Аличих, *Пописи* I, 83, 535.

⁵⁹⁴ Аличих, *Пописи* III, 452.

⁵⁹⁵ *Занати*, ЛССВ, 215 (С. Ћирковић).

⁵⁹⁶ Аличих, *Пописи* I, 70.

⁵⁹⁷ Аличих, *Пописи* I, 120–21.

Под већ описаним општим термином Мастор, среће се један занатлија 1476 у селу: Вуковине?.⁵⁹⁸

Дијак се ретко јавља и оба пута је забележен син Дијака–1528. у Нигришорима и 1572. у Рашановцима.⁵⁹⁹ Можда је у оба случаја реч о имену оца, а не о његовом занимању.

На развијеност и раширеност појединих занате указују и имена појединих села у Моравицама. Име села **Мађер** указује на средњовековно порекло и куварска задужења његових становника.⁶⁰⁰

Сеоске занатлије своју делатност темељиле на сопственим сировина биљног и животињског порекла и донекле на бази рударске производње и у највећем броју случајева задовољавала сопствене потребе. Само су се одређени производи представљали вишкове и изношени на тржиште. Мањи број занатлија и помоћне радне снаге био ангажован на војним пословима за потребе Царства.

Сеоски занати:⁶⁰¹

	1476.		
	село	убикација	занати
1	Годљево	Годљево	син шустера
2	Сичо Рика	Сеча Река	ковач
3	Расточица		ковач
4	Кладаруп	Стојићи ?	златар, ковач
5	Скрапеж	Косјерић	син ковача 2; син грнчара
6	Глувац Поток	део Ужица	син ковача
7	Мрагутин		шустер
8	Душковац	Душковци	син ковача
9	Д. Добриња	Д. Добриња	ковач
10	Г. Гугаљ	Гугаљ	шустер
11	Каменица	Каменица	ковач

⁵⁹⁸ Аличих, *Пописи* I, 126, 194 .

⁵⁹⁹ Аличих, *Пописи* II, 137; Аличих, *Пописи* III, 408.

⁶⁰⁰ Опширније: *Мађунци*, ЛССВ, 379–380 (Ђ. Бубало).

⁶⁰¹ Према: Аличих, *Пописи* I — III.

12	Севојна	Севојно	ковач
13	Рибаш	Рибашевина	ковач 2; грнчар
14	Тахор	Таор	седлар; златар (ратаји)
15	Парамун	Парамун	син ковача
17	Дреновце	Дреновци	ковач
18	Јунаков Поток	део Ужица	шустер
19	Бегојаница		шустер (ратај)
20	Дрежник	Дрежник	млинар (ратај)
21	Зборишница	Збојштица	син шустера
22	Вељановци	Вељаново	ковач, шустер, ћудер?
23	Д. Висибаба	Висибаба	ковач
24	Котљевац		ковач
25	Шипкун?	Шенгољ	кројач
26	Коневић, део	Никојевићи (Равни)	ковач
27	Коновић, део	Никојевићи (Равни)	син ковача
28	Врбица=Врбава	Врбица(Вране)	ковач
29	Гривац?		ковач
30	Дута		син ковача 2
31	Израл (Варна)	Варда	грнчар
32	Биоско	Биоска	ковач
33	Лелићи	Лелићи	грнчар (ратај)
34	Вуковине		мастор; грнчар
35	Каран део	Каран	ковач
36	Биоска	Биоска	грнчара 2 (ратаји)
37	Зборишница	Збојштица	ћудер ?
38	Трбково	Трипкова	ковач
39	Лисице	Лисице код Лучана	ковач
40	Губеровац	Губеревци	ковач
41	Лисовићи?		ковач
42	Пожега	Пожега	шустер 2; син ковача
	1528.		
1	Г. Гуча	Гуча	син ковача
2	Д. Котражица	Котража	син ковача
3	С. Котражица	Котража	син ковача
4	Нигришор	Негришори	син дијака
5	Марковица	Марковица	син грнчара
6	Шандра?		син ковача

	1528/30.		
1	Бојанов Поток		син ковача 4
2	Коњска Рика	Коњска Река	кројач
3	Г. Скрапиже	Косјерић	син ковача 2
4	Бежиково		син ковача
5	Дуги Рожи	Роге	син ковача
6	Попова Рика	Попова река	син ковача
7	Г. Качар	Качер	син ковача
	1536.		
1	Кобање		баштина у поседу сагракчије
2	Јунаков Поток	Део Ужица	4 сина ковача
3	Г. Срапежи	Косјерић	син ковача
4	Книће	Каона ?	син ковача; дунђер
5	Д. Гуча	Гуча	син ковача
	1572.		
1	Рашановци		син дијака

Градска привреда

Са османским освајањима у градским срединама развијају се оријентални занати, којима су се првенствено бавили муслимани. Положај становника је био много повољнији у граду него на селу. Раја је у граду плаћала личне, државне и феудалне порезе, а натуралне само у случају обраде земље изван градске територије. Личних пореза често је била ослобођено муслиманско становништво, док је хришћанско становништво бригом о одржавању и поправци тврђава било ослобођено намета познатих под именом аваризу диваније и текјалифи урфије.⁶⁰²

Градска привреда на тлу Моравица, своди се на град Ужице. Ужице је најпре уписано као сеоско насеље, , што значи да се његово становништво бавило сеоском привредом, да би 1516. Ужице постало центар истоимене нахије, са статусом касабе и значајан административни и трговачки центар, на раскрсници важних путева.

⁶⁰² О. Зиројевић, *Ужице до 1683. године*, УЗ 2 (1973), 41–2; Зиројевић, *Град и нахија*, 192.

Иако се становништво бавило и пољопривредом од овог времена Ужице се уздиже као занатски центар. Са развојем града као муслиманског средишта, издижу се службе везане за верске потребе у џамијама: имам и мујезин, хоџа, халифа — помоћник хоџе и хатиб — муслимански проповедник. Са развојем града свака махала, односно џамија имала је по једног имама и мујезина. За извесне верске групе, односно дервише сазнајемо индиректно преко уписаних њихових синова — син дервиша и син бекташа.

Међу интелектуалним занимањима убележен је један писар и два лекара (имеџи, табиб), а за потребе суда радио је мухзир — судски извештач.

О значају трговине у привредном животу сведочи постојање посебног закона (кануме) за тврђаву Ужице. Роба која се продавала на ужичком тргу је била локалног порекла: риба, сир, уље, житарице, стока, животињске коже, масло, восак, мед, чизме, вино, медовина, текстил — чоја, сукно, ћебад, платно, гвожђе и гвоздени производи, импортовани со и пиринач.⁶⁰³ На развијени трговачки промет сведочи постојање телала — јавних извикача, оглашавача, добошара, као и постојање бакала и угоститељских занимања бозације и халвађије, односно сластичара. Поред њих било је пекара, млинара, куvara (мађер), касапа.

Захваљујући богатству у стоци овог подручја, Ужице је остало значајно кожарско средиште све до 19. века. Са повећањем броја становника расте и број занатлија у чаршији. Највећи број бави се обрадом коже: кожари (табаци, дебаги), крзнари (ћурчије), сарачи, уздари (лицани) и израдом обуће: чизмари (музедузи), папучари (пашкамџија хафаф) нануланџије, опанчар... Бројни су били и кројачи (хајати, терзије) и они који су израђивали разноврсне одевне предмете: мутап (занатлија који израђује предмете од костријети); кечеџија (сукнар) — првенствено израђује капе, али и огртаче, кабанице и друге сукнене израђевине; фераш (израђивач простирки); кафџија (израђивач кафтана); јорганџија (халач); дугмеџије, самарџије. О преради вуне најречитије говоре ваљавице, којих је 1516. била свега једна,

---

⁶⁰³ Војанић, *Turski zakoni*, 21–25.

1528/30.– 5, а 1536. године, чак шест.⁶⁰⁴ Касније се бележе као ступе, 1560. радило је 25 ступа, а 12 година касније 27.⁶⁰⁵

Осим ковача (хадада), знатан је број заната изведен од овог занимања: златари (зергер), налбанти (поткивачи коња), бравари (челенгери), кемењери (израђују лукове за стреле).

Грнчарске предмете израђивали су грнчари (сагракчије), бакарне, калајисане казане–казанције, а стаклене, један стаклар (цамџија). За грађевинске послове били су специјализовани зидари (дунџери); клесари; столари и тесари (неџери); затим одунџија (дрвар) и помоћни радници (иргати).

Убележена су и нека војна звања: улуфеџи (који се брине за плаће војника, обично јаничара) и субаша. У мањем броју регистровани су и старетинари (ескиџија), берберин, сапунџија, баждар (убирач баждарине на пијаци); транспортом су се бавиле кириџије.

Значај Ужица као млинарског средишта полако расте од три млина, колико је било 1476. године, преко 6 (1516.), 13 (1528/30.) једног пада 1536. године, када их је било 11, од чега већина запуштених.⁶⁰⁶ Нагли раст млинова исказује податак да је 1560. радило 49 воденица, а 1572. чак 52 воденице, што све говори о великој производњи житарица.⁶⁰⁷

Од занатских израђевина нарочито се истицао сахтијан, жуте и тамнозелене боје, раван оном из анадолског града Битлиса, затим повези за књиге, као и позлаћене и гравиране мастионице за писаће столове.⁶⁰⁸

Занатлије у Ужицу се нису разликовали од градских занатлије широм Царства. Били су организоване у еснафе, о којима нема довољно података. Занатлијама и дућанџијама било је забрањено да се одевају у скупочено одело горњих класа.⁶⁰⁹ У вези са еснафима је занимање ћехаја, који је уписан 1516. као ћехаја сарача,

⁶⁰⁴ Аличић, *Пописи* I, 345, 485; Аличић, *Пописи* II, 354.

⁶⁰⁵ Аличић, *Пописи* III, 52, 275.

⁶⁰⁶ Аличић, *Пописи* I, 259, 345, 485; Аличић, *Пописи* II, 354.

⁶⁰⁷ Аличић, *Пописи* III, 52, 275.

⁶⁰⁸ Зиројевић, *Град и нахија*, 194.

⁶⁰⁹ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак, 106*. Детаљније о еснафима у Османском царству, видети: Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974, 216–217.

очигледно нека врста протомајстора. У каснијим пописима уписане су ћехаје махала, што изгледа није више имало везе са занатством.

Две чаше из НМ Ужице 16. столећа указују на домете домаћих златара, можда баш из Ужица. Једна са чистом хришћанском симболиком насталом под утицајем византијске уметности, а друга са декоративним елементима насталим под утицајем исламске уметности (Т. 14/4–5).⁶¹⁰

Турску оружану силу помагале су и занатлије које су се бавиле оправком градских зидова. То су пре свега били зидари, клесари, тесари, пушкари, самострелари, који су, за своју службу уживали одређени пореске олакшице. Цемат (јединица) милемереметчије, како су се звали у Ужицу је бројала 1572. године 44 породице, касније у доба султана Мурата III (1574 — 1595), тај број опада на 36. Реч је о хришћанима који су живели у самом Ужицу, а давали су феудалне дажбине и државне порезе саобразно шеријату, а били су ослобођени аварзи диваније и текјалифи орфије.⁶¹¹

Укљученост овдашњег становништва у ратне напоре Царства, огледа се у обавези Ужичана да у вези са походом Сулејмана на Угарску 1566. године санцак–бегу у Београду помажу при прављењу лађа и снабдевању хране.⁶¹² У ужичкој касабии било је људи који су знали производити барута, тако је 1571. смедеревски санцак–бег коме је било заповеђено да припреми барут за Херцег–Нови, предложио Порти да се обавезе пренесу на Ужице.⁶¹³

Трговина у градским центрима била је регулисана веома прецизним законским одредбама. Висина ресума одређивана је законом понуде и потражње и за претпоставити је да се цена робе на панађурима у Моравици разликовала од цена у осталом делу Санцака, па и између пијаца у оквиру Моравица. У опширном дефтеру из 1516. године убележен је, између осталих прописа и посебан закон за тврђаву

⁶¹⁰ Г. Томић, *Касносредњовековне чаше из Народног музеја у Титовом Ужицу*, УЗ 2 (1973), 49–61.

⁶¹¹ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 148.

⁶¹² Т. Поповић, *О догађајима у Београду у време аустријско–турског рата 1566*, ГГБ 7 (1960), 40.

⁶¹³ Б. Храбак, *Трговачки град Ужице у ратним збивањима од средине 15. до краја 18. века*, УЗ 8 (1979), 7 (=Храбак, *Трговачки град Ужице*); Б. Храбак, *Упућеност робне привреде на Средоземље (XV–XIX век)*, у *Историја Титовог Ужица I*, Ужице 1989, 229 (=Храбак, *Упућеност робне привреде*).

Ужице, који је уважавао специфичност овог трга, док се за поједине ресуме изричито каже да се узимају „према кануну Смедерева“.⁶¹⁴

Прописи за тврђаву Ужице:

1. Од сваког товара житарица који дође на трг ради продаје узимају се две аспре; ако буде мање (од товара), прорачунава се према (тим) двама аспрама.
2. На две овце узима се једна аспра, а пошто их месар закоље, на 4 овце једна аспра. Од јагњади се не узима ништа све док се не стригу и не прикључе овцама, тада се узима дажбина за овце. Од једног вола узимају се две аспре, од једне краве једна аспра; ако их купац узме и води, он исто даје на поменути начин
3. Од једне говеђе коже узима се једна аспра, од товара овчијих кожа који се унесе или изнесе две аспре. За једну свињу узима се једна аспра, а за ону која се одводи такође се узима једна аспра.
4. Од товара соли, меда, масла, зејтина, пиринча и сира, као и од товара гвожђа (узимају се) по две аспре, а ако се ово поменуто изнесе, по две аспре. Од три гвоздене полуге па до пет гвоздених полуга узима се једна аспра. ако дођу производи од гвожђа. од једног њиховог товар (узимају се) по две аспре. Али ако се извози гвожђе за лемеше, од сваког комада(гвожђа) узима се једна аспра.
5. Ако уље за осветљење стигне товаром (узимају се) две аспре, ако га буде мање, прорачунава се према томе.
6. Ако дође чоха, узимају се од једног товар две аспре. Али ако дође чохација да прода нешто мало чохе и оде, ништа не даје за баждарину; даје, међутим, најамнину за дућан у коме је одсео. Од товара кабаница узимају се две аспре. Ако се продају два пара чизама, од купца се узима једна аспра. Од ланеног платна (узимају се) две аспре. Од платна за једну кошуљу (узима се) једна аспра; Од товара лана две аспре, обојеног или необојеног које зову сукно. А сем тога од једног донлука од влашког ћебета (узима се) једна аспра.
7. Ако месар закоље говече, узима се једна аспра. Од мешине масла чија се цена креће од 15 до 40 аспри (узима се) једна аспра, од товара рибе две аспре. Од

---

⁶¹⁴ Bojanić, *Turski zakoni*, 21–25.

пребројаних риба и јаја, црног лука и ораха, репе и томе сличних намирница које не стигну у товару не узима се ништа. Од товара воска узимају се две аспре.

8. Ако дође вино у бачви, узима се 15 аспри, а ако га купац прода, даје (исто) 15 аспри. Ако се од једног товара меда направи медовина и прода, дају се две аспре. Али онај ко не прода не даје ништа.

9. Тврђавска посада и други дају по две аспре од својих башта које се налазе изван старог шанца.⁶¹⁵

Текст прописа за тврђаву Ужице из 1528–1530. године истоветан је у погледу садржине са прописима из 1516. године, што значи да су закони остали на снази у неизмењеном облику за све време које у раду разматрамо.⁶¹⁶

На основу самих прописа, чије се прве одредбе односе на пољопривреду очигледно је да је тај део Смедеревског санцака био настањен становништвом које се највише бавило земљорадњом и сточарством. Прописи су јасни и не захтевају додатна објашњења разумевање прописа битно је донлук код изузетно цењеног влашког ћибета имао 3,6 м дужине, односно 6 терзијских аршина по 60 цм.⁶¹⁷

Могуће је да су и неки прописи који су се тicali Смедерева и Београда били на снази и у Ужицу. У кануму за јавно складиштење робе у Смедереву и Београду из 1536., донета су правила да се ништа не узима од оних који било у пазарни или неки други дан из околине донесу у чанцима или ћуповима мање количине меда или масла, те да кадије морају да спрече ако неко насилно од њих покуша да узме ресум. Такође је било предвиђено да ако с времена на време у колима дође суво воће, кантарџија треба да узме од сваких кола по шест акчи ресума, док баждару није по закону ништа припадало.⁶¹⁸ Очигледно је да је било злоупотреба на прописи који су се подразумевали, због чега су унети у канун.

Укупан приход од Ужица 1516. године износио је 14.786 акчи, од чега је део од тржне царине, нијабета, свадбарине, пореза на бурад и глоба био 4350, а од пјацирине 800 акчи. Са развојем града расли су и приходи, Тако да је од укупног

---

⁶¹⁵ Војанић, *Turski zakoni*, 23–24.

⁶¹⁶ Војанић, *Turski zakoni*, 37.

⁶¹⁷ Војанић, *Turski zakoni*, 141.

⁶¹⁸ Војанић, *Turski zakoni*, 40.

прихода од 21000 акчу приходи су на име такси на ихтисаб износили 1800, а од такси на тржну царину нијабет, свадбарина, порез на бурад и глобе 9000 акчи. Пазар се одржавао на два места.⁶¹⁹ Године 1536. године од укупног прихода Ужица, на име прихода од тржне царине, нијабета, свадбарина, порез на бурад, глобе и другог убирано је 10000 акчи.⁶²⁰

Средином 16. столећа у Ужицу се одржава годишњи вашар, могуће од раније, тако да 1560. приход од тржне таксе, вашара, младарине, новчаних глоба и пореза на бачве износи 36 948 акчи, уз 6200 акчи од такса за ихзар и ихтисаб и пјацарину. Следећим пописом из 1572. приходи од ихзара и ихтисаба и пјацарине су остали исти, али приход од тржне царине, дрварине, свадбарине, пореза на бурад и тежих преступи смањио се на 21000 акчи.⁶²¹

Повољан утицај на трговину остварен је освајањем Будима (1541. године) и Темишвара (1552), јер је повећана безбедност на путевима и рекама, а јединствени царински систем Царства проширио се на панонска пространства.⁶²²

Поред занатства, у Ужицу се одвијала и трговачка делатност. Трговина у руралном окружењу, потпуно је зависила од сеоске привреде, јер се ослањала на сеоске ресурсе и трговину артиклима произвођеним на селу или за потребе села. Иако су се трговином бавили и домаћи људи, углавном муслимани, разматрање трговине у Моравицама није могуће без помена улоге дубровачких. Ужице је, као и друге средишње и западне области Балканског полуострва, било упућено на Јадран, због чега дубровачка архивска града пружа највеће могућности за проучавање робне привреде ужичке регије као и транспорта преко Ужица.⁶²³

Први дубровачки архивски податак о Ужицу већ је изнет и односи се на 1455. годину. Јула те године Прибила Мађушић из Тјентишта оптужио је Стјепана,

---

⁶¹⁹ Аличич, *Пописи* I, 345, 480.

⁶²⁰ Аличич, *Пописи* II, 356.

⁶²¹ Аличич, *Пописи* III, 52; 274.

⁶²² Р. Тричковић, *Београд под турском влашћу 1521–1804. г.*, Зборник за оријенталне студије САНУ 1, Београд 1992, 99.

⁶²³ Б. Храбак, *Упућеност робне привреде*, 227.

Радовановог нећака, да је његовог сина Божидача — с којим је у друштву путовао из Београд, у Скрапежу код Ужица — убио и опљачкао његово сребро и новац.⁶²⁴

Ужицу је представљало караванску станицу и транзитно подручје. За превоз роба од Дубровника до Београда узимани су крамари и кириције. Вести о већем броју крамара у Ужицу показују да је у Ужицу била караванска станица, тако су се на списку дужника једног Дубровчанина нашли и неки Ужичани 1597. године, од којих је један енглеских тканина (каризеја) и даље их препродавао у Ужицу или по селима.⁶²⁵

Подаци са почетка 17. столећа о луксузној роби, која се превозила, само указују да је оваква роба стизала на наш простор и пре првих помена, односно и у време које се тиче нашег рада. Тако је 1604. године преношено вино, агруми и друге посласице, а 1608. године Рашко (Раше) крамар је преносио и једну количину бисера и тканина.⁶²⁶ Иако транзитна зона део ове робе доспевао је и на трг у Ужицу.

У Ужицу је било људи који су своју пословну егзистенцију видели у коњарству; где су се коњи специјално гајили за извоз или за каравански саобраћај, Алија Хусеиновић, на пример, продао је 1578. године десет коња једном апулијском трговцу.⁶²⁷ Сигурно да је и раније било случајева овакве трговине.

О прометном значају Ужица говори и присуство „пенеза“ сребрног новца из Хабзбуршке монархије у Ужицу око 1582. године.⁶²⁸ Такође, мањи број новчића из збирке НМ Ужице припада времену 15. и 16. столећа.⁶²⁹

Ужичка привреда била је у трговини 16. и 17. века позната по своја три изворна производа: кожи, воску и тзв. склавинама. Вуна ће заузети доминантно место тек у 18. столећу. Коже су са ужичког трга одлазиле у Дубровник, Сплит и у

---

⁶²⁴ М. Ј. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку*, књ. 2, Београд 1958, 63–4; Б. Храбак, *Дубровачки трговци у Ужицу средином и у другој половини 16. века*, УЗ 4 (1975), 65 (=Храбак, *Дубровачки трговци*).

⁶²⁵ Б. Храбак, *Ужице као транзитно средиште у XVI и XVII веци*, УЗ 12 (1983), 60 (=Храбак, *Ужице*).

⁶²⁶ Храбак, *Ужице*, 59.

⁶²⁷ Храбак, *Ужице*, 60.

⁶²⁸ В. Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI–XVIII век)*, Београд 1970, 155; Храбак, *Трговачки град Ужице*, 11.

⁶²⁹ Реч је о турском, аустријском, немачком, шпанском и пољском новцу, али без података о месту налаза или о томе како су доспели у музеј: *Метални новац Европе од XV до краја XIX века, из нумизматичке збирке Народног музеја–Ужице*, каталог изложбе, Ужице 2003, 25, 27, 36, 38, 39.

италијанске градове као сирове, волујске и као штављене и бојене коже: козје (кордован, сахијан) и овчије (монтонине). Дубровчанин из Ужица Радич Тепавац купио је 1558. Луки Димитровићу из Дубровника кордовану и монтонина за 650 дуката. Комисионар новопазарски трговац Алојза Диљатија примио је (пре 1582) од једног агента београдског трговца исте робе у вредности од 500 дуката, с намером да се роба извезе у Венецију. Изгледа да је исте производе на ужичкој пијаци куповао и Мостарац Осман, повезан са Иваном Б. Наљешковићем из Дубровника, који је неке тканине на Османов рачун послао у Ужице.

Количине говеђих кожа које су одношене из Ужица биле су доста значајне и мере се хиљадама. Један трговац се 1574. обавезао да извезе 3 040, односно 3 300 комада кожа. Само највеће пијаце те врсте сирових кожа (Добруца, Варна, Родосто) показивале су тада веће количине у испорукама.⁶³⁰ На основу архивске граде из Анконе и посебно писма Бартоломеја Борданија, „ужичке коже“, поред београдских и видинских, представљале су основни тип коже према коме се одређивала цена и квалитет.⁶³¹ Шимун Држић, Дубровчанин са пословном базом у Скопљу, транспортовао је 1616. преко Ужица за Дубровник 10.087 волујских и крављих кожа.⁶³²

Осим транзитног центра, радионицама за обраду кожа у Ужицу сведочи велики број занатлија овакве оријентације, што је подразумевало широки сточарску базу.

У погледу склавина, тј. вунених покривача, Ужице је било најпознатије тржиште у Србији „*Sclavine pelose di Vsiz*“ биле су, изгледа, дугачке кабанице–пелерине” (без рукава), тако начињене да је вунени део руна служио као постава. Те дугачке пастирске „бунде” биле су тражене, како у Дубровнику тако и даље на Средоземљу. Тако се један Јеврејин обавезао (1574) да ће здравственој служби у

---

⁶³⁰ Б. Храбак, *Дубровачки трговци*, 77.

⁶³¹ Храбак, *Упућеност робне привреде*, 229.

⁶³² Храбак, *Дубровачки трговци*, 76.

Дубровнику продати рунасте покриваче кад буде куповао зимску одећу за сиротињу.⁶³³

Восак у Ужицу су обично куповали страни трговци, мање Дубровчани. Неки Босанци су (1566) у Ужицу за једног извозника у Дубровник набавили воска за 30 свитака. Извозни карактер вароши показује и присуство емина у последњој декади 16. века, који је био у пословним односима са дубровачким трговцима, за које је набављао извозне продукте.⁶³⁴ Предност Ужица биле су цене сировина и полупроизвода у 16. столећу –Ужице је било за трећину па и половину цене јефтине од Београда, кад је реч о прехранбеним артиклима. И локалне мере у Ужицу биле су веће него другде, тако је мерица за зрневље имала 30 ока, док је просечна „кила” садржавала 18–22 оке.⁶³⁵

И о домаћим муслиманским трговцима сазнајемо из дубровачке грађе. Тако, 1588. године сазнајемо за Пирија Ахметовића, а у једном конзорцију турских трговаца, била су и двојица Ужичана (Ахмед и Хаци–Баши), који су изнајмили (1591) један дубровачки брод (галеон) за пренос бибера, воска и кожа у Венецију; восак и коже су преузете у Ужицу и Фочи, док су бибером пословали Солуњани. Директно повезивање са пијацом у Венецији сведоци о знатној снази ужичких муслиманских трговаца у 16. веку.⁶³⁶

На транзитни карактер Ужица као насеља упућује и доста и страних трговаца, који одседају у великом броју ханова, док се у караван-серају коначило бесплатно и смештао велики број људи и коња.⁶³⁷ Један Јерменин, пет Турака и један турски трговац из Ужица (Зулфикар) превозили су кордован, говеђе коже и камиље руно у град на венетским лагунама (1592).⁶³⁸ У вароши није било стално настањених Јермена него само једна јеврејска махала и једна махала Латина (који нису били ни Млечани ни Мађари), а било је свакако Дубровчана и босанских католика. Крајем 16. века пред јеврејским судијама у Солуну покренута је парница због крађе робе из

⁶³³ Храбак, *Дубровачки трговци*, 77–78.

⁶³⁴ Храбак, *Трговачки град Ужице*, 11.

⁶³⁵ Храбак, *Трговачки град Ужице*, 8.

⁶³⁶ Б. Храбак, *Трговачки град Ужице*, 9; Храбак, *Упућеност робне привреде*, 230.

⁶³⁷ Храбак, *Упућеност робне привреде*, 228; 230.

⁶³⁸ Храбак, *Трговачки град Ужице*, 10.

складишта у Ужицу из чега сазнајемо за магацине робе неких Јевреји из Никопоља.⁶³⁹

Ужице и суседна трговишта ушла су у мрежу путујућих дубровачких трговаца у другој половини 60–их година 15. века. Код неког Вукића Дрмановића из Рујна један приморски трговац (пре 1467) остављао је сакупљени восак и доносио је сребрне чаше и другу увозну робу.⁶⁴⁰ Међу дужницима познатог дубровачког извозника у Србији Радохне Радовчића (1470) забележена је и жена хазнадарова, хоцина супруга и један златар муслиман. Јасно је да су у Ужицу боравили представници већих, а не само локалних власти. Записи указују и на рани почетак исламизације међу припадницима најугледнијих заната.⁶⁴¹

Ужице је већ крајем 16. века морало бити као муслиманско варошко насеље. На једном списку дужника из 1593. године налази се готово целокупан османлијски управни и друштвени апарат из места.⁶⁴²

У Ужице су навраћали и пословали нешто касније не само дубровачки трговци из Београда него и они из Сарајева. Јосип Маринов, звани Персона, чак је и становао у обе вароши; а 1561. и следеће године узимао је робне кредите у Дубровнику.⁶⁴³

Архивске вести о првим стално насељеним дубровачким трговцима у Ужицу односе се на 40–те године 16. столећа, када су, изгледа, после турског освајања Будима, стигли први дубровачки насељеници у Ужице. Дубровачка трговачка насеобина у Ужицу није била бројна. Тако је 40–их година 16 века забележен један трговац; 50–их година — четири; 60–их година — шест; 70–их година — седам, 80–их година — три и 90–их година — пет трговаца.⁶⁴⁴

---

⁶³⁹ Храбак, *Трговачки град Ужице*, 9.

⁶⁴⁰ Храбак, *Трговачки град Ужице*, 7.

⁶⁴¹ Храбак, *Трговачки град Ужице*, 7.

⁶⁴² Храбак, *Трговачки град Ужице*, 10.

⁶⁴³ Храбак, *Упућеност робне привреде*, 231.

⁶⁴⁴ Храбак, *Упућеност робне привреде*, 231.

Изгледа да Ужице као прометно место до 1530. године није значило много, јер Ужице није било на путу европских посланстава или путника који су долазили са севера и запада. О Ужицу нема помена ни у извештајима католичких визитора.⁶⁴⁵

Први дубровачки трговци јављају се 40-их година 16. века, пре тога није било дубровачке трговачке насеобине, већ су поменути трговци навраћали због краткорочних трансакција.⁶⁴⁶ Први и неко време једини стално насељени Дубровчанин у Ужицу био је Радич Ивановић, звани Тепавац, родом из Драчевице крај Херцег-Новог. Њега дубровачка пословна акта већ 1548. године ословљавају као „mercator“, тј. тада је већ био самостални пословни човек и носилац фирме. Педесетих година Тепавац је извозио продукте ужичке регије у Венецију, пословање је повезао и са Београдом и са Новим Пазаром. У Ужицу је пословао све до 1571. године. Дубровчани у Ужицу, који су се могли упустити у пословање са родним градом, пословно су почињали од њега, користећи његов капитал и пословне везе.⁶⁴⁷

Његови синови Иван и Никола били су такође трговци у Ужицу. Иван је, иако је у првој половини 70-их година пао под стечај, његова просечна годишња зарада прелазила је 380 дуката. Он и његов брат Никола закључили су трговачко друштво, компанију која је водила послове и у Београду, имала дужника по целој Угарској и Србији и непосредно била повезана са Анконом. Капитал овог конзорција достигао је своту од 12 000 дуката. Иван је пословао у Ужицу пуне три деценије до своје смрти (1563–1593). Кад је умро, пословни капитал му је износио близу 4 000 дуката. Брат му Никола наставио је да самостално послује у Београду.⁶⁴⁸

Педесетих година 16. века у Ужицу су водили самосталне фирме и Павле Вукићевић, Јосип Мар. Персона и Никола Вићенцов.⁶⁴⁹

Из првих година пословања дубровачких трговаца у Ужицу, забележена је поплава насеља 1557. или 1558. године коју је изазвала река Ђетиња, која је том приликом односила и робу малобројних дубровачких трговаца.⁶⁵⁰

---

⁶⁴⁵ Храбак, *Дубровачки трговци*, 67.

⁶⁴⁶ Храбак, *Дубровачки трговци*, 67.

⁶⁴⁷ Храбак, *Дубровачки трговци*, 68–69; Храбак, *Упућеност робне привреде*, 231–232.

⁶⁴⁸ Храбак, *Дубровачки трговци*, 70–71.

⁶⁴⁹ Опширније о њиховом пословању: Храбак, *Дубровачки трговци*, 73.

Међутим немогуће је установити које су тачно године дошли први дубровачки трговци у Ужице, као ни њихов број, јер крупни и узорни трговци нису имали потребе за додатним финансирањем или били предмет судских спорова, те о њима није остало трага у књигама Републике. Исти случај је могао бити и са неким мањим посредницима и трговцима.⁶⁵¹ Карактеристична су задужења дубровачких трговаца из Ужица у родном граду. Најпре су она била изузетна појава и по износу невелика. Из 50-их година постоји само једна облигација на 180 дуката. Сасвим различито од својих колега по другим градовима европске Турске, као да су Дубровчани у Ужицу на старту располагали с довољно властитог обртног капитала, тако да им додатна средства нису била потребна. Такав је закључак само сасвим делимично могао бити тачан, с обзиром да се ради о извесном кашњењу Ужичана у предузимању великих послова. Већ почетком 60-их година стање се променило. Године 1561–65. трговци из Ужица задужили су се у Дубровнику 19 пута. У годинама 1565–1568. Ужице се у књизи дугова јавља 33 пута. За даље четири године, 1566–1571, од Ужица ће имати већи број помена само старе и велике насеобине Београд, Смедерево, Нови Пазар, Ниш и Приштина, што показује значајан полет дубровачких факторија у Ужицу и велике могућности које су вредни Дубровчани у Ужицу гледали да максимално искористе.⁶⁵²

Шездесете и седамдесете године 16. столећа су време бујања младе дубровачке колоније у Ужицу. Најугледнији од Дубровчана у Ужицу који су се подigli 60-их година био је Радич Драгичевић, звани Попо. Служио је најпре Радича Тепавца, а потом је основао радњу („mercator“), док су му у Дубровнику пуномоћници отварали кредит на тканине и другу увозну робу.⁶⁵³ Антун Паскојев, звани Кузин осамосталио се око 1564., кад је узео у најам ђетића; а умро је 1580. оставивши дуг по две обвезнице.⁶⁵⁴

---

⁶⁵⁰ Ј. Тадић, *Дубровачка архивска грађа о Београду*, Београд 1950, 78; В. Храбак, *Prethodna procena klimatskih perioda na Balkanu i okolnim morima i oblastima 1450–1600*, Zbornik FF u Prištini 4, Priština 1967, 29; Храбак, *Дубровачки трговци*, 68.

⁶⁵¹ Храбак, *Дубровачки трговци*, 68.

⁶⁵² Храбак, *Дубровачки трговци*, 68.

⁶⁵³ Храбак, *Дубровачки трговци*, 73.

⁶⁵⁴ Храбак, *Дубровачки трговци*, 74.

Седамдесетих година у Ужицу је вероватно водио послове и Бартол Радов, који је 1574. поставио за пуномоћника ужичког трговца Ивана Радовога. Из године 1573. постоје два писма Марина Наљешковића, писана у Ужицу ради слања неких тканина из Дубровника у Београд. Наљешковић није стално боравио у граду на Бетињи, него је долазио из Београда.⁶⁵⁵ У осмој и деветој деценији 16. века у Ужицу је радио и Стијепо Иванов, након што је десет година (1576–1586) сарађивао са Тепавчевим синовима стичући пословну главницу.⁶⁵⁶

Осамдесетих година број стално настањених Дубровчана у Ужицу се и од 1571., дубровачки трговци за 30 година јављају се само 1576. и 1579. године. Из године 1596. постоји навод о Мату Ивановом који је трговао у Ужицу. Последњих година столећа кућу браће Спинола у Ужицу купио је Марин Риналдо.⁶⁵⁷ Извоз коже браће Спинола из Београда у Дубровник и довоз сукна из Венеције ишао је преко Ужица, преко једног Бобаљевића, који се удруживао са Дубровчанима у Ужицу.⁶⁵⁸

Већ у 17. столећу није било стално настањених Дубровчана у Ужицу, изузев можда Марина Риналда из Београда првих година, али су Дубровчани из Београда долазили на ужичку пијаци и даље, као продавци мануфактурне робе и као купци сточарских производа.⁶⁵⁹

Извозни артикли у овом изразито планинском крају преузимани су за готов новац, а не трампом за мануфактурне производе, као у равничарским, богатијим селима.⁶⁶⁰ То је била и основна слабост тржишта у Ужицу, због чега није остварен већи обрт робе. Ужичко тржиште није могло да апсорбује већу количину скупе мануфактурну робу са Запада, због непостојања широког тржишта. У мањој мери ипак је стизала мануфактурна и луксузна роба.

---

⁶⁵⁵ Храбак, *Дубровачки трговци*, 74.

⁶⁵⁶ Храбак, *Дубровачки трговци*, 75.

⁶⁵⁷ Храбак, *Дубровачки трговци*, 75.

⁶⁵⁸ Храбак, *Упућеност робне привреде*, 233.

⁶⁵⁹ Храбак, *Дубровачки трговци*, 75.

⁶⁶⁰ Храбак, *Дубровачки трговци*, 76.

Срба из околине Ужица практично није било у дубровачким списковима дужника; изузеци су били ретки: Стојан из Хамбара (1593) и неки Никола из Дријевна (на свега 150 акчи).⁶⁶¹

Дубровачка насеобина у Ужицу одржавала је пословне везе, нарочито, са Београдом, али су биле значајне и оне са Новим Пазаром и Босном, нарочито са Сарајевом, мада су Ужичани морали бити присутни и у Сребреници и Тузли. Кад је реч о транспорту говеђих кожа, постојали су и додири са Софијом. Контакт је био најинтензивнији са Београдом. Људи из Београда и они из Новог Пазара су својим обртним капиталом користили могућности на ужичком тржишту, преко трговачких друштава са Ужичанима или, ређе, непосредно. Босански католички трговци Јанко Радов и Франо Лукин били су (1559) повериоци једног Дубровчанина у Ужицу на своту од 309 дуката. Неуобичајен је био начин на који је Влах Мартинис, из Босне слао вуну и кожу (1571) преко Ужица.⁶⁶²

За контакте са Венецијом током 16. столећа указује употреба хартије венецијанског порекла за штампање рујанског Јеванђеља 1537. године, о чему сведочи водени знак „кардиналски шешир“ с контрамарком.⁶⁶³ Вероватно је на исти начин набављан папир и за штампање два дела у Мркшиној цркви 1562. и 1566. године.

---

⁶⁶¹ Храбак, *Упућеност робне привреде*, 234.

⁶⁶² Храбак, *Упућеност робне привреде*, 235.

⁶⁶³ М. Ђорђевић, *Старе штампарије у ужичком крају*, УЗ 4 (1975) 52.

Табела интелектуалних занимања и заната који се јављају у Ужицу.⁶⁶⁴

	Занати	1516.	1528/30.	1536.	1560.	1572.
1	имам	1		5	11	14
2	мујезин	2			11	12
3	халифа				2	
4	хоџа					1
5	хатиб (проповедник)			да	3	2
6	писар			1		
7	син бектеша и син дервиша	1		1		
8	мири (државни службеник)	1				
9	наиб (заступник, пуномоћник кадије)	1				
10	телал (јавни оглашивач, извршилац јавне лицитације)	1			1	1
11	серода (одобаша)				1	
12	мухзир (судски извештач)					3
13	мутевели (управитељ вакуфа)		1			1
14	ковач (хадад)	1	3		7	17
15	казанџија (казгани)				2	
16	кројач (хајат, терзија)	5	18	3	22	5
17	кешгер, кешфер, кешгер, кажгер				5	3
18	пекар (хабаз)				2	2
19	табак (дебаг, онај који штави коже)	10	52	15	86	52
20	челенгер (бравар)		1	да	3	
21	музедуз (чизмар, чизмација)		20		9	4
22	клесар (сенгтраш, каменорезац, ташчија)				8	2
23	ћехаја (старешине еснафа и старешина махале)	1		5	2	
24	ћурџија (ћурчи, курекчи, куркчи)– крзнар		9		2	5
25	сарач– (сарач, седлар и ременар)	10	9	2	7	2
26	самарџија		1	да	1	3
27	калансери? (можда калансуви–капар)				1	
28	касап (месар)	2			1	
29	софи, саки? — дервиш или сака –водоноша				1	
30	халвација		2		2	
31	халач (пуцар, вуновлачар)		1		1	4
32	мутап (мутаф, мујтап, који израђује предмете од кострети)		1		5	12
33	иргат (помоћни радник у грађевинарству)		7		3	5

⁶⁶⁴ Табела је сачињена на основу: Аличић, *Пописи I–III*.

34	столар (нецар, тесар)	1	1	2	4	5
35	баждар (наплаћивач тржне таксе; контролор мера и утега)				1	
36	кираци (кириџија)		3		1	
37	зергер (златар, кујунџија)				1	2
38	бербер (берберин)				1	1
39	лицани (лицами — уздар)		4		1	
40	бакал (трговац)	1	2		3	2
41	налбант (поткивач коња)		2		2	1
42	сапунџија					1
43	кечеџија (кечеџи; кечеџи) — сукнар, ћилимар, капар		1	2		4
44	дуродгер (дургер, дулгер–дунђер, тесар, зидар)		18	да		6
45	шема (воскар, од шем–восак)	1				
46	мумијан –свећар					2
47	фераш (одржавање чистоће у џамији; произвођач простирки)					2
48	кемангер (онај који израђује лукове за стреле–лукар)					5
49	бозалија , бозација		1			1
50	маџер (кувар)					1
51	џаби (џаба)? –оклопник, коњаник	1				1
52	субаша –војни заповедник		1			
53	улуфеџи (који се брине за плаће војника)					1
54	налунеџи?–нануџија					1
55	папуџија (пашкамџија, хафаф)	5	21	да		
56	млинар		5			
57	одунџија (дрвар)		2			
58	ескиџија (старетинар)		2			
59	такиџаџи ?		4			
60	сагракчи (сакрагџија, грнчар)		12	да		
61	ипетуџа ?		1			
62	расап ?		1			
63	имеџи (табиб — лекар)	1	2			
64	дугмеџија		2			
65	опанџи? (опанчар, чарикчи)		2			
66	беваб (вратар, калиџија)		1			
67	чамџија (вероватно џамџија– стаклар)		1			
68	ћумација — ћумурџија?		1			

Рударство

За сада се не располаже историјским подацима за рударску делатност у Моравицама, а детаљнија геолошко–рударска и археолошка теренска испитивања нису вршена са овим циљем. Можда због тога предео Моравица није познат по рудном богатству, иако је простор окружен познатим рударским реверима у Подрињу рудницама око Љубовије и Црнче, на североистоку Рудником, док је на југу област око Студеници богата рудама. Ипак, за претпоставити је да је и у овом крају је сигурно било рудника који су коришћени још од најстаријих времена. Рудници забележени у турској епохи Тахор и планина Чемерно, вероватно коришћени и током средњег века.

Упркос важности у првим деценијама османске власти на простору некадашње Деспотовине рударство доживљава стагнацију. Одлуком Порте сви рударски центри у Царству ушли су у састав султановог хаса. У другој половини 15. века, организација пословања у српским рударским центрима у највећем броју случајева била је поверена пре свега дубровачким, а затим которским и италијанским закупцима. Такав начин пословања није доносио очекиване резултате.⁶⁶⁵

У односу на старо српско рударство производња и промет метала у оквирима османског економског система добила је сасвим нову организацију форме и битно измењену структуру пословања.⁶⁶⁶ Највећа промена у пословању огледала се у забрани слободног промета односно трговине укључујући и извоз метала и руда не само са територија под султановом непосредном влашћу, већ и из вазалних држава. Таква мера битно је допринела стагнацији рударства, иако су и поред забране, у другој половини 15. века, у Дубровник, на пример, путем кријумчарења, пристизале одређене количине сребра.⁶⁶⁷

Забрана промета метала и руда и преусмеравање њихове производње према војним радионицама и државним ковницама природно је водила даљем опадању

---

⁶⁶⁵ С. Ђирковић, Д. Ковачевић–Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002, 146–149 (=Старо српско рударство).

⁶⁶⁶ Т. Поповић, *Привреда у XVI и XVII веку*, ИСН III/1, Београд 1994, 576 (=Поповић, *Привреда*).

⁶⁶⁷ *Старо српско рударство*, 147.

производње у оквиру ове привредне гране и заустављању процеса рада у појединим рударским центрима.⁶⁶⁸ Осамдесетих година 15. века Порта је предузела енергичне мере да повећа економичност производње у рудницима, што је дало одређене резултате.⁶⁶⁹

Први османски законски прописи који се односе на рударство донети су у време султана Сулејмана Величанственог 1536. године, а ослањали су се на прописе садржане у старим српским законима, пре свега у Закону о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Циљ је био да се побољша положај рудара, односно да се смањи самовоља емина, због чега је њихов рад стављен под надзор кадија.⁶⁷⁰

Без обзира на све предузете мере за унапређење рударства је остало затворена привредна грана намењена задовољењу војних и унутрашњих потреба османске државе.⁶⁷¹

Предуслов добром пословању рудника је постојање квалификованих лица за рад у њима и ослањање на околна насеља, која су обезбеђивала снабдевање неопходним намирницама и материјалима и обављала помоћне рударске радове, као што је прављење ћумура и слично. Села која су била укључена у рударску производњу, за ту службу уживала су извесне пореске олакшице. Због важности ове привредне гране и материјалне користи које је она доносили сви рудници су били уписани у царски хас. По освајању, Турци су преузели обучено домаће, хришћанско становништво и наставили рад рудника. На основу сачуваних извора није могуће утврдити прецизне обавезе рудара и добијене пореске олакшице, али чини се да овакво становништво није плаћало харач, а услови су се разликовале од рудника до рудника.⁶⁷²

Како је већ наглашено да у попису Смедеревског санџака из 1476. године недостаје неколико почетних листова који су садржавали попис султановог хаса, због

---

⁶⁶⁸ Поповић, *Привреда*, 576.

⁶⁶⁹ Детаљније о предузетим мерама за сузбијањем стагнације рударства видети: *Старо српско рударство*, 152–157.

⁶⁷⁰ Поповић, *Привреда*, 578; *Старо српско рударство* 174–175.

⁶⁷¹ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 110.

⁶⁷² О обавезама рудара у појединим рудницима види: Зиројевић, *Турско војно уређење*, 209–210.

чега немамо е податке о активним рудницима на посматраном простору. Иако за област земље Моравице на основу посредних података може понешто рећи.

У изворима османске провенијенције, *оџаком* се назива место на коме се производи дрвени угаљ, потребан руднику и топионици.⁶⁷³ Објашњење дажбине која се називала *ресми оџак* налазимо у кануну за руднике Рудник и Црнча из 1516. године. Она гласи: „Ако се у поменутим рудницима Руднику и Црнчи, или у оџацима који њима припадају, пали ћумур, амил рудника узима од сваког оџака по осам аспри ресума. Ако се пали на спахијском тимару, спахију узимају ресум. А од оних влаха који га пале [ресум] узима санџака–бег.“⁶⁷⁴

Из пописа сазнајемо за жељезни рудник Тахор (данас Таор), као такав, обухваћен је пописом 1536. године, али га нема ни пре ни после тога. У попису стоји да је као и остали рудници ослобођено и опроштено од свих ванредних и законских намета. Те године је имало 8 домова, 5 неожењених, једног муслимана и 3 сина спахије. На име десетка од гвожђа које производи раја даје се годишње 1 000 акчи. У селу раде два самокова за које се плаћа по 150 акчи годишње.⁶⁷⁵ У каснијим пописима село Тахор се редовно налази у турским дефтерима, али без назнака да је рудник. У селу Сеча Река, уписан је 1476. године Радоња, ковач, који је вероватно, опслуживао самоков Малоге, муката Малоге. овај самоков се вероватно може повезати са таорским рудником.⁶⁷⁶

Судећи по кануну за Ужице, на овом тргу продавало се гвожђе, гвоздене полуге и алатке од гвожђа и лемеша, а руде гвожђа су највероватније стизало из околних рудника.⁶⁷⁷

Рад у руднику започињао је 21. марта, а завршавао се 8. новембра.⁶⁷⁸ Поред маденција (рудара) у рударску службу били су укључени још ћумурџије, дрвосече, кириџије, и ишчија, као помоћна радна снага који су узимани из редова локалног становништва. Године 1568. наређује се кадијама Крушевца, Новог Пазара, Ужица и

⁶⁷³ Војанић, *Turski zakoni*, 159.

⁶⁷⁴ Војанић, *Turski zakoni*, 25.

⁶⁷⁵ Аличић, *Понуси* II, 252.

⁶⁷⁶ Аличић, *Понуси* I, 32.

⁶⁷⁷ Види: Војанић, *Turski zakoni*, 38.

⁶⁷⁸ S. Rizaj, *Rударство Kosova i susednih krajeva*, Приштина 1968, 140–41.

Чачка да становници ових каза одсад секу дрва и носе у Рудник.⁶⁷⁹ На простору Моравице један број становника већ је морао обављао ову врсту делатности за руднике на Чемерну и Таору.

За рудник гвожђа Чемерно, који се налазио у пожешкој нахији чачанског кадилука, са топионицом и ливницом топовских ђулади, сазнајемо из пописа мартолоса, који су чували рудник.⁶⁸⁰ Пописом из 1560. Смедеревског санцака, сазнајемо да су мартолосе Г. Брекова, Котуловаче и Латвице мартолоси Чемерна, а за остале се каже да су мартолоси рудника, претпостављамо исто рудника Чемерно.⁶⁸¹

Године 1564. скупина стручних радника (ренџбери) и неки емини (државни повереници) узели су рудник Чемерно у трогодишњи закуп, но већ следеће године нису могли да одговоре предузетим обавезама из већ помињаних разлога,⁶⁸² због чега су се 1566. године жалили на Порту.⁶⁸³ Мартолоси који су чували рудник Чемерно 1566. одбили су да плате овчарину, што им је и дато за право од стране Порте, а из тих времена забележени су у руднику Чемерно и случајеви напуштања мартолоске службе.⁶⁸⁴ Занимљиво је да је султанова наредба са бератом упућена босанском, а не смедеревском санцакбегу и вишеградском, а не чачанском кадији.⁶⁸⁵ Због чега се може претпоставити да је рудник у том тренутку припадао Вишеградском кадилуку и Босанском санцаку. На рудник Чемерно се односе и подаци у дефтерима из 1586., на које упућује Васић, што само значи да је рудник радио и након ове године.⁶⁸⁶

Трагови шљаке на које ћемо указати и други материјални трагови, као и извесни топоними указују на средњевековно рударење. И одређена пракса везана за производњу ђумура, није одвојива од производње руда и треба је посматрати у

---

⁶⁷⁹ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 210–211.

⁶⁸⁰ М. Васић, *Мартолоси у југословенским земљама под турском влашћу*, Сарајево 1967, 122–123.

⁶⁸¹ Аличић, *Пописи* III, 91, 117, 126, 129–130, 154.

⁶⁸² Б. Храбак, *Ужичани у служби турске оружане силе у другој половини XVI века*, УЗ 11 (1982), 293 (=Храбак, *Ужичани*).

⁶⁸³ На ове случајеве се, вероватно односи податак да су Мартолоси који су чували рудник Чемерно 1566. одбили су да плате овчарину, што им је и дато за право од стране Порте: Храбак, *Ужичани*, 294.

⁶⁸⁴ Храбак, *Ужичани*, 294.

⁶⁸⁵ Храбак, *Ужичани*, 294.

⁶⁸⁶ Васић, *Мартолоси*, 224.

континуитету са средњим веком. Име села Рупељева, југозападно од Пожеге, подсећа на средњовековне рударске радове.

Материјални трагови о експлоатацији руде и преради руде на простору Моравице, углавном су везани за Драгачево. Још је Милисав Д. Протић указивао на остатке извесних топионица и металних истопина по Овчару, нарочито уз његов поток Бањицу, што је за њега био доказ римског експлоатисања доњег Драгачева.⁶⁸⁷

Приликом рекогносцирања територије општине Лучани у периоду од 1967–1972. године екипа Народног музеја из Чачка је евидентирала неколико локација које се могу повезати са рударењем или прерадом руде. Тако је забележено да је на простору Казанчине, између Дучаловића и Дљина, констатован већи број левкастих удубљења, за које је претпостављено да могу потицати од вађења руде.⁶⁸⁸

У селу Доња Краварица, на локалитету Тројан, у подножју Вуковића брда сачуван је делимично затрпан улаз у окно, а на самом врху брда констатоване су две велике левкасте увале, пречника преко 20 метара, за које се претпоставља, да су последица коришћења руде.⁶⁸⁹ У подножју Голупца, на тремеђи села Горња Краварица, Котража и Миросаљци, у непосредној близини локалитета Римски бунар, проналажене су гомилице шљаке које се повезују са прерадом гвоздене руде.⁶⁹⁰

У горњем Драгачеву, у селима Толишница и Пропљеница приликом рекогносцирања екипе Народног музеја из Краљева 1985. године евидентирани су такође трагови рударења и прераде руде. У селу Толишница су, констатоване топионичарске пећи мањих димензија, на падини заравњеног брега на чијем врху има трагова рударења, а у Пропљеници се помињу две локације, на левој обали потока Малињак „остаци пржине и металуршког објекта”, а са леве стране главног пута кроз село, концентрација шљаке и ћерпича.⁶⁹¹ У Осоници, у засеоку Бошковићи, на месту

---

⁶⁸⁷ М. Д. Протић, нав. дело, стр. 11.

⁶⁸⁸ Д. Ранковић — М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, ЗРНМ 4, Чачак 1973, 158 (= Ранковић–Икодиновић, *Доње Драгачево*).

⁶⁸⁹ Д. Ранковић–М. Икодиновић, *Доње Драгачево*, 158.

⁶⁹⁰ Д. Ранковић–М. Икодиновић, *Извештај са систематског рекогносцирања Драгачева*, ЗРНМ 5, Чачак 1974, 178 (Ранковић–Икодиновић, *Драгачево*).

⁶⁹¹ Подаци из документације Народног музеја из Краљева.

Калиште помињу се трагови зидова од објеката и остаци шљаке, а у истом засеоку, на локацији Беландор закопи од површинских копова, остаци руде и шљака.⁶⁹²

Трагове старог рударења и прераде руде много је лакше констатовати, него прецизније хронолошки одредити. Посвете богињи Дијани, откривене на Градини на Јелици, посредно указују на античко рударење на овој планини. Дијана је поштована као заштитница природе, биљног и животињског света, она је као богиња месеца симболизовала сребро али и као богиња чији култ се везује за рударство. На Јелици, се рударило до у најновије доба.⁶⁹³ О траговима прераде руде сведоче и налази згуре откривени на утврђењима из рановизантијског периода (Вучковица, Лис). На територији Драгачева су констатовани одређени минералско–сировински потенцијали, који су могли да погодују оваквој врсти делатности.⁶⁹⁴

---

⁶⁹² Подаци из документације Народног музеја из Чачка.

⁶⁹³ О траговима рударења у Горачићима: В. Симић, *Некадашње рударство звожђа у Шумадији*, Рударски гласник 15/1, Београд 1976, 99–100; О савременим рудницима на Јелици: Ј. Дашић, *Јелички рудници*, ЗРНМ 9 Чачак 1979, 135–184.

⁶⁹⁴ *Истраживање и могућност коришћења минерално–сировинских потенцијала Драгачева и околине*, Зборник саветовања, Гуча, 1982.

НАСЕЉА

Градови и тргови у средњем веку

У средњовековној Србији срећу се следећи типови насељених места: *градови*, *тргови*, *села* и *катуни* као сезонска насеља. Анализирајући одредбе *Душановог Законика*, Стојан Новаковић је поделио насеља у средњовековној Србији на градове, села и катуне.⁶⁹⁵ Селишта, као напуштена или пропала не могу се сматрати насељем.

Град је подразумевао постојање утврђења, односно бедема и административну примарну функцију.⁶⁹⁶ У неким случајевима око утврђења развија се подграђе, за које у 15. веку најпре у Босни, а потом и у Србији почиње да се користи мађарска реч *варош*.⁶⁹⁷ Град је представљао центар територијалне, управне и привредне целине–жупе. Житељи градова–варошани, грађани, не рачунајући војне посаде у тврђавама, бавили су се пољопривредом, занатством, трговином, рударством и интелектуалним занимањима. Земљиште које је окруживало град је *градска земља* или *градски метох*, коју су његови житељи користили непосредно. На челу градске управе стајао је кефалија, функција преузета из византијског наслеђа, који је своју власт вршио над самим градом и његовом околином, као директно потчињен владару.⁶⁹⁸

Посебну групу чинила су насеља формирана око рударских центара, који су представљали снажан покретач развоја и урбанизације. Рударски центри су се развијали под утицајем саског права и уживали одређену самоуправу. Поред владаревог представника, кефалије, односно војводе у 15. веку, овим градовима управљао кнез и градско веће од 12 пургера, у чему се огледа сличност са приморским градовима. У надлежности војводе били су војни послови, одбрана и заштита града и његове области, односно територије градске *власти*, а *припадала му је и највиша судска власт у питањима владарских резервата, односно тешких*

⁶⁹⁵ С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 47 (=Новаковић, *Село*)

⁶⁹⁶ *Град*, ЛССВ, 122–124 (Ј. Максимовић).

⁶⁹⁷ *Варош*, ЛССВ, 68 (С. Ћирковић).

⁶⁹⁸ *Кефалија*, ЛССВ, 292–295 (М. Благојевић). Детаљно о кефалијама: М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001², 246–285.

кривичних дела. Кнез је управљао унутрашњим градским пословима, везаним за трговину и живот града, односно подграђа. Градска администрација је међутим била врло неразвијена — није постојала градска кућа, а кнезу и пургерима стајало је на располагању свега неколико чиновника: пристави, путал (градски телал) и неколико слугу.⁶⁹⁹ Развитку градске управе није погодвала чињеница да су већину послова обављали цариници, закупци градских прихода, који су имали и извесне судске функције.⁷⁰⁰ Управа у најмлађим градовима, који су се развијали у доба кнеза Лазара и деспота, била је организована по угледу на рударске градове.⁷⁰¹

О остацима утврђења из времена рановизантијске епохе и раног средњег века говорило смо у уводним поглављима. На простору Моравице није било ни старих византијских ни великих рударских центара. Гашењем урбаног живота касне антике и ране Византије, и после византијске реокупације 1018. године Србије, на простору Моравице није дошло до развоја градских центара, а самим тим и градског живота све до средине 14. столећа и уздизања Ужица.

Писаних историјских извора за градове средњег века, изузев Ужица нема, али се наша знања о средњеveковним градовима могу допунити рекогносцирањем терена и археолошким истраживањима. Већ смо указали на велики број топонима као што су: Град, Градиште, Градина, Кулина и слично. Често се обиласком терена на таквим локацијама наилази на остатке утврђења, данас слабо очуване рушевине са често једва видљивим надземним траговима. Међутим, без археолошког ископавања и покретног археолошког материјал, тешко је одредити време њиховог настанка и њихову намену. Емпиријски се једино може ако нема пратећих налаза, одредити да ли је реч о касноантичким и рановизантијским утврђењима или позносредњеveковним, на основу степена очуваности бедема и начина зидања. Раносредњеveковна утврђења, међутим, најчешће није могуће установити, без археолошких истраживања.

---

⁶⁹⁹ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*; Миљковић–Крстић, *Браничево*, 72.

⁷⁰⁰ *Град*, ЛССВ, 122–124 (Ј. Максимовић).

⁷⁰¹ С. Ћирковић, *Неостварене аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, београд 1997, 270; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине, Социјална структура српских градских насеља (XII — XVIII век)*, Смедерево — Београд 1992, 128–129.

О њима сазнајемо и из записи и путописи насталих током више векова. Подаци који се срећу у литератури су штура теренска запажања са рекогносцирања или скромни резултати сондажних археолошких истраживања. Међутим, ни археолошким истраживањима није могуће утврдити њихово првобитно име, већ најчешће само приближно време постанка и време трајања. За већину њих горња граница употребе је почетак турске окупације.

По величини, архитектури и намени средњовековни градови се међусобно разликују, али сви они подигнути су на доминантним, прегледним и тешко приступачним местима. Облик утврђења диктирала локација и сви се они максимално прилагођавају терену. Као градиво користи се локални материјал, који је при руци — углавном ломљен или притесан камена који је везан кречним малтером. Лукови, сводови и довратници су најчешће рађени од сиге, лаког камена који се може наћи уз речне токове и захвалног за обраду. Осетљивим местима и угловима посвећивала се посебна пажња због чега су на таквим местима постављани правилни тесаници. Ради веће чврстине и еластичности употребљавани су дрвени сантрачи који су представљали, неку врсту средњовековне арматуре. Бедеми су углавном рађени са два лица, док је трпанац у језгру зида. Зидови кула и осетљива места најчешће су веома снажни и некад прелазе 2 м дебљине.

Узрок настанка ових градова могли су бити различити од контроле важних саобраћајница, заштите тргова и рудника, седишта ситних властелина до средишта жупа и ширих области. Дуготрајно коришћење неки од њих указује на добар одабир позиције и стратегијски значај.

Овдашње тврђаве представљале су само војно–управне центре, без економске улоге, због чега се никада нису развила у градске центре и нису превазишле своју првобитну улогу. Не успевши да надрасту своју примарну функцију, са настанком нових околности једноставно су одумирала.

Основна подела насеља у читавом Османском царству, била је на градска и сеоска насеља, а као посебна целина могу се посматрати рударска насеља.

Градска насеља

Османски града на Балкану развијали су се на урбаног традицији затечених вароши, или оснивањем нових градова у складу са новонасталим условима и потребама. Број муслиманског живља у градским средиштима у почетку се повећавао, досељавањем у првом реду турског становништва, који су били војно–административни службеници, верски достојанственици или занатлије. Процес досељавања се завршава у првој половини 16. века, када почиње масовнији прелазак домаћег становништва на ислам.⁷⁰²

Сва градска насеља делила су се на утврђена и отворена насеља.

Утврђена места

Значајно место у систему одбране и обезбеђењу територије Османског царства имале су тврђаве, које су биле у непосредној својини султана изузете из надлежности локалних и обласних органа власти.⁷⁰³ Мали број утврђења, објашњава се жељом османских власти да избегну скупо одржавање гарнизона. Након освајања једне земље, Турци су задржавали само најзначајнија утврђења, док су сва остала рушили, онемогућавајући њихово касније коришћење од стране потенцијалног непријатеља, а камен од разрушених утврда често су користили за друге грађевинске подухвате.⁷⁰⁴ Оваква пракса објашњава чињеницу да на простору Моравице нису коришћена позносредњевековна утврђења, изузев Ужица, док су у непосредном окружењу били још Маглич, Острвица, Соко и Зворник.⁷⁰⁵

Утврђена места су се делила на три основне категорије: *кале*, *хисар*, и *паланка*.

Кале је већа тврђава саграђена од чврстог материјала (камена и опеке), чији су бевемима ојачани кулама.⁷⁰⁶

⁷⁰² А. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku*, POF 28–29, Sarajevo 1980, 247–257.

⁷⁰³ Е. Миљковић–А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007, 117.

⁷⁰⁴ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 105–107. Сведок таквог рушења је град Брвеник: Д. Булић, *Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања*, ИЧ 60 (2011) 79.

⁷⁰⁵ Као потенцијално утврђење у функцији оближњег рудника могло је бити утврђење у Таору, али без археолошких ископавања његово датовање остаје непознато.

⁷⁰⁶ Шабановић, *Турски извори*, XXVII–XXVIII; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 107.

Хисар је утврђење саграђено од чврстог материјала, које је могло имати једну или чак ниједну кулу, без бедемом опасаног подграђа. Мање утврђење таквог типа звало се *Хисарџик*– тврђавица, градић.⁷⁰⁷

Паланка је, била привремена пољска и економична земљано–палисадна утврда, опасана ровом понекад са додатном оградом од брвана, изграђена ради обезбеђења граница, важних саобраћајница и спречавања хајдучије.⁷⁰⁸ На простору Моравице није регистрована ни једна. То не значи да их није било, али привремени карактер ових утврда и непостојање историјских и материјалних остатака за сада нас остављају на овој констатацији.

Састав и величина гарнизона зависио је од стратешког положаја и важности тврђаве. У свим тврђавама најзначајнији војни ред били мустахфизи — градски људи, посадници тврђаве — који су за своју службу притежавали тимаре, или су примали плату, На њивом се челу налазио диздар (кастелан), који је стално морао боравити у граду и његов помоћник–*хеџаја*. У оквиру утврђења обично је постојала *цамија*, чиме је и *имам* чинио посаду.⁷⁰⁹

Отворена градска насеља

Отворена градска насеља делила су се на: *вароши*, *касабе* и *шехере*, која су, најчешће, били подграђа утврђених места и са њим чинила целину, а њихов статус зависио је од величине и верског састава становништва. У турским пописима се готово никад не наводе два атрибута за једно насеље или утврђено место, већ само онај атрибут чије карактеристике преовладавају. Становништво које је живело у оваквим насељима делило се по конфесионалној основи на *цемате* (групе), а *цемати* даље на *махале* (градске четврти).⁷¹⁰

Мађарску реч *варош*, Турци су преузели из српског језика, још средином 15. века. У османској подели насеља, реч *варош* значи насеље градског типа, углавном

⁷⁰⁷ Шабановић, *Турски извори*, XXVII–XXVIII; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 107.

⁷⁰⁸ О паланкама детаљније: О. Zirojević, *Palanka*, *Vojno–istorijski glasnik* 1, Beograd 1970, 263–273.; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник ИМС 7, Београд 1970, 112–115; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 150–158.

⁷⁰⁹ Зиројевић, *Турско војно уређење*; 107–110.

⁷¹⁰ Шабановић, *Турски извори*, XXVII– XXVIII; Зиројевић, *Турско војно уређење*; 107.

насељено хришћанима који се баве градском привредом или рударском производњом. У Моравицама нема примера вароши, која је настала самостално, без постојања тврђаве. Ако би у вароши током времена преовладало муслиманско становништво, она би добила статус касабе, док је варош могла остајати као назив за хришћанске махала у оквиру касабе.⁷¹¹

Касаба је отворено муслиманско градско насеље које је имало своје границе, територију и најмање једну џамију, мектеб, чаршију, евентуално и хамам, караван-сарај или хан.⁷¹² На простору Моравица статус касабе најраније је добило Ужице, које је 1476. било убележено као село, а већ 1516. године као касаба.⁷¹³

Шехер је у Османском царству назив за веће муслиманско градско насеље, при чему је морало је да има најмање четири џамије и друге муслиманске установе (мектебе, медресе, текије, хамаме, караван-сараје, итд...).⁷¹⁴

Нека насеља су у пописима означена арапском речи *nefs*, која значи „сам тај, исти“, и означава административни центар области која се пописује.⁷¹⁵ Такав је случај са Пожегом.

УЖИЧКИ ГРАД

Ужички град саграђен је на високом, стеновитом гребену на једном завоју речице Ћетиње, која на том месту излази из клисуре и улази у питому котлину. Као стратешка тачка контролисао важан пут и везу између Босне, преко Шаргана, са Западном Моравом и даље Србијом. Стари пут је ишао преко самог превоја изнад кога се налази град; с те стране је стена, вештачки засечена, како би и тај део града остао неприступачан, а пут иде уским пролазом између самог града и његових спољних зидова, којих има и на висини преко пута и који затварају сам пролаз.

---

⁷¹¹ Шабановић, *Турски извори*, XXVII.

⁷¹² Шабановић, *Турски извори*, XXVII.

⁷¹³ Аличић, *Пописи I*, 345.

⁷¹⁴ Шабановић, *Турски извори*, XXVII.

⁷¹⁵ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 125.

Главни део града налази се на највишем врху где је цитадела са донжон, коју опасује шири прстеном градских зидова—средњи град. Зидови се даље спуштају низ стеновити гребен формирајући доњи град, све до самог завоја Ђетиње, над којом је била јака и висока водена кула.⁷¹⁶ Средњевековно утврђење је обухватало Цитаделу и простор средњег града (Т. 8; Т. 10/1).

Унутар цитаделе налазила се мања цистерна са филтер бунаром (Т. 10/2). На угловима бедема налазиле су се куле, а уз једну од њих, на северозападном углу налазила се капија. Испред градске капије налазио се ров премошћен дрвеним мостом. У унутрашњости средњег града налазиле су се грађевине за смештај посаде и друге потребе одбране.⁷¹⁷

Први помен Ужица у историјским изворима је у једној задужници из дубровачке канцеларије од 9. 10. 1329. године где је Мила, жена Склавка из Ужица (Sclausso de Visica) положила за Радославу Бисерку 4 перпера и 8 гроша на име судског поступка.⁷¹⁸

Двадесетак година касније једна Дубровчанка се помиње као становница Ужица, која је ту, највероватније доспела удајом. Наиме, једна Дубровчанка оставила је тестаментом 1348. године своју имовину разним лицима између осталих и Сергини сестри у Ужицу („sogor de Serga in Vsice“).⁷¹⁹ Може се претпоставити да је Ужице одмах било насеље градског типа, јер није назначено ни као село, нити са ближом одредницом „у Србији”, како су се у дубровачким документима обично наводила мања места.⁷²⁰

Следећи податак о Ужицу је у уговору из 6.2.1375. године којим је неки Кузел из Ужица ступио у службу Богдану Прибојевићу Округлом.⁷²¹

---

⁷¹⁶ А. Дероко, *Ужички град*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 61–63.

⁷¹⁷ М. Поповић, *Ужички град*, Београд–Ужице, 1995; *Ужице, Лексикон градова и тргова средњевековних српских земаља—према писаним изворима*, редактор С. Мишић, Београд 2010, 303–4 (С. Мишић) (=Лексикон).

⁷¹⁸ Томовић, *У држави Немањића*, 135.

⁷¹⁹ Фасимил документа са преводом видети код: Томовић, *Обласни господари*, 153–4.

⁷²⁰ Томовић, *Обласни господари*, 154.

⁷²¹ О делатности браће Прибојевића Округлих видети: Томовић, *Обласни господари*, 156–7.

После 1355. Ужице се нашло под влашћу кнеза Војислава Војиновића, а потом је град преузео његов синовац Никола Алтомановић, око 1366/67. У овај период смешта се и време настанка тврђаве, када су и најзначајнији политички разлози за њену изградњу.⁷²²

Тројни савез између кнеза Лазара, његовог зета Николе Горјанског Млађег са хиљаду коњаника и бана Твртка, успео је да сруши жупана Николу Алтомановића, који је баш у Ужицу коначно поражен и заробљен 1373. године, након чега је предат Мусићима.⁷²³ Занимљив, је податак М. Орбина да је кнез Лазар „...јуришао на град, а нарочито ватром.“ што су неки тумачили као прву употребу топова у Србији, тек неколико година након употребе у Дубровнику, али пре ће бити да га је кнез Лазар освојио запаљивим стрелама.⁷²⁴ Расап у Ужицу потврђују и српски летописи.⁷²⁵ Од тада Ужички град држи кнез Лазар. Лапчевић је забележио народну традицију да је кнез Лазар потукао и заробио Николу код Пониковица.⁷²⁶

Да је Ужице био шири регионални центар види се из тога што су дубровачки трговци друга места у околини одређивали према њему. Тако се место Скрапеж, још неубицирано место у долини реке Скрапеж, тачније одређује као насеље код Ужица („Scrapes apud Usize“) у једном документу од 24. 7. 1455. године.⁷²⁷

О бурној средњовековној историји града сведоче налази три мача. Под Ужичким градом 1923. пронађена су два мача, један једносекли мач типа полош или корда, оквирно датован у 14. век и један мач дворучњак, од кованог гвожђа и накрснојцом у облику латиничног „S“. Мач потиче из друге половине 14. века. Трећи мач је пронађен 1951. у Ужицу у наносу Липског потока, који потиче из средине 15. века (Т. 12; Т. 14/1).⁷²⁸

У поменутом три уговора Ужице се само помиње, али нема података о томе шта је у то време било. Мавро Орбин га назива тврђавом. После епизоде између кнеза

⁷²² *Ужице*, Лексикон, 303–4 (С. Мишић).

⁷²³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 60–61.

⁷²⁴ *Ужице*, Лексикон, 303–4 (С. Мишић).

⁷²⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Сремски Карловци 1927, 586 (214).

⁷²⁶ Лапчевић, *Из Ужичког краја*, 21.

⁷²⁷ Томовић, *Ужице у српској Деспотовини*, 161.

⁷²⁸ Опширније о мачевима: Томовић, *Обласни господари*, 157–8.

Лазара и Николе Алтомановића као да се завршила средњовековна историја овога града. Каснији помени односе се на подграде, које је било неутврђено, налик на село какво су затекли турски освајачи.⁷²⁹

Град се затим помиње тек у време Турака, који су га заузели могуће 1455. године, а свакако до 1458. када се први пут помиње нахија Моравица.

Хаџи Калфе сведочи да је султан Мехмед II, приликом свога похода на Босну, заузео Ужице тек пошто је попалио куће „испод утврђеног града“ један свештеник, кога су послали становници незадовољни старешином, прича Хаџи–Калфа, саветовао је султану да посаду истера надимљавањем. Опустошено утврђење је после двадесет година обновљено.⁷³⁰ Ако је податак поуздан, јасно је зашто је Ужице забележено 1476. као село, јег до тог времена није успело да се наново изгради.

У османској грађи Ужице се први пут помиње у детаљном попису Смедеревског санцака из 1476. године. По овом попису Ужице је имало статус села, које се налазило у оквирима истоименог зеамета, у поседу Ибрахим–бега, сербеваба Махмуд–паше. Зеамет Ужице припадао је кадилуку Брвеник, а поред села Ужице обухватао је и: Пожегу, Дракчиће, Доњи Џујци и мезру Горњи Џујци. У том тренутку Ужице је имало 63 хришћанске куће, 1 удовица, четири муслиманске куће и један нежењени муслиман. Наводе се и три млина, односно воденице, од којих се једна налазила „у близини тврђаве“. Укупне пореске обавезе износиле су 3.723 акче.⁷³¹ Јасно је да је број становника у периоду позног средњег века до турских освајања морао бити знатно већи.

Ни у првом, ни у наредном сачуваном турском попису из 1516. године нема пописа посаде тврђаве, али се из једне маргиналије сазнаје о постојању тврђавске посаде. Иза пописа самог Ужица наводи се да се не узима десетина од винограда, воћњака и вртова оних из тврђаве и њихов приход није уписан. Даље се наводи да је тако било на основу царске наредбе у старом дефтеру.⁷³² Такође, у кануну за тврђаву

---

⁷²⁹ Томовић, *Обласни господари*, 158.

⁷³⁰ С. Новаковић, *Хаџи Калфа или Ћатиб Челебија турски географ XVII века, о Балканском полуострву*, Споменик СКА 18 (1892) 70–71 (=Новаковић, *Хаџи Калфа*).

⁷³¹ Аличкић, *Пописи I*, 257–260.

⁷³² Аличкић, *Пописи I*, 345.

Ужице наведеном на самом почетку пописа наглашава се да „тврђавска посада и други дају по две аспре од својих башта“.⁷³³

У овом периоду знатан је пораст становништва Ужица, тако је 1516. године Ужице, као седиште истоимене нахије, са статусом касабе, имало две муслиманске махале (165 кућа) и једну хришћанску (95 кућа, 16 удовичких домаћинстава и 27 нежењених). Насеље је давало приход од 14.786.⁷³⁴ Од 165 муслиманских домова 69 (или 41,82 посто) су исламизирани. Расте и број хришћанских домаћинстава.⁷³⁵

Тенденција раста становништва Ужица се наставила па тако, по попису из 1528. године у овој касабџи постојала су 294 муслиманска домаћинства, у пет махала (од чега 27 или 0,91% исламизираних), уз велики пад броја хришћанских кућа, којих је сада свега 35 и 15 нежењених. Приход од Ужица у овом тренутку износио је 24.000 акчи.⁷³⁶

У наредном периоду и даље расте муслиманско становништво, а опада број хришћана. Шездесетих година 16. века, у 10 махала било је 600 муслиманских, али свега 32 хришћанска домаћинства. У попису из 1560. године први пут је детаљно пописана посада тврђаве Ужице, која је бројала укупно 44 мустахфиза (чувара тврђаве), међу којима су се налазили диздар, ђехаја, 2 сербуљука и три хатиба (верска службеника), имам и мујезин, што недвосмислено указује на постојање веће џамије.⁷³⁷ Хришћанско становништво које се старало о одржавању тврђаве, било је ослобођено ванредних намета из групе *аваризи диваније* и *текјалифи урфије*, као и у следећем попису. У попису из 1572. године било је 16 муслиманских махала са 599 домова, 14 имама, 13 мујезина и 3 хатиба и џемат посадника тврђаве са 20 мустахфиза, док је хришћанских кућа 44. Укупан приход Ужица износио је 43.619.⁷³⁸

Нешто каснији попис бележи 34 мустахфизе, међу њима и један тобџија, који су за своју службу уживали тимаре. После 1589., због пораста хајдучије на овом

⁷³³ Војанић, *Turski zakoni*, 23–24.

⁷³⁴ Аличић, *Пописи* I, 345. Занимљиво је да други износ даје Е. Миљковић — 19.782 акче.

⁷³⁵ Зиројевић, *Град и нахија*, 190.

⁷³⁶ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 150; Зиројевић, *Град и нахија*, 191.

⁷³⁷ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 151; Зиројевић, *Град и нахија*, 190.

⁷³⁸ Аличић, *Пописи* III, 265–275.

простору, број мустахфиза је 34, да би касније опет број био сведен на 20 војника, о чему сведочи Челебија.⁷³⁹

Многи објекти, које ће касније набројати Челебија, били су изграђени током 16. столећа. Последњи сачувани турски попис настао у време владавине Мурата III (1574–1595), највероватније током осамдесетих година–региструје у 16 махала 433 муслиманска домаћинства и 15 џамија, док је хришћанских домаћинстава било 36 у једном џемату. Смањење броја домаћинстава доводи се у везу са разним моријама, у првом реду чумом.⁷⁴⁰

О Ужицу током 17. столећа, Евлија Челебија говори као о „великом шехеру“, са чак 4.800 муслиманских домаћинстава, три махале у којима је живела хришћанска, и једном у којој је живела јеврејска раја.⁷⁴¹ На Ђетињи бележи 3 дрвена и 3 камена моста, преко стотину воденица и дивне баште, док су главне улице биле поплочане.⁷⁴²

Опис утврђења остави нам је и турски географ из прве половине 17. столећа Хаџи Калфа.⁷⁴³ О изгледу утврђења из каснијих времена сведоче нацрти града Ужица, који су се сачували у бечком Ратном архиву и Каницов цртеж с краја 19. века који даје слику Ужичког града пре његовог рушења од стране Турака (Т. 9).⁷⁴⁴

До данас од средњовековне тврђаве није много остало, јер је каснијом изградњом у периоду турске власти, потпуно измењен првобитни изглед.

СТАПАРИ

Стапарска Градина (кота 666), налази се на 11 км од Ужица у близини ушћа Мегарског потока у Ђетињу. Утврђење заузима Велику Градину која је превојем повезана са Малом Градином у на коме се налази некропола (Т. 5). Основа утврђења

⁷³⁹ Зиројевић, *Град и нахија*, 190.

⁷⁴⁰ Зиројевић, *Град и нахија*, 191.

⁷⁴¹ Evlija Čelebi, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1979, 84 (=Čelebi, *Putopis*).

⁷⁴² Čelebi, *Putopis*, 38; О. Зиројевић, *Ужице до 1683. године*, УЗ 2 (1973), 44–5.

⁷⁴³ Новаковић, *Хаџи Калфа*, 70–71.

⁷⁴⁴ М. Поповић, *Ужички град*, Ужице 2004, 12–39; Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво I*, Београд 1985, 501.

је неправилног квадратног облика, на чијем се северном дели налазе темељи главне куле—донжона. Средњи, централни издужени део представљао је заштићени прилаз кули. Југоисточно од града налазило се подграђе. На северној страни је окомита литица; са блажим падом су западна и јужна страна, док је прилаз граду био са терасасте источне стране.⁷⁴⁵ Несумњиво је да је град контролисао комуникацију од Вишеграда из Босне до Ужица и поречја Западне Мораве.

Археолошким ископавањем од 1956–1960. године обухваћен је простор Велике и Мале Градине. Откривени су остаци праисторијског насеља градинског типа са три хоризонта становања, почевши од неолитске епохе до касних фаза бронзаног доба и халштатског периода, које прати некропола бронзано-допског и халштатског периода.⁷⁴⁶

Римском периоду припадају одломци обрађеног мермера и рељеф са представом делфина. Драган Крстонијевић пензионер из непосредне околине локалитета пронашао је оставу металних предмета, која није прецизно хронолошки одређена, али би могла бити рановизантијска.⁷⁴⁷

Према карактеристичној керамици и налазима византијског чанкастог новца од бакра, комненске епохе, град је вероватно био у употреби током 12 — 13. веку. Може се закључити да је била и у рукама Срба у средњем веку.⁷⁴⁸

На локалитету Мала Градина налази се средњовековна некропола. Археолошким истраживањима на Малој Градини, откривено је у 40 гробова укупно 54 покојника, од чега је у 7 гробова извршено групно сахрањивање двоје или више покојника. Покретни археолошки материјал пронађен је у 9 гробова.⁷⁴⁹ Хронолошки су индикативне сребрене тројагодичне наушнице које припадају 14. столећу и које је

---

⁷⁴⁵ *Градина код Стапара — остаци града*, У: Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 60–61 (Ђ. Мано–Зиси).

⁷⁴⁶ А. Јуришић, *Велика Градина у Стапарима*, *Старинар* 9–10 (1958–1959) 367; М. Зотовић, *Средњовековно утврђење и некропола у Стапарима*, *ЗРМ* 2, Чачак 1971, 1–12 (=Зотовић, *Средњовековно утврђење*).

⁷⁴⁷ М. Мандић, *Из збирки Народног музеја Ужице, Градина у Стапарима, извор на прагу Ужица*, каталог изложбе, Ужице 2008.

⁷⁴⁸ *Градина код Стапара — остаци града*, У: Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 60 (Ђ. Мано–Зиси).

⁷⁴⁹ Зотовић, *Средњовековно утврђење*, 4.

М. Зотовић добро датирао.⁷⁵⁰ Предложено датовање у 13. столећа није прихватљиво јер би у том случају ове наушнице представљале најстарије налазе овог типа у Србији (Т. 5/3–4).⁷⁵¹

Релативно мали број гробова упутило је истраживаче на закључак да је сахрањивање вршено у једном краћем временском периоду, а да су покојници представљали становнике односно посаду утврђења. То потврђује близина утврђења од свега 150 м, и налази војне опреме–копаља и стрела у гробовима. Карактеристична је и појава сахрањивања више покојника (2–3) у једну гробну јаму, што је последица неког војног окршаја. У прилог овој претпоставци је ситуација са налазом стреле у гробу 34, од које је пронађени покојник највероватније изгубио живот, као и налази ланца у женском гробу 35 са дететом, која је могла бити заробљеник.⁷⁵²

М. Зотовић је настанак некрополе повезао са познатим сукобом између Николе Алтомановића и кнеза Лазара са својим савезницима. Током овог сукоба, као важна предстража Ужица, страдало је и утврђење у Стапарима са својом малобројном посадом.⁷⁵³

Судећи према степену очуваности бедема и пронађеним налазима, Градина у Стапарима у хронолошком смислу претходи Ужичком граду, али не траје паралелно са њим. Налази из некрополе, могу, заиста да сведоче о покојницима страдалим у неком војном окршају током 14. столећа па чак и у сукобима кнеза Лазара и Николе Алтомановића, али не потврђују коришћење утврђења у овом периоду. Уосталом, историјско–географска анализа средњовековних урбаних средишта применом теорије „централних насеља“ Јелене Мргић на примеру средњовековне Босне указују на немогућност паралелног егзистирања још једног утврђења на свега 11 км од Ужица.⁷⁵⁴

---

⁷⁵⁰ Зотовић, *Средњовековно утврђење*, 8.

⁷⁵¹ За датовање у 13. век види: Томовић, *Обласни господари*, 160.

⁷⁵² Зотовић, *Средњовековно утврђење*, 7–8.

⁷⁵³ Зотовић, *Средњовековно утврђење*, 10.

⁷⁵⁴ Ј. Мргић, *Проучавање „Централних насеља“ у историјској географији византијског царства на Балкану и могућност примене нове методологије*, Византијски свет на Балкану књ. 2, Београд 2012, 285–297.

У непосредној близини налази се недовољно испитана пећина Мегара, са траговима средњовековног насеља, судећи по уломцима керамике.⁷⁵⁵

КУЛИНА КОД СОЛОТУШЕ

На стени изнад Солотушке Реке, у близини села Солотуше, 10 км југоисточно од Бајине Баште виде се остаци грађевине коју народ назива Кулина, Град, Јеринин Град и Кулинград. Основа има облик неправилног четвороугла дим. 26x20 м, са округлом кулом на североисточном делу. У унутрашњости града види се четвороугаона просторија испод које је цистерна. Улаз у источном зиду бранила је полигонална кула, некада висине око 12 м. Други улаз налазио се са западне, према реци изразито стрме стране. На истом зиду уочавају се рупе од масивних греда које су носиле дрвену спратну конструкцију (Т. 4/3–4).⁷⁵⁶

Са источне и јужне стране налази се у стени усечен ров, 3 м висине и 4 м ширине, док су северна и западна страна природно брањене стрмим стеновитим литицама. Највише местимично очуване висине зидова износиле су до 7 м, док су дебљине износиле и до 3–4 м са приступне јужне стране. Зидови су изведени ломљеним каменом, везаног у белом кречном малтеру, док су само лица изведена делимично притесаним каменом.⁷⁵⁷

Археолошки материјал није публикован, али према прелиминарним резултатима обраде, поред рановизантијског материјала, средњовековној епохи припадају налази 15. столећа. Материјала из турске епохе нема.⁷⁵⁸ Данашњи облик Град је добио у позном средњем веку, а претходи му грађевина из рановизантијске епохе, којој припадају спорадично очувани зидови.

---

⁷⁵⁵ *Градина код Стапара — остаци града*, У: Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 60–61 (Ђ. Мано–Зиси).

⁷⁵⁶ *Кулина код Солотуше — остаци града*, У: Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 59–60 (Ђ. Мано–Зиси — Е. Чершков) (=Кулина код Солотуше (Мано–Зиси — Чершков)).

⁷⁵⁷ *Кулина код Солотуше*, 59–60 (Мано–Зиси — Чершков).

⁷⁵⁸ На основу усмене информације руководиоца истраживања др. Ђ. Јанковића.

ГРАДИНА — ТРЕШЊЕВИЦА

Градина, непознатог првобитног имена, захваљујући изузетном стратешком положају, контролисала је долину реке Моравице, којом је пролазио важан комуникацијски правац од Ужица до Сјенице и ка долини Ибра. Утврђење је подигнуто на највишој коти источног краја дугог стеновитог гребена које се пружа приближно исток–запад. Цео гребен је окружен меандром Моравице, градећи уску, на појединим местима само неколико десетина метара широку клисуру коју са свих страна затварају стрме падине и литице околних брда. Са стратешке стране гледано, положај је веома вешто изабран, јер утврђење у потпуности затвара простор између равних и пространих делова долине Моравице, према Ариљу на северу и Ивањици на југоистоку, стављајући једину могућу комуникацију између њих, уску клисуру Моравице под потпуну контролу.⁷⁵⁹

Локалитет није промакао старијим истраживачима. Први је локалитет описао Н. Вуловић,⁷⁶⁰ док га је само поменуо, Милан Ђ. Милићевић, за који није знао дати никакве податке.⁷⁶¹ Феликс Каниц, који је 1888. године прошао долином Моравице, забележио је да на круни брда Градина подигнута црквица посвећена Св. Илије, вероватно на рушевинама римске стражарске куле.⁷⁶²

Истраживања Градине — Трешњевица обављена су у две кампање 2006. и 2008. године.⁷⁶³ Основа града је неправилне издужене основе дим. 28x93 м, а највиша тачка утврђења је на 653 метра, где се данас налази звоник цркве. Висинска разлика између тла на улазном делу и на самом врху износи је 28 м. Подела утврђења на простор Горњег и Доњег града јасно је потврђена констатованим остацима бедема

⁷⁵⁹ Д. Булић –Д. Црнчевић, *Средњовековно утврђење на локалитету Градина у Радаљеву код Ивањице*, ИЧ 61 (2012), 67–68 (=Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљеву*)

⁷⁶⁰ У писму упућеном Друштву Српске Словесности, датираном 8. 2. 1852. Писмо се чува у архиву САНУ под бр. 605.

⁷⁶¹ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, I, Београд 1876, 586.

⁷⁶² Ф. Каниц, *Србија, Земља и становништво*, књ. 1, Београд 2007, 574 (=Каниц, *Србија*).

⁷⁶³ О истраживањима 2006. године научна јавност је упозната кроз прелиминарни извештај: Д. Булић, *Сондажна истраживања Градине Трешњевица код Ариља*, АП (н. с.) 4 (2006), Београд 2008, 191–193. Коначни резултати археолошких истраживања публиковали су: Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљеву*, 67–103.

и једном кружном кулом. Једина приступачна страна утврђењу је источна падине где се поред једне куле улазило у утврду. Овај доњи плато, окружен бедемом, димензија око 40 x 10 м, једино се шири на западној страни шири обухватајући делимично Горњи плато. Пратећи даље стазу ступало се у условно речено акропољ димензија 28x51 м, од чега је највећи део стеновит и стрм простор непогодан за смештај било каквих објеката. Утврђење је од осталог дела гребена са запада одвојено поменути усеком и приступ је немогућ, на било који осим описан начин (Т. 15).⁷⁶⁴

Горњи град и простор црквице је оивичавао плато према стрмој падини. Он је затварао источну страну око цркве, а затим обухватао читаву северну страну утврде. Спољно лице овога бедема је на једном сегменту очувано око 2,6 м.⁷⁶⁵

Са југозападне стране платоа, непосредно над литицом, између стена, констатован је део бедема који је грађен у идентичној грађевинској техници као и северни. Највероватније је на овом делу на траси данашњег пута била првобитно и некаква капија. На појединим деловима очувана висина бедема износила је и до неколико метара (3–4 м), са јасно видљивом употребом сантрача од кога су остале шупљине од некадашњих греда. Измерена дебљина бедема на овом делу износи 1,50 м.⁷⁶⁶

Централни објекат утврђења налазио се на највишој тачки горњег платоа, сачуваном само у темељима. Констатовано је спољно северно лице овога објекта у дужини од 13 м. Само се местимично уочавају трасе зидова објекта, док је највећи део стеновита подлога указују да је у највећој мери некадашњи објекат неповратно изгубљен. Зидан је нешто ситнијим кокадима ломљеног камена које је везано малтером идентичним као што је коришћен при градњи бедема и слаган у неправилне редове. Регистрована дебљина зидова објекта је износила 1,40–1,60 м, али његове праве димензије нису утврђене. Ширина од 5,5 м се ипак може претпоставити, јер је то простор који пружа плато.⁷⁶⁷

---

⁷⁶⁴ Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљевоу*, 68.

⁷⁶⁵ Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљевоу*, 68.

⁷⁶⁶ Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљевоу*, 68–69.

⁷⁶⁷ Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљевоу*, 69–70.

На мањем, нешто нижем платоу Горњег града, готово над северном литицом брда, подигнута је црквица, правоугаоне основе, димензија 5 x 3 м. Иако би положај цркве одговарао положају куле, као што је Каниц и претпоставио истраживања су показала да је данашња црквица, подигнута на темељима старије, вероватно из 1811. године, а да није реч о кули сведоче бедеми који су изван габарита цркве.⁷⁶⁸

Кула на прилазној, источној страни је неправилног кружног облика, очуване висине до 2,60 м. Унутрашњи пречник куле износи од 3,60 м до максималних 4 м. Дебљина зидова куле износи од 1,75 м, а у деловима где су очуване више партије бедема до 2 м — 2,10 м. Нешто дебљи зидови на источној страни куле су последица оријентације ка прилазној, нападу изложенијој и стрмијој страни па су фундаменти нешто поузданији. Очуване висине куле износе од свега једног реда камена у источном делу до 2,60 м колико је измерено на западном делу, али очуване висине нису довољне да се уоче спратне конструкције. Лица зидова изведена су локалним притесаним и ломљеним каменом. Као везиво послужио је беличасти кречни малтер са додатком крупног песка, док су зидна платна само дерсована. Под куле чинила је жива стена над којом је нанет слој кречног малтера. Пронађена зидна платна нису открила никакве додатне постојеће конструкције или грађевинске елементе. Нису утврђене никакве фазе нити додатне грађевинске интервенције. Кула и бедем су продукт једновремене грађевинске интервенције, што се види по изведеном споју. Остаци огњишта и необично велики број налаза грнчарије указују да је кула имала и функцију кухиње у оквиру овог утврђења(Т. 17/4; Т. 18–19).⁷⁶⁹

Велики значају пута који је пролазио долином Моравице, као и о изузетан стратешки положај утврђења потврђен је и каснијим турским дефтерима из 1528.; 1528/30.; 1560. и 1572. где су ову позицију припадници више околних села обезбеђивали у својству дербенција. За чување кланаца била су задужена околна села: Трешњевица (=Преканац) Брезава, Латвица, Вигоште, те још неубицирана села

---

⁷⁶⁸ Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљевоу*, 70.

⁷⁶⁹ Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљевоу*, 73–74.

Пештана, Вољановице и Врбица и Котуловача.⁷⁷⁰ Исте кланце чувало је и село Добраче или Дољаново, код манастира Клисура као и село Ржаново или Ржаник, које се налазило на простору данашњег Ариља.⁷⁷¹

Истраживањем фортификација добијени су основни подаци о начину зидања утврђења и дебљини бедема. У појединим, мањим партијама бедем је висок и до неколико метара (4–5 м). Начину градње бедема уз употребу сантрача указивао је на позносредњовековно раздобље. Осим средњовековни, других архитектонских објеката или покретних археолошких налазан унутар утврђења није било. Керамичка продукција указује на шири период позног средњег века 14 — 15. столеће. Остали ретки покретни налази припадају истом времену (неколико фрагментованих потковица, те једна потковица која је могла бити за обућу; један гвоздени ножа, неколико фрагмената камених брусев). Посебну реткост представља мањи, овални брус, ношен о појасу. Коштаним предметима припада једна ручка израђена од рога, а стаклу један мањи уломак прозорског стакла.⁷⁷²

Налаз архајске мајолике на поду Куле, омогућио нам је да керамички материјал са обележјима 14. и 15. столећа, датујемо у знатно ужи временски период — другу половину 14. столећа и да у два историјска догађаја тражимо узроке страдања утврђења (Т. 18/9; Т. 20/20). Први се збио 1373. година, када је Никола Алтомановић попражен од коалиције кнеза Лазара и Твртка, претходно сузбијен у оближње Ужице. Други могућност је утврђење страдало у српско–угарским сукобима деведесетих година 14. столећа. Неки од угарских упада могао је ићи реком Моравицом ка Сјеници и Расу. О важности овог пута сведочи истраживано утврђење, непознатог имена, које је захваљујући свом положају имало апсолутну контролу над овом комуникацијом.⁷⁷³

Мала величина утврђења и постојање манастира Клисура у подножју града, који се први пут помиње у првој половини 16. столећа, за који би можда нека будућа

---

⁷⁷⁰ Аличих, *Пописи* I, 492–498; Аличих, *Пописи* II, 405, 462–467; Аличих, *Пописи* III, 119, 152–156, 322–323, 350–353.

⁷⁷¹ Аличих, *Пописи* III, 152.

⁷⁷² Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљеву*, 77–81.

⁷⁷³ Булић — Црнчевић, *Градина у Радаљеву*, 81–82.

археолошка истраживања показала истовременост са утврђењем, утицало би на другачије посматрање овог локалитета. У том случају можда би се утврда могла сматрати Замком, категорији утврда које нису довољно разјашњене у средњовековној српској држави, а црква би била придворни храм.

ГРАДИНА– ЕРЧЕГЕ

Градина–Ерчеге, налази се у селу Ерчеге на југоисточним обронцима Јавора, општина Ивањица. На остатке утврђења указивао је топоним Градина, односно топоним Развала како је уписан на Ђенералштабним картама Краљевине Србије из 1894. године. Градине Ерчеге са котом 1142, није највиша тачка у околини, али пружа изузетан преглед окружења. Са севера и северозапада локалитет окружују Градински поток, док са југоистока је река Ношница у коју се улива поменути поток (Т. 22/1–2).

До утврђења је могуће стићи само пешке, са источне стране из засеока Зекавице или са западне стране из засеока Горњих Васиљевића.

У историјским изворима за сада нема помена овог утврђења и његово име остаје непознато. Једини подаци о њему потичу из 19. столећа. Стојан Обрадовић је у срезу Моравичком забележио да је у овом граду седео Ерцег Степан и доноси локалну легенду према коме је град разорила Јерина.⁷⁷⁴ Сличне податке доноси и Милан Ђ. Милићевић, а порекло име села Ерчеге изводи из имена Херцег Степана.⁷⁷⁵

Археолошка истраживања утврђења обављена су 2008.⁷⁷⁶ Осим ископавања изведених пробним сондама, површински су „праћене“ трасе бедема у настојању да се што прецизније установи основа утврде. На овај начин бедем је откривен у висини од 1 до 2 реда камена. На површини осим бедема нису се уочавали други објекти, нити било какав покретни археолошки материјала. Покретних налаза нема ни на

---

⁷⁷⁴ Ову легенду видети код: С. Обрадовић, *Описаније окружија Ужичког*, Гласник ДСС 10 (1858) 351

⁷⁷⁵ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија I*, Београд 1876, 586.

⁷⁷⁶ Радове је финансирао Историјски институт–Београд, а руководилац археолошких радова био је мр Дејан Булић, археолог истог Института.

прилазним странама где се уочава осут ситнији камен и малтер. Једини налаз представља мањи комад згуре са јужне падине. Постојање стеновитог хрбата дужином града ограничавало је могући простор за ископавање на свега неколико метара уз постојеће бедеме, односно на плиће депресије између хрбата и бедема. Утврђење је истраживано са две сонде.

Сонда 01/09, ситуирана је уз унутрашњи северозападни угао западног дела утврђења, дим. 2,1 м x 4 м. Испод хумуса и слоја шута, очигледно формираног осипањем бедема, уз западни бедем констатована је површина запечене земље — ватриште дим. 1,40 м x 0,7 м — 0,9 м. У истом нивоу са ватриштем откривен је камен жрвањ пречника 0,44 м. Слој ситног ломљеног камена помешаног са малтером, формиран је вероватно, приликом градње бедема као нивелирајући слој. Интактан слој представља жива стена (Т. 22/4).

Сонда 02/09, дим. 3,85 м x 1,80 м, смештена је у северозападном углу источне половине утврђења (Т. 22/6). Испод хумуса, у слоју чистог шута, поред животињских костију и налази кухињске грнчарије пронађен је и један гвоздени предмет, можда оков каније. Од других покретних археолошких налаза регистрована су два комада металне згуре и већи комад топљеног стакла, могуће полуфабрикат. Следио је слој мрке земље са бројним налазима животињских костију и уломцима кухињске грнчарије, док су над живом стеном пронађена два римска новчића, оба из 4. столећа од чега један припада Грацијану (367–383).

Лица бедема само се на појединим местима могу уочити, док се трасе најчешће препознају према осутом материјалу који формира гребан по правцу пружања бедема. Ипак у највећем делу, од видљивих позиција бедема се релативно лако „површински“ могу пратити, што је и урађено у мери у којој су кратка ископавања дозволила. Стање очуваности бедема је доста добро, нарочито тамо где су велике насlage шута на неки начин конзервирани бедем и сачували лице. Техника зидања је уобичајена за ово време. Као грађевински материјал коришћен је локални ломљени камен различите величине— кречњак, док је као везиво послужио кречни малтер беличасте боје са додатком ситнијег сивог песка. Очигледно су пажљиво зидана само лица зидова, док је унутрашњост испуњена трпанцем. На појединим

деловима зидова уочавају се отвори од квадратних греда, који су чинили делове дрвене конструкције.

Облик утврђења својом оријентацијом прати стеновиту хрбат која је обухваћена зидинама и представља површински њен највећи део. Оријентација утврђења је приближно И-З са девијацијом од око 30 степени у правцу севера. Тренутно сагледане трасе бедема указују на приближно правоугаони облик утврђења димензија око 140 x 32,5 м, са преградним зидом који је делио „град“ на приближно две једнаке половине, унутрашње дужине 65 и 68,5 м (Т. 21).

Једна правоугаона кула налазила се на западном крају утврђења и још једна, на источном крају. Код западне куле дужина спољне ивица је 8,40 м, а дебљина бедема куле 1,80 м (северни) односно 2 м (јужни зид куле). Трећа кула, такође правоугаона налазила се на средини преградног зида, дебљине 1,80 м односно 6 стопа, где се прелазило из једног дела утврђења у друго. Основа ове кула дефинисана је површинским „праћењем“ бедема, која је била испуњена слојем чистог шута. Одсуство налаза било каквог материјала који би указивао на кровни покривач: црепа, олова или шкриљца и констатовани грађевински кованици и скромни остаци греда и угља указују да је кровна конструкција куле била дрвена. Појединачни налази сиге указују на извесне елементе изграђене у овом материјалу. Дебљина зидова пролазне куле износе од 1,70 м до 1,80 м. Спољне димензије куле износе 7,20 м (западна и северна страна), односно 6,90 м (јужна страна) (Т. 22/5).

Површинским праћењем бедема констатован је и мањи улаза у северном бедему ширина 2,20 м. Том приликом су констатована два комада сиге која указују на лучно изведен отвор улаза.

На локалитету нису уочени трагови постојања цистерне или хидрауличног малтера, те морамо претпоставити да су потребе за водом задовољавали доношењем са најближих извора. У најближем окружењу око Превије и ка Бежанском кршу данас има 6 извора, а на нижим позицијама ка Градинском потоку још неколико.

Оштра страна и кула на западном делу утврђења учинили су прилаз са ове стране немогућим. Са северозападне стране и северне стране утврђења је оштра, неосвојива литица, али грађевинари нису бедеме померили на ивицу литице (где им

нису ни требали, изузев обезбеђивања самих становника утврде), већ је тај простор остао празан и данас под шумом. Тешко приступачном утврђењу, до врха, изгледа није водио колски пут већ само уска стаза. Прилазна стаза је са подножја на Превији водила страном ка источном делу утврђења, заобилазила га и затим водила поред бедема до откривеног улаза на северном бедему у источној делу утврђења. Приступ је некада могао бити и са источне стране, данас потпуно обрасле шумом.

Сасвим је јасно да се потребан грађевински материјал узимао са лица места, где га је било у изобиљу и могуће је да су се на тај начин формирале описане депресије. Доносило се само оно најнужније: вода, креч и сига. Можда и дрвена грађа. Близу изворишта Градинског потока, у непосредној околини Градине (500 – 600 м), налази се мајдан сиге. У непосредној близини утврђења видљиви су и остаци некадашњих кречана, где се вероватно припремао креч за потребе градње утврђења.

На Превији, седлу испод Градине постојало је некада Грчко гробље, од кога је данас остао само један лежећи аморфни надгробник и неколико комада ломљеног камена који су некада могли припадати надгробницима (Т. 64/3–4). Једини белег остао је захваљујући томе што је међаш, док су остали примерци одвучени и искоришћени као грађевински материјал за економске и стамбене објекте.

Пронађени археолошки материјал у првом реду кухињска грнчарија припада времену 14. –15. stoleћа. Ова керамика не омогућава финије датовање. Очито је одсуство трпезне грнчарије, као и грнчарије из турске епохе. Град је са турским освајањима изгубио своју функцију и био напуштен. Налази два касноантичка новчића над живом стеном указују да је на простору градине постојао неки мањи антички објекат, вероватно у служби осматрања и обезбеђења околног простора и могућих рударских активности или путне комуникације. Такав објекат могао се налазити испод једне од истурене куле утврђења на источној или западној страни.

Тргови

Трг је општесловенски термин и у основи значи робу, ствари које се купују и продају. Трг је првобитно било свако место на коме се обавља трговина, затим део насеља, па коначно тип градског насеља у коме трговина представља примарну функцију.⁷⁷⁷ Називом трг означавана су законита, повремена састајалишта продаваца и купаца под заштитом и надзором власти која убира приходе, углавном једном седмично, али могао прерасти у стални и тиме изменити статус насеља.⁷⁷⁸

Средњовековни тргови су најчешће настајали уз важне саобраћајнице и раскрснице путева, око рудника, поред прелаза преко река и у непосредној близини градова, где је могао бити већи обрт робе. Настајали су и око утврђених манастира, који су могли да пруже уточиште и сигурност путницима и заштиту њихове имовине и робе, а често су и сами манастири добијали ове приходе. На трговима се обављао пословни живот: склапали послови, доносила роба са Приморја, а продавали домаћи производи — то је био центар трговине, али се на овим местима развија и занатство.

Као трговачка и занатлијска насеља, тргови су по свом карактеру блиска подграђима. У последњим деценијама постојања средњовековне српске државе запажа се појава већег броја малих насеља, у ствари села, са статусом трга, од којих су многа постала замеци градских насеља.⁷⁷⁹ Око сталних тргова постепено ничу колоније трговаца и занатлија и временом нека од њих се претварају у већа насеља. Овакве агломерације пратили су занатске услуге и радње и објекти угоститељске оријентације. Потребне заштите у случају опасности утицале су на груписање кућа у близини утврђења, а ограниченост простора трга и њихову збијеност, услед цена простора, на већи степен урбанизације и спратну архитектуру.

Према анализи Миљковић–Крстић, у Браничеву једном тргу су гравитирала сеоска насеља удаљена од 5 до 18 км, односно од једног до четири сата хода. Варирао је и број насеља и становника који су били усмерени на један трг, у просеку на један

---

⁷⁷⁷ *Град*, ЛССВ, 122 (Ј. Максимовић).

⁷⁷⁸ *Трг*, ЛССВ, 737–739 (Д. Ковачевић–Којић).

⁷⁷⁹ Миљковић–Крстић, *Браничево*, 86.

пазар у Браничеву долазило је 20–35 села.⁷⁸⁰ И у другим жупским крајевима у српским земљама у средњем веку села су од градова и тргова као управних и економских средишта била удаљена до двадесетак километара, што је омогућавало перманентне везе града или трга са аграрним залеђем.⁷⁸¹ Овај постављени модел у Моравицама није могао бити проверен, због слаба очуваност изворне грађе о трговима.

Неколико села као место трговине познато је из османских дефтера — што не искључује њихово евентуално постојање и током средњовековне епохе — при чему се користи турска реч за трг пазар или панађур.

Пазар је постојао у Ужицу и он је обрађен у оквиру самог града. Правила трговине на овом пазару била су дефинисана посебним канунамама, о чему је било речи. Поред Ужица и у Пожеги се од 1476. усталио пазар и панађур, вероватно наслеђујући средњовековну праксу. Те године је од укупног прихода 13 710 акчи, приход пазара са нијабетом износио 9000 акчи, а панађур је доносио 500 акчи, што значи да су сви остали приходи од овог великог села износили 4210 акчи. Већ 1516. Пожега је убирала мање приходе, од мукате панађура 200, а од пазара и другог 4000 акчи.⁷⁸² Године 1536. Пожега је убирала од тржне таксе, свадбарина, порез на бурад и нијабета свега 1200 акчи.⁷⁸³

И влашко село Својдруг је 1516. убирало на име таксе пазара приход од 3000 акчи.⁷⁸⁴

Видимо по примеру Пожеге да пазари и панађури по селима полако изумиру и да се уздизањем Ужица и сва трговина сели у овај градски центар. Након 1540. године нема више нити једног пазара и панађура на тлу Моравица ван Ужица.

---

⁷⁸⁰ Миљковић–Крстић, *Браничево*, 87.

⁷⁸¹ М. Благојевић, *Град и жупа*, 74.

⁷⁸² Аличић, *Пописи* I, 347.

⁷⁸³ Аличић, *Пописи* III, 451.

⁷⁸⁴ Аличић, *Пописи* I, 352.

ТРГ РУЈНО

О Рујни нема у стручној литератури никаквог помена, све до рада Б. Храбака о овом тргу. У два наврата помиње се место Рујно током 15. столећа у дубровачким документима. Златар Иван Радохнић, очух умрлог Лазара Живковића поднео је 23. априла 1467. г. жалбу против Вукића Дрмановића de Ruina, код кога је остала роба и четири сребрне чаше, које је Вукић покушао да прикрије. Документ, још не говори изричито о постојању трг у Рујну, већ само да су Рујно посећивали дубровачки трговци као одмориште на путовањима.⁷⁸⁵

У пословном либру Џивана Припчиновића, познатог трговца 60–тих и 70–их година 15. века, начињен је препис једног списка од 10. марта 1475. начињеног пред кадијом у Новом Брду, у коме су исписане и количине црвца које је Џиван добио из разних места. Међу поменутих местима је и Рујна која представља станицу средње категорије. Сам Џиван, који је обично седео у Фочи, долазио је у Рујну 1470. године у вези са извозом црвца.⁷⁸⁶

Рујно је био трг од локалног значаја. У дубровачким архивским споменицима 16. столећа више се не јавља, ипак то никако не значи да је нестао и да трговине у њему више нема.⁷⁸⁷

Трг се налазио на простору некадашње кнежине Рујно, највероватније уз манастир Рујно, што није био редак случај. Манастир је убициран на потесу села Врутци. Ова чињеница би нам дала да претпоставимо да је трг припадао манастиру, те да је започео са радом пре првих помен, односно већ у средњем веку. Највероватније су Турци по манастиру и тргу нахију око Ужица назвали Рујно, него да су задржали старије име за нову административну поделу овога краја.

На тргу Рујна као главни артикал набављао се црвац, али Рујна није произвођач црвца, већ је овај доношен са стране, вероватно из оближњег Подриња. Што претпоставља и постојање једног пута који је повезивао данашње Ариље и

---

⁷⁸⁵ Б. Храбак, *Рујна–трг у области Ужица у XV веку*, Историјски преглед 1, Београд 1954, 48 (=Храбак, *Рујна–трг*).

⁷⁸⁶ Храбак, *Рујна–трг*, 48–49.

⁷⁸⁷ Храбак, *Рујна–трг*, 49.

Чајетину са Зајачом и Крупњем.⁷⁸⁸ С обзиром да Циван долази из Фоче, могуће да се црвац производио и на простору самих Моравица.

АРИЉЕ

Издвојени податак из 1405. године о свраћању дубровачких трговаца у Ариље, највероватније, такође указује на постојање трга код овог манастира. Потребне епископског и митрополијског центра за робом један су од разлога његовог постојања. Између осталог манастири су, као што је већ речено често убирали приходе са панађура, и један овако велики манастир имао је вероватно и свој трг. Међутим, немамо податке о роби којом се трговало.

Сеоска насеља

СЕОСКА НАСЕЉА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

За средњовековна насеља различите врсте има само неколико ретких писаних извора. Све што је експлицитно поменуто у средњем веку, већ смо дали у оквиру историјског прегледа. Међутим, пописана села из 1476. године фактички осликавају затечено стање на овом простору и може се прихвати да је то приближна слика самог краја средњовековне епохе. Свакако се мора имати доза резерве јер су нека села могла нестати у ратним пустошењима, а да су исти разлози нагризли и умањили демографску слику и привредни замах и потенцијал области.

Водећа улога пољопривреде у структури привређивања, простора земље Моравице, учинила је да су преовлађујући тип насељених места била села, на којима је почивао привредни и друштвени живот.

---

⁷⁸⁸ Храбак, *Рујна–трг*, 50.

Село је реч са више значења, али најчешће је насеље са више или мање кућа, понекад само са једном породицом. Понекад се употребљава и реч вас, вес или весница (Глуха вас..). Такође, село као имање потврђено је у више домаћих извора и поистовећује се са њивом.⁷⁸⁹

Одвојени скуп кућа у оквиру села називао се заселак или засеље и потенцијално је село.⁷⁹⁰ Потенцијално село је могло бити и селиште, било да означава земљиште са кућом и окућницом, насеље, засеље и село, али по правилу то је напуштено село, јер је наставак –иште, означавао напуштено насеље, отуда трговиште, црквиште, градиште...⁷⁹¹

Село, подразумева неку врсту сеоске општине, односно сеоске заједнице, са унутрашњом организацијом, што је потврђено сеоским зборовима и које је у стању да преузме колективну одговорност, како је предвиђао Душанов законик. То је економска целина са правинама које се у исправама наводе уопштено или појединачно и која су наслеђена из словенске сеоске општине. Иако, међе као правине губе значај код села у оквиру феудалног поседа, путеви, планински прелази, заједничких вода, појила за стоку, млинови, пасишта, зимовишта, гробља, заједничка су добра села. Дакле, села су и строго дефинисана територија са својим међама.⁷⁹²

Категоризација сеоских насеља из периода средњовековне српске државе је на царска, властеоска и црквена.⁷⁹³ Док је насеља жупе Брвеник, Александар Соловјев поделио је на дворска, жупска и властелинска села са именима власника. Дворска села су била она чији су становници у служби двора обављали различите послове (коњушари, ловци, мађери, постељштаци..)⁷⁹⁴

Поред ове основне поделе могуће је установити и неколико статистичких критеријума на основу којих се може категоризацију села: према броју становника, социјалном статусу (сточарска или ратарска), занимању (дербенцијска, рударска, соколарска...), географском положају (надморска висина или положај према неком

⁷⁸⁹ Опширније види: ЛССВ, 68–69; 665–666, појам: вас, вес и село (Р. Михаљчић).

⁷⁹⁰ Опширније види: ЛССВ, 219–220, појам Заселак (Р. Михаљчић).

⁷⁹¹ Опширније види: ЛССВ, 664–665, појам: Селиште (Р. Михаљчић).

⁷⁹² Опширније види: ЛССВ, 665–666, појам: село (Р. Михаљчић).

⁷⁹³ Опширније видети: Новаковић, *Село*, 28.

⁷⁹⁴ А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД 3 (1928) 25–42.

путном правцу, реци и сл.), као и по економској снази (да ли се у селу одржавао пазар или панађур). Мање–више све ове поделе села наглашене су у појединим деловима рада.

СЕОСКА НАСЕЉА У ОСМАНСКОМ ДОБУ

У османским пописима поред насељених места, сусрећу се и запустела сеоска насеља и мезре.

НАСЕЉЕНА СЕЛА

Као и у средњем веку село је било најмања управна јединица у држави, и састојало се од кућа, као основне пореске јединице. Простор сеоских насеља, тј. атар сваког појединог села, био је ограничен међама, које су уписиване по разним обележјима: карактеристичном месту, путу, дрвећу, гробљу, воденицама, рекама и сл.⁷⁹⁵

Османлије нису мењали успостављене међе села, већ су прихватили утврђене границе, што понекад наводе у маргиналним белешкама пописа, као „у *добро познатим границама села*“ или сл... Атари, тј. синори села (тур. *сунур*) и међе, биле су од виталног значаја за села која су вршила службу на одређеној територији на основу колективних задужења, за коју су добијали пореске олакшице и за која су сносили одговорност, у првом реду дербенције. Спор око граница неког села био је у надлежности кадије.⁷⁹⁶

Систем дажбина и одговорности био је такав да је читаво село било одговорно за оно што се дешавало на његовој територији и читав низ натуралних дажбина или

---

⁷⁹⁵ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 155. На исти начин обележаване су међе и пре доласка Османлија на наше просторе: Новаковић, *Село*, 65; Благојевић, *Земљорадња*, 12.

⁷⁹⁶ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 155. Чињенично стање утврђивано је на основу исказа сведока, углавном старца, који су добро познавали границе земљишта: Г. Елезовић *Турски споменици*, Београд 1940, 653–678 (Елезовић *Турски споменици*).

њихов еквивалент у новцу прописиван је селу као целини, а не свакој кући појединачно, док су сељани између себе разрезивали обавезе.⁷⁹⁷

Основна подела сеоских насеља у Смедеревском санџаку, била је на села царског хаса и тимарска. Некадашња манастирских села подведена су под категорију тимарских, јер су калуђери уживали поседе у виду тимара.⁷⁹⁸

Сеоска насеља у Моравицама 1476. године припадала су хасовима султана и смедеревског санџака–бега, зеаметима и тимарима смедеревских спахија, као и тимарима посадника тврђава Островица и Брвеник. Недостајуће стране пописа Смедеревског санџака из 1476. године су оне на којима су били уписани поседи царског хаса, због чега не знамо која села из Моравица су била његов део.

За разлику од неких других области на Балкану где су власи живели на зимским и летњим стаништима, у Смедеревском санџаку они током целе године живе у селу у коме су се настанили.⁷⁹⁹ Величина тих села 1476. године је варијала, од села са свега једном кућом (Полешко, Чиренићи, Вруци..), до преко 50 кућа (Скрапеж 53 куће), док је просечна величина влашких насеља износила 13,35 кућа, слично као и у целом Смедеревском санџаку где је просек 13.⁸⁰⁰ Највећи број влашких села у Моравицама седамдесетих година 15. века имао је до 10 кућа (таквих села било је чак 108 или 43.54%). Такође је била бројна група села која су бројала до 20 кућа (102 села или 41.13%). До 30 кућа имало је 25 или 10,08,13%), до 40 кућа осам 8 или 3,25%, а преко 40 кућа свега пет села, односно 2,02%). Највећи број сеоских насеља Смедеревског санџака улазио је у састав тимара „смедеревских спахија“. Године 1476. у овом санџаку убележено је 611 насељених села, од чега у области Моравица 247 влашка и 7 рајетинских села са Ужицем. За посматрану област и попис из 1528. даје сличан просек од 12,68 кућа, али на мањем броју уписаних села.

---

⁷⁹⁷ Десетак од житарица, дажбине на име гајења воћа и поврћа, крвнина, као и младарина: Елезовић, *Турски споменици*, 43–63.

⁷⁹⁸ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 158

⁷⁹⁹ Власи Херцеговачког санџака су у истом периоду живели на зимским и летњим стаништима: *Поштенічни попис sandžaka vilajeta Hercegovina*, priredio Ahmed S. Aličić, Sarajevo 1985, 659.

⁸⁰⁰ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 159.

Просечан број кућа:

1476. — 13, 35 кућа у влашким насељима и 36,86 у рајинским насељима (без мезри)

1528. — 13, 55 влашких кућа

1528/30. — 18, 58 (без Ужица, мезри и пустих насеља).

1536. — 15, 69 (са муслиманским домовима, али без Ужица, мезри и пустих насеља).

1560. — 11, 84 кућа (са муслиманским домовима, али без Ужица, мезри и пустих насеља).

1572. — 15, 77 кућа (са муслиманским домовима, али без Ужица, мезри и пустих насеља).

Након 1476. следећи детаљни попис Смедеревског санцака из 1516. није релевантан за статистичка истраживања јер је уписан јако мали број села са посматраног простора. По подацима пописа из 1516. године, када је укупан број уписаних насеља у Смедеревском санцаку износио 476, велико насеља била је Пожеги (114 кућа), а Ужице је било највеће насеље у Смедеревском санцаку двадесетих година 16. века са 157 кућа. И следећи попис из 1523. је потпуно неупотребљив, а по попису из 1528/30. добијамо 18, 58 кућа. Два пописа, из 1536. и 1572. су блиски по вредностима и указују на устаљеност насеља. Нижи просечан број кућа од 11, 84 из 1560. године, је вероватно последица некомплетног пописа.

По подацима пописа из 1572. године, када је укупан број уписаних насеља у Моравицама износио 245 (изузимајући мезре, Ужице, села „без раје“, као и села са муслиманским живљем). Највећи број насеља имао је мање од 10 кућа (88 насеље или 35,92 %) и од 11–20 домаћинстава 99 насеља (40, 41%), а од 21–30 домаћинстава у 37 (15,1%). Између 31 и 40 кућа било је у 14 (5,71%), а више од 41 кућа у 7 насеља (2,86%). највеће насеље је Лиса са 66 кућа.

Видимо да је у нашој области број кућа у поређењу са 1476. и 1528. годином је нарастао на просечних 15,77 кућа 1572. и не може се уочити тенденција опадања величине домаћинстава, што би се, можда очекивало након укидања влашког статуса.

ЗАПУСТЕЛА НАСЕЉА

Запустела насеља су насеља која су становници напустили, и престављају показатељ демографских кретања, али и праваца кретања војске кроз Смедеревски санџака. Пуста насеља постојала су само међу рајинским селима, док у влашким селима та категорија не постоји, јер је насељавање влаха текло плански, под строгом контролом централне власти. У османским пописима Смедеревског санџака разликују се две врсте пустих насеља, то су: запустела села и мезре.⁸⁰¹

Запустела села

Запустела насеља могу бити привремено или трајно напуштена. Напуштање или изумирање села констатује се одсуством тог насеља у каснијим пописима, али нека насеља могла су само да промене назив, а да не буду напуштена; рецимо да нарастањем једног засеока, који постаје бројно доминантно, сами тим и најфреквентније помињано, његово име постане назив села. У османским пописима се понекад јављају истовремено два назива за исто насеље, уз напомену: *друго име*. Други назив су могли донети нови досељеници или се спајањем два насеља у једном тренутку користе оба имена. Најчешће се друго име, иако млађе, устаљује и идентификација је лакша преко другог имена, чији је топоним трајнији.

Чест је случај да је насеље ишчезло, али да је топоним преживео као ознака дела неког већег насеља, потеса, њиве, реке или потока и сл. Такав је случај са Скрапежом и Кладерубом, чија су имена сачувана у истоименим називима река или рецимо села Драгачево, кога данас нема, али једна већа област носи ово име.

Прецизни и веродостојни закључци о прошлости насеља могу се стећи само увидом у најмање неколико пописа, јер се из разноразних разлога село није морало наћи у дефтеру. Реални проблеми су степен очуваности пописа или недостатак појединих листова пописа, самим тим и појединих села. Видели смо у уводном делу

---

⁸⁰¹ Миљковић– Бојанић, *Смедеревски санџака*, 173.

да код многих дефтера недостају делови, да су неки крње пописани, а да су имена неких села нечитка.

Такође, постоји одређени број насеља који се спомиње свега у једном попису, а нема их у каснијим историјским изворима и овде узрок може бити баналан, рецимо погрешно уписан назив села грешком писара или услед погрешног превода имена села.

Напуштање одређеног броја влашких села мора се довести у везу са укидањем влашког статуса у Смедеревског санцаку 1530. године, када одређени број људи креће у правцу области са крајишким статусом или пребегавају на угарску територију.

Поједина села су напуштана и услед неповољних и строгих обавеза села. Такве становнике царска администрација је насилно враћала. Такав је случај био 1476. године са селом Преканац, данашња Трешњевица — *„они су били одбегли соколари, када су пописивани, наређено је да се упишу у тимар“*.⁸⁰² Исто су прошли 1528/30. године становница Чирова, за које се каже *„сви су побегли и враћени силом“*. У истом попису, 1528/30. и поред становника села Горње Забучје, стоји (11) да су побегли не могавши да плате харач, иако је уписано 11 кућа. Из маргиналија је јасан и разлог зашто нису били у стању да плате харач, јер *„има земље колико један мали чифт“*.⁸⁰³ На немогућност плаћања указује и село Лутовац, где су 1528/30. уписане 4 куће, али пописивач закључује да има само 1 кућа са 3 особе и да нису у стању да плаћају разрезан порез од 1521 акче⁸⁰⁴

Такође, је страдање у рату или страх од напада непријатеља могао бити узрок, како се наводи у маргиналијама уз пописе становништва. У попису 1536. године за село Крушотица, каже се да је пусто, те да се обрађује извана јер су становници *„били харамије и сви побијени“*.⁸⁰⁵

Поједина села су уписана са кућама, нека са већим бројем, али се наводи да се обрађују извана. То се односи искључиво на села пописана 1528/30. године: Лопаш

---

⁸⁰² Аличић, *Пописи* I, 221.

⁸⁰³ Аличић, *Пописи* I, 587; 595.

⁸⁰⁴ Аличић, *Пописи* I, 606–7.

⁸⁰⁵ Аличић, *Пописи* III, 499–500.

(43 дома, 8 неожењених); Свилајићи (11 кућа); Г. Подац (3 куће), док за Г. Трnavу стоји –“пуста, без раје, у поседу Мехмеда, сина Хасана.⁸⁰⁶ Таква су и села: Црвица (19 куће); Горња Црвица (10 куће); Д. Скрапижа (21 куће) — „обрађује се извана и дају власнику земље десетину“; С. Добриња (39); Зборишница (4). За сало Г. Каменицу (23) записано је да даје само 1 лукно и село Лука (17); док за оба села пише :“обрађује се извана. Не може се обрађивати извана.“⁸⁰⁷

У попису 1536., за село Радов поток, од једне куће, забележено је да приход долази извана, што значи да је већ било пусто.⁸⁰⁸ Уосталом, из каснијих пописа се види да је заиста тако. Још два села су 1536. била пушта, која су обрађивана извана: Лесковац и Илинце.⁸⁰⁹ Године 1560. као пушта уписана су 4 села: Тополница (обрађују га: Губин Дол, Рипаш, Гоштеница); Радов Поток; Каран други — (обрађује га Д. Каран и други.) и Драгојевићи.⁸¹⁰ Већ 1572. године тај број је износио 9 села, убележена као пушта: Д. Раван; Тополница (обрађују га становници: Губин Дол, Рипаш, Гоштеница; уживаоцу земље дају десетину), Радулов Поток, Јасиковац (Обрађују га становници Лопаша)⁸¹¹ или без раје: Други Каран—(обрађује га Д. Каран), Драгојевићи, Враница (обрађују га становници Карана), Рибићи/ Ђерманица, Дубравница.⁸¹²

Број напуштених села није велики и највећи је у последњем попису из 1572. године. Ова појава на простору Моравица није била драстична, али је видљива тенденција њиховог раста.

Страх од непријатеља и потрага за бољим условима живота нису били једини разлози расељавања. Природне катастрофе, поплаве и клизишта могле су, такође бити разлог расељавањима.

Са друге стране, запустела села су се и насељавања плански из других делова Царства, али и пребезима из Угарске, али је било и оних која су трајно запустела.

⁸⁰⁶ Аличич, *Пописи* I, 499, 503, 514, 524.

⁸⁰⁷ Аличич, *Пописи* I, 539, 540, 542, 548, 551, 557.

⁸⁰⁸ Аличич, *Пописи* II, 387.

⁸⁰⁹ Аличич, *Пописи* III, 533.

⁸¹⁰ Аличич, *Пописи* III, 137, 141, 149.

⁸¹¹ Аличич, *Пописи* III, 326, 333, 340, 416.

⁸¹² Аличич, *Пописи* III, 347, 442.

Мезре

Мезра је обрадиво земљиште са познатим границама и именом, без статуса села; комплекс пољопривредног земљишта које је некада било село или које може постати село; селиште, пустоселина.⁸¹³ Пример некадашњег села је мезра Мухариште, која се налазила код цркве у Висибаци, како је ближе одређује пописивач дефтера.⁸¹⁴ Постојање цркве свакако указује да је тај потез некада био насељен, није сигурно само да ли је то било првобитно средњовековних насеља, које је под османском влашћу постало мезра.

Мезра у оквиру османских односа на земљи представља површину обрадиве земље која је остала изван сеоских атара, и која се сеје „извана“, углавном од стране житеља околних села. Она је могла настати и крчењем шумског покривача. Овакве мезре могле су да прерасту у села, али најчешће ненасељене мезре временом улазе у атар села житеља који су их обрађивали, и многим се на овај начин губи траг и немогуће их је убицирати, осим ако им се име није сачувало као потеза у селу. Мезра је, могла бити и насељена, ређе рајом, а чешће власима.⁸¹⁵

Иако су појмови села и мезре у значајној мери подударни празне мезре се не могу посматрати на исти начин као пушта села. Наиме, мезра у оквиру односа на земљи које са собом доносе Османлије најподударнија је са категоријом селишта која постоји у српској средњовековној држави.⁸¹⁶

Док се назив *селиште*, иако има и друга значења, првенствено односи на напуштено насеље,⁸¹⁷ мезре у оквиру османских односа на земљи означавају површине обрадиве земље, која су остала изван сеоских атара, те је логично да се сеју извана. И сама етимологија назива *мезра је место где се врши сејање*. Најчешће у пописима поред имена мезре стоји „*сијалиште је поменутог села*“ што показује најчешће коришћено значење термина мезра.

---

⁸¹³ Т. Катић, *Опширни попис*, 598.

⁸¹⁴ Аличкић, *Пописи I*, 73.

⁸¹⁵ Миљковић–Крстић, *Браничево*, 191; Миљковић–Бојанић, *Смедеревски*, 182–183.

⁸¹⁶ Опширније о селишту видети: Р. Михаљчић, *Селишта; прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Зборник ФФ 9–1, Београд 1967, 173–224 (=Михаљчић, *Селишта*).

⁸¹⁷ Михаљчић, *Селишта*, 178–185.

Саме мезре се могу поделити на насељене и празне. Насељене мезре могу бити настањене становништвом са рајинским статусом, али је тај број кућа у правилу мали или су, што је чешћи случај, на њима насељени власи. Типологија празних мезри даље би се сводила на мезре које се сеју „споља“ и мезре које су сејалишта села уз која су уписана.⁸¹⁸

И сам број мезри је показатељ стања насељености и услова живота у одређеном периоду. Тако је у првом сачуваном попису из 1476. године број мезри у Моравицама 7; тај број је 1516. године 3; 1528/30. године 8, а највише у попису из 1536., чак 17, док је 1560. године уписано 8 мезре, а 1572. три више –11. У остала два крња пописа, нису забележене (види табеле са насељима).

---

⁸¹⁸ Миљковић– Бојанић, *Смедеревски санџака*, 182.

СТАНОВНИШТВО

О демографским приликама и становништву средњег века мало се зна, јер нема средњевековних докумената која би могла бити основа за оваква истраживања. због тога полазимо од становишта да је становништво Моравица делило сличну ситуација са већином популација средњовековне Србије и Балкана. Ова констатација се односи у првом реду на висок наталитет и висок морталитет становништва и неразвијеност структура.

Турски пописи пружају скромну основу за темељнија демографска истраживања, јер нису ни формиран са том намером, већ дају податке о пореским обвезницима у оквиру влашке службе и свог тимарско–спахијског система као основе војне организације Царства. У средњем веку и османским пописним књиге основна пописна јединица била кућа, тј. домаћинство, а не појединац. Кућа је одговарала за све своје чланове и зато су работе по селима разрезиване по кућама. То значи да се за на основу пописа добијају непосредно тек поједини демографски подаци, а да се за шире анализе морају користити хипотезе, засноване на методи процене. Упркос томе, може се приближно одреди број становништва појединих области, његова етничка структура, а донекле и миграциона кретања.

Подаци из првог сачуваног пописа, уз све резерве, основа су за демографске процене са краја средњег века. Наша истраживање се односи на период након вишедеценијских сукоба са турском војском, што је оставило тешке последице на демографску слику.

Демографска кретања

За демографске процене пресудна је спознаја о разликама између српске земљорадничке и сточарске породице у посматраном периоду и јасно дефинисана разлика између четири релевантна појма: „кућа“, „породица“, „домаћинство“ и „задруга“, при чему се ови термини често користе као синоними. Под породицом се

подразумева основна брачно–биолошка заједница родитеља и њихових потомака (нуклеарна породица), док се под термином „задруга“, „кућа“ или „домаћинство“ углавном подразумевају удружења две и више породица по мушкој линији, очинској, братској или рођачкој.⁸¹⁹ Овим се суштински, термини свODE на два појма: *породица* и *задруга*.

У средњовековном српском породичном праву поред просте породице, која се састојала од оца, мајке и њихове деце, постојала је још и сложенија породица, која је била састављена од ширег круга рођака и сачињавала домаће удружење више породица у ужем смислу речи.⁸²⁰ Код јужних Словена, задруга постоји од давнина, упоредо са инокосном породицом.

Миленко Филиповић *правом задругом* назива домаћинство у коме живе два брата, брат и синови и сл, који држе имање у заједници, иако више нема очинског ауторитета који их је држао на окупу. Домаћинство које је чинио отац са својим синовима могло је имати велики број мушких глава, али оно није задруга, као шта је оно које се састоји од два брата или брата и синовца, што чини праву задругу.⁸²¹ Није био редак случај да у породици са очинским правом синови остану са оцем у заједници и после женидбе, нарочито у случајевима када су и друштвене околности погодиле заједничком животу. Таква заједница браће опстајала је и после очеве смрти, а дешавало се да очева власт, још за његовог живота, пређе на његове одрасле синове.⁸²² Назив *инокоштина* и назив *задруга* литерарног су порекла, који се појављују тек у 19. веку и за њих не знају старији историјски споменици. Породична заједница се у изворима јавља под називом *кућа*, а да ли је она проста или сложена

---

⁸¹⁹ М. Бобић, *Куће, породице и задруге*, У: Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, уредник: Милош Мацура, Београд 2001, 316–380 (=Бобић, *Куће, породице и задруге*).

⁸²⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, Београд 1996, 582 (=Тарановски, *Историја*).

⁸²¹ М. Filipović, *Struktura i organizacija srednjovekovnog katuna*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. II, Odjeljenje istorijsko–filoloških nauka, knjiga 1, Sarajevo 1963, 65–66. Разлог да су најбројније братске, а не очинске задруге лежи у чињеници да кратак просечан животни век популације, није пружао биолошке могућности за дужи опстанак заједнице оца и ожењеног сина: Бобић, *Куће, породице и задруге*, 370.

⁸²² В. Поповић, *Задруга (Теорија и литература)*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 33–34 (1921 и 1922), Сарајево 1922, 105.

види се из састава њених чланова, који се наводе ужим (деца..) или ширим (браћа, род..) термином сродства.⁸²³

Академик Милан Васић истиче, да се основа процеса претварања породице, као основна друштвена јединица, у патријархалну задругу налазила у систему османских пореза и начина на који су они убирани од домаћинства *влаха*–сточара у првим деценијама османске владавине у српским земљама.⁸²⁴ Тешки услови живота, условљавали су проширене породице, са више мушких глава, нарочито код становништва са влашким статусом како би се извршиле све обавезе и обезбедио егзистенцијални минимум породице. Задруга се показала као врло корисна установа тамо где је ратарство спојено са периодним номадским сточарством, јер су сви примитивни облици бављења пољопривредом захтевали велики број руку, с обзиром на то да није било механизације. Најприроднији и најједноставнији пут било задруживање по сродству.⁸²⁵

Треба имати на уму да задруга није статична творевина. Њено формирање почиње са браком двоје супружника и то је коњугална или брачна породица, а са рађањем деце она постаје нуклеарна породица. Одрасли син нако што се оженио, остаје у породици формира се сложена породица или задруга. Уколико породица нема синова, уобичајено је да ћерка доведе мужа (појава домазета). Издвајањем ожењеног из заједнице формира се инокосна породица. Дакле, осим што нису трајне ови облици породице нису ни међу собом оштро супротстављене творевине, већ само две фазе у континуираном трајању породице.⁸²⁶

У задрузи је извршена подела рада међу члановима у складу са физиолошким одликама старости и пола. У вези са тим је и хијерархија друштвених положаја чланова, односно старешине који је представник задруге, али само први међу

---

⁸²³ Тарановски, *Историја*, 582–583.

⁸²⁴ М. Васић, *О knežinama Bakića pod turskom vlašću*, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine* IX, 1957, Sarajevo 1958, 221–239, 232 (=Vasić, *О knežinama Bakića*).

⁸²⁵ Поповић, *Задруга*, 106.

⁸²⁶ Из претходног следи склоност задруге ка деоби из спољних и унутрашњих фактора. Унутрашњи разлози су неслагање чланова унутар породице, а спољни су интереси феудалне државе српске и турске за раздруживање њених делова до основне пореске јединице „куће“: Бобић, *Куће, породице и задруге*, 339–40.

једнакима. У задрузи преовладава заједничка својина над ресурсима, имовином и средствима за производњу, као и сточним фондом.⁸²⁷

Институција задруге код Срба има своје корене у времену пре доласка Османлија на наше просторе. Наиме, у појединим члановима Душановог законика изричито се спомиње „кућа“, „огњиште“, „дим“, „задруга“, „задружна кућа“. Назив задруга се од 12. века среће у дубровачким статутима, а у повељама српских владара из 13. и 14. века, забележено је да је било задруга и код ратара и код сточара.⁸²⁸ Задруга као институција постојала је још у периоду српске средњовековне државе, не само код земљорадника и сточара, већ и код занатлија. У хрисовуљи цара Стефана Душана манастиру Св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену, наређује се да се пресели пет задружних кућа зидара из Пнуће.⁸²⁹

Иако је по одредбама османског законодавства сваки за рад способан мушки поданик — хришћанин био дужан да плаћа харач, од тог правила је било одступања, те се у европским деловима Царства овај порез убирао по домаћинству, што је свакако погодновало развоју породице задружног типа. Та пракса је била на снази до краја 17. века, када је у целом Османском Царству заведен јединствен систем личног пореза.⁸³⁰ Вероватно је да је та мера утицала и на бројност чланова задруге, тј. да тада почиње процес њене деобе.

Истражујући српску задругу М. Бобић издваја неколико теоријских принципа који одређују њену суштину:

- повезаност чланова на основу припадности истом роду;
  - вирифокалност, под којом се подразумева окупљање чланова домаће групе око језгра мушкарца;
  - патрилокалност, што подразумева становање супружника у кући мушкарца
- и

---

⁸²⁷ Бобић, *Куће, породице и задруге*, 340.

⁸²⁸ Н. Илијић, *Историја задруге код Срба*, Београд 1999, 18.

⁸²⁹ Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана, којом оснива манастир Св. Арханђела Михајла и Гаврила у Призрену*, Гласник ДСС 15 (1862) 305; С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светоархангеловска хрисовуља*, Београд 2003, 110.

⁸³⁰ Н. Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskom Carstvu*, Sarajevo 1966, 63–64.

– генетска солидарност или тенденција да се социјална организација формира око групе непосредних мушких сродника.⁸³¹

Већ је казано да је задруга заједница неколико мањих породица или домаћинстава, који живе под истим кровом и под ауторитетом старешине. У средњем веку породична заједница долази под називом кућа, била она проста или сложена. Најбројније су биле задруге од двојице браће, због чега је језгро задруге чинила једна генерација браће.

У Душановом закону помиње се „кућа“ као одељена јединица шире породице. По први пут се мања породица као огранак од веће скупине добија приоритет и наговештава да се под „кућом“ подразумева мања група. Термин „кућа“ нашао се у члановима:

70. Који су у једној кући: *„И кто се обрете у јединој куће, или братенци, или отац от синов, или ин кто одељан хлебом и иманијем, и ако буду на једином огњишти, а темзи одељен, да работа јако ини мали људије.“*

Члан закона претпоставља да у једној заједници могу становати сродници, одељени хлебом и имањем, иако станују у истој кући. Како су работе и терети распоређивани по кућама, на овај начин је на одељење имањем, а не кућом падало мање терета и работе. Закон за ове одељење хлебом и имањем, макар да су остали на једном огњишту, терете и работе плаћају као и остали сељаци.⁸³²

Као детерминанте су узете огњиште, хлеб и имање. То значи да кућу чине особе окупљене око једног огњишта (у заједничкој стамбеној јединици), који у том простору производе и троше (заједнички припремају храну и обедују) и поседују заједничку имовину.⁸³³

71. О братској злоби: *„И ко зло учини, брат или син, или сродник, који су у једној куће, све да плати господар куће, или да даде ко је зло учинио“.*

Ова иста мисао о одговорности куће за своје чланове казана је и чланом 52.

---

⁸³¹ Бобић, *Куће, породице и задруге*, 320.

⁸³² С. Новаковић, *Закон Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд 1898, 190.

⁸³³ Бобић, *Куће, породице и задруге*, 322.

52. О невери: „За неверу, за сваку кривицу, брат за брата и отац за сина, рођак за рођака; који су одељени у својим кућама, од онога који није сегрешио, ти да не плате ништа, осим онога који је скривио, његова кућа да плати“.⁸³⁴

Првобитно, кућа је подразумевала ону просторију где је огњиште, што представља реминисценцију на првобитну облик куће која се састојала од једне суоте у којој гори огањ. Синоними за термин *кућа* су *огњиште*, *дим* и *ојак*.⁸³⁵ Временом овај термин се односио и на новонастале просторије у оквиру једног објекта у коме се живело. Кућа са пратећим објектима чини окућницу.

Термин *кућа* у османском пореском систему, основна статистичка јединица, јер се, и код земљорадничког и код сточарског становништва, у једном селу пописују куће и имена њихових старешина, а не сви пунолетни мушки становници насеља. Из пописа је јасно да је кућа мала заједница. Поделом броја уписаних и броја кућа добија се број тек нешто изнад један.

Значајан део инокосних породица форсирао је сам феудални поредак, који се између осталог огледа и у систему пореза. Друштвена присила да се породица атомизује, сведе на малу групу доводила је до породичне „мимикрије“. Будући споља присиљене да се раздвоје, примарне заједнице непосредних сродника, уобичајено су остајали у истој кући, с тим да су се раздвајали у „хлебу“ и „имању“. Тиме су се само привидно формирали засебне, или инокосне куће, али не као независни ентитети.⁸³⁶

У домаћој историографији прихваћена је процена да је просечно српско сеоско домаћинство у првом веку османске владавине бројало седам–осам чланова.⁸³⁷ По подацима пописа из 1476. године, у Смедеревском санџаку је било 13.992 домаћинстава која су уживала рајински статус, односно између 100.000 и 120.000 становника. Четрдесетак година касније, на територији овог санџака попис, у овом истом социјалном статусу, бележи 10.230 домаћинстава или 81.840 становника.⁸³⁸ Раздобље од 1520. до 1580. године на територији читавог Османског царства,

⁸³⁴ Н. Радојчић, *Законик цара Душана 1349 и 1354*, издао и превео Н. Радојчић, Београд 1960, 103, 109.

⁸³⁵ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1991, 258.

⁸³⁶ Бобић, *Куће, породице и задруге*, 369–70.

⁸³⁷ М. Стојковић, *Vraničevski teftar*, Београд 1987, 12.

⁸³⁸ Миљковић *Смедеревски санџака*, 196.

представљао је период великог раста броја становника, просечно 40%. У поменутом периоду и у Смедеревском санцаку пораст броја становника износи готово 60% у односу на 1516. године, али свега 12% када се пореди са 1476. Наиме, 1560. године у Смедеревском санцаку било је уписано 15.391 домаћинство, односно процењених 123.128 људи. Међутим, иако се бележи пораст броја становника у овој области, он у суштини опада, јер се поменутом броју становника Смедеревског санцака 1476. године морају придодати и влашка домаћинства. Тако, ако се зброје домаћинства рајинског статуса са онима која су имала влашки статус, 1476. године на територији Смедеревског санцака живело је између 180.000 и 220.000 становника. Толике осцилације у броју становника, последица су сеобе дела влашког становништва ка западу –које није прихватио свођење на статус раје — у области (Славоније на пример), где су добијали пореске олакшице у замену за вршење војне службе.⁸³⁹

Подаци о унутрашњем уређењу породице у Смедеревском санцаку у првом периоду османске власти веома су оскудни. Захваљујући боље сачуваним законским споменицима, може се донекле, реконструисати унутрашњи живот сточарских породица. Код влаха, породична хијерархија се строго поштовала. Ипак, извесно је да је и код сточарског и код земљорадничког становништва породица била заснована на традиционално–патријархалним основама, и на истим оним нормама које су владале и у српској средњовековној држави. Породица је била основна друштвена јединица, која се заснивала на подређености чланова домаћинства старешини, на узајамној солидарности и свести о заједничким интересима. Синови, пасторци, млађа браћа, а некад и престарели очеви били су у том смислу подређени старешинама породице, који је одговарао не само за своје, већ и за поступке чланова свог домаћинства. Старешине породица биле су наследне, оца је наслеђивао најстарији син, уколико је био способан да обавља старешинство. Млађи синови могли су да се

---

⁸³⁹ Миљковић *Смедеревски санцака*, 196. Слични демографски процеси уочавају се и у Крушевачком санцаку где је 1516. године процењен број становника на 320.000 људи, а 1560. године на број између 160.000–190.000 становника: М. Васић, *Становништво Крушевачког санцака*, У: Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 52–53.

издвоје из заједнице и да заснују посебне породице. Свака одрасла мушка глава била је дужна и спремна да штити породицу и њену имовину.⁸⁴⁰

Основни критеријуми битни за повезивање лица унутар породице према М. Бобић јесу:

– локални или резиденцијални критеријум, што подразумева окупљеност породице у заједничком стамбеном простору.

– Критеријум брачне и крвничко–сродничке везе чланова. Стара српска породица је патријархална заједница са кућним старешином на челу. Породично порекло изводило се по мушкој линији сродства, са чим у вези је било и то да брачни пар живи у кући мушкарца, а у породици се преферирају мушка деца, као носиоци породичне задруге и породичног култа.

– Функционални критеријум или критеријум заједничког обављања економских активности, што подразумева заједничко обављање целокупног процеса пољопривредних активности, од производње, преко расподеле, до потрошње.⁸⁴¹

На основу расположивих извора османске провенијенције није могуће тачно установити са колико година се мушки потомак сматрао пунолетним, стога није могуће ни адекватно одговорити на питање кога османски пописивачи убрајају у категорију *самаца*. Због тога се ослањамо на српске средњовековне законске споменике, који су у домену обичајног и грађанског права, били примењивани и у време османске владавине. Теодор Тарановски, се ослања на истраживања Феодора Зигелџа, који је — методолошки комбинујући црквене и византијске изворе који су се преко цркве примењивали у средњовековној Србији, и наводе из дела Доментијана и Теодосија, те податке из неких других извора — дошао до закључка да су се пунолетнима сматрале особе између 15 и 17 година старости.⁸⁴² Обичајно право

---

⁸⁴⁰ Bojanić, *Turski zakoni*; В. Ђурђев, Н. Филипović, Н. Хаџибегич, М. Мујић, Н. Шабановић, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Klički, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Сарајево 1957; Bojanić, *Jadar u XV i XVI veku*, 80–81 (=Kanuni i kanun-name).

⁸⁴¹ Бобић, *Куће, породице и задруге*, 324.

⁸⁴² Што се се потпуно подудара са одредбама живог обичајног права српског народа из шездесетих година 19. века: Тарановски, *Историја*, 528–529.

сведочи, исто што и стари књижевни споменици, да се пунолетство одређивало према зрелости дотичног лица за брачни живот.⁸⁴³

Као самац у пописима је убележена одрасла особа, одвојена од фамилије и без засноване своје породице.

И за положај жене у српској сеоској породици за време османске власти је изражен недостатак релевантних извора. У прво време османске владавине у српским земљама нема велике разлике у односу на положај жене у средњовековној српској држави, иако се у позном српском средњем веку и раном османском периоду разликовало право на својину над земљом, које је било у оба случаја основа уређења друштвених односа. Поседовање земље значило је истовремено и право на људе који су је обрађивали.

Заједничко у положају жена било је то што су пре удаје биле под покровитељством родитеља, а удате су биле подређене својим.⁸⁴⁴ По одредбама српског грађанског права грађанску правну способност уживали су подједнако и мушкарци и жене, и у наслеђивању, није постојала разлика између мушкараца и жена.⁸⁴⁵ У османским пописима јавља се и пореска категорија *удовице*, која се након смрти мужа, а у случају да најстарији син још није био достигао пунолетство, нашла на челу породице и постала порески субјекат, са смањеном цизијом од 6 акчи.

Генерално узевши, број удовица које се јављају у раним османским пописима српских области релативно је низак, и сасвим је извесно да је њихов стварни број морао бити виши. Оне су вероватно живеле у оквиру проширених породица, те се у попису не јављају самостално. Такође се може претпоставити да су тешки услови живота утицали на то да удовице склапају и други брак. Уосталом, као посебна категорија последњи пут су уписане 1528. године, након чега их нема у наредним дефтерима.

Након пада Србије под османску власт, главни извори права и даље су били Крмчија светог Саве — црквено законправило и Законик цара Душана. Обичајно

---

⁸⁴³ Тарановски, *Историја*, 529.

⁸⁴⁴ О положају жене у српској средњовековној држави, као и у Дубровнику опширније: Д. Динић–Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974.

⁸⁴⁵ Тарановски, *Историја*, 528.

право, под знатним утицајем црквеног, остало је готово једини оријентир у регулацији основних друштвених односа, па тиме и брака, и истовремено и њихов заштитник и чувар.⁸⁴⁶

Брак је дефинисан као био–социјална заједница двеју особа различитог пола настала као друштвено одобрена установа са више функција (репродуктивна, економска, социјална и обредно–религијска). Тек рађањем деце брак се претвара у породицу.⁸⁴⁷ Из обичајног права у надлежност Цркве брак прелази са примањем хришћанства, а нарочито од времена Св. Саве, што је предвиђено извесним одредбама Жичке хрисовуље и појединим члановима Душановог законика.⁸⁴⁸

Друштвеним оквирима склапања брака регулисане су забране и сметње, али не и позитивна правила. Највећа препрека за склапање брака било крвно сродство, мада о томе у изворима нема помена. Узрок томе је чињеница да су правила склапања брака била општепозната и уређена правним обичајима. Једино члан 28. Жичке повеље говори о забрани склапања брака међу сродницима по тазбини, тачније о забрани *sororata*.⁸⁴⁹ Очигледно је да је брак између зета и свастике био најчешћи вид кршења правила склапања брака у сродству по тазбини, јер то није био по обичајном праву већ само по црквеном. Зато су законским одредбама биле предвиђене само оне ситуације када су се уводиле новине црквеним правом у односу на обичајно право. Средњевековним прописима биле су предвиђене извесне одредбе које су забрањивале сталешке и верске ендогамије.⁸⁵⁰

Турским пописима из 1476. –1572. године наведени су следећи подаци о пореским обвезницима, а који се могу употребити за демографска истраживања становништва:

1. Појединачна имена старешина кућа мушкараца и жена удовица и имена нежењених пунолетних мушкараца, који су такође порески обвезници. Уз кућу којој

---

⁸⁴⁶ А. Павићевић, *Народни и црквени брак у српском сеоском друштву*, Београд 2001, 12.

⁸⁴⁷ *Брак*, ЛССВ, 60 (Н.Ф. Павковић).

⁸⁴⁸ *Брак*, ЛССВ, 60 (Н.Ф. Павковић).

⁸⁴⁹ *Брак*, ЛССВ, 60 (Н.Ф. Павковић). Опширније о сорорату: М. С. Филиповић, *Левират и сорорат код Срба, Хрвата и Арбанаса*, Рад Војвођанских Музеја 3 (1954), 139–146.

⁸⁵⁰ Забране су се тикале брака између “Срба“ и „влаха“, те римокатолика и православке. Опширније о овим забранама и другим законски регулисаним односима у браку: *Брак*, ЛССВ, 60–62. (Н.Ф. Павковић).

су придодати дају се и имена табија и њихови родбински односи са представником куће.

2. Уз имена старешина кућа, најчешће стоји и податак о породичном пореклу (име оца) или родбинској вези с неким од пописаних. Други подаци о занимању, етничкој припадности, миграционом и социјалном статусу врло су спорадични, а у појединим пописима изостављени.

3. У пописима се бележе уз имена пореских обвезника понекад и социјална обележја—стар, серунатуван, пиринатуван сиромах, и са физичким и менталним недостацима (луд, хром, богаљ, кљаст...). Ова лица су издвојена јер су ослобођена дажбина.

4. На крају сваког насеља дати су збирни подаци о броју кућа, удовица, табија неожењених, ратаја, муслимана и сеоских старешина—кнез или примићур и друге повлашћене категорије становништва која су вршила специјалне службе (мартолоси, соколари, теклићи).

Како је попис имао фискални циљ, постојала је велика заинтересованост турски власти, да њиме обухвате све пореске обавезе и обвезнике, због чега је квалитет података морао бити висок. Али се стиче утисак да подаци о породичном пореклу или родбинском статусу, занимању, етничком, миграционом и социјалном статусу, у одсуству презимена старешина кућа, узети првенствено из идентификационих, а не због других потреба.

Сточарско становништво било је уписано по селима, а не по катунима или џематима, иако се катуни као обрачунска јединица помињу у канунима за смедеревске влахе из 1476. године.⁸⁵¹ Међутим, подаци не омогућавају да се утврди тачан број становника који су седамдесетих година 15. века уживали тај посебан статус. Наиме, не постоје показатељи на основу којих би се могао разлучити који је од табија имао своју ужу породицу, и који би у том случају био број чланова његове породице.⁸⁵² Како нема података о неожењенима, међу придодатим чланова

---

⁸⁵¹ Војанић, *Turski zakoni*, 13.

⁸⁵² Израз „*табу*“ стоји непосредно иза имена старешине и под тим изразом уписани су поименично остали мушки чланови домаћинства — најближи сродници, синови и браћа, што се увек истиче. Под тим изразом подразумевају се одрасли мушки чланови домаћинства, који живе у истој кући, али су могли имати и своју ужу породицу: Vasić, *O knežinama Bakića*, 233.

домаћинства свакако је било самаца, уписаних у оквиру проширене породице. Она што се уочава је пораст броја придодатих чланова- табија, тј. већег броја сложених породица задржног типа.

Као метод процене броја становника, за рајинске породице користи се индекс 5 просечног броја чланова куће, који је користио и С. Мишић.⁸⁵³ Постоји и модел који је успоставио Рашовић за област Бранковића са индексом 4,4 чланова по просечној величини куће на чијем челу су мушкарци, али нам се први модел чини примеренијим.⁸⁵⁴ За остале категорије становништва индекс је исти и износи за просечну величине куће на чијем челу је удовица 2,5 члана по домаћинству имајући у виду одсуство мушкарца и прекинут репродуктивни процес, често у раној фази и мали број деце. Нежењени мушкарци, као појединци имају индекс 1, као и монаси.⁸⁵⁵

Индекс инокосне породице користили смо и за привилеговане социјалне групе, док за ратаје користимо индекс за задржне породице, јер су им такође, прикључени и табији, који се посебно не рачунају јер улазе у индекс 8 за влашко становништво.

Дакле 1476. уписано је 3544 кућа са 2367 табијом, што је јасно да је реч о задрузи, Користећи методологију са 5 чланова домаћинства, при чему се одвојено рачунају табије и додамо ли рају овде и број раје од 1331, од чега 26 муслимана добије се број од укупно 32065 становника. Те године у Моравицама забележено је укупно 3549 кућа, од чега 5 муслиманских. Треба имати на уму да је број становника био већи додамо ли и становништво Моравица у Босанском санџаку.

Користећи овај метод и за друге пописе који нису крњи добијамо следеће резултате:

– 1476.: 32 065 становника

---

⁸⁵³ С. Мишић, *Насељеност Црне Реке и Тимока у XV веку*, Браничево у историји Србије, међународни научни скуп, Пожаревац–Београд 2008, 181–194.

⁸⁵⁴ М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, У: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, уредник: Милош Мацура, Београд 2001, 424–429 (=Рашевић, *Демографске прилике*).

⁸⁵⁵ Рашевић, *Демографске прилике*, 429–430.

- 1528/30.: 19585 (раја) + муслимани: 1920= 21505 и спојимо ли са пописом влаха из 1528. године: 17258 + 160 муслимана: 38923.
- 1536.: 22324 (хришћани) + муслимани 3083 = 25707
- 1560.: 11279 + муслимани 3495 =14774 (са Ужицем).
- 1572.: 20274 + муслимани 3735 =24009.

Уколико влахе рачунамо са 8 чланова домаћинства, али не рачунамо табије онда за 1476. годину добијамо слично као и првом методологијом: 31 226; али је број становника мањи у следећем попису из 1528., због великог броја придодатих табија: 28 967.

Иако пописи пружају скромне информације, подаци о пореским обвезницима пружају довољно поуздану основу за процену рајинско–хришћанске популације Области. Података за друге демографске параметре нема, због чега је коришћено више одговарајућих метода и формулисано више хипотеза. Рашовић је најпре проценио основне параметре неопходне за разумевање ситуације. Један део процена почива на подацима из пописа, као што је структура мушких старешина кућа. На другом нивоу оцењени су старосно–полна структура становништва са наталитетом и морталитетом.

Овом приликом нећемо се бавити анализом породичних структура, што је предмет проучавања историјске демографије, уз развијање посебних модела за ова израчунавања. Служећи се аналогијама, са сликом коју је Рашовић извео за област Бранковића, становништво Моравица делило је сличну ситуација са већином популација Балкана. Ова констатација се односи у првом реду на висок наталитет и висок морталитет становништва, младу старосну структуру и изражену хомогеност економских и социјалних структура мушког становништва. Присутне би биле и деформације појединих карактеристика, као што су вишкови женског становништва или већи број нежењених мушкараца и велики број опустелих насеља.⁸⁵⁶ Међутим, са турским освајањима ушло се у раздобље повољнијих економских и биолошких функција из потребе трајања породице и њеног јачања.⁸⁵⁷

⁸⁵⁶ Рашевић, *Демографске прилике*, 454.

⁸⁵⁷ Рашевић, *Демографске прилике*, 423–24.

Здравствене прилике

У османским пописним дефтерима и канун — намама нема директних података о великим епидемијама и заразним болестима које су косиле становништво, но из распрострања епидемије може се претпоставити да је болест кад је захватила Србију и суседне крајеве проширена и на Моравице. Са појачаним прометом људи и роба уносила се у оно доба и зараза. Посредно, узроци смањења броја становника у појединим областима и износа фискалних давања, могу се тражити и у епидемијама заразних болести, које су односиле огроман број жртава. Међутим, из српских летописа и записа, могло се издвојити неколико кратких вести о епидемијама које су погађале становништво. Из дубровачке архивске грађе сазнајемо да су епидемије куге врло често захватале Приморје и овај град, одакле су се шириле на ближе залеђе, понекад и цело Балканско полуострво. Ове појаве нису ретке и готово сваких неколико година ове пошести су погађале Моравице.

Најтежа и најопаснија заразна болестима у прошлости била је куга, или чума како је забележена у српским документима. Међутим, под овим појмом су се могле подразумевати разне заразне болесте које су односиле више људских живота од ратова и глади.⁸⁵⁸

Србију је велики помор захватио у време сукоба између Стефана и Вукана (1202–1205). Највећа епидемија бубонске куге била је у времену 1343.–1352, која је однела једну четвртину европског становништва, тешко да је заобишла простор Србије. Куга је била и 1371. године, што је била само још једна несрећа која је погодила српски народ те године.⁸⁵⁹ Такође, помиње се куга у околини Дубровника 1422, а 1439. године ова болест покосила је становништво Рудника. Највећи помор био је 1456. после неуспеле опсаде Београда од стране Турака, када је од ове болести

---

⁸⁵⁸ *Куга*, ЛССВ, 339 (Д. Динић–Кнежевић).

⁸⁵⁹ Б. Павловић, *Социјално–епидемијске прилике у области Бранковића средином XV века*, У: *Насеља и становништво области Бранковића 1455. године*, уредник: Милош Мацура, Београд 2001, 465 (=Павловић, *Социјално–епидемијске прилике*).

страдао и Јанко Хуњади.⁸⁶⁰ Болест је највероватније донела османска војска, преносећи је главним путним правцем, Цариградским друмом, на шири простор.

Током шесте деценије 14. века било је више жаришта куге, најпре у Дубровнику са ужом околином, затим у Тесалији и Македонији, да би 1468. године погодила Ново Брдо и раширила се по целом Балкану, што је и забележено у српским летописима.⁸⁶¹ Већ се из једног писма које је 10. октобра 1472. године из Дубровника упућено у Ђенову сазнаје да у „Србији и Румелији влада велики помор, али да је Босна здрава“.⁸⁶²

Фернан Бродел је истакао да су се епидемије куге јављале услед несташице зрнасте хране.⁸⁶³ Сличан закључак истиче и Храбак— чума је у време несташица хране захватила широка пространства, док је у родним годинама бивало само локалних појава.⁸⁶⁴

Године 1492. куга је харала Цариградом, а у старим српским летописима постоји белешка да је ова болест 1493. године сејала смрт по свим султановим земљама.⁸⁶⁵ Нови, налет куге био је већ 1497. године, али није погодио Босну и Дубровник, те се може претпоставити да је заобишао и Моравице.⁸⁶⁶

Страшна епидемија је харала од јула 1503. године, када је један српски летописац обележио 1503. годину као „морну“, а 1504. годину као „гладну“.⁸⁶⁷ Наредне године поштеделе су простор Моравица од чуме, све до 1521. године и опсаде Београда. Болест је пренеле османска војска, а због велике смртности зараза је прешла и међу браниоце, што је вероватно олакшало освајање Београда.⁸⁶⁸ Куга је пратила кретање османске војске ка Угарској 1526. године и у време Мохачке битке и била током 1527. пренета и на браниоце Будима. Пошто је линија њеног надирања

---

⁸⁶⁰ *Куга*, ЛССВ, 339 (Д. Динић–Кнежевић).

⁸⁶¹ В. Храбак, *Куга у балканским земљама под Турцима од 1450–1600 године*, *Историјски гласник* 1–2, Београд 1957, 21–23 (=Храбак, *Куга*), Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 248 бр. 758.

⁸⁶² Храбак, *Куга*, 23.

⁸⁶³ F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, knj. I, Београд 2001, 249–252.

⁸⁶⁴ Храбак, *Куга*, 33. Овакав став Храбак имплицира и кроз цео текст рада.

⁸⁶⁵ Храбак, *Куга, Куга*, 25; Љ. Стојановић, *Стари родослови и летописи*, 257, бр. 824.

⁸⁶⁶ Храбак, *Куга*, 25.

⁸⁶⁷ Храбак, *Куга*, 25; Љ. Стојановић, *Стари родослови и летописи*, 259, бр. 845.

⁸⁶⁸ Храбак, *Куга*, 27.

ишла управо кроз Смедеревски санџака, може се слободно претпоставити да ова област није била поштеђена од заразе.⁸⁶⁹

На основу једне одлуке већа умољених од 25. маја 1529. године сазнајемо да је кугом погођена област у дубљој Херцеговини и Полимљу. Чуме је у Херцеговини било и почетком 1530. године, као и 1531–32.⁸⁷⁰

У средишњим деловима балканског полуострва један смртоносни талас био је 1536. године. Куге у Турској, а нарочито у Босни било је 1543. године.⁸⁷¹ Године 1553. морија се из Цариграда све до Босне проширила, следеће године је косила у турском делу Угарске. Овај талас је трајао и наредних година– српски летописи помињу кугу у свим српским земљама 1555. и 1556. године.⁸⁷² Нешто каснији запис из 1559. године бележи да је у читавом Османском царству био „страшан помор“, што је био почетак заразе који је прошао Царством 1561–62. године.⁸⁷³ И наредних година куга је страшно погађала царство: 1572–1574, 1584, 1588, 1596...⁸⁷⁴

Поред куге и друге епидемије болести су погађале становништво, нарочито у време ратова, као што су биле велике богиње, које се помињу у апокрифним белешкама из средњег века (14. и 15. век). О њима се говори у Хиландарском медицинском кодексу, у делу који носи наслов „*спис о куги и богињама*“.⁸⁷⁵ Као епидемија на простору Србије пегави тифус се први пут јавља у 16. веку, за време рата Угарске и Турске.⁸⁷⁶

Под османском влашћу жариште свих епидемија били су велики османски градови, али како се на простору Моравица само Ужице развило у градско насеље, епидемије су у знатно мањој мери погађале посматрани простор. Други извор ширења заразе био је проток људи на важним комуникацијским правцима кроз које је болест могла долазити, са војним јединицама и трговачким караванима.

---

⁸⁶⁹ Нрабак, *Куга*, 28.

⁸⁷⁰ Нрабак, *Куга*, 28.

⁸⁷¹ Нрабак, *Куга*, 29.

⁸⁷² Нрабак, *Куга*, 30; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 266 бр. 906.

⁸⁷³ Нрабак, *Куга*, 31; Љ. Стојановић, *Стари српски записи I*, 190 бр. 603.

⁸⁷⁴ Храбак, *Трговачки град Ужице*, 12; Храбак, *Упућеност робне привреде*, 228; Нрабак, *Куга*, 31–33.

⁸⁷⁵ О постојању маларије, такође сведочи хиландарски медицински кодекс: Павловић, *Социјално–епидемијске прилике*, 459; 461.

⁸⁷⁶ Павловић, *Социјално–епидемијске прилике*, 461.

Изложеност епидемијама и мере здравствене заштите лакше су се могле применити ван градских насеља тако да су у њима последице куге биле најмање. Најбоља баријера за епидемије су били географски чиниоци, односно изолованост простора посебно планинских крајева. Заразама је опет, било много изложеније становништво које је живело у равничарским крајевима, због чега су епидемије вероватно чешће погађала простор око Пожешке котлине, од осталог дела Моравица. С друге стране, у сеоским насељима на читавом српском етничком простору који је улазио у састав Османског царства, куга обично није била акутна болест, као што је то случај са градовима, већ постаје хронична, нарочито од друге половине 16. века када се положај сеоског становништва погоршава.⁸⁷⁷

У поменутиим дефтерима за Смедеревски санџака не постоји белешка у којој се изричито наводи да је становништво неког села помрло, али такве белешке постоје у дефтерима који се односе на Крушевачки санџака.⁸⁷⁸ Напомене о запустелим насељима, могу се објаснити планским исељавањем или бежањем становништва испред налета војске, али се узроци могле бити и бројне епидемије, нарочито, ако си има у виду да су веће депопулације становништва изазивале болести од рата и глади. Поређењем броја становника статуса раје Смедеревског санџака, уочава се велики пад броја становника у периоду од 1476. до 1516. године (око 25%), што кореспондира са поменутиим епидемијама куге које су харале у том периоду.⁸⁷⁹

Од последњих година 15. столећа из Америке стиже тропска маларија, која уз извесно закашњење долази и у турске земље.⁸⁸⁰ Поред ове, раширена болест пред крај средњег века на простору читавог Балканског полуострва била је лепра (губа), која се проширила са крсташким ратовима. Већ је Стефан немања издашно даривао лепрозорне, а наклоност су имали и од каснијих српских владара.⁸⁸¹ Из овог разлога подизана су склоништа за губавце–лепрозорији, углавном у приморским градовима,

---

⁸⁷⁷ Нгабак, *Куга*, 34.

⁸⁷⁸ За поједина пуста села изричито се наводи да је село остало пусто због тога што су „неки од његове раје помрли, а неки се разбежали“: Васић, *Становништво Крушевачког санџака*, 53.

⁸⁷⁹ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 211.

⁸⁸⁰ Нгабак, *Куга*, 26.

⁸⁸¹ *Лепра*, ЛССВ, 366. (Д. Ковачевић–Којић).

јер се болест ширила приморским путем, али и у унутрашњости у манастиру Дечани и широм Босне.⁸⁸²

Основ медицине у средњем веку била је народна медицина и медицина под утицајима Византије и приморских градова. Српски владари, властела и градови често су из приморја доводили лекаре, који су били углавном италијанског порекла, почевши од 1324. године када је први помен лекара у средњовековној Србији у време Стефана Дечанског.⁸⁸³ Поред школованих лекара, било је и полуквалификованих, који су након положеног испита пред санитарским властима стицали право бављења лекарском службом, али и неквалификованих, који су се поред свог берберског заната, бавили и лекарским интервенцијама, углавном мањих хируршким захватима.⁸⁸⁴ Ових је свакако било по свим већим гардовима, па можемо претпоставити и по већим центрима Моравица (Ужице, Пожега...).

О лековима се понешто може сазнати из учених медицинских списа, као и нововековних лекаруша — зборника препорука и рецепата у којој су измешана магијска и народна медицина, уз одјек античке медицине.⁸⁸⁵ Реч „*билије*“ је заступник свих лековитих средстава, која су највећим делом биљног порекла. Међу простим лековима су разне лековите биљке, метали (злато, жива, олово, гелета...) и материје минералног света (стипса, стакло...). Међу сложеним лековима су већи број масти, односно масло у старој терминологији; емпластри и пилуле.⁸⁸⁶

Лекови су се набављали у Италији, највише у Венецији, а посредовали су трговци који су их набављали истим путем као и мирисе и зачине. Не мали број лекова састојао се од оријенталних биљака.⁸⁸⁷ За потребе дистрибуције лекова по средњовековној Србији отворане су апотеке. То није била специјализована продавница искључиво лекова, већ је термин означавао дућан, а у њима су се, поред

---

⁸⁸² Шире о овоме: *Лепрозориј*, ЛССВ, 366–7. (Д. Ковачевић–Којић).

⁸⁸³ *Лекари*, ЛССВ, 364–365. (В. Гавриловић).

⁸⁸⁴ *Лекари*, ЛССВ, 364. (В. Гавриловић).

⁸⁸⁵ *Лекови*, ЛССВ, 365–366. (С. Ћирковић). Најпотпуниј преглед лекова и средстава за лечење је Хиландарски медицински зборник (бр. 517) из прве половине 16. столећа, преведен из неког западног зборника, чија се садржина ослања на писце салернско–монпељеске школе. У зборнику је у форми ћирилског лексикона дато 145 назива и описа лекова, од 273 лека у оргиналом предлошку.

⁸⁸⁶ *Лекови*, ЛССВ, 365–366. (С. Ћирковић).

⁸⁸⁷ *Лекови*, ЛССВ, 365–366. (С. Ћирковић).

лекова, продавале и ароматичне траве и друга роба.⁸⁸⁸ Из овог разлога сигурно су биле бројне и присутне на свим већим трговима и градовима. На њихово присуство указују и апотекарске посуде које су пронађене приликом археолошких истраживања Новог Брда.⁸⁸⁹

Посебно су неговању медицине били посвећени манастир, који су у својим рукописима имали преводе античких дела али и рецепте из народне емпиријске медицине. Турским освајањем овај процес је успорен. Поред рукописа, извори за изучавање здравствене културе јесте живопис, где се од нарочито од 14. столећа јављају сцене везане за ову тематику и медицински инструменти.⁸⁹⁰

Српске средњовековне болнице подизали су владари. Болница Св. Саве у Студеници била је прва болница на тлу српске средњовековне државе. Настала по гледу на византијске болнице, њено деловање је било уређено типиком. У почетку су се лечили само монаси са акутним проблемима. У Близини манастира Дечана, основана је болницу у којој су били смештени и неизлечиви болесници. Постојала је манастирска болница и у Св. Арханђелима код Призрена, док је Стефан Лазаревић подигао болницу у Београду која је имала и своју цркву.⁸⁹¹ Болницу је на основу налаза медицинских инструмената имао и манастир Мажићи,⁸⁹² а налази скелета са извршеним трепанацијама лобања које су потом зарасле указују да су се операције успешно изводиле и у другим манастирима, као што је манастир Давидовица. Вероватно су ове појаве биле знатно раширеније, али непостојање антрополошких анализа или већих археолошких ископавања ускраћују нам ову врсту информација.

Према основној намени постојале су две врсте болница; оне у самим манастирима за болесне и остареле монахе, и специјалне болнице — карантини за старе, немоћне и оболеле од разних заразних болести. Ове последње су биле

---

⁸⁸⁸ *Апотека*, ЛССВ, 14–15 (Р. Ћук).

⁸⁸⁹ М. Вајаловић–Надџи–Пешић, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji*, Београд 1981, 73–74.

⁸⁹⁰ *Медицина*, ЛССВ, 388–390. (В. Гавриловић).

⁸⁹¹ *Болнице*, ЛССВ, 54–56. (В. Гавриловић).

⁸⁹² *Свети Георгије у Дабру*, Прибој 2002, 145–147.

подигнуте у манастиру Дечани, Београду и у манастиру Раваници у време кнеза Лазара.⁸⁹³

Како се веровало да је узрок болести поглавито магијске природе, најчешћи вид лечења је било врачање, а у циљу заштите од злих сила и демона, ношене су амајлије и амулети, затим записи и снажни утуци и примењивани разни мотиви на свакодневним предметима — магијско око, ручка црнорога... У циљу заштите примењиване су различите магијске радње, при важним пословима.

Предмети личне побожности су имали циљ спречавања деловања ђавола и злих сила, а светитељи су обезбеђивали заштиту појединаца и читавих заједница. Ортопедске повреде људи и животиња решавали су вични појединци, а користила су се и бањска лечилишта, купке и воде за решавање најразличитијих тегоба.

Етничка припадност

Дефтерске грађе, омогућава анализу етничке структуре становништва путем убележене антропонимије и топонимије.

Већ је закључено, када је реч о житељима Смедеревског санцака да су они који су имали српска властита имена били Срби, а одсуство турских народних имена говори о томе да на овом простору у другој половини 15. и првој половини 16. века није било досељеника турског порекла. Носиоци муслиманских, тј. арапских имена били су преверници, док изузетак представљају само муслимани у муслиманским џематима и тврђавским посадама.⁸⁹⁴ Припадници муслиманске вероисповести, који су били конвертити су такође српског етноса, који су се дистанцирали од својих припадника из економских разлога и верских убеђења.

Имена која се јављају у пописима, деле се у две основне групе: народна и хришћанска или календарска имена.

---

⁸⁹³ О изгледу болница детаљније: С. Поповић, *Крст у Кругу, Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1993, 114–116.

⁸⁹⁴ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцак*, 214.

Најпродуктивнија основа за грађење личних имена из прве групе у Смедеревском санцаку у другој половини 15. и првој половини 16. века, била је основа РАД-, од које је настало 30% свих личних имена. Следе основе МИЛ-, ВУК-, БОГ. Остале основе од којих је настало више од 20% личних имена биле су БРАН-, БОЖ-, ДОБР-, ВЛАД-.⁸⁹⁵

Хришћанска имена чине 30% свих имена у Смедеревском санцаку у другој половини 15. и првој половини 16. века. Најчешће хришћанске основе биле су: ЈОВ-, СТЕП-, ЂУР-, НИК-, а највећи број хришћанских имена јавља се у градским насељима.⁸⁹⁶

Сличну ситуацију показује и попис влаха, где је најпродуктивнија основа за грађење имена у влашком попису основа РАД-, а следе основе ВУК-, БРАН-, ВЛАД-. Процент хришћанских имена је нижи него код раје и износи 18%, а најчешће хришћанске основе биле су: СТЕП-, ЂУР-, ЈОВ-, НИК-. Основни језик влаха у Смедеревском санцаку био је српски, што се да видети, не само на основу готово искључиво словенских имена која они носе, већ и на основу разгранатих словенских суфикса и префикса за грађење тих имена.⁸⁹⁷

Код влаха је уочљива сличност имена између браће, што није случај у попису раје. Већа учесталост имена са основом ВУК- код влаха се може тумачити чињеницом да је за влахе култ вука играо значајну улогу.⁸⁹⁸ Основа ВУК- је карактеристична искључиво за српски ономастикон, док се код других словенских народа не јавља.⁸⁹⁹

Тек извесна имена указују на присуство Влаха, док се поједина имена која су на нивоу статистичке грешке могу приписати Албанцима и Грцима. У сваком случају овако категорисаних становника је статистички занемарљив број. Због везаности за

---

⁸⁹⁵ У Смедеревском санцаку свако име се просечно јавља по пет пута: Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 214-215.

⁸⁹⁶ Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 215.

⁸⁹⁷ Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак*, 215.

⁸⁹⁸ О култу вука: Д. Бандић, *Народна религија срба у 100 појмова*, Београд 1991, 25-30.

⁸⁹⁹ М. Грковић, *Речник имена код Срба*, Београд 1977, 7.

земљу рајинско становништво се није пуно кретало, тако да је доминантно у овој категорији домородачко становништво.

Основне друштвене групе

Становништво у Османском царству, у целини гледано, делило се на две основне друштвене групе, чија су права и обавезе били регулисани посебним законима. На једној страни били су аскери тј. војни, повлашћени слој друштва а на другој раја, односно поданици.⁹⁰⁰ Оваква основна подела може се применити и на становништво земље Моравице у другој половини 15. и првој половини 16. века.

РАЈА

Сви поданици — произвођачи на миријској земљи, који су плаћали дажбине, сматрали су се рајом. Најгрубља подела пореза које су они плаћали била би на порезе који су произишавали на основу одредби шеријата и пореза који су донесени на основу одређених законских прописа световног карактера (тур. *rusum-i urfiyye*).⁹⁰¹ Положај раје међу друштвеним групама, био је најнеповољнији и повезан са верском.

Основна обавеза према држави састојала се у плаћању харача, главарине или цизије. Харач по глави човека, била је основна новчана обавеза чијим се плаћањем изражавала потчињеност владару и признавала врховна власт османског владара.⁹⁰² У нашим земљама, ова дажбина се називала главарином, због начина убирања од главе или царском главницом, јер се убирала владару, као његово регално право. Иако је цизија лични порез, у европским деловима Царства, цизија се убирала по

---

⁹⁰⁰ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 219.

⁹⁰¹ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 220.

⁹⁰² Термин харач може да подразумева и порез на земљу. Када се успостави такав порез њега мора да плаћа поседник те земље био он хришћанин или муслиман, док примањем ислама престаје обавеза плаћања цизје. Слободне баштине су биле оптерећене харачем, и њихов статус није могао бити измењен преласком у посед муслимана, све до новог попис и ревидирања одлуке: Н. Hadžibegić, *Glavarina*, 2–3.

домаћинству, што је представљало уступак становништву које је живело на крајиштима.⁹⁰³

Обавезу плаћања цизије сваке године имао је сваки здрав и за рад способан мушкарац хришћанин, који није обављао војну или помоћну војну службу, и због које би био ослобођен плаћања. Ослобођење од цизије добијало се посебном одлуком владара и тим се чином стицао статус војништва (аскера). Сви који су плаћали овај порез имали су статус заштићених поданика — зимија, чиме су уживали елементарна људска права која им је гарантовао владар: статус људи слободних по рођењу; право на исповедање сопствене вере, употребу свог језика и начин живота у складу са својим обичајима уколико они не повређују муслимане; неометан живот у оквиру породице, села и хришћанских делова града; право на владарски и шеријатски суд; право на суд сопствене верске заједнице у приватно–правним споровима; право на владареву заштиту од зулума и насиља војног сталежа и право на живот и мир у безбедности од спољних и унутрашњих непријатеља државе. Цизију је представљала и начин искупљења хришћанског становништва за пасивну улогу у муслиманском друштву, искупљење од примања ислама и од ангажовања у турској војсци и државном апарату.⁹⁰⁴

Обично се узима да је минимум цизије износио око једног дуката, али је износ варирао у различитим деловима Царства, у зависности од економских, друштвених и политичких прилика у појединим областима.⁹⁰⁵ Најстарији податак о висини цизије убележен је у дефтеру Смедеревског санцака из 1476. године. Приликом пописа хришћанског становништва Рудника, поред имена старешина домаћинстава уписан је најчешће број 15, који вероватно означава висину цизије у акчама, али и 20, 30 и 40, што указује на то да је њен износ варирао у зависности од имовног стања обвезника.⁹⁰⁶ Као што се види из поменутог пописа није био исти ни за сва домаћинства у једном насељу.

---

⁹⁰³ Нађибегич, *Glavarina*, 63–64.

⁹⁰⁴ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 96–97.

⁹⁰⁵ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 96–97; За различите износе цизје у појединим деловима царства видети: Нађибегич, *Glavarina*, 45–60.

⁹⁰⁶ Аличић, *Пописи I*, 24.

Испенца или спенца— спахијска главница је рајинска дажбаина коју су плаћале сви за рад способни хришћани и представљала је новчани еквивалент за седам средњовековних кулука — четири земљорадничка, два занатска и један грађевински, а уживао их је спахија, поседник тимара, зеамета, хаса, вакуфа на коме је био настањен у селу или у граду. Хришћани који су припадали војничком сталежу били су ослобођени испенце, као и још неке друштвене групе—рудари на пример.⁹⁰⁷ Како је зависила од општег физичког и материјалног стања, испенцу у пуном износу плаћали су за рад способни хришћани у износу од 25 акчи, док су од ове обавезе изузети сиромашни, слепи, хроми и сакати, а удовице које су у начелу биле лошег материјалног стања, давале су умањени износ од 6 акчи.⁹⁰⁸ Без обзира на појаву инфлације у Османском царству, од тридесетих година 16. века, овај износ је до 1572. остао непромењен.

Хришћанске породице које су живеле на земљи у статусу раје имале су право да поседују наследни земљишни посед, који се називао баштина. Господар тимара надзирао је прелазак баштина и чифлука из руку једног сопственика у руке другог, јер се земљишни поседи нису смели продавати нити поклањати и те поседе наслеђивао је искључиво син.⁹⁰⁹

Величина баштине била је директно зависна од квалитета земље, па је према одредби канун—наме из 1560. године износила 70—80 дунама врло добре, 80 до 120 дунама земље средњег или 120 до 130 дунама земље лошег квалитета.⁹¹⁰

Положај раје био је повезан са верском припадношћу. Муслимански рајински посед на државној земљи са правом наследног уживања, довољан за издржавање једне породице и који се могао обрађивати једним паром волова је чифт (чифт —

---

⁹⁰⁷ Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010, 603 (=Катић, *Опширни попис*).

⁹⁰⁸ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 98.

⁹⁰⁹ Прелазак баштине у руке рођака или нових власника било је регулисана строгим правилима: Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 111. Према Тањи Катић, власник је имао право да баштину прода, поклони или завешта, с тим што је нови поседник преузимао и све обавезе: Катић, *Опширни попис*, 593.

⁹¹⁰ Дунум је површинска мера за земљиште износио је око 1/10 хектара, тачније један дунум је износио 910 м² (9,1 ар): Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 81.

рало).⁹¹¹ За овај уобичајени земљишни посед дажбина под називом ресм–и чифт износила је 22 акче до друге половине 16. столећа, а за мање површине земље је била мања. Дажбина је представљала новчани вид и обрачун седмодневне личне работе земљорадника и његове запреге волова, која је постојала још у предосманско време.⁹¹² Уколико су муслимани држали бивше хришћанске баштине, давали су харач, испенце и остале шеријатске (обичајне) дажбине. За давање ушура од пољопривредних производа, верска припадност рајетина није имала никаквог значаја. Једина разлика постојала је код пореза на виноградарство; муслимани су плаћали ушур, односно порез на винограде по дунуму, од 4 акче, а немуслимати ушур на ширу.⁹¹³

Нови муслимани — преверници, имали су статус бенака. Бенак је ожењени муслиман који је поседовао мање од половине чифта или није уопште поседовао земљу. Онај који је обрађивао сопствени мали посед плаћао је ресум на бенак од 12 акчи, а онај који је радио на туђој земљи плаћао је 9 акчи.⁹¹⁴

Поред обавезних дажбина у новцу (харач, испенца), основне земљорадничке дажбине биле су десетина и саларија. Десетина или ушур представљала је десети део летине, а саларија додатну нешеријатску дажбину на све житарице које се скупљају српом и ширу и износила је најчешће 1/40, али је тај износ могао да буде и 1/30 и 1/33 приноса. Овај порез плаћала је раја — хришћанска и муслиманска, али и сви који су спадали у повлашћене категорије, а уживали земљишне поседе на државној земљи.⁹¹⁵ Обично се узима да је стварна вредност уписаних товара 1/7 или 1/8 укупног приноса.⁹¹⁶

Поред пореза на узгој свиња — свињарина, везано са свињарство, понегде се наплаћивана и жировнина.⁹¹⁷

---

⁹¹¹ Катић, *Оптирни попис*, 603.

⁹¹² Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 97.

⁹¹³ Зиројевић, *Град и нахија*, 201.

⁹¹⁴ Катић, *Оптирни попис*, 594.

⁹¹⁵ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 99.

⁹¹⁶ Т. Катић, *Оптирни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2010,603; Миљковић, *Ваљевски крај*, 155.

⁹¹⁷ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 107.

Основна дажбина која се плаћала на гајење оваца била је овчарина и припадала је султану, али плаћана је и дажбина торовнина по стаду оваца.⁹¹⁸

Траварина, још једна дажбина везана за гајење ситне стоке наслеђена из предтурског периода — давала се за сезонско коришћење пашњака на државној земљи и износила је једну овцу од сваког стада. Исти износ имале су и дажбине за летње пашњаке и за зимовање у којима су се склањала стада. Узгајивачи у непосредној близини ових пашњака нису их давали.⁹¹⁹

Уз већ наведене дажбине на најзаступљеније пољопривредне културе, давале су се: дажбина на башту — ресми бостан (две акче, од сваке баштине за поврће које се гајило на њивама у већим количинама); дрварина и траварина— новчана дажбина уместо кола дрва и сена; дажбина на винске бачве (ресми фучи) — новчана такса за продато вино; дажбина за евенке (новчана дажбина коју су у сталном износу давала сељачка домаћинства — баштине — без обзира на то да ли су се стварно бавила гајењем винове лозе или не).⁹²⁰ У групу земљорадничких дажбина које су давале тимарнику, а које су проистицале на основу коришћења државне земље спадале су и следеће редовне новчане дажбине: пчеларина, млинарина. Понекад се јавља и дажбина: шира од хрепуна.⁹²¹

Раја је била обавезна да плаћа и бадухаву, дословно преведен византијски *аерикон*, касније аир, и означава групу прихода који проистичу из ваздуха, односно изван прихода од земље и људи. Она је спадала у категорију „слободних ресума“, које су у целини припадале имунитетним, „слободним тимарима“.⁹²² Бадухава је обухватала више новчаних дажбина, казни, глоба и такса. Најуноснија је била крвнина,⁹²³ младарина,⁹²⁴ пољачина⁹²⁵ и тапијске таксе,⁹²⁶ ресум на дим,⁹²⁷

---

⁹¹⁸ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 107–108.

⁹¹⁹ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 108; Н. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, POF 8–9, 1958–9, Сарајево 1960, 71.

⁹²⁰ Зиројевић, *Град и нахија*, 201.

⁹²¹ Назив за додатне дажбине од оних производа који би се могли произвести на хортикултурном делу, када она не би била намењена становању. Могуће је да се под овим називом крије средњовековна дажбина „соће“: Војанић, *Turski zakoni*, 146.

⁹²² Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 109.

⁹²³ Новчане казне за крвне деликте: Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 109.

бејтулмал⁹²⁸ и муштулук.⁹²⁹ Чини се да је износ бадухаве утврђиван на основу броја кућа у селу и обима производње.

Постојао је такође читав низ изванредних намета и обичајних терета познатих под заједничким називом *аваризи диваније (аваризи)* и *текјалифи урфије*, којима је било задужена обична раја. Ова група обавеза представљала је државне порезе и намете, у новцу, натури и кулуку, који су првобитно плаћани само у ратним временима, као надокнада државних издатака, али током времена, постају сталне дажбине, доста разноврсне и тешке.⁹³⁰

ВЛАСИ

Од читавог низа полувојничких, повлашћених категорија становништва у Моравицама биле су власи. Они су уз рају, били и најбројнија група становништва, посебно бележена у дефтерима.

Власи су сточарска популација, која располаже стоком у личној својини, као основним покретним богатством. Своје богатство су бранили у заједници са другим сточарима и због такве своје природе ове сточарске заједнице биле су ратничке дружине, са својим старешинама и самоуправом.⁹³¹

Основне друштвене заједнице којима су припадали сви власи биле су: породица–примићурство–кнежина. Оне су почивале на међусобној одговорности и зависности, на дружничкој подређености старешинама и најзад на узајамној

---

⁹²⁴ Порез који је плаћао домаћин приликом удаје кћери свом старешини: Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 110.

⁹²⁵ Дажбина за чување усева која иде господара или пољаку земље који чува усеве и наплаћује глобе за нанете штете пољопривредним културама: Катић, *Оптирни попис*, 600.

⁹²⁶ Такса за издавање тапије, односно потврде приватном лицу да може уживати одређено добро: Катић, *Оптирни попис*, 604.

⁹²⁷ Дажбина коју је плаћало лице које дође на нечији тимар и ту борави извесно време, а не спада у његову рају, што су најчешће били сточари у зимовницима: Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 109.

⁹²⁸ Бејтулмал је назив за царску благајну у коју су улазиле непотраживане заоставштине поданика, иметак трајно одсутних и трајно несталих лица: Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 109.

⁹²⁹ Приход од проналаска одбеглих робова и робинја и залутале стоке: Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 110.

⁹³⁰ Зиројевић, *Град и нахија*, 293; Катић, *Оптирни попис*, 596.

⁹³¹ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 80.

солидарности и свести о заједничким интересима. Чланови породице били су подређени старешини, који је одговарао за себе, али и за чланове породице и њихове поступке. Старешине неколико породица, бирале су између себе примићура, а ови опет једног старешину–кнеза, који је био први међу једнакима, јер је и сам управљао једном групом породица, али се и налазио на врху једне војно–демократске организације, која је представљала државу у малом.⁹³²

Јужни Словени су, по свом доласку на Балкан, тако називали романске народе које су ту затекли, али је временом овај назив добијао другачија значења.⁹³³ Власи, који се од краја 12. века у изворима спомињу у српским земљама, а нарочито у држави Немањића, ни по чему се не разликују од свог словенском окружења: носе српска имена и користе српске називе за сродство (отац, дед, брат, син).⁹³⁴ Турски дефтери појам *влах третирају* као одредница за социјалну категорију становништва, односно као друштвену групу, а не као посебан етнос. Имена влаха јасно показују да су то етнички Срби, православне вероисповести, што је посведочено бројним црквама у оквиру њихових насеља (види поглавље о цркви).

Турска администрација је, само прихватила законску одлуку цара Душана о власима и по мишљењу Халила Иналцика „уредбе о влашкој организацији били су дословни преводи ранијих домаћих закона“.⁹³⁵

Смедеревски санџак, опустошен вишедеценијским ратовањем, као крајиште, колонизован је влашким становништвом, које је за узврат добило привилегован статус. Земљу за насељавање, добијали су преко својих старешина, кнезова и примићура, а међусобно су је распоређивали жребом или захватили крчењем. Санџака–бег је са кнезовима утврђивао обавезе влаха које су они били дужни да преузму после одређеног периода прилагођавања.⁹³⁶

---

⁹³² Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 80.

⁹³³ О семантичком развоју етника Влах — влах, детаљније види: М. Filipović, *Struktura i organizacija srednjovekovnog katuna*, Simpozijum o srednjovekovnom katunu, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. II, Odjeljenje istorijsko–filoloških nauka, knjiga 1, Sarajevo 1963, 50–51 (=Filipović, *Struktura i organizacija*); Р. Самарџић, *Срби и режим турског царства*, ИСН III, Београд 1993, 69 (=Самарџић, *Срби и режим*).

⁹³⁴ Filipović, *Struktura i organizacija*, 50–52.

⁹³⁵ Н. Inaldžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, POF 3–4, Sarajevo 1953, 23–55.

⁹³⁶ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 81.

Насељавањем, свако влашко домаћинство добијало је по једну баштину — парцелу државне земље за коришћење, која је наследна — али и оптерећена филуријом, подимним дукатом, за коју су обављали влашку службу: стражарење на граници и саобраћајницама, чување земље и заштита рудника.⁹³⁷ Изузетак су биле удовичке баштине, које су веома ретке, на које је плаћан умањени износ филурије од 30 акчи. Баштина се састојала од њива и ливада, огњиште и куће за живот породице, неопходних зграда и окућнице. Баштина је подразумевала њиве и ливаде, кућу са окућницом и пратеће зграде.⁹³⁸

Филурија је плаћана по кући, без обзира на број чланова домаћинства, а не по глави. Испуњавањем уговорених обавезе, били су ослобођени свих дажбина везаних за земљорадњу и рајински статус.⁹³⁹ Своје дужности, власи су обављали по принципу: једно домаћинство — једна филурија — један човек, али су у случају потребе (великог ратног похода и сл.) у војску могле бити позване све мушке главе.⁹⁴⁰

Одредбе кануннаме из 1476. године прецизно су регулисале влашка права и обавезе. И други закони за влахе донети до 1528. године, регулишу готово истоветна права и обавезе влашког становништва. У већини њих наглашава се да власи, поред других дажбина од којих су ослобођени, не плаћају харач, испенцу и ушуре.⁹⁴¹

---

⁹³⁷ Д. Бојанин–Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануми*, ИЧ 18 (1971) 255–268.

⁹³⁸ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 81–82.

⁹³⁹ То се види из одредбе о власима из 1536. године: „*Колико год да је било влашког света у једној кући, наиме, ако је у једној кући био један човек, или два човека, или три или четири, или пет и више људи, давао је као филуријска кућа годишњедеведесет и три аспре.*“: Војанић, *Turski zakoni*, 47–48.

⁹⁴⁰ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 80–83.

⁹⁴¹ Војанић, *Turski zakoni*, 13, 27–35. Текст кануна гласи:

1. За једну филурију која се узима о неверничком Божићу по 45 аспри. А за једног овна по 15 аспри. За једну чергу, два овна, два круга сира, два конопца, три улара, који се узимају од сваког катуна, а катун је заједница кућа која даје педест филурија, с куће на кућу три аспре. Тако сви ови поменути ресуми износе од сваке куће

63 аспре. Скупљају се на Божић.

2. Осим овога, од сваке куће која даје филурију узима се по 20 аспри у пролеће, на дан звани Хизир Илијас, за једну овцу са јагњетом, што све износи 83 аспре.

3. Сада су постали хас. Узима се за беглук.

4. Новчане глобе за мање прекршаје, које су одређене да износе пет аспри, а даје их свака кућа која даје филурију, додељене су санцака–бегу.

5. Санцакабезима дају још на сваких педесет филурија једног коморницу, што значи слугу, а на пет филурија једног војника. Он један месец обавља службу.

6. Младарину и овчарину не дају.

Филурија од 45 је заправо, била вредност млетачког дуката у том моменту. Заједно са новчаним еквивалентом за овна и колективном катунском дајбином која је била је процењена на 150 акчи, односно 3 акче по кући и са још 20 акчи о Ђурђевдану, колика је била вредност овце са јагњетом, укупна обавеза је износила 83 акче. Власи су такође могли плаћати глобе за ситне преступе, у износу од 5 акчи за санцак–бег. Катун је давао и слугу („коморница“) за санцакбега, а на пет кућа један мушки члан домаћинства одлази у војну службу („петница“), док канун, за разлику из нешто каснијег периода, не помиње обавезу звану „заманица“ (мобилизација по једног човека од сваке куће у време ратног похода). Нису плаћали младарину и овчарину, а били су ослобођени бројних „работа“ од којих неке датирају из времена Деспотовине (ношење катрана, лучи и дасака, чување тврђава, зидања куће санцака–бегу, кошења ливаде, доношење дрва).

Овакав начин плаћана дајбина проузроковао је прерастање влашке породице у патријархалну задругу, што је олакшавало терет пореских обавеза и војничких дужности. Зато се уз име старешине породице, уписују и имена „табија“ — других одраслих мушких чланова породице, који живе у истој кући, а који су могли да имају своју ужу породицу.⁹⁴²

Централна власт се није занимала за живот и организацију влашких заједница, нити за начин владања влашких старешина над својим поданицима, већ им је било важно да испуњавању дужности и обавезе.⁹⁴³

Друштвене група влаха била је самоуправна: старешине породица управљале су својим породицама, а сами су били подређени примићуру, а ови пак кнезу.

---

7. Солар међу њих нека не улази.

8. Катран, луч и даске не доносе.

9. Нека се не нагоне да чувају тврђаве.

10. Нека не праве кућу санцака–бегу.

11. Нека не косе ливаду.

12. Нека се не гради санцакабегу кућа у влашким селима.

13. Нека не доносе дрва.

14. Примићурска служба примићуру нека се не узима без кривице.

15. Нека не буде зарука, што значи нека се не уговарају.

16. И док не дођу пред кадију нека се не узима крвнина.

17. И нека се не питају за оно што је у непријатељској земљи.

⁹⁴² Vasić, *O knežinama Vakića*, 233.

⁹⁴³ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 83.

Старешину је наслеђивао најстарији син. Оваква заједница је била и самозаштитна, јер је сваки одрасли мушкарац био дружник, спреман да заштити заједницу, а веће и мање дружине образовале су се по потреби. Најзад и самосудна: отац је пресуђивао синовима, али су се озбиљнији спорови решавали на изборном суду. Заједничка питања ширег значаја решавала су се на зборовима и договорима старешина.⁹⁴⁴

Временом надлежности влашких старешина су се повећавале, нарочито у погледу организације села као друштвене и територијалне заједнице. Избор тих старешина није више зависио само од влашке заједнице, већ сада владар потврђује избор тих старешина, јер их је сматрао органима своје власти над власима и земљом на којој су живели.⁹⁴⁵

Функције кнеза и примићура, биле су наследне — оца је наслеђивао најстарији син, а ако нема син брата. У одређеним случајевима, санцака–бегу било дозвољено да, по сопственом нахођењу, постави кнезове и примићуре. Сваком кнезу и примићуру додељиван је одређен број ратаја, (пољопривредни радник на имању кнеза или примићура), највише десет у зависности од његовог угледа и заслуга. Али приликом наслеђивања положаја, број ратаја би се преполовио, док су остали уписивани као обични власи.⁹⁴⁶

Дужности кнеза и примићура биле су у османском законодавству прецизно одређене канунамом из 1560. године, али се суштински нису разликовале од успостављања османске власти у Смедеревском санцаку:

I Примићури који постоје у Смедеревском санцаку примили су службу чувања и штићења вилајета, помажу у скупљању државног иметка, а обавезни су на следеће:“ Ако један рајетин из неког примићурског села побегне, јемчићемо за његов харач и довешћемо га на његово место; а када буде царски поход, кренућемо у поход и служићемо на поправци мостова и бродова; док смо ми у походу, предаћемо нашим синовима и браћи службу чувања вилајета.“

II Исто су и кнезови зајамчили за примићуре у својим кнежевинама. И то је све било уписано у старом дефтеру.

⁹⁴⁴ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 80–1.

⁹⁴⁵ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 83.

⁹⁴⁶ Војанић, *Turski zakoni*, 28–32; Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 84.

III Сада, када се по царском ферману пописује вилајет, пошто су на изложени начин и према старој обавези примићури примили јемства за харач одбеглица из њихових села и за њихово довођење на њихова места, уписано је (ово стање) у новом дефтеру. Све док у својим службама поменути примићури не буду имали недостатака, опроштени су и они и њихови синови и браћа који са њима заједно живе поседујући примићурску баштину, од харачи, спенце, ушура за житарице и од свих „права“ и ресума и обичајних намета. Али ако се баве земљорадњом на рајинском земљишту, или ако им се синови и браћа ожене па оделе и обрађују земљу, као и друга раја дају ушур, харач и спенцу. Пошто је горње било уписано у старом дефтеру, уписано је и у новом дефтеру...⁹⁴⁷

Они су вршили своју дужност уз помоћ синова и браће, као и теклића–гласоноше. Заузврат уживали су тимаре или кнежинске баштине које су такође биле ослобођене дажбина, а припадала им је и десетина од новчаних глоба које је убирао санџак–бег.⁹⁴⁸ Ове баштина, на основу фрагмената у изворима, вероватно и по обичајном праву, могла је бити већа од уобичајених баштина и на квалитетнијој земљи.

Непоштовање одредби, повлачило је за собом санкције. Ако би издају починио примићур, бивао би уписиван под филурију и постајао обични влах, а новчане дажбине његових ратаја пописник је уписивао за владара. За примићура, у том случају, било би уписано оно лице које пронађе у тефтер неуведена лица. за исти прекршај кнезу је одузимања титула и тимар, ако га је уживао, са његовим ратајима се поступало као у претходном случају, а централна власт је одлучивала о његовој даљој судбини.⁹⁴⁹

Изабраним влашким старешинама су османске власти потврђивале њихово наименовање, а најоданији били су награђивани тиме што су уврштавани у османски феудални систем, као спахије — уживаоци тимара. Кнезови и примићури су били спона између народа и нових господара, штитећи становништво од непосредне управе Османлија. Углед кнеза у народу зависио је од тога у којој је мери успевао да изолује народ од представника османске власти и да се одупру наметању ванредних

⁹⁴⁷ Војанић, *Turski zakoni*, 57.

⁹⁴⁸ Е. Миљковић, *Ваљевки крај у првим деценијама турске власти*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 157.

⁹⁴⁹ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 84.

дажбина и кулука.⁹⁵⁰ Поједини кнезови, као друштвена елита, били су ктитори православних манастира и цркава, водећи рачуна о верском и културном идентитету своје заједнице.

У првим деценијама османске власти у Смедеревском санџаку, у оквиру влашке заједнице постојала је установа народног суда, мада у сенци владарског и шеријатског права и суда. Већ од средине 15. века, османски султани примењивали су право изрицања најтежих телесних казни, па и смртне казне, у интересу државе. Влашки закони одређивали су права и обавезе влаха, и у њима је приметна тенденција да се укине влашко правосуђе. Власима у Смедеревском санџаку је 1516. године забрањено да примењују „Деспотов канун“ и да користе изборни, кметски суд.⁹⁵¹ Кнезови и примићури изводили су људство неопходно за одржавање унутрашњег реда, ради хватања криваца и њиховог привођења суду. Уколико се прави кривци не би пронашли, село је заједнички одговарало за кривична дела и теже преступе. За успешно обављање војничке службе одговарали су кнезови и примићури, али су казнене мере могле погодити и све становништво неког села, па и читаве кнежине.⁹⁵²

У првом сачуваном попису влаха Смедеревског санџака из 1476. године, уписан је као врховни кнез свих влаха ове области кнез Малога, Николин син, коме је било потчињено више од 20 кнезова. За обављање ове дужности притежавао је тимар који је доносио приход од 10.246 акчи, што је у том тренутку највећи хришћански тимара у Смедеревском санџаку. Под његовом непосредном управом било је осам села, а његова кнежина састојала се од 64 села и 24 примићура, са 130 влашких домаћинстава. Институција врховног кнеза је укинута у наредном периоду јер се у каснијим пописима Смедеревског санџака више не помиње.⁹⁵³

Након Мохачке битке и померања граница на север, између новембра 1528. и септембра 1530. године, многа санџаци губе значај крајиштима (Крушевачком, Видинском, Зворничком, Смедеревском и Босанском санџаку), а власи и други

⁹⁵⁰ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 126.

⁹⁵¹ Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 80–83.

⁹⁵² Самарџић, *Срби и режим*, 80–81.

⁹⁵³ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 237–38.

повлашћени слојеви своде се на статус зависног сељаштва.⁹⁵⁴ У некадашњим Моравицама је 1476. било 247 села са влашким статусом, а већ 1528. године, дакле и пре укидања влашког статуса, број оваквих села био је сведена на 66, и то само у области Драгачева и око Пожеге.

Процес територијализације кнежине започиње преласком влаха на седелачки начин живота. Влашка, социјална аутономија временом прераста у ограничену територијалну самоуправу, на челу са кнезовима и примићурима, којом је било обухваћено целокупно становништво, без обзира на социјални статус.⁹⁵⁵

Османска власт је, и после укидања влашког статуса, задржала у својој служби народне старешине, кнезове и примићуре, њихове повластице нису укинуте, али су уз старе послове, преузели мартолошке надлежности, обавезу да иду у царске походе и да служе „на поправци мостова и бродова“.⁹⁵⁶

Укидањем влашког статуса у Смедеревском и околним санџацима, велики део Срба сточар са влашким статусом креће ка новим крајиштима и пореским повластицама, или прелази на страну Хабзбуршке монархије. Са собом носе и назив влах, као социјално обележје, које понегде добија и погрдан призив и касније другачију верску и етничку атрибуцију.

КАТЕГОРИЈЕ СТАНОВНИШТВА СА ПОСЕБНИМ СТАТУСОМ

У време експанзије османске власти један део хришћанског становништва било је укључено у помоћне војне одреде Османског царства зашта су добијали пореске олакшице. Царство је на овај начин, практично, без издатака и високих трошкова око одржавања гарнизона на стално немирним крајиштима, обезбеђивало довољно становништва да насели и оживи пуне пределе који су улазили у састав Царства и обезбеди границе.

---

⁹⁵⁴ Између 1540. и 1542. године становништву Видинског и Босанског санџака враћен је влашки статус: Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, 84–5.

⁹⁵⁵ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 241.

⁹⁵⁶ Ове обавезе су прецизиране законом о примићурима и кнезовима Смедеревског санџака из 1536. године: Војанић, *Turski zakoni*, 45–47.

Поред влашког статуса, због повлашћеног статуса по питању пореза, хришћани су радо ступали у војничке и полувојничке редове војнука; мартолоса; дербенџија; соколара и јастребара. Поред тога повлашћени су били и они који су се бавили специфичним делатностима и занатима од важности за османску државу.

ВОЈНУЦИ

Посебну категорију „повлашћеног“ становништва чинили су војнуци, што је само искварен турски назив за војнике, регрутоване из редова домаћег хришћанског становништва, ситног племства и влаха–сточара.⁹⁵⁷ Ред војнука постојао је у српској средњовековној држави, а у турски систем преузет је након Маричке битке.⁹⁵⁸

Најниже старешине војнука били су лагатори, бирани из редова војнука, дакле хришћана, док су више старешине били: черибаше или сераскери и војнички бегови или војнички санџак–бегови. Војнуци су били организовани у копља, која су сачињавала један војнук и најмање два, а највише седам јамака — заменика, и они су одлазили у поход, служећи наизменично сваке године.⁹⁵⁹

За разлику од влаха — војника, који су плаћали филурију без обзира на то да ли су одлазили у војни поход или не, војнуци су били ослобођени од свих рајинских дажбина, укључујући и харач. Они су били обавезни да плаћају копљарину, младарину, глобе за ситније прекршаје, таксу на увоз бачви са вином и овчарину, ако су имали више од 100 оваца. Копљарина је износила 16 акчи, распоређена на цело копље, а онај који иде у поход плаћао је додатних шест акчи, које је уживала царска ризница. Војнуци су обрађивали тзв. „војнучку земљу, односно поседовали су баштине са којих нису давали десетину, нити друге порезе.⁹⁶⁰ Војнучка баштина се у потпуности уживала на основу службе. У случају да је војнук обрађивао и спахијину

---

⁹⁵⁷ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 162.

⁹⁵⁸ Б. Ђурђевић, *О војнуцима*, ГЗМС 2, Сарајево 1947, 77 (=Ђурђевић, *О војнуцима*); Зиројевић, *Турско војно уређење*, 162.

⁹⁵⁹ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 165.

⁹⁶⁰ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 243–4.

земљу, био је обавезан да даје половину ушура.⁹⁶¹ Синови, браћа и рођаци војнука су уписивани као „војничка резерва“, а њихов харач и испенца су припадали војничком санџакбегу, а не спахији на чијем су тимару живели.⁹⁶²

Кадија је био тај, који је имао право да издаје указ о војничкој служби, али вероватно и смедеревски санџакбег у складу са својим ширим овлашћењима као заповедника крајишта.⁹⁶³

Донекле се разликује опис војнука, вероватно у зависности да ли су у поход одлазили као коњаници или пешаци. Е. Миљковић их описује као лаке оклопнике, који су у службу и војне походе ишли на коњу, наоружани копљем, штитом и оклопом.⁹⁶⁴ Није у супротности податак да су носили кожне шубаре и црна одела.⁹⁶⁵

На простору Моравице нема директних помена војнука, али су њихови заповедници спорадично поменути у неколико наврата. Тако је 1476. године у селу Кладаруп уписан лагатор Ђурађ.⁹⁶⁶ Следећи помен лагатора је из 1528/30. године када је у селу Лалићи (=Лелићи) уписан Милић лагатор, уједно и примићур.⁹⁶⁷ Коначно 1536. уписан је у селу Пухову лагатор Петко.⁹⁶⁸

МАРТОЛОСИ

Посебан војнички ред становништва чинили су мартолоси. Установа мартолоса је византијског порекла који су Турци преузели.⁹⁶⁹ Директних помена овог војничког реда нема у средњовековној Србији нема, али би се њихово постојање могло претпоставити на основу неких одредби Душановог законика.

⁹⁶¹ Ђурђевић, *О војнуцима*, 93–96; Војанић, *Turski zakoni*, 16, 20.

⁹⁶² Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 244.

⁹⁶³ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 246–7.

⁹⁶⁴ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 242.

⁹⁶⁵ Ђурђевић, *О војнуцима*, 101; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 169.

⁹⁶⁶ Аличић, *Пописи I*, 35.

⁹⁶⁷ Аличић, *Пописи I*, 512.

⁹⁶⁸ Аличић, *Пописи III*, 521.

⁹⁶⁹ Мартолос потиче од грчке речи арматолос са значењем оружник, чувар, милиционар: М. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967, 28–39 (=Vasić, *Martolosi*).

По Милану Васићу, временски оквири успостављања организације мартолосо у турској служби били би од 1421. до 1438. године у време владавине султана Мурата II (1421–1451).⁹⁷⁰ На нашем простору, прва сигурна сведочанства о постојању мартолосо потичу са подручја Топлице и Дубочице пре времена прве владавине султана Мехмеда II (1444–46).⁹⁷¹

Мартолоси се регрутују из редова старих спахија и хришћана, а временом се укључује све већи број муслимана.⁹⁷² Обављали су разне службе у корист османске државе, пре свега старали су се о одржавању јавног реда и сигурности на одређеном подручју. Поред дербенција, мартолоси су се старали о обезбеђивању важних путева, чување опасних пролаза и делова путева, и као пратиоци званичних путника на друму. У оквиру службе унутрашње безбедности пресудну улогу у сузбијање хајдучије имали су управо мартолосу.⁹⁷³ Временом су вршили војну службу или радили као занатлије у утврђеним местима. Тако су имали поверене посебне задатке ухођења и упадање на непријатељску територију, у циљу слабљења одбране, а добијени плен мотивисао их је за овакве акције.⁹⁷⁴ У унутрашњости земље вршили су и помоћне војне службе: прикупљање намирница за фронт, обезбеђивање коморе и сл. Поред кнезова и примићура, мартолоси су били дужни да одржавају насељеност одређеног подручја и обрадивост земљишта, спречавају расељавање раје и брину се за њихово враћање. У дужности мартолосо спадало је и пружање помоћи приликом вршења пописа и сакупљања државних дажбина, а јављају се и као јемци за уредно плаћање пореза становника њихових села.⁹⁷⁵

За своју службу добијају тимаре или добијају плату. Уз плаћену службу били су ослобођени свих врста пореза, а и целокупна мартолоска домаћинства су била

---

⁹⁷⁰ Vasić, *Martolosi*, 31.

⁹⁷¹ О. Зиројевић– И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине, Мехмеда II (1444–46)*, ВГ 4, Врање 1968, 389; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 184.

⁹⁷² Зиројевић, *Град и нахија*, 203.

⁹⁷³ Vasić, *Martolosi*, 119–120; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 187.

⁹⁷⁴ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 186.

⁹⁷⁵ Vasić, *Martolosi*, 116–127; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 188–189.

ослобођена плаћања харача, испенце и пореза званих аваризи диваније и текјалифи урфије.⁹⁷⁶

Најмања јединица мартолосо звала се буљук или ода, а број људи у буљуцима варира од седам до једанаест, што је зависило од тренутних војних потреба и расположивог људства. На челу целокупне мартолоске заједнице (тур. *хемат*) у појединим тврђавама стајао је мартолосбаша, а на челу сваког буљука (или оде) буљукбаша, тј. одабаша. Величина цемата у појединим тврђавама, зависила је такође од војних потреба.⁹⁷⁷ Мартолоси — војници служили су обично као пешадија, ређе на коњу.⁹⁷⁸

Мартолоска служба, била је наследна, па су мартолосе на дужности мењали најближи мушки чланови породице, с тим да су у складу са потребама државе, могли да се сведу на статус раје.⁹⁷⁹ Отуда у попису имена синова и браће мартолосо, који су уживали одређене пореске олакшице и када нису били у активној служби. Мартолосе је постављао кадија на предлог рудничког емина, према потребама и наследном праву, а потврђивани су бератом.⁹⁸⁰

Подаци о мартолосима на простору некадашње Моравице срећу се тек од 60-их година 16. столећа. Њихова служба, чини се, односила се готово искључиво на чување рудника Чемерно. Међутим, три села су обављала и дербенцијску службу: Котуловача, Латвица и Дољаново. Тако је у овом попису наведено 11 мартолосо, петорица браће и три сина, што укупно износи њих 19. За мартолосе Г. Брекова, Котуловаче и Латвице наводи да су мартолоси Чемерна, а за Билуша само мартолоси рудника, вероватно опет Чемерна.⁹⁸¹ С обзиром да су сва села из околине Ариља и да

---

⁹⁷⁶ Само они мартолоси који су се бавили земљорадњом, били су дужни да дају ушуре „господару земље“: Војанић, *Turski zakoni*, 56.

⁹⁷⁷ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 250.

⁹⁷⁸ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 189.; За оскудне податке о униформи и врсти наоружања мартолоха видети: Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 248.

⁹⁷⁹ Vasić, *Martolosi*, 128–9; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 189.

⁹⁸⁰ Храбак, *Ужичани*, 293.

⁹⁸¹ Аличих, *Пописи III*, 91; 117; 126, 129; 130; 154. На исти попис позива се и Васић, са другачијим читањима. Упореди: Vasić, *Martolosi*, 122–123.

само за Сиверово (=Сјеверово) не знамо коме је намењен мартолоз, за претпоставити је да су сви обављали службу у руднику Чемерно.⁹⁸²

У попису из 1572., мартолоси су забележени у чак 30 села, што је у односу на претходни попис знатан пораст, а што је, вероватно, у вези или са порастом хајдучије или са отварањем неких рудника. Од тридесет села, чак шест су дербенцијска. Није јасан статус дербенција у оваквим селима — јесу ли били изузети из дербенцијске службу или су за мартолошку службу, када су је обављали, били и додатно плаћени. У 30 села број мартолоса је 45, њихове браће 13 и двојица синова, што укупно износи 60. Дербенцијска су села: Котуљевче; Осипаница; Латвица, Дољаново/Добрача, Средња и Горња Гуча.⁹⁸³

На мартолосе односе се још неки подаци турске провенијенције. Године 1564. скупина стручних радника (ренцбери) и неки емини (државни повереници) узели су рудник Чемерно у трогодишњи закуп, но већ следеће године нису могли да одговоре предузетим обавезама из објективних разлога (епидемија куге и наметнуте друге обавезе сељацима одређеним за рад у руднику, између осталог одвођење на изградњу бродова).⁹⁸⁴ У пролеће 1566. године дошао је на Порту и мартолос Рајко, жалећи се да га порезници задужују и оном врстом дажбина којих су изричито били ослобођени.⁹⁸⁵ Само две и по недеље раније, на предлог надзорника рудника Мумина, порта се усагласила да умрлог мартолоса Рајина из села Которане (?), замени његов син. Из тих времена забележени су у руднику Чемерно и случајеви напуштања мартолошке службе у потрази за бољим условима.⁹⁸⁶

Али, нису сви мартолоси ужичког краја били везани за рудник Чемерно. У селу Миоче (?), ужичког кадилука живео је мартолошки јузбаша, тј стотиник, старешина. Био је задужен да чува ужички крај.⁹⁸⁷ Један дефтер из 1572–73. године који садржи попис умрлих мартолоса и других припадника повлашћених бератлија,

---

⁹⁸² Храбак, *Ужичани*, 293.

⁹⁸³ Аличич, *Пописи III*, 169–448.

⁹⁸⁴ Храбак, *Ужичани*, 293.

⁹⁸⁵ На ове случајеве се, вероватно односи податак да су Мартолоси који су чували рудник Чемерно 1566. одбили су да плате овчарину, што им је и дато за право од стране Порте: Храбак, *Ужичани*, 294.

⁹⁸⁶ Храбак, *Ужичани*, 294.

⁹⁸⁷ Храбак, *Ужичани*, 295.

навео је у селима Горње Бреково и Доња Белова по једног примићура, које су наследили најближи чланови фамилије.⁹⁸⁸

Попис мартоласа:⁹⁸⁹

	село	убикација	мартоласи 1560.	синови	браћа	
1	Г. Бреково	Бреково	мартоласа Чемерна: 2			
2	Котуловача	Радошево	мартоласа Чемерна: 4	1	1	
3	Билуша	Бјелуша	1	1		
4	Сиверево	Сјеверово	мартолас рудника: 1		2	
5	Латвица	Латвица	мартолас Чемерна: 1		1	
6	Дољаново		мартолас рудника : 2	1	1	
	збир		11	3	5	19
	село	убикација	мартоласи 1572.	синови	браће	
1	Г. Крушчица	Крушчица	1			
2	Котуљевче	Котуловача	3			
3	Сама Пожега	Пожега	1			
4	Осипаница	Осоница	3			
5	Лиса	Лиса	2			
6	Владимир		2		1	
7	Горушица		1			
8	Г. Котражица	Котража	2			
9	Погапанац		2		1	
10	Горичани	Горичани	2		1	
11	Билуша	Бјелуша	1			
12	Латвица	Латвица	1		1	
13	Дољанова/ Добраче	Добраче	2		2	
14	Кавна	Каона	1			
15	С. Котражица	Котража	2			
16	Церова	Церова код Ариља	1	1	1	
17	Турица/Турача	Турица	1			
18	Вирево/Вирева	Вирово	2			

⁹⁸⁸ Vasić, *Martolosi*, 107–108.

⁹⁸⁹ Аличкић, *Пописи* I — III.

19	Д. Кривача	Кривача код Гуче	1			
20	Г. Лука	Луке	1	1		
21	Средњи Гугиљ	Гугаљ	1		1	
22	Д. Гугаљ	Гугаљ	1		1	
23	Негришор	Негришори	1		1	
24	Лађане		1			
25	Тихањ/Тахањ	Тијање	1		1	
26	Шандра	Горачићи?	3			
27	Корночава		1			
28	Губеровци	Село код Гуче	2			
29	Средња Гуча	Гуча	1		1	
30	Г. Гуча	Гуча	1		1	
	збир		45	2	13	60

ДЕРБЕНЦИЈЕ

Једна од служби у османском систему власти, била је дербенцијска служба. Представљали су категорију повлашћеног становништва, а назив дербенција потиче од персијске речи дербенд, што значи кланац, клисура, теснац и по бројности. Дербенције су били задужени да чувају дербенд, односно опасно и несигурно место и прелазе на јавном путу, кланце и горске теснаце. Њихова дужност састојала се у томе да преко таквих места, безбедно преведу путнике, заједно са њиховом имовином и зато су сносили материјалну и моралну одговорност пред турским властима. Поред основног задатка, дербенције су се старале и о одржавању и чишћењу путева.⁹⁹⁰ Истовремено су се могли старати о скелама и мостовима и гајењу поштанских коња, иако је у основи то био посао мостара или ћуприција, односно улакција. Дербенције су могле обављати и низ других служби: вући бродове, старати се о хановима и караван-сарајима на путу, преносити државни новац, обезбеђивати путницима и њиховим коњима храну.⁹⁹¹ Међутим, за ове активности на простору Моравица нема података у дефтерима.

⁹⁹⁰ Зиројевић, *Град и нахија*, 202.

⁹⁹¹ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 176–7.

Још је Душанов законик предвидео посебне мере за безбедност путева (Бљустипутије) и заштиту путника а на друмским комуникацијама. Ова два члана у преводу гласе:

157. О чувању путова: „Где се налазе жупе смесне, села црквена и царева, и властеоска, и буду смесна села, и не буде над том жупом једнога господара, него ако буду кефалије и судије цареви, које је поставио цар, да поставе страже по свим путовима, и кефалијама да предаду путове, и да их чувају са стражама, и да, ако се ко опљачка или покраде, или се које зло учини, тајчас иду кефалијама, да им плаћају од свога, а кефалије страже да траже и разбојнике и лопове“.

158. О стражама: „Ако је пусто брдо међу жупама, села околна, која су око тога брда, да чувају стражу, аколи не ушчувају стражу, што се учини у том брду, у пустоши, штета, или разбојништво, или крађа, или које зло, да плаћају околна села, којима је речено чувати пут“.⁹⁹²

У сачуваним законским прописима из друге половине 15. и 16. столећа, који се односе на Смедеревски санцака, нису посебно описане дужности дербенција, што наводи на закључак да су дужности дербенција у свим санцацима биле истоветне.⁹⁹³ Задатке дербенција осликава одломак из кануннаме за Босански, Херцеговачки и Зворнички санцака, у којој се каже: „А у кланцима и на опасним местима, дербенције које су именоване за чувања кланца нека обезбеђују имовину и личности пролазних путника. Ако настане штета, оне одговарају својим главама и имањем.“⁹⁹⁴ Према сведочењу страних путника, дербенције су стојећи на неком узвишењу — на које сећају до данас сачувани називи Стража, Стражиште и слично — ударали у бубањ и тиме давали путницима знак да је пут безбедан.⁹⁹⁵

Детаљна правила дербенцијске службе садржана су и кануннама Видинског санцака из 1586. године: „Онај дервен који има тридесет кућа удара у бубањ на једном месту, онај који има шездесет кућа удара у бубањ на два места, а онај који

⁹⁹² Члан закона 157–8 уп. С. Новаковић, *Законик Стефана Душана*, Београд 1898.

⁹⁹³ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцак*, 253.

⁹⁹⁴ *Капини и капин–пате*, 56.

⁹⁹⁵ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник ИМС 7, Београд 1970, 99 (=Зиројевић, *Цариградски друм*).

*има деведесет кућа удара у бубањ на три места; пошто су се становници дрвена обавезали да обављају дрвенску службу, да безбедно проводе путнике и пролазнике кроз страшна и опасна места и да недозволе штету ни путницима и пролазницима, ни њиховом иметку, уписани су у нови дефтер као опроштени.*⁹⁹⁶

Били су наоружани лаким оружјем: дугим штитовима, копљима, буздованима, стрелама, сабљама и пушкама, док се употреба ватреног оружја дозвољавала само изузетно; своју службу вршили су даноноћно.⁹⁹⁷

Одређена села су добијала дербенцијски статус, када би се на једном делу пута указала потреба за његовим обезбеђењем, али је овај статус даван и како би се населила пуста места.⁹⁹⁸ Број дербенцијских насеља у Смедеревском санцаку је растао, нарочито последњих деценија 16. века, услед повећавања степена опасности на путу и ширења хајдучије.⁹⁹⁹

Дербенцијска служба је била наследна, није се могла напуштати, а оне који би је напустили увек су могли бити враћени на службу. У законским прописима за Смедеревски санцак читамо да: „*дрвенски неверници који не чувају дрвене, већ живе у другом селу исти су као остала раја*“, те да „*ако дрвенски неверници не чувају своје дрвене и ако се настане на другом тимару, они дају ресум због напуштања рала*“.¹⁰⁰⁰

Помиње се различити дербенцијски старешински кадар: *дервенд-ала, ћехаја, алемдар, чауш и писар*. Старешине дербенда могле су да имају и ове титуле: *хан-ага, дервенцибаша, дервенцибуљук-баша*, касније се јавља и *назир дервенда, сердар, мухтар дервенда и имам*. Контролу над дервенцијским селима Турска власт спроводила је преко месних господара, на чијим су се поседима дервенди налазили. Понекад су и спахије, у замену за чување дервента, били ослобођени војне службе¹⁰⁰¹

На основу података из турских дефтера за Смедеревски санцак, није постојао пропис о величини дербенцијских села. На простору Моравица у попису из 1528/30.

⁹⁹⁶ Војанић, *Turski zakoni*, 63.

⁹⁹⁷ Зиројевић, *Цариградски друм*, 98–100; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 177.

⁹⁹⁸ Зиројевић, *Цариградски друм*, 107–109; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 180.

⁹⁹⁹ Зиројевић, *Цариградски друм*, 97–8; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 178.

¹⁰⁰⁰ Војанић, *Turski zakoni*, 20, 21, 36, 41.

¹⁰⁰¹ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 179.

године највише домова имало је село Проходица и Доњи Врбовик по 50, а доњи Коњевићи свега 4 домаћинства.¹⁰⁰² У Попису из 1572. најбројније је село Лиса са 66 домаћинстава, а најмање Брезовица (Станча) свега 3.¹⁰⁰³

На положај су постављани бератом, а за своју службу уживали су значајне пореске олакшице, због којих су спадали у категорију повлашћене раје. Обично су се феудалне обавезе дербенција у дефтеру скраћено бележиле „*по дербенцијском обичају*“, што показује да су се обавезе и привилегије јасно познавале. Најпре су били ослобођени обавеза познатих под називом аваризи диваније и текјалифи урфије, што је био општи назив за читав низ посебних обавеза, који су у виду непосредних обавеза, натуралних даћа или кулука била задужена обична раја, нарочито у време рата.¹⁰⁰⁴ Харач су плаћали у пуном износу, а испенцу у износу од 12 акчи по домаћинству, што је умањење у односу на рају која је плаћала ову дажбину 25 акчи. Нешто раније испенца је износила 10 акчи, али у периоду док на простору Моравица није било дербенцијских села. Од ушура су ожењени плаћали само по пола лукна пшенице и јечма по домаћинству што је била значајна повластица у односу на рају. Из пописа дажбина, може се закључити да су поред побројаних били обавезни да плаћају и ресум на ширу и бачве, бадухаву и хирми хинајет. Од сваког винограда дербенције су давале по једну медру шире. Били су ослобођени ресума на повртњак, дрва и сено. Новчане глобе и младарину и плаћали су у целини. Плаћали су и десетак за кошнице; конопљу, купус и лук; ресум на свиње и божић и пољачину.¹⁰⁰⁵

Међутим, поједина села нису била ослобођена свих намета. У попису 1536. године Дуги Дол је плаћао харач, пуну испенцу и рајинске обавезе, а ослобођени су само ванредних намета.¹⁰⁰⁶ Пуне обавезе плаћала су и села Љубомир и Лисице. У попису из 1560. Села Дуги Дол, Сућеница, Врутци, Доњи Равни и Горњи Грабовац било је ослобођено само групе намета аваризи диваније и текјалифи урфије, а испенцу и остале ресмове који припадају спахији нису давани по дербенцијском

---

¹⁰⁰² Аличичић, *Пописи* I, 515, 544 и 600.

¹⁰⁰³ Аличичић, *Пописи* III, 217; 436.

¹⁰⁰⁴ Зиројевић, *Цариградски друм*, 104; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 179.

¹⁰⁰⁵ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 176–183; Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 256–7.

¹⁰⁰⁶ Аличичић, *Пописи* II, 456.

обичају, већ као остала раја.¹⁰⁰⁷ Док 1572. године села: Лиса, Дуги Дол, Добровољица/ Добрава и Лисица, харача даје у пуном износу и испенце, то знаци по 25 акчи од домаћинства, ушуре и ресмове, као и остала раја, а ослобођени су само аваризи диваније и текјалифи урфије.¹⁰⁰⁸

И поред свих обавеза, пореске олакшице чиниле су ову улогу прихватљивом и привлачном, због чега су читава насеља прихватала одговорност дербенцијске службе, и борили су се за тај статус.

Од двадесетих година 16. века уочава се велики број дербенцијских села у западној Србији, јер су неприступачне планинске области пружале сигурно уточиште хајдуцима. Од 1528/30. када су уписана прва дербенцијска села на простору Моравица, дербенцијску службу су вршили становници 33 села, са 774 хришћанских домаћинстава, 285 неожењених и 3 удовичка домаћинства, те 10 муслиманских домаћинстава, од чега 3 неофитска. У следећем попису из 1536. године било је 45 дербенцијска села са 1048 домаћинства, 30 примићура, 182 неожењених, и 11 муслиманских домаћинстава, од чега 5 неофитских и двојица неожењених. Број је 1560. спао на 32 села, са 579 домаћинстава, 212 неожењених и 6 муслиманских домова. Године 1572. дербенцијску службу обавља чак 40 села. Број хришћанских домаћинстава износи 816, неожењених пунолетних хришћана је 440; муслиманских домова је 9, 5 синова Абдулаха и 7 муслимана. Као становници дербенцијских села забележени су још и мартолоси, који су могли бити укључени у дербенцијску службу.

Видели смо, дакле, да и у средњевековној Србији и код турских власти чувари кланаца и осетљивих места сносили материјалну и моралну одговорност за деонице пута и места која су им поверена на чување. Постојање утврђења на појединим локацијама које су у турско време дербенди само указује на постојање проблема на тим позицијама и пре доласка турака, а истовремено показује и истоветност путне мреже. У пописима се јављају следећи кланци и сада ћемо их редом убицирати.

---

¹⁰⁰⁷ Аличич, *Пописи III*, 81; 82, 120, 128 и 146.

¹⁰⁰⁸ Аличич, *Пописи III*, 217; 300; 329 и 370.

Најчешће се заједно јављају кланци Преканац, Јасеница и Малич, са разликама насталим услед погрешки пописивача или различитог читања. Малич је и данас брдо у Радаљеву, које са јужне стране затвара клисуру Моравице. Понекад је уписано у варијанти Малић. Преканац је други назив за Трешњевицу, чиме је његова позиција одређена, иако данас назив није сачуван.¹⁰⁰⁹ У неким ситуацијама наводи се као брдо заједно са брдом Малич. Могли би доста извесно да претпоставимо да је брдо Преканац, данашња Градина у Трешњевици, на којој се између осталог и данас налазе остаци утврђења из 14. столећа, а којим се потврђује стратешки значај места. Ово брдо затвара десни ток Моравице наводећи реку у уску клисуру. Трећи кланац уписан је као Бајица, Баница, Чаница, Јаница, Јасеница и Јесеница, а реч је о реци Пањици, која се улива у Моравицу у подножју Градине, како је већ идентификовао М. Благојевић.¹⁰¹⁰

За чување кланаца била су задужена околна села: Трешњевица (=Преканац), Брезова (Ариље), Латвица, Видогошта (данашње Вигоште), Пештањ (вероватно део Добраче), Вољановице (Вељаново) Котуловача (Радошево) и Врапче. Исте кланце чувало је и село Добраче или Дољаново, код манастира Клисура као и село Ржаново или Ржаник, које се налазило на простору Ариља. Кланци се јављају у облику: Преканац (Тркњача, Прканац..) Паница (Чаница, Баница, Бајица, Јасеница, Јаница, Мајиница, Маленица, Калица, Бресница, Паљеница, Пањица) и Малич (Маленица; Машница, Маљеница).¹⁰¹¹

Село Доњи Врбовик 1528/30. године чувало је кланац Вољеницу, што би требао бити кланац Волујац северозападно од Ужица према Кадињачи или Волујак у Негбини. Према пописима 1528. и 1560. дербенцијско село Д. Врбовик је чувало путева ка Зворнику и Н. Пазару у планинама Д. Врбовник и Лупава, односно преко планине Волујар, што би требала бити Планина Волујак.¹⁰¹²

---

¹⁰⁰⁹ „Село Чрешњевица, други назив Преканац“: Аличић, *Пописи* I, 498, II, 405; III, 322.

¹⁰¹⁰ Благојевић, *Жупа*, 17.

¹⁰¹¹ Аличић, *Пописи* I, 492–498, 569; Аличић, *Пописи* II, 405, 462–467; Аличић, *Пописи* III, 117–119, 152–156, 193; 194, 205; 322–323, 326; 349–353.

¹⁰¹² Аличић, *Пописи* I, 544; Аличић, *Пописи* II, 451; Аличић, *Пописи* III, 112–3.

Кланац Крстац чувала су села Г. и Д. Краварица. Крстац је и данас планина где Краваричка река пролази кроз кањон код данашњег Лопаша и избија у Пожешку котлину. Важност пута посведочена је са чак два рановизантијска утврђења, једног наспрам другог у овој кланцу: Градина — Лопаш и Градине — Крстац. Дербенд прочитан као Ришебајиш које чувају села Лопаш и Катушица, вероватно је, такође кланац Крстац. У следећим пописима поред поменутих села, кланац Крстац чувају и становници села Доње, Средње и Горње Гуче.¹⁰¹³ У попису из 1536. године као дербенди уписана је Средња, Доња и Горња Гуча, без назива кланца који чувају, али је јасно да се ради о дербенду Крстац.¹⁰¹⁴

Шарган је познато место и данас туристичка дестинација. Дербенцијску службу у овом кланцу обављала су села: Стрмац, Коњска Рика и Дуги Дол (заселак Коњске Реке).¹⁰¹⁵

Кланац Честин Дол који су чувала села: Сирогојно, Горња и Доња Раван, Чочањ, Сиварево (Сјеверово) и Доње Кулишево убициран је у селу Вране, у близини места где се у Велики Рзав улива речица Дервента. Речица долази из Северова пробијајући се кроз теснац између брда Врановине са једне и Кукавице са друге стране. На том месту видљиви су трагови караванског пута са очуваном калдрмом.¹⁰¹⁶ Кланац чувају иста села изузев Сјеверова кога нема у попису 1560. и 1572. године, док је уз Сирогојно уписано да чува кланац Бахтин Дол, што је вероватно исти дербенд.¹⁰¹⁷ Могуће је да је дошло до промене имена, али да се није потпуно усталило.

Приспаница, Присалница, Приселица и Присалица како је још уписано је клисура реке Приштавице, коју чувају села: Коњевићи, Д. Коњевићи, Јагодина, Трнавица, Грабовац (заселак Сирогојна), Проходица, Преходица (Прођица) и Рожанска (=Рожанство). У каснијим пописима дербенцијских села, кланац се јавља и

---

¹⁰¹³ Аличих, *Пописи* I, 604; 605; 612; 613; Аличих, *Пописи* II, 432–3; Аличих, *пописи* III, 360; 361; 386; 417 и 424.

¹⁰¹⁴ Аличих, *Пописи* III, 516–18.

¹⁰¹⁵ Аличих, *Пописи* I, 534; 535; 574–5; Аличих, *Пописи* II, 456–458; Аличих, *Пописи* III, 81; 144; 298; 300; 342.

¹⁰¹⁶ З. Златић–Ивковић, *Црква светих апостола Петра и Павла у Сирогојну*, Сирогојно 2004, 15–16.

¹⁰¹⁷ Аличих, *Пописи* II, 467–471; Аличих, *Пописи* III, 93; 111; 114; 128; 190; 210; 308 и 320.

у новим облицима: Прелатица, Трисатица, Пресалица, планини Присјел, Преселница, Сјелница, брдо Присје, Прелашница, Берисалица, брдо Прибисад.¹⁰¹⁸

Кланац Црвени камен или Црвена стена (Кизил Таш) чувају Горња и Доња Биоска и Горњи и Доњи Ахшаник (данас Шаник). А након попис 1536. године кланац је чувало и село Катушница.¹⁰¹⁹

У пописима се јавља и село Љубиш које чува путеве који иду према Босни и Херцеговини.¹⁰²⁰ Место некадашњег кланца открива топоним Стража јужно од Љубиша. Нов дербенд је и село Ваведци/Вадика за који је само наведено да кланац припада Ужицу.¹⁰²¹

Новоуписани дербенди 1560. године су мезра Мала Ивањица која припада становницима села Водурово поље и Сућеница.¹⁰²² Нови дербенд је и село Врутци, али без назнаке који кланац чувају.¹⁰²³ Врутци су били на главном путу за Босну, а близина Биоске их вероватно везује за дербенд Црвену стену.

Према попису из 1536. године село Љубомир, данашњи Дљин, чији становници чувају дербенд Сјекире. Исти кланац су чували становници село Лисице 1572. године, иако су нешто раније чували непознати дербенд Међе?¹⁰²⁴ Сикире су планина Сјекира на улазу у Овчарско–кабларску клисуру са леве стране Мораве уз планину Овчар.

Село Граб, уз који није наведен дербенд који чувају,¹⁰²⁵ налази се на траси старог пута који је спајао Чачак са Пожегом, али су могли чували и правац ка Ибру у близини села Каоне. Село Рогачина (Рогача код Граба), нејасно уписаног имена дербенда „са Ибри“, с обзиром на близину Граба, вероватно је да су чували исти дербенд.¹⁰²⁶ Можда пут ка Ибру.

---

¹⁰¹⁸ Аличих, *Пописи* I, 514; 515; 526; 527; 568; 600 и 601; Аличих, *Пописи* II, 452–454; 458; 461; 471–2; Аличих, *Пописи* III, 8; 64; 100; 121; 146; 183; 195; 212; 283.

¹⁰¹⁹ Аличих, *Пописи* I, 530, 531, 533–4; Аличих, *Пописи* II, 449–451; 459–460. Аличих, *Пописи* III, 70; 83; 96–8; 107; 178; 180; 187; 290 и 301.

¹⁰²⁰ Аличих, *Пописи* II, 472–3; Аличих, *Пописи* III, 105–6; 184.

¹⁰²¹ Аличих, *Пописи* II, 397.

¹⁰²² Аличих, *Пописи* III, 81; 82.

¹⁰²³ Аличих, *Пописи* III, 120.

¹⁰²⁴ Аличих, *Пописи* III, 370; 457; 486.

¹⁰²⁵ Аличих, *Пописи* III, 385–6.

¹⁰²⁶ Аличих, *Пописи* III, 403.

Дербенције села Дубче/Дубац стално су чували неубицирани кланац Гуштере?, који се налазио или на путу ка Каони или ка рудницима на Чемерну.¹⁰²⁷

У попису 1536. јављај се дербенд Прилип/Прослоп, који за сада није убициран, а који чувају становници Горње и Доње Ораховице/Оровица код Азбуковице, данас можда село Раковица.¹⁰²⁸ У Оровици има топоним Стража. Прилеп/Прослоп је и назив, можда истог кланца, који чува село Лисјо — данашња Лиса, уписано у попису 1536. године као стари дербенд: “*Становници споменутог села чувају путеве који иду преко планине зване Прилеп и преко летњих испаша у правцу Босне*“. Међутим, 1572. године село Лиса чува кланац Брчин и путеве ка Босни.¹⁰²⁹ Место некадашњег дербенда чува топоним Стража северно од Лисе код Самограда на данашњем путу за Гучу.

Дербенције Горње и Доња Лука су 1536. године чували дербенд Причест и путеве који иду према Новом Пазару, унутрашњим ејалетима и босанском санџаку, односно Зли Стуб (Злоступ).¹⁰³⁰ Исти дербенд чувала је Село Осаница, односно Осипаница како је уписана 1572. године.¹⁰³¹ Југоисточно од Ивањице на месту рачвања пута према Осоници и Лукама је топоним Стража који вероватно представља некадашњи дербенд Зли Стуб.

Село Враница, вероватно Вранача код Вучковице, где се сачувао и топоним Стража, 1536. године је чувало кланац под именом Болом. У пратећем тексту стоји да је село потпуно пропало.¹⁰³²

За село Брезовица /Станча није уписан кланац који чувају, али је то сигурно био пут преко Каоне.¹⁰³³

Доброводица/ Добрава налази се изгледа у Стублу код Чајетине, али није уписан кланац који чувају.¹⁰³⁴

---

¹⁰²⁷ Аличих, *Пописи* III, 415; 469.

¹⁰²⁸ Аличих, *Пописи* II, 376, 522.

¹⁰²⁹ Аличих, *Пописи* III, 217 и 228.

¹⁰³⁰ Аличих, *Пописи* III, 228; 522–24.

¹⁰³¹ Аличих, *Пописи* III, 216; 524.

¹⁰³² Аличих, *Пописи* III, 501–2.

¹⁰³³ Аличих, *Пописи* III, 436–7.

¹⁰³⁴ Аличих, *Пописи* III, 329.

На дербенције наилазимо у још неким документима турске провенијенције. Као дербенције наведени су Становници села Стрмац и Радуша у ужичком кадилуку са обавезом да штите пролазе, уз одговарајуће повластице и да се не буду узимани као веслачи на галијама царске морнарице. Како су ипак позивани на весла они су 1566. преко два представника поднели протест, а Порта им је дала за право.¹⁰³⁵ Исто важи и за становнике Горњег и Доњег Колунића, од којих је 1566. године неправилно тражен авариз и веслачи. Том приликом су забележени житељи села (?) Дола, Косана (?) и Горње Мрквине, као задужене за чување пролаза кроз планину (?) Дол. Сељани, Трновца и друга два села имали су под обавезу три друге планине, а село Чучале (?) такође је имало свој дербенд.¹⁰³⁶

СОКОЛАРИ И ЈАСТРЕБАРИ

(доганције, шахинције, чакирције, јувације, баздари, атмације)

Известан број домаћег становништва на нашем подручју био је укључен у полувојни ред соколара и јастребара. То су била лица задужена да сваке године узгоје једну птицу за потребе витешког лова. До птица су долазили узгојем младих птица узетим из гнезда, или њиховим хватањем. Обучене птице односиле су њихове старешине сваке године у Цариград и предавали својим агама, када је вршена и смотра соколара. За неизвршење обавеза плаћали су високу казну у износу од 300 акчи.¹⁰³⁷ Једна група соколара била је задужена за сакупљање, врло цењеног перја, које се користило за ордење и челенке.¹⁰³⁸

Они на простору Моравице регрутовани из редова домаћег хришћанског становништва. То је у првом тренутку било становништво које се и у средњовековној

---

¹⁰³⁵ Б. Храбак, *Ужичани у служби турске оружане силе у другој половини XVI века*, УЗ 11 (1982), 295 (=Храбак, *Ужичани*).

¹⁰³⁶ Храбак, *Ужичани*, 295–6. Ови дербенди се не помињу у пописима и углавном су непознати, можда и погрешно прочитани. Тако би Горњи и Доњи Колунић могли бити Коневевићи, односно данашњи Никојевићи, Дол–Дуги Дол код Шаргана; Трновци –Трнавица код Стапара, Чучале–Чочина, а остала дербенцијска села остају непозната.

¹⁰³⁷ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 212–3.

¹⁰³⁸ А. Ханџић, *Шабац и његова околина у XVI вијеку*, Шабац у прошлости, Шабац 1970, 171–172.

Србији бавило истим занимањем. Лов са соколом је била омиљена забава и ствар престижа властеле.¹⁰³⁹ О употреби сокола у лову сведочи и податак о размени поклона у 9. столећу код Раса између бугарске и српске стране, где су се међу даровима српске стране нашла и два сокола.¹⁰⁴⁰ Ликовни извори и поједини гробови са приложеном птицом, такође сведоче о великој популарности оваквог лова.

Најстарије вести о постојању соколара на тлу данашње Србије у османском периоду потичу из средине четрдесетих година 15. века.¹⁰⁴¹ За своју службу припадници овог реда уживали су слободне баштине ослобођене свих рајинских обавеза: харача, испенце, овчарине, ушура и разних ресума–такси. Били су ослобођени намета *аваризи диваније и текјалифи урфије*. За обрађивање земље ван својих баштина, давали су уобичајене дажбине. Новчане казне, младарину и овчарину (само у случају поседовања више од 100 оваца) прикупљао је у корист државе старешина соколара — доганџибаша, шахинџибаша, чакрџибаша, атмаџибаша. Ови су имали су зеамете и тимаре, који се сматрају као арпалук. Унутар своје организације уживали су значајне слободе.¹⁰⁴²

Соколари и јастребари, као и остали хришћани у служби султана, морали да поседују берат на основу којег су вршили службу. Статус соколара и јастребара у Смедеревском санџаку 1476. се променио, када су подведени под тимар, јер се вероватно смањила потреба за птицама. Да ова промена статуса и претварања доганџија у обичну рају није завршила без отпора видимо на примеру соколара из села Преканац (Трешњевица код Ариља). У првом попису Смедеревског санџака 1476. године поред села стоји податак да су били одбегли соколари и наређено је да се упишу у тимар.¹⁰⁴³ Ово значи да су у неком ранијем попису били соколари, вероватно настављајући средњовековну праксу узгајања соколова.

На простору некадашњих средњовековних Моравица они нису многобројна група, али тенденција раста њиховог броја јасно је видљива, од 1528/30. године када

¹⁰³⁹ Опширније о овоме: С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.

¹⁰⁴⁰ ВИНЈ II, 52.

¹⁰⁴¹ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 212.

¹⁰⁴² Д. Бојанић –Лукач, *Неготинска крајина у време турске владавине, На основу извора из XV и XVI века*, ГЕМ 31–32 (1969) 93–4; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 213–4.

¹⁰⁴³ Аличич, *Пописи I*, 221–2.

је само у једном селу Миотница (= Мионица), забележен један чакрција (јастребар).¹⁰⁴⁴ Вероватно је у овом периоду дошло до повећане потражње за соколовима, или је пак, нека друга област прекинула или смањила њихов узгој. Године 1536. соколари су забележени у 7 села, док су у још два села забележени јастребари, тачније у једном селу убележен је син јастребара (Мионица) и чакрција–Вукач, син Војина у неубицираном селу Потуша.¹⁰⁴⁵ Од тога су само у селу Ножићи забележена двојица, а у осталим по један соколар или јастребар; укупно њих десет.¹⁰⁴⁶ Пописом 1560. соколари су забележени у 6 села, укупно њих 10 од чега два сина соколара. По два соколара имају села Расточица и село Парамун, где су уписана и два сина соколара.¹⁰⁴⁷ И коначно 1572. године соколари су забележени у 8 села, укупно њих 11 од чега три сина соколара, од чега само двојица у Парамуну, са два сина.¹⁰⁴⁸

Чињеница да су у пописима уписивани као соколари (1560.), а већ у следећем као чакрције–јастребари., говори у прилог да су уписивани под општом одредницом, која не прецизира врсту птица, а да су коначно прецизно уписани тек 1572. године. То такође значи да међу њима није било разлике у повластицама.

Између последња два пописа из других извора знамо за податак да, када је умрло неки Вукан из села Горње Дреновце, на његово место дошао је извесни Јаков Петров, по занимању калајџија, који је имао искуства за ту службу, а што је потврђено бератом из 1565. године.¹⁰⁴⁹

Број домаћинстава у селу није био од значаја за одабир соколара и јастребара већ њихово знање у раду са птицама. Тако је најбројније било село Горња Буква са 37 домаћинстава забележено 1572, а са најмање домаћинстава Марчићи, односно Мрчићи са свега 4 куће и 2 нежењена убележено у попису после 1528. године.

Сва убицирана села су у области Косјерића, односно на обронцима планина Повлен и Маљен. За претпоставити да су ове планине и у средњем веку представљале

---

¹⁰⁴⁴ Аличић, *Пописи* I, 607.

¹⁰⁴⁵ Аличић, *Пописи* III, 490

¹⁰⁴⁶ Аличић, *Пописи* II, 252, 366, 380, 411, 424–5.

¹⁰⁴⁷ Аличић, *Пописи* III, 66, 74, 84, 86, 102 и 159.

¹⁰⁴⁸ Аличић, *Пописи* III, 177, 285, 288, 293, 303, 315, 326 и 337.

¹⁰⁴⁹ Храбак, *Ужичани*, 296.

простор где се неговало соколарство и јастребарство. Податак из 1476. који се односи на данашњу Трешњевицу указује на још једну област у пределу брда Малич и источних обронака Мучња, са овом праксом.

Пописи соколара:¹⁰⁵⁰

	село	убикација	1476.	1528/30.	1536.	1560.	1572.
1	Преканац	Трешњевица	одбегли соколари				
2	Миотница/ Д. Мионица	Мионица		Чакрџија	син чакрџије		
3	Нечитко				1 соколар		
4	Годачево/ Боросалић	Годечево			1 соколар	соколар 1	
5	Бобовштица/Полошница	Полошница			соколар 1	соколар 1	шахинџија 1
6	Маричићи	Мрчићи			соколар 1	соколар 1	
7	Раскочица	Расточица			соколар 1	соколара 2	шахинџија 1
8	Руда Буква	Руда Буква			соколар 1	соколар 1	шахинџија 1
9	Ножићи	Ножник			соколара 2		
10	Потуша				чакрџија		
11	Парамун	Парамун				соколара 2, син с. 2	шах. 2 и 2 сина
12	Г. Буква	Руда Буква					1 доганџија
13	С. Каран	Каран					1 доганџија
14	Д. Раван	Равни					1 син шахинџ.
15	Г. Дреновац	Дреновци					1 шахинџија
	Збир			1	10	10	11

ОСТАЛЕ КАТЕГОРИЈЕ СТАНОВНИШТВА СА ПОРЕСКИМ ОЛАКШИЦАМА

Поред посада утврђених места и бројних војних и полувојних редова којима је било поверено обезбеђење земље, Турци су, на местима где је то неопходно укључивали и домаће хришћанско становништво у стражарску службу, највише у граничним подручјима. Тако је све до освајања Баната, становништво већег броја

¹⁰⁵⁰ Према: Аличкић, *Пописи* I — III.

насеља на обали Дунава и на граници према Угарској, обављало стражарску службу са задатком чувања обале и бродова. Касније ће ову улогу преузети редовне војне снаге у првом реду мартолоси.¹⁰⁵¹

Један број становника насеља на обали Дунава, имао обавезу да вуче државне бродове уз Дунав. У време војних похода ову службу обављало је више хиљада хришћана са читавог приобалног подручја.¹⁰⁵²

Иако у дефтерима на простору Моравице нису забележени припадници ових служби, очигледно је да су и становници ових области позивани као веслачи, а вероватно и као возари за вучу бродова и чувања обала Дрине и реке Мораве, где је било изградње бродова. У складу са овим је и већ знани догађај где закупци рудника Чемерна, нису могли да одговоре предузетим обавезама, јер су између осталог сељаци предвиђени за рад у руднику, одвођени и на изградњу бродова.¹⁰⁵³

У већ помињаном документу становници дербенцијских села Стрмац и Радуша у ужичком кадилуку, побунили су се 1566. године, јер су упркос одговарајућим повластицама и гаранцијама, позвани као веслачи на галијама царске морнарице. Исти је случај био са становницима Горњег и Доњег Колунића.¹⁰⁵⁴ Можда се на исти догађај, само другачије интерпретиран односи податак да је 1566. године, један део становника Моравица био у обавези да санцак–бегу у Београду помаже при прављењу бродова и у снабдевању храном.¹⁰⁵⁵

У повлашћену категорију становништва спадају и припадници војног реда акинџија – нередовне лаке коњице.¹⁰⁵⁶

Пореске олакшице је уживало и хришћанско становништво које је обављало бројне војне делатности у тврђавама или поправљало оружје, као што су топџије, туфекџије (пушкарџије), земберекџије (самострелари) или занатске делатности: зидари, ковачи, стрелари, лукарџије, штитарџије, катранџије, зифтџије (смолар), калафатџије,

---

¹⁰⁵¹ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 205; Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцак*, 256.

¹⁰⁵² Зиројевић, *Турско војно уређење*, 208.

¹⁰⁵³ Храбак, *Ужичани*, 293.

¹⁰⁵⁴ Храбак, *Ужичани*, 295–6.

¹⁰⁵⁵ G. Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva, mühimme defteri*, Beograd 1950, III–1499 и III–1854 (=Elezović, *Mühimme defteri*).

¹⁰⁵⁶ Vasić, *O knežinama Bakića*, 190.

клесари. Неки од њих су за своју службу примали плату, док су други само били ослобођени појединих намета.¹⁰⁵⁷ У попису из 1560. испод пописа џемат хришћана вароши тврђаве Ужице са 32 куће, уписано је да они што опслужују тврђаву, а станују у вароши, након што плате шеријатске и законске порезе потпуно су ослобођени од ванредних, законских и обичајних пореза, као накнаду за одржавање и поправљање тврђаве.¹⁰⁵⁸ Исти статус имали су и након пописа из 1572. године 44 куће џемата хришћана.¹⁰⁵⁹ Попис, међутим, не доноси њихова задужења и занате. Вероватно је, да су обављали једноставне грађевинске радове и били помоћна радна снага при грађевинским подухватима. Поред села Чихорбића (Честобродица?), 1536. године је уписано да су бешлије у утврђењима Срема, а овде обрађују земљу и дају десетину.¹⁰⁶⁰

Међу повлашћене групе становништва спадали су и сељаци који су се бавили гајењем пиринча — оризари (челтукције), али на простору Моравица није било ове повлашћене групе становништва.¹⁰⁶¹

О хришћанима у служби рудника већ смо говорили у поглављу о рударењу. Поједина села на нашем подручју, поглавито око самих рудника, била су вероватно укључена у рударску производњу и за ту службу уживала извесне пореске олакшице. Иако, на основу сачуваних извора немамо таквих података.

---

¹⁰⁵⁷ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 193–216.

¹⁰⁵⁸ Аличкић, *Пописи III*, 52.

¹⁰⁵⁹ Аличкић, *Пописи III*, 274.

¹⁰⁶⁰ Аличкић, *Пописи II*, 440.

¹⁰⁶¹ Опширније о производњи пиринча и просторима на којима је гајен: Зиројевић, *Турско војно уређење*, 214–216.

ЦРКВА

Настало стање након пада Цариграда 1204. године искористила је Србија. Стефан Немањић успева да добије краљевску круну из Рима (1217), а његов брат Сава је у Никеји 1219. обезбедио аутокефалност српској цркви.

Разматрајући територију „земље“ Моравице морамо је сагледати у светлу територије моравске епископије. Већ је казано да су „земље“ обично заузимале простор једне епископије. Епископија је основана 1220. године у складу са успостављањем црквене организације у новооснованој српској архиепископији. Српска архиепископија је 1220. године поред Архиепископије са седиштем у цркви Св. Спаса у Жичи, имала и 10 епископија: Зетску, Рашку, Хвостанску, Хумску, Топличку, Будимљанску, Дабарску, Моравичку, Призренску и Липљанску епископију, које су носиле називе по областима где им је смештен катедрални храм. Три епископије — Рашка, Липљанска и Призренска биле су старе епископије.¹⁰⁶²

Моравичка епископија је осма на списку, а самим тим и по рангу, међу српским епископијама. Ако се погледа попис свих српских епископија и њихов ранг, од Св. Саве до Никодимове потврде 1317. године, види се да се Моравичка епископија увек налази иза Дабарске.¹⁰⁶³

Седиште епископа налазило се у старом култном месту, храму Св. Ахилија, који је средином 13. столећа страдао, а затим је прошло извесно време до велике обнове. На месту старијег храма Св. Ахилија, подигао је краљ Драгутин, нови храм око 1283, чије живописање је завршено 1296. године. Иако нема података када је Моравичка епископија постала митрополија, то се десило сигурно, након проглашења патријаршије у време цара Душана када је већи број епископија подигнут на степен митрополија. У склопу припрема за проглашење митрополије изведена је значајна градитељска делатност унутар манастирског насеља, а у цркви

---

¹⁰⁶² М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 30 (=Јанковић, *Епископије*).

¹⁰⁶³ Јанковић, *Епископије*, 56.

постављен нови хорос.¹⁰⁶⁴ И док се епископија називала по жупи Моравичка, митрополија се назива по манастиру — Ариљска. Моравичко црквено средиште је вероватно страдало са првим налетима Турака и запустело.¹⁰⁶⁵

Од 1220. до краја прве половине 15. столећа деловао је читав низ моравичких епископа и митрополита. Кључни извор о моравичким архијерејима је Требник манастира Свете Тројице код Пљеваља, у коме су поменута четири моравичка епископа: Дионисије, Меркурије, Герасим и Јевсевије.¹⁰⁶⁶ На фрескама храма Св. Ахилија наша су се последња тројица, односно они који су столовали у обновљеном храму до завршетка живописа.¹⁰⁶⁷ Од оних који су столовали уз првобитни храм, поред Дионисија, познат је и први моравички епископ Симон, поменут у стихиру једног акатиста Светом Сави. Како се до обнове не помиње више ни један, чини се оправданим претпоставка да је манастир могао пострадати у провали Татара 1242. године и да је епископска столица вероватно остала упражњена до Драгутинове обнове.¹⁰⁶⁸

Први епископ обновљене катедре био је епископ Меркурије, сахрањен у северном делу унутрашње припрате, испод своје представе.¹⁰⁶⁹ Од потоњих Моравичких епископа, познат је епископ Кирил, из једног пописа црквеног сабора из изгубљене повеље краља Милутина за Хиландар, датираној око 1301–1303/4.¹⁰⁷⁰

---

¹⁰⁶⁴ М. Лађевић, Б. Живковић, *Радови на живопису у Ариљу, Велућу и Јежевици*, Саопштења 1 (1956) 43.

¹⁰⁶⁵ Чанак–Медић, *Архитектура*, 99.

¹⁰⁶⁶ Љ. Стојановић, *Требник манастира Свете Тројице код Пљеваља*, Споменик СКА 56 (1922) 25, М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Хришћанско дело, год. III, Св. 4–6, Скопље 1937, 30 (=Пурковић, *Српски епископи*).

¹⁰⁶⁷ М. Чанак–Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 2002, 89–91 (=Чанак–Медић, *Свети Ахилије*); М. Чанак–Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Архитектура друге половине XIII века I, Београд 2006, 98 (=Чанак–Медић, *Архитектура*).

¹⁰⁶⁸ На овакав сценарио упућују и трагови разарања на старијем храму: Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 90; Чанак–Медић, *Архитектура*, 98.

¹⁰⁶⁹ Чанак–Медић, *Архитектура*, 98–99.

¹⁰⁷⁰ В. Мошин, Ј. Славева, *Сводна грамота на Крал Милутин на Хиландар и пиргот Хрусија, вероватно од 1303 година*, Споменици за средновековноковната и поновата историја на Македонија, том, I, Скопје 1975, 310; Пурковић, *Српски епископи*, 30.

Међу учесницима црквеног сабора када је биран архиепископ Никодим (1317), налазио се и Моравички епископ Никола.¹⁰⁷¹

Једини познати моравички митрополит био је кир Марко. Велики челник Радич Поступович обновио је манастир Кастамонит на Светој Гори и по савету његовог духовника „Преосвештеног митрополита ахилског кир Марка” 22. маја 1433. одредио манастирски устав.¹⁰⁷² Ариљски митрополит кир Марко, након челникове смрти, повукао се у манастир Кастамонит под именом Макарије. Повеља из 1433. године открива блиске везе великог челника Радича Поступовича и Ариљског митрополита, кир Марка, али такође да је Ариље седиште митрополита.

После добијених босанских области Соли и Усоре (1284) краљ Драгутин је развио велику активност на преобраћању босанских јеретика. За тзв. “Босанског” епископа у Драгутиновој области–Василија, дознаје се из једног писма из 1293. године.¹⁰⁷³ Архиепископ Данило II, који је добро обавештен о краљу Драгутину и црквеним стварима, не говори ништа о православној Босанској епископији и епископу. Али сведочење да су босански јеретици приведени светој саборној и апостолској цркви, тј. Српској архиепископији, говорило би у прилог да је у Соли и Усори врло живо деловала православна црквена организација. Вероватно су ту највише удела имале Београдска и Моравичка епископија и њима суседна Дабарска епископија, о чему сведочи и Пљеваљски синодик православља.¹⁰⁷⁴ Настојања владара за очување чисте вере изражена је у представи Сабора Немање, која је насликана на северном зиду припрате у горњој зони Ариљске цркве, поред представе васељенских сабора.¹⁰⁷⁵ Током средњовековне епохе јужна граница Моравичке епископије иде истом трасом коју смо и ми дефинисали као јужну границу земље Моравице, то је дакле планина Голија, Јавор, Златибор, а затим силази Црним Рзавом. Граница потом иде српско — босанском границом, односно обронцима

---

¹⁰⁷¹ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА IV (1890) 10; Пурковић, *Српски епископи*, 30.

¹⁰⁷² Љ. Стојановић, *Светогорски акти*, Споменик СКА III (1890) 24, 35–36; Новаковић, *Законски споменици*, Београд 1912, 552–553; Пурковић, *Српски епископи*, 43.

¹⁰⁷³ Ј. Радоњић, *Дубровачка акта и повеље I*, Београд 1934, 83.

¹⁰⁷⁴ Јанковић, *Епископије*, 55.

¹⁰⁷⁵ Опширније о тумачењу ове представе: Томовић, *У држави Немањића*, 132–133.

планине Звијезда, а затим реком Дрином до проблематичног северозападног угла, јер се граница завршава нешто пре реке Љубовиђе. С обзиром да је црква у Горњој Трешњевици данас у Шабачкој епархији, онда је за границу узета река Трешњица. У истим границама, уосталом, био је западни део Жичке епархије 1921. и 1931. године.¹⁰⁷⁶ Северна граница је јасна и неоспорна — Ваљевске планине, док је источна граница дефинисана Жичким властелинством. Моравичка епископија протезала се до подручја Рашке епископије јужно од Ивањице, а на југозападу граничила се са Дабарском епископијом развођем Увца.

Након турских освајања Порта је била та која је одобравала рад верских заједница, омеђавала границе њихове јурисдикције, потврђивала њихове поглаваре и утврђивала оквире њихових међусобних односа.¹⁰⁷⁷

Османско царство било је пре свега исламска држава, у којој су немуслиmani, самим тим и хришћани били грађани другог реда. Уз извесна ограничења, ипак је било дозвољено исповедање сопствене вере. Из прагматичних разлога се водило рачуна да се становништву омогући настављање привредних активности, плаћање харача и пореза, како би се обезбедили економски и људски ресурси за одбрану земље и војску или нова освајања. Османско царство је хришћанима и Јеврејима потврдило њихова верска права посебним документима ахднамама. Ахднама Српској православној цркви издата је 1557. године.¹⁰⁷⁸

Обично се узима да је после пада Смедерева и након смрти патријарха Арсенија II (1457 — 1463), запустео пећки трон.¹⁰⁷⁹ На сличном становишту је једна група угледних историчара.¹⁰⁸⁰ Бројни су помени епископа и митрополита из друге

---

¹⁰⁷⁶ Карте организације српске цркве 1921. и 1931. године: *Енциклопедија православља*, књига трећа (II–III), Београд 2002.

¹⁰⁷⁷ Р. Самарцић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, ИСН III–2, Београд 1993, 8 (=Самарцић, *Српска православна црква*).

¹⁰⁷⁸ Опширније: М. Беговић, *Шеријат и Канун у Турском царству*, у: Војне Крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Београд 1989, 66.

¹⁰⁷⁹ Р. Самарцић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, ИСН III–2, Београд 1993, 14, 16 (=Самарцић, *Српска православна црква*).

¹⁰⁸⁰ И. Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557–1690)*, Задар 1888; К. Јиречек, *Велики везир Мехмед Соколовић и српски патријарски Макарије и Антоније*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 390; Р. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1920, 71 и

половине 15. и прве половине 16. столећа, ипак, Пећки патријарх се ни једанпут не помиње, што говори у прилог укидању Патријаршије.¹⁰⁸¹

Другачији став налазимо у делима Љубомира Стојановића и Јована Радоњића, који су тврдили да српска црква није у целини изгубила своју самосталност после смрти Арсенија II.¹⁰⁸² И према ставу Бранислава Ђурђева, по заузимању Српске деспотовине наставили су да живе делови Српске патријаршије код Срба у Јужној Угарској, северној Србији, Херцеговини и Зети Црнојевића до 1525–1528, када је коначно Српска патријаршија потчињена Охридској архиепископији, а јужне епархије и сама Пећ, које су до тада биле под надлежношћу Пећке патријаршије 1455. године припојене Охридској архиепископији.¹⁰⁸³

Српске цркве се успротивила, када је охридски архиепископ Прохор (1523 — 1550) започео је борбу за припајање српске цркве Охридској архиепископији.¹⁰⁸⁴ Српско свештенство се оштро супротставило овој одлуци. Митрополит Павла, је највероватније обновио Пећку патријаршију 1531, а себе прогласио за њеног патријарха. За свој покрет Павле је имао снажан друштвени ослонац, добро материјално стање православне цркве у том тренутку, али је извесно имао и подршку турских локалних власти у Смедеревском санцаку.¹⁰⁸⁵

Ипак, на сабору у Охриду 13. марта 1532. године, Павле је био смењен заједно са, од њега, посвећеним епископима. Међутим, Павле је наставио да освећује храмове, рукополаже свештенике и ђаконе, те да се и даље представља као архиепископ. Иако је српска црква званично потпала под власт Охридске архиепископије, ту су власт у потпуности прихватале само њене јужне епархије, док

даље; Б. Храбак, *Бројност свештенства и манастира и организованост цркве у Србији од 1470. до 1570. године*, у: Богородица Градачака у историји српског народа, Чачак 1993, 125–153.

¹⁰⁸¹ Детаљно о поменима епископа и митрополита: Т. Суботић–Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999, 26–30.

¹⁰⁸² Љ. Стојановић, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија око 1459–63. до 1557. г.*, Глас СКА CVI, Београд 1923, 123; Ј. Радоњић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН, Београд 1950, 7–8.

¹⁰⁸³ В. Ђурђев, *Положај и улога цркве под турском влашћу и XV и XVI stoljeću*, INJ II, Zagreb 1959, 102 (=Ђурђев, *Положај и улога цркве*); Б. Ђурђевић: *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Сарајево 1964, 111–112 (=Ђурђевић, *Улога цркве*) 2.

¹⁰⁸⁴ Самарџић, *Српска православна црква*, 22; Ђурђевић, *Улога цркве*, 113.

¹⁰⁸⁵ Ђурђев, *Положај и улога цркве*, 104–5; Самарџић, *Српска православна црква*, 23.

су остале, и даље релативно самостално деловале. Коначно, Прохору је успело да оствари сједињавање Охридске архиепископије са српском црквом 1541. године. Сам Павле после искључења из цркве 1541. године одлази у изгнанство.¹⁰⁸⁶ Ипак неки уклоњени епископи и даље су остали на својим положајима, док су им се неки новоизабрани, такође прикључили. Српско свештенство је и даље бирало архиепископа, премда службено непризнатог.¹⁰⁸⁷

Као одјек ових времена сачуван је натпис на јужној страни пролаза царских двери у цркви у Карану, који у преводу гласи: " + Писа Жун патр/иарха ва дни/ ц/а/ра Ненадиана у ту време / ...ди жупану О...стиа / е . ц Париман бк...м...а / ..им.... ја жрамл...../ моление брата монаха ие/с/т п(оме)ните ва света суб/о/та." Следи у доњем делу натпис : "Суботи" и хоризонтални роваш са 38 тачака.¹⁰⁸⁸

Натпис је настао у време Јована Ненада, што је могло бити само између септембра 1526. и лета 1527. када је Јован Ненад убијен. За Жуна је Андрејић претпоставио да је писар смедеревског митрополита– „патријарха“ Павла, док је име Субота везао за војводу Суботу Врлића, палатина и ризничара Јована Ненада.¹⁰⁸⁹

Улога српског народа у турским освајањима јужне Угарске, нарочито приликом освајања Баната 1551–2. године, утицала је на обнову Пећке патријаршије. Султан је 1557. издао одобрење о обнављању Пећке Патријаршије, у чему је, несумњиво, велики удео имао и велики везир Мехмед Соколовић, који је на патријаршијски трон довео свог брата или блиског сродника Макарија Соколовића (1557–1574).¹⁰⁹⁰ Пећки патријаршија је имала преко 40 митрополија и епископа, а држала је под својом јурисдикцијом северну Македонију, део Бугарске, Србију, Црну Гору, Босну и Војводину, као и насеља Срба у Хрватској, Далмацији и Угарској.¹⁰⁹¹

---

¹⁰⁸⁶ П. Костић, *Документи о буну смедеревског епископа Павла против потчињења Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, Споменик LVI, Други разред 48, 1922, 34 (=Костић, *Документи о буну*); Самарџић, *Српска православна црква*, 23–26; Ђурђев, *Улога цркве*, 115–117.

¹⁰⁸⁷ Ђурђев, *Положај и улога цркве*, 105.

¹⁰⁸⁸ Ж. Андрејић, *Стари и новооткривени натписи у цркви у Карану*, УЗ 36 (2012) 148 (=Андрејић, *Стари и новооткривени натписи*).

¹⁰⁸⁹ Андрејић, *Стари и новооткривени натписи*, 149–152.

¹⁰⁹⁰ Ђурђев, *Положај и улога цркве*, 105.

¹⁰⁹¹ Ђурђев, *Положај и улога цркве*, 106.

Карактеристично је да хришћанске црквене организације у Османском царству нису биле предмет државног законодавства. О тој материји нема кануна и једини законски документи су дефтери црквене канцеларије и берати.¹⁰⁹² Православне цркве је у Османском царству била институционализована и призната, што је подразумевало да њене старешине плаћају таксе за берате и годишње износе у складу са величином њихове епархије и бројем верника. Католички прелати тим системом нису били обухваћени, већ су припадници католичке вероисповести који су живели на територији Царства, плаћали дажбине надлежним старешинама православне цркве.¹⁰⁹³

Доходак од православних цркава називан је до средине 18. века „Муката Пископос – калема“. Црква је сматрана за мукату, државно добро чији заступници имају утврђене обавезе према државној благајни. Цркве су имале две врсте новчаних обавеза: *пешкеш* и *кесим*. Пешкеш је дажбина утврђеног износа за патријаршију и сваку њену епархију и полагао је за издавање берата, приликом сваке промене на епархијским катедрама и на османском престолу. Пешкеш Пећке патријаршије све време њеног трајања износио је 100.000 акчи, док су епархијски пешкеш били различити, и често су мењани, али су збирно достигали висину патријаршијског пешкема.¹⁰⁹⁴

Кесим, друга црквена обавеза, звана и харач и мирија, била је годишњи данак, који је патријарх полагао Царској благајни и износио је такође, 100000 акчи који је Црква плаћала; тај новац прикупљан је од верника. Обе дажбине наметнуо је Црквама султан Мехмед II, а представљала је годишњу закупнину за мукату, тзв. одсек.¹⁰⁹⁵

---

¹⁰⁹² Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас СССХХ, Београд 1980, 75. (=Тричковић, *Српска црква*)

¹⁰⁹³ С. Ђирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, у: *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 258.

¹⁰⁹⁴ Тричковић, *Српска црква*, 66; 75; В. Бошков, Д. Бојанић, *Султанске повеље из манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 8 (1991) 208 (=Бошков, Бојанић, *Султанске повеље*); Н. Шулетић, *Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода канцеларије црквених муката (ВОА, КК 2542–33)*, Српске Студије I (2010) 178 (=Шулетић, *Подаци*).

¹⁰⁹⁵ Тричковић, *Српска црква*, 66–67; 70; Шулетић, *Подаци*, 178.

У манастиру Хиландару, сачуван је једини митрополитски берат из 16. столећа, издат панчевачком митрополиту Андрији у Цариграду 3. априла 1582. године. У десет одредби берата формулисана су права носиоца берата, која гарантује владар својим ауторитетом.¹⁰⁹⁶

На основу поменутог берата из тачака 7 и 8 године, сазнаје се за „поповнину“ и „каноиникон“. Поповнина је обавеза коју је сваки поп, без обзира на број села које је држао, био дужан свом митрополиту у износу од 12 аспри годишње, колико је давано и од цркава које су држали. Каноникон је дажбина у износу од две аспре, коју су сва православна домаћинства на тлу митрополије давала митрополиту осамдесетих година 16. века, на подручју Пећке патријаршије. Ове две дажбине даване су у истом износу и патријарху.¹⁰⁹⁷ Из текста берата, сазнајемо да су то обавезе, које претходе издавању берата и датирају, вероватно из српског средњовековног права.

Утврђени град Зворник 1483. године постаје средиште новоуспостављеног санцака. Зворнички санцак је поред територије у источној Босни, обухватао Јадар, Рађевину, Крупањ, Бохорину, а од 1521. године Шабац и Мачву.¹⁰⁹⁸ У црквеном погледу то је био простор Зворничке епархије, чији су администратори управљали и Моравичком (Ариљском) епископијом.¹⁰⁹⁹ Миленко Филиповић је мишљења да је Зворничка епархија створена управо пресељењем епископског седишта из Ариља, што у 16. столећу, када се она први пут јавља није било неуобичајено, те да су у

---

¹⁰⁹⁶ Изречено је да митрополит има право управљања над свештенством, монаштвом и верницима на тлу своје митрополије; да има право располагања над добрима која су у пуној својини цркве: виноградима, баштама, манастирима, панађурима, млиновима, као и право наслеђа над монашком и свештеничком имовином до 5000 акчи. Бератом се даље одређује такса која се узима приликом венчања, те да се хришчани силом не исламизују: Бошков, Бојанић, *Султанске повеље*, 172–173.

¹⁰⁹⁷ Бојанић, Бошков, *Султанске повеље*, 172.

¹⁰⁹⁸ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 53–56.

¹⁰⁹⁹ М. Филиповић, *Почеци и прошлост зворничке епархије*, Богословље VIII (XXIII), Београд 1964, 68–69 (=Филиповић, *Почеци*). У једном ћириличном зборнику, насталом између 1654. и 1656. у Хиландару, помиње се, између осталих и Зворничка епархија која је обухватала кадилук Соли и град Шабац и Бељино, Грачаницу, Лозницу, Соко, Сребреницу, Сасе и Крупањ са свим селима и жупама, што је делимично супротно са Филиповићевим наводима: С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности*, Гласник СУД 25, Београд 1869, 51.

њеном саставу били горњи слив Моравице и читав слив Рзава, односно околина Ариља.¹¹⁰⁰

На основу дефтера Црквене канцеларије за период 1640–1655. године, на територији Зворничког санцака забележене су три епархије: 1. митрополија кадилука Бујурделен (Шабац) и Зворник и њене области; 2. митрополија Сокола и Сребренице и њене области и 3. митрополија цркве Петковице у Зворничком кадилуку. Прве две епархије уписане су под насловом: „У херцеговачком и Зворничком санцаку“, трећа је уписана у рубрици „пископије нахије Остро брдо у кадилуку Петруш“.¹¹⁰¹ На челу прве налазио се: Пајсије, на другој и трећој: Макарије. Касније промене забележене су код“ митрополије Сокола и Сребренице“, где је након смрти Макарија пре јула 1643. године дошао митрополит Лонгин. Већ 1650. године издат је берат митрополиту Стефану „владика области Сокола, Сребренице и Зворника, који је платио пешкеш за све три епархије, што је пре њега учинио и Лонгин.“¹¹⁰²

Подела Зворничке митрополије на три епархије своди се на време које је непосредно претходило састављану дефтера Црквене канцеларије из 1640. године, а привремена подела трајала је онолико колико су се њени митрополити одржали на њеним трима катедрама.¹¹⁰³

О подели Зворничке епархије на три дела нема ранијих вести. Зворничка је значила продужетак средњовековне Мачевске. Познати зворнички митрополити били су Теофан и Доментијан, први анатемисан заједно са Павлом 1532. године, а други потписан на одлуци са тог суђења, због чега Р. Тричковић настанак епархије везује за Павла Смедеревца. После обнове познат је митрополит Павле са натписа у цркви Петковици из 1561. године.¹¹⁰⁴

---

¹¹⁰⁰ Филиповић, *Почеци*, 70–71.

¹¹⁰¹ „Пископија Остро брдо у кадилуку Петруш“ је била продужетак старе Браничевске епископије, како је сматрала и Охридска епископија. Успостављена је 1456, када је деспот Ђурађ даривао манастир Враћевшницу, са његових пет села у Острвичкој и Борачкој власти митрополиту градачком кир Венедикту, јер се Жича, а можда тада већ и Богородица градачка наша на територији Османлија. Раздељена је и угашена после обнове Пећке патријаршије: Тричковић, *Српска црква*, 114–116; 122.

¹¹⁰² Тричковић, *Српска црква*, 122–123; 148.

¹¹⁰³ Тричковић, *Српска црква*, 124.

¹¹⁰⁴ Детаљније о подели епархија и личностима митрополита: Тричковић, *Српска црква*, 123.

Да је део некадашње Моравичке митрополије био у оквиру Зворничке епископије, непобитно потврђује запис из 1602. године, када је у време патријарха пећког Јована и митрополита Зворничког Теодосија, а по налогу презвитера Јована, попа у Мокрој Гори преписан „Законик“, са правилима апостола и светих отаца.¹¹⁰⁵ Моравичка епископија поново се помиње у историјским изворима 1668. када се јавља Моравички митрополит Рувим, што указује на обнову епископског средишта у Ариљу.¹¹⁰⁶

Архиепископија је после обнове Пећке патријаршије била подељена на две митрополије, Смедеревску, при манастиру Благовештењу Рудничком код Страгара и Рудничку, са седиштем у манастиру Враћевшници.¹¹⁰⁷ На, за нас интересантном простору, забележена је 1643. године „митрополија области Ужица и нахије Пожега, Смедерева, Рудника и нахије Осат и њиховог подручја“, с пешкеком од 40 дуката, у обавези монаха Гаврила.¹¹⁰⁸ Помињана је очигледно представља наставак некадашње Ариљске, Градачке и Смедеревске митрополије, а у њеној дијецези налазио се и манастир Жича.

Пре обнове Пећке патријаршије, према акту са суђења Павлу познат је Теодосија Смедеревски (1532), као потписник и Павле, који се помиње заједно са Теофаном, кога је хиротонисао, али се не наводе њихове епархије. Тек у пресуди од 1541. године Павле је назван Смедеревским, а Теофан Зворничким, иако новобрдски митрополит Никанор већ 1534/35, Павла назива смедеревским митрополитом.¹¹⁰⁹ После обнове Патријаршије, помиње се смедеревски митрополит Захарије, у чије је време писана књига у Мркшиној цркви (1566).¹¹¹⁰ На основу синђелије патријарха

---

¹¹⁰⁵ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1982, 262, бр. 916.

¹¹⁰⁶ *Азбучник српске православне цркве по Радославу Грујићу*, приредио Слободан Милеуснић, Београд 1993, 156 (=Азбучник); Н. Радосављевић, *Ужичко–ваљевска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000, 21 (=Радосављевић, *Ужичко–ваљевска*).

¹¹⁰⁷ Тричковић, *Српска црква*, 146.

¹¹⁰⁸ Тричковић, *Српска*, 108.

¹¹⁰⁹ Костић, *Документи*, бр. IV, V; Тричковић, *Српска црква*, 109.

¹¹¹⁰ Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 204–205, бр. 656.

Јована из 1611. године, када је на сабору у Рудничкој митрополији изабран јеромонах Антоније за вршачког епископа, познат је као учесник и Силвестер Смедеревски.¹¹¹¹

Године 1643., патријарх Пајсије је дотадашњег Смедеревског митрополита, потоњег патријарха Гаврила, довео на рашку катедру, Смедеревска митрополија је раздељена на две епархије. Из власти новопостављеног митрополита Јефtimiја изузете су области Смедерева и Пожеге, да би од њих образовала нова митрополија, а у Црквеној канцеларији уписан је пешкеш за митрополију Ужица и Ваљево и њене области. Нови митрополит добио је печат са натписом: „Јефtimiје, митрополит ариљски“, али други митрополит није тражио берат, због чега су непознате области друге митрополије. Претпоставља се да је Јефtimiје држао све области пређашње Смедеревске митрополије до 1654. када је изабран митрополит Макарије.¹¹¹² Митрополит Јефtimiје, помиње се у актима римске курије као архијереј, који је, по овлашћењу патријарха Гаврила, председавао тобожњем сабору у Морачи 1654. године.¹¹¹³

Касније је на овом простору, према подацима из Црквене канцеларије, забележен митрополит области Јадар и Сокол – владика Ананије 1671. године. Нешто касније, 1675. пешкеш је платио владика Глигорије– митрополит области Ужица и његовог подручја. Митрополит области Смедерево, Чачак, Пожега, Паланка и Гроцка и њеног подручје био је монах Михајло, 1676. године, а владика области Ваљево и њеног подручја био је 1678. године монах Василије.¹¹¹⁴ Ово само показује да границе митрополија у овом тренутку нису стабилне и повремене промене седишта и назива епископија последица су прилагођавања турском управном систему.

Радослав Грујић наводи да су Ваљевски епископи, изузимајући време аустријске окупације Србије 1718–1739, управљали Моравичком и делом Зворничке епархије, током 18. и прве три деценије 19. столећа.¹¹¹⁵

---

¹¹¹¹ Ј. Радоњић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Посебна издања САНУ CLV, 3, Београд 1950, 158, 163 (=Радоњић, *Римска курија*); Тричкових, *Српска црква*, 112.

¹¹¹² Тричкових, *Српска црква*, 113; 146; Радоњић, *Римска курија*, 320.

¹¹¹³ Радоњић, *Римска курија*, 318–321.

¹¹¹⁴ Н. Шулетић, *Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода канцеларије црквених муката (ВОА, КК 2542–33)*, Српске студије I (2010) 183–186.

¹¹¹⁵ *Азбучник*, 51.

После склапања Београдског мира (1739) дошло је до спајања две епископије, када је османско царство повратило контролу над територијом северне Србије: Ваљевска епископије, до тада у саставу Аустрије и Ужичко–Зворничке или Ариљске митрополије, која је била у саставу Турске са седиштем у Ужицу.¹¹¹⁶ Тако је настала једна велика епархија са седиштем у Ваљеву. Овакво стање је потрајало до 1831. када је успостављена нова организација у српској цркви и поменута епархија подељена на три дела.

* * *

Турци Османлије судбину затечених хришћанских богомоља везују за начин освајања града. Уколико се град преда, хришћани задржавају своје цркве, у супротном, хришћани губе ово праве. Иста судбина је задесила и тврђавске цркве.¹¹¹⁷ Олга Зиројевић посебно наглашава да је то чињено како би се јасно ставило до знања да је ислам владајућа религија и да су зимије дошле у подређени положај. Није био занемарљив ни пропаганди ефекат, али ни практични и економски разлози. Изградња једне велике џамије морала би да траје годинама, а унутрашње преправке већ постојеће цркве биле су далеко брже и јефтиније или се од већ постојећег грађевинског материјала, могао лако изградити нови верски или профани објекат.¹¹¹⁸ Са друге стране развојем градова, порастом исламског и помуслимањивањем становништва, градске хришћанске богомоље сметају новој популацији, па се њихов број значајно смањује. Верска нетолеранција истовремено је хришћанима забранила употребу звона, након чега се јављају дрвена и бронзана клепала.¹¹¹⁹ На овај начин временом је већина градских цркава претворена у џамије.¹¹²⁰

Процес нестајања хришћанских храмова био је условљен и порастом пореских намета. Испражњена државна ризница, навела је Селима II (1566 — 1574), да уведе обнављање тапија на тимаре, које нису биле мале, тако да су они манастири и цркве

---

¹¹¹⁶ Радосављевић, *Ужичко–ваљевска*, 22.

¹¹¹⁷ А. Андрејић, *Претварање цркава у џамије*, ЗЗЛУ 12 (1976) 107; 112–3.

¹¹¹⁸ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на одручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 23–24 (=Зиројевић, *Цркве и манастири*).

¹¹¹⁹ Зиројевић, *Цркве и манастири*, 24.

¹¹²⁰ О градским црквама претворених у џамије видети: Зиројевић, *Цркве и манастири*, 176.

који нису платили били продати.¹¹²¹ Посебан притисак на цркве престављала је појава откупљивања ризница, као у случају манастира Раваница.¹¹²² Цркве су често биле мета напада муслимана, нарочито у ратним временима. Крај 17. столећа и позната ратна дешавања у време Великог турског рата (1683–1699) вероватно су довела до страдања већине црквених грађевина и манастира о чему сведоче и археолошки слојеви.

Хришћански поданици су са дозволом суверена могли да реконструишу или поправе своје цркве, али је било потребно да зграда буде грађена на истом земљишту, по истом плану и истих димензија као стара, док је подизање нових цркава било забрањено. Само у подручјима где није било муслиманског становништва, хришћанима је било дозвољено да се подигне нова црква. Овај услов се најлакше могао испунити изван насељених места у сеоским насељима. У случају када је једна црква већ претворена у џамију, она се више није смела користити као црква.¹¹²³ За израду живописа, појединих икона и сасуда, нису се тражила нарочита одобрења од власти.

Одобрење за неке мање поправке цркве или околних зграда обично је издвајао највиши орган дотичног подручја, али како су понекад дозволе издавале и локални представници власти.¹¹²⁴ Постоји мишљење да је султан Селим I одредио дрво као грађевински материјал за цркве,¹¹²⁵ што знамо да није доследно спровођено. У пракси је било не само преправки цркава без дозволе, већ и изградњи потпуно нових грађевина. Власти су толерисале црквену делатност влашког становништва и нове цркве ницале су на подручју крајишта, што је у вези са колонизаторском политиком.

---

¹¹²¹ В. Ђурђев, „*Prodaja crkava i manastira*“ за време vlade Selima II, *Godišnjak istorijskog društva BiH* 9 (1958) 241–7 (=Ђурђев, „*Prodaja crkava i manastira*“); Б. Ђурђев, Још један податак о „*Продаји цркава и манастира*“ за време Селима II, *Годишњак историјског друштва БиХ* 10 (1959) 385. Опширније од проблему откупа цркава и манастира, види: А. Фотић, *Конфискација и продаја манастира (цркава) у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)*, *Balkanica* 27 (1996) 45–76.

¹¹²² О. Зиројевић, *Турске вести о Раваници до краја XVI века*, *Зборник МС за историју* 50, Нови Сад 1994, 107.

¹¹²³ Зиројевић, *Цркве и манастири*, 21–24; 31; О. Зиројевић, *Звоник у сенци минарета*, *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII)*, Смедерево–Београд 1992, 165.

¹¹²⁴ Зиројевић, *Цркве и манастири*, 27–9.

¹¹²⁵ А. Андрејић, *Претварање цркава у џамије*, *ЗЗЛУ* 12 (1976) 107.

Треба поменути и неке начине заобилажења законских ограничења око изградњи црквених грађевина. Често се на простору ваљевског краја и Пожеге топонимом „Црквина“ обележавају античке грађевине, најчешће виле рустике. Тешко је овакву ситуацију објаснити, упркос честим померањима становништва, само необавешћеношћу и неупућеношћу становништва, те да су их остаци зидова, опека, грађевинског материјала и апсидални простори вила навели да их виде као некадашње црквене грађевине. Наиме, није редак случај да је на некадашњој вили рустици никла црква, најчешће брвнара.¹¹²⁶ Није без основе помислити да се на темељу ових грађевина могла превазићи правна баријера и услов постојања старије грађевина над којом би се могла дићи нова црква.

Подизање цркава је зависило од политичких прилика у првом реду. Након обнове Пећке патријаршије уследио је период градитељског полета, али ни период пре 1557. године није протекао без градитељске делатности. Да киторска активност није сасвим замрла турским освајањем сведочи изградња припрате Нове Павлице, по налогу властелина Михајла Анђеловића 1464. године,¹¹²⁷ или подизање манастира Свете Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара почетком треће деценије 16. столећа, када је овде пренето седиште Рашке епископије.¹¹²⁸ У овом времену око 1557. године подигнути су или обновљени конаци манастира Кончулић, за време митрополита Висариона крајем 16. столећа извршена је делимична обнова манастира Градац.¹¹²⁹ Да су и у Смедеревском санцаку били подигнути нови манастири, говори пример манастира у Овчарско–кабларској клисури, али и читав низ других црквених грађевина.¹¹³⁰ Време обнове у околини Рашке обележило је настанак више црквених

---

¹¹²⁶ Тако су у ваљевском крају над античким вилама никле цркве брвнаре на лок Црквива–Бабина Лука и Црквина –Ровни: *Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*, Ваљево 2006, 163, 167.

¹¹²⁷ Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, Саопштења 15 (1983) 243–249; Р. Петровић, *Откриће фресака у Новој Павлици. Прилог проучавању уметности XV века*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 137–157.

¹¹²⁸ М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, Саопштења 27–28 (1996) 95–120.

¹¹²⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд 1903, 428, запис 4329.

¹¹³⁰ Зиројевић, *Цркве и манастири*, 115

грађевина са краја 16. и из прве половине 17. столећа, као и низ цркава у сливу Студенице.¹¹³¹

У дефтерима Смедеревског санџака, насталим у периоду од 1476. до 1572. има више података о активним и запустели манастири. На постојање манастира указују уписани монаси, као и имања са којег се убирају дажбине. Из неких разлога поједини манастири остају незабележени, за њих сазнајемо из других докумената: Рујно, Мркшина црква... Осим тога јужни део Моравица није био у оквиру Смедеревског санџака, те немамо податке о црквама и манастирима у овом делу Моравице.

У свим расположивим пописима убележени су углавном манастири, док помена црква нема уопште, једино се сазнаје за цркву у Висибаци, као просторно одређење мезре Мухариште. Цркве нису бележене, јер није било фискалних разлога, будући да нису поседовале имања и није било прописано плаћање дажбина.

Положај парохијалног свештенства у фискалном погледу се није разликовао од статуса обичне раје и са становишта фискалне политике, нема разлога за њихово посебно бележење. „Поп“ и ређе „свештеник“, како се бележе у дефтерима, очигледно су имали само сталешки значај, и бележени су само због свог угледа у селу.¹¹³² Из тог разлога у пописима доследно се не бележе сви попови, већ за њих сазнајемо индиректно — преко назнаке „син попа“ или „жена попа“ или пак обавезе: „шира од попа“. Између осталог, у неким пописима појављују у знатном броју, а у другом су врло ретки.

Вредно пажње је учити да у попису из 1523. године у Моравицама нема убележених попова, што не значи да их заиста није било, већ да нису пописивани, у и онако крњем попису. Највише их је пописано 1476. године, а затим су релативно чести у пописима од 1528/30. године, али између ових година су пописи крњи и наводе на погрешну слику. Најчешће је то један поп, понекад два, а три само 1528/30. у случају Чихорбића (Честобродица?). Ништа другачија слика по питању бројности

---

¹¹³¹ Р. Станић, *Црква Св. Петке у Трнави код Раике*, Саопштења 14 (1982) 93–125; Р. Станић, *Непознате цркве у околини Раике*, Саопштења 18 (1986) 213–224; Р. Станић, *Споменици градитељства од XIII до XVII века у околини Студенице*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 249–268. Последњој фази црквених изградњи, можемо приписати изградњу тремова у Радошићу и Шумнику, после обнове Пећке патријаршије.

¹¹³² Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 287.

свештенства није ни у пописима након акта о званичној обнови Пећке патријаршије 1557. године, како би било за очекивати.

Занемарљив број духовних лица постојао је у оним насељима која су од српског села прерасла у оријенталну касабу. Тако на пример у Ужицу 1476. године уопште није било свештеника, 1516. година помиње се удовица Јанка, жена попа Вукаса, 1528. године убележена је баштина попа Вукача, али у поседу Давуда сина Ибрахима, док од тридесетих година 16. века у овом насељу нема ни посредних помена о свештеним лицима.

Као издвојена целина у попису из 1476. године пописано је становништво, које је уживало влашки статус. Међу власима уписана су бројна свештена лица, чак 32 случаја индицира постојање цркве и два некадашња манастира. У Доњем Чичкову 1528/30. је поп уједно и примићур.¹¹³³

У првом сачуваном попису Смедеревског санцака из 1476. године убележена су 22 манастира, чија се величина, значај и статус веома разликовао.¹¹³⁴ Међутим, у Моравицама се не бележи ни један експлицитно, али постојање у Ужицу три сина калуђера указују да је у овом граду или непосредној близини постојао манастир. Такође се у Пониковицама спомиње поп и син калуђера. Близина Пониковица Ужицу пре би указивала на исти манастир, него на постојање још једног. Претпостављамо да је реч о манастиру св. Николе у Дракчићу, који се помиње први пут 1516. године, али већ као запустео и коме данас нема трага. Податак, да се манастир обрађују „извана“, практично значи да је манастирски живот замро и да имање обрађује околно село.

За први активан манастир сазнајемо тек 1528/30. када се помиње Св. Арханије, односно Св. Ахилије, у поседу Емина Хајрудина. Да ли су заиста сви манастири на простору земље Моравице страдали са турским освајањем или једноставно нису бележени? Видимо да су на осталом делу Смедеревског санцака пописани. И док случај Дракчића, очекивано, потврђује тезу да су градски манастири врло брзо гашени, јер је градска средина, убрзано формирала муслиманско окружење, за

---

¹¹³³ Аличич, *Пописи I*, 549.

¹¹³⁴ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санцак*, 281.

очекивати би било да су они манастири, који су се налазили на великој удаљености од градских, били мање изложени удару османске политике и као такви могли опстати током дугог раздобља. Али, на простору Моравица видимо — ако се потпуно поуздамо у дефтере — да нити један манастир није преживео турско освајање или да су манастири остали без својих поседа и као такви нису били пописивани, јер нису ни били порески субјект.

Онда би се тешко могла прихватити изнета претпоставка, барем за Моравице, да је након првог страдања манастира — приликом турских упада и освајања градова и након почетног претварања катедралних цркава у џамије — однос турских власти према Цркви био сношљив, нарочито на северу земље.¹¹³⁵

Уочљиво је да се обавезе манастира увек дају одвојено у односу на село уз које су уписани. Манастири на тлу Моравица су плаћали дажбине одсеком, што је представљало одређену повластицу. Тек од 1572. имамо податке о манастирским економијама и узимању десетка. Из броја поменутих калуђера, видимо да је њихов број занемарљив, знамо за тек два из 1572: Степана и Томентијана. Лако је схватити да су то мали манастири са 1 до 2 монаха, што се види и из дажбина и мале пољопривредне производње. Та производња се сводила на нешто житарица, пчеларство и виноград.¹¹³⁶ Монаси су спадали у повлашћени слој становништва, и у највећем броју случајева били су ослобођени плаћања харача, као и многих других ванредних намета све до краја 17. века.¹¹³⁷

Храбак је претпоставио да су бројни манастири били мали задужбенички објекти, са статусом сличног вакуфима, тј. неутуђивим добрима са јавном (верском) функцијом — фидеикомис, често са презименом оснивача или занимањем — манастир Коритар. Ти фидеикомиси, пре свега су служили, за издржавање калуђера, који су могли представљати наследнике ктитора.¹¹³⁸ Број монаха би заиста указивао на овакво стање, нарочито новооснованих манастира, али изузетно мали број

---

¹¹³⁵ Đurđev, *Položaj i uloga crkve*, 102.

¹¹³⁶ Аличих, *Пописи III*, 323, 348, 440.

¹¹³⁷ Фотић, *Света Гора и Хиландар*, 12.

¹¹³⁸ Б. Храбак, *Бројност свештенства и манастира и организованост цркве у Србији од 1470. до 1570. године*, у: Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 136.

свештенства имали су и некада велики манастири, док манастира са бројним монаштвом није било. Треба додати, да су судећи на основу имена манастира, под којим су некада уписани у дефтер, функцију чувара или групних ктитора обављала поједина братства или племена. За то је најбољи пример манастир Дробњак у Овчарско–кабларској клисури. пописан 1528/30. године.¹¹³⁹

Манастирска добра су највећим делом припадала категорији миријске земље, тј. улазила су у састав хасова, зеамета и тимара. Изузетно ретко у Смедеревском санџаку, била су присутна и друга два облика својине: *мулк и вакуф*. Иако се вакуф сматра искључиво исламском институцијом, исти термин се користио и да се означи хришћанска задужбина, која је и код хришћана била не само легализована, већ и заштићена од турске власти.¹¹⁴⁰ Међутим, нема доказа за постојање мулка или вакуфа на тлу некадашњих Моравица.

Црквени споменици

СВ. АХИЛИЈЕ У АРИЉУ

Манастир Ариље налази се недалеко од ушћа Великог Рзава у Моравици. Према посвети цркве Св. Ахилију, и манастир и насеље у коме се налази названо је Ариље. Црква Св. Ахилија у жупи Моравици уживала је велики углед, када је архиепископ Сава изабрао за седиште Моравичке епископије.¹¹⁴¹ Није познат ктитор првобитног храма, али је установљено постојање старијег култног места. Првобитни манастир је страдало у разарањима, праћених пожаром, а затим је између рушења и изградње цркве прошло извесно време, што страдање смешта око средине 13.

---

¹¹³⁹ Аличичић, *Пописи I*, 432.

¹¹⁴⁰ О. Зиројевић, *Турске вести о Раваници*, 103; иста, *О манастирској својини у време турске владавине*, у: Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 155–162; иста, *Хришћанско задужбинарство у периоду османске управе*, ПОФ 46, Сарајево 1997, 131–139. А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVII век*, Београд 2000, 43 (=Фотић, *Света Гора и Хиландар*).

¹¹⁴¹ В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци, 1920, 83–4 (=Марковић, *Православно монаштво*); М. Чанак Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења 14 (1982) 38.

столећа, можда у време упада Бугара и разарања српских земаља 1253. и 1254. године или су последица само неких тектонских поремећаја.¹¹⁴²

Иако се Драгутинова задужбина, не помиње ни у једном од сачуваних писаних извора, о његовој ктиторству сведочи живопис Ариљске цркве, завршен у време епископа Јевсевија 1296. године, о чему је остао запис у куполи.¹¹⁴³ Изградња нове црква, чији је ктитор био краљ Драгутин, узима се да је 1283, јер су до завршетка фресака у њој већ столовала три епископа, а за осликавање је требало да прође извесно време у сушењу зидова цркве. Та година је узета, јер постоји основана сумња да је Стојан Обрадовић, натпис са уписаном 1283, као годином градње цркве, чији је ктитор краљ Драгутин прочитао у Ариљу, а не у Бањи код Прибоја, а да је те податке грешком заменио, тим пре што је податке, касније сређивао по сећању, а такве грешке су код њега примећене и на другим местима. Када се садржај натписа на плочи, упореди са Обрадовићевим наводима о ктитору Ариља и сродничким везама са другим Немањићима, закључује се да је поводом Ариља препричао садржај те плоче.¹¹⁴⁴

Током целе средњовековне епохе, била је седиште епископа, а од времена цара Душана, највероватније од 1346. године и митрополита. Осим појединих зграда које су приписане овом времену, посредно о томе сведочи податак да је за време цара Душана у цркви постављен нови хорос, што је највероватније, било у склопу припрема за проглашење митрополије.¹¹⁴⁵

Моравичко црквено средиште је вероватно страдало са првим налетима Турака, могуће у неком упаду и пре него што је област пала под турску власт. Али претпоставка да је седиште митрополије већ тада било премештено у мање угрожени

---

¹¹⁴² Чанак Медић, *Свети Ахилије*, 81.

¹¹⁴³ Ђ. Бошковић, *Неколико натписа са зидова српских средњовековних цркава*, Споменик СКА 87, др. разр. 68 (1939) 8,9, 47. Пре тога сматрало се да је живопис завршен 1297. године

¹¹⁴⁴ Текст натписа видети код: Чанак Медић, *Свети Ахилије*, 88–89.

¹¹⁴⁵ М. Лађевић, Б. Живковић, *Радови на живопису у Ариљу, Велућу и Јежевици*, Саопштења 1 (1956) 43.

моравски Градац пре 1454., судећи по познатом налазу звона из Чачка ничим није поткрепљена.¹¹⁴⁶

Живот у манастиру се наставио изгледа тек у 16. столећу, када су подигнуте зграде уз јужни и северни бок цркве. У селу Брезава је 1528/30. године уписана је баштина попа Радича, у поседу становника села; Марко, сина Петра, поп и уписан је Манастир Арханија? у поседу Емина Хајрудина. Јасно је да је реч о манастиру Св. Ахилија. Да је село Брезава, само грешком уписано Ржаново, показују каснији пописи и дербенцијски статус села, које чува исте кланце, као касније Ржаново.¹¹⁴⁷ У попису из 1559/60. у село Ржаново уписан је манастир Архалија у поседу калуђера Тометијана са приход одсјеком годишње 1000 акчи. И 1572. манастир Архил, код села Ржанова, је у поседу истог калуђера, са приходом од 369 акчи.¹¹⁴⁸ Поред ових података, у два минеја, за март и јуни, из 1566. године, запис је оставио у храму Св. Ахилија, монах Никифор у време игумана Висариона.¹¹⁴⁹

Седиште митрополије је враћено у Ариље, најкасније у четвртој деценији 17. столећа, када је поменут ариљски митрополит Јефтимије 1643. године. Познати су и наследници Јефтимија: Макарије и потоњи Руфим, забележени 1654. и 1668. године.¹¹⁵⁰ Тада је изграђено неколико пространих зграда– трпезарија на западној страни, источни конак са келијама и кула са барбаканом, а на темељима пирга изгледа звонара. Манастир је пострадао на крају овог столећа, а после Пожаревачког мира 1718, седиште митрополије је враћено у Ариље и њој су припојене области укинуте Зворничке епархије, после чега је названа Ариљско–Зворничка. Убрзо након 1737. године, манастир је опустео све до 19. столећа.¹¹⁵¹

Црква св. Ахилија у Ариљу је једнобродна грађевина са ниским трансептом, једном апсидом на истоку и куполом које се издиже над четвртастим постољем.

---

¹¹⁴⁶ Пронађена су три звона 1875. године у Чачку, приликом копања темеља за зграду окружног начелства: С. Новаковић, *Два прилога к српским старинама I, Звона градачка*, Гласник СУД 41 (1875), 355–356; У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 115–123.

¹¹⁴⁷ Аличкић, *Пописи I*, 495–6.

¹¹⁴⁸ Аличкић, *Пописи III*, 152, 323.

¹¹⁴⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи VI*, 11, нат. бр. 9399; Чанак Медић, *Свети Ахилије*, 278; Чанак–Медић, *Архитектура*, 99.

¹¹⁵⁰ *Азбучник*, 156; Тричковић, *Српска црква*, 113; 146–147.

¹¹⁵¹ Чанак–Медић, *Архитектура*, 99–100.

Олтарски простор чини источни травеј подужног брода и полукружна апсида, са синтрономом и уздигнутог архијерејског седишта — „горње место“. Два бочна одељења олтарског простора, ђаконикон и протезис, одвојена су од средишње апсиде пуним зидом. Травеји су међусобно одељени истуреним пиластрима. Једновремена унутрашња припрата у продужетку наоса понавља његову ширину. Она има у источном делу омањи портал, док је на наспрамној, западној страни најрепрезентативнији портал цркве. Спољне фасаде су оживљене низом arkada и прислоњених лукова на плитким лезенама. Припада рашком стилу (Т. 23). На појединим деловима грађевине: тамбуру, кубичном постољу и око слепих arkada олтарске апсиде бојеним црвеним тракама изведено је опонашање алтернације зидања у камену и опеци.¹¹⁵² Црква краља Драгутина, према моделу који држи у руци, није имала спољњу припрату, већ је накнадно дозидана у 14. столећу.

Поред уобичајених тема у живопису се појављује и опширна нова црквена тематика, а у историјском смислу представља галерију историјских портрета владара и епископа, чиме је наглашен континуитет династију Немањића, дуготрајност самосталне српске цркве и историја локалне моравичке епископије.

На јужном зиду припрате у доњој зони насликана је ктиторска композиција на којој је приказан краљ Милутин; краљ Драгутин са моделом цркве у руци и његова супруга краљица Кателина. Ктиторску композицију завршавају ликови два сина краља Драгутина, Владислав и Урошић. Ликовним језиком су овековечене одредбе дежевског договора о подели власти између Драгутина и Милутина и наглашено је законско право и редослед наслеђивања престола у српској држави. Драгутин је предао престо, али је задржао право да престо добију његови синови. Портретима ктитора завршава се приказивање династије Немањића од Стефана Немање, преко Стефана Првовенчаног, Уроша I и краљице Јелене, који су у монашком руху представљени у западном делу наоса.¹¹⁵³

У истом делу цркве насликани су портрети шест српских архиепископа и једног моравичког епископа: Саве I (1219–1235), Арсенија I (1233– 1263), Саве II

¹¹⁵² Детаљно о архитектури: Чанак–Медић, *Свети Ахилије*.

¹¹⁵³ Томовић, *У држави Немањића*, 129–130.

(1263–1271), Јоаникија (1271–1276), Јевстатија I (1279–1286), Јевстатија II (1292–1309) и моравичког епископа Јевсевија. Поред лика Јевстатија II, као његов савременик насликан је моравички епископ Јевсевије, са наглашеним портретским цртама.¹¹⁵⁴ Још два моравичка епископа приказана су у припрати Ариља. На северном зиду у доњој зони налази се портрет моравичког епископа Герасима, а поред његовог лика насликана је сцена моравичког епископа Меркурија, који је преминуо је у време зидања и живописања цркве.¹¹⁵⁵

У требнику манастира Свете Тројице код Пљеваља, поменута су четири моравичка епископа: Дионисије, Меркурије, Герасим и Јевсевије.¹¹⁵⁶ На фрескама храма Св. Ахилија наша су се последња тројица, односно они који су столовали у обновљеном храму до завршетка живописа.¹¹⁵⁷ Чињеница да у живопису нису представљени епископи првобитног храм, чине оправданом претпоставка да је манастир могао пострадали у провали Татара 1242. године и да је епископска столица остала упражњена до Драгутинове обнове.¹¹⁵⁸

Први епископ обновљене катедре био је епископ Меркурије, сахрањен у унутрашњој припрати, наспрам гроба светог Ахилија, а испод своје представе, који је можда стекао и права другог ктитора, јер је уз краља Стефана записано да је први ктитор, што намећем могућност постојања још неких ктитора.¹¹⁵⁹

На довратку јужног параклиса сачувао се запис угребен преко слоја живописа у коме се помиње први параклисијарх цркве св. Ахилија, чије је име, изгледа, било Генације: [У лето] 1297. [Ген] адије први параклисијарх Светога Ахилија писа у дни краља младога Уроша самодршца богом свих српских земаља и поморских и многих земаља владајућег и ктитора богољубивог господина краља Стефана брата краља Уроша ктитора Светога Ахилија при...¹¹⁶⁰

¹¹⁵⁴ Томовић, *У држави Немањића*, 130.

¹¹⁵⁵ Томовић, *У држави Немањића*, 130–131.

¹¹⁵⁶ Љ. Стојановић, *Требник манастира Свете Тројице код Пљеваља*, Споменик СКА 56 (1922) 25.

¹¹⁵⁷ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 89; Чанак–Медић, *Архитектура*, 98.

¹¹⁵⁸ На овакав сценарио упућују и трагови разарања на старијем храму: Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 90; Чанак–Медић, *Архитектура*, 98.

¹¹⁵⁹ Чанак–Медић, *Архитектура*, 98–99.

¹¹⁶⁰ Љ. Стојановић, *Записи и натписи VI*, 91, нат. бр. 10009.

Занимљиво је да је у Ариљу је Милутин приказан без супруге, што одсликава поглавље Милутиновог живота пред преговоре између српског и византијског двора око Милутинове женидбе.¹¹⁶¹

Цркви и некрополи из преднемањићког периода претходила је античка грађевина, од које је археолошким ископавањима откривен подијум. Подијум је грађен правилним блоковима седре. Претпоставку да је то подијум неког значајног здања, поткрепљује чињеница да западни зид има само спољно лице, те да је служио као потпора тла. Каснијим сахрањивањем уништени су поједини делови зидова. Претпостављено је да су то остаци паганског светилишта, али је остављена могућност и да је реч о остацима ранохришћанске базилике.¹¹⁶² Поред описаног подијума постоје бројни налази појединачних римских споменика, ципуса од којих су неки датовани у 2. столеће. Као постамент часне трпезе искоришћена је атисова ара, а у међувремену је изгубљен споменик са натписом посвећеном Либеру. У току ископавања пронађени су и делови римских надгробних споменика, типа стела.¹¹⁶³ Античком периоду припада један гроб (бр. 196) у коме су нађена две античка пехара (Т. 33/4).

Комади римских споменика могли су бити донети са неке некрополе или из неке још неидентификоване радионице. Најближи забележени римски остаци су у пољу Вране, где су пронађени објекта са хипокаустом, а у месту Трњаци сељаци су открили остатке некаквих зидова. Већ је раније и претпостављено да је ара донета из Врана.¹¹⁶⁴

Црквеном средишту из преднемањићког периода припадају откривени темељи по средини западног травеја постојеће цркве, делимично уништени познијим грађевинским интервенцијама у 13. веку. Тај темељ се завршавао код темеља западног пиластра поткуполног простора. Делови старије грађевине нађени су и испод јужног и западног зида спољне припрате, који су се градњом облацима, разликовали опусом зидања од позније цркве. Такође, са западне стране садашње

---

¹¹⁶¹ Опширније о тумачењу ове представе: Томовић, *У држави Немањића*, 132–133.

¹¹⁶² Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 43–46.

¹¹⁶³ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 46–53.

¹¹⁶⁴ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 43.

цркве, омеђен делимично сачуваним јужним и северним зидом првобитне грађевине налазио се низ зиданих гробница. Ове западне гробне конструкције протумачени су као западни део старије култне грађевине, у којој је била заједничка гробница. Тиме је одређен основни корпус богомоље ширине око 5 м и дужине до апсиде око 9,5 м (Т. 27/1). Претпостављена дужина је у складу и са размештајем гробова, старијим од Драгутинове задужбине, који нису остављали простор даље ка истоку (гробови 10, 20, 23–31 у унутрашњости садашњег храма и гробови 161, 168, 169, 171–175).¹¹⁶⁵ Више остатака од тадашње цркве није сачувано. Због природе терене, односно високог стеновитог тла, плитки темељи првобитне цркве највећим делом су уклоњени изградњом позније цркве и накнадним укопавањем гробова, док су делови прозорских оквира првобитне цркве, коришћени у зидовима постојеће цркве — уграђени су у врата на постојећем протезису и ђаконикону.¹¹⁶⁶ Припрата је по свему судећи, била јединствен простор, подељен стубовима на попречне бродове.

Закључено је да су северни и јужни зид првобитне цркве, односно њену ширину чинили зидови којима су обухваћене гробнице, који су уједно чинили и западни део цркве. На истоку првобитна црква се простирала до поткуполног простора, где је стање очуваних зидова указивало на постојање два одељења. На одређење да црква није била двојна, већ да је јужно одељење било параклис, утицало је постојање гробног места који се поштује као гроб св. Ахилија. Тачно над раком, а не као код средњовековних упока, постављено је гробно обележје са поклопцем, чији се натпис на основу палеографских обележја датује у раздобље од последње деценије 12. до почетка 13. столећа. На основу тога и остварене везе између зидова гробнице и зидова цркве са краја 13. столећа, закључено је да је у питању старије гробно место обухваћено садашњом црквом. Због својих габарита—ширина 30цм и мала дужина од 1,3–1,4 м гробница није могла служити за полагање уобичајеног ковчега, већ само реликвијара.¹¹⁶⁷ Гробница је вероватно президана, на месту старије конструкције, која је била обухваћена црквом са краја 13. века, јер се

---

¹¹⁶⁵ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 65.

¹¹⁶⁶ Чанак–Медић, *Архитектура*, 102.

¹¹⁶⁷ Чанак–Медић, *Архитектура*, 103.

велика дубина гробнице објашњава чињеницом да је затечен старији укуп.¹¹⁶⁸ Тиме је ранија претпоставка о чувању моштију светог Ахилија добила материјалну потврду. Са њом се слаже чињеница да је у прочељу гроба насликан Свети Ахилије, крајем 13. столећа, и околност да је у јужном зиду уз гроб изведена мала ниша, по својој прилици, за неки уређај везан за истицање мира. Са тим је у вези, вероватно, стајао и бакарни суд који су Турци својевремено нашли у ниши.¹¹⁶⁹

Међутим, у гробници нису нађене мошти. Гробницу је већ Каниц, нашао празну. Податак да је владика Исаија, када је 1728. године прешао у Аустрију, носио мошти светитеља, може се узети као доказ да је однео мошти Светог Ахилија, а изгледа и Урошица.¹¹⁷⁰

На основу свега најстарија црквена грађевина је дефинисана као *cella memoriae*, подигнута над гробом значајне црквене личности, мада су се овакве грађевине могле бити и почасни црквени споменици посвећени успомени на неког светитеља (Т. 27/1).¹¹⁷¹

Посвећење цркве Св. Ахилију није уобичајена појава. Василију Марковићу се чинила најразложнија мисао да је старија моравичка црква саграђена у време цара Самуила, када се култ св. Ахилија — после translације његових моштију из Ларисе на Преспу – нагло ширио у областима Самуилове државе.¹¹⁷² Миодраг Пурковић је сматрао да су мошти Светог Ахилија пренете у време великог жупана Уроша I, почетком 12. столећа.¹¹⁷³ И Окуњев је веровао да су мошти овог светитеља пренете, али тек у време Немањића.¹¹⁷⁴ Очигледно је његов култ је слављен у рашким областима и пре него што му је исказано поштовање зидним сликама у Студеници 1208. године, што доказује и црква у Ариљу.

---

¹¹⁶⁸ Чанак Медић, *Свети Ахилије*, 71.

¹¹⁶⁹ В. Поповић, *Опись Ариля*, Зимзелень, год XII, бр. 4 од 29. фебруара 1868; Чанак Медић, *Свети Ахилије*, 71.

¹¹⁷⁰ Р. Тричковић, *Ужице у XVIII веку*, Историја Титовог Ужица I, Титово Ужице 1989, 261.

¹¹⁷¹ Чанак Медић, *Свети Ахилије*, 72.

¹¹⁷² В. Марковић, *Православно монаштво*, 45, 83.

¹¹⁷³ М. Пурковић, *Светитељски култови у српској држави према храмовном посвећивању*, Богословље 14/2 (1939) 161.

¹¹⁷⁴ Н. Л. Окуњев, *Ариље: Памятникъ сербского искусства XIII в.*, Seminatum Kondakovianum VIII, Prague 1936, 223.

У тексту кондака другог гласа једног синаксара из средине 14. столећа, помиње се точење мира из моштију Св. Ахилија.¹¹⁷⁵ Постоји основа за веровање да је овај текст настао из моравичког скрипторија, те да није превод грчких служби, као и друге српске песме посвећене истом светитељу из 15. века, у којима се за Св. Ахилија каже да је *србска богомдана*.¹¹⁷⁶ У познијим летописима, точење мира везује се за гроб Урошица, што је, вероватно, последица накнадног погрешног памћења.¹¹⁷⁷

Радослав Грујић је претпоставио да је дошло до мешања култова и да је моравичка црква посвећена сремско–панонском мученику Архилију, који је страдао у 3. веку, а не Ахилију, епископу из Ларисе.¹¹⁷⁸ Претпоставку је актуелизовала Татјана Суботин–Голубовић истражујући култ светог Ахилија у српском рукописном наслеђу.¹¹⁷⁹ Међу делима састављеним у српској средини, као у служби светог Ахилија у једном хиландарском рукопису из 15. века и у дописаној стихири у минеју из 1568 из збирке Пећке патријаршије, о Ахилију се говори као о мученику, или је описано његово страдање, а у исто време се место уз моравичко средиште назива Архилије (1405). у позном псалтиру — сада у Арадској епархији — додат је податак да је Архилије мученик на српској Морави. Као свештенмученик поменут је патрон храма у Моравицама и у пећком летопису.¹¹⁸⁰ Рукописи су позни, али се помишљало да је у њих унето старије народно предање.¹¹⁸¹

Међутим, ситуација је потпуно јасна. Нема археолошких трагова ранохришћанског комплекса, а у време грађења задужбине краља Драгутина њен је патрон поуздано био епископ из Ларисе Свети Ахилије, о чему сведочи представа светитеља у епископској одежди, као и представа хетимасије на надгробној плочи, уобичајена на надгробним обележјима архијереја.¹¹⁸² Црква је чувала само део

---

¹¹⁷⁵ Љ. Васиљев, *Ариљски преписивачки центар и култ светог Ахилија код Срба*, Научни састанак слависта у Вукове дане 14/1, Београд 1985, 167–168.

¹¹⁷⁶ Ђ. Радојчић, *Антологија старе српске књижевности*, Београд 1960, 341.

¹¹⁷⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа 16, Београд — Сремски Карловци 1927, 72 бр. 127; 102, бр. 147.

¹¹⁷⁸ Р. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1934, 84.

¹¹⁷⁹ Т. Суботин–Голубовић, *Ахилије–Архилије, или о мешању култова*, У: Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 42–43 (=Суботин–Голубовић, *Ахилије–Архилије*).

¹¹⁸⁰ Стојановић, *Родослови и летописи*, 102, бр. 147.

¹¹⁸¹ Суботин–Голубовић, *Ахилије–Архилије*, 21–22.

¹¹⁸² Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 70.

моштију Св. Ахилија, јер је њих из Ларисе у Преспу пренео цар Самуило и положио у цркву коју му је посветио.¹¹⁸³ И краљ Драгутин и Св. Сава су знали коме је црква посвећена, а до забуне је дошло код појединих необавештених преписивача. Остаје само недоумица када су се његове мошти нашле у Ариљу, чиме би се решило датирање првобитне цркве.

Црква Светог Ахилија била је гробна црква моравичких архијереја, али у њој су могла бити сахрањена и свештена лица нижег ранга (Т. 25). За сахрањивање угледних црквених великодостојника искоришћене су гробнице између темеља протезиса и ђаконикона, где су гробови нађени у неколико слојева, али су остали цели само гробови 14 и 15. Тако је формирана зидана гробница дужине 1,8–1,9 м и ширине 0,6–0,7 м. Једна зидана гробница, формирана је уз јужни зид јужног крака трансепта (гроб бр. 18). Неправилне је трапезасте основе, озидана седром, док је на дну стена. Из ње потиче налаз новца цара Уроша. По ободу потиче лежиште за покровну плочу, нађену ин ситу, испод равни пода. Налаз комада добро обрађене плоче у близини указивао би да је ова боље обрађена стајала првобитно на том месту.¹¹⁸⁴

У западном травеју постоје две гробнице. Уз северни зид је двојна гробница (дим 2,1 x 1,05 м, због чега је заклесан темељ. Над гробницом је постојала плоча још у 19. веку, коју су снимили Валтровић и Милутиновић, од чега је један крај заобљен, а зачеље изведено на рогаљ. Наспрам ње је гробница 2,4 x 0,8 м са јужне стране зида старијег храма, а на три стране је уклесана у стеновито тло. На три стране назирали су се трагови дрвеног сандука. Претпостављено је да је између гробнице и јужног зида био постављен псеудосаркофаг и да је у гробници био сахрањен Урошиц, који је умро млад као монах Стефан. Положај одговара месту ктитора, испод сликане поворке Немањића. Његовом надгробном обележју припадали би делови псеудосаркофага са усечених аркада на страницама.¹¹⁸⁵

¹¹⁸³ Суботин–Голубовић, *Ахилије–Архилије*, 21–22.

¹¹⁸⁴ Чанак–Медић, *Архитектура*, 112.

¹¹⁸⁵ Чанак–Медић, *Архитектура*, 112–13.

Гробница уз северни зид припрате (бр. 55) приписује се епископу Меркурију, на основу зидне слике на којој је приказано његово опело. Гробница дим 2x 0,45 м израђена је од правилно тесаних блокова сиге, а при врху има део сачуваног лежишта неке конструкције, по свему судећи дрвене. На основу пронађених фрагмената саркофага унутар гробнице и око ње, реконструисан је изглед поклопца и постоља саркофага. Састојао се од профилисаног подножја, сандука са угловима у дубоком рељефу и поклопца у виду зарубљене пирамиде (Т. 28/4).¹¹⁸⁶

Наспрамни гроб, смештен уз јужни зид, поштује се као гроб Светог Ахилија. На месту где је изграђена, темељ јужног зида нема уобичајено проширење. Због својих габарита—ширина 30цм и мала дужина од 1,3 — 1,4 м гробница није могла служити за полагање уобичајеног ковчега, већ само реликвијара. Надгробно обележје се састоји од подножја и поклопца у виду зарубљене пирамиде. на водоравном делу исклесан је двоструки крст на степенастом постољу и натпис ИС ХЪ НИ КА. По палеографским обележјима датован од краја 12. до друге деценије 13. столећа. Нема доказа да је између поклопца и подножја постојао сандук. Претпостављено је да је надгробно обележје преобликовано у време обнове краља Драгутина (Т. 28/3).¹¹⁸⁷

У спољној припрати сахрањивало се уз западни зид старијег дела храма. Ту и испред западног зида спољње припрате укопавани су и пре њене изградње, закључујући по комадима надгробних плоча уграђених у њене темеље.¹¹⁸⁸

Секундарни делови и литургијски намештај

Црква има једноставне оквире портала и прозора израђени од сивкастог бречастог кречњака. Започетим рестаураторским радовима 1971. године испод затечених камених плоча нађен је део првобитног пода, који се састојао од плоча правилног правоугаоног облика. Од првобитног пода нађен је и део амвонске розете. Једноставног је облика и литургијски намештај, али за њега је одабран црвени бречаст кречњак. Захваљујући археолошким ископавањима пронађени су делови

¹¹⁸⁶ Чанак–Медић, *Архитектура*, 113.

¹¹⁸⁷ Чанак–Медић, *Архитектура*, 103, 113–14.

¹¹⁸⁸ Чанак–Медић, *Архитектура*, 114.

олтарске преграде и други делови литургијског намештаја као што је архијерејски престо, делови суда за освећену воду, фрагменти камених свећњака (Т. 27/2; Т. 30).¹¹⁸⁹

Просторна целина

Археолошким истраживањима утврђено је докле се простирао манастир у правцу истока, севера и запада, док на југу и југоистоку није до краја дефинисано средњовековно црквено средиште, нарочито на југоистоку где су подигнуте нове зграде у 19. и 20. столећу. Целину епископског средишта чинило је обзиђе и зграде манастирског насеље, наслоњене на обзиђе које су усмерене према централно постављеној богомољи.

Преднемањићком раздобљу приписан је објекат чији су делови зидова са јужне стране подијума, а који су пресечени каснијом изградњом обзиђа манастира. Пошто се тло спушта од истока ка западу, те су одаје биле делом укопане, а њихов источни зид је служио и као потпорни. Над објектом је постојао виши ниво становања, који је одговарао висини тла око цркве, док је дољи део служио или као подрумске просторије, или вероватније као улаз у манастир, што указује и усмерење зидова према улазу у припрату.¹¹⁹⁰ Други делови манастирских зграда нису познати, али је на основу југоисточног угла ове грађевине претпостављало да се пружала и даље према југу, а да је на истоку постојало још једно крило, те да је поплочан простор између два крила представљао двориште (Т. 24).¹¹⁹¹

Обзиђе

Није истражено цело обзиђе манастира и није познато јесу ли постојала ојачања у виду кула. Оградни зид познат фрагментарно и често само у траговима указује да је на северној и јужној страни био удаљен од цркве 15–20 м. На јужној страни обзиђе је негирано преднемањићку грађевину и постојало је све до природне потолине на југоисточној страни, која је искоришћена као суви ров. обзиђе из 13.

¹¹⁸⁹ Детаљније: Чанак–Медић, *Архитектура*, 109–112.

¹¹⁹⁰ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 55–64, 73.

¹¹⁹¹ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 74.

столећа изведено је углавном речним облутком. насатично побијено камење и плоче уз некадашњу ивицу оградног зида – нађени на североисточној и јужној страни обзиђа–наговештавају могућност да су поједини делови били земљани бедеми или сухозиди, а тамо где је нађен велики слој гарежи, били су палисадног типа, ојачани дрвеним роштиљима.¹¹⁹²

Северно обзиђе констатовано је у виду чврсте грађевинске конструкције тек у краткој партији, а добрим делом само по уклесаном лежишту у стеновитој подлози. Над северним обзиђем је у шуту, пронађен новчић цара Уроша, у слоју обурваном из горњих одаја. како се стеновито тло нагло диже према цркви, пронађени ниво је представљао подрумски део објеката прислоњених уз обзиђе (са северне стране пронађени су остаци зидова, протумачени као подзид неког постројења, подигнутог уз северни зид егзонартекса, вероватно у функцији познијег трема уз цркву).¹¹⁹³

Улаз у епископију и западно подзиђе

Зидове из преднемањићког периода, пресекли су каснији зидови и знатно сузили првобитне одаје. Са три одаје у низу, вероватно није имао облик јединствене покривене зграде, јер просторија са степеницама није у равни других одељења. Средња просторија (Б) је изгледа била у функцији непокривеног предворја, док је прва одаја била вероватно покривена четвороводним кровом као кула.¹¹⁹⁴ У просторији Б утврђен је ходна површина — под од облутка, а једним делом и слој интензивне црвене земље. Са спољне стране пронађена је манастирска чесма. Објекат је негиран накнадним укопавањем гробова, неки са надгробним плочама. време када је улаз затрпан датирано је у 4. деценију 18. столећа, јер је тада поново успостављен прилаз са те стране, изградњом степеница од средњевековних надгробних плоча.¹¹⁹⁵

Са западне стране констатовани су зидови једне одаје, зидани облацима и великим комадима приклесаног камена, везани земљаним везивом са додатком креча.

¹¹⁹² Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 140–42.

¹¹⁹³ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 112–13.

¹¹⁹⁴ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 145.

¹¹⁹⁵ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 100–101.

Сматрају се истовременим са објектом из друге фазе у јужном крилу.¹¹⁹⁶ Међутим, иако су утемељени на стеновитој подлози, у зиду 16 коришћене су надгробне плоче, што значи да објекат никако не може бити 13. век, већ само касније време.

Такође, је постојала дрвена конструкција, на основу негатива вертикалних стубаца, а која се доводи у везу са ужљебљењима на фасадама спољне и унутрашње припрате, на местима где су се са зидовима цркве спајали кровови прислоњених зграда и трмова.

Највећа зграда у западном крилу дим 18 x 5,18 м, подељена на три одељења. утемељена је на обурваним старијим остацима и широким надгробним плочама, због чега нема јужног зида, а сполије, односно, надгробне плоче су коришћене и као градиво. Чвршће су грађене од ранијих објеката, јер је као везиво коришћен кречни малтер. након страдања и овог објекта подизане су зграде несолидније градње.¹¹⁹⁷

Аутор истиче постојање најстаријег културног слоја насталог до 9. или до 11. столећа, иако то ничим не аргументује. Други слој са гаражи смешта у време рушења грађевине у 11. столеће. Следи насипање из 13. столећа, а у четвртом слоју су нађени зидови из 17. века.¹¹⁹⁸

Трпезарија

По распореду врата спољње припрате, претпоставља се да је трпезарија била у северном крилу уз обзиђе, као што касније пробијена врата на западном зиду указују на премештање трпезарије на западну страну. Због пада терена захтевала је изградњу подрума до нивоа тла.¹¹⁹⁹

Келије

Келије су биле распоређене уз оградни зид и познате су из објеката на западној и североисточној страни. На северној или јужној страни могла је бити и епископска палата — вероватно луксузно изведена — јер је уз јужну страну изгледа

¹¹⁹⁶ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 100.

¹¹⁹⁷ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 103–109.

¹¹⁹⁸ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 112.

¹¹⁹⁹ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 145–46.

била нека капела, судећи по мноштву фрагмената фресака. Мора се претпоставити и да је и краљ Стефан Драгутин овде имао своје пребивалиште. У складу са траговима усправних греда у зидовима, келије су поред каменог приземља имале дрвену надоградњу у горњим партијама са дрвеним крововима, покривених црепом.¹²⁰⁰

Пирг

Пирг је постављен је на најтеже брањеној страни, где се простор шири у равно пространо поље. Фортификациони систем чине предзиђе, ров и шетница између та два постројења. Иако није археолошки истраживан због накнадних градњи, познато је да је у приземљу био подељен најмање на два одељења пресведена сводовима. Ходна површина дефинисана је само на западној и северној страни. Захваљујући улазу у пирг одређена је и његова веза са унутрашњим двориштем епископије, преко источног краја рова, најпре мостом, а затим кроз зграду од које је познат подрум. Пиргови су имали широке функције (житница, цистерна, библиотека, скрипторијум, капела...) и све од њих је вероватно имао и моравички пирг. Сигурно се зна да су у њој стајала звона, јер је приликом градње цркве 1848. године пронађено парче звона, које је ту стајало, сигурно од почетка. Замишљен је на пет спратова, са двојним или тројним отворима.¹²⁰¹

Пирг је испод остатака зграде из 19. столећа. Ту су пронађени бедеми који образују обруч око квадратне грађевине дим. 12,08 x 13, 16 м, дебљине зидова 1,4 м што указује на знатну висину. Око грађевине формирана је платформа подухваћена потпорним зидовима –ескарпама. На северозападној страни постојао је наспрамни манастирски бедем, који је практично представљао контраескарпу и између ова два бедема природни пад терен претворен је у суви ров. На основу опуса зидања претпостављена је извесна разлика у зидању горњег и доњег дела пирга — горњи део је обилато користио надгробне плоче. На северозападном делу платформе, прислоњен уз сам пир пронађено је средњовековно огњиште, са мноштвом уломака

---

¹²⁰⁰ Чанак– Медић, *Свети Ахилије*, 146.

¹²⁰¹ Чанак– Медић, *Свети Ахилије*, 147–150.

средњовековне кухињске грнчарије. Налази већег броја шкриљастих плоча указују на некадашњи покривач пирга.¹²⁰²

Источно крило епископске зграде

На источној страни су, такође нађени само трагови обзиђа, које се настављало на северно, а затим скретала под правим углом, формирајући проширење за објекат. Како од спољног обзиђа, дебљине 1,5 м готово ништа није остало, претпоставља се да су зидани блатним везивом. Објекат од кога су пронађене подрумске просторије, састојао се из две, временски различите просторије. У зиду старије просторије пронађен је фрагментовани надгробник са натписом, датиран према палеографским карактеристикама од средине 14. до почетка 15. столећа, што представља *terminus post quem* за објекат. Над објектом је, након његовог рушења вршено сахрањивање.¹²⁰³

Јужно крило зграде епископије

О овом делу говоре само оскудни трагови, јер је већи део средњовековних објеката уништен каснијом градњом. Ипак фрагменти партија бедема, насатично пободене плоче и комади ломљеници указују на трасу бедема и спајање са југозападним крилом. И овде се у зиду објекта наслоњеног на обзиђе, нашла надгробне плоче, погрешно опредељена као надгробник гроба 222 (надгробника нема у 12. веку), што и објекат датира најраније у 14. столеће, а не 13. како је претпостављено. Делом је пронађен и потпорни зид равно завршен, којим се ослањао на старије обзиђе, од ког није ништа сачувано, али се претпоставља постојање првобитне конструкције по интензивном слоју гаражи, а касније је ту формирана кречана. Касније је на овом простору зидано у два маха када је обзиђе већ било разрушено.¹²⁰⁴

---

¹²⁰² Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 126–139.

¹²⁰³ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 116–118.

¹²⁰⁴ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 118–126.

Некропола

У оквиру рестаураторских радова, археолошка ископавања водио је од 1972. до 1975. археолог Часлав Јордовић, од 1978 до 1980. археолог мр Млађан Цуњак, а од 1981. и 1982. археолог Влајко Ђокић.

Читав простор око цркве покривен је гробовима из различитих периода сахрањивања. Вишевековно сахрањивање формирало је велику некрополу.

Како потпун извештај са каталогом свих гробова није објављен, о некрополи и хронологији закључујемо само на основу делимичних података. На ариљској некрополи је у току досадашњих радова откопано укупно је истражено 240 гробова, од чега је 22 непоремећена било у цркви (Т. 25). У овај број нису урачунати растурени гробови, нити гомиле костију са деловима лобања које су пронађене поред млађих укопа.¹²⁰⁵

Скелети опредељени у најранију епоху констатовани су јужно од епископског манастира (гробови 208–212; 214–220 и 225). Покојници су сахрањени на редове, оријентисани углавном у правцу З–И. Гробовима око старије цркве могу се приписати и гробови откривени у унутрашњости цркве у најнижем слоју (17, 20, 23–28), од којих су неки пресечени темељом цркве из 13. века (17 и 24). Истом времену могу се определити и гробови откривени у средишњем делу олтарског простора (29–31). Исти хоризонту сахрањивања припадају гробови са спољње стране олтарског простора (161–2; 166, 168–171, 173–177), од којих је неке пресекла катедрала из 13. века (176–7), или дренажа цркве из 13. века (175). Истом хоризонту сахрањивања припадају и гробови 228 и 229, а најстаријој некрополи припада и гробница на споју зидова 8 и 9, од којих је старија, јер је поремећена изградњом зида. У преднемањићку епоху опредељени су — гроб 222 у коме је нађен део јагоде наушнице, сличне оној у гробу 228. Поуздано су старији и гроб 223 и 225 испод обзиђа са краја 13. века.¹²⁰⁶

Предмети пронађени у некрополи нису бројни. У унутрашњости цркве у поремећеном слоју пронађен је бронзани прстен, који припада времену 12–13. столећа (Т. 34/4).

¹²⁰⁵ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 256.

¹²⁰⁶ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 74–77.

Гробу 172 приписана су два позлаћена лоптаста дугмета, опредељени у 15.–16. век. Из женског гроба бр. 228 потичу средњовековне наушнице са траговима позлате, отворене карике са по једном биконичном шупљом јагодом. Својим изгледом оне припадају луксузном накиту, а можемо их датовати у 12. столеће. Иста наушница је нађена и у гробу 222 (Т. 34/1).¹²⁰⁷

Две црквене посуде пронађене су раније у Ариљу. Једна је сребрна чаша са представом четири јеванђелиста и шира метална чаша са представом орла који стоји на риби, датоване у 13. столеће.¹²⁰⁸ Док је Б. Радојковић прву датовала у 12.–13. век, а другу у 12. столеће (Т. 33 /1–2).¹²⁰⁹

Други слој гробова у унутрашњем црквеном простору припада крају 13. века. Њихово датовање потврдило је налаз новца цара Уроша и откривена тордирана гривна у гробу бр. 18 (Т. 34/3; Т. 33/5). Трећи слој гробова може се на основу анализе археолошког материјала и аналогних некропола оквирно датовати у раздобље од 15. до 16. века. Четврти слој, где се сахрањивање вршило у дрвеним сандуцима, може се, на основу нађеног аустро–угарског новчића, сигурно датовати у крај 17. века. Највиши, уједно и најмлађи слој гробова припадао би 18. и 19. веку.

Археолошки резултати истовремено показују да је некропола цркве Св. Ахилија у Ариљу у почетку служила за сахрањивање монаха, а касније и градског живља.¹²¹⁰

За старију некрополу претпостављено је на основу физичких антрополошких карактеристика да потиче из праисторијског времена или од палеобалканског становништва из времена када се мешало са Словенима.¹²¹¹ Овако опредељење је потпуно неприхватљиво, јер до сада у антрополошком смислу нису дефинисане словенске одлике. Колико је оваква тврдња далеко од истине, показује стратиграфија

---

¹²⁰⁷ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 79–81.

¹²⁰⁸ *Средњовековна уметност у Србији*, Београд 1969, 83 (Д. Милошевић).

¹²⁰⁹ Б. Радојковић, *Метал Средњовековни*, Историја примењене уметности код Срба I, Београд 1977, 87, 119.

¹²¹⁰ М. Цуњак — Ч. Јордовић, *Некропола цркве Св. Ахилија у Ариљу*, Саопштења 14 (1982) 241 (=Цуњак — Јордовић, *Некропола*).

¹²¹¹ С. Живановић, *Антрополошки преглед остатака људских скелета из порте и цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Саопштења 17–18 (1996), 168.

и средњевековни налази управо у овако опредељеним гробовима (бр. 122А, 162, 173 и 175, 222).¹²¹²

Надгробна обележја

Нађен је велики број надгробних плоча, многе дислоциране и поломљене (Т. 26; Т. 29; Т. 31–32). Најрепрезентативније од њих обележавале су гробове епископа сахрањених у цркви. Плоче су налажене и над још неким гробовима источно од цркве који су опредељени у преднемањићко време, што значи да гробови никако не могу бити из тог времена. са друге стране, надгробник је нађен и над гробом 222 у коме је нађена наушница са шупљом јагодом (12. век.), што значи да се накнадно нашла над гробом.

Према облику надгробници су сврстани у следеће категорије:

- Неправилне приклесане плоче (тип А).
- Плоче у виду зарубљене пирамиде, подваријанте са заобљеном једном или обе стране (тип Б). Неке имају исклесан крст, представу штапа или неки други мотив омиљен у сепулкралној уметности.
- Равни надгробници, од којих неке са заобљеним бочним странама (тип Ц). Међу њима издвајају се са једном полукружном страном, а другом изведеном на рогаљ (тип Д).
- Млађу варијанту представљају плоче лошије израде од шкриљца и пешчара.

Најрепрезентативније споменике, поред оних описаних у цркви представљају псеудосаркофази — или као их је М. Чанак–Медић назвала стећцима – који су се сигурно првобитно налазили унутар цркве.

Први је само део саркофага од ружичастог бречног камена са натписом. Реч је о високом поклопцу саркофага, који је на основ морфолошких карактеристика датиран у прву половину 15. столећа (Т. 29а). Други псеудосаркофаг, исклесан је од монолитног црвенкастог бречног камена који је одоздо издубљен, а на једној краћој страни има правоугаоно удубљење. Водоравне бордуре опонашале су поделу на

---

¹²¹² Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 74.

поклопац и сандук. Датиран је у 15. столеће.¹²¹³ Међутим, то никако није уобичајен надгробни споменик и сигурно се првобитно налазио у цркви. Како је већ извршен распоред надгробника унутар цркве, остаје место над гробом 18 у јужном крилу трансепта, као првобитан положај псеудосаркофага или негде у простору спољне припрате.

* * *

Резултати археолошких ископавања још нису публиковани, те је хронологија манастирских целина у неким случајевима крајње упитна и склона критици. У оквиру манастирског насеља констатовано је више фаза грађења. Анализирајући постојеће стање истражености, морамо понудити и донекле другачији погледе на датовање појединих објеката и градитељске фазе манастира. Међутим, без публикованих археолошких истраживања и наше датирање треба узети са резервом, јер се своди на анализу на основу до сада објављене грађе.

Закључено је да прва моравичка црква није саграђена после 11. века, што је учињено на основу типолошких обележја и покретним налазима у гробовима некрополе образоване на широком простору око цркве, који припадају времену од 9. до 11. столећа.¹²¹⁴ Проблем је што се тврдња заснива на погрешном датирању некрополе. Као што смо видети некропола није старија од 12. столећа. Како нема налаза старијих од овог времена, барем не публикованих, одбацили бисмо могућност да је првобитне цркве могла настати у време Самуила, крајем 10. или почетком 11. столећа. Оно што је сигурно црква је морала постојати у 12. столећу када се око ње формирала некропола. Ако претпоставимо да се некропола убрзо формирала око цркве, онда би се и црква датирала у ово време. Могуће у време великог жупана Уроша I, почетком 12. столећа, како је и Пурковић претпоставио.¹²¹⁵

Нити један нама доступан археолошки налаз не указује на раније време. Позивање на старији керамички материјал, крајње је сумњиво и ничим поткрепљено

---

¹²¹³ Чанак Медић, *Свети Ахилије*, 266.

¹²¹⁴ Чанак Медић, *Свети Ахилије*, 68; М. Чанак–Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Архитектура друге половине XIII века I, Београд 2006, 103.

¹²¹⁵ М. Пурковић, *Светитељски култови у српској држави*, Богословље 14/2 (1939) 161.

(Т. 34/5–7; Т. 35). Ни поједини пратећи објекти се не могу приписати преднемањићком времену, како је учињено са јужним крилом грађевине. Уз извесну дозу резерве, ови објекти могли би се приписати времену успостављања епископије у време Светог Саве. У складу са тим били би налази слојева црвене запечене земље, констатовани у овим објектима, а који су у другим деловима манастира везани рушење, средином 13. столећа. Овом времену морали би припадати и неки делови обзиђа, можда пропалих током епоха.

Уследила је обнова у време краља Драгутина и изградња нове цркве. Како је Драгутин представљен 1296, са моделом цркве на којој нема припрате, јасно је да припрата није његова обнова. Због кратког времена до истека 13. столећа она тада сигурно није завршена. И материјални докази указује на најраније 14. столеће. Многи надгробници су биле уграђени у врх темељног проширења спољне припрате, или у зидовима бројних објеката, од којих су неки датирани у 13. столеће. Ово је важно за њихово датирање јер у том случају не могу бити старији од 14. века. Оваква пракса забележена је и приликом изградње пирга на источној страни, а која се везује за Душанову обнову и оснивање митрополије. Дакле у ово време или тек нешто пре тога могла је бити подигнута спољна припрата.

На југоисточној страни нити један објекат није могао припадати Драгутиновом времену, јер је најстарији зид на овом делу имао такође, уграђене надгробнике. Исто важи и за најстарији мали објекат на западној страни.

Седиште епископије имало је велико газдинство, које је успостављено за време Св. Саве, а онда сигурно увећано у два наврата најпре у време краља Драгутина, а потом и у време проглашења митрополије. Међутим, ништа од ових повеља данас није сачувано, па нам величина газдинства није позната. Сигурно су у њега улазила бројна околна насеља. Поред прихода са властелинства, манастири су били ослобођени многих пореских дажбина и обавеза, а прикупљале су порез у оквиру својих епископија.¹²¹⁶ Важне приходе манастири су остваривали од

---

¹²¹⁶ К. Јиричек, *Историја Срба II*, Београд 1923, 12–19.

оближњих тргова, па са тим у вези треба посматрати податак из 1405. године о дубровачком каравану.

БЕЛА ЦРКВА КАРАНСКА

Бела црква Каранска, посвећена Благовештењу Богородице, налази се у селу Карану код Ужица. Као своју задужбину и маузолеј подигао ју је жупан Петар Брајан, између 1340. и 1342. године.¹²¹⁷ Раније се сматрало да је подигнута између 1332. и 1337. године.¹²¹⁸ То је властeosка црква, са добро очуваним живописом и изузетно занимљивим портретима ктитора.¹²¹⁹

У пописима Смедеревског санцака нема помена манастира, али се два помена попа из 1476. и 1528/30. године у селу Лелићи везују за ову цркву. Наиме у селу 1476. уписан је поп Радиша, а 1528/30. уписана је баштина Радована, у поседу попа Степана.¹²²⁰ Подаци се сигурно односе на Белу Цркву, јер је манастир заправо у атару овог села, а Лелићи немају друге цркве.

Лично име Каран било је доста раширено у другој половини 15. века и нема сумње да данашње село Каран своје име добило по неком од влашких првака. Степан Брајанић, са кнежином у нахији Осат, могао је бити неки потомак, можда унук, жупана Брајана, ктитора Беле цркве Каранске.¹²²¹

Црква је подигнута је над старијим античким локалитетом. То је једнобродна грађевина са три травеја, полукружном апсидом и полуобличастим сводом надвишеним куполом кружног тамбура, док је на западној страни храма призидана

---

¹²¹⁷ Г. Бабић, *Портрет краљевића Уроша у Белој цркви каранској*, Зограф 2 (1967) 17–19 (=Бабић, *Портрет краљевића Уроша*).

¹²¹⁸ М. Кашанин, *Бела Црква Каранска*, Старинар, III сер., књ. 4 (1926–1927) 14 (=Кашанин, *Бела Црква Каранска*).

¹²¹⁹ Због ове чињенице била је предмет изучавања више научника: М. Кашанин, *Бела Црква Каранска*, 115–219; З. Симић, *Иконостас Беле Цркве у селу Каран и Каранска Богородица Тројеручица*, Старинар, III сер., књ. 7 (1932) 15–35. Следи читав низ значајних чланака: Бабић, *Портрет краљевића Уроша*, 17–19; С. Мандић, *Једна ктиторка Беле Цркве Каранске*, Старинар, н. с., 9–10 (1958–1959) 223–225; И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића*, Београд 1994, 140–143 (=Ђорђевић, *Зидно сликарство*); Д. Војводић, *О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке*, Зограф 31 (2006–2007), 135–152 (=Војводић, *О живопису*).

¹²²⁰ Аличичић, *Пописи I*, 121, 512.

¹²²¹ Томовић, *У држави Немањића*, 146–7.

1932. године једноставна припрата, којој је недавним конзерваторским радовима враћен првобитни изглед (Т. 36). Олтарски простор одвојен је зиданим иконостасом осликаним фрескама. У цркви је сачуван већи број икона непознатог домаћег мајстора, сликане не пре друге половине 18. века.¹²²²

Упркос изменама, црква је сачувала оригинални живопис. Ктиторска композиција Жупана Брајана са женом Струјом, сином и три кћери насликана је на северној страни западног дела наоса, док су њима насупрот представљени свети Немањићи: Симеон Немања, Св. Сава, краљ Милутин и актуелни владар, краљ Душан са сином Урошем и женом Јеленом. Најновијим анализом ових представа Војводић је констатовао да је лоше очувана представа, до сада тумачена као Брајанов млађи син, заправо такође ћерка, а да Душан није представљен са сином Урошем, већ са неким дворјанином, можда баш са сином жупана Брајана, те да су фреске у Карану настале пре 1336/1337. године и поново актуелизовао датовање у године између 1332. и 1337.¹²²³

Поред главног ктитора, у остварењу ове задужбине, учествовали су и други приложници, који су добили право на портрет у цркви. Изнад северних врата портретисан је монах Јован, а у олтарској апсиди насликан је презвитер Георгије Медош, са непознатим пратиоцем, те непозната монахиња.¹²²⁴ Карански живопис је драгоцен, између осталог, јер на најбољи начин осликава властеоску ношњу и накит у првој половини 14. столећа.¹²²⁵

Археолошка истраживања цркве и припрате обављен 1975; 1984. и 1995. године, показала су да су првобитни темељи цркве били дебљине од 1,3 до 1,7 м и да чини неку врсту базамента за упола тање зидове (0,65–0,70 м).¹²²⁶ Такође је констатовано да се испод дрвеног пода, налазио камени под, подигнут после 1920.

---

¹²²² Бела црква, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 84. (З. Симић–Миловановић).

¹²²³ Војводић, *О живопису*, 135–152.

¹²²⁴ Ђорђевић, *Зидно сликарство*, 140–141.

¹²²⁵ Проучавањем савремене властеоске ношње и извесних објеката материјалне културе и накита, Г. Томовић је дала изванредан допринос овом аспекту: Томовић, *У држави Немањића*, 135–147.

¹²²⁶ Г. Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану — маузолеј жупана Брајана, Археолошка ископавања у цркви 1975. године*, Саопштења 22–23 (1990–1991) 162 (=Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану*).

године, највероватније у време градње припрате 1932. године. Првобитни под, чији остаци нису констатовани, налазио се, судећи по темељним проширења и комади фресака испод каменог пода за 0,2 м. Испод пода цркве и припрате је културни слој потпуно поремећен прекопавањем, док је само у најнижем слоју констатован извешан број непоремећених скелета.¹²²⁷ Слична ситуација је констатован и у припрати (Т. 37).¹²²⁸

У цркви су пронађене четири зидане гробнице, по две уз северни и јужни зид цркве, укопане у истурени део темеља. Међутим све гробнице су прекопавана и кости растурене. Испод владарске композиције на јужном зиду, од гробнице је остао само део камене поднице, док су кости и остатак гробнице највећим делом уништени, накнадним поткопаван темељ цркве за нове гробове и каснијим прекопавањем.¹²²⁹ Једино је констатовано постојање скелете у северној гробници западног травеја наоса, испод ктиторске композиције. Овде је откривен скелет са остацима тканина његове богате одеће и део капе (Т. 38/1). Најбројније аналогije за облик капе припадају крају 15. столећа.¹²³⁰ По месту упоа и пронађеним остацима луксузне капе сахрањени припада некоме из властелинског рода, могуће Брајанов сродник. Дакле, покојник испод ктиторске композиције није ктитор жупан Брајан, како су поједини аутори мислили.¹²³¹ Међутим, кости пронађене уз описаног властелина, које су склоњене са стране могли би бити скелетни остаци жупана Брајана (Т. 38/2–3).

Жупан Брајан, је потпуно непозната личности. Претпоставка — због сличности имена Брајко и Брајан — да је био један од браће властеоске породице Растислалића, нема историјску потврду. Одсуство историјских података показује да је реч о локалном властелину чије порекло локалне власти није било старо, али довољно угледан и имућан да на своме поседу подигне задужбину. Захваљујући

---

¹²²⁷ Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану*, 159–160.

¹²²⁸ М. Ђорђевић, *Бела Црква–Каран, археолошка истраживања у припрати 1995.године*, Гласник ДКС 20, 106 (=Ђорђевић, *Бела Црква*).

¹²²⁹ Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану*, 170.

¹²³⁰ Детаљније о условима налаза и облику капе: Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану*, 169–170.

¹²³¹ Томовић, *У држави Немањића*, 143–144.

представи сизерена — краља Душана — осликавање цркве је временски одређено у период Душанове владавине. Поред Душана, портретисан је и краљ Милутин. Издавање краља Милутина из династије Немањића могло би се протумачити као израз оданости и захвалности жупана Брајана или његових предака краљу Милутину. У складу са представљеном животном доби на живопису, животни успон жупан Брајан је могао започети у време владавине краља Милутина, од кога је задобио поседе на којима је доцније подигао цркву.¹²³²

Сахрана у олтарском делу — гроб који је остао непо ремећен са фрагментима свештеничке одежде, деловима црквених сасуда и других предмета — указује на сахрану свештеног лица или неког другог црквеног достојанственика.¹²³³

Унутар цркве је више целих и фрагментованих монолитних камених плоче. На једном фрагменту надгробника сачувано је шест словних знакова са морфолошким одликама натписа 14–15. века, а један надгробник имао је представу штапа из истог времена, као симбол високе световне или свештеничке власти.¹²³⁴ И око цркве налази се средњовековно гробље од којег су се очувале неколике надгробне плоче, од оних датованих у период од 14. веку, до оних с краја 15. и из 16. века.¹²³⁵

Унутар припрате, поремећени слој са укопавањем, датовано је керамичким налазима и турским аспрама у 17–18. век. Вероватно у 18. веку престаје сахрањивање око цркве и почиње у мањим гробљима по засеоцима. Очигледно Бела црква губи свој значај, јер је већ била заборављена и напуштена.¹²³⁶ Засигурно је још 1608. била активна, јер је те године поп Вук (син попа Ралета) преписао једно јеванђеље, у науци познато као Каранско јеванђеље.¹²³⁷

О старом култном месту сведоче римски надгробни споменици секундарно искоришћени за средњовековно гробље око цркве.¹²³⁸ Поједини скелети, неубичајене оријентације С–Ј, протумачени су потребом да се мртви схране у

¹²³² Томовић, *У држави Немањића*, 145.

¹²³³ Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану*, 175.

¹²³⁴ Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану*, 174; Ђорђевић, *Бела Црква*, 105–106.

¹²³⁵ Томовић, *У држави Немањића*, 145–146.

¹²³⁶ Ђорђевић, *Бела Црква*, 106.

¹²³⁷ *Стари српски записи и натписи* 1, 272, нат. бр. 964.

¹²³⁸ Ђорђевић, *Бела Црква*, 104–106.

непосредној близини улаза у цркву. међутим, ови скелети могли би припадати и античком хоризонту сахрањивања. Чини се и да, наслаган камен као нека врста поднице за јужну гробницу, средњег травеја, пре указује на остатке зида неке старије грађевине, јер наслаган камен излази из оквира грађевине. За постојање античке грађевине сазнајемо из још необјављених најновијих археолошких истраживања цркве.¹²³⁹

МОНАСТИР РАЧА

Манастир Рача са црквом посвећеном Вазнесењу Господњем налази се у близини Бајине Баште, поред реке Дрине и у подножју планине Таре. Према предању, и једном броју извора–Троношком Родослову– манастир је саградио краљ Драгутин (1276–1316).¹²⁴⁰

Према О. Зиројевић манастир Турци први пут бележе 1528/30. где је уз село Рачу уписан манастир Враниште, чије имање обрађују два муслимана. И нешто касније они који обрађују манастирско имање дају ушур, а монаси се не помињу. Године 1560. манастир је имао седам калуђера, са 765 акчи пореских давања. Дванаест година касније број калуђера се смањује за један, а приход је само 140 акчи. Будући да се у следећа два пописа, 1572. и из времена владавине Мурата III (1574 — 1595), турски пописивачи забележили приход од 1500 акчи, очигледно је реч о подели манастирског прихода. У попису из 1572. наиме, бележи се приход од часова султана. У време последњег пописа манастир је имао пет калуђера.¹²⁴¹

У нама доступним дефтерима, село Рача, помиње се само као прелаз на Дрини 1516.; 1523.; 1528/30. и 1536.,¹²⁴² док у преведеним пописима Смедеревског санџака нема помена манастира нити посебног пописа села Рача. Извесну сумњу у то да се

---

¹²³⁹ Усмена информација добијена од М. Мандића кустоса музеја у Ужицу, који је обавио још необјављена археолошка истраживања.

¹²⁴⁰ Љ. Шево, *Задужбине краља Драгитина западно од Дрине–истина или легенда*; Рачански зборник 3, Бајина Башта 1998, 38.

¹²⁴¹ Зиројевић, *Цркве и манастири*, 174–75.

¹²⁴² Аличичић, *Пописи I*, 347, 617; Аличичић, *Пописи II*, 26, 474.

подаци односе заиста на манастир Рачу, а не на неку другу Рачу, уноси назив манастира Враниште, који је као топоним у области Бајине Баште данас непознат.

Током 17. столећа манастир је био значајан скрипториј и ту је 1616. преписан поменик овог манастира; 1623. године, синаксар је писао Силвестар; 1642. псалтир је преписао Киријак Рачанин, а 1644. године Златоуста је преписао јеромонах Киријак.¹²⁴³

Рачански скрипториј се налазио на око 2 км уз речицу Рачу, близу врела Лађевац. Рачански калуђери–преписивачи су ово место још у 17. веку називали Бања због извора топле воде. У непосредној близини Лађеваца, налази се испосница посвећена Светом Ђорђу. Претпостављени остаци скрипторија делимично су археолошки истражени 2006. године. У потпуности је истражена унутрашњост објекта, у народу познатог као скит Св. Ђорђа, дим 15 x 8,2 м са четири просторије и ходником, где су уз јужну страну објекта истражена два гроба. Објекат је утилитарног карактера, не сакралног и није старији од 17–18. века. Подаци указују најпре на стамбени, али и репрезентативни карактер, а тек ће детаљнија анализа пружити поузданије тумачење, да ли је ту радила заиста преписивачка школа¹²⁴⁴

Манастир је настрадао је у пожару 1688. године, након чега су за време велике сеобе (1690) калуђери пребегли из манастира Раче до Сент Андреје, а затим у манастир Беочин код Сремске Митровице у подножју Фрушке Горе, где су наставили да се баве преписивачком делатношћу.¹²⁴⁵

Манастир је 1795. обновљен, али је због важне улоге у Првом српском устанку опет спаљен 1813. године, да би га Хаци Милентије поново обновио 1818. г. Свој данашњи изглед манастир добија између 1829. и 1830. године, уз значајну помоћ кнеза Милоша Обреновића. Још једна обнова цркве уследила је 1835. године.¹²⁴⁶

---

¹²⁴³ Т. Суботић–Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999, 169.

¹²⁴⁴ Ђ. Јанковић, П. Праштало, *Археолошка истраживања на локалитетима Лађевац–скит Св. Ђорђа и Градина код Бајине Баште*, АП 4 н.с, Београд 2008, 143–145.

¹²⁴⁵ *Рача*, Енциклопедија Православља, књига трећа (II–III), Београд 2002, 1610 (К. Ј. Пејовић).

¹²⁴⁶ *Рача на Дрини, манастир*, Споменичко наслеђе Србије, Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја, друго измењено и допуњено издање, Београд 2007, 334 (И. Продановић–Ранковић).

Основа цркве је по угледу на рашку школу у облику слободног крста, са полукружном олтарском апсидом и правоугаоним певничким простором. У пресеку кракова крста, над наглашеним постољем издиже се високо полигонално кубе. Фасаде су оживљене пиластрима између којих су разапети луцу и аркадним фризом испод кровног венца. Обрада западног портала, прислоњене колонете и профилација архиволте, такође носе традицију рашке школе. Уопште узевши црква подсећа на Ариљску цркву (Т. 39). Архаичност цркве, од решења до појединих профила у камену, дозвољавала би могућност да се Рача припише најстаријој епоси, али обрада материјал говори у прилог много млађем периоду. Закључено је да је црква манастира Рача настала у време турске владавине.¹²⁴⁷

Иконостасна преграда осликана је 1840. године од стране Димитрија Бачевића или Георгија Бакаловића. Сви зидови у цркви манастира Рача покривени су фрескама *al seco* и рад су Димитрија Посниковића из 1854. године.¹²⁴⁸

Првобитни положај манастира Рача могао би бити ближе Дрини, у некадашњем селу Луг, на локалитету „Црквине“, данас предграђу Бајине Баште. Овде је делимично истражен већи монументални објекат правца исток — запад, уз који је откривено 55 гробова, што потврђује њен сакрални карактер. До педесетих година прошлог века зидови су били сачувани у висини до око 1,50 м и ширине 0,80 м, а поред остатака часне трпезе, са локалитета потиче и комад рељефне метопе, која је могла бити део стуба Јупитеровог храма. Прва истраживања локалитета обављена су 2003. године, када су нађени фрагменти римских опека, римски бронзани новац и античка златна лунуласта минђуша (Т. 40/4; 8).¹²⁴⁹

Уз постојећу цркву су остаци средњовековне некрополе, од које су остала три фрагментована споменика.¹²⁵⁰ Налази накита у гробовима датују некрополу од 13. до прве половине 15. столећа. У гробовима су пронађене апликације од позлаћеног

---

¹²⁴⁷ *Рача*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 70–71 (Ђ. Бошковић–В. Кораћ).

¹²⁴⁸ *Рача*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 72–3 (З. Симић–Миловановић)

¹²⁴⁹ Љ. Мандић, Ј. Ђурић, М. Мандић, *Црквина, Бајина Башта*, Бајина Башта 2004 (=Мандић, Ђурић, Мандић, *Црквина*).

¹²⁵⁰ Е. Зечевић, *Мраморје– Стећци у западној Србији*, Београд 2005, 140.

сребра, остаци тканина везене срмом, делови почелице и две сребрне наушнице са по три јагоде рађене у техници филиграна и гранулације (Т. 40).¹²⁵¹ Још увек непубликовани, покретан археолошки материјал пре указује на време 14. и 15. век.

МОНАСТИР КОВИЉЕ

Манастир Ковиље смештен је под окриљем Јавора у долини реке Ношнице 32 километара од Ивањице, у селу Смиљевцу, засеоку Ковиље по моме је манастир и добио име. Посвећен је Св. Архангелима, а манастир сачињавају два храма: пећинска црква Светих Арханђела и млађа црква Светог Николе (Т. 41).¹²⁵²

Први помен овог манастира налази се у Крушевачком Поменику из 1606. године.¹²⁵³ Рашки митрополит Гаврило (Рашковић), потоњи Патријарх пећки, 1651. године манастиру прилаже једно оковано и украшено Св. Јеванђеље за богослужбене потребе обновљеног манастира 1644. и новоподигнуте цркве Св. Николе, и ослобађа манастирску земљу коју враћа манастиру.¹²⁵⁴ О манастиру постоји више вести из 18. столећа, при чему је последња из 1778. године.¹²⁵⁵

Црква св. Арханђела је једнобродна грађевина правоугаоне основе, са полукружном олтарском апсидом и нишама у источном зиду у функцији проскомидије и ђаконикона. Због свој положаја уз стену могуће је било улазити у цркву само са јужне стране. Црква је била пресвођена подужним полуобличастим сводом, који је био постављен на бочне прислоњене лукове, на шта упућује северни зид храма са два пиластра и три прислоњена лука.¹²⁵⁶ Јужни зид цркве је приликом градње новог храма президан и померен ка северу, чиме је изгубио и свој првобитни

---

¹²⁵¹ Мандић, Ђурић, Мандић, *Црквина*, 12.

¹²⁵² Р. Станић, *Манастир Ковиље*, ЗРНМ 1, Чачак 1969, 33–54 (=Станић, *Ковиље*).

¹²⁵³ С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII век*, Гласник СУД 42 (1885), 16 и регистар 135. На овај податак је први упутио: Станић, *Ковиље*, Београд 2007, 36.

¹²⁵⁴ Љ. Ковачевић, *Белешке и натписи—друга руковет*, Гласник СУД 56 (1884), 345; Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, 352, бр. 1389.

¹²⁵⁵ Детаљно о овим записима видети: Станић, *Ковиље*, 36–38.

¹²⁵⁶ Станић, *Ковиље*, 39.

изглед.¹²⁵⁷ Зидови грађевине изведени су од ломљеног камена, а привлачи пажњу под цркве израђен од плоча белог радочелског мермера.¹²⁵⁸ Од средњевековне традиције одступило се при реконструкцији цркве Св. Арханђела — над полукружним сводом, израђеном од неке лаке конструкције, изведена је мала, слепа калота.¹²⁵⁹

Скромне димензије првобитне цркве подвучене под стеновиту поткапину наметнули су потребу за проширењем сакралног простора. Новоизграђена црква Св. Николе је једнобродне, засведене грађевине са куполом изнад средњег травеја и припратом одвојеном тањим зидом од наоса. Црква нема репрезентативних делова, осим пода цркве урађеног од добро обрађених камених плоча. Зидови цркве рађени су од ломљеног камена и шкриљца, а сводови и неки допрозорници од сиге.¹²⁶⁰ Од средњевековне концепције сакралних грађевина ктитор се удаљио, готово изгубивши изворни смисао. Иако је видљива подела на три травеја, источно поље је занемарено и претворено у олтарски простор неуобичајене ширине, споља полигонално, вероватно под утицајем цркви брвнара. Горње конструкције храма су под утицајем решења уобичајене у исламској архитектури, пре свега у виду следе калоте и лукова који их придржавају. Исламски утицај је непосредно изражен и у облику лукова на нишама у апсиди цркве.¹²⁶¹ Током 19. века отворен је јужни улаз у цркву Св. Николе и са запада дозидана припрата.¹²⁶² Ентеријер чува монументални амвон, остатке свећњака и суда за освећену воду као и резбу иконостасног Деизисног чина из 17. столећа, који је касније пресликан.¹²⁶³

Р. Станић је за архитектуру цркве Св. Арханђела нашао доста сродности са црквама истог типа које потичу из 12. и 13. столећа, пре свега са оближњом Придворицом.¹²⁶⁴

---

¹²⁵⁷ М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII век*, Београд 1991, 111 (=Шупут, *Споменици*).

¹²⁵⁸ Станић, *Ковиље*, 40.

¹²⁵⁹ Шупут, *Споменици*, 113.

¹²⁶⁰ Станић, *Ковиље*, 42–43.

¹²⁶¹ Шупут, *Споменици*, 113.

¹²⁶² На источном довратнику уклесан је натпис из 1856. године: Станић, *Ковиље*, 43.

¹²⁶³ *Ковиље, манастир*, Споменичко наслеђе Србије, Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја, друго измењено и допуњено издање, Београд 2007, 217 (С. Пејић).

¹²⁶⁴ Станић, *Ковиље*, 41.

Превентивна конзервација фресака изведена је 1970. и 1995–6. године, када су обављена и мања сондажна археолошка истраживања у обе цркве у циљу сагледавања хронолошког односа два храма. Радовима је констатовано оно што је већ било познато да је заједнички зид две цркве — јужни зид цркве св. Арханђела, односно северни зид цркве св. Никола президан. Покретних археолошких налаза није било јер је танак слој земље испод пода био већ прекопан.¹²⁶⁵

Фрагменти живописа сачувани су у обема црквама, али углавном на западном зиду цркве Св. Арханђела. Станић је изнео уверење о настанку овог живописа у првој половини 13. века, о његовом монашком карактеру, као и о одликама које су врло блиске оном сликарству „које све више своје карактеристике графицизма уступа новим пластичним вредностима“.¹²⁶⁶ Међутим, стилске одлике зидних слика у славу Светих Арханђела оспоравају датовање у 13. век већ би пре илустровале уметничке токове друге половине 16. века. Атрибуција живописа у цркви Св. Николе, Јовану, водећем сликару средине 17. века, чини се оправданијом од претпоставке да су дело Андреја Раичевића.¹²⁶⁷

У близини манастира је Градине–Ерчеге, утврђење из 14. столећа, те топоними Селиште и Црквиште. Најближа позната лежишта сиге су у подножју утврђења у Ерчегеама, те су ови мајдани могли послужити и за градњу ковиљског манастира. Намеће се као могућност— због близине утврђења и реалности да нема сигурно датованих манастира са анахоретским садржајем пре 14. столећа и времена кнеза Лазара — истодобно време настанка манастир и утврђење, а можда и истог ктитора.

МАНАСТИР РУЈАН

Прва стара штампарија на простору данашње Србије је била рујанска штампарија, која је радила свега 40–так година након ободске. Сматра се да назив

¹²⁶⁵ Г. Тошић, *Манастир Ковиље–археолошка истраживања*, Гласник ДКС 21, Београд 1997, 96–97.

¹²⁶⁶ Р. Станић, *Новооткривене фреске у манастиру Ковиље*, ЗРNM 2, Чачак 1971, 29.

¹²⁶⁷ *Ковиље, манастир*, Споменичко наслеђе Србије, Непокретна културна добра од изузетног и од великог значаја, друго измењено и допуњено издање, Београд 2007, 217 (С. Пејић).

Рујно долази од биљке руја, која се још у средњем веку употребљавана за бојење коже.¹²⁶⁸ Најстарији и једини сачувани помен Рујанског манастира је запис у поговору Четворојеванђеља штампаног у техници ксилографије 1536/37. године. Кратка белешка даје и име аутора, монаха Теодосија.¹²⁶⁹ Манастир са храмом посвећеном светом Георгију, у овом запису назива се Рујанци, а смештен је у „поткриљу“ планине Поникве, на реци Биоски, у селу Врутцима.¹²⁷⁰ Никаквих ранијих помена манастира нема, ни када је манастир изграђен ни када је запустео.

Током 19. века на терену је било још трагова цркве. Место и кратак опис затечених трагова манастира оставили су бројни истраживачи током 19. столећа. С. Обрадовић је обишао развалине манастира, и сада је ту сеоско гробље. манастир је лежао у селу Врутцима, при реци Ћетињи, недалеко од села Биоске, којим се именом онда и река Ћетиња звала. Једини сведок некадашње цркве је камен часне трпезе.¹²⁷¹ Феликс Каниц експлицитно каже да се читава област назива према манастиру Рујно, од кога су у његово време још постојале рушевине југозападно од Врутака. Овде је топла бања Вруци, а терме су биле познате Римљанима.¹²⁷² Милићевић смешта остатке црквине поред самог извора топле воде, коју окружује надгробно камење.¹²⁷³ Повољни природни услови и извор млаке воде — врела Млако, допринели су избору места за подизање манастира. Предање да се на том месту налазио рујански манастир, у непосредној близини старог сеоског гробље бележи већина поменутих истраживача.

---

¹²⁶⁸ М. Ђорђевић, *Старе штампарије у ужичком крају*, УЗ 4 (1975) 49 (=Ђорђевић, *Старе штампарије*).

¹²⁶⁹ Поред Монаха Теодосија, на изради слова радило је још неколико монаха, детаљније: Ђ. Сп. Радојчић –З. Јанц, *Рујанска штампарија*, Зборник матице српске за књижевност и језик, књига II, Нови Сад 1954, 5–17.

¹²⁷⁰ Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1, 157, натпис број 488.

¹²⁷¹ С. Обрадовић, *Описаније окружја ужичког*, Гласник ДСС 10 (1858) 296–339. Прештампано: С. Обрадовић, *Описаније окружја ужичког*, приредио, коментаре и белешке написао Видан Николић, Титово Ужице 1987, 24–56 (=Обрадовић, *Описаније*).

¹²⁷² Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, 500, 568.

¹²⁷³ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија I*, Београд 1876, 587.

Претпостављени остаци Рујанског манастира истражени су 1980. године (Г. 42).¹²⁷⁴ Истраживањима су пронађени остаци једне грађевине дим. 4,25m x 7,5m, дебљине зидова 0,5m–0,6m. Западно од овог објекта, регистровани су остаци друге грађевине дим. 2,95m x 2,6m. Зидови обе грађевине изведени су од кречног, ломљеног камена везаног блатом. Источно од већег објекта констатован је подзид правца исток–запад, сачуван само у једном реду камена.¹²⁷⁵

У подножју падине, на јужној страни, откривен је део зида у дужини од 7,18 м и североисточни угао објекта већим делом уништеног приликом просецања трасе за пругу 1925. године. За остатке овог објекта, који је био изведен каменом везаним кречним малтером претпоставља се да је био црква некадашњег рујанског манастира. Остали трагови пронађених зидова везују се за конаке и друге помоћне просторије.¹²⁷⁶

Није пронађен никакав покретни археолошки материјал који би ближе одредио временску припадност откривених објеката, нити ови са сигурношћу потврђују претпоставку да се ту заиста налазио рујански манастир. Из наведених разлога, време настанка манастира, изглед храма и пратећих објеката, као и време страдања и замирања манастирског живота за сада остају непознаница. Данас се локалитет налази под водом акумулационог језера.

Масивни стубови који су били уграђени у Ужицу, најпре у медресу, а потом у основну школу, сматрало се да су првобитно припадали Рујанском манастиру.¹²⁷⁷ Ипак ради се о архитектонским остацима неког римског здања каквих је било у атару села Вругци, Биоска и Стапари.¹²⁷⁸

Село Вругци у нахији Рујно, кадилук Брвеник, уписани су у попису 1476. и тада је у селу са 3 дома, уписан, између осталих и поп Вукашин и с њим Радохна,

---

¹²⁷⁴ Истраживања је обавила Јаворка Бућић, археолог НМ–Ужице и Обренија Вукадин, из ЗЗСК–Краљево.

¹²⁷⁵ О. Вукадин — З. Ивковић, *Духовни и материјални остаци рујанског манастира*, УЗ 16 (1987), 86 (=Вукадин–Ивковић, *Духовни и материјални остаци*).

¹²⁷⁶ Вукадин–Ивковић, *Духовни и материјални остаци*, 86–87.

¹²⁷⁷ Ово је најпре изнео: Обрадовић, *Описаније*, 343–44, а затим преузели многи истраживачи.

¹²⁷⁸ Вукадин–Ивковић, *Духовни и материјални остаци*, 81–88. Један део стуба од исте врсте камена, пронађен је у њиви у непосредној близини средњовековне некрополе Гробањско брдо у селу Биоска.

његов син; те Тодор, син попа, и с њим Димитрије, његов брат.¹²⁷⁹ Како је село било у поседу кнеза Прибкара, С. Јованчићевић претпоставља да су цркву или манастир Прибकारी помагали или даривали, а можда и подигли претпостављену богомољу.¹²⁸⁰ Године 1528/30. у селу Вруци, други назив Врутка, било је 8 домова и две баштине, док је 6 баштина нестало. Једна баштина Добренка, попа је у поседу Јусуфа, сина Абдулаха. У селу је уписан Радохна, који је у међувремену заузео место свога оца и сам постао поп. Међу несталим баштинама помиње се баштина попа Радоње и попа Баљице и баштина Бранислава, сина попа.¹²⁸¹ Несумњиво је, дакле, да је у селу постојала црква из средњовековне епохе.

Како у каснијим пописима више нема ни индиректних података везаних за цркву или манастир Рујно, а зна се да је постојао, јер је 1537. у њему штампано јеванђеље, понуђено је објашњење за нестале баштине. Упркос малом броју домова, поред попа Радохне уписане су још 3 баштине попова и једна сина попа. Претпостављено је да су ове баштине у међувремену, односно до 1528/30. године претворене у манастирски посед и зато су нестале, а уписани попови заправо да представљају монахе — чиме је објашњен оволики број попова. Ово би значило да је првобитна средњовековна црква прерасла у манастир, између 1476. и 1528/30. године.¹²⁸²

Остаје нејасно зашто манастир није уписиван у дефтере онда када је постојао. Јованчићевић претпоставља да нестале баштине нису пуне и да су можда припадале манастиру Рујно. У том случају су рујански попови измиривали пореске обавезе, па није било потребе да се манастир уписује у дефтер.¹²⁸³ Могуће је да су на неки сличан начин и још неки манастири остали невидљиви у турским дефтерима, иако се зна да су постојали. Могуће је да су у овом периоду неки манастири били изузети из пореза или бивали уписани у неке друге пореске књиге.

---

¹²⁷⁹ Аличичић, *Пописи I*, 122.

¹²⁸⁰ С. Јованчићевић, *О манастирима Рујно и Мркишина црква—поводом 450. година од прве штампане књиге у Србији*, УЗ 16 (1987), 72 (=Јованчићевић, *Рујно и Мркишина црква*).

¹²⁸¹ Аличичић, *Пописи I*, 532.

¹²⁸² Слично и: Јованчићевић, *Рујно и Мркишина црква*, 74.

¹²⁸³ Јованчићевић, *Рујно и Мркишина црква*, 74.

Драгиша Лапчевића претпоставља да је манастир срушен 1567. године, ослањајући се на један запис из те године, који сведочи о многим страдањима цркава, као и на информације дубровачких трговаца.¹²⁸⁴ Видели смо да се у пописима након 1525. не помиње манастир, иако је засигурно постојао, због чега одсуство података у дефтерима, очигледно не значи и да је манастир запустео. Због тога, се размишљања о трајању манастира, на основу података у дефтеру своде на спекулације и немају довољно чврстог упоришта.¹²⁸⁵ Манастир је вероватно страдао пре 1608. јер би у том случају Каранско јеванђеље било штампано у Рујанском манастиру и Мркшиној цркве да су тада постојали.¹²⁸⁶ Археолози који су истраживали остатке манастира страдање манастира претпостављају у годинама Аустро–турских ратова, када се манастир налазио у пограничној области, на реци Ћетињи, која је била граница између турске и угарске државе.¹²⁸⁷

Према Д. Страњаковићу, калуђери из Рујна су пошле престанка рада штампарије, прешли у манастир Рачу, што су, вероватно, учинили и калуђери из Мркшине цркве. Пошто није било објективних услова за наставак рада ових штампарија, то се у рачанском манастиру развило преписивање књига.¹²⁸⁸

МРКШИНА ЦРКВА

За Манастир Мркшина црква још није утврђено где се налазио, али неких индиција има да је био негде око Косјерића, за који га везује и народна традиција и бројни путописци. Претпоставља се да је Мркша био ктитор, по коме је и манастир добио своје име.

Историја штампарије Мркшине цркве започиње обуком Мардарија, јеромонаха манастира Мркшина црква, који је штампао Четворојеванђеље у Београду 1552. у штампарији коју је покренуо кнез Радиша Дмитровић. У манастиру Мркшина

¹²⁸⁴ Лапчевић, *Из ужичког краја*, 30–31. Запис је објавио: Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 206–207, запис бр. 664; Ј. Војиновић, *Дубровник и османско царство*, I, Београд 1898, 110–111.

¹²⁸⁵ О размишљању да је манастир раније напуштен или страдао: Јованчићевић, *Рујно и Мркшина*, 75.

¹²⁸⁶ Д. Лапчевић, *Из ужичког краја*, 30.

¹²⁸⁷ Вукадин–Ивковић, *Духовни и материјални остаци*, 82.

¹²⁸⁸ Ђорђевић, *Старе штампарије*, 53.

црква исти јеромонах штампао је 1562. године Четворојеванђеље, а четири године касније, 1566. године, Мардарије је уз помоћ попа Живка и ђакон Радула, штампао Цветни триод.¹²⁸⁹ У Цветном триоду у поговору Мардарије између осталог пише „Сврши се ова божанствена књига при храму светог Вознесенија што је Мркишина црква. Од постојања године 7704, а од рођења Христовог 1566, при свеосвећеном митрополиту смедеревском кир Захарију и при игуману мркишинском јеромонаху кир Сави. А трудио се је овде грешни поп Живко и ђакон Радул“.¹²⁹⁰ За Мардарија, Ђорђе Радојичић сматра да је онај исти јеромонах Мардарије, који је 1554. радио у манастиру Милешева на штампању псалтира.¹²⁹¹

Идући трагом имена Мркша Станко Јованчићевић у дефтерима Смедеревског санџака нашао је кнеза Мркшу и његов син Јована.¹²⁹² По дефтеру из 1476. године Мркша је имао ратаје у селима Рашановци и Богин Кључ, која се налазила у нахији Рујна, кадилук Брвеник.¹²⁹³ Село Рашановци унесено је и у дефтер од око 1540. године као село Рашатовац, сада у нахији Пожега. На првом месту списка пореских обвезника овог села уписан је Радич, син Мркше.¹²⁹⁴ У дефтеру од 1572. године Рашановци имају 11 домова, односно баштина. На првом месту је записана баштина примићура Ивана, сина Радича.¹²⁹⁵ Село је уписано и 1528. године, овог пута као село Рашановац и у њему један свештеник, поп Вучихна.¹²⁹⁶ С. Јованчићевић претпоставља да би Рашановци могли бити данашњи Радановци код Косјерића.¹²⁹⁷

Богут кључ, би требало бити село Богутовац, а Рашановци и друге варијанте под којима је село уписано могу бити Радановци, али и Расовац у селу Горачићи код Гуче или Растовац у селу Жељин код Чајетине како је Аличић претпостављао.¹²⁹⁸ Ако би се руководили чињеницом да се села нижу по неком реду, највероватније

¹²⁸⁹ Јованчићевић, *Рујно и Мркишина црква*, 71.

¹²⁹⁰ Ђорђевић, *Старе штампарије*, 63.

¹²⁹¹ Ђ. Радојичић, *Четворојеванђеље из 1552 год, прва књига штампана у Београду*, Гласник Народне библиотеке Књ. 1. Св. 1—2 (1940).

¹²⁹² Јованчићевић, *Рујно и Мркишина црква*, 76.

¹²⁹³ Аличић, *Пописи I*, 169—170.

¹²⁹⁴ Аличић, *Пописи III*, 483—84.

¹²⁹⁵ Аличић, *Пописи III*, 408.

¹²⁹⁶ Аличић, *Пописи II*, 80—81.

¹²⁹⁷ Јованчићевић, *Рујно и Мркишина црква*, 77.

¹²⁹⁸ Аличић, *Пописи II*, 80—81; Аличић, *Пописи III*, 483—84.

географском, онда Рашановци не би требали бити на простору Моравица, а само подударане имена цркве са именом кнеза који се помиње готово сто година пре помена цркве може бити случајно.

Већина аутора Мркшину цркву смешта код Косјерића, јер је јеромонах Мардарије каже да се Мркшина црква налазила „ *в под окрилием Чрне Горе*“.¹²⁹⁹ О месту Мркшине цркве има више предложених локација. Стојану Обрадовићу сељаци су показали место где се налазила Црква, од које је остала часна трпеза и неколико великих каменова, а остало је расуто и однето. Она је постројена на реци Скрапежу у атару Косјерића између брда Црног врха и Црнокосе.¹³⁰⁰

Драгиша Лапчевић претпоставља да је Црнокоса, само део некадашње Црне Горе, и даље инсистира на подножју Црнокосе као евентуалном локалитету Мркшине цркве, али не у Косјерићу, већ ниже поред Скрапежа, на простору између Субјела и Каленића.¹³⁰¹

М. Ђ. Милићевић преноси казивање С. Вуловића „...*да је Мркшина црква доиста била у Косјерићу, на једном зараванку источно од садашње нове среске куће, пола сата далеко. А ово место није далеко ни од оног старог града у Косјерићу који малопре поменусмо*“, при чему мисли на град Злоступ.¹³⁰² Слично и Каниц преноси указујући да се остаци Мркшина црква виде на пола сата од среске зграде у Косјерићу.¹³⁰³

На овој локацији обављена су археолошка истраживања, која су оповргла претпоставку да се овде налазила Мркшина црква. Наиме ископавања су показала да се овде налазила позносредњовековна некропола са карактеристичним надгробним споменицима (Т. 65/5). Некропола је формирана над праисторијским тумулом, који је

---

¹²⁹⁹ Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије*, Београд 1902, 452.

¹³⁰⁰ Обрадовић, *Описаније*, 347.

¹³⁰¹ Ту је могла бити средњовековна жупа, где је властелин могао бити Мркша или Мркшић, по коме је манастир добио име: Д. Лапчевић, *Наши манастири и цркве*, Мисао, књ. 8, св. 1, Београд 1922, 71–76.

¹³⁰² М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 587.

¹³⁰³ Каниц, *Србија I*, 498.

већим делом уништен изградњом асфалтног пута крајем 60–тих година двадесетог столећа. Индиција за постојање цркве нема ни у широј околини.¹³⁰⁴

С. Јованчићевић нам преноси забелешку Радослава Познановића према коме се црква налазила на заравни подно града Злоступа, где су очуване зидине, за које мештани држе да је била стара црква.¹³⁰⁵

За цркву Вазнесења у Памбуковици, општина Уб, такође постоји претпоставка да је да је подигнута на месту некадашње Мркшине цркве. У народу постоји жива традиција да је црква некада била Мршинац или Мершинац. И данас се локалитет где се налази црква назива Мршинац, а истим именом се зове и поток који поред протиче. Међутим за ову идентификацију, недостаје локалитет Црна Гора, премда је цела околина цркве била обрасла густом црногоричном шумом.¹³⁰⁶ Манастир Памбуковица обновљен је 1792. године, након што је највероватније страдао у време Кочине крајине. Данашња црква саграђена је 1871. године.¹³⁰⁷

И О. Зиројевић Мркшину цркву идентификује са Памбуковицом. У турским пописима бележи се почевши од 1560. године, манастир Вукшине (или Мркшине) цркве, са једним калуђером.¹³⁰⁸ Њено име касније бележи Ј. Вујић који је у селу Паунбуковици, дошао у мршиначку цркву, на потоку Мршинцу, где је храм цркве посвећен Вазнесењу Господњем.¹³⁰⁹ Реч је о каснијој Памбуковици чије је име настало спајањем Павуна (или Пауна) имена каснијег патрона и имена села Доња Буковица.

Монах Мардарије, како је сам записао 1566. године, је отачеством од реке Дрине. Овај податак се може довести у везу са дијаком Дмитријем који је 1564.

---

¹³⁰⁴ Током септембра месеца 2013. године обављена су пробна археолошка истраживања на локалитету Гробљице у Косјерићу. Стручну екупу на пробним истраживањима чинили су др Дејан Радичевић, доцент на Одељењу за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду и мр Дејан Булић, истраживач сарадник Историјског института у Београду.

¹³⁰⁵ Јованчићевић, *Рујно и Мркшина црква*, 78–79.

¹³⁰⁶ *Памбуковица*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 137 (М. Ћоровић–Љубинковић; Р. Љубинковић)

¹³⁰⁷ *Памбуковица* Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 137–138 (М. Ћоровић–Љубинковић; Р. Љубинковић).

¹³⁰⁸ Зиројевић, *Цркве и манастири*, 137.

¹³⁰⁹ Вујић, *Путашествије II*, 66.

преписао Патерик Десисалића.¹³¹⁰ Дмитар је из Својдруга, данас крај Бајине Баште. Сродност времена њиховог деловања и простор са кога потичу, указивао би да су обојица најпре, били ученици у познатом скрипторијуму у манастиру Рача.

Штампарија у манастиру Мркшина црква последња је наша средњовековна штампарија, а јеромонах Мардарије последњи штампар тога времена, њеним нестанком све до 1831. није било ни једне штампарије.¹³¹¹

Очигледно је да само археолошка истраживања могу расветлили проблем лоцирања овог важног духовног и културног центра.

БРЕКОВО, ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ

Црква Св. Николе налази се у селу Бреково, 22 км југозападно од Ариља. Према народном предању црква је задужбина Стефана Немање.¹³¹²

О времену њеног настанка нема писаних података, али на основу архитектонских обележја и сличности са храмом истог патрона у оближњој Брезови, саграђеној крајем 16. и почетка 17. столећа, сматра да је и она из истог времена и изграђена по узору на њу.¹³¹³ Црква је једнобродна грађевине издужене правоугаоне основе са полукружном олтарском апсидом на источној страни. Брод цркве је са два пара пиластара подељен на три травеја. Над бочним травејима сазидани су полуобличасти сводови, док се над централним уздиже кубе без кубичног постоља. Протезис и ђаконикон изграђени су у виду ниша.¹³¹⁴ Припрата је накнадно призидана 1930. године и са црквом покривена једним двосливним кровом (Т. 43).¹³¹⁵

Црква је опсежније обновљена 1765. године, а запаљена је од турака 1824. године.¹³¹⁶ Приликом санације цркве 1985. године, констатован је најстарији

---

¹³¹⁰ *Стари српски записи и натписи I*, 200, бр. 645.

¹³¹¹ Ђорђевић, *Старе штампарије*, 61.

¹³¹² В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 49.

¹³¹³ Шупут, *Споменици*, 38–9.

¹³¹⁴ Шупут, *Споменици*, 38–9; *Бреково, црква Светог Николе*, Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја, Београд 20007, 135. (С. Пејић).

¹³¹⁵ М. Домазет, *Црква св. Николе у Брекову*, РБ 3, Краљево 1989, 302–3; З. Ивковић–М. Ђокић, *Бреково, црква св. Николе*, РБ 3, Краљево 1989, 317.

¹³¹⁶ Вујић, *Путешествије II*, 11; Петковић, *Преглед*, 49.

покривач од борове шиндре, који је 1824, замењен знатно тањом храстовом шиндром. Очувани живопис, према стилским одликама припада уметничким токовима друге четвртине 17. века, из чега се издваја представа троглаве св. Тројице као израз догме једнакости Бога Оца, Сина и Св. Духа. У ентеријеру су сачувани иконостас из 19. века и дрвени полијелеј рустичне обраде.¹³¹⁷ Међутим, поједине иконе, припадају знатно старијем времену другој половини 16. или чак другој половини 15. столећа.¹³¹⁸

Ипак индиректно о старости цркве сазнајемо из турских дефтера. Тако је 1536. године у Горњем Брекову, био поп Иво.¹³¹⁹ Највероватније се и податак из 1528/30, односи на цркву у Брекову, када је у селу Горње Бараково (лоше прочитано или преведено Бреково), уписан је Дамјан, син попа Обрада.¹³²⁰

На несумњиву старину цркве и њено вероватно, средњевековно порекло указују и аморфни надгробни споменици, са северне стране цркве, сада већ готово потпуно утонули у земљу.

БРЕЗОВА, ЦРКВА СВ. НИКОЛЕ

Око 20 км северозападно од Ивањице у селу Брезова, налази се црква посвећена св. Николи, у народу позната и као Бела црква, а неретко спомињана као црква Јања. Црква се налази на левој обали реке Грабовице, која извире испод планине Мучањ.¹³²¹ Нема поузданих података о времену градње, али предање, ову цркву под Мучњем везује за делатност деспот Стефана Лазаревића, највероватније због деспотовог портрета у цркви. Старији истраживачи наше средњевековне

---

¹³¹⁷ *Бреково, црква Светог Николе*, Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја, Београд 2007, 135 (С. Пејић).

¹³¹⁸ Према усменој информацији добијеној од кустоса НМ Ужице М. Мандића.

¹³¹⁹ Аличкић, *Пописи II*, 444.

¹³²⁰ Аличкић, *Пописи I*, 521.

¹³²¹ Р. Станић, *Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице*, Саопштења 25 (Београд 1993) 97–98 (=Станић, *Црква Светог Николе*).

уметности датовали су цркву у 13. столеће, ослањајући се на податке у повељи цара Душана.¹³²²

Топоним Брезова, први пут се спомиње у повељи Стефана Уроша II Милутина манастиру Хиландару из 1282 (?) којом овај владар потврђује манастиру Хиландару прилоге свог деде и оца и којом прилаже нове поседе „у Моравицах Брезово са засељима“.¹³²³

Други пут се Брезова помиње у повељи краља Милутина хиландарском пиргу у Хрусији (1303–1304; после 1331),¹³²⁴ Што је касније потврдио и цар Душан 1348. године.¹³²⁵ Ту се Брезова помиње у следећој формулацији: „село Брезова са заселаци и с свим правинама тога“.¹³²⁶

У датим повељама наводи се да је Брезова „у Моравицах“, чиме се овом селу ближе географски одређује. Ово је важно због убицације, јер постоји и село Брезова, такође са црквом, у непосредној околини Студенице, које се помиње у хрисовуљи Стефана Немање манастиру Студеници.¹³²⁷ Између осталог и црква Св. Николе у овој Брезови је из друге половине 16. до средине 17. столећа.¹³²⁸

Брезова се помиње још једанпут у повељи Стефана Душана од 2. маја 1355. године, којом се потврђују и дају манастиру Хиландару разна права и повластице. Цар Душан потврђује манастиру Хиландару цркву Св. Петра и Павла и село Брезову са засеоцима.¹³²⁹ Овај податак је погрешно протумачио В. Петковић, сматрајући да је у Брезови црква Св. Петра.¹³³⁰ Ослањајући се на Петковића, ову идентификацију су

---

¹³²² П. Покрышкин, *Православная церковная архитектура XII — XVIII стол, в нынешнем Сербском Королевстве*; С. Петребург 1906, 50, Т LII ; G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 154.

¹³²³ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. I 1186–1321*, Приредили: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, Београд 2011, **82**, 22 (=Зборник средњовековних ћириличких повеља). У период 1282–1289, повењу је датирао: С. Новаковић, *Законски споменици*, 389–90.

¹³²⁴ Повеља није сачувана у оригиналу, већ у четири преписа: *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, **104**, 55.

¹³²⁵ Новаковић, *Законски споменици*, 394, 421.

¹³²⁶ Новаковић, *Законски споменици*, 421.

¹³²⁷ *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, **6** f. 74б.

¹³²⁸ Р. Станић, *Споменици градитељства од XIII до XVII века у околини Студенице*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 258.

¹³²⁹ Текст повеље објавио је: Новаковић, *Законски споменици*, 429 — 432.

¹³³⁰ Петковић, *Преглед*, 49.

прихватили и други аутори.¹³³¹ Међутим, из поменутог извода повеље не само да се не може прихватити да је патрон храма Св. Петар, што је истакао Р. Станић,¹³³² већ се не може тврдити да је у селу уопште постојала црква.

Наиме у турским дефтерима нема уписане цркве. Једини податак у коме се помиње Брезава у турским дефтерима је из 1528/30 године када је уписано дербенцијско село Брезава и у њему Манастир Арханија? у поседу Емина Хајрудина. Поред тога, уписан је Марко, сина попа Петра и још 6 баштина у поседу становника села, од којих једна баштина попа Радича, Могуће је, да су то поседи манастира за који село плаћа дажбине, заједно са манастиром.¹³³³

Р. Станић, овај податак идентификује са црквом у Брезави.¹³³⁴ Међутим, превиђа чињеницу да је уписано име манастира Арханија, што се готово сигурно односи на ариљски манастир. Очигледно је дошло до грешке писара, због сличности имена или грешке у преводу имена села, јер се у каснијим пописима уписује ариљски манастир Св. Архалија у селу Ржана, које је данас део Ариља.

Архитектонски склоп, сачувани живописи и неколико записа указују да је данашња црква дело уметничких схватања прве половине 17. столећа.¹³³⁵ Већ је Ђ. Бошковић датовао живопис у 17. столеће, на основу фреско–натписа,¹³³⁶ такође и други аутори.¹³³⁷ Нешто прецизније је датовање на основу два угребана записа поред композиције *Деизис*, први из 1658, а други из 1658/1659. Записи, како је то већ истакао професор Петковић, представљају *terminus post quem* по настанка фресака, а на основу стилских одлика и неких иконографских специфичности, претпоставља да

---

¹³³¹ С. Радојчић, *О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег старог сликарства*, ЗРВИ 2 (Београд 1953) 165–166.

¹³³² Станић, *Црква Светог Николе*, 97–98.

¹³³³ Аличкић, *Пописи I*, 495–6.

¹³³⁴ Станић, *Црква Светог. Николе*, 97–98.

¹³³⁵ З. Ивковић–М. Ђокић, *Црква Светог. Николе у Брезови*, РБ 3, Краљево 1989, 317; *Брезова, црква Светог Николе*, Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја, Београд 2007, 134 (С. Пејић).

¹³³⁶ Ђ. Бошковић, *Неколико натписа са зидова српских средњовековних цркава*, Споменик СКА 87, други разред, 68 (Београд 1938) 18–19.

¹³³⁷ Детаљно о овоме код: Станић, *Црква Светог Николе*, 98–103.

су фреске у Брезови могле настати у другој или трећој деценији XVII века.¹³³⁸ Приказивање деспота Стефана Лазаревића као светитеља у Брезови, изузетна је појава, са натписом поред њега где је наведен и као господар Поморја, што је и заиста био између 1321. и 1327. године. Ова чињеница навела је Петковића да претпостави да су касније фреске поновиле представе старих фрагментованих фресака из 1421.–1427. Директан утицај моравског сликарства, уочљив је и у тематском (представе медаљона и композиција „Христос поучава у храму“) и стилском погледу.¹³³⁹

Црква је детаљно обновљена 1811. године, о чему сведочи запис на престоној икони *Богородица са Христом*, када је могуће дозидана пространа припрата и отворен још један, северни улаз у цркву.¹³⁴⁰ Плоча за часну трпезу донета је са рушевина старе цркве из села Маскова под Јавором и намештена на камен са рељефом из римског доба.¹³⁴¹ Царске девери израдио је 1805. године сликар Симеон Лазовић.¹³⁴² Све до 1953. црква је имала двосливни кровом, покривен шиндром, кад је постављен цреп. У најновије време извршене су, такође, озбиљније поправке, које су у знатној мери измениле некадашњи изглед.

Црква је једнобродне основе са три травеја неједнаке ширине, полукружном апсидом, куполом над средњим травејом и полуобличастим сводом у пуној ширини брода над бочним травејима. Припадала би скупини цркава насталим по узору на рашке средњовековне храмове. Међутим, у структури њене целине недостају бочни прислоњени лукови у источном и западном травеју, јер је у преношењу рашке традиције дошло до редукције, док осмострани тамбур споља непосредно упућује на овчарско–кабларску и подрињску скупину цркава насталих после обнове Пећке патријаршије, због чега се датује у крај 16. или почетак 17. столећа (Т. 44).¹³⁴³

---

¹³³⁸ С. Петковић, *Сликарство Моравске школе и српски споменици из доба турске власти*, Моравска школа и њено доба, Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 313 (=Петковић, *Сликарство Моравске школе*).

¹³³⁹ Петковић, *Сликарство Моравске школе*, 311–313.

¹³⁴⁰ Станић, *Црква Светог Николе*, 103.

¹³⁴¹ Р. Ускоковић, *Бјела црква*, Гласник Географског друштва 10, Београд 1924, 119.

¹³⁴² П. Васић *Белешке о уметничким споменицима ужичког краја*, УЗ 4 (1975) 316–320.

¹³⁴³ Шупут, *Споменици*, 34–5.

Станић истиче да је као образац за градњу овог храма могла да послужи Бела Црква Каранска, а да је углед цркве у Брезови и портрети деспот Стефана, кнеза Лазара и кнегиње Милице, били од пресудног значаја на градњу цркви у овом крају: Св. Никола У Брекову; Св. арханђела Михајла у селу Прилике (настала у 16–17 веку, а обновљена 1860); Св. Ђорђа у Годовику, (саграђена у 17. веку, а обновљена 1808. године), цркве у Радаљеву и цркве Св. Богородице у Прилепцу (обновљена 1811. године).¹³⁴⁴ Оваквој поставци не одговара чињеница да се црква у Брекову већ помиње у 15. веку и да је са црквом у Брекову могла имати само заједнички узор.

Санациони конзерваторски и рестаураторски радови на архитектури и живопису, обављани су до 1972. године и 1985. године. На северној и јужној фасади уочене су три врсте зидања. Доња зона висине 90–120 цм изведена је од ломљеног камена у малтеру црвенкасте боје и представља најстарије зидање. Остали делови фасада изведени су каменом и сигом, везаног малтером жућкасте боје. На јужном спољњем зиду пронађен је натпис попа Сава из 1751, који је изведен пре поновног малтерисања цркве, односно у време дозиђивања припрате. Уклањањем дрвеног пода констатован је првобитни под од жутог камена пешчара.¹³⁴⁵

Иако обављена за потребе архитектонских и конзерваторско–санационих радова, археолошка ископавања нису указала ни на какве материјалне остатке из средњег века, због чега нема ни једног елемента да се црква датује у време поменутих повеља. Станић ипак претпоставља да најстарија фаза зидања би могла припадати средњевековном храму, докле су били очувани зидове старе грађевине у време обнове у 17. столећу.¹³⁴⁶

Да закључимо ни један податак у повељама не указује на постојање цркве у селу Брежава. Цркве нема ни у дефтерима Смедеревског санџака, због чега нам преостаје да градњу данашње цркве датујемо у време након обнове Пећке патријаршије, како је и закључено на основу архитектонских карактеристика.

---

¹³⁴⁴ Станић, *Црква Светог Николе*, 104–5.

¹³⁴⁵ М. Домазет, *Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице*, РБ 3, Краљево 1989, 306.

¹³⁴⁶ Станић, *Црква Светог Николе*, 103.

Међутим, у непосредној близини храма, на лок. „Црквина“ налазе се остаци некаквих зидова. Ако остаци заиста припадају цркви, ти остаци никако не могу бити млађи од садашње цркве, јер у том случају се не би градила још једна црква у селу, већ могу бити само старији. У том случају би се остаци неког старијег храм налазили на месту „Црквина“, који нису познати из историјских извора, а након страдања те цркве, одабрано је ново место за богомољу, где је данас храм Св. Николе. Потврду овој хипотези могу да дају само археолошка ископавања.

МОНАСТИР КЛИСУРА

На 13. километру јужно од Ариља у селу Добрача, смештен је манастир Клисура. Положај манастира у клисури реке Моравице, кумовао је имену. Манастирски храм је посвећен Св. Арханђелима Михаилу и Гаврилу. Није познато ко је и када подигао манастир, а први помени манастира су у турским дефтерима 16. столећа. У попису смедеревског санџака из 1560. помиње се манастир Свети Архангела, код села Чрешњевица, са приходом одсеком 50 акчи, а 1572. године манастир је давао 308 акчи пореза.¹³⁴⁷ И податак из 1528/30. где је у дербенџијском селу Чрешњевица, други назив Преканац (данас Трешњевица), уписан Микан, син попа Тодора, може се довести у везу са манастиром Клисура, јер колико је познато село Трешњевица није имало цркву.¹³⁴⁸ Остаје недоумица је ли око првобитне цркве, касније формирало манастирско насеље или се наведени поп бринуо о цркви пострадао манастира.

Током Аустријско–турског рата, крајем XVII века, манастирска црква је највероватније 1688. запаљена, а затим је 1690. године манастир запустео. Манастирску црква је обновио 1798. године јеромонах Јоаким о чему сведочи Јоаким Вујић.¹³⁴⁹ Манастир је поново страдао после пада Првог Српског устанка, јер су се у непосредној близини налазили устанички шанчеви. Поново је био обновљен за време владе кнеза Милоша, а затим и годину дана након велике поплаве 1858. године. Ново

¹³⁴⁷ Аличичић, *Пописи* III, 119, 323.

¹³⁴⁸ Аличичић, *Пописи* I, 498.

¹³⁴⁹ Вујић, *Путешествије* II, 1.

разарање манастир је доживео током Првог светског рата од стране Аустроугарских снага 1915. и 1916. године, и 1943. године.¹³⁵⁰ Заштитни радови унутар манастира били су завршени 1975. и 1976. године, међутим већ 1977. године погађа га незапамћена поплава, када је Вучјачки поток однео стари конак и рибњак.¹³⁵¹ археолошка истраживања никада нису рађена.

Манастирска црква има основу слободног крста, на чије се кракове са истока надовезује проскомидија и ђаконикон. На истоку је полукружна олтарска апсида, а нартекс и дрвени егзонартекс у облику трема на западу. Над наосом се уздиже осмострана купола. Западни травеј има снажне и истурене пиластре, низак је и приметно одвојен од поткуполног простора. Архитектонским склопом и пластичном декорацијом манастирски храм припада рашком градитељству (Т. 45). Узор за њено подизање је црква светог Ахилија, а слична је манастирским црквама у Придворици, Морачи и Светој Тројици на Овчару.¹³⁵²

Фреске које се данас налазе у њеној унутрашњости дело су академског сликара Јарослава Кратине настале 1952. године. Иконостас у цркви дело је Димитрија Посниковића из 1867. године.¹³⁵³

Црквене грађевине према пописима

Несумњиво је да је под турском влашћу Српска православна црква, била је главни носилац очувања вере, писмености, културе и уметности, али и народне традиције и осећања етничке припадности.

Поред и данас сачуваних манастира и цркава, захваљујући дефтериматурским катастарским пописима, у могућности смо да кроз пописе констатујемо постојање цркава и манастира. Међутим, подаци у турским пописима, веома су неуједначени, настали искључиво из фискалних разлога, пописи не морају дати

¹³⁵⁰ С. Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд 1995, 202–203.

¹³⁵¹ С. Ђорђевић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године*, РБ 2, Краљево 1980, 294.

¹³⁵² *Енциклопедија православља, књ. 2 И–О*, Београд 2002, 988 (К. Ј. Пејовић)

¹³⁵³ У њега је уградио 31 икону насликану у Одеси и 11 које је он сам насликао: С. Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд 1995, 204.

преглед свих у том моменту постојећих манастира, док се цркве само изузетно уписују. Понекад се манастири бележе под различитим именом или у различитим селима. Што се тиче парохијске цркве, оне нису имале имања и нису опорезиване, те као такве нису бележене у дефтере. Како нису директно уписиване, у извесном броју у пописима од 1476. до 1572. забележена су понекад имена свештеника и имена њихових сродника синова и жена, њихови поседи и баштине; или пореска давања „шира од попа“. Овакви подаци не садрже експлицитне податке о црквама, али посредно сведоче о постојању црквених храмова у време пописа (карта 8). Овај модел је већ користила Б. Кнежевић, за област Студенице.¹³⁵⁴

Како се ни имена попова не бележе доследно, број констатованих сеоских цркава морао је бити већи од оног броја до кога смо дошли пратећи поменуте податке. За оне које нису поменуте, остају археолошка рекогносцирања као могућност њихове идентификације.

Нажалост, индиректни подаци о црквама, не дају нам информацију коме је црква посвећена. Такође остајемо ускраћени за величину, изглед или пак материјал од кога је изграђена. Такође немамо никаквих података о ктиторима.

Подаци који указују на постојање цркава и манастира 1476. забележени су у следећим селима.

У селу Годљево (Годљево) уписан је поп Јован.¹³⁵⁵ Данас нису познати никакви трагови који указују на остатке некакве цркве у овом селу.

У селу Руда Буква, уписан је син попа. Ни овде нису познати остаци никакве цркве.¹³⁵⁶ У селу Горња Буква 1572. године, уписана је баштина попа Војина.¹³⁵⁷ Мислимо да се ради о Руди Букви, мада би могли бити и Букови код Косјерића или Бреково.

---

¹³⁵⁴ Б. Кнежевић, *Белешке о селима у околини Студенице и о свештенству у нахији Брвеник по попису уз 1548. године*, ДКС 20 (1996) 126–129.

¹³⁵⁵ Аличичић, *Пописи* I, 28.

¹³⁵⁶ Аличичић, *Пописи* I, 32.

¹³⁵⁷ Аличичић, *Пописи* III, 177.

У село Кладаруп, уписан је Станче братић попа.¹³⁵⁸ Село данас не постоји под овим називом, а налазило се свакако у току истоимене реке. Претпоставља се да је реч о данашњем селу Брајковићи.

У селу Скрапеж, забележен је поп Радивој. У попису из 1528/30, сада у Горњем Скрапижу, уписан је поп Новак, син Ковача.¹³⁵⁹ Данас нема насеља сачуваног под овим именом, али је реч о Косјерићу и још два села која су у долини Скрапежа — Галовићи и Тутићи. Горњи Скрапеж би били вероватно Галовићи.

У селу Доња Добриња, данас истоимено село северно од Пожеге уписан је поп Ђурица, а 1528/30. забележени су Вук, син попа и Вучач, син попа Ђурице.¹³⁶⁰ У селу постоји топоним „Црквине“. Локалитет се налази са десне стране пута који води ка Средњој Добрињи непосредно уз сеоско гробље.

У селу Каменица—данас истоимено село код Ужица — уписан је поп Крагуј, син Стојака.¹³⁶¹ Данас нису познати никакви остаци цркве. Већ 1516. године у селу Доња Каменица које припада Острвици, уписана је шира од попа.¹³⁶²

У селу Мушићи — истоимено село источно од Косјерића — уписани су поп Ђура и поп Радуш.¹³⁶³ У попису из 1560. у селу Горњи Мушићи, уписана је баштина Вукмана, сина попа.¹³⁶⁴ Данас нису познати никакви трагови цркве у овом селу.

У селу Дреновцу, данас Дреновци у општини Косјерић уписан је Херак, син попа. У селу Горњи Дреновац у попису из 1528/30, био је поп Петри, син Радоја,¹³⁶⁵ а 1536. године, уписан је Лале, поп примићур и Петра, поп.¹³⁶⁶ Данас нису познати никакви остаци старих цркава.

У Село Студеница? (Сопотница)?, вероватно Солотница, уписан је Никола, поп и Радиша, син попа.¹³⁶⁷ Данас нису познати никакви остаци старих цркава.

---

¹³⁵⁸ Аличичић, *Пописи* I, 34.

¹³⁵⁹ Аличичић, *Пописи* I, 37, 539.

¹³⁶⁰ Аличичић, *Пописи* I, 49, 602.

¹³⁶¹ Аличичић, *Пописи* I, 50.

¹³⁶² Аличичић, *Пописи* I, 348.

¹³⁶³ Аличичић, *Пописи* I, 57.

¹³⁶⁴ Аличичић, *Пописи* III, 148.

¹³⁶⁵ Аличичић, *Пописи* I, 61, 570.

¹³⁶⁶ Аличичић, *Пописи* II, 362.

¹³⁶⁷ Аличичић, *Пописи* I, 64.

У данас истоименом селу Љубаш, уписан је Радован, син попа,¹³⁶⁸ а 1560. године у селу је уписана баштина попа Манојла, сина Вукмана.¹³⁶⁹ Потези Калуђеровина и Калуђерске ћелије са леве стране реке у Доњем селу зову се по грчком манастиру који је ту био, а има и „Грчко гробље“. У близини је пронађен новац из 1633., док на сеоском Зборишту постоји „Црквина“.¹³⁷⁰

У селу Горња Висибаба стоји назнака да се мезра Мухариште, налази код цркве Висибаба.¹³⁷¹ У попису 1572. у селу Горња Висибаба уписана је баштина попа Вука.¹³⁷² Податак недвосмислено указује на постојање средњовековне цркве. У атару села Висибаба регистроване су две црквине једна код Весовића гробља, а друга близу Јасена код Василијевића кућа, са леве стране пута за Узиће. Обе локације су далеко од мезре Мохориште, које се данас односи на простор обрадивих површина средње пољопривредне школе.¹³⁷³ Међутим, поред поменуте мезре је локалитет Савинац где је Љубомир Павловић забележио црквину и старо гробље.¹³⁷⁴ Локалитет је до скоро био полазиште крстоноша и зборно место сељака, а приликом изградње зграде месне заједнице Висибаба (1975–1977) девастирани су остаци неког старијег објекта.¹³⁷⁵

У село Горобиљи — данас Горобиље код Пожеге — уписан је Степан, син попа.¹³⁷⁶ Данас у селу постоји још увек активна црква брвнара, па би се на истом месту могли налазити и остаци првобитне црквене грађевине.

У селу Латица? –највероватније Латвица код Ариља — уписан је Поп Никола.¹³⁷⁷ У атару села на граници са селом Ступчевићи постоји црквина са видљивим рушевинама некакве грађевине.

---

¹³⁶⁸ Аличић, *Пописи*, 71.

¹³⁶⁹ Аличић, *Пописи* III, 105.

¹³⁷⁰ Мићић, *Златибор*, 458–9.

¹³⁷¹ Аличић, *Пописи* I, 73.

¹³⁷² Аличић, *Пописи* III, 209.

¹³⁷³ М. Мандић, Љ. Мандић и Ј. Ђурић, *Прелиминарни извештај о заштитним археолошким истраживањима на локалитету Савинац, у селу Висибаба, СО пожега, Извршеним од 5. јуна до 14. јула 2001. године*, Пожешки годишњак 2, Пожега 2002, 15 (=Мандић, Мандић и Ђурић, *Прелиминарни извештај*).

¹³⁷⁴ Љ. Павловић, *Ужичка Црна гора*, СЕЗ XXXIV, Насеља и порекло становништва књ. 19, СКА, Београд 1925, 134.

¹³⁷⁵ Мандић, Мандић и Ђурић, *Прелиминарни извештај*, 14. На самом простору изградње цркве на Савинцу нису пронађени никакви археолошки трагови.

¹³⁷⁶ Аличић, *Пописи* I, 74.

У селу Коритник?– данас заселак Коритник у селу Радобуђа код Ариља — уписан је поп Радин.¹³⁷⁸ У унутрашњости села Драгачица уписан је 1572. године манастир Коритник и Степан, калуђер, са приходом 119 акчи.¹³⁷⁹ Данас нису познати никакви остаци старих цркава. С обзиром на растојање ова два села није реч о истом локалитету.

У селу Сколабићи, данас неубицираном, уписан је Димитрије, син попа.¹³⁸⁰

У селу Дрежник (Дрежник код Ужица) уписан је поп Радоња и с њим Јован, његов син.¹³⁸¹ У селу постоји нова црква, па би се евентуално стари храм могао налазити испод савременог.

У делу села Мишник — данас Мешник код Чајетине — уписан је поп Радосав и с њим Радоња, његов брат.¹³⁸² Данас нису познати никакви остаци старих цркава.

У селу Ченково? — вероватно Чичково код Ариља — уписан је поп Степко и с њим Прерад, његов син.¹³⁸³ Године 1528/30. у селу Доњем Чичкову уписан је као примићур поп Радован и Иван, син попа.¹³⁸⁴ Данас нису познати никакви остаци цркве.

У селу Израл, други назив Варна — данас Варда код Косјерића — уписан је поп Радован.¹³⁸⁵ Данас нису познати никакви остаци старих цркава.

У селу Горушица? –можда Вича у Драгачеву — убележен је Новак, син попа.¹³⁸⁶

У село Гиге (Кнић) — неубицирано– убележен је поп Петриј.¹³⁸⁷ Године 1528. у селу Книће уписан је поп, син Радоња и поп Вукман,¹³⁸⁸ а 1536. године, уписан је Каран, син попа Радована.¹³⁸⁹

---

¹³⁷⁷ Аличић, *Пописи I*, 75.

¹³⁷⁸ Аличић, *Пописи I*, 80.

¹³⁷⁹ Аличић, *Пописи III*, 441.

¹³⁸⁰ Аличић, *Пописи I*, 80.

¹³⁸¹ Аличић, *Пописи I*, 86.

¹³⁸² Аличић, *Пописи I*, 89.

¹³⁸³ Аличић, *Пописи I*, 91.

¹³⁸⁴ Аличић, *Пописи I*, 549.

¹³⁸⁵ Аличић, *Пописи I*, 101.

¹³⁸⁶ Аличић, *Пописи I*, 105.

¹³⁸⁷ Аличић, *Пописи I*, 106.

¹³⁸⁸ Аличић, *Пописи II*, 89–91.

У селу Лелићи 1476. године забележен је поп Радашин а 1528/30. уписана је баштина Радована, у поседу попа Степана. Подаци се односе на Белу Цркву Каранску, која је у атару овог села.¹³⁹⁰

У још неубицираном селу Вуковине, убележен је примићур Радован, син попа.¹³⁹¹

У селу Вратин, данас заселак Вратине у Трнави, северно од Ужица, убележен је Радован, син попа.¹³⁹² Данас нису познати никакви остаци старих цркава.

У селу Жигале, данас истоименом село код Чајетине, уписан је поп Влађ.¹³⁹³ Данас нису познати никакви остаци старих цркава.

У сели Нихан? — непознато, уписан је Радосав, син попа.¹³⁹⁴

У селу Гуча, уписан је поп Војин и с њим Ђурађ, његов отац.¹³⁹⁵ Године 1536. у селу Средња Гуча, уписана је баштина Лазара, сина попа Паве.¹³⁹⁶ Некада је постојала варош и село Гуча. Варошица је са леве стране Бјелице у Равном пољу, одмах више ушћа потока Дупљаја у Бјелицу. Село Гуча је са обе стране Бјелице и са обе стране њене притоке Драгачице.¹³⁹⁷ Гуча има Селиште, две Црквине и два стара гробља. Селиште је на јужном крају Гуче, почиње са леве стране Бјелице до изнад сеоског гробља. На гробљу близу селишта познају се трагови од неке црквине, над којом је сада капела. Некада је ту био манастир или црква, јер се видела часна трпеза и познавао под од камених плоча, док није засут изградњом капеле. Око капеле је и сад уздигнуто земљиште, због остатака манастирског зида. Око цркве је садашње сеоско гробље, а у близини његовој је старо гробље од двадесетак очуваних

---

¹³⁸⁹ Аличић, *Пописи* III, 453.

¹³⁹⁰ Аличић, *Пописи* I, 121, 512.

¹³⁹¹ Аличић, *Пописи* I, 125–6.

¹³⁹² Аличић, *Пописи* I, 134.

¹³⁹³ Аличић, *Пописи* I, 136.

¹³⁹⁴ Аличић, *Пописи* I, 150.

¹³⁹⁵ Аличић, *Пописи* I, 151.

¹³⁹⁶ Аличић, *Пописи* III, 517.

¹³⁹⁷ Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, Насеља српских земаља I, Београд 1902, 158–159 (=Ердељановић, *Доње Драгачево*).

плоча.¹³⁹⁸ Друга је црквина с десне стране Драгачице на мосту, коју је посетио Ј. Вујић и преписао један натпис о градњи цркве од 1794. до 1797. године.¹³⁹⁹

У сели Скровник, данас неубицираном, уписан је поп Јован.¹⁴⁰⁰

У селу Рогача, источно од Гуче уписан је поп Никола.¹⁴⁰¹ Године 1528. у селу Рогача са Златама, уписан је примићур Вучета, син попа Милана.¹⁴⁰² Рогача има два Грчка гробља, Црквину и турско коначиште. Место црквина је у једној шумици са десне стране Рогачке Ријеке. Јован Ердељановић је забележио да на месту Црквина стоји часна трпеза од пешчара, остатак некадашње цркве, а да се и темељ црквени познаје и наилази се на камен кад се закопа.¹⁴⁰³ Црквина (Рогачки манастир) представља велики потес од њега; југоисточно од брда Голија. Данас се на локалитету може видети само камени стубић, на коме се са једне стране налази једноставно уоквирено правоугаоно поље. Приликом ранијих рекогносцирања забележено је да је часна трпеза пренета на ово место да би била сачувана. На месту где се налазила часна трпеза нису се могли уочити остаци цркве. Међутим, недалеко од савременог гробља могли су се видети темељи цркве (дим. 15 x 9 м) који су повађени 1970. године и данас више нема никаквих површинских трагова. По предању црква је била од дрвета.¹⁴⁰⁴

У селу Излад? — непознато, уписан је Радохна, син попа.¹⁴⁰⁵

У Турици је 1476. године уписан поп Петриј.¹⁴⁰⁶

У селу Лисовићи? — непознато, забележен је поп Степан.¹⁴⁰⁷

У селу Пониковица, североисточно од Ужица пописани су поп Брајан и Радосав, син калиора, односно калуђера.¹⁴⁰⁸ Године 1536. уписана је баштина Радича,

---

¹³⁹⁸ Ердељановић, *Доње Драгачево*, 161–162.

¹³⁹⁹ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији I*, Београд 1902, 209–210 (=Вујић, *Путешествије*).

¹⁴⁰⁰ Аличич, *Пописи III*, 456.

¹⁴⁰¹ Аличич, *Пописи I*, 152.

¹⁴⁰² Аличич, *Пописи II*, 152.

¹⁴⁰³ Ердељановић, *Доње Драгачево*, 187.

¹⁴⁰⁴ Д. Ранковић — М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, ЗРNM 4, Чачак 1973, 165–166.

¹⁴⁰⁵ Аличич, *Пописи I*, 152–3.

¹⁴⁰⁶ Аличич, *Пописи I*, 158.

¹⁴⁰⁷ Аличич, *Пописи*, 190.

¹⁴⁰⁸ Аличич, *Пописи I*, 235.

у поседу Шахина, сина попа.¹⁴⁰⁹ Данас нису познати никакви остаци старих цркава. И док помен попа указује на постојање цркве, помен сина калуђера указује на постојање манастира у близини. Због близине Ужица и података који указују на овај град, претпостављамо постојање манастира у том граду.

У Ужицу, уписана су три сина „калијора“–калуђера: Радосав, Радоња и Радохна. У оквиру цемата хришћана Ужица, 1516. године уписани су кнез Вук, син „калујера“ и удовица Јанка, жена попа Вукаса. Године 1528/30. у цемату хришћана Ужица, уписани су Тотор, син попа Раденка и баштина попа Вукача, у поседу Давуда, сина Ибрахима.¹⁴¹⁰

Помињане синова калуђера, уз јасно разликовање значења поп и свештеник од калуђера у овом попису, указивало би на постојање манастира у оквиру данашњег Ужица, иако нису познати никакви остаци.

У селу Дракчићи, данас претпостављамо део Ужица, 1516. године уписан је манастир Свети Никола који се обрађује извана и даје порез 250 акчи.¹⁴¹¹ У следећим пописима из 1523.¹⁴¹² и 1528/30. године уписано је исто.¹⁴¹³ Манастир, је дакле већ запустео, када је први пут уписан. Данас нису познати никакви остаци старих цркава на простору Ужица. Дакле, сви податке о калуђерима у Пониковицама и Ужицу, треба везати за манастир Дракчић.

Пописом из 1516. године забележени су подаци који указују на још две цркве:

У селу Пожега, уписани су Радоња, син попа Радоја; Ђура, син попа Радича и Радосав, син попа Ђуре.¹⁴¹⁴ Међутим у поменутом дубровачком документу из 1480.–1482. године, приложена је и изјава попа и других добрих људи „од Пожеге за Радоњу и Стјепана“.¹⁴¹⁵ Помен попа у документу сведочи о постојању цркве у Пожеги, већ тада.

---

¹⁴⁰⁹ Аличичић, *Пописи II*, 427.

¹⁴¹⁰ Аличичић, *Пописи I*, 258–9; 341–344; 484.

¹⁴¹¹ Аличичић, *Пописи I*, 356.

¹⁴¹² Аличичић, *Пописи I*, 27.

¹⁴¹³ Аличичић, *Пописи I*, 488.

¹⁴¹⁴ Аличичић, *Пописи I*, 345–346.

¹⁴¹⁵ М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 69.

У селу Драгачеву, забележена је дажбина шира од попа.¹⁴¹⁶ Драгачево још увек није убицирано.

Пописом из 1528/30. обухваћен је по први пут већи број цркава и манастира. У селу Лопаш, био је поп Петко, син Радича.¹⁴¹⁷ Године 1536., уписан је Радосав, син попа,¹⁴¹⁸ а 1560. године, забележена је баштина попа Ђуре, сина Петра.¹⁴¹⁹ Позната је црква у Прилипцу, са узиданих неколико споменика из римске епохе, која се практично налази у Лопашу. Како у пописима нема села Прилипца, јер је име млађег порекла, помишљамо да је реч о прилипачкој цркви. Може бити и да је недалеко од локалитета „Градина“–Лопаш, у засеоку Росићи на имању Драгољуба Булића где се налазе остаци цркве, за коју се верује да је била посвећена Св. Николи.

У селу Храсно–данас село Расна — уписани су Вук, син попа Степана Радосав, син попа Вука и баштина попа Маше, у поседу Мустафе, сина Хаџија.¹⁴²⁰ У попису из 1536. уписан је поп Вук.¹⁴²¹

У село Сућеница– непознато, можда Сушица код Чајетине — уписани су: поп Оливер, који је уједно био и примићур; поп Радоња; баштина Видаца, у поседу попа Оливера и баштина Никоја, сина попа, у поседу Милојина, сина попа Оливера.¹⁴²² У попису 1536. године, уписан је Оливер, поп и Милош, син Оливера, поп.¹⁴²³

У сели Стрмац, истоименом селу у Кремнама, уписани су поп Влах са двојцом синова и баштина Братула, у поседу попа Милке.¹⁴²⁴ Пописом 1560. године у селу Радушча — данас Г. и Д. Радуш, засеок Кремана — забележена је баштина Вука у поседу попа Милке из села Стрмац.¹⁴²⁵ Очигледно је парохија попа Милке обухватала ширу област Кремана.

---

¹⁴¹⁶ Аличих, *Пописи* I, 348.

¹⁴¹⁷ Аличих, *Пописи* I, 499.

¹⁴¹⁸ Аличих, *Пописи* II, 385.

¹⁴¹⁹ Аличих, *Пописи* III, 10.

¹⁴²⁰ Аличих, *Пописи* I, 506.

¹⁴²¹ Аличих, *Пописи* II, 441.

¹⁴²² Аличих, *Пописи* I, 528.

¹⁴²³ Аличих, *Пописи* II, 388.

¹⁴²⁴ Аличих, *Пописи* I, 535.

¹⁴²⁵ Аличих, *Пописи* III, 88.

У селу Доње Кулишево– непознато, уколико се не ради о данашњем засеоку Колишевица у селу Равни код Ужица — уписан је Драгосав, син попа Марка.¹⁴²⁶

У селу Вирова–Вирово североисточно од Ариља — забележен је поп Петр, син Радована и две баштине Лужмана и Вукача у поседу истог попа.¹⁴²⁷

У неубицираном селу Пећ, забележен је Божићко, син попа Страхине.¹⁴²⁸

У селу Лакочина, уписано је неколико синова попа Радича, док поред имена Радич, нема назнаке да је поп.¹⁴²⁹ У попису из 1536., у селу Длакочина, други назив Лакочина, уписан је Вук, син Радича, калуђер.¹⁴³⁰ Длакочина се може читати и као Злакочина, што указује на Злакусу, која под тим именом није ни једном уписана. На простору Злакусе није познат никакав манастир.

У селу Жежов Поток — Жежевица код Пожеге — убележени су поп Радосав и поп Јован.¹⁴³¹

У селу Катушица– Катушница на Златибору — уписана је баштина Марка, попа, у поседу другог Марка, попа,¹⁴³² а, 1536. године, у селу је уписана баштина Марка, у поседу Димитра, сина Марка, попа.¹⁴³³

У селу Годечево, други назив Боросалићи — Годечево западно од Косјерића – уписана су два сина попа Радована.¹⁴³⁴

У поименичном попису влаха Смедеревског санцака из 1528. године појављују се подаци за нове цркве.

У селу Рашановци, вероватно Радановци, код Косјерића, уписан је поп Вучихна.¹⁴³⁵

У селу Лисјо, данашња Лиса, уписан је Јован, син попа Милке,¹⁴³⁶ а 1572. у селу Лиса, уписана је баштина попа Раде.¹⁴³⁷

---

¹⁴²⁶ Аличих, *Пописи* I, 569.

¹⁴²⁷ Аличих, *Пописи* I, 579.

¹⁴²⁸ Аличих, *Пописи* I, 584.

¹⁴²⁹ Аличих, *Пописи* I, 585.

¹⁴³⁰ Аличих, *Пописи* II, 404–5.

¹⁴³¹ Аличих, *Пописи* I, 586.

¹⁴³² Аличих, *Пописи* I, 613.

¹⁴³³ Аличих, *Пописи* II, 461.

¹⁴³⁴ Аличих, *Пописи* I, 616.

¹⁴³⁵ Аличих, *Пописи* II, 80–1.

¹⁴³⁶ Аличих, *Пописи* II, 113.

У селу Средња Котражица, данашња Котража, забележен је Брајин, син попа Петка.¹⁴³⁸ У селу има једно старо гробље, за које се мисли да је маџарско гробље, а у џемату Чакаревића има темељ од цркве, која је око 1870. године порушена и од њезина материјала саграђена данашња котрашка црква.¹⁴³⁹ Стару котрашку цркву видео је Ј. Вујић и записао да је црква била обновљена 1822. године.¹⁴⁴⁰

У селу Ђерађ — истоименом селу у општини Лучани— забележена је баштина попа Вукашина.¹⁴⁴¹

У селу Тихањ, данашње Тијање, уписан је поп Радован, син Радича и с њим поп Никола, његов син.¹⁴⁴²

У Братовцу (Доњи Дубац ?) уписан је Милош, син попа Дубравца.¹⁴⁴³

У селу Марковица — данас истоименом селу у општини Лучани — уписан је манастир Корање, који даје одсеком 30 акчи.¹⁴⁴⁴ У попису из 1536., уписан је Радован, син Радивоја, који је постао свештеник.¹⁴⁴⁵

У попису 1536. године имамо податке за цркве у следећим селима:

У селу Дубљешевине — непознато — уписан је Драгиљ, син попа и баштина Петрија, у поседу попа Ђуре.¹⁴⁴⁶

У Доњем Сврачкову — данашњем Сврачкову — уписана је шира од попа Петра.¹⁴⁴⁷

У селу Скровник, забележен је поп Јован.¹⁴⁴⁸

У селу Одскал, други назив Оскил — непознато — забележена је баштина попа Вујича, сина Радоље.¹⁴⁴⁹

---

¹⁴³⁷ Аличић, *Пописи* III, 217.

¹⁴³⁸ Аличић, *Пописи* II, 120.

¹⁴³⁹ К. Јовановић, *Горње Драгачево*, Насеља српскох земаља V, Београд 1908, 391.

¹⁴⁴⁰ Вујић, *Путешествије I*, 209.

¹⁴⁴¹ Аличић, *Пописи* II, 124.

¹⁴⁴² Аличић, *Пописи* II, 124.

¹⁴⁴³ Аличић, *Пописи* II, 186.

¹⁴⁴⁴ Аличић, *Пописи* II, 128.

¹⁴⁴⁵ Аличић, *Пописи* III, 460.

¹⁴⁴⁶ Аличић, *Пописи* II, 383–4.

¹⁴⁴⁷ Аличић, *Пописи* II, 407.

¹⁴⁴⁸ Аличић, *Пописи* III, 456.

¹⁴⁴⁹ Аличић, *Пописи* III, 457.

У селу Марковица уписан је Радован, син Радивоја који је постао свештеник.¹⁴⁵⁰

У селу Мишљево (Машљево) — непознато у оба случаја — забележена је баштина Јаковија, сина попа.¹⁴⁵¹

У селу Владимирине — непознато, био је поп Јован, син Раденка.¹⁴⁵²

У селу Требоч Поток — непознато — био је Радосав син попа, који је и сам постао поп.¹⁴⁵³

Пописом из 1559/60 у селу Висока — данас истоимено село — уписана је баштина попа Петра, а 1572, уписана је баштина попа Стојана.¹⁴⁵⁴ У засеоку Алексићи, на локалитету Црквине, делимично је истражена црква у народу позната „Црква под бором“ или „Под борјем“ која слави св. Илију. Реч је о једнобродној грађевини дим. 5 x 8,6 м, очуваном висином зидова до 0,50 м и полигоналном апсидом без рамена. Око цркве регистрована је некропола, одакле потиче налаз угарског новца Ладислава II из 1526. године (Т. 6/8–9).¹⁴⁵⁵ Решење апсиде указује на цркву брвнару подигнуту на каменим темељима.

И коначно пописом из 1572. године подаци указују на следеће цркве и манастире:

Године 1572. уписан је манастир Боровница код села Туше, који припада Пожеги, са давањем од 300 акчи.¹⁴⁵⁶ Село је неубицирано — можда село Потуша, такође неубицирано или Солотуша. Манастир се бавио пољопривредом (пшеница, смеша, сено) и пчеларством.

У селу Билуша, данас Бјелуша, уписана је баштина попа Поселца?¹⁴⁵⁷

Село Калудрица, други назив Грабска, уврштена је на основу имена које указује на манастир.¹⁴⁵⁸

---

¹⁴⁵⁰ Аличих, *Пописи* III, 460.

¹⁴⁵¹ Аличих, *Пописи* III, 465.

¹⁴⁵² Аличих, *Пописи* III, 468.

¹⁴⁵³ Аличих, *Пописи* III, 516.

¹⁴⁵⁴ Аличих, *Пописи* III, 109; 188.

¹⁴⁵⁵ *Археологија ариљског краја*, каталог изложбе, Ужице 2011, 20 (М. Мандић).

¹⁴⁵⁶ Аличих, *Пописи* III, 425.

¹⁴⁵⁷ Аличих, *Пописи* III, 325.

¹⁴⁵⁸ Аличих, *Пописи* III, 122.

У унутрашњости села Драгачице, убележен је манастир Коритник, са калуђером Степаном, који је давао 119 акчи. А на свом добру гајио је пшеницу, зоб и узгајао пчеле.¹⁴⁵⁹

До средине четврте деценије 16. века на територији Смедеревског санџака, укључујући и Нишки кадилук, забележене су 102 цркве и манастира, а готово трећина манастира јавља се у пописима тек почев од двадесетих година 16. века.

Овом списку треба додати и цркву у Мокрој Гори где је према поменутом запису из 1602. године, у време патријарха пећког Јована и митрополита Зворничког Теодосија, а по налогу презвитера Јована, попа у Мокрој Гори преписан „Законик“, са правилима апостола и светих отаца.¹⁴⁶⁰ М. Поповић је на основ ове чињенице претпоставио постојање сакралног средишта, односно манастира, али управо помињање попа пре указује на цркву, а не манастир.¹⁴⁶¹ Такође се у близини села Мршник налазио се манастир Провржани.¹⁴⁶² Вероватно је реч о манастиру Преображење, које је у попису после 1528 уписано у селу Врнчани? сам манастир је у Овчарско–кабларској клисури, те није у Моравицама, али смо село уврстили у попис.

На тлу Моравица до 1572. године забележено је укупно 71 црквени објекат, од чега манастира 5, остало су цркве, а један локалитет — Калудрица, уврштен је у преглед само на основу топонима. Најбројнији објекти су из 1476., чак 34 и готово је извесно сви ови помени односе се на средњовековне објекте. Године 1516. од помена 5 храмова, 3 се помињу по први пут; а 1523. убележен смо један манастир. И у следећем попису из 1528. од 9 регистрованих објеката, чак 6 се бележи по први пут, а пописом из 1528/30. од 23 регистрованих црквених објеката, чак 15 је уписано по први пут. То би значило да је непосредно пре пописа подигнут знатан број нових богомоља, али и да је већина раније регистрованих ван функције, што свакако није тачно. Можда би ова бројка најпре указивала само на значајну грађевинску делатност у овом правцу. Пописом из 1536. године, од 18 богомоља, чак 9 су новорегистроване;

---

¹⁴⁵⁹ Аличичић, *Пописи* III, 441.

¹⁴⁶⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1982, 262, бр. 916.

¹⁴⁶¹ М. Поповић, *Истраживања у Мокрој Гори*, УЗ 27 (1998) 7.

¹⁴⁶² Аличичић, *Пописи* II, 229.

1560. од 8, нова су 2 и 1572. године од пописаних 8 црквених објеката 3 су регистровани по први пут.

Оваква статистика упућује на врло несигурна времена и период сталних рушења храмова и њихових подизања. Али пре ће бити да се доследно не пописују попови, па онда недоследни помени указују на овакво стање. Можда би се по бројкама могло рећи да је негде пред 1528/30. дошло до значајнијег подизања храмова и негде пред 1536. годину што би се могло довести у везу са буном епископа Павла и почетком снажења српске цркве, у периоду пред обнову Пећке патријаршије 1557. године. Исто тако, сигурно је после обнове Пећке патријаршије дошло до значајнијег пораста парохијских цркава, али се из дате табеле ни то не може уочити. Табела најпре показује само, ретко и случајно пописивање парохијског свештенства.

Важно је питање колики је број манастира запустели у првим деценијама османске власти у Смедеревском санцаку. Свети Ахилије се први пут помиње 1528/30. године. И у вези са Белом Црквом Каранском, само је једном поменут поп у Лелићу 1528/30. Видимо да је манастир св. Никола у Дракчићу, пуст већ са првим поменом 1523. и никада није обновљен.

Видели смо да се попови доследно не пописују, због чега је свака анализа која се тиче броја духовних лица на одређен број кућа и број становника неутемељена и нетачна.¹⁴⁶³

Поред података у дефтерима топографију сакралних објеката може се допунити бројним топонимима који указује на постојање цркава. То су најчешће топоними црквина и црквиште или манастир и манастириште.¹⁴⁶⁴ Употребом суфикса *–ина*, означава се нешто пропало, срушено или ишчезло (градина, кулина...)¹⁴⁶⁵. Наставком *–иште* означавала су се напуштена насеља (градиште, селиште,

---

¹⁴⁶³ Самим тим и доста сумарна слика коју је овом врстом анализе извео Б. Храбак нетачна: Б. Храбак, *Бројност свештенства и манастира и организованост цркве у Србији од 1470. до 1570. године*, у: Богородица градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 125–153.

¹⁴⁶⁴ Детаљније о оваквим топонимима: С. Мишић, *Црквине и црквишта–неми сведоци прошлости (прилог методологији историјских истраживања)*, Црквене студије 4, Ниш 2007, 297–302.

¹⁴⁶⁵ А. Лома, *Српскохрватска географска имена на –ина, мн.–ине: преглед типова и проблеми класификације*, Оноματοлошки прилози 13, Београд 1997, 1–26.

трговиште...).¹⁴⁶⁶ Овакви топоними захтевају рекогносцирање терена, да би се заиста констатовало постојање или не сакралних објеката. Док за прецизно хронолошко припадање најчешће захтевају археолошка истраживања.

Попис цркава и манастира:¹⁴⁶⁷

	село	убикација	1476.	1516.	1523.	1528.	1528/30.	1536.	1560.	1572.
1	Годљево	Годљево	*							
2	Руда Буква	Руда Буква	*							*
3	Кладаруп	Стојићи ?	*							
4	Скрапеж	Косјерић	*				*			
5	Д. Добриња	Д. Добриња	*				*			
6	Каменица	Каменица	*	*						
7	Мушићи	Мушићи	*						*	
8	Дреновце	Дреновци	*				*	*		
9	Студеница (Сопотница)	Солотник ?	*							
10	Љубаш	Љубиш	*						*	
11	Висибаба	Висибаба	*							
12	Горобиљи	Горобиље	*							
13	Латица	Латвица?	*							
14	Коритник	Коритник(Радобуђа)	*							
15	Сколабићи?		*							
16	Дрежник	Дрежник	*							
17	Мишник	Мешник	*							
18	Ченково	Чичково	*				*			
19	Израл?(Варна)	Варда	*							
20	Горушица		*							
21	Гиге (Кнић)		*			*		*		
22	Лелићи	Лелићи (Каран)	*				*			
23	Вруци	Вруци	*				*			
24	Вуковине		*							
25	Вратин	Вратин (Трнава)	*							
26	Жигале	Жигале (Чајетина)	*							
27	Нихан	Тијање ?	*							
28	Гуча	Гуча	*					*		
29	Рогача	Рогача	*			*				

¹⁴⁶⁶ *Селиште*, ЛССВ, 664 (Р. Михаљчић).

¹⁴⁶⁷ Према: Аличић, *Пописи* I–III.

30	Излад		*						
31	Турица	Турица	*						
32	Лисовићи?		*						
33	Пониковица	Пониковица	*				*		
34	Ужице	Ужице	*	*			*		
35	Пожега	Пожега		*					
36	Драгачево			*					
37	Дракчићи	околина Ужица		*	*		*		
38	Брезава	Ариље					*	*	*
39	Чихорбићи	Честобродица (?)					*		
40	Чрешњевица/Преканац	Трешњевица					*	*	*
41	Лопаш	Лопаш					*	*	*
42	Храсно	Расна					*	*	
43	Г. Бараково	Бреково					*	*	
44	Сућеница						*	*	
45	Стрмац	Стрмац					*		*
46	Доње Кулишево						*		
47	Вирова	Вирово					*		
48	Пећ						*		
49	Лакочина	Злакуса					*	*	
50	Јежов Поток/Јадовац	Јежевице (Пожега)					*		
51	Катушица	слив Катушнице					*	*	
52	Годечево	Годечево					*		
53	Рашановац	Расовац или Радановци				*			
54	Лисјо	Лисје (Бреково) или Лиса				*			*
55	С. Котражица	Котража				*			
56	Ђерађ	Ђерађ (Лучани)				*			
57	Тихањ	Тијање				*			
58	Братовац	Доњи Дубац				*			
59	Дубљешевине						*		
60	Д. Сврачково	Сврачково					*		
61	Скровник						*		
62	Одскал						*		
63	Марковица	Марковица					*		
64	Мишљево						*		
65	Владимирине						*		
66	Требоч Поток						*		
67	Висока	Висока						*	*
68	Калудрица/Грабска	Гривска						*	
69	Билуша	Бјелуша							*
70	Туше								*
71	ман. Коритник Драгачица	Драгачица							*

Исламизација

Исламизација на тлу Моравица је процес, који је зависио од историјских околности, локалних прилика, али и политике везане за интересе османске државе.

У званичним пописима османске администрације, подаци везани за ову проблематику су сасвим поуздани, јер се водило рачуна о верској припадности становништва, које је било уско скопчано са њиховим правним положајем и пореским обавезама. Носиоци домаћинстава и хришћани и муслимани пописују се поименично и наводи се религијска припадност пописаних, а у збиру села увек се издвајају подаци везани за муслимане. Захваљујући томе могуће је поуздано утврдити број муслимана, док је динамику исламизације могуће пратити кроз податке о конвертитима – новим муслиманима, који се готово увек бележе као „син Абдулаха“, односно, Божји роб. Ретко се за неофита даје његово хришћанско име са назнаком да је постао муслиман.¹⁴⁶⁸

Пописи не откривају узроке и начине исламизације, већ само пружају бројке, а кроз сукцесивно посматрање пописи и размере тог процеса на посматраној области. Разлози преласка на ислам у овој почетној фази исламизације су разнородни, али су једним делом везани за личне интересе. Тако су припадници многих великашких породица, тежили да преласком на ислам и у слој аскера задрже или унапреде свој друштвени и социјални положај.¹⁴⁶⁹ На исти начин су и заповедници појединих

---

¹⁴⁶⁸ Тако је 1525. године забележено да је у Вруцима Вук, син Вукоја постао муслиман: Аличић, *Пописи I*, 532.

¹⁴⁶⁹ За извесне случајеве у Босни видети: Ј. Мргић, *Северна Босна 13.–16. век*, 201.

тврђава, предајући градове без борби, настојали да сачувају своје положаје не излажући се ризицима. Међутим, на територији Моравица ови случајеви нису забележени. Они који су остали и постали део османске државе, прихватањем тимара у замену за вршење војне службе, највећим делом су остали хришћани. Међутим, број тимарника–хришћана временом је бивао све мањи. На ислам су прелазили и ратни заробљеници, уздајући се да ће на овај начин издејствовати бољи третман и избављење.¹⁴⁷⁰

Две специфичне институције су у директној вези са насилном исламизацијом: *девширма*, односно данак у крви и *прогон* (тур. *surgun*).¹⁴⁷¹ Из редова султанових „робова–слугу“, су се уздизали сви државни достојанственици и војне старешине. Већ током друге половине 15. века већина робова обезбеђивала се путем *девширме*, при чему су бирана деца из хришћанских породица, која су се истицала физичким изгледом и образовањем.¹⁴⁷² Иако не располажемо директним подацима о прикупљању данка у крви у области Моравица, ова област није била поштеђена. Да је девширме било, потврђује налог Порте 1565. године ужичком кадији да испита гласине да је било злоупотреба приликом одвођења мушког подмлатка.¹⁴⁷³ О пракси насилног проверавања хришћанског становништва сведочи одредба већ помињаног берат панчевачког митрополита Андрије из 1582. године, „нека ђауре не хватају и силом чине муслиманима“.¹⁴⁷⁴

Добровољно или присилно насељавање и расељавање становништва била је уобичајена мера које су Османлије предузимале на својој територији, у циљу спровођења колонизације и учвршћивања освојене територије. Присилним расељавањем, тзв. сургун, осигуравао се прилив становништва у новоосвојене крајеве, обично опустошене ратом, али и пресељавања становништва са

---

¹⁴⁷⁰ Мргић, *Северна Босна*, 201.

¹⁴⁷¹ Бошков, Бојанић, *Султанске повеље*, 173.

¹⁴⁷² Детаљно о овоме: *Нова историја српског народа*, приредио Д. Т. Батаковић, Лозана–Београд 2000, 110–111.

¹⁴⁷³ G. Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva, mühimme defteri*, Beograd 1950, III–700; Храбак, *Ужичани*, 291.

¹⁴⁷⁴ Бошков, Бојанић, *Султанске повеље*, 173–174.

новоосвојених подручја у Анадолију, чиме се мењала демографска слика.¹⁴⁷⁵ Тако је после заузимања Београда 1521. године, угарска посада и становништво напустило тврђаву, док је српско становништво, по султановој наредби протерано у Цариград.¹⁴⁷⁶

У првом попису Смедеревског санџака 1476. године број муслимана и конвертита на простору Моравица је занемарљив и на нивоу статистичке грешке — забележено је само 5 муслимана у Ужицу (4 бенака и један неочењен) и један муслиман у селу Дракчићу, што је укупно 26 или 0,09% укупног броја становника¹⁴⁷⁷

За приближан број становника, најреалније је спојити влашки попис из 1528. године и попис раје из 1528/30. године, када је било укупно 328 муслиманских породице, од чега 56 синова Абдулаха. Од овог броја на Ужице отпада 294 породице и 20 синова Абдулаха. Поред тога чисто муслиманско село је Дракчићи, у непосредној близини Ужица. Мали је број муслимана који се јављају по селима и обично су то издвојени случајеви. У влашком попису 1528. године укупно је убележено 9 муслимана, са 17 табија и 6 синова Абдулаха, односно 16 мухамеданаца. Спајањем ова два пописа број муслиманског становништва износи 5,34% укупног броја популације, али изузмемо ли Ужице и Дракчић, проценат муслимана је врло мали.

Попис из 1536. показује број од 3083 муслимана, пре свега због раста у Ужицу, а укупан проценат муслимана износи 11,99%. Чисто муслиманско село су Дракчићи са 16 породица, од чега 5 нових муслимана. По броју истичу се село Храсно са пет муслиманских домова; Лелићи са 4 и Чихорбићи са 3 муслиманска дома.

Године 1560. било је укупно 3495 муслимана или 23,66%. Пораст процената муслимана је последица пописа у коме нису обухваћена бројна сеоска насеља. Чисто муслиманско село је Дракчић 22 кућа, а доминантна муслиманско село су Лелићи са

---

¹⁴⁷⁵ Ф. Емецен, *Историја једне миграције с почетка XVI стољећа*, ИЧ 42–43 (1995–1996), Београд 1997, 237–238 (=Емецен, *Историја једне миграције*).

¹⁴⁷⁶ Ј. Калић — Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 262. Том приликом прогнано је и покорено становништво из тврђава у Срему: Купиника, Бареша, Земуна и Сланкамена: Емецен, *Историја једне миграције*, 244–245.

¹⁴⁷⁷ Аличић, *Пописи I*, 258, 260.

8 кућа, Храсно са 6, а истакнут број муслиманских кућа има Горобиле — 6, и хришћанских 13; док Потенковица има по 8 муслиманских и хришћанских кућа.

У последњем попису из 1572. године број муслимана износи 3735. Насеље Пожега има готово једнак број становника исламске и православне вероисповести, односно 42 муслиманска и 45 хришћанских домова. Муслиманско село је остао Дракчић са 20 кућа, а истакнут број муслиманских домова има Горобиле — 4; Лисице — 4, Храсно, Трнава и Церова по 3. У односу на укупан број становника, а рачунајући сва муслиманска села и Ужице проценат муслиманског становништва је 15,56 %.

Табела муслиманског становништва:¹⁴⁷⁸

	муслимански домови	неож.	син. Абд.	Ужице	верски службеници	с. Абдулаха Ужице	Неожењени Ужице	укупно	процент
1476.	5	1						26	0,09%
1528–30.	43+17 табија		42	294		20		2080	5,34%
1536.	64	8	36	537	6	210		3083	11,99 %
1560.	89	45	127	574	27	101	33	3495	23,66%
1572.	103	5	14	599	28	45		3735	15,56%

Анализирајући ове резултате, може се закључити да на простору Моравица у посматраном периоду није било насилних масовних прелазака на ислам. Разлог овоме није само благонаклон става у курану, који учи да зимије — једнобожачке народе, не треба насилно проверавати, већ и у практичним разлозима, ради лакшег успостављања и одржања власти и одбране граница. Можда не треба занемарити и заштитнички став бројних конвертита који су дошли до високим позицијама на Порти, а затим благонаклоно наступали према припадницима свој народа.

Централна власт је подстицала досељавање муслиманског становништва у градове, где је муслиманско становништво у градском насељу добијало знатне

¹⁴⁷⁸ Према: Аличић, *Пописи I — III*.

пореске олакшице. Процес развоја османског града може се пратити на примеру Ужица. Ужице је 1476. било село са 63 хришћанске куће и једним удовичким хришћанским домаћинством, и пет муслимана. Са развојем града, Ужице је већ 1516. године доминантно муслиманско насеље са 167 муслиманских домова и једног неожењеног, од чега 65 неофита. Слично је и 1528/30, када Ужице има 194 муслиманске породице, од чега 13 синова Абдулаха. Од овог тренутка, започиње значајан раст Ужица. Шездесетих година 16. века, Ужице је имало десет муслиманских и свега једну хришћанску махалу. Свака махала је имала исламску богомољу. У Ужицу је уписано чак десет имама, десет мујезина, четири хатиба на 574 муслиманска домаћинства, 33 неожењена муслимана и 37 посадника тврђаве Ужице, док је број хришћанских домаћинстава износио свега 32, уз 18 неожењених. Уз попис хришћана убележено је некадашњих 12 хришћанских баштина, које су сада као чифлуци у рукама муслимана. Нових муслимана, уписаних као синови Абдулаха било је 101, односно 15% укупног броја муслиманских домаћинстава. 1572. године у 16 ужичких махала забележено је муслиманских домова 599; од чега синова Абдулаха 45. У јединој хришћанској махали било је 44 домаћинства.¹⁴⁷⁹

У Ужицу се од 1516. године запажа процес преласка хришћанских баштина у руке муслимана, јер су од 20 хришћанских баштина, осам на уживање преузели муслимани. Додуше и ове баштине биле су оптерећене плаћањем харача и испенце. Случај баштине неког Матије, коју је преузео његов брат Махмуд, Е. Миљковић је протумачила као процес раздвајања у оквиру једне породице, односно да је један од браће прихватио ислам, настојећи да себи лично, а можда и читавој породици обезбеди повољније услове живота.¹⁴⁸⁰ тај процес се наставио током наредних година, па је тако 1528/30. у Ужицу од 35 баштина, 26 на уживању муслимана. У попису из 1536., од 26 баштина уписаних у Ужица уживаоци 18 баштина су муслимани, који не плаћају пуни износ испенце од 25 акчи, већ 22 акче колико је износио порез на чифт.¹⁴⁸¹

¹⁴⁷⁹ Аличић, *Пописи* I, 258, 341–345, 480–483; Аличић, *Пописи* III, 43–53, 265–274.

¹⁴⁸⁰ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 299.

¹⁴⁸¹ Аличић, *Пописи* I, 344, 434; Аличић, *Пописи* II, 354.

И на селу су хришћанске баштина прелазиле на коришћење муслимана, обично уписиване као чифлуци, док су села остајала без хришћанског становништва. Године 1528/30. у селу Доњи Дубац 14 некадашњих хришћанских баштине сада обрађују муслимани, такође су баштине Горњег Дубца, све некадашње хришћанске баштине, а било их је три, обрађују муслимани. Без хришћанског становништва, али са чифлуцима 1560. је село Горњи Подац — 1 чифлук; Трнава, Свилајићи и Доњи Качер по 3 чифлука.¹⁴⁸²

И на тлу Моравица потврдила се чињеница да су први муслимански џемати настајали у већим пазарним и трговинским центрима. Највеће муслиманске заједница формирана је у Ужицу, једином градском центру и селим у непосредном окружењу. Уочава се да је исламизација убрзана у насељима који гравитирају према Ужицу, тако је село Дракчићи, другим именом Град постало врло брзо чисто муслиманско село већ од 1528/30. године, иако је 1516. имало тек две муслиманске куће и две куће нових муслимана.

Највеће насеље у Моравицама је 1476. била Пожега са 91 хришћанским домом. Године 1516. Пожега је имала 101 дом, са 13 муслиманских домова, од чега 4 нова муслимана. До 1536. Пожега није уписивана у дефтерима, али је уочљиво опадање насеља на свега 39 хришћанских домова, док муслимани нису уписани. Пожега је 1572. године равноправно насеље са 42 муслиманска дома и џамијом јер је уписан имам и хатиб и 45 хришћанских домова.

Херметичност влашких кнежине, са посебном унутрашњом организацијом, без велики додирних тачака са османском влашћу и притисака са стране, омогућило је да степен асимилације и акултурације са муслиманским становништвом буде веома низак.¹⁴⁸³ Кнезови и примићури су уживали велике пореске олакшице, као представници влашких заједница, али и свесни историјске улоге због чега је степен исламизације међу кнезовима и примићурима готово занемарљив. Они су подржавали црквену организацију својим ктиторским деловањем и бригом о

---

¹⁴⁸² Аличичић, *Пописи* I, 485–6 ; Аличичић, *Пописи* III, 69, 132, 140, 145.

¹⁴⁸³ Самарџић, *Срби и режим турског царства*, 80–81.

манастирским здањима. Сетимо се да је манастир Дробњак, у једном од пописа тако назван, јер га вероватно чувају и о њему брину припадници овог племена.

Међу становништвом које је уживало влашки статус у попису из 1476. године на тлу Моравице није забележен ни један муслиман, док на простору целог Смедеревског санџака од скоро 300 примићура, свега један је муслиман.¹⁴⁸⁴

Међутим, као што смо видели у попису из 1528. године међу влашким становништвом се јавља 15 муслимана, од чега 6 нових, што значи да су неки већ раније прешли на ислам. Ипак, тек се спорадично дешава промена вере код сеоских старешина, кнезова и примићура. Тако је, на пример, 1528/30. кнез села Душковци, уписан као муслиман, а 1536. у селу Шандра, примићур је био нови муслиман, ако и 1560. у селу Дугорози, као примићур убележен је Алија син Абдулаха, док је његов син Илија, како је убележено „касније постао муслиман“.¹⁴⁸⁵

Међутим, временом економски разлози постају све важнији. Један од кључних је укидање ранијих пореских олакшица влаха и њихово претварање у рају. Ислам прихватају они власи који нису желели да изгубе повлашћени статус или да крећу у нове сеобе, у потрази за бољим условима живота. Проверници добијају статус *бенака*, што је подразумевало да муслиманска раја директно плаћали тимарнику 9 акчи по глави, док је испенца коју је плаћало хришћанско становништво износила 25 акчи по глави.¹⁴⁸⁶

Може се закључити да је на тлу Моравица у посматраном периоду исламизација није узела маха, осим у једином градском центру Ужицу и селима у његовој непосредној околини. Прелазак на ислам истовремено је значио и стицање пуног права грађанства у османској држави, стицање материјалних привилегија и других погодности.¹⁴⁸⁷ У градовима је окружење, еснафска организација и друге верске, просветне и културне институције притискала хришћане да прихвате ислам, већ ускраћене за сличне институције, своје цркве и слободно исповедање вере.

---

¹⁴⁸⁴ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 238–9.

¹⁴⁸⁵ Аличич, *Пописи I*, 611; Аличич, *Пописи III*, 142; 518.

¹⁴⁸⁶ Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 295.

¹⁴⁸⁷ Васић, *Становништво Крушевачког санџака*, 58–59.

Верска структура земљорадничког и влашког становништва остаје готово непромењена, окрњена са малим процентом преверника. Упркос интензивирању процеса исламизације од тридесетих година 16. века, након померање граница османске државе на север и укидања влашког статуса у посматраном периоду верска структура се није значајно променила. Затворене сеоске заједнице и у великој мери везане за народну и верску традицију остале су верски хомогеније. Вероватно, основна брана исламизације била је снажна и активна Српска православна црква, чувар вере и традиције, ослоњена на свој народ и влашке старешине, који су ктиторском делатношћу очували места култа и црквену организацију.

ПУТЕВИ И САОБРАЋАЈ

Преко подручја земље Моравице, пролазило је у средњем веку неколико важних путева. Они се, у својој основи ослањају на много старију путну мрежу — античке и старије праисторијске комуникација. С друге стране, са трасама средњовековних путева поклапају се каснији правци турских, и данашњих модерних путева. Због тога се тешко налазе остаци старијих траса на терену, јер се оне приликом обнове или изградње путева готово редовно потпуно уништавају. Познато је да путне правце условљавају природна богатства и економска развијеност појединих региона, затим потреба да се политички, рударски и културни центри повежу са главним путевима, а непосредно је да на саму трасу утиче и рељеф терена.¹⁴⁸⁸ Улагање у путну инфраструктуру зависио је од привредног значаја и трговинске размене.

Копнени путеви на територији средњовековне Србије могу се класификовати према свом значају на главне (магистралне) и споредне. Споредни путеви су повезивали главне путеве, док су локални путеви повезивали сеоска насеља и излазили на главне путне правце. У српским изворима јављају се различити називи, који указују на њихову старост, величину или намену. Изворима разликују две категорије путева: *цесте*, којим се обележавао главни пут и *путеви*, који су били локалног значаја. Поред ових налазимо и назив *друм*, од грчке речи дромос. Када се има обележити главни друм користи се придев „велики „ или „вели“, док је за комуникацију мањег значаја, користи термин „мали пут“. За велике цесте користи се

---

¹⁴⁸⁸ М. Николић, *Путеви*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 164 (=Николић, *Путеви*).

и назив „колник“ и „коловоз“, док је „возник“ био мањи пут којим се стизало до колника. За римске путеве користио се најчешће термин „*стари пут*“. Путеви и цесте добијали су називе по именима места или одредишту којем су водили, отуда „*Дариградски друм*“, „*Босански пут*“, „*Via Drina*“; затим по намени „*трговачки пут*“, „*преки пут*“ ...¹⁴⁸⁹

Писаних извора о начину градње путева нема, али су теренска истраживања показала да су према конфигурацији терена били различите ширине од само 1,5 м до 3 м. Техника израде се разликовала од античког начина градње. Путеви су рађени без субструкције, с тим што је као ивичњак коришћен већи плочасти камен, средина је испуњавана великим камењем пободеним или поређаним, а простор између крупног камења попуњаван је шљунком и земљом. На стеновитим местима пут је усецан у стену. За савлађивање великих нагиба, пут је грађен у облику дужих или краћих платформи које су везиване ниским степеником.¹⁴⁹⁰

Одржавање и обезбеђивање пута било је регулисано законским прописима. О њима сазнајемо из одредби у Законика цара Душана којима су одређена села држала страже због пљачке или разбојништва. Душанов законик је предвиђао да штете нанете путницима, морали су да надокнаде кефалија и властела која је имала обавезу организовања страже и стражарских села.¹⁴⁹¹ Топоними сачувани до данас, указују на оваква места: Стража, Стражиште, Варда, Вардиште, Дербенд и Дервен и сва сведоче о оваквој обавези становништва у средњем веку или турском периоду. Средњовековна утврђења, постављена на истакнутим местима, уским пролазима и клисурама, имала су, поред осталог, и задатак да обезбеђују путеве.

Како се путовало данима, на путевима су постојала места где су се задржавали путници с робом и стварима. Топоними Падалиште или Падеж и Тјентиште указују на места где су се задржавали каравани да преноће. Манастири и подграђа средњовековних градова били су веома често караванске станице. У изворима 15.

¹⁴⁸⁹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 14–17 (=Шкриванић, *Путеви*).

¹⁴⁹⁰ Шкриванић, *Путеви*, 19–21; Николић, *Путеви*, 170.

¹⁴⁹¹ *Законик цара Стефана Душана*, 73–74, чл. 157, 158; 160; *Стража*, ЛССВ, 714–715 (Ж. Вранић–Бијелић)

века помињу се и куће појединих познатих људи које су пружале уточиште путницима.¹⁴⁹²

Главни транспорт копненим путевима обављао се караванима коња и мазги. На брдским коњима товарило се 100–150 кг терета, на мазгу 150–200 килограма, а на магарца до 80 кг. Коње за пренос робе током средњег века гајили су и изнајмљивали власи. Због високе надокнаде за изнајмљивање коња и пренос робе тзв. „поноса“ који је плаћан вођама каравана– крамарима, на дужим растојањима исплативо је било превозити само скупоцену робу.¹⁴⁹³ Крамар је јамчио за коње, товар и поноснике, а клаузулама уговора било је регулисано и плаћање царина и бродарине. Обично су прву плаћали трговци, другу крамари.¹⁴⁹⁴

Током зимских месеци значајно је падао број каравана, а повремено и обустављан. Осим временских прилика, на кретање каравана утицали су и панађури.¹⁴⁹⁵ Од временских прилика зависила је наравно и дужина путовања, али такође и од врсте робе, односно времена који се губио на претовару. До Сребренице се долазило за 7–8 дана,¹⁴⁹⁶ писма су краће путовала, па је оно могло стићи и за 6 дана.¹⁴⁹⁷ Седам дана је захтевао и пут до Рудника, а при неповољним условима готови дупло дуже 12–15 дана.¹⁴⁹⁸ Ови временски показатељи могли би се узети као просечно време путовања до области Моравице, дакле 7–8 дана. Унутар овог простора путовања су трајала 1–2, а до рубних подручја вероватно најдуже 2–3 дана. Ипак према изворима ниједан караван није примао обавезу да робу преноси даље од Дрине, то су чинили подрињски поносници.¹⁴⁹⁹

---

¹⁴⁹² Николић, *Путеви*, 170.

¹⁴⁹³ Р. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku 16. vijeka, Putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1553*, Rad JAZU 71 (1884) 22, 121; М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–330 (=Динић, *Караванска трговина*); Шкриванић, *Путеви*, 25–28; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 121.

¹⁴⁹⁴ Динић, *Караванска трговина*, 319.

¹⁴⁹⁵ Динић, *Караванска трговина*, 329.

¹⁴⁹⁶ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека I; Београд 1959, 273 (=Јиречек, *Трговачки путеви*).

¹⁴⁹⁷ Јиречек, *Трговачки путеви*, 273.

¹⁴⁹⁸ Јиречек, *Трговачки путеви*, 274.

¹⁴⁹⁹ Динић, *Караванска трговина*, 307.

Копнени превоз одвијао у најбољем случају запрежним колима, уколико су путеви били довољно квалитетни и широки, на равнијем терену. Где су постојали услови, користио се речни и поморски саобраћај, који је био далеко јефтинији и исплативији. Саобраћај на тлу Моравица, због природе терене одвијао се претежно копном. На великим путевима у проходним крајевима, саобраћај се могао одвијати и са колима на четири и два точка.¹⁵⁰⁰ Иако нема података о путовању колима кроз цео средњи век, сами називи поједине врсте путева указују на то.

На основу османских законских прописа о трoшарини на појединим пазарима, сазнаје се да се већа количина робе допремала колима, па су тако наплаћиване и тржишне таксе. О њиховој употреби сазнајемо и из самих пореских обавеза, којима су се извесне дажбине мериле и измиривале, као што је дрво и сено. Реч је о обичним сељачким колима са воловском запрегом, на два или четири точка, која су имала носивост до једне тоне.¹⁵⁰¹ Таква дрвена кола –„фрндуље“, чије су точкове чинили мало обрађени пресеци стабала, без иједног гвозденог дела, још и почетком 20. века забележена су у употреби у појединим крајевима.¹⁵⁰²

Опис изгледа једне запреге оставио нам је француски путописац Кикле (1658), који је путовао кочијом на делу пута од Зворника до Раче. Кикле наводи да су кочије, којима су путовали, имало запреге од по три коња. Кочије су имале исте величине и на кратком међусобном растојању. Сама кочија са два пара точкова била је од плетеног пруга, покривена платном, заправо дебелим сукном светле боје, а унутра је могло да се смести од четири до шест особа. Паузе у путовању ради оброка и спавања правиле су се искључиво у хановима и караван–сарајима.¹⁵⁰³

Са друге стране у брдовитим крајевима за превоз тежих терета коришћене су саонице и мањи „влачеги“, нарочито у зимским месецима. Осим, што је на овај начин

---

¹⁵⁰⁰ Шкриванић, *Путеви*, 33–35.

¹⁵⁰¹ Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008, 356 (=Мргић, *Босна*)

¹⁵⁰² М. S. Filipović, *Мајевича s osobitim obzirom na etničku prošlost i etničke osobine majevičkih Srba*, Djela ANUBiH 34, Sarajevo 1969, 63; М. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Djela ANUBiH 16, Sarajevo 1969, 13.

¹⁵⁰³ *Приче француских путописаца са пута по отоманској Босни*, приредио и превео М. Караулац, Нови Сад 1998, 113–115; Мргић, *Босна*, 357.

олакшано сношење терета са планина, саонице имају већи капацитет у односу на кирицијског коња.

Дужности чувања и одржавања путева и мостова, као и бригу о безбедности путника за време османске власти имале су дербенције.¹⁵⁰⁴ На цариградском друму од времена Мехмеда II, била је организована мензилска (поштанска) служба. За потребе мензилхана улачка домаћинства узгајала су улачке, гласничке коње. Поред татара, курира–јахача који су мењали коње у мензилханама, постојали су и пешаци гласници, звани пеици.¹⁵⁰⁵ Међутим, нека слична повремена служба морала је покривати и периферне делове Царства, самим тим и простор Моравица.

Из османског периода потичу ханови и караван–сараји, као вакуфске институција настале с циљем да осигурају безбедност, смештај и исхрану путника, трговаца, кириција и товарних животиња. Њихова мрежа је покривала све прометније путне трасе и важније градове.¹⁵⁰⁶ О томе да ли је оваква услуга била омогућена у средњем веку, као и курирска служба, нема података, али се може претпоставити. Тек поједина села у средњем веку имала су обавезу обезбеђења исхране и смештаја државних званичника.

Дипломатска и курирска путовања, као и повремени војни походи по правили су пратила главне трасе путева. Путовања ради трговине, одвијала су се готово непрекидно, осим у ратним ситуацијама и имају посебан привредни значај. Ипак сачувано је релативно мало податка о трговачким путовањима. То су поглавито једностранни подци из Дубровачког архива, који бележе караване који су кретали из Дубровника или када се деси некаква пљачка, незгода или не измире новчане обавезе и то само за последње векове средњег века.¹⁵⁰⁷

Забележени дербенди у османским дефтерима свакако указују на трасе комуникација на самом почетку турске владавине, али се са правом може сматрати да су ови путеви већ били трасирани и активни и током средњег века. На главне путне

¹⁵⁰⁴ О. Зиројевић, *Цариградски друм*, 96–100; Зиројевић, *Турско војно уређење*, 176–183, Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак*, 253–256

¹⁵⁰⁵ Зиројевић, *Цариградски друм*, 70–73.

¹⁵⁰⁶ Е. Миљковић, *Крстарећи Османским царством*, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. А. Фотић, Београд 2005, 173–200.

¹⁵⁰⁷ Динић, *Караванска трговина*, 316.

правце указују и остаци утврђења. За заштиту путева подигнуте су тврђаве и утврђени градови ради обезбеђивања саобраћаја и спречавања кретања непријатељске војске. И манастири су важан показатељ траса путева у средњем веку. У истом циљу, послужиће и подаци о „скела“, бродовима и газовима преко река, помени мостова. Често извори сазнања о локалним путевима су материјални остаци, калдрме, рушевине, карауле, али и традиција и касније трасе путева.

Нема сачуваних остатака римских путева, али се претпоставља да је кроз Моравице пролазила траса комуникације која је повезивала римске провинције Мезију и Далмацију. Траса је долазила са истока преко данашњег Чачка и планине Јелице до Пожеге, одакле је скретала за Ужице и ишла преко данашњих села Стапара, Врутака, Биоске и Кремне за Босну.¹⁵⁰⁸ Други правац који је ишао преко Ужица јесте од насеља у Коловрату код Пријепоља до римске колоније Домавије, односно до рударске област Сребренице и Зворника.¹⁵⁰⁹

Најважнија саобраћајница која је пресекала Моравицу био је пут који је из Врхбосне, данашњег Сарајева, прелазио преко Дрине код Вишеграда, повезивао српске крајеве источно и североисточно од Дрине и изводио их на друге магистралне путеве на Балкану. Од Вишеграда пут је пролазио кроз Добрун, одавде је један правац ишао према истоку кроз Ужице, Пожегу и даље долином Западне Мораве излазио на магистрални пут Београд — Солун. Други правац је водио према југоистоку преко Прибоја, Златибора и код Сјенице се повезивао са дубровачким путем.¹⁵¹⁰

Релација Добрун — Пожега ишла је преко Вардишта, Мокре Горе, Шаргана, Кремана и Биоске до Ужица, затим даље на исток преко Пожеге, а одатле долином Западне Мораве до Сталаћа, где се уклапа у пут који је од Београда долином Велике Мораве водио на југ.¹⁵¹¹

Топоними и археолошки остаци указују на правац трасе овог пута који је пролазио кроз сам град Ужице. Само име данашњег насеља Вардиште указује на то

---

¹⁵⁰⁸ М. Зотовић, *Најстарија прошлост*, Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 108–112.

¹⁵⁰⁹ Шкриванић, *Путеви*, 113.

¹⁵¹⁰ Николић, *Путеви*, 164–65.

¹⁵¹¹ Николић, *Путеви*, 165.

да су његови становници обезбеђивали сигурност путника на овој комуникацији. Поред Мокре Горе регистровани су остаци на лок. Градина на Мокрој Гори из касноантичке/рановизантијске епохе. Код Мокре Горе је већа некропола са стећцима и остаци калдрме, који су регистровани и у засеоку Витас у Кремнама. Североисточно од села Кремана налазе се локалитети Градина и Црквина где се налазе остаци средњовековне цркве. На локалитетима Римско гробље и Ерића гробље налазе се античке и средњовековне некрополе. Северно од села Биоске налази се локалитет Градинско брдо.¹⁵¹²

Постојање овог пута потврђено је дербенцијским селима, забележеним у османским пописима. Дербенд Шарган су чувала села: Стрмац, Дуги дол (заселак Коњске Реке) и Коњска Рика, а затим и дербенд Црвену Стену коју су чувала: Горња и Доња Биоска и Горњи и Доњи Ахшаник (данас Шаник у Биосци). На исту трасу пута указује и О. Зиројевић.¹⁵¹³ И Перетићева траса пута се поклапа са овом, који је од Ужица ишао преко Биоске, Пехара (данас Пеар), хана Кремна, Дугог дола, хана Шаргана, стана Станишевац да би стигао у Вишеград.¹⁵¹⁴

У селу Врутцима налазио се средњовековни манастир Рујно, а вероватно у његовог близини и трг Рујно који се помиње у дубровачким изворима 15. века. На остатке старог пута наилази се и код Стапара. Одавде, пут је водио преко брда Сињевца, са такође пронађеним траговима калдрме у град Ужице, а одатле према истоку долином Ћетиње преко Шенгоља и шенгољске градине, поред села Рупељева, Расне, Висибабе кроз Пожегу и даље поред Гугља кроз Овчарско–кабларску клисуру према ставама Западне и Јужне Мораве.¹⁵¹⁵

Према подацима које је сакупио Шкриванић, из села Кремана, ишао је пут који је обилазио Шарган са севера; пут је ишао преко села Бијела Вода, Заовине, села Каменице на Брод на Дрини, северно од Вишеграда.¹⁵¹⁶

---

¹⁵¹² Шкриванић, *Путеви*, 128–9; Николић, *Путеви*, 166.

¹⁵¹³ О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 183.

¹⁵¹⁴ Д. Пантелић, *Географски опис Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик СКА LXXXII, Београд 1936, 107–111.

¹⁵¹⁵ Шкриванић, *Путеви*, 129–30; Николић, *Путеви*, 165.

¹⁵¹⁶ Шкриванић, *Путеви*, 129.

Један од најважнијих путева, који је спајао Приморје са унутрашњошћу наше земље и повезивао јадранску обалу са читавим балканским залеђем, био је познат као „дубровачки пут”. Полазна му је тачка био Дубровник, па је преко Требиња, долазио до Фоче (средњовековне Хоче) на Дрини, а затим преко Пљеваља, Пријепоља, Сјенице, Трговишта, Копаоника и Ниша спајао се са трасом такозваног Цариградског друма или од Фоче даље на север до Горажда, Вишеграда и Сребренице одакле је било лако доћи до Дрине и прећи у средње Подриње.¹⁵¹⁷

Путеви из Босне у долини Лима ишли су од Вишеграда преко Добруна и Бијелог Брда према Прибоју и даље ка долини Лима. Долина Лима је стедиште комуникација са запада и југа, одакле су путеви водили према северу и истоку. Ту се завршавала прва етапа путовања за караване који су полазили са обале Јадранског мора и ту су се налазиле претоварне станице и тргови.¹⁵¹⁸

Осим ових неколико магистралних путева у овом делу српске средњовековне државе, постојали су и путеви од значаја за овај крај, који су повезивали главне путеве и важније центре, као и мањи локални путеви између појединих насеља.

Пожега је било друмско насеље на раскрсници путева, једног који је спајао Дрину са Великом Моравом –пут је водио из Ужица преко Пожеге за Чачак и даље ка Крушевцу и другог, који је ишао правцем север–југ, или од Београда преко Пожеге и Ариља и код Сјенице излазио на дубровачки пут.

Од Пожеге на север пут је ишао левом обалом Скрапежа до села Засеља. Ту се на западне огранке Црне Горе, или тачније, на падине Црнокосе прелазило римским мостом, чији су се остаци 1907. године још увек видели, а данас су сасвим нестали са површине земље. Северно од села Каленића пронађени су римски натписи, као и остаци града Злоступа.¹⁵¹⁹

Пратећи положај градина и остатке средњовековних утврђења може да се утврди правац трасе даље према северу. Пут је пролазио поред градине у данашњем селу Поповићу, затим јужно од остатака града Парамуна, према такође граду Таору,

---

¹⁵¹⁷ Николић, *Путеви*, 164.

¹⁵¹⁸ Николић, *Путеви*, 166–8.

¹⁵¹⁹ Николић, *Путеви*, 169.

па преко Маљена према средњовековном тргу Ваљеву.¹⁵²⁰ Истине ради, треба казати да је М. Николић градове Парамун, Злоступ и град на Таору, определила као средњовековне, али у случају прва два реч је о рановизантијским утврђењима, што само сведочи о старини пута.

Код данашњег Косјерића, одвајао се пут који је водио до Дрине. Пут је пролазио јужно од града Парамуна па преко потеса Старе куће и Руде Букве где има остатака старог пута. Пут је пролазио јужно од потеса Варда, затим преко Јакља до Страже, па преко реке Дервенте и негде између Рогачице и Оkletца прелазио је Дрину. Код Рогачице има остатака старог пута и на целом простору између ње и Оkletца има римских остатака. Пут је одавде водио према познатом рударском центру Сребрници.¹⁵²¹

Постојао је пут од Пожеге на југ долином Моравице до епископског средишта у Ариљу и даље ка југу који је јасно коришћен и у средњем веку. Одавде је пут имао два правца; оба су излазили на пут за Приморје. Један од њих ишао је преко Ивањице, а затим је преко планине Јавора долазио до Сјенице, где се прикључивао на Дубровачки друм. Коришћењу тих путева као трговачких говори податак да су кроз Сјеницу пролазили дубровачки трговци за време цара Уроша, и познати податак о претворној станици код места Архилија 1405. године.¹⁵²²

На путу ка Сјеници, најосетљивије место било је у Клисури манастира Моравице, код данашње Трешњевице. Овај дербенд чувало је чак десет села из околине: Видогошта, Пештањ, Котуловача, Вољановица, Брежава, Латвица, Чрешњевица (Преканац), Ржанова, Драгошина, Врница. Већина њих је убицирана и налазила се на траси овог пута. Даље од Ивањице пут је водио преко дербенда Бојник, забележног у попису Босанског санџака 1604. године, затим преко села Куманице где се и данас очувао „римски мост“, из турског времена. Одавде је пут продужавао за Голију.

---

¹⁵²⁰ Николић, *Путеви*, 169.

¹⁵²¹ Николић, *Путеви*, 169.

¹⁵²² М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 78–79.

Други пут је био уз долину Великог Рзава.¹⁵²³ Међутим, нису познате прецизне трасе пута уз велики Рзав. Наиме не зна се место преласка са леве на десну обалу Рзава. Због водоплавних обала у непосредној близини епископског средишта, мост је вероватно био померен узводно до места где се река пробијала кроз стеновити теснац.¹⁵²⁴ Значај пута расте са учесталим походима угарске војске почетком 15. века на Босну, јер су отада путеви кроз земљу, иначе прометнији од моравичких, постали несигурни.¹⁵²⁵ Од тада се путна мрежа у Моравици разгранала, како јужно од епископског средишта, тако и у правцу истока. О томе се просуђује на основу многих насеља која чувају кланце.

Путеви у Моравичкој епархији западно и јужно од епископског манастира, ближе се одређују на основу остатака тврђава и микротопонима Градина, Караула и Стража, као и средњовековних насеља. Размештај утврђења, дербенда и црква указује на трасе путева.

У подручју јужно од Ариља постојала су још два прека пута. Један је ишао од Ариља делом долином Малог Рзава и водио ка Радобуђи, Гривској, Крушчици и излазио код Љубиша и оданде до Светог Николе у Дабру, где се повезивао на пут ка Приморју. У Радобуђи се једно место сматрало утврђењем које је зидала проклета Јерина. Такву трасу наговештавају топоним Караула за узвишење северозападно од Ариља и две Градине на делу уз ток Рзава код Крушчице на Масларевом брду и у селу Чичкову на стени Столици.¹⁵²⁶ Индикативно је и место Стража, код Љубиша где је највероватније село чувало пут у својству дербенција. Судаћи по географским обележјима подручја, изгледа да је тај пут омогућавао врло погодну везу средишњих области државе са Приморјем.¹⁵²⁷

---

¹⁵²³ Драгашевић је већ претпоставио да је антички пут ишао преко Ариља уз Моравицу за Сјеницу: *Археолошко–географска истраживања од Драгашевића*, Гласник СУД 45 (1877) 126.

¹⁵²⁴ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 38.

¹⁵²⁵ С. Ђирковић, *Ариљски крај у светлости дубровачких извора*, Свети Ахилије у Ариљу, историја, уметност, Београд–Ариље 1996, 1–5.

¹⁵²⁶ Градине су забележене у попису знаменитости среског начелника у Ариљу 1853. године: Н. Живковић: *Летопис ариљски 1804–1880*, Ариље 1981, 283, 286 са позивом на документ у архиву Србије у нап. 9.

¹⁵²⁷ Чанак–Медић, *Свети Ахилије*, 39.

Чини се да два дербенда чувала пут који је од Ужица преко поменутих села водио до Љубиша, а онда ка Новој Вароши и даље ка Пријепољу. То су дербенд Честин Дол, који су чувала следећа села: Доњи и Горњи Равни, Доње Кулишево, Чочањ, Сиварево (део Сирогојна) и Сирогојно. Како је он убицирано у близини ушћа реке Приштевице и реке Дервенте у Велики Рзав, вероватно се један крак одвајао ка Ариљу. Други дербенд Приспаница је вероватно река Приштевица, који су чувала следећа села: Коневихи Горњи и Доњи — данашњи Никојевићи, Јагодина, Трнавица; Грабовац, Проходица и Рожанска. И Добра вода у Стублу код Чајетине је вероватно био дербенд на путу Ужице–Пријепоље.

Постојање дербенцијског села Љубиш, Г. Раван и Сирогојно, у правцу Златибора и Чајетине, указује на постојање пута Ужице–Сјеница, преко Нове Вароши. Шкриванић је нашао остатке старе калдрме у селу Велико Забучје, југозападно од Ужица.¹⁵²⁸ Сачувани топоними, али и остаци калдрме на више места, сведоче о траси овог пута. У селу Трнава, код Сирогојна, сачувана је деоница старог пута у дужини од 30 м. Стаза ширине нешто више од 1 м, калдрмисана је ломљеним каменом. Овде је уочена једна занимљива појава до сада нерегистрована на другим трасама пута. На обележеним местима у виду кружно постављених камених облутака налазиле су се оставе са коњским потковицама. Изгледа су оваква места са резервним потковицама, постављане на местима где није било каравансараја и ханова.¹⁵²⁹

Сачувани топоними и сама калдрма, „Градине“, кланци и дербенцијска села указују на трасу која се у знатној мери подударале са трасом једног од три главна колска друма, тј „источног“ пута који се помиње крајем 19. века: „преко врло стрменитог земљишта, на завојици кроз Рожанство, Трnavу, Дренову, Љубиш, Белу Реку, Јасенову и низ Бурађу на Кокин Брод, где прелази Увац и иде за Нову Варош“.¹⁵³⁰

---

¹⁵²⁸ Шкриванић, *Путеви*, 129.

¹⁵²⁹ З. Златић–Ивковић, *Црква Светих апостола Петра и Павла у Сирогојну*, Сирогојно 2004, 17–18. Аутор наводи да су мештани откопали неколико остава и на дубини од око 0,2 м, пронашли похрањене потковице округлог облика.

¹⁵³⁰ Мићић, *Златибор*, 405; Љ. Р. Ђенић, *Мрежа караванских и кирицијских путева преко Златибора*, УЗ 9 (1980) 133–140 (=Ђенић, *Мрежа*).

Други преки пут се одвајао код Гривске и ишао до Иглишта, Брекова, Бјелуше, Катића и даље до Кушића, а оданде се спуштао до Сјенице. Постојали су и попречни путеви који су спајали моравичку долину са долином реке Велики Рзав.¹⁵³¹

Пут који је водио преко данашњег Чачка и Ужица према западу, па се код Вишеграда спајао са Дубровачким друмом, заобилазио је непроходну Овчарско–кабларску клисуру. Трасу старог пута Чачак–Пожега преко Драгачева ближе одређује Јован Ердељановић. Пут је водио преко планине Јелице, па подгорином планине Овчара и Сјекире, а одатле поред села Ртари, Марковица, Негришори и Лучани, затим је прелазио реку Бјелицу, па ишао на село Крстац, прелазио преко Мораве, за Пожегу и даље за Ужице.¹⁵³² Други део трасе одвајао се код Крстаца ишао у Гучу, где се спајао са огранком пута, који се одвајао од првога на Јелици, па је водио на село Граб, Гучу и одатле за Ивањицу и преко Јавора за Сјеницу.¹⁵³³

Остаци два рановизантијских утврђења на Крстацу и још неких градина дуж ове трасе (Лишка ћава), сведоче о античкој старини пута. Пут, такође потврђују дербенди распоређени дуж ове трасе то су: Љубомир, данашњи Дљин, који је чувао дербенд Секире, дербенд Крстац, који су чували и становници Доње и Горње Краварице и дербенд Ришебајиш, неубициран, али свакако ту негде јер га чувају становници Лопаша и Катушице. Такође су село Лисице чувале овај пут.

Други део трасе која је од Чачка ишла за Ивањицу чували су становници Граба и Рогачине поред Граба, затим становници Средње, Доње и Горње Гуче и села Лисе. Пут је излазио на Моравицу код Ивањице. И О. Зиројевић указује на ову трасу: Пут из Чачка, водио је преко дербенцијских села Средње и Нове Гуче, Ртија и Горње Луке и код Ивањице избијао у долину реке Моравице.¹⁵³⁴

Од Ивањице ка Каони водио је пут преко дербенцијских села Горње и Доње Луке, Осонице, Дубца и Брезовице (другим именом Станча) и даље ка долини Ибра, а сигурно се неки крак одвајао ка рударском ревиру Чемерна и вероватно ка

---

¹⁵³¹ Р. Новаковић, *Прилог Историјској Географији*, Краљево и околина, Београд 1966, 193–207; Ђенић, *Мрежа*, 133–140.

¹⁵³² Ердељановић, *Доње Драгачево*, 81 и 192.

¹⁵³³ Шкриванић, *Путеви*, 130.

¹⁵³⁴ Зиројевић, *Турско војно уређење*, 183.

Студеници. Студеница је била спојена и трасом која се одвајала од Ибарског пута, код данашњег Ушћа, долином реке Студенице, где се траса спајала се са путем који је ишао од Брвеника и манастира Градац и даље водила преко планине Боровик за данашњу Ивањицу и Ариље долином реке Моравице.¹⁵³⁵

Једним краком од Пожеге пут је залазио у Овчарско–кабларску Клисуру. Неколико познатих локалитета — дуж шире деонице Западне Мораве од Пожеге ка Овчар Бањи — Бакионица, Гугаљ, и локалитету Тучково¹⁵³⁶ и Градине–Илиње, указивали би на постојање неког античког пута којим је могла бити повезана област од Пожеге до данашњег манастира Благовештење.¹⁵³⁷ Овим локалитетима треба додати и десетак топионица које је видео Илић, дуж потока Асановац у непосредној близини манастира Илиња, а чије наводе, до данас нико није проверио.¹⁵³⁸ Главни пут је заобилазио клисуру, али је некаква стаза сигурно постојала између манастира.

Други је пут онај којим се Илић са сапутницима спустио од манастира св. Тројице, до Овчар бање.¹⁵³⁹ Постојање какве–такве комуникације Овчар Бање и манастира Св. Тројице иде у прилог претпоставци да је постојао мост, односно „мосни камен“, који помињу Вук и Каниц.¹⁵⁴⁰ На овај начин би Овчар Бања имала везу са трасом главног пута коју даје Ј. Ердељановић.

Дубровачки каравани стизали су на Дрину, прелазили реку и улазили на територију Моравице. Дрина се прелазила на три главна прелаза „passi“, које су Дубровчани називали и „pago“ или „pagio“, код Љубовије, на ушћу Дрињаче у Дрину и код Зворника. О овим прелазима се зна на основу неколико сачуваних података из уговора о преносу робе.¹⁵⁴¹

---

¹⁵³⁵ А. Алексић, *Ибар од Рашке до Карановца*, Годишњица НЧ 3 (1879), 32–38; Шкриванић, *Путеви*, 109.

¹⁵³⁶ Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Споменици културе у Овчарско–Кабларској клисури и њеној најближој околини*, Старинар 1 (н.с.), Београд, 1950, 94–96.

¹⁵³⁷ Д. Булић, *Манастир Илиње код Овчар бање, рановизантијско и средњовековно утврђење*, ИЧ 53 (2006), 53 — 91 (=Булић, *Манастир Илиње*).

¹⁵³⁸ Илић, *Моравска клисура*, 208.

¹⁵³⁹ М. Илић, *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом*, Гласник СУД 42, Београд 1975, 203. Детаљније о стази која је пролазила кроз Овчарско–кабларску клисуру види: Булић, *Манастир Илиње*, 53 — 91.

¹⁵⁴⁰ Каниц, *Србија I*, 528.

¹⁵⁴¹ М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, 192 (=Исаиловић, *Ваљево*).

Код данашњег Братунца, североисточно од Сребренице, познат је прелаз још из римског периода, све до данас: Prope Cerça piragio de Bratanç — близу Црнче прелаз Братунац, стоји у уговору од 4. 11. 1381. године.¹⁵⁴²

Al parezo de la Drina — на прелазу Дрине, односи се на Costierevo, in Chostirevo traseundo flumen — у Костијереву прешавши реку, био је прелаз код места Костијерево или Дивање, на ставама босанског Јадра и Дрињаче.¹⁵⁴³

Код Зворника се такође прелазила Дрина. Зворник је контролисао пут долином Дрине, али и био полазна тачка за путеве ка североистоку, односно ка Сремској Митровици, јадарској долини и ка Ваљеву.¹⁵⁴⁴

Осим ових најчешћих прелаза забележена су још два, са којих се такође могло стићи до северозападне Србије. Ad locum dictum Dusçe ad parezium Drine — на месту које се зове Душће на прелазу Дрине прелазио је пут код Вишеграда, забележено је 1406. године. Понекад су се каравани заустављали и у мањим местима код којих су били погодни прелазни, какав је случај био 1435. године usque paragium de Sutischa quod est inferius Gorasde — до прелаза Сутиска, испод Горажда.¹⁵⁴⁵

Након што би пут прешао у Србију код Братунца, ишао је у два правца. Први је реком Љубовићом, на Царинску реци, притоку Пецке, па њеном долином на јадарски пут и Ваљево или преко Прослопа у долину Обнице, па опет јадарским путем. Овом трасом најбрже се стизало у Рудник. Други крак пута прелазио је од Љубовије Дрином у рудничку област Црнче и Постоња. Из Љубовије се могло и на југ, али ове трасе нису забележене.¹⁵⁴⁶

Веома рано почетком 14. века јавља се Горња Трешњица, на истоименој реци, притоци Дрине. Можда је из Трешњевице ишао пут до неког изворишта у Повлену, где је пролазио пут Београд–Ваљево, па преко Мравинаца за Ужице.¹⁵⁴⁷

---

¹⁵⁴² HAD, Intentiones aoncellariae 1, f. 63, према: Исаиловић, *Ваљево*, 192.

¹⁵⁴³ Динић, *Караванска трговина*, 301.

¹⁵⁴⁴ Детаљније о овом путу: Љ. Павловић, *Колубара и Подгорина, антропогеографска проматрања*, СЕЗ VII, Насеља и порекло становништва 4, Београд 1907, 468 (=Павловић, *Колубара и Подгорина*).

¹⁵⁴⁵ Динић, *Караванска трговина*, 312.

¹⁵⁴⁶ Исаиловић, *Ваљево*, 192–93.

¹⁵⁴⁷ Исаиловић, *Ваљево*, 193.

Путеви који су полазили са осталих прелаза на Дрини, такође су ишли према истоку и пролазили јужније испод планинског венца ваљевских планина. Са прелаза Душће, код Вишеграда ишао је пут за Рудник преко Добруна, Шаргана, Биоске на Ужице, Пожегу, данашњи Чачак, па на север до Рудника и даље ка Београду.¹⁵⁴⁸

Са прелаза испод Горажда, могло се стићи у Пљевља па у Студеницу, а одатле једним путем у Пожегу, а другим у Ужице. Из Ужица, пео се један пут на Повлен, долазио на Мравињце, па ишао преко Букове Главе, у село Лесковице, одакле је силазио у корито Граца, Лелић и даље се спуштао у Ваљево.¹⁵⁴⁹

На старим римским путем долазило се из Пожеге у Ваљево. На том путу уз реку Скрапеж, налазили су се градови Злоступ, Парамун и Таор, а са Маљена се пут спуштао на Белу Стену, па низ Градац силазио до града у Бранговићу и даље у Ваљево.¹⁵⁵⁰ М. Исаиловић је, чини се два пута спојила у један, јер је након Таора, низ Повлен пут водио ка античком Бранговићу, а друга траса је од Злоступа, водила на Дивчибаре и Маљен, а онда се спуштала на Белу Стену. Павловић је само кратко забележио да је кроз село Крчмар пролазио стари пут који је спајао посавске области са Поморављем.¹⁵⁵¹ Овај пут је користио прота Матеја Ненадовић када је 1805. године извео своје топове за напад на Ужице,¹⁵⁵² а изгледа је и Ф. Петанчић користио овај тежак пут.¹⁵⁵³

Бројни римски остаци у пределу Косјерића и Пожеге, показују да је овом трасом, тј. од Ваљева, преко Беле стене и Маљен планине ишао римски пут долином Скрапежа у долину Западне Мораве.¹⁵⁵⁴ По Каници римски пут је ишао испод села Субјел, где је он видео рушевине римског кастела ка Морави.¹⁵⁵⁵ Уосталом на Белу Стену крај Крчмара је ишао и поход Махмуд — паше Анђеловића 1458. године. Ову трасу пута за време римске власти претпоставља и А. Лома на основу расутих археолошких и ономастичких трагова веће старине. Уз ток Скрапежа пут су чувале

---

¹⁵⁴⁸ Исаиловић, *Ваљево*, 194.

¹⁵⁴⁹ Исаиловић, *Ваљево*, 194.

¹⁵⁵⁰ Исаиловић, *Ваљево*, 194.

¹⁵⁵¹ Павловић, *Колубара и Подгорина*, 470.

¹⁵⁵² *Мемоари прота Матије Ненадовића*, Београд 1893, 215.

¹⁵⁵³ Шкриванић, *Путеви*, 111–12.

¹⁵⁵⁴ Шкриванић, *Путеви*, 111.

¹⁵⁵⁵ Каниц, *Србија I*, 525.

две тврђаве — прва је тврђава Парамун, чије је име старосрпска реч грчког порекла у значењу „стража“ и друга „Јеринин града, на брду Кик у Доњем Таору, за који претпоставка да је реч о предримском топониму који је можда изворно означавао планину Повлен. Други латински топономастички остатак је име долине у Доњим Лесковицама: Слибан, као словенска рефлексива римског божанства *Silvanus*, у познатолатинском изговору *Silbanus*.¹⁵⁵⁶

Занимљиво је да је Е. Челебије 1664. године пошао из Београда за Ужице путем који није раније забележен. Он је од Београда, стигао до реке Љиг, Кадине Луке и Славковице, а даље преко висоравни Црна Гора и Теочина, Коштунића, Дружетића, преко моста на Каменици, Гојне Горе, Доње и Средње Добриње, Честобродице, Отња, Добридола, Тврдића и Севојна стигао у Ужице.¹⁵⁵⁷

Изгледа да је веза између Ваљева и Моравица била јако интензивна и испресецана бројним локалним путевима. Од Колубарског пута Београд–Ваљево, одвајао се крак до места Тувари или мали Срем, данас Мионица. Одатле је пут ишао преко маљенских коса и спуштао се у Бабајић (низ поток Годавац), у долину Љига, а онда се, на ставама Славковачке и Гукошке реке, пео на Рајац. Преко Рајца пут се спуштао у долину Дичине куда је већ био отворен пут ка моравској долини. Традиција каже да су овим путем ушле турске најезде у колубарски крај. Преко свих ових села има старих камених мостова, калдрма и усека.¹⁵⁵⁸ Врло вероватно да је један од ових путева користила угарска војска, приликом упада у Србију 1359. године, о чему сведочи Villani, италијански најамник у српској војсци.¹⁵⁵⁹

Још један стари пут ишао је овим крајем у моравску долину. Испод цркве у селу Ба, ишао је пут подножјем највиших висова Сувобора, којим се из долине реке Љига, преко Планинице, прелазило у долину Чемернице и Мораве.¹⁵⁶⁰

---

¹⁵⁵⁶ А. Лома, *Прилог трагању за античким коренима Ваљева*, Гласник међуопштинског архива 31, Ваљево 1997, 24–26.

¹⁵⁵⁷ Evlija Čelebi, *Putopis — odlomci o jugoslovenskim zemljama*, prevod, uvod i komentar: Н. Šabanović, Sarajevo 1967, 378–380 (=Čelebi, *Putopis*).

¹⁵⁵⁸ Павловић, *Колубара и Подгорина*, 469.

¹⁵⁵⁹ Јиричек, *Трговачки путеви*, 355.

¹⁵⁶⁰ Павловић, *Колубара и Подгорина*, 469.

Преко села Бачеваца прелазио је пут који је спајао Ваљево са ужичким крајем. Пут је ишао кроз доњи део села, излазио на Ластру, одатле косо до Дебелог цера и стрмо силазио у Буковску ријеку. Постоји мишљење да је ово био део Петанчићевог пута за спајање колубарске и моравске долине и да је Monte Larzi данашња Ластра. Ипак по Павловићу то би био Рајац.¹⁵⁶¹

Кроз село Клинце пролазио је стари пут који је водио из Ужица, преко Маљена за Ваљево. Испод Петњичке пећине, на 300 м од њеног отвора на реци Бањи, налази се леп камени мост и стара калдрма.¹⁵⁶² Јасно је да је овде морао постојати, макар, локални пут због манастира Рибница из 1492. године.

Уз Краварички поток у Горњем Лајковцу, изнад Струганика пролазио је стари пут који је спајао посавске области са Поморављем.

Границом села Вујиновића и Брезовица, преко превоја Стубица, силазио је пут у долину Јабланице. Истом трасом изграђен је нови пут Ваљево — Бајина Башта. На путу је и велики камен— белег Краљевића Марка, вероватно значајан за оријентацију каравана.¹⁵⁶³ У народу је још увек свежа успомена на некакав стари пут који је пролазио кроз Славковицу и спајао љишку долину са долином Мораве, јер је овде био најкраћи прелаз из једне у другу. Пут је ишао од Кожупе у Кадиној Луци, на извор Радиновац, па венцем Бовије преко Липака и Јелава пео се на Рајац и даље спуштао у долину Чемернице која извире са друге стране Рајца.¹⁵⁶⁴

МОСТОВИ

Први историјски подаци о мостовима на појединим рекама на простору Моравица потичу тек из времена османске власти, али њихово постојање у ранијем периоду се може претпоставити. Од свих утилитарних споменика на нашем тлу до данас су се у најмањем броју сачували стари камени мостови. Дрвене и не помињемо јер је њихов век трајања, због примењеног материјала знатно краћи. Међу

¹⁵⁶¹ Павловић, *Колубара и Подгорина*, 469.

¹⁵⁶² Исаиловић, *Ваљево*, 200.

¹⁵⁶³ Исаиловић, *Ваљево*, 200.

¹⁵⁶⁴ Исаиловић, *Ваљево*, 201.

сачуванима највише је оних из турске епохе. Средњевековни мостови уколико су преживели турска освајања, током времена толико су преправљани да су изгубили првобитна обележја и попримили изглед нових епоха.

Мостови су настали из потреба за сигурном комуникацијом преко река, у циљу бржег и краће савладавања река, као и чињеницом да превоз скелама није функционисао када би река набујала.¹⁵⁶⁵ Изградња и одржавање мостова, захтевало је значајна финансијска средства и стално ангажовање одређеног броја људи на пословима поправке и одржавања. О њима су се старале дербенције и меропси, а након укидања влашког статуса постају брига примићура и кнезова.

У селу Куманици у Старом Влаху, 16 км југоисточно од Ивањице, налази се стари камени мост преко реке Моравице (Т. 46). Непознато је ко је и када подигао мост, али је у народу је остала традиција да је мост из римског времена. Мост премошћавао уско корито ове планинске реке, једним сводом полукружног облика, који се својим упорњацима, преко обалних стубова ослања на стеновите обале реке. То је грађевина малих димензија, дужине око 14 м и висине око 4 м, са само једним полукружним отвором величине 6,72 м. Упорњаци му почивају на великим громадама камена на стрмим речним обалама, а на један метар њихове висине почиње свод.¹⁵⁶⁶

Свод и венац архиволта озидани су правилним тесаницима од бигра — спојеног међу собом кречним малтером — донетог однекуд за ову прилику. На самом своду је нанесен ситан слој камена, формирајући коловоз ширине 2,40 м. У истој равни са архиволтним венцем леже и вертикална лица чеоних зидова, која су озидана на два различита начина. Мањи део уз чело архиволта, озидан је крупним ломљеним каменом, остали већи део чеоног свода, озидан је од крупних плочастих комада шкриљасте стене из непосредне околине. Оваква различита конструкција чеоног зида уз употребу различитог грађевинског материјала указују да су приликом неке поправке, зидови презиђивани, односно да су изведени у два различита временска

---

¹⁵⁶⁵ Мргић, *Босна*, 363–64.

¹⁵⁶⁶ Н. Катанић–М. Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и акведуката у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1961, 36–37 и план 5 (=Катанић–Гојковић, *Грађа*).

периода. На узводној страни моста, на оба обална стуба, постоје остаци неправилно изведеног кљуна, остаци неке врсте заштитног зида, који су имали задатак да воде Моравице усмери испод свода и тако заштити крилни зид моста. Мост нема оградe, нити трагова да је икада постојала. Нивелета моста је у хоризонтали, а дуж обе ивице коловоза, по круни чеоних зидова, уграђени су крупнији блокови плочастог шкриљца.¹⁵⁶⁷

Мост служи само за пешачки саобраћај и товарне коње, на путу који је од Ивањице, преко Међуречја, водио преко села Братљево, Бутково за Сјеницу (вероватно преко Ерчега). Испред и иза моста „траса“ старог пута, оштрим кривинама и великим успонима, пење се на обале Моравице. (истовремено се од Сјенице и Братљева, одмах након преласка моста могло ићи за Глеђице. Отвор му је сличан једином очуваном мосту преко реке Увац (16. век), а судећи по његовој техници, он би могао бити отприлике из истог времена из којег су и мостови у Призрену (крај 15. почетак 16. века).¹⁵⁶⁸

О изгледу старог моста преко Скрапежа у Пожеги, можемо судити на основу цртежа који нам је оставио Каниц и који је још служио почетком прошлог века (Т. 47/1). Мост је имао 5 неједнаких отвора и по укошеној нивелети има изглед турских грађевина. Ф. Каниц и М. Милићевић истичу да је мост или из римских или из српских средњовековних времена.¹⁵⁶⁹ Као римску грађевину спомиње је и Љ. Павловић.¹⁵⁷⁰ Није искључена само обнова у турском добу старије грађевине, када је мост и попримио коначан облик.¹⁵⁷¹

Ужице је у 17. столећу било врло напредно место и, ако је веровати Евлији Челебији, имало је преко Ђетиње три камена и три дрвена моста.¹⁵⁷² Услед честих ратних сукоба, мостови као стратегијски објекти увек су први на удару. Тако, приликом повлачења из Ужица 1945. године, Немци су уништили стари турски мост Мухамед–бега звани „Касапчића мост“, који је изграђен 1037 године по Хицри,

¹⁵⁶⁷ Катанић– Гојковић, *Грађа*, 37–38.

¹⁵⁶⁸ Катанић– Гојковић, *Грађа*, 37.

¹⁵⁶⁹ Каниц, *Србија I*, 515; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија, Београд* 1876, 618.

¹⁵⁷⁰ Љ. Павловић, *Ужичка Црна Гора*, Насеља и порекло становништва СЕЗ, књ. 19, Београд 1925, 119.

¹⁵⁷¹ Катанић– Гојковић, *Грађа*, 13.

¹⁵⁷² Čelebi, *Putopis*, 383.

односно 1628. године (Т. 47/3). На мосту се налазила и висока плоча на каменом постољу (тарих) са натписом и годином градње, а стихове је написао турски песник 17. столећа Цари Челеби, родом из наших крајева.¹⁵⁷³ Највернију слику моста дају Каниц и Хоић, који истиче да је мост грађен пре турске најезде, супротно подацима у натпису са тариха.¹⁵⁷⁴

Ђ. Мијовић је вршио испитивања овог моста и оставио његове мере, тако знамо да је „Касапчића мост“ са 5 неједнаких отвора, био дуг 54 м, широк 4,25 м, од чега је ширина коловоза 3,65 м, а са сваке стране по једна пешачка стаза ширине 0,30 м. Мост је имао и ледобране у конструктивној вези са стубовима. Сводови, по облику готски, су били израђени од правилно отесане сиге.¹⁵⁷⁵

Један од ужичких мостова био је и „Ђулића мост“ или „Ђурића мост“, са три полукружна отвора (Т. 47/2). Мост је премошћавао Ђетињу и налазио се близу старог ужичког града. Не зна се тачно када је порушен, али је то вероватно било у годинама Првог светског рата. За њега се тврди да је грађен у истој техници као и „Касапчића мост“ у Ужицу и мост преко Скрапежа у Пожеги.¹⁵⁷⁶

На западним огранцима Црне Горе, тачније, на падине Црнокосе постојао је римски мост, чији су се остаци 1907. године још увек видели, а данас су сасвим нестали са површине земље. Мост се налазио на траси пута која је од Пожеге водила левом обалом Скрапежа до данашњег Косјерића.¹⁵⁷⁷

Према сведочењу Вука и Каница испред манастира Благовештење у Овчар бањи, постојао је један широко блок, односно „мосни камен“, који је некада служио као стуб моста.¹⁵⁷⁸

И близу ушћа Бјелице у западну Мораву, на месту званом „Ђупријетине“ постојао је мост, који су по народном предању Турци саградили од камена срушене пилатовачке цркве. Мост је срушен средином 19. века.¹⁵⁷⁹

---

¹⁵⁷³ Čelebi, *Putopis*, 383; Н. Šabanović, *Natpis na kasapčića mostu u Užicu i njegov autor Đžari Čelebi*, ПОФ 1, Сарајево 1950, 156–161.

¹⁵⁷⁴ Каниц, *Србија I*, 506.

¹⁵⁷⁵ Ђ. Мијовић, *Опис Касапчића моста*, рукопис из архиве Грађевинског факултета Универзитета у Београду, Београд 1999 (=Мијовић, *Опис*), према: Катанић–Гојковић, *Грађа*, 14.

¹⁵⁷⁶ Мијовић, *Опис*, према: Катанић–Гојковић, *Грађа*, 15.

¹⁵⁷⁷ Николић, *Путеви*, 169.

¹⁵⁷⁸ Каниц, *Србија I*, 528.

РЕЧНИ ПУТЕВИ, СКЕЛЕ И „БРОДОВИ“

Река Дрина била је пловна и њом се могао вршити превоз и људи и робе. Јужни Словени су традиционално били вични изградњи пловних средстава и коришћењу водених путева. најранији византијски извори бележе коришћење једноставних дрвених пловила – моноксила, израђених од једног дебла. Старословенски назив за брод као пвило био је „кораб“, како су се називали савски чамци још и почетком 20. века. Од три врсте бродова, који су били издубљени, попут моноксила, од једног стабла дрвета, кораби су били највећи, израђени од храста, дужине од 8 до 14 метара. Због своје тежине коришћени су само за превоз људи и робе, али не и за риболов. Друга врста чамаца, израђена од лаког дрвета, најчешће тополе биле су „лађе“, дужине 6 до 7 метара, и погодне за риболов. Чунови су били најмањи, дужине до 5 метара.¹⁵⁸⁰

Дрина је раније била пловна за сплавове целим својим током, до ушћа у Саву. На Њој је у употреби је било више врста сплавова, од којих су највећи били дужине до 20, а ширине до 6 метара. За локални саобраћај и превоз преко реке, коришћени су и мањи сплавови — „плутине“. Сплавови су се кретали у групама, а по силаску у ток Саве, повезали би се у „савске керепе“. Сплаварење се није обављало целим током, већ је пловидба била подељена на етапе—од Фоче до Вишеграда; до Зворника; ушћа Саве, и даље до Београда.¹⁵⁸¹ Под термином „*неврат*“, који се налази у канун–намама за видинску скелу, вероватно се крије име за сплав, односно пвило које иде само низ воду.¹⁵⁸²

До успостављања османске власти нису сачувани подаци о организованој бродоградњи. Због војних потреба и пребацивања војника и коња преко Саве, османске власти су организовале изградњу бродова у главним пристаништима на

---

¹⁵⁷⁹ Ј. Ердџановић–Р. Николић, *Трговачки путеви и центри по српским земљама у средњем веку и у турско доба*, Београд 1899, 80.

¹⁵⁸⁰ V. Ćurčić, *Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini*, GZMS (1910), 387–396; Мргич, *Босна*, 357–8.

¹⁵⁸¹ Deroko, D. J., *Drina — geografsko-turistička monografija*, Novi Sad 1939; Београд 2001², 27–33; Мргич, *Босна*, 358.

¹⁵⁸² Војанић, *Turski zakoni*, 69, 156.

овој реци. Поред бродова за транспорт коња, производили су се и мањи бродови— шајке, и лађе за превоз житарица и друге робе.¹⁵⁸³

Бројне занатлије и помоћна радна снага били су ангажовани на допремању дрвне грађе, гвоздених чавала, лана и кудеље, катрана, ћумура и другог материјала, а међу њима се посебно помињу: столари — нецари, оклопници — калканције, ковачи — хададције, секачи са секирама — балтације, веслари — курекције, угљари — ћумурције, превозници са воловима и колима — арабације (арабаци) и чувари бродоградилишта.¹⁵⁸⁴

Осим изградњи шајки на Сави, бродови су грађени и на Дрини, у Зворнику. У склопу припрема за Сулејманов велики поход на Запад, 1565–66, зворничком санџакбегу је било наређено да се изгради 16 шајки и 200 лађа за превоз житног провијанта.¹⁵⁸⁵ У вези са поменутиим походом било је већ помињано позивање на весла становника неких дербенџијских села Моравице 1566. године.¹⁵⁸⁶ Градња лађи била је организована већ 1476. године на Морави у селима Лукар и Броска, а пре тога у селу Војин Брод.¹⁵⁸⁷

Трговачки саобраћај и промет на рекама био је организован и регулисан посебним законским прописима, као што је то био Канун за реку Мораву, Дрину и Ибар. Предмет регулисања био је саобраћај путника, стоке, робе и риболов. Тако је одређено да се од коњаника који пређе ове реке лађом узме једна акча, исто колико и од два пешака. Ако се исти коњаник врати преко реке у року од три дана, није плаћао ништа. Товарна кола су се различито опорезовала, према броју точкава. Одређено је да се по једна акча узме од сваког точка на колима, што значи да би кола са два точка плаћала двоструко мање од кола са четири точка. На свако буре се узимао бац од четири акче, а од коњског товара две акче. Од једног говечета и једне свиње плаћала

---

¹⁵⁸³ Мргич, *Босна*, 358.

¹⁵⁸⁴ А. Handžić, *Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku*, POF 22–23 (1978–1979) 83–114 (=Handžić, *Izgradnja lađa*).

¹⁵⁸⁵ Handžić, *Izgradnja*, 106–107.

¹⁵⁸⁶ Елезовић, *Muhimme defteri*, III–1499 и III–1854; Храбак, *Ужичани*, 295–6.

¹⁵⁸⁷ Аличић, *Попуси* I, 240.

се једна акча, као и од две овце или четири јагњета.¹⁵⁸⁸ Ниједан објављени законски пропис не помиње предосманску институцију бозара на територији Смедеревског санџака, али се ова служба помиње на Дунаву.¹⁵⁸⁹

Поред наведених копнених путева, можда једнако важни су били прелази преко већих река унутар земље Моравице. Осим мостова зиданих, дрвених или viseћих, реке су се прелазиле на „броду“, тј. скелама на великим рекама, односно газом на мањим водотоковима. На Дрини дефтери помињу више „бродова“. А знамо и за брод на Моравици код Трешњевице.

На Дрини морало је бити *лиманџија* (скелари). На току Дрине низводно од ушћа Дрињаче, најзначајнији прелаз био је свакако у Зворнику, почев од античких времена, где се до изградње моста, и овде река прелазила скелом.¹⁵⁹⁰ Мост у Зворнику, претпоставља се, подигнут је између 1548. и 1585. године.¹⁵⁹¹

У пописним дефтерима Зворничког санџака из 16. века уписане су скеле у Зворнику, Сикирићу и Љубовији у близини Сребренице, који су били у султановом поседу, затим постојала је и скела у Новом Селу, мало узводно од Зворника. Приходи од прелаза износили су више десетина хиљада акчи.¹⁵⁹² До ових „скела“ на Дрини стизали су важни копнени путеви, као што је то у свом извештају описао аустријски официр Перетић 1783/8 4. године. Један пут је долазио од рудника Крупња, Зајаче и Бохорине (дан. Борине), избијајући на Дрину нешто низводније од Зворника.¹⁵⁹³

О пловности Дрине низводно од Зворника сведочи и француски путописац Кикле (1658). Б. Дробњаковић, добар познавалац ове реке, навео је да је лађама, познатим и под именом „зворникуше“, „папучарке“ и „буринке“, било потребно три–четири дана до Сремске Митровице и Београда. Повратак узводно је, разумљиво,

---

¹⁵⁸⁸ X. Хаџибегвић, *Канун–нама султана Сулејмана Законодавца*, ГЗМС н.с. 4–5 (1950) 327; Војанић, *Turski zakoni*, 18, 35, 39, 54, 84.

¹⁵⁸⁹ О возарима и возарини: Војанић, *Turski zakoni*, 175.

¹⁵⁹⁰ Мрѓић, *Босна*, 362.

¹⁵⁹¹ A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i početkom XVI vijeka*, GDI BiH XVIII (1970) 152, 189–190 (=Handžić, *Zvornik*).

¹⁵⁹² A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986, 24, 81, 85; Handžić, *Zvornik*, 179.

¹⁵⁹³ Д. Пантелић, *Војно–географски описи Србије пред Кочину крајину 1783. и 1784. године*, 115–116, 143.

знатно дуже трајао—читавих седам дана су их возари вукли дуж обала Саве и Дрине.¹⁵⁹⁴

У земљи Моравици уписани су на Дрини прелази 1523; 1525 и у попису после 1528 године. То су били прелази, различито читани у следећим селима: Брежица (Борица, Брежица), село Тихање (Тихиње), Село Петрић, Сикирић; Село Рача, и село Подраље (Пождраље, Прожиља; Пождраљеновица).¹⁵⁹⁵ Од поменутих села Тихање су данашњи Тихићи; Сикирић је прелаз који сналазио нешто северније од ушћа Трешњице у Дрину. Коришћен је и током 19. столећа.¹⁵⁹⁶ Прелаз Рача, налазила се на Дрини, наспрам Скелана, који име дугују, управо прелазу на Дрини.

Забележен је и прелаз на Морави код Доњег Гугља са приходом од 100 акчи.¹⁵⁹⁷ Вероватно је то место где је касније подигнут Гугаљски мост који помиње Ј. Ердељановић.¹⁵⁹⁸ Сви ови прелази морали су бити повезани са главним путним правцима.

---

¹⁵⁹⁴ *Приче француских путописаца са пута по отоманској Босни*, 112–115; Б. Drobwakovi}, *Саобраћај на Дрини*, Посебна издања Географског друштва књ. 15, Београд 1934, 52.

¹⁵⁹⁵ Аличич, *Пописи II*, 26–27; Аличич, *Пописи I*, 617; Аличич, *Пописи II*, 474

¹⁵⁹⁶ М. Николић–М. Марковић, *Српски шанчеви на Дрини 1804–1813*, каталог изложбе, Ваљево 1991.

¹⁵⁹⁷ Аличич, *Пописи III*, 394.

¹⁵⁹⁸ Ердељановић, *Доње Драгачево*, 21.

НЕКРОПОЛЕ И ЊИХОВИ ТРАГОВИ

Бројна гробља и карактеристични топоними сведоче о насељености појединих села током средњовековне епохе и постојању насеља у њиховој близини. На трагове старих гробаља указује богата топонимија, а најчешће је то: „Мрамор“ или „Мраморје“, „Грчко гробље“, „Латинско гробље“, „Мађарско гробље“, „Циновско гробље“ итд...

Старинских гробаља са надгробним плочама „мраморовима“ има велики број. Најчешће су то просте и неотесане плоче, такозвани аморфни надгробници. Надгробници на овим старим гробљима су од различитог камена: пешчар, кречњак и мермер, различити конгломерати и сига. То је локални камен, из најближих мајдана, који је било лако набавити и експлоатисати, а чија удаљеност је омогућавала најједноставнији транспорт.

Ретки су орнаменти на надгробницима, а још ређи натписи. На територији западне Србије, број натписа регистрована је на само 24 споменика, што износи 0,77 посто. Сви натписи су писани искључиво ћириличним писмом.¹⁵⁹⁹ Новим рекогносцирањима, констатован је још један број надгробника, без натписа, што овај проценат још више смањује. Што се тиче украса — који споменицима, поред историјске дају и уметничку вредност — најчешће је то крст, а остали орнаменти су знатно ређи: људске представе, астрални симболи, представе оружја и статусни симболи, те нејасни знакови и шаре.

Најчешће су гробља на лепим, отвореним положајима, на главичастим брдима и брежуљцима или њиховим косама до самог темена, који су са свих страна видни. У равницама и котлинама бирана су доминантна узвишења, због чега је чест случај формирања гробља на ранијим праисторијским тумулима.

Гробља се формирају поред цркава, манастирских целина и старих култних објеката. Она која чине део манастирских целина, обрађена су у оквиру ових

---

¹⁵⁹⁹ Е. Зечевић, *Мраморје — Стећци у западној Србији*, Београд 2005, 75 (=Зечевић, *Мраморје*).

манастира и биће изостављена из овог прегледа. Локалитети су дати према данашњим општинама.

Бајина Башта

Средњевијековне некрополе евидентирани су у граничним подручјима између Србије и Босне. На територији општине Бајина Башта забележено је 26 локалитета.

Бачевци, локалитет „Рогљашица (Римско гробље)“

На падини испод савременог гробља, сачуван је један слемењак са постољем.¹⁶⁰⁰

Бачевци, локалитет „Арнаутовача“

На месту где су видљива три тумула, 1953. године евидентирана су три споменика, у међувремену разнесена као грађевински материјал (Т. 48/1).¹⁶⁰¹

Бесеровина, локалитет „Селешница“

На овом локалитету постојала је мања некропола са надгробницима, од које су очувана још само два. Данас се на том месту, који мештани место зову „мајдан“, вади камен (Т. 48/2).¹⁶⁰²

Бесеровина, локалитет „Босиљковац“

Првобитна некропола са 3 стећка, евидентирана је 1953. године. Данас, када се Дрина повуче видљив је само један (Т. 48/2).¹⁶⁰³

---

¹⁶⁰⁰ Зечевић, *Мраморје*, 93.

¹⁶⁰¹ Зечевић, *Мраморје*, 93.

¹⁶⁰² Зечевић, *Мраморје*, 95.

¹⁶⁰³ Зечевић, *Мраморје*, 95.

Вишесава, локалитет „Багрењар (Цинов гроб)“

На 3 км североисточно од Бајине Баште налази се усамљени мрамор, као остатак средњовековне некрополе, уништене и искоришћење као грађевински материјал.¹⁶⁰⁴

Гвоздац

На 7 км од Рогачице код Бајине Баште у селу Гвоздац налази се 15 очуваних надгробних споменика.¹⁶⁰⁵

Горња Црвица, локалитет „На ливадама“

Са десне стране пута Бајина Башта–Рогачица, на 5–6 км од Бајине Баште налази се велика некропола са 59 очуваних надгробника (Т. 50; Т. 55/1–3). Данас су споменици једва видљиви и обрасли маховином. Одавде потиче и налаз сребрних наушница, које су пронашли чланови екипе која су рекогносцирала овај крај 1952. године. У близини села је место Велики Поток (Пољана), на коме је мајдан камена, одакле је вероватно и узиман камен за израду надгробника.¹⁶⁰⁶ Село, налазимо под овим именом у попису Смедеревског санцака из 1525. године.¹⁶⁰⁷

Добротин, локалитет „Под Мраморјем (Ваган)“

Локалитет се налази на десној страни Добротинског потока, првобитно са више надгробника, а данас видљивих шест јер су неки утонули у нанетом муљу потока (Т. 48/3; Т. 55/4; Т. 59/1–2).¹⁶⁰⁸ Каниц нам преноси да је још Хердер 1835. године, запазио 20 споменика од лискуновитог шкриљца, за које је држао да су римски.¹⁶⁰⁹

---

¹⁶⁰⁴ Зечевић, *Мраморје*, 101.

¹⁶⁰⁵ Зечевић, *Мраморје, Мраморје*, 102.

¹⁶⁰⁶ Зечевић, *Мраморје*, 109–111.

¹⁶⁰⁷ Аличкић, *Пописи I*, 539.

¹⁶⁰⁸ Зечевић, *Мраморје*, 118.

¹⁶⁰⁹ Каниц, *Србија I*, 548.

Доња Дервента, локалитет „Мраморје (Ридови)“

Некропола се налазила у самом селу, између речице Дервенте и Дрине. Од некада веће некрополе, регистровано је само 18 споменика, јер је један део надгробника употребљен као грађевински материјал, део се обрушио у Дрину, а део је уништен изградњом бране Перућац. Данас је некропола у целости потопљена (Т. 49; Т. 55/5–6).¹⁶¹⁰

Дуб

На 5–6 км источно од Бајине Башта налазила се некропола са слемењацима. Забележено је и под називом Богумилско гробље.¹⁶¹¹

Заовине, локалитет „Лазиха Гробље (Биљег)“

Локалитет се налази изнад реке Бели Рзав у засеоку Лазихи, уз данашње сеоско гробље. Очуван је само један усадник у облику стуба (Т. 58/1).¹⁶¹²

Злодол, локалитет „Дуб (Богумилско гробље или Читлук)“

На узвишици изнад центра села, налази се некропола коју мештани зову „Аниште“ и „Џиновско гробље“. Очувано је 12 споменика, од чега је највећи број млађи од средњовековне епохе (Т. 51/1). Некропола је била већа јер су надгробници делом уништени, а делом уграђени у темеље околних зграда или утонули. На платоу узвишења, мештани су изоравали комаде сиге у кречу и песку, а у обали делове људских скелета. При врху истог брда налази се мајдан камена, такозвана „Рипа“, одакле је вероватно, довлачен камен за надгробнике.¹⁶¹³

¹⁶¹⁰ Наводно је на једном слемењаку стајао натпис: „Сам вајо, сам претуро, сам клесо, сам тесо и опет жени нисам добар био“: Зечевић, *Мраморје*, 121–123.

¹⁶¹¹ Ђ. Мано–Зиси, *Богумилско гробље код Дуба*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 196; Зечевић, *Мраморје*, 124.

¹⁶¹² Зечевић, *Мраморје*, 126.

¹⁶¹³ Зечевић, *Мраморје*, 126–27.

Костојевићи

У атару овог села забележени су 1953. године у већем броју средњовековни надгробници.¹⁶¹⁴

Луг, локалитет „Црквина“

У предграђу Бајине Баште, некадашњем селу Луг, на локалитету Црквине, на релативно малој удаљености од манастира Рача и изнад десне обале истоимене реке, налазила се некропола од које су очувана три фрагментована споменика.¹⁶¹⁵ Археолошким радовима овде је делимично истражен већи монументални објекат, оријентисан правцем исток — запад, уз који је откривено 55 гробова, што потврђује његов сакрални карактер. Некропола је датоване према налазима накита у период од 13. до прве половине 15. столећа. У гробу 8 пронађене су апликације од позлаћеног сребра, делови почелице и две сребрне наушнице са по три јагоде рађене у техници филигранна и гранулације, остаци тканина везене срмом итд... У гробу 29 нађена је златна лунуласта минђуша, вероватно из античког периода.¹⁶¹⁶

Овчиња, локалитет „Римљанско гробље“

У центру села, непосредно поред пута Бајина Башта — Љубовија, налазила се некада велика некропола са стећцима, од које су остала само два. Поред некрополе налазио се и фрагмент римског надгробног споменика (Т. 51/2).¹⁶¹⁷

Оклетац, локалитет „Приплав (Бела река)“

Од некада бројне некрополе, на којој је Каниц забележио 11 споменика на левој обали реке и још 20 на десној,¹⁶¹⁸ данас су очувана само 4 надгробника (Т. 51/3; Т. 58/4–7).¹⁶¹⁹

---

¹⁶¹⁴ Ђ. Мано–Зиси, *Костојевићи*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 196.

¹⁶¹⁵ Зечевић, *Мраморје*, Београд 2005, 140.

¹⁶¹⁶ Љ. Мандић, Ј. Ђурић, М. Мандић, *Црквина, Бајина Башта*, Бајина Башта 2004, 12.

¹⁶¹⁷ Зечевић, *Мраморје*, 146.

¹⁶¹⁸ Каниц, *Србија I*, 549–550.

¹⁶¹⁹ Зечевић, *Мраморје*, 146–148.

Перућац, локалитет „Мраморје (Багруша)“

У Перућцу удаљеном око 10 км од Бајине Баште налази се средњовековна некропола, на коју се са запада наставља савремено сеоско гробље. Од некада забележених 112, данас се могу видети 93 споменика (Т. 52; Т. 56/1–3; Т. 69/6).¹⁶²⁰

Перућац, локалитет „Росуље“

До данас је остао сачуван само један стећак у облику сандука, од некадашње некрополе. Један део је узидан у куће, а највише их је разбијено при обради земље (Т. 56/4).¹⁶²¹

Перућац, локалитет „Симићи“

У засеоку Симићи, налази се мајдан камена и у њему недовршени стећак (Т. 56/5).¹⁶²²

Растиште, локалитет „Борје (Присоја)“, заселак Алуге

На око 500 м североисточно од цркве у Растишту на гребену брега присутна су 42 неукрашена споменика (Т. 53/2).¹⁶²³

Растиште, локалитет „Мраморје“, заселак Урошевина

Око 300 м северно од сеоске цркве налази се некропола са 38 надгробних споменика. Некада их је било више, али је један део споменика искоришћен у грађевинске сврхе, а од појединих су направљени нови надгробници (Т. 53/1; Т. 56/6; Т. 57/1–5; Т. 60/5–7).¹⁶²⁴

---

¹⁶²⁰ Зечевић, *Мраморје*, 148.

¹⁶²¹ Зечевић, *Мраморје*, 150.

¹⁶²² Зечевић, *Мраморје*, 150.

¹⁶²³ Зечевић, *Мраморје*, 156.

¹⁶²⁴ Зечевић, *Мраморје*, 154–156.

Растиште –“Мраморје“, заселак Гајеви

Локалитет се налази око 500 м југозападно од сеоске цркве, на узвишењу које је пресекао пут, тако да је том приликом доста споменика уништено. Од некада забележених 35 споменика, данас је сачувано 32 (Т. 53/3; Т. 57/6–8; Т. 60/4).¹⁶²⁵

На око 1 км западно од некропола у засеоцима Гајеви и Урошевице, у Растишту, на гребену Варда, налази се каменолом у коме су израђивани надгробници. Међу камењем је нађен један делимично обрађен.¹⁶²⁶

Рогачица

Локалитет се налази у насељу Рогачица, 12–13 км северно од Бајине Баште, где је већ Каниц забележио постојање једног стећка. У близини су се налазиле две плоче, а више таквих се нашло испод нивоа пута приликом његовог трасирања (Т. 56/7; Т. 60/2).¹⁶²⁷

Својдруг, локалитет „Растиње (Растило, Мраморје, Мраморови)“

Некропола се налази на месту мањег савременог гробља. У последњем опису забележена су 24 споменика. У правцу остатака грађевине која је око 50 м даље, налази се група од још 4 споменика (Т. 54; Т. 56/8–9).¹⁶²⁸

Солотуша

У селу се налазио се усамљени слемењак, уништен приликом крчења имања (Т. 60/3).¹⁶²⁹

Солотуша, локалитет „Антонијевића ливаде“

На овом локалитету налази се усамљени споменик.¹⁶³⁰

---

¹⁶²⁵ Зечевић, *Мраморје*, 157.

¹⁶²⁶ Зечевић, *Мраморје*, 154.

¹⁶²⁷ Зечевић, *Мраморје*, 157–158.

¹⁶²⁸ Зечевић, *Мраморје*, 159–161.

¹⁶²⁹ Зечевић, *Мраморје*, 162. Ђ. Мано–Зиси, *Солотуша*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 196.

¹⁶³⁰ Зечевић, *Мраморје*, 162.

Ивањица

Ковиље локалитет „Црквина“ у Лукама

У атару села Ковиље, на поменутом локалитету уз реку Ношницу видљиво је неколико аморфних надгробника, дубоко утонулих у земљу. Иако топоним указује и на постојање цркве, трагови таквог објекта нису уочени (Т. 64/5–6).

Ерчеге — Горњи Васиљевићи, локалитет „Превија“

На Превији, седлу испод Градине–Ерчеге постојало је некада Грчко гробље, од кога је данас остао само један лежећи аморфни надгробник и неколико комада ломљеног камена који су некада могли припадати надгробницима. Једини белег остао је захваљујући томе што је међаш, док су остали примерци одвучени и искоришћени као грађевински материјал за економске и стамбене објекте.

Вучак, локалитет „Црквина“

Поред локалитета „Црквина“ у селу Вучак, налази се „Грчко Гробље“. Ради се већем броју, аморфним усадника мањих димензија, извађених из реке, без икакве обраде, украса или натписа. По слободној процени гробље припада 16–17. век јер нема ни једног споменика студеничког типа, који би указивали на позније време (Т. 64/2).

Лиса лок. „Грчко гробље“

У селу се на поменутом локалитету на једном узвишењу данас обраслом шумом уочава већи број аморфних надгробника, готово утонулих у земљу. Нису уочени натписи или трагови украшавања (Т. 65/3).

Ариље

Вране, локалитет „Мраморак“

У селу Вране 3 км западно од Ариља налазио се усамљени стећак у облику стуба, касније пренет у Гучу.¹⁶³¹

Вране, локалитет „Трњаци“

Западно од ариљске цркве, уз леву обалу реке Рзав на локалитету Трњаци у Вранама, регистровано је више праисторијских хумки. Од три истраживане хумке, у две је откривено 10 средњовековних гробова: девет у оквиру Хумке 1 и један у Хумци 2, од које је само центар истражен. Скелети су били углавном без гробних прилога, осим у два гроба: гроб 7 и гроб 9.¹⁶³²

У гробу 7, код оба уха покојника нађене су две каричице од бронзане жице кружног пресека, отворених и равно засечених крајева.¹⁶³³ Овакве једноставне каричице, редовна су појава на средњовековним некрополама широм Србије, али не дају посебне могућности за прецизно датовање, јер су као народни накит и локални производ дуго у употреби.

Из дечијег гроба 9, поред оба уха нађене су две бронзане наушнице са гранулираним коленцем око кога је са обе стране намотана жица. Овај облик наушница је чест на средњовековним некрополама 11. и 12. столећа.¹⁶³⁴

Налазима припада и врх стреле који је пронађен ван гробова у северном делу хумке 1. Аутор налаз, према аналогијама, смешта у временски распон дванаестог и прве половине 13. столећа.¹⁶³⁵

---

¹⁶³¹ Зечевих, *Мраморје*, 102.

¹⁶³² Ј. Ђурић, *Резултати истраживања некрополе у Вранама код Ариља (Заштитно ископавање у октобру 1955. године)*, ЗРНМ 24, Чачак 1994, 42 (=Ђурић, *Вране код Ариља*).

¹⁶³³ Ђурић, *Вране код Ариља*, 43.

¹⁶³⁴ Ђурић, *Вране код Ариља*, 43.

¹⁶³⁵ Ђурић, *Вране код Ариља*, 45.

Вирово, локалитет „Мраморје“

На локалитету „Мраморје“ код Вирова налазила се већа средњовековна некропола.¹⁶³⁶ На савременом гробљу више се не могу уочити ови надгробници. Могуће је су познији масивни усадници опредељени, грешком, у средњовековне надгробнике.

Радешево

У селу Радешеву, на сеоском гробљу, некада су се налазили средњовековни надгробници.¹⁶³⁷ Данас се на поменутом гробљу више не уочавају.

Трешњевица, локалитет „Новитовића гробље“

На месту савременог сеоског гробља, званог као „Новитовића гробље“, налази се група од пет надгробника– неукрашених добро обрађених плоча, оријентисаних у смеру запад–исток.¹⁶³⁸ Данас се ове плоче више не могу пронаћи.

Драгојевац

У оградном зиду цркве црква у Драгојевцу, посвећена Вазнесењу Господњем, обновљене 1929, а дограђене 2000. године, узидано је неколико надгробних споменика од кречњака и мермера. Око саме цркве нема видљивих надгробника (Т. 65/2).

Ужице

Кремна, локалитет „Стаменића гробље“

Локалитет се налази на доминантном положају у селу, уз старо напуштено гробље, које је називано и „Римским“, а у наставку савременог сеоског гробља. На његовој западној страни налазе се остаци тумула, остаци грађевине и споменици из

¹⁶³⁶ *Археологија Ариљског краја*, каталог изложбе, Ариље 2011, 15.

¹⁶³⁷ *Археологија Ариљског краја*, каталог изложбе, Ариље 2011, 20.

¹⁶³⁸ Š. Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 42 (=Bešliagić, *Stećci*); Зечевић, *Мраморје*, 168.

римске епохе. У првим евиденцијама забележена су 43 споменика (Т. 64/1). Првобитно је број био већи јер су поједини коришћени за изградњу моста у селу.¹⁶³⁹ Бројни комади монолитног обрађеног камене од првобитне античке грађевине, такође су се могли наћи у функцији надгробника, због чега је тешко проценити њихов стваран број.

Кремна, локалитет „Ерића гробље“

Јужно од „Стаменића гробља“ налази се велико сеоско гробље са пет тумула прекривених савременим гробовима и оним из старије епохе.¹⁶⁴⁰

Мокра Гора, локалитет „Марково Поље (Римски гробови)“

У Марковом пољу крај друма је „Грчко гробље“ пуно великих надгробних плоча кречњака из Ограђенице. Неки га зову „Римско гробље“.¹⁶⁴¹

Мокра гора, локалитет „Грчко гробље“, Карасалија

Некропола се налази испод брда Међавника, у дну падина која се спушта ка долини Камишне реке, уз савремени магистрални пут за Босну (Т. 61– Т. 63). Око ње се током последњих векова формирало савремено гробље. Некрополу је први регистровао Ф. Каниц и том приликом описао неке споменике.¹⁶⁴²

Будући да се налазила крај магистралног пута, јужни део некрополе уништен је приликом грађења пута 1924–1926. године, а неки споменици су били употребљени и приликом градње школе. Некропола је поново оштећена приликом модернизације пута 1972. године.¹⁶⁴³ Према евиденцији Ш. Бешлагића 1971. године, било је 38 споменика: 24 плоче, 10 слемењака, 3 сандука и 1 стуб.¹⁶⁴⁴ Истраживањима 1999. године, евидентирано је свега 28 споменика, што по процени истраживача представља само трећину првобитне некрополе. Присутно је 9 слемењака, 2 сандука,

¹⁶³⁹ Зечевић, *Мраморје*, 132–133.

¹⁶⁴⁰ Зечевић, *Мраморје*, 133.

¹⁶⁴¹ Љ. М. Мићић, *Златибор, насеља и порекло становништва*, Београд 1925, 474 (=Мићић, *Златибор*).

¹⁶⁴² Каниц, *Србија I*, 561–565.

¹⁶⁴³ М. Поповић, *Истраживања у Мокрој Гори*, УЗ 27 (1998) 10 (=Поповић, *Мокра Гора*).

¹⁶⁴⁴ Веšлагић, *Stećci*, 422.

два ансамбла сложене сепулкралне целине (плоча и усадник) те два усадника. На три споменика уклесан је крст, на пет астрални симболи (сунчев венац –1 и полумесец — 4) и оружје на четири споменика (мач–2; сабља–1, копље са заставицом–1). Истраживањима је откривен и каменолом у Сухом потоку, удаљен око 1,5 км, у коме су констатовани и две грубо клесане надгробне плоче. Некропола припада периоду 14.–16. столећа.¹⁶⁴⁵

Стапари, засеок Трнава, локалитет „Римско гробље“

На овом локалитету, на јужној падини и на самом врху брега, у шуми, налази се веће гробље са веома утонулим споменицима.¹⁶⁴⁶

Стапари, локалитет „Маџарско гробље“

Уз сеоски пут који се спушта према траси старе пруге у кањону Тетиње, налази се мраморје, облика једноставних плоча и сандука са и без постоља и без икакве декорације.¹⁶⁴⁷

Качер, локалитет „Римско гробље“

У селу Качер на савременом гробљу налази се видљивих петнаестак аморфних надгробних споменика без натписа и декорације. Многи су бачени у врзину или утонули у земљу, те се може претпоставити првобитно знатно већи њихов број. У селу постоји још једно „Грчко гробље“, које је данас раскрчено, а на коме су се налазили студенички споменици 18–19. столећа. Њихов мањи број бачен је у растињу крај пута (Т. 65/4).

---

¹⁶⁴⁵ Поповић, *Мокра Гора*, 14–26.

¹⁶⁴⁶ Ђ. Мано–Зиси, *Трнава код Стапара*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 196; Зечевић, *Мраморје*, 162–163.

¹⁶⁴⁷ Гробље је изнад куће Младеновића у имању Даничић Михаила: Документација Завода за заштиту споменика културе, Краљево (=Документација, Краљево).

Никојевићи

У центру села, на простору где се налази зграда основне школе некада се налазило „Грчко гробље“. У атару села постоји и „Сватовско гробље“, где су се по предању сукобили српски и турски сватови. Место се назива још и Мегдан.¹⁶⁴⁸

Севојно, лок. „Стара црква“

На простору око старе цркве брвнаре, које се назива „Римско гробље“, некада су се могли видети камене плоче.¹⁶⁴⁹

Љубање, лок. „Римски бунар“

У селу Љубању, засеок Збојштица, око „Римског бунара“ још током шездесетих година прошлог века могле су се видети надгробне плоче, од којих неке у облику крста.¹⁶⁵⁰

Ужице, локалитет „Бели гроб“

Локалитет се налази на старом градском гробљу, у коме се сахрањивало до почетка 20. столећа. Одатле је однесен већи број споменика, тако да је 1956. регистрован само један. Поновним рекогносцирањем 1989. године није уочен (Т. 58/8).¹⁶⁵¹

Ужице, улица: „Друга Пролетерска“

На врху поменуте улице, где се налазе вишеспратне стамбене зграде, истражено је неколико гробова приликом копања водовода 2003. године. Мештани верују да се на овом месту налазила црква, која је доласком Турака претворена у цамију.¹⁶⁵²

---

¹⁶⁴⁸ Документација, Краљево.

¹⁶⁴⁹ Документација, Краљево.

¹⁶⁵⁰ Документација, Краљево.

¹⁶⁵¹ Зечевић, *Мраморје*, 169–170.

¹⁶⁵² Документација, Краљево.

Ужице — Ужички град

У подножју ужичког града, са северне стране, нађен је у једном воћњаку један уобичајени белег за средњовековни гроб.¹⁶⁵³

Трипково

У атару села Трипкова, према Врутцима, налази се гробље са великим плочама.¹⁶⁵⁴

Дрежник

До саме школе у насељу села Дрежник, нађена је једна камена плоча.¹⁶⁵⁵

Рибашевина

Приликом градње нове цркве у селу, пронађено је неколико надгробних плоча које се везују за Римљане, којих данас нема на терену. На локалитету „Велике Равни“ изораване су кости, сељани и ове гробове називају римским.¹⁶⁵⁶

Трнава, лок. „Турско гробље“

Екипа НМ из Ужица је на имању Светозара Костића истражила остатке двојног укопа. Покојници су били положени у конструкције сачињене од камених плоча.¹⁶⁵⁷

Дубоко, лом. „Демир капија“ и лок. „Трипково село“

Педесетих година прошлог века на овом простору констатовани су остаци рударских окана, као и гробови који се везују за раднике у рудницима. Испод

---

¹⁶⁵³ Ђ. Мано–Зиси, *Ужички град*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 196.

¹⁶⁵⁴ Ђ. Мано–Зиси, *Трипково*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 196.

¹⁶⁵⁵ Ђ. Мано–Зиси, *Дрежник*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 196.

¹⁶⁵⁶ Документација, Краљево.

¹⁶⁵⁷ Документација, Краљево.

надгробника мештани су ископавали костуре, без икаквих прилога.¹⁶⁵⁸ У евиденционим листовима се наводе два локалитета, али је закључено да је реч о истом локалитету.¹⁶⁵⁹

Дубоко, локалитет „Марин брег“

На овом локалитету налази се „Грчко и Латинско гробље“ са правоугаоним плочама.¹⁶⁶⁰

Чајетина

Бранешевци, заселак Пријани, локалитет „Римско гробље“

На овом локалитету налази се гробље са стећцима у облику слемењака, без других података.¹⁶⁶¹

Крива река, локалитет „Грчко гробље“

Од првобитне некрополе која је добрим делом уништена приликом изградње сеоског пута, при подизању камених ограда, као и приликом рашчишћавања и крчења земљишта, преостало је пет споменика—три сандука и два слемењака, као и доста аморфног камења. Ту се налази и један праисторијски тумул.¹⁶⁶²

Према казивању мештана, источно од ове постојала је још једна некропола, под називом „Грчко гробље“ са 40–50 споменика. Споменици су разбијени и однесени, а земљиште искрчено.¹⁶⁶³

---

¹⁶⁵⁸ Ђ. Мано–Зиси, *Демир Капија и Марин Брег*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 196.

¹⁶⁵⁹ Документација, Краљево.

¹⁶⁶⁰ Ђ. Мано–Зиси, *Демир Капија и Марин Брег*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 196.

¹⁶⁶¹ Зечевић, *Мраморје*, 97.

¹⁶⁶² Зечевић, *Мраморје*, 133.

¹⁶⁶³ Зечевић, *Мраморје*, 133.

Мачкат, заселак Мушвете, локалитет „Гробље у Церову“

Локалитет се налази 5 км јужно од Мачката, уз савремено сеоско гробље и остатака цркве брвнаре из 1826. године коју помиње Ј. Вујић. Очувано је неколико плоча од ломљеног камена (Т. 58/3).¹⁶⁶⁴

Мачкат, локалитет „Сеоска црква“

Локалитет се налази испред сеоске цркве. Од средњовековне некрополе данас је остао један слемењак и неколико аморфних каменова (Т. 58/2; Т. 59/5).¹⁶⁶⁵

Мачкат, локалитет „Гајчанско гробље (Чолов бријег)“

Локалитет се налази 2,5 км северно од цркве, уз савремено гробље засеока Гајчани, на јужној падини и платоу Чоловог брега. На падини од првобитних 26 споменика, данас се виде свега 7, док је на платоу видљиво око 50 аморфних споменика.¹⁶⁶⁶

Трипкова, заселак Ристановића поље, локалитет „Добро поље“

На овом локалитету се налазио један надгробник, као остатак средњовековне некрополе.¹⁶⁶⁷

Шљивовица, локалитет „Саиновина“

Локалитет се налази на брежуљку изнад савременог сеоског гробља, на доминантном положају. Сачувано је око 150 споменика различитог облика, од чега су два украшена. Поред надгробника, постоје подаци да се налазе и остаци неке римске грађевине (Т. 58/9–11).¹⁶⁶⁸

---

¹⁶⁶⁴ Зечевић, *Мраморје*, 142.

¹⁶⁶⁵ Зечевић, *Мраморје*, 142.

¹⁶⁶⁶ Зечевић, *Мраморје*, 142.

¹⁶⁶⁷ Зечевић, *Мраморје*, 168.

¹⁶⁶⁸ Зечевић, *Мраморје*, 174.

Сирогојно

У дворишту цркве у Сирогојну постоји надгробна плоча, која је једно време била у секундарној употреби као праг на западном улазу цркве (Т. 66/5). Претпоставља се да се на простору који окружује цркву, налазила средњовековна некропола, али данас нема старијих надгробника од 19. века.¹⁶⁶⁹

Љ. Мићић је у Кривој Рјечи на локалитету Присоје, забележио „Грчко гробље“ са људском представом на једном камену, а такође и гробља на топониму Нишану и Церови у Струњашкој ливади.¹⁶⁷⁰ Гробље под истим именом забележио је Мићић у селу Трнава, а више оваквих гробаља има у Жељину.¹⁶⁷¹ „Грчко гробље“ Мићић је забележио и у Гостиљу; Љубишу у чијој близини је пронађен новац из 1633?; Бјелој Рјечи; Ојковици; Бурађу; Јабланици; Семегњеву и Бранешцима.¹⁶⁷²

Сви ови локалитети захтевају њихову проспекцију и временско одређење гробаља.

Лучани

Марковица, локалитет „Мраморје“

У селу Марковици у Драгачеву, под Овчаром у близини Марковичке висоравни, установљена су крајем 19. столећа три стећка, израђена од локалног камена. Испод једног је копано и нађен је скелет оријентисан запад — исток и гвоздена копча као прилог.¹⁶⁷³ Стећци се око марковичких хумки налазе на три места.¹⁶⁷⁴

¹⁶⁶⁹ З. Златић–Ивковић, *Црква светих апостола петра и Павла у Сирогојну*, Сирогојно 2004, 28.

¹⁶⁷⁰ Мићић, *Златибор*, 449.

¹⁶⁷¹ Мићић, *Златибор*, 453–455.

¹⁶⁷² Мићић, *Златибор*, 456–478.

¹⁶⁷³ С. Тројановић, *Преисториске старине из рудничког округа*, *Старинар* 9 (1892), 1–23.

¹⁶⁷⁴ Зечевић, *Мраморје*, 141–142.

Дљин, локалитет „Џиновско гробље“

Место на коме се налази локалитет познато је и као Бољевац. Јован Ердeљановић помиње да је ту некада била и стара црква, а да у најстаријем сеоском гробљу има неколико каменова од неког „Џиновског гробља“.¹⁶⁷⁵ Евидентирано је да се на овоме месту, приликом копања јаме за кречану наилазило на остатке скелета. Било је и гробних плоча и обележја насатке постављених који су повађени. Данас на овоме месту нема никаквих површинских трагова који би указивали на постојање некрополе.¹⁶⁷⁶

Лисице — локалитет „Грчко гробље“

Локалитет се налази непосредно уз савремено сеоско гробље, са јужне стране. Приликом обраде земљишта на овоме месту су изораване необрађене гробне плоче дужине око 2 метра. Некаквих других површинских трагова нема.¹⁶⁷⁷

Јован Ердeљановић, помиње на једном брдашцу, где поток Кленовац слази у Бјеличко поље „Грчко Гробље“, са плочама од пешчара и кречњака. Поред плоча било је и усправних обележја. Тражећи новац сељаци су ископали гробове и извадили један велики „мрамор“ , са представом три женске фигуре у дугачким хаљинама. Ердeљановић наводи још једно гробље, на Иванову брду, без икаквих знакова.¹⁶⁷⁸

Пухово — локалитет „Луке (Иљчовина)“

Локалитет се налази на улазу у село, непосредно уз пут Гуча–Лучани, где се са леве стране налази раван плато који се простире до тока Бјелице. Приликом трасирања пута Гуча–Лучани на овоме месту се наилазило на остатке људских

---

¹⁶⁷⁵ Ј. Ердeљановић, *Доње Драгачево*, Насеља српских земаља I, Београд 1902, 142 (= Ердeљановић, *Доње Драгачево*).

¹⁶⁷⁶ Д. Ранковић — М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, ЗНМЧ 4 (1973) 172 (=Ранковић — Икодиновић, *Доње Драгачево*).

¹⁶⁷⁷ Ранковић — Икодиновић, *Доње Драгачево*, 171.

¹⁶⁷⁸ Ердeљановић, *Доње Драгачево*, 133–34.

скелета. Површинских трагова некрополе нема. Забележена је и прича да се на овом месту некада налазила и часна трпеза од цркве.¹⁶⁷⁹

Непосредно над Лукама, са источне стране, уздиже се брдо Иљчовина, на коме се налази „Грчко (Римско) гробље“. Брдо је обрасло шумом у којој се на југозападној падини уочавају гробна обележја насатке постављена. Међу овима налази се и један надгробник облика паралелопипеда дужине 2 метра.¹⁶⁸⁰

Ердељановић бележи два „Грчка гробља“, једно на Станића брду на месту данашњег сеоског гробља, где и сада има неколико мраморова, без натписа и друго је у бјеличком пољу, али без трагова већ у његово време. Каже се да је тај камен употребљен за градњу моста на Бјелици под Висијевцем, кога више нема. На једном се налазио непочитан натпис.¹⁶⁸¹

Турица — локалитет „Џиновско (Римско) гробље“

Старо гробље се налазило у засеоку Марићи, на брду званом Оштрица (Колибишту), са десне стране Бјелице, непосредно уз савремено сеоско гробље. Јован Ердељановић је забележио „Џиновско гробље“ са многим плочама положеним или побијеним. Плоче су биле без икаквих натписа, али се на појединима познаје да је био нарезан или „некакав лик (као глава) или нека друга шара”.¹⁶⁸² Данас површинских трагова некрополе више нема.

Гуча — локалитет „Мађарско гробље“

Локалитет се налази југоисточно од варошице, у близини раскрснице путева Гуча–Котража–Вича, пар стотина метара југоисточно од ње. Јован Ердељановић је забележио да се на гробљу близу Селишта познају трагови од неке црквине, над којом је капела. Око црквине је садашње сеоско гробље, а у његовој близини је старо гробље од двадесетак очуваних плоча. Надгробне плоче израђене су од кречњака и пешчара врло великих димензија, неке су биле дуге по два и дебеле по пола метра. На

¹⁶⁷⁹ Ранковић — Икодиновић, *Доње Драгачево*, 165.

¹⁶⁸⁰ Ранковић — Икодиновић, *Доње Драгачево*, 165.

¹⁶⁸¹ Ердељановић, *Доње Драгачево*, 175.

¹⁶⁸² Ердељановић, *Доње Драгачево*, 183.

плочама није било натписа. Само је на једној плочи био је изрезан велики крст и на другој „нешто као глава са чије се обе стране налазио украс у виду спирале“.¹⁶⁸³

На локалитету су приликом обраде земље изораване велике надгробне плоче грубе обраде од којих су понеке имале и натписе и које су наводно искоришћене за изградњу јаза за воденицу на Бјелици. Површинских трагова некрополе данас на овоме месту нема.¹⁶⁸⁴

Губеревци –локалитет „Грчко гробље“

Гробље се налази у засеоку Ракићевићи, са леве стране пута Губеревци–Милатовићи, односно на падини изнад њега, уз савремено сеоско гробље. Екипа Народног музеја из Чачка је приликом рекогносцирања 1967/1968. године на овом месту евидентирала масивне надгробне плоче, грубо обрађене или аморфног облика, без икаквих натписа или знакова.¹⁶⁸⁵

И Коста Јовановић је забележио да у Плазинама има „Грчко гробље“, на коме се налазе велики остаци од споменика. Такође, има „Црквина“, у чијој близини је било „Грчко гробље“.¹⁶⁸⁶

Милатовићи — локалитет „Грчко гробље“

Локалитет се налази у засеоку Горушица. На овоме месту су изораване надгробне плоче великих димензија. Данас на површини нема никаквих трагова који би указивали на постојање некрополе.¹⁶⁸⁷

Јовановић наводи да у селу имају три стара гробља, које сељаци зову „Грчка гробља“. Два се налазе близу Горушице, на местима: Радујевцима и Жутици, а треће

---

¹⁶⁸³ Ердeљановић, *Доње Драгачево*, 162.

¹⁶⁸⁴ Ранковић — Икодиновић, *Доње Драгачево*, 173.

¹⁶⁸⁵ Д. Ранковић–М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Драгачева*, ЗНМЧ 5 (1974), 187 (Ранковић–Икодиновић, *Драгачево*).

¹⁶⁸⁶ К. Јовановић, *Горње Драгачево*, Насеља српских земаља, књ.5, Београд 1908, 365 (=Јовановић, *Горње Драгачево*).

¹⁶⁸⁷ Јовановић, *Горње Драгачево*, 187.

је ближе Јелици између Ћурчија и Вуксановића. На овим гробљима се налазе неукрашене велике плоче од пешчара, али су многе однесене.¹⁶⁸⁸

Горњи Дубац — локалитет „Грчко гробље“

Локалитет се налази непосредно уз савремено сеоско гробље. Мештани говоре да су на овоме месту вађене камене плоче, великих димензија, грубо притесане, које су употребљавали у разноврсне сврхе. Површинских трагова некрополе нема.¹⁶⁸⁹

Доња Краварица

У Доњој Краварици на Милекића брду у близини сеоског гробља, има једно „Грчко гробље“, са свега неколико плоча.¹⁶⁹⁰

Краварица

У Краварици на месту Поповица, мештани су очистили Попов камен. Реч је о већем сандуку израђеном од кречњака дужине 1,80 м, ширине 0,48 м–0,60 м и висине преко 0,50 м (не види се доња ивица) (Т. 65/1). Са уже бочне стране уклесан је плитак крст, а са горње стране је изведен штап — симбол достојанства и власти. Око самог камена стоји један крајпуташ, док се виде још неки изломљени крајпуташи у шибљу, али нема других средњовековних споменика. Надгробник је пронађена мањој главици са леве стране Краваричке реке, изнад „Црквине“, простора потпуно зараслог у шуму и шикару на коме се не разазнају никакви темељи.

Тијање

У селу постоји на брду Вилиног кола одмах ниже сеоског гробља „Циновско гробље“. Међу бројним надгробницима од камена различите врсте било је око 20–так плоча, без записа или каквих знакова. Када је 1856. зидана тијањска звонара, одвучен је многи камен за њу.¹⁶⁹¹

---

¹⁶⁸⁸ Јовановић, *Горње Драгачево*, 368–9.

¹⁶⁸⁹ Ранковић–Икодиновић, *Драгачево*, , 186.

¹⁶⁹⁰ Ердељановић, *Доње Драгачево*, 154–5.

¹⁶⁹¹ Ердељановић, *Доње Драгачево*, 179.

Рогача

У селу постоје два „Грчка гробља“. Једно је на страни косе Голије према Мариновића потоку. Гробље је доста велико, али већ добрим делом раскрчено и без икаквих натписа и знакова. Друго „Грчко гробље“ је више „Црквине“, на које се наставља главно сеоско гробље. Ниже горачићке механе има неколико старих мраморова.¹⁶⁹²

Брезовица

На велику старину села указује „Грчко гробље“ у Мајсторовићима и један споменик који је Дудић усмено датирао у 14. столеће, али га није објавио.¹⁶⁹³

Такозвано „Грчка гробља“ постоји и у Вучковици (засеок Дуканци)¹⁶⁹⁴ и Доњој Краварици (потес Глибовина);¹⁶⁹⁵ Доњем Дубцу; Вичи, Властељицама — лок. Јеж; Милатовићима...¹⁶⁹⁶ „Римско гробље“ има у Горачићима,¹⁶⁹⁷ Дљину¹⁶⁹⁸ и Вичи (потес Кајовина).¹⁶⁹⁹ „Мађарско гробље“ постоји у Бијелом Камену; Котражи; Живици (два гробља); Ртима и Вичи.¹⁷⁰⁰ „Циновско гробље“ забележено је у Каони (засеок Павловићи, место Камариште), а у истом селу налазе се делови од споменика, за које се сматра да припадају „Турском гробљу“.¹⁷⁰¹ „Сватовско гробље“ је у Доњем Дубцу.¹⁷⁰²

На наведеним локалитетима, за сада, нема никаквих показатеља који би указивали на њихову евентуалну средњевековну старост.

---

¹⁶⁹² Ердџановић, *Доње Драгачево*, 187.

¹⁶⁹³ Р. М. Маринковић, *Становништво Брезовице*, ЗРНМ 18, Чачак 1990, 148–150.

¹⁶⁹⁴ Јовановић, *Горње Драгачево*, 385.

¹⁶⁹⁵ Ранковић — Икодиновић, *Доње Драгачево*, 171.

¹⁶⁹⁶ Ранковић–Икодиновић, *Драгачево*, 186–87.

¹⁶⁹⁷ Р. М. Маринковић, *Становништво Горачића*, ЗРНМ 8, Чачак 1977, 92.

¹⁶⁹⁸ Ранковић — Икодиновић, *Доње Драгачево*, 170.

¹⁶⁹⁹ Ранковић–Икодиновић, *Драгачево*, 186.

¹⁷⁰⁰ Јовановић, *Горње Драгачево*, 388; 391, 396; 400 и 404.

¹⁷⁰¹ Јовановић, *Горње Драгачево*, 376.

¹⁷⁰² Јовановић, *Горње Драгачево*, 381–2; Ранковић–Икодиновић, *Драгачево*, 188.

Пожега

Доња Добриња, локалитет „Грчко гробље“

На доминантном ћувику, обраслом у шуму, на имање Тошић Рајка налазе се остаци средњовековног гробља. Већи део надгробних споменика је узидан у породичну кућу Тошића.¹⁷⁰³

Дражиновићи, локалитет „Турско гробље“

Са обе стране сеоског пута на имању Николе Кљаића налази се неколико надгробних споменика. Некропола се може датовати у касни средњи век, односно турски период.¹⁷⁰⁴

Јежевица, локалитет „Старо Гробље“

На старом гробљу, међу бројним римским надгробним споменицима налази се и неколико средњовековних.¹⁷⁰⁵ Већи број таквих споменика налази се у подножју брда.¹⁷⁰⁶

Јежевица, локалитет „Под јелом“

Изнад куће Илије Тодоровића, а по причи власника парцеле приликом дубљег орања наилази се на делове људских скелета. Брдо се у народу назива и „Црвена земља“, а недалеко од њега налази се потез „Турски луг“.¹⁷⁰⁷

Горобиље, локалитет „Гробнице“

Недалеко од кућа Миливоја и Ратка Томића, према Моравици налази се доминантно узвишење — тумул. Место се у народу назива и „Грчко гробље“, а

---

¹⁷⁰³ Документација, Краљево.

¹⁷⁰⁴ Документација, Краљево.

¹⁷⁰⁵ Каниц, *Србија*, I, 524.

¹⁷⁰⁶ Зечевић, *Мраморје*, 128.

¹⁷⁰⁷ Документација, Краљево.

забележено је да су се некада у обали могле видети људске кости, што указује да је праисторијски тумул служио као некропола и током млађих периода.¹⁷⁰⁸

Косјерић

Маковиште, локалитет „Дрпинци“

На доминантном гребену, на источном делу савременог сеоског гробља, налазе се остаци средњовековне некрополе са пет споменика, од чега четири слемењака са постољем и један сандук. У ранијој литератури ова некропола забележена је као локалитет „Шумарак“ у засеоку Дројићи, али је очигледно реч о овом локалитету.¹⁷⁰⁹ Постојао је и један надгробник у каменолому на путу за село Парамун, који је искоришћен за градњу, због чега се претпоставља да су надгробници из ове некрополе израђивани на овом каменолому.¹⁷¹⁰ Јужно од гробља нађене су и веће камене плоче аморфног облика, што су неки аутори, вероватно, посматрали као други локалитет (Т. 59/3–4; Т. 69/2). Под истим именом село је забележено у дефтеру Смедеревског санцака из 1476. године.¹⁷¹¹

Маковиште, заселак Ренова, лок. „Римско гробље“

У једном шумарку налазили су се аморфни надгробници и плоче, од чега два надгробника су имала пластични украс. Аутори имају утисак да неки нису потпуно обрађени.¹⁷¹²

Маковиште, локалитет „Сијање“

На савременом гробљу, у централном делу постоји један средњовековни надгробник, обрастао у шибље (Т. 69/1).

---

¹⁷⁰⁸ Документација, Краљево.

¹⁷⁰⁹ Ј. Бућић–М. Зотовић, *Археолошка рекогносцирања на простору СО Косјерић у кампањама 1971, 1972, 1973 и 1974. година*, УЗ 27 (1998) 360–61 (= Бућић — Зотовић, *Косјерић*).

¹⁷¹⁰ Зечевић, *Мраморје*, 140–141.

¹⁷¹¹ Аличичић, *Пописи I*, 40, 59

¹⁷¹² Бућић — Зотовић, *Косјерић*, 359–60.

Парамун

У овом селу на старом гробљу, које се више не користи за сахрањивање постоји старо гробно „камење.“¹⁷¹³

Радановци

У селу Радановци налази се више надгробника, које је забележио већ Љ. Павловић.¹⁷¹⁴

Росићи

У овом селу удаљеном 8 км североисточно од Косјерића је усамљени слемењак са представом мача.¹⁷¹⁵

Скакавци

У селу удаљеном 8 км североисточно од Косјерића, у самом насељу је усамљени надгробник у облику сандука, украшен представом мача.¹⁷¹⁶ Такође, поред савременог гробља видљива су четири средњовековна надгробника који леже на праисторијској хумци (Т. 66/2).

Стојићи, локалитет „Паљевина“–Сеоско гробље

Локалитет се налази на врху шумовитог брежуљка, поред пута који од пруге води за заселак Гагиће, у наставку савременог сеоског гробља. Локалитет су констатовали већ Ф. Каниц и Љ. Павловић.¹⁷¹⁷ Половином 20. столећа на некрополи је било видљиво око 100 надгробника. Данас је могуће видети око 50 споменика, од чега четрдесетак у делу шуме уз ново гробље, са јужне стране и још десетак у шуми

---

¹⁷¹³ Е. Чершков, *Старо гробље у Парамуну*, Некрополе и гробни белези, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Београд 1953, 197.

¹⁷¹⁴ Љ. Павловић, *Ужичка Црна гора*, Насеља и порекло становништва XIX, Београд 1925, СЕЗ XLVI, 48 (=Павловић, *Ужичка Црна гора*); Зечевић, *Мраморје*, 152.

¹⁷¹⁵ Зечевић, *Мраморје*, 158.

¹⁷¹⁶ Зечевић, *Мраморје*, 161.

¹⁷¹⁷ Каниц, *Србија, I*, 498; Павловић, *Ужичка Црна гора*, 62.

преко пута.¹⁷¹⁸ Реч је о плочама, сандуцима и сљемењацима углавном од сиге, али и кречњака (Т. 57/9; Т. 60/1; Т. 66/3–4).

У самом сеоском гробљу које има дужу традицију, налази се један надгробник облика куће са двосливним кровом на постољу. Са леве стране двосливног крова, дата је у рељефу представа месеца, а са друге стране представа лук и стреле. Споменик је делимично оштећен.¹⁷¹⁹ Поред њега на гробљу се налази и неколико аморфних надгробника од кречњака. Традиција топоним „Паљевине“, описује као место где је спаљена црква, а мештани гробље називају „Турским гробљем“.

У литератури постоје подаци да се код села Ражане, у старијем делу данашњег сеоског гробља, налазе се два слемењака и више хоризонталних плоча. Међутим како у једином гробљу села Ражане нема оваквих споменика, податак се највероватније односи на оближње Стојића гробље, које се у данашњој административној подели сматрати Горњом Ражаном.¹⁷²⁰

Тубићи, локалитет „Римско гробље“

Локалитет се налази покрај савременог сеоског гробља, где се поред неколико римских надгробних споменика, налази велика средњовековна некропола са око 90 надгробника (Т. 67–Т. 68; Т. 69/5–6). Преовлађују облици плоча и сандука, док су три облика сљемењака. Четири споменика су украшена.¹⁷²¹ Гробље је регистровао Стојан Обрадовић, а помиње га и Љ. Павловић.¹⁷²² Четири античка споменика, по свему судећи, овде су се нашли у секундарној употреби као средњовековни надгробници.

---

¹⁷¹⁸ Зечевић, *Мраморје*, 164–165.

¹⁷¹⁹ Бућић — Зотовић, *Косјерић*, 365.

¹⁷²⁰ Зечевић, *Мраморје*, 154.

¹⁷²¹ Зечевић, *Мраморје*, 168–169.

¹⁷²² С. Обрадовић, *Описаније окружија ужичког*, ГДСС 10 (1858) 326; Павловић, *Ужичка Црна гора*, 76.

Годачево–Варда, локалитет „Раповина“

На Крушћишком гробљу, на лок. Раповина налази се старо гробље у коме доминирају гробни споменици из периода XVIII–XX века. На гробљу се, као остаци старије некрополе налазе и два стећка (Т. 66/1; Т. 69/3).¹⁷²³

Годачево, заселак Зарожје, локалитет „Матско гробље“

На овом гробљу на коме доминирају споменици од сиге из 19. века налази се један надгробник у виду куће са „кровом“ на две воде (Т. 69/4).¹⁷²⁴

Годачево, локалитет „Мијаиловића луке“

Испод Мијаиловића кућа, у тзв. Мијаиловића лукама, на једној ниској коси констатовани су остаци старе некрополе са равним грубо тесаним плочама. У литератури се овај локалитет среће под називом „Мраморје“ што је литерарни термин археолога М. Зотовића током рекогносцирања, док сељанима овај назив није познат.¹⁷²⁵

Годачево, локалитет „Мраморје“

На граници атара Зарожја и Годечева, непосредно са леве стране пута који води према Годечеву и Варди, на једном релативно малом пошумљеном узвишењу, налази се око 15 надгробника од којих су неки делимично утонули у земљу. Облици се крећу од оних са странама у виду куће на две воде преко паралелопипедних блокова на широј бази равних плоча са апсидално решеним крајевима и орнаментиком па до сасвим специфичних облика.¹⁷²⁶

У литератури је забележено и да се у село **Дреновци**, локалитет „Превија“ у засеоку Кандићи, на имању Анђелић Миљка налази осам надгробника камених плоча као остатак већег старог гробља. Једна од њих је већих димензија подсећа на стећак,

¹⁷²³ Бућић — Зотовић, *Косјерић*, 354; Зечевић, *Мраморје*, 99.

¹⁷²⁴ Бућић — Зотовић, *Косјерић*, 354; Зечевић, *Мраморје*, 102.

¹⁷²⁵ Бућић — Зотовић, *Косјерић*, 355.

¹⁷²⁶ Бућић — Зотовић, *Косјерић*, 355; Зечевић, *Мраморје*, 102.

док су остале, мањи притесани блокови од сиге.¹⁷²⁷ Данас се уочавају само надгробници од сиге који припадају деветнаестовековним споменицима, те овај локалитет треба дисквалификовати као средњевековни.

---

¹⁷²⁷ Бућић — Зотовић, *Косјерић*, 364.

ЗАКЉУЧАК

„Земља“ Моравице спадају у оне регије српског етничког простора чија средњовековна прошлост није довољно позната. Главни узрок оваквом стању је малобројност и фрагментарност историјских извора.

Из средњовековног периода податке о ретким средњовековним насељима пружа неколико повеља појединим манастира којима су даривани поседи. Драгоцене податке пружају и дубровачки документи, углавном о пословању Дубровчана на овом простору. Оскудна средњовековна грађа, како у кавантитативном смислу тако и у богатству садржаја делимично је надомештена постојећим остацима материјалне културе, као и резултатима археолошких ископавања и рекогносцирања.

За писање друштвене и културне историје некадашње земље Моравице посебну важност има османска архивска грађа у првом реду османске пописне књиге. Као званична документа фискалног карактера пружају поуздане и детаљне податке о пореским структурама, а цикличности њиховог настанка, омогућавају праћење појединих друштвених појава кроз време. Коришћено је укупно осам османских пописа становништва Смедеревског санцака, насталих у раздобљу од непуног века (од 1476. до 1572. године). Поред тога јужни део земље Моравица улазио је у састав Босанског санцака због чега су коришћена и два доступна пописа санцака Босна из 1468/69 и из 1604. године.

У средњем веку се под Моравицом означавају два појма: жупа и земље, које су добиле назив по реци Моравици која протиче кроз овај простор. На издвајање Моравице као посебне целине утицала су два чиниоца: први, постојање на том простору удеоне кнежевине Немањиног старијег брата Страцимира, и посебно оснивање Моравичке епископије, под чијом јурисдикцијом се налазило знатно шире подручје, односно „Земља“ Моравица.

У географском смислу од планине Каблар источна граница земље Моравице се спуштала на југ гребеном планине Јелице до западних огранака планине Чемерно, граница је затим скретала на југозапад развођем река Студенице и Моравице до

северних огранака Голије. Одавде, граница је окретала на северозапад преко планине Јавора, и даље у правцу Дрине, преко планине Муртенице, Златибора и Таре. На западу земље Моравице налазила се Дрина, док је северни део обухватао највећи део планинске области Црне Горе. Северозападна граница се поклапала са данашњом облашћу Црне Горе, у који улазе четири насеља из општине Г. Милановац. У питању је велика област, са планинским рељефом и мало обрадивог земљишта, концентрисаног претежно у Пожешкој котлини и токовима реке Моравице, Ђетиње, Скрапежа, Лужнице, Бјелице, сва четири Рзава и једним делом реке Дрине. Посматрана теорија са источне стране, односно од Овчарско-кабларске клисуре граничила се са жупом Моравом, југоисточно са жупом Ибром, односно Доњим Ибром коме је припадала и цела долина реке Студенице. На југу се простор граничио са жупом Расом, под Рашким епископом и жупом Сјеницом; југозападно се налазила жупа Дабар. Највећу дужину регион има у правцу исток — запад око 103 км ваздушне линије, а север–југ око 86 км. Територија Моравица се, у античком периоду, налазила у граничном подручју провинција Далмације и Горње Мезије.

Крај касноантичких локалитета са вилама рустикама као носиоцима привредног живота припада времену краја 4. и прве половине 5. века, који обележава почетак времена Велике сеобе народа. Са овим рушењима долази до преласка на више позиције и промене начина живота, који се манифестује изградњом великог броја утврђења и насеља унутар њих. Са Словенским досељавањем наступио је крај живота на рановизантијским утврђењима у Моравицама.

Међу градовима у тадашњој Србији за које сазнајемо из Порфирогениновог *Списа о народима* на простору Моравица, упадљива је сличност топонима Дрежник са Дресником, на коме су познати остаци утврђења, али још археолошки неистражени. Нешто касније је - један од припадајућих градова са почетка 11. столећа у Београдској епископији - Омзон идентификован као Ужице, што за сада, археолошки није потврђено.

До сада је захваљујући археолошким истраживањем и рекогносцирањем терена констатовано 17 рановизантијских утврђења, што није коначан број. За два утврђења код Косјерића, Злоступ, и Парамуну у литератури третирана као средњовековна,

утврђено је да припадају, такође рановизантијској епохи. Један број топонима који носе опште називе за за фортификацијске остатке (Градина, Градиште, Градац, Јеринин Град...), немају никакве остатке, док један број тек треба рекогносцирати и утврдити њихову хронологију.

Моравице су доспела под турску власт до 1458. године када је уписана међу турским територијално-управним јединицама као „вилајет. Након турских освајања земље Моравице су се нашле у оквиру Смедеревског санџака, подељене на више нахија и кадилука, док је јужним делом, област улазила у Босански саџак. Тако се у попису Босанског санџака из 1468/9., 14 села Синан-беговог зеамета Барча нашло у горњем току реке Моравице, издвојене касније као нахија.

Према географским карактеристикама и каснијим постојањем нахија, претпостављено је постојање неколико жупа, за које, истина, нема историјских извора.

Консултовањем турских дефтера из 1604. године, увиђамо да је нахија Моравица обухватала простор од Радаљева на северу до подножја Голије на југу. За претпоставити је да је жупа Моравица првобитно обухватала и Ариље и можда се пружала и даље ка Пожеги. Војно средиште жупе била би Градина-Трешњевица. Чини се могућим да је постојала и жупа Рујно у сливу Ђетиње, која је укључивала и Златибор. Простор око данашњег Косјерића представља изоловану жупску област и претпостављена жупа, би се звала према највећој реци која кроз њу протиче - Скрапеж. И ток Лужнице са Белом Црквом Каранском, могао је представљати засебну жупу. Издвојена област на територији Драгачева могла је бити жупа Бјелица. Више основе има претпоставка о постојању жупе око данашње Бајине Баште у окружењу реке и манастира Рача. Постојање утврђења у Солотуши, дају основа оваквом размишљању. Ипак у недостатку историјских извора, наведене жупе остају само у домену хипотеза.

Дубровник, односно његови трговци био је главни посредник у трговини између унутрашњости Балкана и Средоземља. Српска држава, представљала је богат извор сировина и тражене робе, као што су кожа, вуна, сир, мед, восак, суво месо и живу стоку. Али најважнији извозни артикли биле су различити метали, пре свих

сребро и злато, а као места из којих се извози црвац помиње се трг Рујно, 70-тих година 15. века.

Главни увозни производа била је со. Са запада преко Дубровника увозили су се, предмети од метала - оружје, оруђе, накит, стакло и друга луксузна роба у мањим количинама. О импорту скупоцених тканина сведочи одећа жупана Брајана и његове породице приказана на живопису Беле Цркве Каранске, док о увозу најлуксузније керамике током прве половине 14. столећа сведоче фрагменти архајске мајолике, пронађене на Градини-Трешњевица, за сада јединог налаза на тлу средњовековне Србије.

Основна подела привреде је на градску привреду, сеоску привреду и рударство. У оквиру доминантне сеоска привреда, налазила се пољопривреда, сточарство и одређени облици занатства и трговине.

На тлу Моравица у другој половини 15. и првој половини 16. века гајене су исте пољопривредне културе као и у средњовековној Србији: пшеница, јечам, раж, просо и зоб, док су остале житарице гајене у знатно мањој мери. Гледано по глави становника највећа производња житарица била је 1536. године са 988, 68 кг по глави, након чега је уочљив пад производње и 1572. године износио је тек нешто преко 350 кг.

У Смедеревском санџаку, самим тим и у Моравицама као обрачунска мера за житарице користило се лукно, које је садржало 4 или 6 једренских мерица (92,36 кг или 138,54 кг), да би се његова величина повећала на 7 или 8 истамбулских мерица (179,592 кг или 205,248 кг). Имајући у виду цене лукана и произведене количине житарица, видимо да је ново лукно уведено тек након 1536. године.

Поред основних хлебних житарица, земљорадничко становништво је, за сопствене потребе, садило и легуминозе (сочиво, боб...) и друго поврће (црни и бели лук, купус, репу...). Спорадично се јавља и бакла као нова врста поврћа. Од индустријских биљака била је распрострањена производња конопље и лана, а од преосталих култура, у нешто већим обиму, гајена је винова лоза.

Сточарство у средњем веку, по свом значају долази одмах иза земљорадње, али је за влахе представљало основну пољопривредну грану. У турским дефтерима

гајење крупне стоке није опорезивано, док је гајење ситне стоке, којим се бавило и сеоско и градско становништво, бележено у посебним дефтерима, за сада не преведеним за овај крај. За хришћане је важан део сточарства представљао узгој свиња и њихово месо у исхрани. У развијене пољопривредне гране, спадало је пчеларство, а раширеног лова и риболова, као допуне исхрани, морало је бити на водотоковима и другим природним ресурсима, којима су Моравице обиловале.

Сеоске занатлије своју делатност темељиле на сопственим сировина биљног и животињског порекла и донекле на бази рударске производње, чиме су, у највећем броју случајева задовољавали сопствене потребе. У анализираним пописима најбројније занатлије су ковачи, док су златари врста занатлија изведена из ковачког заната. Један од најраширенијих сеоских занатлија били су грнчари (сагракчије). Међу онима који су обрађивали кожу спадају седлари, затим шустери. У појединим селима су постојале ваљавице - инсталације за ваљање сукна, а са развојем израде тканина, бележе се кројачи. Поред дунђера, односно зидара, морали су постојати каменоресци, дрводеље, тесари, колари, бачвари... Под већ описаним општим термином Мастор, среће се један занатлија. Дијак се ретко јавља.

Дубровачки архивски подаци сведоче о Ужицу као караванској станици и транзитном подручју. Са развојем града Ужица као муслиманског средишта, издижу се службе везане за верске потребе у џамијама и друга интелектуална занимања. У Ужицу се одвијала и трговачка делатност, регулисана веома прецизним законским одредбама. На развијени трговачки промет сведочи јавни извикач, баждар, старетинар, постојање бакала и других услужних и угоститељских занимања: бозације, халвађије, пекари, млинари, кувари, касапи, бербери, сапунције...

Разноврсне предмете израђивали су грнчари, казанције и један стаклар. Осим ковача, знатан је број заната изведен од овог занимања: златари, поткивачи коња, бравари, израђивачи лукова за стреле. За грађевинске послове били су специјализовани зидари, клесари, столари, тесари и помоћни радници. Убележена су и нека војна звања.

Захваљујући богатству у стоци Ужице је остало значајно кожарско средиште. Највећи број занатлија бавио се обрадом коже и израдом обуће. Бројни су били и

кројачи и они који су израђивали разноврсне одевне предмете. О преради вуне најречитије говоре ваљавице, којих је 1572. радило чак 27, док значај Ужица као млинарског средишта расте од три млина, колико је било 1476. године до 52 - 1572. године.

Предео Моравица није познат по рудном богатству, иако је рудник Тахор обухваћен пописом 1536. године, а за рудник Чемерно, сазнајемо из пописа мартолоса и неких података везаних за закуп рудника. Трагови шљаке и други материјални трагови, као и извесни топоними указују на рударење у области Драгачева, али их је тешко прецизније хронолошки одредити.

Основни типова насеља у средњовековној држави била су град, трг, село и катун. Од до сада регистрована 261 утврђења из периода ране Византије, један део њих је поново употребљаван од 9. века. Ова ситуација заправо показује дисконтинуитет утврда, а поновно коришћење је последица новонасталих историјских услова. На простору Моравице није дошло до развоја градских центара, а самим тим и градског живота све до средине 14. столећа и уздизања Ужица. Утврђења које су коришћена и током средњовековне епохе најчешће нису сачувала име. Овдашње тврђаве не успевши да надрасту своју примарну функцију, нису се никада развиле у градске центре и са настанком нових околности једноставно су одумирале.

Након освајања једне земље, Турци су задржавали само најзначајнија утврђења, док су сва остала рушили, или остављали да пропадну. Оваква пракса објашњава чињеницу да на простору Моравице у османском добу једини градски центар Ужице, који је од 1516. године, седиште истоимене нахије, са статусом касаве. У наредном периоду расте број муслиманског становништво, а опада број хришћана, да би 1572. године имао 16 муслиманских махала са 599 домова, и свега 44 а хришћанске куће.

Градина у Стапарима у хронолошком смислу претходи Ужичком граду. Судаћи према археолошким налазима вероватно је била у употреби током 12 - 13. веку, док налази из некрополе, могу, заиста да сведоче о страдању у сукобима кнеза Лазара и Николе Алтомановића. И Градина – Трешњевица, код Ивањице могла је да

страда у истим сукобима. Из 14.-15. столећа потиче још недовољно археолошки истражено утврђење Градина-Ерчеге, на југоисточним обронцима Јавора, непознатог првобитног имена. И у близини села Солотуше, налази се утврђење, које је коначан облик добило у 15. столећу. Оба града су са турским освајањима изгубила своју функцију и били напуштени.

Издвојени податак из 1405. године о свраћању дубровачких трговаца у Ариље, највероватније, указује на постојање трга код овог манастира. У два наврата, током 15. столећа помиње се трг Рујно. Поред Ужица и у Пожеги се од 1476. усталио пазар и панађур, вероватно наслеђујући средњовековну праксу. И влашко село Својдруг је 1516. убирало на име таксе пазара приход. Уздизањем Ужица сва трговина сели се у овај градски центар и након 1540. године нема више нити једног пазара и панађура на тлу Моравица ван Ужица.

Преовлађујући тип насељених места била су села, на којима је почивао привредни и друштвени живот. За средњовековна насеља различите врсте има свега неколико ретких писаних извора, углавном из манастирских повеља. Међутим, пописана села из 1476. године осликавају затечено стање на овом простору и може се прихвати да је то приближна слика краја средњовековне епохе. Поред насељених места, сусрећу се и запустела сеоска насеља и мезра.

Године 1476. у области Моравице уписано је 247 влашких и 7 рајетинских села, док је просечна величина влашких насеља износила 13,19 кућа, слично као и у целом Смедеревском санџаку. По пописима из 1528. и 1528/30. добијамо просек 18, 58 рајетинске куће, односно 13, 55 влашке куће. Два пописа, из 1536. и 1572. су блиски по вредностима и указују на устаљеност насеља. 15,69 и 15,77 кућа.

Како су пописи имали фискални циљ, постојала је велика заинтересованост турски власти, да њиме обухвате све пореске обавезе и обвезнике, због чега је квалитет података морао бити висок.

Према попису из 1476. године у Моравицама забележено је укупно 3549 кућа, од чега 5 муслиманских, односно 32065 становника. Највећи број становника био је 1528/30.: 38923, да би се између 1536. и 1572. кретао између 25707 и 24009

становника. Добијеним бројкама треба додати и становништво Моравица у Босанском санцаку.

Становништво у Османском царству, у целини гледано, делило се на две основне друштвене групе, на једној страни били су аскери тј. војни, повлашћени слој друштва а на другој раја - произвођачи на миријској земљи. Од читавог низа полувојничких, повлашћених категорија становништва у Моравицама власи су били најбројнија група становништва. У некадашњим Моравицама је 1476. било 247 села са влашким статусом, а већ 1528. године, број оваквих села био је сведена на 66, и то само у области Драгачева и Пожеге. Поред тога повлашћени су били и они који су се обављали специфичне војне делатностима и занате од важности за османску државу: војнуци; мартолосои; дербенције; соколари и јастребари...

На простору Моравице спорадично су поменути најнижи заповедници војнука - лагатори. Подаци о мартолосима из некадашње Моравице срећу се тек од 60-их година 16. столећа. Њихова служба, чини се, односила се готово искључиво на чување рудника Чемерно. Дербенције су чувале осетљива место и прелазе на јавном путу, кланце и горске теснаце, за шта су сносили материјалну и моралну одговорност. Постојање утврђења на појединим локацијама које су у турско време дербенди само указује на постојање проблема на тим позицијама и пре доласка Турака, а истовремено показује и истоветност путне мреже.

Села, соколара и јастребара налазила су се у области Косјерића, односно на обронцима планина Повлен и Маљен. Податак из 1476. који се односи на одбегле соколаре из села Трешњевице указује на још једну област у пределу брда Малич и источних обронака Мучња, са овом праксом.

Историја Ариљског манастира, дефинише и историју и територију епископије и "земље" Моравице. Црква Св. Ахилија уживала је велики углед, када је архиепископ Сава изабрао старо култно место за седиште Моравичке епископије, што је била током целе средњевековне епохе, а највероватније од времена цара Душана и митрополита.

Најстарија црквена грађевина је дефинисана као *cella memoriae*, подигнута над гробом Св. Ахилија. На ариљској некрополи је у току археолошких радова

истражено 240 гробова, од чега 22 унутар цркве. Нађен је велики број надгробних плоча. Најрепрезентативније од њих обележавале су гробове епископа сахрањених у цркви. Како нема налаза старијих од 12. столећа, одбачена је могућност да је првобитне цркве могла настати у време Самуила, крајем 10. или почетком 11. столећа. Ни поједини пратећи објекти - како је учињено - не могу се приписати преднемањихком времену. Могућа изградња цркве је у време великог жупана Уроша I, почетком 12. столећа, како је и Пурковић претпоставио, након чега се око ње формирала некропола.

Како је Драгутин представљен 1296, са моделом цркве на којој нема припрате, јасно је да припрата није његова обнова. Бројни надгробници уграђени у врх темељног проширења спољне припрате и зидове бројних објеката, указују да ови објекти не могу бити старији од 14. века.

Након пада под турску власт и након обнове Пећке Патријаршије један део некадашњих Моравица нашао се у оквиру Зворничке епископије, што потврђују дефтери Црквене канцеларије и запис из 1602. године, када је у Мокрој Гори преписан један "Законик". Према подацима из Црквене канцеларије, често се бележе митрополити области која често мењају име и територију. Ово само показује да границе митрополија у том тренутку нису стабилне и повремене промене седишта и назива епископија последица су прилагођавања турском управном систему.

У дефтерима Смедеревског санцака, насталим у периоду од 1476. до 1572. има више података о црквама и манастирима. Подаци о пореским давањима појединих манастира налазе се у турским пописима. Из неких разлога неки манастири остају незабележени и за њих сазнајемо из других извора, као што су записи у штампаним књигама (Рујан, Мркшина црква). Јужни део Моравица није био у оквиру Смедеревског санцака, те немамо податке о црквама и манастирима у овом њеном делу, али знамо за постојање манастира Ковиље. Иако цркве и манастири нису пописивани, јер не представљају пореску категорију, помени попова и њихових чланова породице указују на постојање црквених храмова у насељима.

За први активан манастир сазнајемо тек 1528/30. када се помиње Св. Арханије, односно Св. Ахилије. Случај манастира св. Николе у Дракчићу, потврђује тезу да су

градски манастири врло брзо гашени, због формирања муслиманског окружења. На простору Моравица видимо, да нити један манастир није преживео турско освајање или да су остали без својих поседа и као такви нису били пописивани.

Подаци у турским пописима, настали искључиво из фискалних разлога, не морају дати преглед свих у том моменту постојећих манастира, док се цркве само изузетно уписују. Једино се сазнаје за цркву у Висибаби, као просторно одређење мезре Мухариште. Иако цркве нису пописивани, јер не представљају пореску категорију, помени попова и њихових чланова породице указују на постојање црквених храмова у насељима.

На тлу Моравица до 1572. године забележено је укупно 71 црквени објекат, од чега пет манастира. Најбројнији објекти су из 1476., чак 34 и готово је извесно сви ови помени односе се на средњовековне објекте.

Доминантна популација на тлу Моравица је српског етноса, што потврђују властита имена. Иако пописи не откривају узроке и начине исламизације, захваљујући турским дефтерима може се поуздано утврдити број муслимана, као и динамика исламизације кроз сукцесивне пописе.

У првом попису Смедеревског санџака 1476. године број муслимана и конвертита на простору Моравица је занемарљив и на нивоу статистичке грешке. У два спојена пописа - влашки попис из 1528. године и попис раје из 1528/30. године, - ило је укупно 328 муслиманских породице, од чега 56 синова Абдулаха, односно 5,34% Попис из 1536. показује број од 3083 муслимана, пре свега због раста у Ужицу, а укупан проценат муслимана износи 11,99%. У последњем попису из 1572. године број муслимана износи 3735 или 15,56% становништва. И на тлу Моравица потврдила се чињеница да су први муслимански џемати настајали у већим пазарним и трговинским центрима. Највеће муслиманске заједнице формирана је у Ужицу, једином градском центру и селима у непосредном окружењу.

Значајне и најважније комуникације - делимично познате у изворима из антике и средњег века, - најбоље трасирају пописана дербенцијска села, скеле и „бродова“ и материјални трагови старих путева и мостова. На трасе путева указују и позиције средњовековних градова.

Бројна гробља сведоче о насељености појединих села током средњевековне епохе. Надгробници на овим старим гробљима су од локалног камена, из најближих мајдана, чија удаљеност је омогућавала најједноставнији транспорт. На простору Моравица забележено је на основу литературе и наших рекогносцирања чак 95 локалитета са средњевековним надгробним обележјима. На трагове старих гробља указује топонимија: "Мрамор" или "Мраморје", "Грчко гробље", "Латинско гробље" "Мађарско гробље", "Џиновско гробље" итд...

Студија *Насеља и становништво „Земље“ Моравице (XIV - средина XVI века)*, представља покушај да се на основу грађе различитог типа и провенијенције, сагледају друштвени односи и културна историја земље Моравице током средњевековне епохе и првих векова турске власти. Проблем је представљала чињеница да је требало заокружити слику у два не само хронолошки одвојена периода, већ два различита државна, политичка, друштвена и верска система.

Рад није лишен слабости и мањкавости, које ће бити накнадно надомештене. У првом реду потребно је сакупити податке за поједина насеља, разасуте у едицији САНУ-а "Хроника села", који, често непоздани, захтевају рекогносцирање и проверу на терену. Још један ресурс, недовољно употребљен је анализа постојеће топонимије.

Свесни чињенице да овај рад не представља коначно стање ове области у посматраном периоду, већ само створену слику на садашњем степену наших сазнања и извора, надамо се да ће наш рад представљати почетак за нека будућа истраживања и подстицај за неке нове истраживаче.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

СКРАЋЕНИЦЕ:

АП – *Археолошки преглед*

АР – *Arheološki pregled*

ВИНЈ – *Византијски извори за историју народа Југославије I–VI*

ВВМ – *Весник Војног музеја*

ГСНД – *Гласник Скопског научног друштва*

ГСАД – *Гласник Српског археолошког друштва*

Гласник СУД – *Гласник Српског ученог друштва*

ГЕМ – *Гласник Етнографског музеја*

ГГБ – *Годишњак града Београда*

ГГД – *Гласник Географског друштва*

Гласник ДСС – *Гласник Друштва Србске Словесности*

Годишњак СКА – *Годишњак Српске краљевске академије*

GZMS – *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*

ГЗМС – *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*

Годишњица НЧ – *Годишњица Николе Чупића*

DAI – Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, I –II, ed. Gy. Moravcsik – R.J.H. Jenkins, Washington DC 1967.

Зборник ИМС – *Зборник Историјског музеја Србије*

ЗРВИ – *Зборник радова Византолошког института*

Зборник ФФ – *Зборник Филозофског факултета–Београд*

ЗЗЛУ – *Зборник за ликовне уметности*

ЗРНМ – *Зборник радова Народног музеја у Чачку*

ЗНМ – *Зборник Народног Музеја у Београду*

ИГ – *Историјски гласник*

ИНЈ II – *Istorija naroda Jugoslavije II*

ИСН I–III *Историја српског народа*, Београд 1994.

ИЧ – *Историјски часопис*

НПЗ – *Новопазарски зборник*

САНУ – *Српска Академија Наука и Уметности*

СЕЗ – *Српски етнографски зборник*

Споменик СКА – *Споменик Српске краљевске академије*

СКА – *Српска краљевска академија*

ССА – *Стари српски архив*

УЗ – *Ужички зборник*

ЛССВ – *Лексикон српског средњег века*

POF – *Prilozi za orijentalnu filologiju* — Sarajevo

Прилози КИФ – *Прилози за Књижевност, језик, историју и фолклористику*

ИЗВОРИ:

- А. Аличић, Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век I, Чачак 1984.
- А. Аличић, Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век II, Чачак 1985.
- А. Аличић, Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, 15. и 16. век III, Чачак 1985.
- А. Aličić, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar 2008.
- Е. Balta, *L' Eubee a la fin du XV siecle*, Economie et population; Les registres de l'annee 1474, Athenes 1989.
- Ö. L. Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, I, *Kanunlar*, Istanbul 1943.
- Д. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Београд 1974.
- Београд и Србија у делима француских путописаца*, приредио Радован Самарџић, Београд, 1961.
- Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превео и коментарисао Миодраг Рајичић, Београд 1950.
- А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића Манастиру Милешеви*, ССА 2 (2003) 193–202.
- Византијски извори за историју народа Југославије II*, прир. Б. Ферјанчић Београд 1959.
- Византијски извори за историју народа Југославије III*, уред. Г. Острогорски — Ф. Баришић, Београд 1966.
- Византијски извори за историју народа Југославије IV*, уред. Г. Острогорски — Ф. Баришић, Београд 1971.
- Gesta regum sclavorum I–II*, превод Д. Кунчер, коментари Т. Живковић, Београд 2009.
- Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I, ed. М. Kostrenčić, Zagreb 1967.
- J. Długosz, *Opera Omnia*, ed. А. Przewdziecki, Cracoviae 1877.
- Einhardi Annales*, ed. G. Pertz, MGH SS I, Hannoverae 1826.
- Г. Елезовић *Турски споменици I–II*, Београд 1940.
- Г. Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva, mühimme defteri*, Београд 1950.
- В. Ђурђев, Н. Филипović, Н. Ђаџибегич, М. Мујић, Н. Шабановић, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Klički, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo 1957.
- Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Anonymi Descriptio Europa Orientalis—Анонимов опис источне Европе*, Критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Д. Кунчер, Београд 2013

Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. I 1186–1321, Приредили: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, Београд 2011.

Јањичарове успомене или Турска хроника, превод и предговор Ђорђе Живановић, Споменик 107, Београд 1959.

Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво (од римског доба до краја XIX века)*, I–II, Београд 1986.

Љ. Ковачевић, *Белешке и натписи—друга руковет*, Гласник СУД 56 (1884) 327–360.

Љ. Ковачевић, *Светостефански хрисовуљ*, Споменик СКА 4 (1890) 1–10.

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik — R. J. H. Jenkins, I, Washington 1967.

Р. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku 16. vijeka, Putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1553*, Rad JAZU 71 (1884).

Мемоари проте Матије Ненадовића, Београд 1893.

С. Мишић, Т. Суботин–Голубовић, *Светоархангеловска хрисовуља*, Београд 2003.

V. Mošin, *Ljetopis pora Dukljanina*, Zagreb 1950.

В. Мошин, Ј. Славева, *Сводна грамота на Крал Милутин на Хиландар и пиргот Хрусија, вероватно од 1303 година*, Споменици за средновековнековната и поновата историја на Македонија, том, I, Скопје 1975, 297–316.

С. Новаковић, *Српски поменици XV–XVIII век*, Гласник СУД 42 (1885) 1–152.

С. Новаковић, *Закон Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд 1898.

С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912.

Oblast Brankovića, *Opširni katastarski popis iz 1455. godine*, priredili Hamid Hadžibegić, Adem Handžić i Ešref Kovačević, Sarajevo 1972.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. II, obradila Snježana Buzov, priredila Lejla Gazić, Sarajevo 2000.

М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968.

Основна геолошка карта СФРЈ 1:100000, Београд 1989.

Д. Пантелић, *Географски опис Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик СКА LXXXII, Београд 1936.

Педолошка карта НР Србије 1:600 000, Београд 1951.

Роџменични popis sandžaka vilajeta Hercegovina, priredio Ahmed S. Aličić, Sarajevo 1985.

Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829.*, Београд 1900.

Prisci fragmenta, ed. L. Dindorf, *Historici graeci minoris I*, Lipsiae 1870.

Приче француских путописаца са пута по отоманској Босни, приредио и превео М. Караулац, Нови Сад 1998.

Н. Радојчић, *Законик цара Душана 1349 и 1354*, издао и превео Н. Радојчић, Београд 1960.

Ј. Радоњић, *Дубровачка акта и повеље I*, Београд 1934.

- Ј. Радоњић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, Посебна издања САНУ CLV, 3, Београд 1950.
- Ф. Спахо, *Турски катастарски пописи азбуковачких насеља из XV и XVI века*, Љубовија 1990.
- Списи Св. Саве*, изд. В. Ћоровић. Књ. 1, Београд 1928.
- Срби и југоисточна Европа у низоземским изворима до 1918. године*, приредила Јелица Новаковић–Лопушина, Београд 1999.
- Љ. Стојановић, *Требник манастира Свете Тројице код Пљеваља*, Споменик СКА 56 (1922) 22–30.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I–VI*, Београд 1902–1926.
- Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије*, Београд 1902.
- Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа 16, Београд — Сремски Карловци 1927.
- Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА III (1890) 1–57.
- М. Стојакović, *Vraničevski tefter*, Beograd 1987.
- Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, предговор, превод и коментари Љ. Јухас–Георгиевска, Београд 1999.
- Ј. Тадић, *Дубровачка архивска грађа о Београду*, Београд 1950.
- Топографске карте 1: 25000; 1: 50000; 1: 100000*, Београд (1984–1987)
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књ. I 1186–1321*, приредили: Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, Београд 2011.
- А. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986.
- Х. Хаџибеговић, *Канун–нама султана Сулејмана Законодавца*, ГЗМС н.с. 4–5 (1950) 295–382.
- Евлија Џелеби, *Putopis — Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar: napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1967.
- Х. Шабановић, *Турски дипломатички извори за историју наших народа*, Прилози за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином, I, Сарајево 1950, 117–151.
- Н. Šabanović, *Krajište Isa–bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
- Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, књ. 1, св. 1, Катастарски пописи Београда и околине 1475–1566*, Београд 1964.
- Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана, којом оснива манастир Св. Арханђела Михајла и Гаврила у Призрену*, Гласник ДСС 15 (1862) 262–317.

ЛИТЕРАТУРА:

- Азбучник српске православне цркве по Радославу Грујићу*, приредио Слободан Милеуснић, Београд 1993.
- А. Алексић, *Ибар од Рашке до Карановца*, Годишњица НЧ 3 (1878), 24–66.
- А. Андрејић, *Претварање цркава у џамије*, ЗЗЛУ 12 (1976) 97–117.
- Ж. Андрејић, *Стари и новооткривени натписи у цркви у Карану*, УЗ 36 (2012) 135–163.
- Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија*, Београд 1953.
- Археологија Ариљског краја*, каталог изложбе, Ариље 2011.
- Археологија Пожешког краја*, каталог изложбе, Пожега 2011.
- Археологијско географска истраживања од Драгашевића*, Гласник СУД 45 (1877) 1–128.
- Ф. Бабингер, *Мехмед освајач и његово доба*, Нови Сад 1968.
- Г. Бабић, *Портрет краљевића Уроша у Белој цркви каранској*, Зограф 2 (1967) 17–19.
- М. Вајаловић–Надџи–Пешић, *Керамика и средњовековној Србији*, Београд 1981.
- Д. Бандић, *Народна религија срба у 100 појмова*, Београд 1991.
- М. Беговић, *Шеријат и Канун у Турском царству*, у: Војне Крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699, Београд 1989, 66–69.
- Š. Веšлагич, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971.
- Н. Благојевић, *Народна керамика у ужичком крају*, УЗ 3 (1974) 327–364.
- М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 2001.²
- М. Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14–15 (1965) 1–17.
- М. Благојевић, *Планине и пашињаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 3–93.
- М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 2004.
- М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 3–98.
- М. Благојевић, *Сеченица (ΣΕΤΖΕΝΙΤΖΑ), Стримон (ΣΤΡΥΜΩΝ) и Тара (ΤΑΡΑ) у делу Јована Кинама*, ЗРВИ 17 (1976) 67–76.
- М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989.
- М. Благојевић, *Жупа Моравица и земље Моравице*, У: Свети Ахилије у Ариљу, историја уметност, Зборник радова са научног скупа 25–28.05.1996, Београд 2002, 13–23.
- М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности*, Нови Сад 2000.
- М. Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2010.
- М. Бобић, *Куће, породице и задруге*, У: Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, уредник: Милош Мацура, Београд 2001, 316–406.
- Д. Бојанић, *О српској баитини и соћу у турским законима*, ИЧ 20 (1973) 157–180.

- Д. Бојанић, *Фрагменти опширног пописа видинског санџака из 1478–81. године*, Мешовита грађа (Miscellanea) II, Београд 1973, 79–192.
- Д. Бојанић, *Прелаз са средњовековних тежинских и површинских мера на турске мере у северној Србији*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 91–99.
- Д. Бојанић–Лукач, *Неготинска крајина у време турске владавине, На основу извора из XV и XVI века*, ГЕМ 31–32 (1969) 65–109.
- Д. Бојанић–Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први кануми*, ИЧ 18 (1971) 255–268.
- Д. Бојанић, *Јадар у XVI и XVII веку*, У: Јадар у Прошлости, Лозница 1985, 77–191.
- Д. Бојанић, *Крупањ и Рађевина у XVI и XVII веку*, У: Рађевина у прошлости, Београд 1986, 131–185.
- И. Војановски, *Municipium Malvesatium*, Arheološki radovi i rasprave VII, Zagreb, 1968, 241–262.
- И. Војановски, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji*; Godišnjak СБИ XXV, ANUBIS, Sarajevo 1987, 63–175.
- Ђ. Бошковић, *Неколико натписа са зидова српских средњовековних цркава*, Споменик СКА 87, др. разр. 68 (1939) 3–19.
- Ђ. Бошковић, И. Здравковић, М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, *Споменици културе у Овчарско–Кабларској клисури и њеној најближој околини*, Старионар I (н.с.), Београд, 1950, 91–108.
- Ф. Brodel, *Mediterran i mediteranski svet u doba Filipa II*, књ. I, Београд 2001.
- Д. Булић, *Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици*, ИЧ 50 (2003), 153–204.
- Д. Булић, *Манастир Илиње код Овчар бање, рановизантијско и средњовековно утврђење*, ИЧ 53 (2006), 53–93.
- Д. Булић, *Сондажна истраживања Градине Трешњевица код Ариља*, АП (н.с.) 4 (2006), Београд 2008, 191–193.
- Д. Булић – Д. Црнчевић, *Средњовековно утврђење на локалитету Градина у Радаљеву код Ивањице*, ИЧ 61 (2012) 67–103.
- Д. Булић, *Прилог познавању града Брвеника из перспективе археолошких истраживања*, ИЧ 60 (2011) 57–96.
- D. Bulić, *The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine period on the later territory of the South–Slavic principalities, and their re–occupation*, in: *The World of The Slavs*, 137–233.
- Ј. Бућић–М. Зотовић, *Археолошка рекогносцирања на простору СО Косјерић у кампањама 1971, 1972, 1973 и 1974. година*, УЗ 27 (1998) 343–365.
- М. Валтровић, *Српске црквене старине*, Старионар САД 4, Београд, 1. децембар 1888. године, 134.

- Љ. Васиљев, *Ариљски преписивачки центар и култ светог Ахилија код Срба*, Научни састанак слависта у Вукове дане 14/1, Београд 1985, 165–175.
- М. Васић, *Римске терме у Белини*, ЗРНМ 13, Чачак 1983, 5–18
- М. Васић, *Мачва и Подриње у римско доба*, Гласник САД 2 (1985), 132.
- М. Васић, *Нови римски натписи нађени у Чачку*, ЗРНМ 16, Чачак 1986, 23–34.
- М. Васић, *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 9–17.
- М. Vasić, *O knežinama Bakića pod turskom vlašću*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine IX, 1957, Sarajevo 1958, 221–239.
- М. Vasić, *Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom*, Sarajevo 1967.
- М. Васић, *Становништво Крушевачког санџака*, У: Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 49–73.
- П. Васић *Белешке о уметничким споменицима ужичког краја*, УЗ 4 (1975) 311–360.
- А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине, Социјална структура српских градских насеља (XII — XVIII век)*, Смедерево — Београд 1992, 125–137.
- А. Веселиновић, *Чачански крај у средњем веку*, У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 57–80.
- В. Винавер, *Преглед историје новца у југословенским земљама (XVI–XVIII век)*, Београд 1970.
- Д. Војводић, *О живопису Беле цркве каранске и сувременом сликарству Рашке*, Зограф 31 (2006–2007) 135–152.
- Л. Војиновић, *Дубровник и османско царство*, I, Београд 1898.
- Ј. Вујић, *Путешествије по Србији I–II*, Београд 1902.
- О. Вукадин, Д. Минић, *Делатност завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980*, РБ 2, Краљево 1980, 301–309.
- О. Вукадин — З. Ивковић, *Духовни и материјални остаци рујанског манастира*, УЗ 16 (1987), 81–89.
- Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик 47, Београд 1909.
- Н. Вулић, *Октавијанов илирски рат 35–33 г. пре наше ере, Неколико питања из античке историје*, Глас САНУ књ. CLX (1933), 13–24.
- Н. Вулић, *Из античке историје наше земље. Passio Sanctorum IV Coronatorum*, Глас СКА CLX (Други разред 82), Београд 1934.
- Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик 98, Београд 1941–48.
- М. Вушковић, *Топонимија о средњовековној земљорадњи и сточарству у Браничеву*, БГ 3/4, Пожаревац 2006, 51–61.
- Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, Београд 2002.
- М. Гарашанин, *Црна Гора у доба римског царства*, Историја Црне Горе I– од најстаријих времена до краја XII вијека, Титоград 1967, 143–267.

- M. Garašanin, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, Materijali 22, Novi Sad 1986, 11–21.
- M. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951.
- V. Geyer, *Physical Factors in the Evolution of the Landscape and Land Use: The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I*, ed. A. E. Laiou, Washington 2002, 31–45.
- M. Грковић, *Речник имена код Срба*, Београд 1977.
- P. Грујић, *Православна српска црква*, Београд 1920.
- P. Грујић, *Епархијска властелинства у средњовековној Србији*, Богословље VII/2 (1932), 98–142.
- P. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1934.
- J. Дашић, *Јелички рудници*, ЗРHM 9, Чачак, 1979, 135–184.
- D. J. Deroko, *Drina — geografsko-turistička monografija*, Novi Sad 1939; Beograd 2001².
- A. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
- M. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932.
- M. Динић, *Један нови податак о Николи Алтомановићу*, Гласник СНД 12 (1933) 257.
- M. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ 1 (1948) 30–36.
- M. Динић, *Област краља Драгутина после Дежевe*, Глас САН, одељење историјских наука 1 (1951) 61–82.
- M. Динић, *Растислалићи. Прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953) 139–144.
- M. Динић, *Западна Србија у Средњем веку, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија*, Београд 1953, 23–27.
- M. J. Динић, *Грађа за историју Београда у средњем веку II*, Београд 1958.
- M. Динић, *Неколико ћириличких споменика из Дубровника*, Прилози КЈИФ 24 (1958) 94–110.
- M. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962.
- M. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305–330.
- M. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, историјско–географске студије, Београд 1978, 55–67.
- M. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 68–83.
- Д. Динић–Кнежевић, *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*, Београд 1974.
- D. Dinić — Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja IV, Novi Sad 1975, 5–47.
- M. Домазет, *Црква св. Николе у Брекову*, РБ 3, Краљево 1988, 302–3.
- D. Drašković — M. Živanović, *Keramika prostoriје 3/ix, prilog poznavanju svakodnevnog života antičke Duklje*, Nova antička Duklja II, Podgorica 2011, 57–96.

- Б. Дробњаковић, *Саобраћај на Дрини*, Посебна издања Географског друштва књ. 15, Београд 1934.
- Н. Дудић, *Стара гробља и надгробни белези*, Београд 1995.
- С. Душанић, *Налаз средњовековног новца у Бердапу*, *Старинар* 21 (1970) 81–112.
- Љ. Р. Ђенић, *Мрежа караванских и кирицијских путева преко Златибора*, *УЗ* 9 (1980) 133–140.
- М. Р. Ђенић, *Златибор*, Титово Ужице 1970.
- С. Ђенић, *Златибор, културна и историјска баштина од праисторије до данас*, Чајетина 2009.
- М. Ђорђевић, *Старе штампарије у ужичком крају*, *УЗ* 4 (1975) 45–63.
- М. Ђорђевић, *Бела Црква–Каран, археолошка истраживања у припрати 1995. године*, *Гласник ДКС* 20, 104–107.
- И. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске властеле*, Београд 1994.
- С. Ђорђевић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године*, *РБ* 2, Краљево 1980, 285–301.
- С. Ђорђевић, *Ужички град*, *РБ* 2, Краљево 1980, 336–339.
- Б. Ђурђев, *О војнуцима*, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву* 2, Сарајево 1947, 75–137.
- Б. Ђурђев, *Хришћани–спахије у северној Србији у XV веку*, *Годишњак друштва историчара БИХ IV*, Сарајево 1952, 165–169.
- В. Ђурђев, „*Prodaja crkava i manastira*“ *za vreme vlade Selima II*, *Godišnjak istorijskog društva BiH* 9 (1958) 241–247.
- Б. Ђурђев, Још један податак о „*Продаји цркава и манастира*“ *за време Селима II*, *Годишњак историјског друштва БиХ* 10 (1959) 385.
- В. Ђурђев, *Položaj i uloga crkve pod turskom vlašću u XV i XVI stoljeću*, *INJ* II, Zagreb 1959, 102–113.
- Б. Ђурђев: *Улога цркве у старијој историји српског народа*, Сарајево 1964.
- Ј. Ђурић, *Накит из средњовековне збирке археолошког одељења Народног музеја Ужице*, *УЗ* 21 (1992) 271–281.
- Ј. Ђурић, *Резултати истраживања некрополе у Вранама код Ариља (Заштитно ископавање у октобру 1955. године)*, *ЗРНМ* 24, Чачак 1994, 41–49.
- П. Г. Ђуровић, *Крашки рељеф у сливу Краваричке реке — Драгачево*, Београд 1995.
- Енциклопедија православља*, I–III, Београд 2002.
- Ф. Емеџен, *Историја једне миграције с почетка XVI стољећа*, *ИЧ* 42–43 (1995–1996), Београд 1997, 237–255.
- Ј. Ердџановић–Р. Николић, *Трговачки путеви и центри по српским земљама у средњем веку и у турско доба*, Београд 1899.
- Ј. Ердџановић, *Доње Драгачево*, *Насеља српских земаља I*, Београд 1902, 1–224.

- С. Живановић, *Антрополошки преглед остатака људских скелета из порте и цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Саопштења 17–18 (1996), 165–171.
- С. Живојиновић, *Рача у крај Дрине*, Београд 1974.
- Н. Живковић: *Летопис ариљски 1804–1880*, Ариље 1981.
- Т. Живковић, *Словени и Ромеји*, Београд 2000.
- Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025)*, Београд 2002.
- Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004.
- Т. Живковић, *Портрети српских владара (IX — XII)*, Београд 2006.
- Ј. Жујовић, *Геологија Србије*, СКА, Београд 1893.
- М. Зеремски, *Креманска котлина*, Гласник СГД 34, Београд 1954, 3-21.
- М. Зеремски, *Релјеф планине Таре*, Српско географско друштво, посебна издања, књ. 33, Београд 1956.
- М. Зеремски, *Флувио — денудационо или абразионо порекло Мачкатске површи*. Зборник радова Географског института ПМФ-а св. 4, Београд 1957, 87-105.
- Е. Зечевић, *Мраморје — Стећци у западној Србији*, Београд 2005.
- О. Зиројевић–И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине*, Мехмеда II (1444–46), ВГ 4, Врање 1968, 377–416
- О. Zirojević, *Palanka*, Војно–историјски гласник 1, Beograd 1970, 263–273.
- О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник ИМС 7, Београд 1970, 3–197.
- О. Зиројевић, *Ужице до 1683. године*, УЗ 2 (1973), 41–47.
- О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974.
- О. Зиројевић, *Млинови у време турске владавине (од XV до XVIII века)*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића 6, Пријепоље 1978, 153–161.
- О. Зиројевић, *Цркве и манастири на одручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984.
- О. Зиројевић, *Град и нахија до 1683. године: Историја Титовог Ужица (до 1918) I*, Ужице 1989, 189–211..
- О. Зиројевић, *Звоник у сенци минарета*, Социјална структура српских градских насеља (XII–XVIII), Смедерево–Београд 1992, 161–169.
- О. Зиројевић, *О манастирској својини у време турске владавине*, Чачак 1993, 155–162.
- О. Зиројевић, *Турске вести о Раваници до краја XVI века*, Зборник МС за историју 50, Нови Сад 1994, 99–111.
- О. Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću (1459–1804)*, Novi Pazar 1995.
- О. Зиројевића, *Хришћанско задужбинарство у периоду османске управе*, ПОФ 46, Сарајево 1997, 131–139.

- З. Златић–Ивковић, *Црква светих апостола Петра и Павла у Сирогојну*, Сирогојно 2004.
- М. Зотовић, *Средњевековно утврђење и некропола у Стапарима*, ЗРНМ 2, Чачак 1971, 1–12.
- М. Зотовић, *Досадашња сазнања о археолошкој прошлости ужичког краја*, УЗ 1 (1972) 5–18.
- М. Зотовић, *Југозападна Србија у доба Римљана*, УЗ 2 (1973) 5–40.
- М. Зотовић, *Геолошка и археолошка прошлост Пожеге; Пожега и околина*, Пожега 1978, 11–17.
- М. Зотовић, *Најстарија прошлост*, Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 37–116.
- М. Зотовић, С. Игњић, Д. Мунић, *Пожега и околина*, Пожега 1978.
- Р. Зотовић, *Антички култови на подручју Ужица*, УЗ 24 (1995) 5–10.
- Р. Зотовић, *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице 1995.
- В. Иванишевић, *Новчарство средњевековне Србије*, Београд 2001.
- П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд 1971.
- П. Ивић, *Језик и његов развој до друге половине XIII века*, ИСН I, Београд 1981, 125–140.
- З. Ивковић, *Музеј на отвореном „Старо Село“*, Сирогојно 2007.
- З. Ивковић–М. Ђокић, *Бреково, црква св. Николе*, РБ 3, Краљево 1988, 317.
- З. Ивковић–М. Ђокић, *Брезова, црква св. Николе*, РБ 3, Краљево 1988, 317–318.
- С. Игњић, *Бајина Башта и околина до 1941*, Бајина Башта 1985.
- С. Игњић, *Манастир Рача*, Ужице 1997.
- Излози Српског ученог друштва*, Истраживања српске средњевековне уметности 1871–1884. године, Галерија САНУ, Београд 1978.
- Н. Илијић, *Историја задруге код Срба*, Београд 1999.
- М. Илић, *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом*, Гласник СУД 42, Београд 1875, 186–222.
- Н. Inaldžik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, POF 3–4, Sarajevo 1953, 23–55.
- Х. Иналџик, *Османско царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974.
- Istorija naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959.
- Историја српског народа I–II*, Београд 1994.
- Историја Титовог Ужица I*, Т. Ужице 1989.
- М. Исаиловић, *Ваљево и околина у средњем веку*, Ваљево 1989.
- Историјски атлас Србије*, Београд 1997, Главни редактор проф др. Милош Благојевић
- Истраживање и могућност коришћења минерално–сировинских потенцијала Драгачева и околине*, Зборник саветовања, Гуча, 1982.

- М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- Ђ. Јанковић, *Српске громиле*, Београд 1998.
- М. и Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, каталог изложбе, Београд, 1990.
- Ђ. Јанковић, М. Јанковић, *Rekognosciranje srednjevekovnih lokaliteta u zapadnoj Srbiji i na Pešteru*, *Arheološki pregled* 20, Београд 1979, 188–189.
- Ђ. Јанковић– П. Праштало, *Археолошко истраживање на локалитетима Лађевац — Скит Св. Ђорђа и Градина код Бајине Баште*, АП 4 н.с. (2008) 143–145.
- Н. Катанић–М. Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и акведуката у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1961.
- К. Јиречек, *Велики везир Мехмед Соколовић и српски патријарски Макарије и Антоније*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 387–392.
- К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека I; Београд 1959, 205–303.
- К. Јиречек, *Историја Срба I–II*, Београд 1988.
- А. Јовановић, *Покушај убикације Хеорте и Капедунума–градови Скордиска*, Гласник САД 8 (1992) 19–23.
- А. Јовановић, *О проблему касноантичких гробова са оружјем*, ЗНМ 15–1 (1994) 119–131.
- В. Јовановић, *Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову*, Зборник округлог стола о научном истраживању Косова, Београд 1988, 17–66.
- К. Јовановић, *Горње Драгачево*, Насеља српских земаља V, Београд 1908, 313–426.
- С. Јованчићевић, *О манастирима Рујно и Мркишина црква–поводом 450. година од прве штампане књиге у Србији*, УЗ 16 (1987), 67–80.
- А. Јуришић, *Велика Градина у Стапарима*, Старинар 9–10 (1958–1959) 367–368.
- Ј. Калић, *Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање*, ИСН I, Београд 1994, друго издање, 251–262.
- Ј. Калић, *Велики преокрет*, ИСН II, Београд 1994, друго издање, 64–74.
- Ј. Калић, *Немирно доба*, ИСН II, Београд 1994, друго издање, 75–87.
- Ј. Калић, *Доба привидног мира*, ИСН II, Београд 1994, друго издање, 205–217.
- Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Страцимира*, У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 47–55.
- Ј. Калић, *Рашки престо краља Стефана Драгутина*, Свети Ахилије у Ариљу историја, уметност, Зборник радова са научног скупа 25–28.05.1996, Београд 2002, 7–11.
- Ј. Калић, *Прокопијева Арса: Европа и Срби, средњи век*, Београд 2006, 13–22.
- Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе: Европа и Срби, средњи век*, Београд 2006, 23–36.

- Ј. Калић–Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- В. Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887.
- Т. Катић, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд 2001.
- Т. Катић, Г. Гарић –Петровић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, *Miscellanea* 32 (2011) 157–190.
- М. Кашанин, *Бела Црква Каранска*, *Старинар*, III сер., књ. 4 (1926–1927) 115–219.
- Д. Ковачевић–Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978.
- Ј. Ковачевић, *Досељење Словена на Балканско полуострво*, ИСН I, Београд 1994, 109–124.
- Ј. Ковачевић–Мајкић, *Хидрогеографска студија реке Скрапеж*, Београд 2009.
- П. Костић, *Документи о буни смедеревског епископа Павла против потчињења Пећке патријаршије архиепископији Охридској*, *Споменик LVI*, Други разред 48, 1922.
- Б. Кнежевић, *Манастири у Западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године*, *Саопштења XXVII–XXVIII*, Београд 1995–1996, 203–212.
- Б. Кнежевић, *Белешке о селима у околини Студенице и о свеиштенству у нахији Брвеник по попису уз 1548. године*, *ДКС* 20 (1996) 126–129.
- С. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, *Dubrovnik* 1990.
- Б. Крсмановић, Е. Радоњић–Живковић, *Народно градитељство општине Пожега*, *Атлас народног градитељства Србије*, *Свеска I*, Београд 2007.
- Д. Кузовић, *Народно градитељство на подручју општине Косјерић*, *УЗ* 25–26 (1997) 364–408.
- М. Лађевић, Б. Живковић, *Радови на живопису у Ариљу, Велућу и Јежевици*, *Саопштења* 1 (1956) 42–44.
- Д. Лапчевић, *Наши манастири и цркве*, *Мисао*, књ. 8, св. 1, Београд 1922, 71–76.
- Д. Лапчевић, *Четири жупе–прилог за истраживање*, *Гласник Географског Друштва* 7–8 (1922) 179–197.
- Д. Лапчевић, *Ужичка Пожега*, *Гласник Географског друштва* 10 (1924) 116–118.
- Д. Лапчевић, *Из Ужичког краја, прилози историски и етнографски*, Београд 1926.
- Н. Лемајић, *Српски народни прваци главари и старешине после пропасти средњовековних држава*, Нови Сад 1999.
- Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999.
- Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља–према писаним изворима*, редактор Синиша Мишић, Београд 2010,
- А. Лома, *Загорје Стефана Белмужевића — куда је Јанко бежао са Косова*, *Зборник Историјског музеја Србије* 23 (1986), 13–24.
- А. Лома, *Просо*, *Расковник* 85–86 (јесен–зима 1996), 63–66.

- А. Лома, *Српскохрватска географска имена на –ина, мн.–ине: преглед типова и проблеми класификације*, Ономатолошки прилози 13, Београд 1997, 1–26.
- А. Лома, *Прилог трагању за античким коренима Ваљево*, Гласник међуопштинског архива 31, Ваљево 1997, 5–36.
- М. Лутовац, *Привредногеографске карактеристике ужичке области*, рад Конгреса Савеза фолклориста Југославије VIII, Београд 1961, 27–35.
- Љ. Максимовић, *О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију*, ЗФФ 14/ 1, 1979, 69–76.
- Љ. Максимовић, *Тријумф Византије почетком XI века*, ИСН I, Београд 1994, 170–179,
- Љ. Максимовић, *Почеци освајачке политике*, ИСН I, Београд 1994, друго издање, 437–448.
- Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996) 155–174.
- М. Мандић, *Археолошки налази античког периода у пожешком крају*, Пожешки годишњак 1, Пожега 2001, 7–42.
- М. Мандић, *Из збирки Народног музеја Ужице, Градина у Стапарима, извор на прагу Ужица*, Ужице 2008.
- М. Мандић, Љ. Мандић и Ј. Ђурић, *Прелиминарни извештај о заштитним археолошким истраживањима на локалитету Савинац, у селу Висибаба, СО пожега, Извршеним од 5. јуна до 14. јула 2001. године*, Пожешки годишњак 2, Пожега 2002, 13–20.
- Љ. Мандић, *Лapidаријум античких споменика — Народни музеј Ужице*, Ужице 2011.
- Љ. Мандић, Ј. Ђурић, М. Мандић, *Црквина, Бајина Башта*, Бајина Башта 2004.
- С. Мандић, *Једна ктиторка Беле Цркве Каранске*, Старинар, н. с., 9–10 (1958–1959) 223–225.
- В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци, 1920.
- З. Марковић, *Печење катрана на Златибору*, ГЕМ 21 (1958) 215–230.
- З. Марковић, *Река Ђетиња — макрозообентос у оцени квалитета воде*, Министарство за заштиту животне средине Републике Србије, Ужице 1995.
- Ј. Ђ. Марковић, *Географске области СФРЈ*, Београд 1972.
- Ј. Марковић, *Енциклопедијски географски лексикон Југославије*, Сарајево 1990.
- Ј. Ђ. Марковић, М. А. Павловић, *Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора)*, Београд 1995.
- О. Марковић, М. Петрашиновић, В. Михајловић, *Резултати сондажних истраживања локалитета Стојковића градина у Вичи*, ЗРНМ 16, Чачак 1986, 67–74.
- Р. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku 16. vijeka, Putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1553*, Rad JAZU 71 (1884).

- Метални новац Европе од XV до краја XIX века, из нумизматичке збирке Народног музеја–Ужице*, каталог изложбе, Ужице 2003.
- G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919.
- И. Мисаиловић, *О пореклу географских назива у Ужичком крају*, УЗ 13 (1984), 377–418.
- И. Мисаиловић, *О пореклу топонима ужичког краја– Подручје Бајине Баште*, УЗ 15 (1986), 367–405.
- И. Мисаиловић, *О пореклу топонимије ужичког краја: Општина Пожега*, УЗ 16 (1987) 357–407.
- И. Мисаиловић, *О пореклу топонимије ужичког краја: Општина Косјерић*, УЗ 17 (1988) 149–178.
- И. Мисаиловић, *О пореклу топонимије ужичког краја: Општина Ариље*, УЗ 19 (1990) 105–151.
- С. Милеуснић, *Водич кроз манастире у Србији*, Београд 1995.
- Д. Милијашевић, *Хидрогеографска студија реке Ђетиње*, Београд 2010.
- М. Милинковић, *Рановизантијско утврђење на Лишкој Тави код Гуче*, ЗРNM 16, Чачак 1986, 51–66.
- М. Милинковић, *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010.
- М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, I–II, Београд 1876.
- М. Д. Милојевић, *Западна Србија, аграрно–географска проучавања*, Београд 1975.
- С. Милојевић, *Мусићи*, ИЧ 33 (1986) 5–36.
- Е. Миљковић–Бојанић, *Смедеревски санџак: 1476–1560 : земља, насеља, становништво*, Београд 2004.
- Е. Миљковић–А. Крстић, *Браничево у XV веку*, Пожаревац 2007.
- Е. Миљковић, *Крстарећи Османским царством*, у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, прир. А. Фотић, Београд 2005, 173–200.
- М. Мирковић, *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459–1766)*, Београд 1965.
- М. Мирковић, *Економско–социјални развој у II и III веку*, ИСН 1, Београд 1981, 77–88.
- Љ. Ж. Мићић, *Златибор, Насеља и порекло становништва XIX*, Београд 1925, 397–500.
- Р. Михаљчић, *Селишта; прилог историји насеља у средњовековној српској држави*, Зборник ФФ 9–1, Београд 1967, 173–224.
- Р. Михаљчић, *Почетак Урошеве владавине–спољни напади*, ИСН I, Београд 1994, 566–572.
- Р. Михаљчић, *Два царства*, ИСН I, Београд 1994, друго издање, 573–582.
- Р. Михаљчић, *Доба обласних господара*, ИСН II, Београд 1994, друго издање, 21–35.

- P. Михаљчић, *Владарске титуле обласних господара*, Београд 2001.
- S. Mitchell, *A history of the later Roman Empire, AD 284–641: the transformation of the ancient world*, 2007.
- С. Мишић, *Гајење лана и конопље у Србији XIV–XVI века*, ИЧ 39 (1992) 47–57.
- С. Мишић, *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2 (1995) 51–66.
- С. Мишић, *Историјска географија Србије у житијима Св. Симеона и Св. Саве*, Свети Сава у српској историји и традицији, Београд 1998, 93–105.
- С. Мишић, „Земља“ у држави Немањића, Годишњак за друштвену историју IV, 2–3 (1999) 133–146.
- С. Мишић, *Хидрографија српских земаља на старим географским картама*, Гласник, Историјски архив Ваљево 34 (2000), 41–52.
- С. Мишић, *Топономастика као извор за историјску географију (пример краја)*, Гласник ЗМ 2, Пљевља 2001, 27–36.
- С. Мишић, *Територијална организација Браничева (XII–XV век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I, св. 3, Зборник радова са научног слупа Историјског архива у Пожаревцу, Пожаревац 2006, 11–18.
- С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.
- С. Мишић, *Црквине и црквине–неми сведоци прошлости (прилог методологије историјских истраживања)*, Црквене студије 4, Ниш 2007, 297–302.
- С. Мишић, *Насељеност Црне Реке и Тимока у XV веку*, Браничево у историји Србије, међународни научни скуп, Пожаревац–Београд 2008, 181–194.
- С. Мишић, *Прикупљање нових историјских чињеница теренским истраживањима*, Зборник радова са стручних скупова секције историчара Музејског друштва Србије 6, Краљево 2008, 85–90.
- С. Мишић, *Жупа и нахија Сеница у средњем веку*, Милешевски записи 8, Пријепоље 2009, 31–39.
- С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011, 63–73.
- С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, БИГ 3 (2012) 95–103.
- Ј. Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008.
- Ј. Мргић, *Проучавање „Централних насеља“ у историјској географији византијског царства на Балкану и могућност примене нове методологије*, Византијски свет на Балкану књ. 2, Београд 2012, 285–297.
- Д. Мркобрад, *Рас–Постење: фазе развоја утврђења*, ЗРВИ 36 (1997) 203–217.
- В. McGowan, *Food and Supply and Taxation on the Middle Danube (1568–1579)*, АО, I (1969).
- Ј. McCorriston, *Barley*, u: *The Cambridge World History of Food I*, eds. K. F. Kiple — K. C. Ornelas, Cambridge University Press 2000, 81–89.

- М. Николић, *Путеви*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 164–170.
- М. Николић, *Градови, тргови и насеља*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 171–184.
- М. Николић, *Трговина у средњем веку*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 185–188.
- М. Николић — М. Марковић, *Српски шанчеви на Дрини 1804–1813*, каталог изложбе, Ваљево 1991.
- Нова историја српског народа*, приредио Д. Т. Батаковић, Лозана–Београд 2000.
- Р. Новаковић, *О границама Србије и српске државе у X веку*, Зборник ФФ 8–1 (1964) 153–181.
- Р. Новаковић, *Прилог Историјској Географији*, Краљево и околина, Београд 1966, 193–207.
- С. Новаковић, *Два прилога к српским старинама I, Звона градачка*, Гласник СУД 41 (1875), 356–361.
- С. Новаковић, *Прилози к историји српске књижевности*, Гласник СУД 25, Београд 1869, 19–63.
- С. Новаковић, *Село*, Београд 1965.
- С. Новаковић, *Хаџи Калфа или Ђатиб Челебија турски географ XVII века, о Балканском полуострву*, Споменик СКА 18 (1892).
- С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуља цара Василија II 1019. и 1020. год*, Списи из историјске географије, приредио С. Ћирковић, Београд 2003, 61–102.
- С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Списи из историјске географије, приредио С. Ћирковић, Београд 2003, 103–211.
- С. Обрадовић, *Описанија окружја ужичког*, Гласник ДСС 10, Београд 1858. Критички приређено издање, са пропратним коментарима и прилозима: С. Обрадовић, *Описаније окружја ужичког*, приредио, коментаре и белешке написао Видан Николић, Титово Ужице 1987, 24–56.
- С. Орешкова, *Государственная власть и некоторые проблемы формирования социальной структуры османско общества*, Османска империјална система државног управљања, социјалне и етнорегијалне проблеме, Собрник статей, Москва 1986, 3–17.
- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1993.
- М. Özdeğer, *Protective interventions of the state in grain production in the Ottoman Empire (According to 16th Century Archival Sources)*, Sosyal Bilimler Dergisi 8, 2004.
- Н. Л. Окуневъ, *Ариље: Памятникъ сербского искусства XIII в.*, Seminatum Kondakovianum VIII, Prague 1936, 221–258.
- А. Павићевић, *Народни и црквени брак у српском сеоском друштву*, Београд 2001.

- Б. Павловић, *Социјално–епидемијске прилике у области Бранковића средином XV века*, У: Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, уредник: Милош Мацура, Београд 2001, 457–469.
- Љ. Павловић, *Ужичка Црна гора*, СЕЗ XXXIV, Насеља и порекло становништва књ. 19, СКА, Београд 1925, 1–191.
- Љ. Павловић, *Соколска нахија*, Насеља и порекло становништва 26, Београд 1930.
- М. Павловић, Ђ. Марковић, *Географске регије Југославије*, Београд 1995.
- Педолошка карта НР Србије 1:600 000*, Хидротехничке мелиорације у НР Србији, Институт за водопривреду НР Србије, Београд, 1951.
- Ф. Рапазоглу, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, centar za balkanološka istraživanja, posebna izdanja*, књ. I, Сарајево 1969.
- Ф. Рапазоглу, *Le Municipium Malvesatium et son teritorie*, Жива Антика 7, св. 1, Скопје 1957, 114–122.
- В. Р. Петковић, *Српски споменици XVI–XVIII века*, Старинар н. р. VI (1911), Београд 1914, 165–193.
- В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.
- С. Петковић, *Сликарство Моравске школе и српски споменици из доба турске власти*, Моравска школа и њено доба, Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 309–321.
- М. Петрашиновић, Н. Лудајић, *Сондажно истраживање вишеслојне Градине у Вучковици код Гуче*, ЗРНМ 16, Чачак 1986, 75–80.
- П. Ж. Петровић, *Стари Влах*, Гласник Етнографског музеја 24 (1961) 25–46.
- П. Петровић, *Римски камени споменици из Карана*, Титово Ужице 1986.
- И. А. Петросјан, *Османска империја, могућество и гибель*, Москва 1990.
- Р. Петровић, *Откриће у Новој Павлици*, Саопштења 15 (1983) 243–249.
- Р. Петровић, *Откриће фресака у Новој Павлици. Прилог проучавању уметности XV века*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 137–157.
- Р. Познаниновић, *Легенде у ужичком крају*, УЗ 13 (1984) 423–440.
- П. Покрышкин, *Православная церковная архитектура XII — XVIII стол, в нынешнем Сербском Королевстве*, С. Петребург 1906.
- В. Поповић, *Опись Ариля*, Зимзелень, год XII, бр. 4 од 29. фебруара 1868.
- В. Поповић, *Задруга (Теорија и литература)*, ГЗМС 33–34 (1921 и 1922), Сарајево 1922, 73–114.
- М. Роровић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999.
- М. Поповић, *Ужички град*, Београд — Ужице 1995.
- М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Релиној градини код Новог Пазара*, Саопштења 27–28 (1996) 95–120.
- М. Поповић, *Истраживања у Мокрој Гори*, УЗ 27 (1998) 5–28.

- М. Поповић– В. Викић, *Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Београд 2009.
- С. Поповић, *Крст у Кругу, Архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд 1993.
- Т. Поповић, *О догађајима у Београду у време аустријско–турског рата 1566*, ГГБ 7 (1960), 37–58.
- Т. Поповић, *Приврета у XVI и XVII веку*, ИСН III/1, Београд 1994, 575– 645.
- D. S. Potter, *The Roman Empire at bay, AD 180–395*, London 2004.
- М. Д. Протић, *Драгачево и његови славни синови*, Ниш 1940.
- М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Хришћанско дело, год. III, Св. 4–6, Скопље 1937.
- М. Пурковић, *Светитељски култови у српској држави према храмовном посвећивању*, Богословље 14/2 (1939) 151–174.
- М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976.
- Д. Радичевић, *Раносредњовековни налази из Прилипца код Пожеге*, Гласник САД 21 (2005), 327–342.
- Д. Радичевић, *Археолошка истраживања на Лишкој Ђави код Гуче у 2002. и 2006. години*, ЗРНМЧ 36 (2006) 31–48.
- Д. Радичевић, *Лишка Ђава, локалитет Град*, АП н. с. 4 (2008) 146–150.
- Ђ. Радојичић, *Четворојеванђеље из 1552 год, прва књига штампана у Београду*, Гласник Народне библиотеке Књ. 1. Св. 1—2 (1940).
- Б. Радојковић, *Метал Средњовековни*, Историја примењене уметности код Срба I, Београд 1977, 79–120.
- Б. Радојковић, *Средњовековна звона Богородице Градачке*, У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 115–123.
- Ђ. Радојчић, *Antologija stare srpske književnosti*, Београд 1960.
- Ђ. Сп. Радојчић –З. Јанц, *Рујанска штампарија*, Зборник матице српске за књижевност и језик, књига II, Нови Сад 1954, 5–17.
- С. Радојчић, *О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег старог сликарства*, ЗРВИ 2 (Београд 1953) 159–178.
- Ј. Радоњић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН, Београд 1950.
- Н. Радосављевић, *Ужичко–ваљеуска митрополија 1739–1804*, Ваљево 2000.
- Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастири Овчарско кабларске клисуре*, Чачак 2004.
- В. Ранитовић, *Хидролошке одлике реке Скрапеж*, Зборник радова, Географски институт „Јован Цвијић“, књ. 33, Београд 1981, 47-57.
- Д. Ранковић — М. Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, ЗРНМ 4, Чачак 1973, 155–181.

- Д. Ранковић – М. Икодиновић, *Извештај са систематског рекогносцирања Драгачева*, ЗРМЧ 5, Чачак 1974, 177–195.
- М. Рашевић, *Демографске прилике и становништво*, У: Насеља и становништво области Бранковића 1455. године, уредник: Милош Мацура, Београд 2001, 411–454.
- Б. Росић, *Сеоски занати и делатност на Златибору у прошлости и данас*, УЗ 20 (1991) 231–252.
- С. Ризај, *Rударstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština 1968.
- М. Ристић, *Стари Влах*, Београд 1963.
- И. Руварац, *О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија III (1557–1690)*, Задар 1888.
- Р. Ршумовић, *Рељеф слива Голијске Моравице*, Посебна издања Географског института, књ. 16, Београд, 1960.
- Р. Ршумовић, *Геоморфологија слива Скрапежа — положај и морфолошке целине*, Зборник радова, Географски институт „Јован Цвијић”, књ. 32, САНУ, Београд 1980, 127–156.
- Р. Ршумовић, *Географске особине Пожешке котлине*, Пожешки годишњак 2, Пожега 2002, 5–12.
- Р. Ршумовић, М. Милојевић, М. Лазаревић, *Златибор географска студија*, Београд 1991.
- О. Савић, *Географске одлике Ужичког краја*, Историја Титовог Ужица I, Титово Ужице 1989, 13–36.
- В. Сајчић, *Народно ликовно наслеђе у југозападној Србији: од преслице до брвнаре*, Београд 1989.
- Свети Георгије у Дабру*, Прибој 2002.
- Р. Самарцић, *Српски народ под турском влашћу*, ИСН III–1, Београд 1993, 7–114.
- Р. Самарцић, *Српска православна црква у XVI и XVII веку*, ИСН III–2, Београд 1993, 7–102.
- З. Симић, *Иконостас Беле Цркве у селу Каран и Каранска Богородица Тројеручица*, Старинар, III сер., књ. 7 (1932) 15–35.
- В. Симић, *Некадашње рударство звожђа у Шумадији*, Рударски гласник 15/1, Београд 1976, 96–105.
- Ј. М. Славковић, *Споменичка баштина Драгачева*, Горњи Милановац 1993.
- Ј. М. Славковић, *Народно градитељство Драгачева*, Гуча 2000.
- А. Соловјев, *Једна српска жупа за време царства*, Гласник СНД III, Скопље 1928, 25–41.
- Социјална структура српских градских насеља (XII — XVIII век)*, Смедерево — Београд 1992.
- Средњовековна уметност у Србији*, Београд 1969.

- Т. Суботин–Голубовић, *Ахилије–Архилије, или о мешању култова*, У: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 37–46.
- Т. Суботин–Голубовић, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд 1999.
- Споменичко наслеђе Колубарског и Мачванског округа*, Ваљево 2006.
- Споменичко наслеђе Србије, непокретна културна добра од изузетног и великог значаја*, друго допуњено и измењено издање, Београд 2007.
- М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- М. Спремић, *Први пад Деспотовине*, ИСН II, Београд 1994, 241–253.
- М. Спремић, „*Дуга војна*“ и *обнова државе*, ИСН II, Београд 1994, 254–267.
- М. Спремић — Ј. Калић, *Султан Мехмед II и освајање Србије, Почетак владавине Ђурђа Бранковића*, ИСН II, Београд 1994, друго издање, 289–302.
- М. Спремић, *Почетак владавине Ђурђа Бранковића*, ИСН II, Београд 1994, друго издање, 218–229.
- Љ. Сретеновић, *Режим Моравице и могућности коришћења њених вода*, Зборник радова ПМФ, св. II, Београд 1955, 6 — 27.
- Р. Станић, *Манастир Ковиље*, ЗРNM 1, Чачак 1969, 33–54.
- Р. Станић, *Новооткривене фреске у манастиру Ковиље*, ЗРNM 2, Чачак 1971, 27–36.
- Р. Станић, *Натпис из Годачице код Краљева*, Старице 24–25 (1975) 121–138.
- Р. Станић, *Црква Св. Петке у Трнави код Рашке*, Саопштења 14 (1982) 93–125.
- Р. Станић, *Непознате цркве у околини Рашке*, Саопштења 18 (1986) 213–224.
- Р. Станић, *Споменици градитељства од XIII до XVII века у околини Студенице*, Благо манастира Студенице, Београд 1988, 249–268.
- Р. Станић, *Црква Светог Николе у Брезови код Ивањице*, Саопштења 25 (Београд 1993) 97–145.
- Љ. Стојановић, *Старо Ужице*, Гласник Географско друштва 7–8 (1922) 157–176.
- Љ. Стојановић, *Српска црква у међувремену од патријарха Арсенија II до Макарија око 1459–63. до 1557. г.*, Глас СКА CVI, Београд 1923, 113–131.
- Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, Београд 1996.
- Г. Томовић, *Од касне Антике до краја XII века: Историја Титовог Ужица (до 1918) I*, Ужице 1989, 117–122.
- Г. Томовић, *Време Стефана Немање*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 122–125.
- Г. Томовић, *У држави Немањића (XIII–XIV век)*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 125–147.
- М. Томовић, *Обласни господари у XIV веку*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 147–160.
- Г. Томовић, *Ужице у српској деспотовини*, У: Историја Ужица (до 1918) I, Титово Ужице 1989, 161–163.

- Г. Томовић, *Војиновићи*, Споменица Академика Симе Ћирковића, Београд 2011, 355–366.
- Г. Томовић, *Жичко властелинство*, *Наша прошлост* 13, Краљево 212, 9–52.
- Г. Томић, *Касносредњовековне чаше из Народног музеја у Титовом Ужицу*, УЗ 2 (1973), 49–61.
- В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник за историју МС 13 (1976) 7–21.
- Г. Тошић, *Манастир Ковиље–археолошка истраживања*, Гласник ДКС 21, Београд 1997, 96–97.
- Р. Тричковић, *Српска црква средином XVII века*, Глас СССХХ, Одељење историјских наука књ. 2, Београд 1980, 61–164.
- Р. Тричковић, *Ужице у XVIII веку*, Историја Титовог Ужица I, Титово Ужице 1989, 255–288.
- Р. Тричковић, *Београд под турском влашћу 1521–1804. г.*, Зборник за оријенталне студије САНУ 1, Београд 1992, 93–137.
- С. Тројановић, *Преисторијске старине из Рудничког округа*, Старинар САД IV, Београд 1890, 101–107.
- С. Тројановић, *Преисторијске старине из Рудничког округа*, Старинар САД I, Београд 1892, 1–23.
- М. Урошев, *Слив Голијске Моравице–Хидролошка анализа*, Београд 2007.
- К. Урошевић, *Ђетињска клисура — фитогеографска скица*, Гласник СГД 6, Београд 1921.
- К. Урошевић, *Златибор: биљно–географска студија*, Београд 1991.
- С. Ћирковић, *Средњи век*, у: Шабач у прошлости, Шабач 1970, 83–116.
- С. Ћирковић, *Образовање српске државе*, ИСН 1, Београд 1981, 141–155.
- С. Ћирковић, *Осамостаљивање и успон дукљанске државе*, ИСН 1, 180–196.
- С. Ћирковић, *Године кризе и превирања*, ИСН II, Београд 1994, друго издање, 47–63.
- С. Ћирковић, *Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника*, ИСН I, Београд 1994, друго издање, 263–272.
- С. Ћирковић — Р. Михаљчић, *Освајања и одолевања: Душанова политика 1346–1355*. ИСН I, Београд 1994, друго издање, 541–556.
- С. Ћирковић, *Унутрашња политика краља Милутина*. ИСН I, Београд 1994, 462–475.
- С. Ћирковић, *Срби у одбрани угарских граница*, ИСН II, 465–478.
- С. Ћирковић, *„Црна Гора“ и проблем српско–угарског граничног подручја*, Ваљево, Постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77.
- С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд, 1995.
- С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, у: *Работници, војници, духовници*, Београд 1997, 240–258.

- С. Ћирковић, *Неостварене аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 259–276.
- С. Ћирковић, „Насељени градови“ *Константина Порфирогенита*, ЗРВИ 37 (1998) 9–32.
- С. Ћирковић, *Ариљски крај у светлости дубровачких извора*, У: Свети Ахилије у Ариљу, историја уметност, Београд 2002, 1–5.
- С. Ћирковић, Д. Ковачевић–Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд 2002.
- В. Ћоровић, *Босанско –херцеговачки трговци у Далмацији*, Годишњица НЧ 35, Београд 1923, 212–223.
- М. Ћоговић — Љубинковић, *Odnosi Slovena centralnih oblasti Balkana i Vizantije od VII do XII*, Materijali 9 (1972) 81–100.
- В. Ћурчић, *Narodno ribarstvo u Bosni i Hercegovini*, GZMS (1910), 387–396.
- Ужице, настанак и развој*, Културно–историјски преглед, Ужице 1995.
- Р. Ускоковић, *Бјела црква*, Гласник Географског друштва 10, Београд 1924, 119.
- М. С. Филиповић, *Левират и сорорат код Срба, Хрвата и Арбанаса*, Рад Војвођанских Музеја 3 (1954), 139–146.
- М. Filipović, *Struktura i organizacija srednjovekovnog katuna*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. II, Odjeljenje istorijsko–filoloških nauka, knjiga 1, Sarajevo 1963, 64–90.
- М. Филиповић, *Почеци и прошлост зворничке епархије*, Богословље VIII (XXIII), Београд 1964, 49–128.
- М. S. Filipović, *Prilozi etnološkom poznavanju severoistočne Bosne*, Građa ANUBiH, knj. XVI, Sarajevo 1969.
- Н. Филиповић: *Георгије Острогорски, Пронија — Прилог историји феудализма у Византији и у јужнословенским земљама*, САН, Београд, 1951, приказ у: Годишњак друштва историчара БИХ 4, Сарајево 1952, 287–293.
- Н. Филиповић, *Поглед на османски феудализам (са посебним освртом на аграрне односе)*, Годишњак друштва историчара БИХ, Година IV, Сарајево 1952, 5–146.
- Б. Ферјанчић, *Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења)*, ЗРВИ 35, Београд 1996, 117–154.
- Р. Финдрик, *Златиборска брвнара и музеј народног градитељства“ Старо село“ у Сирогојну*, Београд 1997.
- Р. Финдрик, *Динарска брвнара*, Сирогојно 1998.
- Р. Финдрик, *Вајат: знамење младости*, Сирогојно 1999
- А. Фотић, *Конфискација и продаја манастира (цркава)у доба Селима II (проблем црквених вакуфа)*, Valcanica 27 (1996) 45– 76.
- А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVII век*, Београд 2000.
- Т. Флоринскии, *Атонские акти и фотографически снимци съ нихъ въ собраніи П.И. Севастьянова*, С. Петербург 1880.

- A. Ханџић, *Шабац и његова околина у XVI вијеку*, Шабац у прошлости, Шабац 1970, 117–254.
- A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i početkom XVI vijeka*, GDI BiH XVIII (1970) 141–196.
- A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975.
- A. Handžić, *Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI vijeku*, POF 22–23 (1978–1979) 83–114.
- A. Handžić, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28–29, Sarajevo 1980, 247–257.
- Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989.
- H. Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskom Carstvu*, Sarajevo 1966.
- H. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša*, POF 8–9, 1958–9, Сарајево 1960, 63–109.
- Б. Храбак, *Рујна–трг у области Ужица у XV веку*, Историјски преглед 1, Београд 1954, 48–50.
- В. Храбак, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450–1600 godine*, Istorijski glasnik 1–2, Београд 1957, 19–37.
- В. Храбак, *Prethodna procena klimatskih perioda na Balkanu i okolnim morima i oblastima 1450–1600*, Зборник ФФ у Приштини 4, Приштина 1967, 15–37.
- Б. Храбак, *Дубровачки трговци у Ужицу средином и у другој половини 16. века*, УЗ 4 (1975), 65–79.
- Б. Храбак, *Трговачки град Ужице у ратним збивањима од средине 15. до краја 18. века*, УЗ 8 (1979) 5–20.
- Б. Храбак, *Ужичани у служби турске оружане силе у другој половини XVI века*, УЗ 11 (1982) 291–297.
- Б. Храбак, *Ужице као транзитно средиште у XVI и XVII веци*, УЗ 12 (1983), 57–63.
- Б. Храбак, *Сточарство и сточарски производи Косова и суседних крајева 1455–1800*, Acta Historico–Oeconomica Jugoslaviae 15, Zagreb 1988, 13–49.
- Б. Храбак, *Упућеност робне привреде на Средоземље (XV–XIX век)*, у Историја Титовог Ужица I, Ужице 1989, 227–240.
- Б. Храбак, *Бројност свеиштенства и манастира и организованост цркве у Србији од 1470. до 1570. године*, у: Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 125–153.
- Г. Цветковић–Томашевић, *Бела црква у Карану — маузолеј жупана Брајана, Археолошка ископавања у цркви 1975. године*, Саопштења 22–23 (1990–1991) 159–176.
- Ј. Цвијић, *Абразионе и флувијалне површи*, Гласник Српског географског друштва 6, Београд 1921.
- Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд 1991.

- A. Cameron, *The later Roman empire*, AD 284–430, Cambridge, Massachusetts 1993.
- М. Цуњак — Ч. Јордовић, *Некропола цркве Св. Ахилија у Ариљу*, Саопштења 14 (1982) 231–241.
- М. Чанак Медић, *Из историје Ариља*, Саопштења 14 (1982) 25–50.
- М. Чанак Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Београд 2002.
- М. Чанак–Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, Архитектура друге половине XIII века I, Београд 2006, 93–154.
- В. Ћовић, *О изворима за историју Аутаријата*, *Годишњак knj. V ANUBIH (centar za balkanološka ispitivanja knj. 3)*, Сарајево 1967, 103–121.
- Н. Шабановић, *Natpis na Kasarčića mostu u Užicu i njegov autor Đžari Čelebi*, ПОФ 1, Сарајево 1950, 156–161.
- Х. Шабановић, *О организације турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ 3–4, Београд 1955, 59–78.
- Х. Шабановић, *Период турске владавине до краја XVI века*, Краљево и околина, Београд 1966, 167–193.
- Н. Шабановић, *Bosanski pašaluk*, Сарајево 1959.
- Љ. Шево, *Задужбине краља Драгутина западно од Дрине—истина или легенда*; Рачански зборник 3, Бајина Башта 1998, 37–47.
- Г. Шкриванић, *Жичко епархијско властелинство*, ИЧ 4 (1954) 147–172.
- Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 125–137.
- Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века: властела српских обласних господара*, Београд 2000.
- М. Шуица, *Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе*, Стари српски архив II, Лакташи 2003, 143–166.
- Н. Шулетић, *Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода канцеларије црквених муката (ВОА, КК 2542–33)*, Српске Студије I (2010) 183–193.
- М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти 1459–1690*, Београд 1984.
- М. Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI–XVII века*, Београд 1991.
- Д. Шушић, *Драгачево — регионално географски приказ*, Ивањица, 1976.

Т А Б Е Л Е

(1 - 10)

Списак скраћенице према пописима:

1476:

Т - табија
У - удовице
П - примићури
Т. К. и П. - табије кнезова и примићура
Текл. - теклић
Т.Т. - табије теклића
Р. - ратаји
Т. Р. - табије ратаја

1516:

Н. - нежењени
У. - удовице
Раје м. - раје млинова
Пшеница; јечам....- пшеница лукана, јечам лукана
Кош. - кошнице
Д. и С. - дрварина и сено
Г. и. С. - глобе и свадбарина
Кон. - конопља
Ш.м - шира медри
Ваљ. - ваљарица
Т. - траварина
П - пјацарина
Т.Ц; Б. Г. и С. - тржне царине; порез на бурад, глоба и свадбарине

1528:

Б. - баштине
М. - муслимана
С.А - синова Абдулаха
Табија М. - табија муслимана
К - кнезови
П - примићури
Табија П. - табија примићура
Р - ратај
Табија Р. - табија ратаја
У - удовица

1528/30:

Д. Х. - домови хришћана
Н - нежењени
У. - удовице
П. и К. - примићури и кнезови
М. Р - млинови раје
Г.С. и Б - глобе, свадбарина и бурад

Т. на ихтисаб - такса на ихтисаб
Ваљар. - ваљавице
Трав. - траварина

1536:

Д.Х. - домови хришћана
Н - неожењени
Прими. - примићури
Г.С. и Б - глобе, свадбарина и бурад
Т.Ц, Б. Г. и С. - тржне царине; порез на бурад, глоба и свадбарина
Л. и К. - лан и конопља
Ваљар. - ваљарице
Трав. - траварина
См. - смеша

1560:

Н - неожењени
П. и с. и б. - примићури и синови и браћа примићура
К.К.Л. - конопља, купус, лук
Б. Д. и С. - бостан дрварина и сено
Г.С. Б и Т.П - глоба, свадбарина, бурад и тежи преступи
Пољ. - пољачина
См; с. х. - смеша, сочиво, хељда
С. и Б. - свиње и божић
Т.Т; П. С.; Д. - тржишна такса, порез на панађур, свадбарина, дрварина.

1572:

Д. Х. - домова хришћана
Н - неожењени
П. и К. - примићури и кнезови; (к-кнез, б-брат, с-син)
М. Р. - млинови раје
См . и х. - смеша и хељда
К.К.Л. - конопља, купус, лук
Г.С. Б и Т.П - глобе, свадбарина , бурад и тежи преступи
С. и Б. - свиње и божић
Пољ. - пољачина
б. м. - приход бејтул мала, мали гаиба, мали мефкуда, јуве, качкуна са евабицом
И. и И. - ихтизаб и ихзарије

Табела 1

Некадашње Моравице у сумарном попису санцака Босна 1468/69. године

	село	убикација	кућа	неожењених	одбеглих кућа	становника	одбегли
1	Бресник	Брусник?	7	4		39	
2	Маскова	Маскова	3	2	10	17	50
3	Драбетин	Деретин	3	2	12	17	60
4	Браћилова	Братљево	2	1		11	
5	Опаљеник	Опаљеник			19		95
6	Глаћише	Глеђица	10			50	
7	Мочелица	Мочиоци			11		55
8	Брезова	Брезова			38		180
9	Данева	Данево/Присека			16		80
10	Радалева Дубрава	Дубрава			20		100
11	Моравица	Моравча			52		260
12	Будожељ	Будожеље			11		55
13	Лука	Луке	32			160	
14	Сивча	Сивчина	19			95	
	укупно		76	9	189	389	935

47	Тахор	Таор	13	14			1	1			4	
48	Парамун	Парамун	16	17								
49	Дубрава	Дубрава	12	6					1	1		
50	Мушићи	Мушићи	26	21	1		1	2	1		6	1
51	Тометина Поља	Тометино Поље	11	10								
52	Дивчибаре	Дивчибаре	11	6								
53	Лутовац	(Лутице) Љутице	13	16	2		1	2	1		2	1
54	Цирје	Церје	4	2			1	2				
55	Билотићи	Бјелотићи	4	2								
56	Крушчица	Крушчица	3	3			1	2			1	
57	Чиренићи	Чиревица(Црвица)	1	2							1	
58	Полешко	Полошница	1	1								
59	Маковиште	Маковиште	21	22					1			
60	Гугиљ	Гугаљ	2	2			1	1			1	
61	Дреновце	Дреновци	49	68			1	2			2	1
62	Скржани	Скржути	38	44	1				1			1
63	Корица	Турица	20	24								
64	Рогачица (Станачко)	Рогачица	5	1								
65	Студеница(Сопотница)	Солотник	21	9			1		1			
	Бић		4				1		1			
	Дубац	Дубци	4								4	2
66	Младо/Младока?	Младова (Севојно)	3								3	
67	Бић	Пећ-Подпећ ?	12	5					1	1	3	1
68	Длакуша	Злакуса	10	5								
69	Мишљева(Мршељи)		12	8								
70	Косилов Поток	део Ужица	20	14								
71	Јунаков Поток	део Ужица	17	13								
72	Младока	Младова (Севојно)	3	2								
73	Чиревица	Црвица	4	3								
74	Тренчев Поток		7	4			1	1			1	
75	Бурбијаш		10	5								
76	Чирево	Церово	11	9					1		2	
77	Бегојаница	Богданица	8	7			1	3			1	
78	Попеће	Потпеће	13	4								
79	Гојсалица	Гостиница	4	3			1	1			1	
80	Дрежник	Дрежник					1		2		8	2
81	Зборишница	Збојштица									7	4
82	Рупељево	Рупељево	10	6	1							
83	Љубаш	Љубиш	13	9			1	1	1			
84	Кајица	Катићи	7	4			1					
85	Вељановци	Вељаново	16	12			1		1		4	3
86	Д. Висибаба	Висибаба	15	3								
	мезра Мухариште	Висибаба-црква										
87	Горобили	Горобиле	31	7								
88	Цихорићи	Чорбићи	14	8			1					
89	Латица	Латвица?	7	5			1	3	1		2	
90	Г. Дрежник	Дрежник	2									
91	Котљевац	Котуловача	9	5								
92	Пишчани	Пештан или Пшаник	14	7								
93	Видогошта?	Вигоште	7	2								

94	Радобуђа	Радобуђе	10	8								
95	Гриска	Гривска	7	6								
96	Равне	Равни	19	27			1		1		2	
97	Колишево	Колишевица (Равни)	8	6			1	1				
98	Жужани	Жужањ	5	4								
99	Крушица	Крушчица	20	9								
100	Брајково	Бреково	11	8								
101	Лука	Луке, али и део Љубиша	12	7								
102	Коритник	Коритник (Радобуђа)	11	5			1	2				
103	Иплишко?	Бјелуша?	2	1								
104	Сколабићи?		5	2							3	1
105	Грабовик	Грабовик (Вране)	5	4			1	1			2	
106	Скражко?	Скржут	19	8								
107	Грдовићи	Грдовићи	2	2					1			
108	Халауст		14	7			1	2	1		1	
109	Храсно	Расна	23	9			1	1			2	
110	Шипкун?	Шенгољ	14	3	1							
111	Рожанско	Рожанство	22	18			1		1		2	1
112	Трнавица	Трнава (Златибор)	13	12								
113	Преходица	Прођица (Равни)	13	10								
114	Грабовац	Грабовац код Чајетине	13	11								
115	Трнавица	Трнава (Златибор)	13	12			1	1			1	
116	Дрежник	Дрежник	24	12			1	2			8	
117	Узи?	Узићи	20	6								
118	Скржут/Колишево	Скржуги /Колишевица	13	12					1			
119	Речица	Речица	6	1								
120	Грабовица	Грабовац (Чајетина)	17	11			1	1	1		1	
121	Рика	Ријека (Дренова)	5	2			1					
122	Мишник, део	Мешник	6	4			1				2	
123	Коневић, део	Никојевићи (Равни)	19	15					1		1	
124	Мишник	Мешник	6	2			1				1	
125	Коновић, део	Никојевићи (Равни)	14	10								
126	Висока	Висока	18	9			1	1	1			
127	Ченково	Чичково	9	6								
128	Моравица	Моравча(Чичково)	7	4								
129	Билуша	Бјелуша	8	5							1	
130	Јагодина	Јагодина (Равни)	26	23			1	1	1			
131	Проходица?	Прођица (Равни)	2	2								
132	Сиворова	Северово	9	4	1		1	1				
133	Сирогојна	Сирогојно	34	28			1		1		2	1
134	Лишно =Лисно	Лиса	18	10			1	1	1		1	
135	Г. Лука	Луке	9	6			1	1	1		1	
136	Вељаново	Вељаново (Добраче)	11	5			1	2	1		1	
137	Врбица=Врбава	Врбица у селу Вране	8	3			1		1		1	
138	Осоница	Осоница	4	1			1					
139	Д. Лука	Луке	8	6			1	1	1		1	
140	Лубер	Љубиш? Или Лопар	14	10			1	2			1	1
141	Дренова	Дренова	6	4					1			
142	Чичково	Чичково	6	3			1	1				
143	Жилине	Жељин	8	3								

144	Градовићи	Грдовићи	8	7			1		1			
145	Преканац	Трешњевица	11	5			1	1				
146	Катушница	Катушница	16	15			1		1		1	
147	Краварић	Краварица	15	13			1	2	1		1	
148	Израл?(Варна)	Врви, Вирови?	18	8	1		1	2	1		2	
149	Гривац?	Градац	7	3			1	1			2	
150	Подица	Петна ; Петњица	5	2			1	1			1	
151	Забућа	Забучје	4	3								
152	Миравићи	Миравићи (Каона)	9	3								
153	Катина?	Каона	5	3							3	2
154	Нирате ?		4	2	1							
155	Вучица	Река код Каоне	14	7			1				3	
156	Горушица	Река код Виче	18	11			1	1	1		2	1
157	Гиге (кнић)		27	15			1	2	1	1	3	1
158	Вранићи	Врањани?	12	7			1	2	1		2	
159	Живица део	Живица	13	8								
160	Живива део	Живица	5	3			1	1			1	
161	Стрмово	Срмово(Лазац)	8	3								
162	Дубац	Г. И Д. Дубац код Каоне	3	2			1	2				
163	Зарожићи	Зарожје	14	11		1					7	
164	Шанац		19	13								
165	Славојићи	Савковићи	14	14								
166	Прешница (Трешница)	Трешњица-Дрина	12	8								
167	Г. Драча	Рача или Драча-Дивостин	8	8								
168	Д. Драча	Рача или Драча-Дивостин	3	2								
169	Јеховићи	јежевица	4	4								
170	Раховица	Раковица или Ораховица	6	4								
171	Прибиловина		4	2								
172	Буковица	Буковица (Подриње)	51	33					1	1	1	
173	Биоско	Биоска	22	13			1				3	
174	Лелићи	Лелићи	19	7					1		6	
175	Вруци	Вруци	3	2								
176	Поникофце	Пониковица	19	12			1	1			6	1
177	Билотићи	Бјелотићи	9	6					1	1		
178	Каран	Каран	6	5								
179	Билешка	Биоска ? Пре Билуша	2									
180	Добродол	Добродо (Луново село)	15	3			1				2	
181	Губиндол	Губин До	8	3	1		1	1			1	
182	Гостиница	Гостиница	16	14								
183	Вуковине		12	9			1	2	1		1	1
184	Трнава део	Трнава каранска	8	7			1	1				
185	Врбовик	Врбовик (Солотуша)	29	22			1	1				
186	Врбовићи	Врбовик (Солотуша)	25	15			1	1	1			
187	Каран	Каран	7	1			1	1			1	
188	Коњска Рика	Коњска Река (Кремна)	15	15					1			
189	Споречица		10	7								
190	Радош	Радуша	21	13			1	2	1		4	
191	Дуги Дол	Дуги Дол (Коњска Река)	16	13								
192	Трнава део	Трнава код Каранска	6	6								
193	Каран део	Каран	3	2								

194	Јошаница	Јошаница пожешка	31	30			1	1	1		3	2
195	Биоска	Биоска	18	20			1	1	1		4	2
196	Каменица део	Каменица	8	10							1	
197	Вруци	Вруци	8	2							1	
198	Каран део	Каран	6	3	1							
199	Вратин	Вратин (Трнава)	11	17			1	1			4	
200	Г. Качер део	Качер	20	18								
201	Мачкат део	Мачкат	6	11								
202	Зборишница	Збојштица	17	13					1			
203	Д. Качер део	Качер	13	6			1	1			5	
204	Жигале	Жигале (Чајетина)	11	12								
205	Мачкат део	Мачкат	15	9	1							
206	Вратин део	Вратин (Трнава)	15	9					1	1		
207	Драголов Дол		13	7								
208	Лунана ?	Луново	10	4								
209	Трбково	Трипкова	23	21			1	2	1		1	
210	Петине	Петница ?	31	45			1		1		1	
211	Битина	Петина или сл	21	15			1	2	1		2	
212	Подица	Петњицаили сл	7	6			1					
213	Лисице	Лисице код Лучана	13	10								
214	Губеровац	Губеревци	30	19			1		1		4	1
215	Горачићи	Горачићи	27	13			1	1	1		2	
216	Нихан	Тијање ?	7	6	1			1			5	
217	Никшур	Негришори	12	10					1			
218	Лисица	Лисица	12	7							4	2
219	Гуча	Гуча	14	7			1	2			3	
220	Рогача	Рогача	15	9			1	3	1		5	
221	Мратково		10	7								
222	Излад		14	4								
223	Лучани	Лучани	10	3								
224	Тушково део	Тучково	6	5							3	1
225	Гугаљ	Гугаљ	23	19	3				1			
226	Запуће	запеће?	5	2			1	1			1	
227	Љубомир ?	Дљин	13	10			1	2	1		3	
228	Милетићи?	Милатовићи (Вича)	13	6								
229	Пухово	Пухово	29	9			1	1	1		3	2
230	Мракуш		15	11							1	
231	Турица	Турица	16	6							1	
232	Марковица	Марковица	9	3			1				1	
233	Бијаница	Баница?	7	4			1		1		4	
234	Ђиревац	Цирова?- Церова	5	4								
235	Котраже	Котража	23	11								
236	Котраже	Котража	5	2			1					
237	Котраже	Котража	10	6			1	2	1		1	
238	Билица и Живица	Живица	12	4	1		1				4	
239	Билице	Живица	9	3			1	2			1	
240	Хртар	Ртари	14	5			1		1		1	
241	Подбрежје		9	5			1	1			1	1
242	Враница	Вранача (Драгачево)	13	6								
243	Лисовићи?		19	16	1		1	1	1		4	1

244	Миленићи?		4	4	1		1				1	
245	Бачвине	Бачвице (Стрмово)?	7	6	1		1	3				
246	Владимирине		28	35			1		1		5	2
247	Брестова	Бресник; Брезна?	9	7								
	укупно		3297	2367	22	5	106		74	6	261	33

табела 2-2

Попис раје Смедеревског санцака 1476. године на тлу некадашњих Моравица

село	убикација	домова	хаса м.	раје м.	приход	испенџа	пшеница л	јечам л.	гивно л.	зоб л.	боб	бостан	свиње	лан	мед	трав. и дрв.	глобе	шира изн.	удовице	бенак	панађур	пазар са нијабетом
1 Преканац	Трешњевица	6			300																	
2 Пониковица	Пониковица	33	1	запуш. 1	1453	525	23	10	5	3	20	16	20	4	20	160	30					
	мезра Драгошица и Заборовица																					
	мезра Мижево																					
	мезра Гучар и Хребин																					
3 Пожега	Пожега	91		2	13710	2287	51		15	23		68	51	30		490			1		500	9000
4 Ужице	Ужице	63	1 (300)	3	3723	1581	23		24	25		94	100	90	130	370			1	4 + 1 неож		
5 Дракчићи /град	Ужице	38		1	2608	1112	36		20	27		46	69	45	50	230			2		1	
	мезра Г. Џујци				100																	
6 Доњи Џујци	Дубци?	20		1	1041	506	10		5	9		18	30	22	58	90			1			1350
7 Драгачево		13			543	331	5			3		12			10	60		40	1			
	укупно	258	2	8+ 1 зап.	21725	6342	148	10	69	90	20	254	270	191	268	1400	30		6	5 +1 неож	500	10350

Табела 3

Сумарни попис Смедеревског санџака 1516. године на тлу некадашњих Моравица

	село	убикација	домова	Н.	Раје м.	У.	Приход	пшен.	јечам	гувно	зоб л.	раж л	бостан	свиње	лан	кош.	Д. и С.	Г. и С.	Кон.	Ш.м.	ваљ.	Л и К.	Т.	сено	П.	остало
1	Бојишница	Збојштица	32	14	4 (3+1)	2	7350	52	20		13	5	46	42		50	230	90	9	644						тржишна такса на вино 50; боб: 14; воће:30
2	Пониковица	Пониковица	12	3		2	1417																			сено, бостан и др: 540; приход од влаха 490
3	Чичковац	Чичково					200																			
5	Караћ	Каран					500																			
6	Гостињ	Гостиљ	12	4	2	1	1436	9	6	5	4		20	23		35	100	15	12	4						1 влашка муката 350; купус 22; лук 4
7	Ужице	Ужице	95	27	5+ 1 хаса	16	14786	120	35	45	35	10	92	125		70				20	1	120	350	460	800	Т. Ц; Б. Г. и С.: 4350; хаса ливада 1: 300
8	Пожега	Пожега	101	22		2	11500	80	17	62	12		110	48	71	10	550			25						муката панађур 200; од пазара и др.: 4000
	мезра Парчи																									
9	Драгачево		8	3			1146		15			4	12	22		12	60	15		20						
10	Д. Каменица	Каменица	8		4 (2 н..)		713		3				8	4		12	40	15		10						
11	Преканац	Трешњевица	4	1			400																			житарице и друго :175; одсека влаха 100
12	Туше		33	10	3		1566	12					22	10		18	110	15	5		1					одсјек влаха 150
13	Бајковац		15	6			1607	9	5			5	20	30			70	100	14	55						воће: 15
14	Свидерук	Својдруг					3000																			одржава се пазар
15	Д. Дубница	Дубци код Ужица	21	6	1		2520	25	17	17	18		26	46		50	130	60	35							хаса ливада 1
	мезра Г. Дубница	Дубци код Ужица					550																			хаса ливада 1 :40
16	Дракчићи	код Ужица	32	8			3456	38	35	18	18		44	61	92	35	220									
	Прелази на Дрини																									
1	Недовица						4000																			
2	Тихиње	Тихићи					4026																			
3	Нигерићи	Сикирић					1974																			
	мезра Пусто поље	код Својдруга					300																			
4	Раче	Рача					4800																			
5	Пождраље	Подравље (Осат)					260																			
	укупно		373	104	22	23		345	153	147	100	24	400	411	163	292	1510	310	75	778	2	120	350	460	800	

Табела 4

Сумарни попис Смедеревског санџака 1523. године на тлу некадашњих Моравица

	село	убикација	приход
1	Бајановци	Бајиновци (Скакавци)	1855
2	Збојштица	Збојштица	6191
3	Батурава		8542
4	Бршње		487
5	Драгачево		620
6	Д. Каменица	Д. Каменица	611
7	Трнава	Трнава	4710
8	Карач	Каран	1000
9	Доњи Дубац	Дубци код Ужица	1620
10	Горњи Дубац	Дубци код Ужица	550
11	Преканац	Трешњевица	375
12	Дракчићи	код Ужица	1550
13	Брежац		1102
14	Манастир Свети Никола	Дракчић	250
	укупно		29463
	Прелази на Дрини		
1	Брежица		4500 половина
2	Тихање	Тихићи?	3200 половина
3	Петрић	узв. Петрича код Својдруга и Л	4000
	мезра Пустопоље	У Оклетцу	одсеком 300
	мезра Г. Бранчићи/ Г. Одрапићи		1084
4	Рача	Рача	3600
5	Подраље	Подравље у Осату	260
	укупно		16944

Табела 5

Поименични попис влаха Смедеревског санџака 1528. године на тлу некадашњих Моравица

	село	Убикација	домова	табија	Б.	М.	С. А.	табија М.	К.	П.	табија П.	Р.	табија Р.	У.	Б.Р.
1	Потуша		8	15	1					1	5	1	2		
2	Брезовица/станче	Станча код Каоне	9	18					1		7	1			
3	Вучица?	река код Каоне	6	23								1	3	1	
4	Скоровник		9	23	1		1	2							
5	Мирајићи	Миравићи	7	17	2		2								
6	Бело Поље	Горобиље	4	10											
7	Грошница	Гротница у Гучи	6	20						1	2	1		1	
8	Лисовац	Лазац ? Лисице?	22	75						1	7	4	12		
9	Г. Ивањица	Код Осонице?	18	51						1	2	2	6		
10	Тохолево		6	13											
11	Потерац		20	57		2		2		1		2			
12	Осећин са Граховиштем	Осечин са Маковиштем	36	88	1	1		1		1		4	5		
13	Рашановац	Расовац (Горачићи) или Радановци	23	66			1	1		1					
14	Книће		62	181						1	2	2	14		
15	Добраче	Добрача	4	7	1					1	3			1	
16	Кладница	Кладње брдо-Паковраћа	6	14											
17	Лисјо	Лиса	29	104	1					1	5	3	9	1	
18	Д. Лука	Луке	14	27	1					1	4	2	6		
19	Г. Лука	Луке	17	36	1					1				2	
20	Осаница	Осаница	18	33						1	3	1			
21	Д. Гуча	Гуча	9	22	1					1		1			
22	С. Гуча	Гуча	4	9	1										
23	Г. Гуча	Гуча	13	21						1	4				
24	Д. Котражица	Котража	13	18						1		2	4	1	
25	С. Котражица	Котража	16	29						1					
26	Д. Кривача	Кривача (Драгачево)	11	15						1		1	1		
27	Г. Кривача	Кривача (Драгачево)	11	26											
28	Живица	Живица	15	19											
29	Љубомир	Дљин	26	105	1					1		2	5		

62	Дубац	Дубац	1												
63	Голово		16	33					1						
64	Пријановци	Пријановићи	6	17										1	
65	Корно Чава		15	20	1						1	4			
66	Мршаник	Вршник	7	12							1	2			
	укупно		879	2170	37	9	6	17	1	34	70	74	184	15	5

Табела 6

Некадашње Моравице према попису Смедеревског санџака 1528/30. године

	село	убикација	Д. Х.	Н.	У.	П. и К.	М.Р.	приход	пшен. л.	јечам л.	зоб л.	раж л.	просо л.	смеша	коноп.	купус	кошни.	шира	Г. С. и Б.	боб	остало	
1	Ковачево		6					906	5	4	12	4	3		4	5	13	8	20			
2	Јелендо	Јелен До	11	3			1 + 1 (15)	1442	16	3	2	9	3		5	2	13	6	25			
3	Годијево	Годљева	11	4			1 (15)	1962	25	11	9	5	5		6		17	12	25			
4	Пријановићи	Пријановићи	10		1		1 (15)	1400	15	12	5	5	2		16	3	12	4	30			
5	Ужице	Ужице	33	15			10 + 3(15)	21000	102	75	14	28	17				215				хаса млин:350; т.на ихтисаб: 1800; Т.Ц....: 9000; ваљар: 5 трав: 420; лан и кон: 320; ливаде: 170; р. на дунум 60	
6	Д. Дубац	код Ужица					1	1062	7	10				8	8	10	18		35		ливаде: 25	
7	Г. Дубац	код Ужица	3																		житарице, жировина и десет. од ливада 770	
8	Дракчићи	Ужице					2	1649	19	18				9					8		манастир Дракчић: 250,	
	мез. Јошаница																					
9	Г. Горобиље	Горобиље	35	15			1+1 (15)	4742	43		10	8	25		23	17	251		100		јечам и боб лукана 15: 315; сочиво: 15	
11	Д. Горобиље	Горобиље	20	9				4123	21	43	20	15	10		15	11	210		145		сочиво 25	
12	Чихорбићи (Чорбићи)	Честобродица	36	14				7612	55	56	32	25	44		19	16	351		255		сочиво 25	
13	Богапанац /Плановићи	Богданица ?	66	10			1 (15)	10760	55	26	85	47	131		28	23	350		159			
14	Видогошта	Вигошта	24	6		1	1 (15)	998	10	10									85			
15	Пештањ	код Добраче	20	2		1	1	978	12	12									72			
16	Котуловача	Радошево	22	1			1	869	10	11									40			
17	Д. Висибаба	Висибаба	37	18				3518	25	15	11		12		21	8	41		80	15		
	мезра Г. Мохориште	Висибабе																				
19	Вољановица	Велијаново	25	30		1	2	1365	12	12									105			
20	Брезава	Ариље	28	15			1	1430	14	14									168			
21	Латвица	Латвица	29	9		1	2 (15)	1325	15	15									122			
22	Г. Висибаба	Висибаба	21	8		1	2 (15)	2400	11	18	12	5	11		26	21	24		45	13		
23	друга Г. Висибаба	Висибаба	31	11	2	1 к.		4082	25	17	22	15	32		16	28	34		70	15		
24	Чрешњевица/Преканац	Трешњевица	28	19			1+1 (15)	1430	15	15									107			
25	Лопаш	Лопаш	43	8			2+1 (15)	12088	61	121	205	36	48		19	12	320		420	15		
26	Д. Сврачково	Сврачково	9	3			2	1521	9	7	17	5	3		11	4	26		30	8		
27	Грабовоц	Грабовик (Вране)	2				1	453	2					9	4	10	22		30			
28	Г. Сврачково	Сврачково	11	1			1 (15)	2558		30				41	18	4	56		25			
29	Грдовићи	Грдовићи	8	2			1 (15)	2285	15	30				38	7	4	8		15			
30	Речице	Речице	12	2			1 (15)	3565	21	23	62	11	32		4	2	40		22	9		
31	Копча Лука	Коштица, река у Буару	7					1691	11	11	34	5	11		4	2	31		20	3		
32	Радов Поток	Радула поток (Лопаш)?	1		1			393														житарица и др.: 330
33	Свилајићи	Засеок Горобиља	11					3506	36	25				71	6	2	22		25			
34	Годовик	Годовик	24	4		1	3 (15)	8045	43	81	112	41	54		19	14	195		43			
35	Кабаница	Прилипац	14	3		1		2981	16	42	24	11	10		34	19	64		35			
36	Радобуђа	Радобуђа	19	3			1 (15)	4682	21	40	59	21	25		28	24	282		35	26		
37	Калудрица (Грабски)	Калудрица	14	8			1	1775	11	10	10	7	1		8	3	71		25			
38	Храсно	Расна	20	4				6500	41	53	85	41	44		17	8	21		50	16		
39	Шамакун	Шенгољ	17	2			2 (15)	5905		64	62	35	41		8	4	111		85			
	мезра Јелача																					
40	Речица	Речица	7			1		2090	11	23				45	5	2	28		15			
41	Бојанов Поток		30	4			1	4000	20	25	41	15	11		15	12	141		50		ваљарица 1	
42	Косилов Поток	Део Ужица	29	2				6573	51	52	41	35	42		13	8	246		45	5		
43	Белотићи	Бјелотићи	33	4			1 (15)	7200	33	56	51	49	51		18	4	361		50	15		

91	Г. Врбовик	Врбовик	13	5			1	4001	22	46	27	13	35		7	3	65		30		ваљарица 1
92	Брбориште	Прпориште (Зарожје)	7	2			1 (15)	2279	10	20				51	5	16	44		33	14	
93	Г. Дуице	Део Ужица	3	3				357	28	21				5	1	1	2		11		
94	Д. Врњићи/Вртањ	Врањани ?	16	6				5437	27	54	51	34	32		5	2	175		35	8	
95	Збориштица	Збојштица	4	2	1	1		2000	10	10				52	2	2	6		15	2	
96	Драгадол		10				1 (15)	2962	24	25				49	5	4	151		25	6	
97	Билуша	Бјелуша	31	5	1	1	2 (15)	6751	45	54	51	44	40		8	13	212		50	14	
98	Д. Чичково	Чичкова	17	12			1	5517	41	42	43	21	35		6	2	263		45	7	
99	Д. Каменица	Каменица	25	1			1	6025	35	52	59	24	41		9	4	398		45	11	
100	Г. Каменица	Каменица	23	2				5020	32	43	57	22	34		18	5	121		50	12	житарице: 1 лукно
101	Богданица	Богданица	8	1				1400	59	15				20	4	2	30		20		
102	Гојна Гора	Гојна Гора	14	7	2			3165	20	40	20	10	15		6	5	35		25	15	
103	Маковиште	Маковиште	26	5			2 (15)	6516	44	55	32	22	65		8	6	340		35		
104	Д. Биоска	Биоска	9	2				2382	10	20				45	3	2	245		20	2	
105	Тахор	Таор	8	6	1 к.			2680	12	24				53	16	4	99		25	10	
106	Парамун	Парамун	11	4			2	2872	11	35				41	7	4	175		45	5	
107	Г. Биоска	Биоска	19	2				3969	20	40				56	4	2	285		30	4	
108	Маричићи	Мрчићи	4	1				1232	6	12	41	3	9		2	2	105		15		
109	Руда Буква	Руда Буква	11	1			1 (15)	2965	14	28	42	7	21		4	8	60		50	4	
110	Бобошница са Хреновом	Ренова у Маковишту	3				1	1278	6	12	18	4	9		15	12	25		15	2	
111	Средња Петина	Петница или Пећина	26	6			1	5539	38	48	12	41	48		8	6	73		35	8	
112	Лука	заселак Заовине?	17	4			1	4125	34	15	33	15	48		8	4	75		50	5	
113	Г. Петина		23	3			1 (15)	6115	37	51	58	45	55			6	263		50	10	
114	Д. Петина		19	3				4900	32	51	52	15	45		8	4	95		35		
115	Скржут	Скржути	25	5				4261	30	20	20	45	15		8	6	109		46	8	
116	Рипаш	Рибашевина	43	10			1 1 (15)	8944	75	48	35	38	71		10	10	146		115	15	
117	Каменица	Каменица	24	5			1	7529	33	66	99	46	35		27	26	415		45	48	
118	Жељине	Жељине	25	7			1	5126	29	35	56	14	42		8	3	203		50	12	
119	Дуги Рожи	Роге	47	5			2 (15)	12199	84	110	145	45	61		11	42	498		71	23	
120	С. Скрапиже	Косјерић	27	10			1	7211	32	51	95	61	45		12	9	89		45	14	сир: 10
121	Субјел	Субјел	12	1				4168	32	24	69	8	35		7	8	154		30	6	
122	Билоперица	Бјелоперица	10				1	2000	10	20	30	5	10		5	4	23		25		
123	Ивановићи	заселак Рибашевине	11	1			1	2566	11	25	32	14	15		5	6	51		25		ливаде: 1 (60)
124	Сича Рика	Сеча Река	16	1			1	5552	25	50	73	13	75		6	4	85		30		
125	Боровитин		3	4			1 (15)	7285	35	54	112	15	53		7	7	344		65	6	ваљарица 1
126	Грабовац	Грабовица	16	14			1	935	10	10									85		
127	Врапче	Вране код Ариља	11	10			1	750	6	6									180		
128	Доње Кулишево	Кулишевица	5	3			1 (15)	395	4	4									55		
129	Чочањ	Чочина	10	3				495	6	6									33		
130	Г. Дреновац	Дреновци	19	1				4567	21	43	64	11	34		8	6	98		35	9	
131	Г и Д. Мађер	Мађер	16	2			1 зап.	3765	15	34	54	10	24		6	6	173		25	11	
132	Загорица		8	5			1 (15)	2339	11	22	34	6	16		10	5	38		15	7	
133	Фарагутин		8	2			1	3521	20	20				95	5	4	7		15	3	
	мезра Чичавица							503													
134	Засеље	Засеље	5					564	8	16				31	5	2	93		15	5	
135	Јежов Поток/Јадовац	Јежевица	14	2			1 1 (15)	5000	24	45				123	17	3	25		25	16	
136	Дражиновићи	Дражиновићи	7	5			1 1 (15)	1790	7	19				32	3	2	63		15		
137	Дуги Дол	заселак Коњске Реке	19	16			2 (15)	1365	15	15									198		
	мезра Г. Ивица и Добро Поље																				
138	Радоши	Радуша (Кремна)	50	16			2 (15)	12892	59	120	171	53	75		65	59	485		136	71	

139	Г. Скрапижи	Галовићи	11	6			3766	34					50	4	3	70		55	5	
140	Дубница	Дубница	11	3		1	3628	32	24				71	7	3	121		25	8	
141	Д. Кладоруп	Брајковићи	5	1			2666	13	24				64	4	3	15		15	6	
142	Г. Кладоруп	Стојићи	16	4			3982	35	55				38	15	12	95		35	16	
143	Вирова	Вирово	25	9			6125	42	64	21	20	63		11	4	103		50	15	
144	Скржута	Скржути	29	8	1	1	6539	40	61	85	14	41		11	16	131		137	13	
145	Горица		27	8			5999	30	62	85	14	39		22	18	28		96	13	
146	Мала Мионица	Мионица	5	1			1445	15					35	3	2	24		15	4	
147	Попова Рика	Попова река	6		4		2333	22					55	3		112		15	3	
148	Скававац	Скававци	13	5			2821	24					56	26	4	150		35	15	
149	Сиварево	Северово	31	3			1925	19	19									586		
150	Пећ	Подпећ	19	7	3		3966	11	33	52	25	25		12		85		32		ваљарица 1
151	Мишљево	Мешник (Крива Река)	13	6	1		4000	27	34	54	18	25		6		65		35		
	Веселића Влака и Г. Лукавица																			
152	Лакочина	Злакуса	14	2			5155	55	54	51	19	24		8		104		58		
153	Г. и Д. Грабовац	Грабовац	21	7			5274	48	30	42	32	39		6	3	8		45	12	ваљарица 1
154	Јежов Поток/Јадовац	Јежевице (Пожега)	13	4			2582	15	15	43	5	12		18	8	65		51	14	
155	Чирово	Церово	31	7			6955	41	53	121	20	42		8	7	96		85	15	сви су побегли и враћени силом
156	Пробилиш	Пропориште(Б. Б.) ?	25	4			6577	35	64	23	51	53		8	3	312		45		
157	Хоћине (Очка)	Очка Гора (Чајетина)	11	5	1		3417	15	35	24	31	25		8	3	53		30	5	
158	Врањани	Врањани	30	17			8977	58	56	27	97	73		18	6	220		72	15	
159	Д. Забучје	Забучје	7	1			1000	6	10				10	7		12		15	3	
160	Почече	Почеча (Горобиље)	22	7			5922	35	74	22	35	51		13	7	108		70		
161	Бело Поље	код Горобиља	26	13	1	1	6000	29	58	41	25	51		9	8	44		62	15	бели лук: 10
162	Г. Качар	Качер	15	6			3867	22	20	62	13	35		6	3	41		48		
163	Мачукат	Мачкат	19	4			5064	24	45	52	32	37		8	3	181		30		
164	Жигале	Трипкова (Чајетина)	11	3			3579	15	36	54	9	27		5	2	134		30		
165	Д. Качер	Качер	5	4			1676	8	16				25	3	2	79		15	5	
166	Трнава	Трнава	6	1			1974	5	25				45	3	2	15		15	5	
167	Г. Забучје	Забучје	11	1			3688	23	45				61	3	2	117		20	6	побегли не могавши да плате харач
168	Сирогојна	Сирогојна	28	9			1430	15	15									227		Радоја, постао муслиман
169	Коритник	заселак Радобуђе	35	14			9593	57	113	62	65	53		5	3	131		78	18	
170	Љубање	Љубање	19	7	1	1	1438	5	5	1	1	2		5	3	5		75	8	
171	Гостиница	Гостиница	27	17			4000	11	10	48	24	34		9	5	80		65	21	
172	Рупељево	Рупељево	16	9			3965	15	36	54	15	32		5	3	68		25	6	
173	Зборишница	Збојштица	9	2			2155	10	18					3	3	75		25	5	
174	Проходича	Прођица, Равни	50	13			2315	28	28									139		
175	Рожанска	Рожанство	17	5			1425	15	15									323		
176	Гојна Гора	Гојна Гора	13	5			3595	15	40				52	8	4	263		50	9	
177	Д. Добриња	Добриња	20	6	1		4970	24	47	72	11	35		6	4	95		45	9	
178	Папрадиште	Папратиште	8	3			2574	13	26				41	3	2	135		15	4	
179	Г. Каменица	Каменица	20	12			5058	35	42	43	25	35		4	2	92		45	9	
180	Д. Крварица	Крварица	10	5	1	1	595	6	6									109		
181	Г. Крварица	Крварица	19	3			756	8	8									90		
182	Љубатница	Љутница или Љубање	15	5			5000	33	45	65	22	31		5	3	77		45	8	
183	Лутовац	Љутице	4				1521	4	25				21	2	1	69		15	3	само 1 кућа (3 особе) нису у стању да плаћају: 1521
	мезра Немчовићи																			
184	Браљево Селиште	Братљево	4				1021	4	15				21	1	1	10		10	1	
185	Миотница	Мионица	20	3			5346	32	63	54	15	41		4	3	165		70	11	
186	Г. Добриња	Добриња	21	4			4538	22	45	51	12	35		8	5	85		70	11	

Табела 7

Некадашње Моравице према попису Смедеревског санџака 1536. године

	село	убикација	Д. Х.	Н.	примић	млинови	приход	пшен.	јечам	зоб л.	раж л.	просо л.	смеша	конопл	купус	кошниц	шира м	боб	Г.С и Б.	свиње	лук	остало
1	нечитко име села		22	10		1 пола	2821	15	16				27	13	15	80	5	13	50	35		
2	Сами Тахор	Таор	8	5			2938	12	5				22	15	4	55		7	28	60		дес. жељеза: 1000; 2 самокова по 150
3	Врнчани	Врнчани	29	6	1		3003	30	15, 3	9, 3	6, 5	3, 1		16	15	50	3		40	40	3	ман. Преображење у синору села
4	Д. Вилањ		4	1			400	3,5					3	2	3		2		10	10		
5	Јелин Дол	Јелен До	9	2	1	2	1309	15	7	4	6	5		4	7	20			10	25		
6	Карачево	Каранци у Врнчану?	4	2			1000	6	5	3	5			4	4	10	12		16	20		
7	Батар		5	2			1200	10	10			5		8	5	15	13		12	5		
8	Накрибуче		13	6		1 пола	3141	22	18	9	17			12	15	35	50		30	20	5	
9	Годењ	заселак Врнчана	11			1 пола	1200	10	5	2	3	2		4	9	35	10		15	25		
10	Видрево	Вирово или Видова код Чачка	10	6	1		1777	15	10	5	4	5		16	12	70	6		40	51	2	
11	Миријевац		8	3		1 пола	1477	10	10				7	23	25	23	20		25	40		
12	Дасиковци	Дасковода Г. Бањани	16	3			2200	17	15	6	6	5		22	15	42	15		25	34	14	
13	Шиљков Поток	Шиљковица(Г. Добриња)	22	7	1	1 пола	3842	28	25	18	9			28	24	63	50		42	15		
14	Припјатовац	Пријановићи	11	2		1 пола	1500	8	7	5	5	2		12	12	50	20		50	50		
15	Ускок		28	4	1	1 пола	4600	22	19	6	9	7		6	16	20			60	30	3	
	мезра Коматина,																					
16	Ужице		46			7+ 4 (15)+ 1хас	21000	53	30	80	20	8				56	8			100		Т.Ц ...10.000; р. на дунум: 48; ваљар:6; Л. и К :100; травар: 100; ливале: 150
17	Дражиновићи	Дражиновићи	11	6			1600	10	12	5	4		8	3	3	43			40	38		
18	Годљево	Годљево	22	3	1	1 пола	4000	42	30	25	15	10		7	8	53			40	38	5	
19	Д. Биоска	Биоска	9	2	1		2500	15	17	35	12	12		1	4	150	13,5		15	65	2	
20	Храпуње		5		1		750	12	2				6	3	2				10	10		
21	Сича Рика	Сеча Река	7	1	1		1068	8	5										30	50		
22	Годевик	Годовик	3	4	1	1 пола	2500	17	10	17	5	8		15	12	80	5		50	58		
23	Шемкун	Шенгољ	14	2	1	1 пола	2000	20	20	8	5	8		17	5	35	3		65	38		
	мезра Сјечина																					
24	Коритник	заселак Радобуђе	36	8	1	1 пола	3200	20	10	10	12	17		5	4	65		10	65			
25	Д. Каменица	Каменица код Ужица	16	6		1	3500	39	23				35		24	100			75	77		
26	Д. Дреновац	Дреновци	19	4		1 пола	3000	32	22				24	10	10	66			50	50		
27	Г. Дреновац	Дреновци	10	3			2500	25	12	15	15	12		9	2	50	8	5	35	50		
28	Била Поља	код Горобиља	15			1	2400	35	7	6	5	6		18	17	35			60	25	23	
29	Г. Добротина	Добриња	16	4	1	1 пола	2500	35	12	11	5	5		7	3	12			20	25	10	
30	мала Г. Добротина	Добриња	4				1000	15	8				5				3		9	30		
31	Спорожин	Зарожје (Бајина Башта)	6	3		1	1500	15	14	10	3	2		6	3	50			15	22	5	
32	Парамун	Парамун	9	4		1	1500	14	10				10	5	4	55		5	35	35		
33	Лучица	Љутице	15	4	1	1 пола	3500	45	22	17	13	9		15	6	55			55			
34	Годачево/ Боросалић	Годчево	12	4	1		2000	22	13			2	15	4	2	70			25	50		
35	Бодожиле	Будожеља	5			1	900	7	9				8	3	2	25			10	22		ваљарица 1
36	Мрагутин	Марковица?	8	3			1217	15					13	5	2	28			25	30	2	
37	Церова	Церова	15	8		1	3500	35	26	15	18	6		7	5	60			60	88	7	
38	Лука	Луке	12	2	1		2500	25	15	12	16	6		5	6	50			70	35	5	
39	Вуковине		11	5		1 пола	3000	25	23	15	12	11		5	2	6			40	25		
40	Дукње/Дугње	Дугиња	11	2	1	1 пола	2100	20	18	9	11	5		10	5	44			25	25	3	
41	Субјел	Субјел	6	2			2000	28	14	10	5	5		15	3	40		4	18	40		
42	Вирово	Вирова	15	5	1		3000	35	18	19	5	10		8	6	60		10	50	50		
43	Г. Каменица	Каменица код Ужица	9	5	1	1 пола	3000	43	21	14	10	6		3	8	24		6	15	16		
44	Рипаш	Рибашевина	17		1		4000	48	22	20	18	22		12	20	40		10	65	50		
45	Д. Речица	Речице	8				1300	15	9				14	4	3	25			15	14		
46	Г. каменица	Каменица	13	5			3000	37	16	17	13	9		5	5	25			45	22	8	
47	Лешница/Великовац		15		1	1 пола	3100	35	20	17	9	12		12	5	54			20	45		
48	Г. Кладоруп	Стојићи	8	5		1 пола	2000	23	15	11	5	2		12	10	68		7	30	45		
49	Д. Церовица	Црвица код Б.Б	13	1			3000	35	21	10	11	14		8	4	35		5	35			
50	Скршут	Скржути	16	2	1		2800	29	15	9	15	10		7	5	53		5	40			
51	Рупољево	Рупељево	19	3			2600	28	12	15	8	5		5	4	65		5	30	55		
52	Г. Белина	Бељина или Бјелуша	19	2	1		4200	48	35	27	10	15		19	7	90		18	75	55		

53	Пеићи	Пеићи заселак Дуба	16	5		2 пола	2309	19	15	15	7	6		10	5	18			30	54	ваљарица 1
54	Г. Биоска	Биоска	15	3	1	1 пола	2500	30	15	18	5	5		5	3	93		5	25	130	
55	Папрадиште	Папратиште	2				300	4					4								ресум на свиње и др: 26
56	Д. Мионица	Мионица	12	4	1	1 пола	3300	30	20	18	13	15		3	2	140		8	142	130	
57	Жигале	Заселак Трипкова	6	2			2000	20	15	17	7	8		6	5	54			35	32	
58	Драгодол		3	2		1 пола	1500	15	15				16	4	3	51		5	39	55	
59	С. Добриња	Добриња	23	4	1	1 пола	9100	75	55	78	55	56		46	22	214			150	170	
60	Каменица	Каменица	24	1		1 пола	4000	24	28	22	20	22		37	24	150		35	150		
61	Дубљешевине	Дубље или Дубоко?	49	2	1		5600	50	20	35	15	20		17	26	150			120	55	
62	Губин Дол	Губин До	8	2		1 пола	1231	15	3	6	3	5		3	4	15		15	25	40	
63	Лопаш	Лопаш	33	2	1		2	5000	30	51	50	12	13		13	10	76		12	210	50
64	Г. Каран	Каран	5	3																	за три села порез
65	С. Каран	Каран	9	2																	
66	Д. Каран	Каран	18	9	1	1 пола	3692	31	25	15	16	9		16	14	60			80	150	Крупник лукана 9: 216
67	Засеље	Засеље	5	3			1365	12	14	13				5	3	40			20	25	4
68	Косич Лука	Којића лука у Добротину	5	1			794	9	4	7		3		36		12			8	20	приход са чифлуком кнеза Херака
69	Радов Поток	Радов поток	1				500	6					11						5	4	приход извана
70	Душковац	Душковци	10	4		1 пола	1500	17	15					15	12	45			25	40	
71	Сућеница		15	3	1	1 пола	2595	35				8	27	7	4	44			20	35	
72	Д. Дубница	Дубница				1	1300	7	11				12	6	7	22			20	15	хаса ливада 1 :20; ливаде: 22
73	Г. Висибаба	Висибаба	22	5			1500	5	5	3	4	2		2	12	5			25	20	2
74	Д. Висибаба	Висибаба	24	4			1500	7	4	3		3		15	7	25			60	35	10
	мезра Г. Мохориште	Висибаба																			
75	Г. Висибаба	Висибаба	17	3	1		1500	224	120	80	120	120		17	9	11			35	24	сено и др.:240
76	Горица		19	7	1		2510	15	18	25	4	10		15	12	25		19	65	50	
77	Лелићи	Лелићи	23	4		1 пола	5500	52	45				55	25	12	114			140	120	Порез на дунум: 4
78	Дубница	Дубница	7	4	1		1113	8	10				8	6	3	50			20	25	5
79	Г. Порешково	Плесково	14	3			3600	31	25	22	24	16		12	3	85			25	55	10
80	Поробиш		16	7	1	1 пола	3300	15	13	15	13	8		14	16	275		19	205	120	
81	Д. Мушићи	Мушићи	4	3		1 пола	1850	18	16,5	10			15	5	4	50		4	25		
82	Добродол	Добродо	6	1			2300	23	15	11	9	14		3	15	125			20	40	5
83	Језова Лука/ Јаруга	Језевица	9	3	1	1 пола	2500	25	18				33	12	4	15			22	53	5
84	Д. Качар	Качер	8				1600	15	8				15	12	15	50			20	77	
85	Д. Забучје	део Ужица	6	2			800	4	5				10	5	4	14		2	15	12	
86	Богданци	Богданица	7	2			1100	5	10				15	5	5	22			15	20	
87	Ваведци/Вадика	Врутци ?	8	1			2000	20	11				20	13	15	40			25	35	
88	Скакавац	Скакавац	12	5			1885	12	10				24	17	5	80		12	35	70	
89	Копанье		20	5	1		2800	25	19	13	10	5		6	5	33		6	55	55	
90	Ивановићи	заселак Рибашевине	8	3		1 пола	2000	17	13	12	3	8		8	6	115			25	132	Ливаде: 40
91	Д. Крушница	Крушчица	13	4	1		2500	24	13				22	10	11	85			60	100	
92	Г. Врбовик	Врбовик (Солотуша)	6	2			2000	11	18	12	12	10		15	13	35			57		4
93	Прпориште	предграђе Бајине Баште	4	1			1500	17	12				15	4	10	34			20	25	8
94	Капаница		12	4	1	1 пола	2500	22	20				22	16	14	97			85	65	
95	Храстиште	Растиште	7	3			1313	14	9				11	5	3	22			15	40	
	мезра Блата																				
	мезра Боровина																				
96	Белоперица	Бјелоперица	3			1 запуш.	1000	12	6				13	2	2	20			7	30	
97	Дрежник	Дрежник	53	5	1		5315	45	25				55	23	35	55			55	55	
98	Трбуково	Трипково	9	3			3000	40	15		15	15		18	15	150			25	150	
99	Длакочина/Лакочина	Злакуса	12	3			3033														
100	Г. Подци		3				700	5	2	5			5	6	5	60			5	35	
101	Чрешневица/Преканац	Трешњевица	36	2	1	1 +1	2866	18	18							285			400		
102	Д. Сврачково	Сврачково	6	3	1	1+1 запуш.	2000	25	13	18	3	1		8	5	50		1	25	45	5
103	Мачукат	Мачкат	21	4			4200	52	40	26	16	17		20	3	60			35	70	15
104	Д. Кладеруп	Брајковићи	5	1			2000	14	17				35	15	12	42			12	18	4
105	Погапанац/Билановићи	Пилатовићи или Пријановићи	47	4		1 пола	6505	45	30	30	30	30		56	32	165			240	205	65
106	Гојна Гора	Гојна Гора	10	6			2300	23	16					5	6	25			36	32	
107	Мађер	Мађер	8	6			2000	10	12				30	5	8	80		7	40	90	
108	Слишићи		3	1			700	7	5				7	2	3	25			10	12	

109	Г. Забучје	Забучје	4	1		600	3	4	2	2	1		4	5	35		5	46	25	
110	Бобовштица/Полошница	Полошница	6	2	1	1286	10	5				10	13	10	24		3	15	45	
111	С. Петина		23	6	1	3885	29	27	16	15	20		15	17	55		17	80	72	
112	Г. Солине	Солотуша	25	3		5700	56	38				45	16	9	170			70	130	
	мезра Д. Миловина																			
113	Трнава/ Трнова	Трнава код Сирогојна	6	5		2000	20	8				27	5	5	40			55	30	5 десетина од сира: 3
114	Лутовац	Љутице	2	1		800	5	9				8	5	7	60			12	45	4
	мезра Гладићи																			
115	Д. Петине	Пећине, Подпећ	17	6	1 пола	3000	25	17	12	9	8		17	13	75		17	55	38	десетина од сира: 15
116	Г. Мушићи	Мушићи	8	5	1 пола	2200	17	18				28	13	14	50			25	50	
117	Мишљево	Мршељ или Мешник?	11	5	1	300	25	17	19	16	12		25	15	55			71	85	10
	мезра Младина					59	0,75					0,7								десетина од лана 20
118	Каран	Каран	3	1		700	4	3				13	3	2	22			10	15	
	мезра Чичавица					608	7	6		5	5									
119	Трнава	Трнава код Ужица	5		1	700	6	4				6	5	4	25			15	36	
120	Јунаков Поток	Део Ужица	24	4		4000	35	25				45	20	16	56			65	110	ваљарица 1
121	Тополница	Полошница	10	7	1 пола	3000	24	25	32	15	11		8	15	65			55	54	15
122	Гршкица	Крушчица	30	3	1 1 пола	3267	28	19	12	8	12		10	5	5			25	26	10
123	Каловица и Гранска	Калудрица (Азбуковица)	15	2	1	2132	20	13	12	5	5		9	9	55			35	65	
124	Тополница	Полошница	5	1	1 пола	600	5	4				4	5	4	23			10	25	
125	Д. Подци		12	3	1 пола	2139	13	12	8	16	10		10	7	45			50	51	
126	Грабовик	заселак Врањана	3			607	3	6				7	5	10	18			10	15	
127	Мешник	Мешник	30	3	1	4000	35	22				48	13	20	47			55	60	
128	Марчићи	Мрчићи	4	2	1	927	5	6	9	2	6		4	4	55			15	35	
129	Јакиља	Јакаљ	15	3	1 1 пола	5000	50	32	27	30	30	18	42					45	46	
130	Г. Скрапиже	Тубићи	8	1		2500	33	12				28	7	5	50			45	55	5
131	Г. Дубница	Дубница	6	1		1500	7	12				28	8	10	20			15	37	Ливаде: 15
132	Раскочица	расточица	19	3	1	4500	52	18	26	17	23		10	8	125			30	145	10
133	Руда Буква	Руда Буква	9	4		2000	15	12				21	15	15	49			40	95	9
134	Ножићи	Ножник	7	2	1 пола	2000	13	13	15	4	4		5	4	25			15	50	5
135	Тугаљ	Гугаљ	2			500	160		2			8	5	5	5			10	27	
136	Д. Скрапиже	Тућићи	10			4000	66	25				30	10	6	80			40	70	10
137	Загорица		9	4	1 пола	2000	12	15				28	5	14	55			25	42	8
138	Пониквица	Пониковица	12	5	1 1 пола	3000	25	18	16	15	12		10	7	45			35	60	15
139	Врањани	Врањани	26	5	1	4151	25	25	15	30	20		15	14	140			55	150	12
140	Скржане	Скржути	22	6	1 1 пола	3515	30	25	10	12	20		15	12	20			90	15	15
141	С. Скрапаш	Косјерић	15	2		2317	11	12	12	10	12		20	10	165			50	153	27
142	Маламиловце	Мала Мионица	3	2		1800	25	13				18	4	3	42			15	38	5
143	Д. и Г. Грабовац	Грабовац код Чајетине	19	5		4000	31	25	17	23	18		17	15	95			55	140	31 ваљарица 1 запуштена
144	Д. Чичкова	Чичкова (Радошево)	18	3	1	2999	28	19				30	10	5	113			35	95	12
145	Дренова	Дренова	9	2		1913	18	15				18	7	5	45			34	57	5 ваљарица 1
146	Д. Краварица	Краварица	11	3	1 пола	588	5	5										120		кошнице и остало: 52
147	Г. Краварица	Краварица	14	3	1	750	7	7										125		примићур је мус.; кошнице и др: 78
148	Д. Збориштица	Збојштица	3	3		1000	6	5				15	4	5	45			35	48	5
149	Крива Рика	Крива Река	13	4		3500	41	20	10	15	10		20	16	125			96	140	18
150	Билотићи	Бјелотићи	19	5	1	3500	32	18				30	20	12	165			77	220	15
151	Моравац	Моравча	9	2		1500	15					18	15	8	62			46	55	13
152	Радобуђа	Радобуђа	15	2	1 1 пола	2600	15	14				35	18	21	130			50	150	15
153	Г. Црвница	Црвица	8			2000	12	15				22	1	4	20		27	20	30	
154	Крушчица	Крушчица	4		1	700	5	4				10	4	3	12			10	25	2
155	Г. Срапежи	Тубићи	12			3000	25	11				48	16	25	120			68	185	
156	Г. Дупци	Г. Дупци	3			800	7	5				11	3		12			7	5	
157	Г. Качер	Качер	18	3		3520	25	25				45	11	5	95			30	58	10
158	Г. Горобиље	Горобиље	24	1	1 1+1	2500	25	15				21	17	20	20			35	50	13 Ливаде: 25
159	Д. Горобиље	Горобиље	13			2500	15	20				25	15	10	160			80	121	10
160	Чихорбићи	Честобродица ?	19	10	1	3014	15	15	20	10	7		20	12	154			105	220	20 мус. су бешлије у утврђењима Срема,
161	Храсно	Расна	7	2		3100	39	15	12	15	13		15	11	30			50	40	15
162	Грдовићи	Грдовићи	7	2	1 пола	1900	12	12				17	8	5	15			25	25	
163	Дуги Рози	Роге	20	4	1 1 пола	4500	42	25	25	17	13		22	30	250			112	230	17

164	Г. Сврачиково	Сврачково	10	2			2500	30	12				15	17	13	45			26	45		
165	Г. Рјечица	Речица	12	3	1	1 пола	2200	25	10	20	5	6		13	6	30			25	35	5	
166	Г. Бреково	Бреково	39	7	1		7532	35	52	45	44	36		70	75	280			265	244	50	
167	Г. Крушчица	Крушчица	16	3			5100	42	35	22	27	33		20	11	175			127	154		
168	Д. Врсник/ Вратањ	Дретањ	16	5			4100	42	20	18	19	13		28	22	185			86	110	25	
169	Јошаница	Јошаница	20	3		1 пола	4500	42	25	25	27	25		14	7	35			25	57	6	
170	Косалов Поток	део Ужица	21	3	1		5000	48	31	27	25	17		25	22	150			160	144	25	
171	Г. Чичково	Чичкова (Радошево)	20	4	1	1 пола	5100	52	38	36	28	12		12	5	56			60	84		
172	Жељине	Жилине	20	2	1		5100	46	38	29	29	25		5	10	67			55	59	5	
173	Белуша	Бјелуша	28	6	1		4800	44	25	24	24	18		6	8	140			40	82	10	
174	Г. Биоска	Биоска	20	3		1	1199	10	10										127			дес. од муслим: пшен. 2(64); см. 4 (96)
175	Д. Биоска	Биоска	34	8		1	1600	17	17										92			
176	Д. Врбовник	Солотуша; Волујак у Негбини	48	5	1	1 пола	3000	36	24				10,5						169			
177	Рожанска	Рожанство	48	7	1		2000	17,5	17,5										100			
178	Проходац	Проходица у Равнима	21	3	1	1 пола	1100	10,5	10,5										197			
179	Грабовик	Грабовац-Сирогојно	17	2		1	1200	14	9				7						98			
180	Радуша	Радуша	41	2			10000	75	58	75	65	56		32	27	185			142	178	25	
181	Дуги Дол	заселак Коњске Реке	26	2	1		4500	48	25	18	20	17		6	6	80			50	25	15	
	мезра Мала Ивица																					
	мезра Добро Поље																					
182	Стрмац	Стрмац	29	4	1	1	1499	15,3	15,3										122			
183	Коњска Рика	Коњска река	16	3		1	1500	16	11				8,5						225			
184	Трнавица	Трнава код Грабовца	16	2	1		2000	13	18				17,5						184			
	мезра Висока Рудина																					
185	Г. Ахшаник	Шаник	21	1	1		1000	10,5	10,5										148			
	мезра Рожаница																					
186	Доњи Ахшаник	Шаник	17	1		1	1000	9,5	9,5				6,5						107			ваљарица 1
	мезра Башковац																					
	мезра Бакичје	Бачије																				
	мезра Добратин																					
187	Катушница	Катушница	29	3	1	1+1	2800	30,5	16,5				17		254				158	155		
188	Јагодина	заселак Рожанства	23	3	1		1200	10,5	10,5										288			
189	Котулевце	Радошево	19	1	1	1	1000	9,5	9,5						25				128	45		
190	Ржанова	Ариље	33	4	1	1	2200	18,5	18,5						195	10			185	136		
191	Шетањ	Пештан у Добрачи	25	3	1		1300	12,5	12,5						85				125	54		
192	Драгошина		15	2	1	1 пола	1000	7,5	7,5						110	5			120	55		
193	Дракчићи	део Ужица				3	3000	34	25				35 зај.	52 зај.					45			
194	Врница	Вране код равни или Ариља	15	5			1200	8,5	8,5						120				180	32		
195	Латвица	Латвица	26	4			2000	13	13						65				165	75		
196	Дољаново/Добраче	Добраче	42	3	1		2000	21	21						150				175	104		
197	Колишево	Колишевица	10	1	1	1 пола	700	5	5						85				110	78		
198	Чочањ	Чочина	8	3			1200	5,5	5,5						85				135	125		
199	Сјеверово	Северово	30	5	1		1700	15	15						105	8			185	30		
200	Г. Раван	Равни	20	5	1		1000	11	11										84			
201	Д. Раван	Равни	16	2		2	1000	8	8						45				145			ваљарице 2
202	Сирогојна	Сирогојно	26	5	1	1 пола	1400	13	13						65				185	35		примићур с. Абдулаха
203	Г. И Д. Коњевић	Никојевићи код Равни	32	2		2 пола	1516	16	16										185			
204	Љубиш	Љубиш	40	6	1	2	2200	20	20							13			258			ваљарица 1
205	Свилајнић	Свилајић код Горобиља	11				3200	29	25				48	5	4	25			45	25		
206	Збојштица	Збојштица	2				1200	10				8	20	5	5	25			25	16	5	Влчак ?, у поседу Селака, приход 100
207	Висока	Висока	58	14	1	1	15000	95	120	95	78	90		85	65	286			355	345	30	
208	Пожега	Пожега	39	1		1	5000	35	35			15			15	40			84			Г.С. Б и Т.П : 1200; лан:35
	мезра Барчин																					
209	Книће	Каона ?	78	15	1	3	4000	4,5	4	3	3,5	3,5		28	60	285	10		90	74		лан: 245
210	Горња Свињица	Сивчина ?	20	12	1	0,5	4000	40	20	15	14	14		15	10	200			35	70		
211	Скровник		26	8	1		2000	7	5				6	10	22	50	24		50	8		
212	Одскал/Оскил		34	10	1	0,5	2692	15	10				8	14		50	5		100	50		купус и лук: 30
213	Љубомир	Дљин	35	13	1	0,5	3216	25	15	5	5	6		10		25	5		50	35		
214	Марковица	Марковица	9	5	1		1332	11	6	5	4	5					5		25	17		

215	Корбочава		9	2		2200	37	15		14	8		8	5	35	5		35	50		
216	Дренова	Дљин или Дреновци	9	9	1	1407	15	5				5	12	12	30	3		30	36		
217	Мишљево	Мрчићи ?	19	7		2796	25	10	8	7	8		25	22	40	10		90	61	12	
218	Тушково	Тучково	29	5	1	2 x 0,5	3657	25	15	8	16	12	22	22	140	20		60	88	17	
219	Нередиње		46	14	1	0,5	8106	49	20	15	12	12	15	50	36	200		165	55	10	
220	Милетићи	Милекићи код Виче?	7	1		1	815	9	3				3		15			50	23		
221	Владимирине		25	5	1		3507	30	25	10	8	5	20	20	70	15		95	120	15	
222	Г. Кривача	Кривача код Виче	6	3		0,5	1750	20	15	4	8	2	15	8	50			30	55		
223	ДУбче/Дубац	Дубац	30	6				15	15						160			450	190		
224	Тихањ /Тахањ	Тијање	30	5	1		4000	35	25	5	10	8	36	25		30		95	50	18	
225	Лисице	Лисице	19	7	1	1	3517	22	15	14	16	8	63		135	25		85	135	14	
226	Живица	Живица	7	3			1955	10	12	7	13	8	12	12	130			40	55		
227	Липовац		20	3			3000	25,5	22,5	7,5	12	8	28	22	80	25		120	95	15	
228	Драгачица	Драгачица	4	1			1090	10	8	6		2	7,5	5	6	20		24	10	5	
229	Д. Баћеница	Бакеница? Бакионица	11	2		0,5	1600	10,5	8	2	3	1,5	10		24	25		30	85		
230	Душица	Туше?	10		1	0,5	1400	16	5	4	3	2	10	8	82	5		60	33	5	
231	Петроница	река Петковица	9	2			1400	12	3	2	1	4	6	14	12	27		60	10		
232	Потуша		5	1			736	5	4	2	3	2	16	5	30			55	48		
233	Вучковица	Вучковица	16	5	1		2999	25	19	25		12,5	20	30	35			140	15	11	
234	Хртар	Ртари	10	4			1518	16	15	1	1	2	11		50			60	45		
235	Лађане	Лађевци ?	9	6	1	0,5	1000	4,5	3,5	2,5			3,5								
236	Бело Поље	Горобиље	5	2		0,5	1600	10	7	2	5		17	16	26	40		50	25		
237	Брановци		8			1	1350	13	13	2	2	2	6	7	50	5		30	36		
238	Кладница		5	2			700	5	5		1	4	13	12	25			25	15		
239	Околовци		8	2			3000	25	15				24	8	7	42	65		50	40	
240	Побрђе		11	6	1	0,5	2199	11	6	6	4,5	5	24	12	90	43		50	45		
241	Орашница		7		1		800	5,5			1	4,5	2	7	3	32	3		60	39	4
242	Лићин/ Лепница		10	2		0,5	2327	22	4			5	8	8	20	125		40	5	6 воће 12	
243	Крушотица	Крушчица					400	5	4	2	2	2		1		1					
244	Негришор	Негришори	18	4	2	0,5	3000	35	20	5	8	5	14	12	100	5		50	100	5 порез на фучију: 15	
245	Враница	Враница	9	1			800	4,5	4,5						50	5		283	45		
246	Рибихи/Ђеремница	Рибаш	5				818	5	4	3	3	5	7	4	70			25	50	10	
247	С.Котражица	Котража	17	6			1850	14	15				9	7	5	20	5		30	25	
248	Канина	Каона	11	5		0,5	1000	8					10	5	4	10			15	10	3
249	Лучани	Лучани	5	3		0,5	1030	5	4	6	8	2	10	8	25			25	15	4	
250	Д. Кривача	Кривача код Виче	5	4			1200	15	4	2	5	3	18	11	30			50	25		
251	Хоморњак		5	3			1200	15	5			4	7		4	35		35 и по	35	5	
252	Гугиљ	Гугаљ	9	2	1		800	10 кила	1	10 кила	10 кила	2		10	5	62	6		55	29	5
253	Г. Гугаљ	Гугаљ	13	2	1	0,5	1764	12	10	6	5	7	4	7	120	3		50	58	10	
254	Д. Котражица	Котража	13	4	1	1	4000	35	29	14	15	9	28	28	81	35		75	90	14	
255	Г. Котражица	Котража	33	4	1	0,5	4400	35	20		12	15	15	12	80			85	125	10	
256	Губеровац	Губеревци	17	8	1	0,5	2700	25	22	10	5	5	5	8	38	5		80 и по	25	5	
257	Требоч поток		10	5	1		2000	22	11,5	7	4	5	13	15	25			50	75	15	
258	Горња Гуча	Гуча	18	3	1	1	936	9	9						25			188	30		
259	Д. Гуча	Гуча	14	3	1		930	7	7						50			250			
260	С. Гуча	Гуча	7	3			435	3,5	3,5		3,5				25			90			
261	Шандра	вероватно Горачићи	25	18	1 н.м	2 x 0,5	3990	35	25		15	15	15	20	85	10		125 и пољачина	6		
262	Нелетићи/ Милетићи		19	5			3263	12	13	14	12	17	15	13	45	30		50	55	3	
263	Пухово	Пухово	23	9		0,5	5500	47	32	18	19	11	17	15	55	65		90	96	12	
264	Лисјо	Лиса	45	9	1		2029	22,5	22,5									255 са млином			
265	Г. Лука	Луке	20	7	1	1	1023	10	10						30			110	25		
266	Д. Лука	Луке	23	9	1	0,5	1244	11,5	11,5									222	56		
267	Осаница	Осаница	26	10	1	0,5	1244	13	13						30			95	35		
268	Турице	Турице	17	6	1	1	3000	27	12	8	12	11	7		100	14		110	56	15	
269	Миракуш		18	10	1	1	3500	38	15	7	12	15			45	10		45	80	4	
270	Средњи Гугиљ	Гугаљ	14	3		0,5	1948	12,5	12,5	10,5	6	8			25	7		35	29	3	
271	Ђурађ	Ђерађ	2				300	2	1	1	1	1	5		5			10	10		
	мезра Дубовац																				
272	Томулова		5	2			1200	15	5				15					12	17		

273	Дубравица		13			1	1658	21	8	6		9	10	10	45	5	25	26			
274	Ругојевац		12			0,5	1699	20	10	4	5	3	12	15	25	4	15	25			
275	Премио/ Љуте	Љутице?					1000	12	5	2	4	4				4	19	20			
276	Лесковац	обрађује се извана					600	10	4			7	7	7					2		
277	Илинце	обрађује се извана					1000	10	8			19	11	11					10	лук, купус, конопља: 32	
	прелази преко Дрине																				
	село	убикација					приход														
1	Рача	Рача																			
2	Пождраљеновица	Подравље у Осату					1200														
3	Брезица						300														
4	Тихиње	Тихићи					3000														
5	Сикирићи	Сикирићи					2500														
	укупно		4138	984	120 +2м	140+ 2 зап.	607115	5198	3520	1415	1393	1327	1413,7	2605	2303	14682	1932	297	18596	13426	1210

Табела 8

Попис Смедеревског санцака 1560. године на тлу некадашњих Моравица

село	убикација	домиова	Н.	П.и с.и б.	М.р.	приход	пшен.	јечам	зоб л.	раж л.	просо л	К. К. Л.	кошни.	шира	Б. Д. и С.	Г.С. Б и Т.П	С. и Б.	пољ.	ливад.	См. С. Х.	остало
1	Јагодина	јагодина (Рожанство)	11	3		1 пола	2510	12	9	9	3	7	64	65		132	95	95	36		
2	Муката скеле Сикирић	Поповићи и Баковићи					21667														
3	Рожанска	Рожанство	54	18	1+4с		4188	27	27			216	150			295	175	112			
4	Мракуш		17	3	1		2234	9	6,5	6	3	4	76	46	2	216	90	43	35		
5	Лопаш	Лопаш	34	6		2 пола	4406	16	8,5	14	1,5	17	148	195	5	360	190	190	45		
6	Ужице	Ужице	32	18		44 + 5 пола	53504	50	50	15	8	8	110	360		1766 -бос.		200	200	5 х.	Т.Т..36948; П...: 6200 виноград мус: 276; ступе 25
7	Дракчић	Ужице				3 пола	2412	14	7	9		13	56	48		24 - бост.	65		44		
8	Драгодол		1			1 пола год	994	7	4	6		2	4	6		12	24		16	17	
9	Д. Подац		14	3		1 пола год	1370	4	3,5	5		2,5	56	33		132	65	40	28		
10	Губин Дол	Губин До	7	2		1 пола год	941	3,5	2,5	4		3	28	24		72	30	32	14		
11	Г. Речица	Речице	16	12		1 пола год	2500	15	10				64	52		168	95	73	28	5 см.	воће: 10
12	Г. Петина	Потпеће или Негбина	36	7		1 пола год	3988	18	11	10	4	9,5	144	45		384	115		46		воће: 15
13	Д. Забучје	део Ужица	10				1115	3,5	2	3		6	44	55		120	45	37	16		
14	Г. Забучје	део Ужица	4	1			635	2,5	2	2		3	16	13		48	35	18	16		
15	Лопате		12	2		1	1823	9	5	6		4	48	44		156	75	26	24	1.с	
16	Бакила	Јакаљ	12	1			2148	9	11,5	5,5		14	48	27		176		63	13		
17	Д. Скржане	Скржути	8				1028	4,5	2			2	26	30		96	35	25	18	3см.	траварина: 100
18	Храсно	Расна	4	2			1246	6,5	5			4,5	56	26			85	25	18		
19	Јошаница	заселак Тврдића	12	9		1 пола год	2800	14	9	5	4,5	5,5	56	95		156	80	15	24	7х.	воће 14
20	Лелићи	Лелићи	6	2		2 пола год	2451	12	9	5,5		5,5	56	45		60	95	77	25	180	
21	Каменица	Каменица	14	10		1 пола год	2459	9	5,5	9	2,5	5,5	60	32	4	192	50	67	22		
22	Мачукат	Мачкат	12	8		1 пола год	2800	15	3	10,5		10,5	74	100		156	195		24		
23	Д. Дубница	Дубница	11	3	1+26		1316	5	2,5	2,5	3	5	40	38		96	45	25	26		
24	Трнавица	Трнавица код Стапара	8	6	1		686	4	4				32	38			45	35	16		
25	Засеље	Засеље код Карана	7	2			1146	5	3,5	5		3,5	28	27		96	45	45	16		
26	Јунаков Поток	Део Ужица	12	5	1	1	1848	9	4,5	4	4	3	48	35		120	65	55	26		
27	Г. Кладеруп	Стојићи	7	3			1112	6	4			2,5	32	60		120		45	16		
28	Расточица	Расточица	11	4	1	1	1614	7	4,5	4,5		3,5	48	44		25	135	45	35		
29	Загорица		8	2		1+1 пола год	1552	11,5	3,5	4		3	24	88		108	52	45	16		
30	Г. Качар	Качер	8	6		2	1827	8,5	5	5,5		6	56	46		108	65		28		
31	Г. Каран	Каран	5	1																	даџбине за три села
32	С. Каран	Каран	5	1		1 пола год	2334	9,5	2,5	5,5		9,5	68	77		204	75	55	44		
33	Д. Каран	Каран	7	1	1																
34	Мешник	Мешник	10	2			1627	8	5,5	6		4,5	44	45		144	55	35	22		
35	Г. Подац						322	2,5	2	2		1									
36	Д. Скрапиже	Галовићи	10	2		1	1678	10	5	3	2	3,5	52	55		144	45	34	26		
37	Д. Биоска	Биоска	23	6	1+16	2	2358	11	11				96	135			120	131			Будак, син Алије
		4 чифлука муслимана						3	2,5	2		1,5									
38	Г. Висибаба	Висибаба	6	6			1442	5,5	5	5		4,5	47	49		132	75	24	25		
39	С. Висибаба	Висибаба	6	3			1174	5	3,5	2,5		6	24	25		108	55	35	16		
40	Д. Врбић / Вртањ		13	5			2438	14	8,5	4,5		6	45	74		168	95	68	36		
41	Д. Добриња	Добриња	16	7		2 пола год	3021	13	7	9	7	13	72	41		240	90	37	34		
42	Полошница/Поломошца	Полошница	7	3	1	2 пола год	1228	6,5	4,5	3		3,5	28	26		84	45	33	16		
43	Горица		4		1	1	674	4	2				26	14		48	35	25	12	3см.	
44	Г. Скрапиже	Тубићи	6	4		1	1175	5,5	3,5	3,5		4,5	24	34		73	45	29	14		
45	Чихорбићи	Честобродица?	11	6		1	1980	9,5	5	6		7	44	39		144	95	49	24		
46	Жобуљево		16	8		1	3029	14	9		7	7	68	95		252	135	99	38		
47	Г. Биоска	Биоска	10	6		1 пола год	1708	6,5	6,5	5	5	3,5	44	25		120	45	35	20		
48	Пеић	Пејић у Дубу	4	3		1	1216	6,5	4,5	4,5		4	24	35		65	35	20	8		кулак и ленк
49	Д. Мионица	Мионица	5	3	1	1 пола год	1273	7	7	3,5		6	32	42		96	45	35	16		
50	Д. Дубац	Дубци	4			1	2230	13	7	9,5	4	6	24			49	49		30	106	хаса ливада 25
51	Г. Дубац	Дубци	3				1378	7,5	6	5,5		9	12			36	25	26	12		жировнина: 50
52	Трнава	Трнава	5	2		1 пола год	1113	5	3,5	3,5		5	24	27		84	45	45	12		
53	Билотићи	Бјелотићи	8	3	1	1 пола год	1500	6,5	6,5	4	3	4	35	49		96	45	45	16		

54	Вуковине		14	5	1 пола год	2700	13	9,5	7	6	5,5	56	51		192	65	73	28		
55	Дуги Дол	заслак Коњске реке	11	5	1 пола год	2072	11	6	5	3	5,5	52	67		132	65	45	26		траварина: 30
	мезра Мала Ивањица																			травар.и ливада: 20
56	Стрмац	Стрмац	24	7	1 1+1	2047	12	12				114	152			220	40	48		
57	Суђеница		4	3	1 пола год	1119	7	4,5	6			27	47		60	30	27	10		
58	Јагодина		12	3	2 пола год	1848	12	12	4		4	48	35		144	35	39	24		
59	Д. Ахшаник	Шаник	12	3	1+1	1214	6	6				48	38			55				
	мезра Добретин						3	2												
60	Маричићи	Мрчићи	8	1		1121	4,5	3	4		6	32	26		96	35	25	14		
61	Г. Горобилъ	Горобилъе	13	6	1+16	2149	9,5	3,5	7		7	100	35		192	45	35	30		
62	Д. Горобилъ	Горобилъе	4	2		1051	4,5	3	3		5	45	36		60	50	35	20		
63	Крушчица	Крушчица	5	1		638	2	2	1,5		3	16	23		60	35	24	10		
64	Парамун	Парамун	7	3		1580	6,5	4,5	6		6	28	65		108	55	45	14		
65	Влакочина/Лакочина	Злакуса	3	1	1	1310	7,5	6	4		5	16	24		48	45	25	12		
66	Радуша	Радуша	26	21		6000	17	12	13	3	14	96	141	35	468	280	135	48		
67	Д. Кладеруп	Брајковићи	6	1		943	5	3	2,5		3	26	29		60	45	15	16		
68	Дугина/Дугиње	Дугиња у Црвици	5	4	1	1280	5	6,5	4,5		6,5	28	45		60	45	25	12		
69	Косалов Поток	део Ужица	13	6		2146	9,5	5,5	6		5	60	45		180	55	35	30		
70	Радобуђа	Радобуђа	16	7	1+16	2230	9,5	5,5	8		4	56	57		240	95	35	38		
71	Г. Бреково	Бреково	23	8	1	3900	20	9	9	11	6	86	134		240	110	135	42	4.х	1 кнез; 1 брат кнеза
72	Бротил		15	9	1+4с	4200	21	16	15,5	11	16	56	36		204	100	46	30		
73	Колишева	заелак Равни	7	1	1	1100	5	5				28	22			45	15	16	13 см.	
74	Маковиште	маковиште	14	6	1 пола год	2118	9,5	5	5		7	56	25		204	135	69	28		
75	Г. Добриња	Добриња	13	8	1 1 пола год	2265	13	4,5	6	2,5	4,5	52	44	0,5	180	88	35	36		
76	Мала Г. Добриња	Добриња	3	1		482	2,5	1	2		2	8	5		36	15	10	8		
77	Доња Гојна Гора	Гојна Гора	12	5		1829	7	4,5	6,5			48	35	9	156	70	47	24		
78	Потенковица	Пониковица	8	1	2 пола год	1906	7,5	6	5		9	85	45		96	80	35	30		
79	Г. Ахшаник	Шаник	10	5		1581	5	5				48	35			45	62	22		летња испаша: 750,
80	М. Мионица	Мионица	6		1 пола год	616	2	1,5	1	1	1,3	24	22		72	25	24	12		
81	Г. Биоска	Биоска	20	6	1	1983	10	10				74	67			80	23	25		мус: пшен 1:56; см 1: 32
82	Д. Крушчица	Крушчица	17	1		2013	9	6	5	2,5	4	68	65		180	45	45	34	1х	
83	Сиђија Река	Сеча Река	4			473	2,5	1	1		2	12	3		36	35	25	8		жировнина: 15
84	Г. Крушчица	Крушчица	16	7	1	2264	9	5,5	6,5		7,5	68	92		192	95	52	32		
85	Г. И Д. Коњевићи	Никојевићи	16	1		1496	8	8	1,5			64	95			95		32		чифлук: пшен 2:112
86	Пропориште	Пропориште (Б.Башта)	2	1		632	3,5	2	1,5		3	12	20		24	35	25	10		
87	Грабовик	заелак Врана	2	1	1	741	3	2	4		3	12	40		48	35	27	10	0.5х	
88	Чечевица		2			1078	7	6		5	5	12	37		24	35	10	6		
89	Годљево	Годљево	11	5	1 пола год	1790	8	3,5	4	6	4	48	30		132	75	60	22		
90	Руда Буква	Руда Буква	6	5		1370	6	5	4		3,5	24	50		120	85	45	35		
91	Дренова	Дреновцивцив	6	5	1	1323	5	7	7			28	35		108	55	45	20		
92	Грдовићи	Грдовићи	6	2	1 пола год	1316	6	3,5	2	2	4	32	35		84	80	37	16		
93	С. Добриња	Добриња	24	10	1 2 пола год	3971	13	9	15	6	6	96	60	15	288	140	97	52		
94	Богданица	Богданица	1	1	1 пола год	366	2	1	1	1		8			12	25	6	20		
95	Љубиш	Љубиш	60	27		5105	30	30				256	220			300		60		лет. испаша: 100
	мезра Драгошевац						3	3	3											
96	Д. И Г. Грабовица/Грабовац	Грабовац	17	5	1 пола год	2752	12	7	8	8	6	76	43		216	60	41	36	4 х.	ступа 1
97	Катушница	река код Чајетине	32	19	1	4000	16	16				430	543			500	270	164		ступа 1
98	Драженовићи	Дражиновићи	8	6	1 пола год	1579	6	4	5	3	6,5	32			132	45				
99	Висока	Висока	48	26	2	6896	29	19,5	21	5	10,5	196	152		588	310	190	120		ступа 2
	мезра Радошци (Опача)																			
100	Дубока	Дубље	6		1	982	4	2,5	3		6,5	24	25		72	35	23	15		изван дефтера
101	С. Скрапеж	Косјерић	9		1	1176	5	3	4		4	36	57		96	45	35	20		
102	Сирогојно	Сирогојно	28	10	1 пола год	2417	14	14				112	140			200	150	90		
103	Д. Врбовик	Врбовик	44	29	1+1	4945	22	22				276	286			383	145	80	12	чифлук. Пшен 6: 336
104	Г. Раван	Равни	20	3	1	1644	10	10				136	75			155	35	42		ступа 1
105	Крагутин/Мрагутин	Мрчић ?	4	3	1	1042	6	2	4		2,5	24	51		60	35	25	12		
106	Субјел	Субјел	8	2		1524	6	4,5	5	3	2,5	32	44		96	45	25	16		жировнина: 100
107	Лука	Луке код Ивањице ?	10	3	1	1598	7	5	6	2	4,5	44	30		132	45	25	15		
108	Белоперица	Бјелоперица	8			1016	4	3	2,5		6	32	22		96	35	27	12		

109	Братково	Братљево	6	5		2+1	1601	8,5	6,5	5,5		4,5	25	47		84	45	26	20							
110	Врбца	Врбовик (Солотуша)	10	5		1 пола год	895	5	5				140	45			98	35	20							
111	Котуловача	Радошево	13	7		1 пола год	1193	7	7				52	90			100	45	35							
112	Скржут	Скржути	11	4	1+1с		2150	14	9		3	4	44	35		132	60	20	22							
113	Чрешњевица	Трешњевица	22	11		1 +1	1896	11	11				88	52			120	55	35						манас.: 50; жир: 90	
114	Д. Чичево	Чичево	11	9		1	2022	9	7,5	6		6	44	37		156	75	27	25							
115	Врутци	Врутци	7	3		1	1910	12	7,5	4,5		6	44	60		108	55	25	22							
116	Преходица	Прођица	13	7	1		1044	7	7				31	45			55	42	15							
117	Калудрица/Грабска	Гривска	14	10	1+16	1	2731	15	9	5		7	56	53		228	90	46	36	2,5 х.					са мезром Голуборје	
118	Лутовац	Љутице	6	1			986	4	2	4	2,5	2	18	35		48	70	20	12	1,5 с.						
119	Љутица	Љутице	14	7		1 пола год	2579	9	6	8		7	148	46	9	180	80	97	26							
120	Била поља	код Мокре Горе	4	2			1700	9	4,5	5,5	6,5	5,5	44	46		48	45	35	25							
121	Крива Рика	Крива Река	7	3			1149	4	5,5	3,5		4	33	47		96	45	24	14							
122	Д. Зборишница	Збојштица	1				776	4	3,5	2,5		3	18	72		12	25		4							
123	Г. Сврачикуво	Сврачково	7	4			1556	7	5,5	4,5		6,5	28	90		84	45		25							
124	Лисица/Великовац	Лисице	3	2		2 пола год	3523	20	2,5	1,5	9	12	24	235		84	145	35							баштина 1	
125	Билуша	Бјелуша	20	16		1 пола год	3102	12	9	6,6		9	88	150		288	90	45	40							
126	Тахор	Таор	7	4		1 пола год	1221	6	2,5	3,5		3	36	46		108	45	45	15						синова спахије 1	
127	Чочањ/Чочина	код Равни	17	1			1255	8,5	8,5				72	47			95	45	32							
128	Д. Раван	Равни	20	4		1	3124	15	15	8	10	8	96	15		96	55	45	35							
129	Сиверево	Сјеверово	30	10		1	4359	20	18	8	9	8	132	122		336	336	45	58							
130	Латвица	Латвица	14	4		1	1303	8,5	8,5				68	35			90	45	35							
131	Г. Дубница	Дубница	5				683	2,5	3	2		3	28	10		60	35	17	12							
132	Д. Речица	Речица	5				737	3	2,5	2		3	20	22		60	60	32	10							
133	Годовик	Годовик	17	9		1	2554	12	7	4	3	5	92	45		228	120	45	30							
134	Шемкун	Шенгољ	13	3	1	2	2048	9	7	6	3	5	54	50		156	99	32	25							
	мезра Миличине																									
135	Трнава/ Трнова	Трнава					1050	8	4	4,5	2	5,5	140						10						муслиманско село	
136	Ивановићи	Ивановићи	4	2		1 пола год	755	3	1,5	2,5		3	15	25		60	45	20	10							
137	Г. Врбовићи	Врбовик	7	4			2872	15	16	13,5		14	38	79		84	65	35	20							
138	Д. Петине	Петница - Потппећа ?	14	8		1 пола год	2315	9	7,5	5	4	4	56	45		168	60	46	25	2,5с; 2,5х					сочиво: 2,5	
139	С. Петине	Петница - Потппећа ?	19	8		1 пола год	2734	14,5	6,5	4,5	4	4	78	95		228	95	45	15	2,5с; 2,5х					сочиво: 2,5	
140	Д. Кобеница	Каменица	5	2			1975	6	8	6,5		8	27	25	17	72	45	30	15							
141	Ригалина	Жигале/	4	2			952	6	3,5	3	3,5		16	22		48	25	25	10							
142	Рипаш	Рибашевина	4	1	1	1 пола год	1400	7	4,5	3,5	4,5	3,5	20	118		60	36	26	15	15						
143	Гоштеница	Гостионица	18	11	1	1 пола год	3197	12	9	4	4	8	68	90		252	160	75	40						жировнина: 300	
144	Тополница	Товарница	пусто				324	1,5												7,5 см						
145	Врањани	Врањани	22	13	1+1с		4686	16,6	8,5	11	8,5	12	84	37	33	252	104	78	40							
146	Г. Дреновац	Дреновци	11	2	1+16		1751	9	4,4	5		4	48	85	4	132	45	35	25							
147	Д. Дреновац	Дреновци	7				842	3,5	2	1,5		2,5	28	25	2	72	45	35	14							
148	Желине	Жељине	8	1			999	4,5	3	2,5		3	32	37		96	45	25	15							
149	Д. Качар	Качер					733	3	3	5,5		2	8	30						45	2х					
150	Моравци	заселак Чичкова	4	1		1	1152	5	4	4		5	16	35		60	43	15	10							
151	Душковац	Душковци	3	2			577	2,5	1,5	2,5		2	12			48	35	15	10							
152	Радов Поток	Радов поток	пусто				121	3,5												9					обрађује се извана	
153	Д. Држенићи	Држенићи	13	7	1	1	1909	7,5	5,5	5		4	80	50		168	90	33	30							
154	Дуга Рози	Роге	12	2	1+1с	1 пола год	1860	9	4,5	4	3	5	44	62		132	95	32	22							
155	Г. Скрапиже	Галовићи	2				300	1					8	20		24	25	10	5	2,5 см						
156	Г. Чичково	Чичкова	9	5		2	2252	7					42	25		108	55	35	18	19,5см						
157	Коритник	Коритник	16	9		1	2812	12	7	7,5	3	8	64	135		192	95	106	33							
158	Коњска Рика	Коњска река-Кремна	12	2		2 пола год	1398	6	6				48	45				45	45	15						
		приход извана						3	2	2,5		3														
159	Свилајићи						1180	4,5	7,5			9								46	9см					
160	Добродол	Добродо (Луново село	3	1		1 пола год	2107	12	8	4,5	6	7	24	29		36	45	35	15						крупник 6 л:192	
161	Г. Грабовац	Грабовац	17	6		1 пола год	3002	15,5	16,5	4	6	4,5	62	48		66	71	45	35							
		извана						2,5	2																	
162	Мађер	Мађер	12			1 пола год	1211	6,5		4		3		36		132	45	25	22							
163	Д. Каменица	Каменица	12			1 пола год	1500	7	4	5		4,5	52	64		130	45	35	23							
164	Г. Каменица	каменица	14	5		1 пола год	1424	3	3	3	2	4	52	41		156	65	43	25							

165	Г. Мушићи	Мушићи	16	8		1 пола год	3028	12,5	5,5	5,5		7,5	56	95		182	205	75	30			љетња испаша:400
166	Скакавац	Скакавци	4	2		1 пола год	850	4,5	2,5	1,5	1,5	3	16	52		48	18	15	12			
167	Каран други	Каран	Пусто				376	3	2	2,5		2										
168	Драгојевићи		пусто				705															22 см
169	Копча Лука	Којића лука (Б.Б)	6	1			1197	5,5	3,5	4,5	2,5	3,5	24	55		60	55	23	15			
170	Мишљево	Мешник?	8	5	1		1874	8,5	4	4,5		4,5	44	49		144	95	20	22			
	мезра Милачево							2				2,5				30 сено						
171	Д. Сврачково	Сврачково	5	3	1		1390	9	3,5	4	4	3	36	25		64	45	25	15			
172	Д. Висибаба	Висибаба	15	5			2644	18	5	7		7	76	35		228	75	45	25			
	мезра Г. Мохариша	Висибаба																				
173	Ржаново	Ржаново (Ариље)	16	3		1	1410	8	8				64	155			95	79	55			
174	Г. Гора	Г. Гора	10	8	1		1745	9	5,5	4	2	1	52	25		144	95	33	22			
175	Пештан	Пештан?	13	7		1	1407	6,5	6,5				52	107			95	89	22			Св. Архалије: 1000
176	Јежев Поток	Јежевица	9	7	1	1 пола год	1368	6	3,5	3		4,5	52	27		156	55	25	25			
177	Дољаново	Вељаново?	39	7	1	2 пола год	3028	19,5	19,5				175	132			250	95	78			
	мезра Појца																					
178	Д. Мушићи	Мушићи	8	1			1371	5	3,5	4	3	4	32	35	4	84	65	45	15			
179	Видокоште	Видокоште	16	2		1	1731	8	8				64	95	15		95	45	32			
180	Зборишница	Збојшница	1				776	5		7,5		5	4	13		12	10					10
181	Почече	заселак Горобиља	5				1020	4	3	1,5	2	2	22	40	8	60	45	12	12			
182	Д. Билуша	Бјелуша	5		1		1374	4	3,5	7	5,5	2,5	28	152		72	45	52	14			
183	Попова Рика	Попова Река	3			1 пола год	263	1	1				6	4		24	15	4				1 см
184	Бодожиле	Будожеља	5	1		2+2	898	3,5		3		6	16	15		60	39	14	18			
185	Годочево	Годечево	9	3	1	1	1521	6	4,5	5	3	5,5	48	71		108	95	35	22			
	укупно		2043	799	57	55	401618	1609,1	1146	756,6	262,5	785,8	9746	10452	163	20254	13735	7388	4595	648	12	

Табела 9

Некадашње Моравице према попису Смедеревског санџака из 1572. године

село	убикација	Д. Х.	Н.	П. и К.	М. Р.	приход	пшен.	јечам л.	зоб л.	раж л.	просо	См. и х.	К. К. и Л.	кошн.	шира	Г.С. Б...	С. и Б.	Пољ..	б. М....	остало		
1	Долне Подац	Буковица?	19	1		0.5	1370	1	0,5	1			76	25		33	25	38	114			
2	Горне Солине (Селине?)	Солотуша?	18	5		4	2900	5	5	3	2	5	72	54	10	92	40	36	108	воће: 10		
3	Горна Речица	Речице	24	4		0.5	2500	5	3, 5	2	1	2	96	152		95	72	48	244	воће: 14		
4	Јошаница	заселак Тврдића	18	4		1	2800	7	3	6	4, 5	4, 5	2x	72	184	124	32	36	108	воће: 14		
5	Мачукат	Мачкат	22	6		0.5	2800	5	5, 5	3	4, 5	2, 5	88	164		195	66	44	132			
6	Чихорбићи	Честобродица?	20	3		1	1980	2	2, 5	2		2	80	80		95	70	40	120			
7	Јагодина	заселак Рожанства	16	2		1	1848	2	5	6	1	2	64	58		110	32	32	96			
8	Г. Горобиљ	Горобиље	19	2		1	0.5	2149	2	2	4	2	2	84	62		63	80	42	114		
9	Г. Буква	Руда Буква ?	37			1к+1	1	3900	4	5	6	5	10	148	140		36	145	74	222		
10	Г. Ахшанићи	Шаник	15					1581		540	540			60	130		81	30	50	90		
11	Д. Горобиљ	Горобиље	10					1051	1	3, 5	1	1	1	40	43		70	25	20	48		
12	Радобуђа	Радобуђа	25	4		1+1 б	1	2220	2	3	4	2	2	100	40		41	20	50	150		
13	Г. Биоска	Биоска	18	11		1	0.5	1983	9	9				72	10		100	19	36	106	чифлук: пшен.0,5: 36 и смјеша 0.5: 20	
14	Д. Крушчица	Крушчица	18	3				2012	2	3	3	2	2	2x	72	72		145	95	36	108	
15	Г. Крушчица	Крушчица	25	4		1		2264	2	1	1	1	1	100	148		155	110	50	150		
16	Г. и Д. Коневих	Никјевић	12	23				1496	6	6				48	24		49	20	24	62	чифлук: пшен.0,5: 36 и смјеша 0.5:20	
17	Дренова	Дренова	12	2		1		1322	1	1	1	1	1	48	110		115	110	24	72		
18	Љубиш	Љубиш	28	76		2		5105	14	14				112	550		773	350	56	168		
19	Г. И Д. Грабовица/Грабовац	Грабовица	24	4		0.5		2752	9	2, 5	2	2, 5	2, 5	2,5x	96	42		53	21	48	144	ступа 1: 15
20	Катушница	река Катушница	40	26		1	2	4000	20	20				160	22		43	28	80	240	ваљарица 1: 15	
21	Висока	Висока	60	28		1	2	6896	10	15	10	5	5	240	252		194	200	120	360	ваљарица 2:30	
22	Сирогојна	Сирогојно	20	27		0.5		2417	10	10				80	90		156	50	40	120		
23	Д. Врбић	Врбовик?	19					3227	15	8, 5	6	1	6	76	74		95	68	38	114		
24	Лука	Луке	17			1		1598	2	3	3	2, 5	0, 5	68	50		47	22	24	102		
25	Трипкова	Трипкова	9	2		2+ 0,5		1600	4	6, 5	5	1	4	36	20		24	10	18	54		
26	Врбица	Врбава?	6	15		0.5		895	3	3				24	50		70	30	12	36		
27	Котуљевче	Котуловача	10	12		0.5		1193	5	5				40	50		47	32	15	60		
28	Скржут	Скржуги	13	3				2150	6	6, 5	3	4	3	52	35		169	40	26	78		
29	Проходица	Прођица	8	19		1		1044	4	4				42	32		55	25	16	48		
30	Калудрица /Грабска	Гривска ?	23	3		1	1	2731	7	6	3	1	5	2,5x	92	79		46	50	46	138	
	мезра Глуховац?																					
31	Крива Рика	Крива Река	12					1149	3	2	1	1	1	48	17		10	30	24	72		
32	Г. Сврачково	Сврачково	20	14		1		1556	0, 5				0, 5	80	10		66	5	40	40	ливада 1: 15	
	Мезра Дребча																					
33	Сиверово	Северово	42	1		1		4359	10	4	3	5	5	168	100		125	69	84	252		
34	Д. Речица	Речица	6					737	1	2	2	1	2	24	20		25	14	12	36		
35	Средња Петина	Петница - Потплећа?	33	5				2734	3	2	1	2	2	132	20		25	20	66	198		
36	Д. Дрежник	Дрежник	20	3		1	1	1909	3	2	3	1	2	80	20		46	20	40	120		
37	Коритник	Коритник (Радобуђа)	30	3		1		2812	3	3	2	2	8	120	50		77	26	60	180		
38	Грабовац / Г. Грабовац	Грабовац	21	3		0.5		3002	10	3	4	3	3, 5	84	142		190	130	42	126		
39	Мишљево	можда Севојно	16	1				1874	3	3	3	2	2	68	79		151	20	32	102		
	мезра Младика																					
40	Д. Висибаба	Висибаба	35	3		0.5		2644	2	2	2	2	1	140	50		37	20	70	210		
41	Г. Мохориште	Висибаба																				
42	Ржаник	Ариље	16	28		1		2410	8	8				64	168		285	168	32	96		
43	Бодожиле	Будожеља	6			2		898	2	1, 5	2	1	1, 5	24	22		34	20	12	36		
44	Г. Биоска	Биоска	18	7		0.5		2708	8	7	7	2, 5	4	72	50		42	60	36	108	И. и И. 1627; царине, тежи п. и др.: 2973	
45	Г. Петина	Петница - Потплећа ?	38	9		0.5		3988	12	2, 5	5	1	1, 5	152	80		114	100	76	228		
46	Стрмац	Стрмац	17	16		1 + 0.5		2047	8, 5	8, 5				68	116		190	44	34	102		
47	Г. Висибаба	Висибаба	18					1443	2	1	1	1	1	72	39		40	20	36	108		
48	С. Висибаба	Висибаба	12					2174	4	6	4	4	9	48	120		92	80	24	72		
49	Чучањ/ Чучине	Чучина	13	5				1255	6, 5	6, 5				52	10		31	10	26	78		
50	Сућеница		8	1		0.5		1680	7, 5	2	7	1	3	32	47		63	30	16	48		
51	Лисице/Велитовац	Лисице	4			3		3523	8	12	17	9	12	16	235		148	138	8	24		
52	Рожањска	Рожанство	40	51		1+1с	2 по 0.5	4188	20	10				160	38		60	18	80	200	летња испаша: 30	

53	Сама Пожега	Пожега џемат хриш.	45			3	10378	15	10	12	6	12		176	359			85	88	270		
	Мезра маришић																					
54	Осипаница	Осоница?	26	13			2982	13	13							26	72	23	52	156		
55	Лиса	Лиса	66	17			9892	35	30	12	10	10		264	200		319	225	132	396		
56	Владимир		29	5	1		4560	12	6	6	6	9,5		116	95	25	168	95	58	174	белуг: 200	
57	Горушица	река у Драгачеву	20	2			3070	12	6	6	4	5		80	86		65	73	40	120		
58	Вучковица	Вучковица	17	3			2770	10	4,5	5	6,5	4		68	45	2	90	40	34	104		
59	Г. Котражица	Котража	22	5			3961	13,5	12,5	12,5	3	4,5		88	158		192	44	44	132		
60	Околовци		14	2			2395	7,5	4,5	1	4	9,5		56	55	6	45	45	28	84		
61	Скрвинићи (Г.....)		26	3	1		4614	20	5,5	2,5	4	6		104	140	40	180	95	52	156	Воће: 20	
62	Садовци/ Садовац		21	5		1	3801	12	7	6	5,5	6		84	40	40	75	60	42	126		
63	Погапанац		37	7			7000	35	10	8	3	15		148	150	25	146	156	74	222		
64	Горичани	Горичани	13	1			2362	10	4	1	2,5	3		52	60	10	118	95	26	78	жировнина: 65	
65	Негорац	Негришор?	19	2			3701	12,5	6	6	4	3,5		76	60	60	80	73	38	114	жировнина: 60; воће: 10	
66	Лопаш	Лопаш	24	2			3886	12	5	3	5,5	9		96	150	60	125	135	48	144		
67	Книће		43		1	2	7736	25	12	12	10	10		172	265	95	255	70	86	258	десетина од рибе: 100; воће: 35	
68	Д. Лука	Луке	39		1	2 по 0.5	5041	19,5	12,5					156	550		650	379	78	234		
69	Ужице џемат хришћана		44			47 + 5 п.	43619	50	50	25	10	80		176	240					88	врт: 1764; лук и боб: 24; р. на дунум: 276; ступе 27 И и И: 6200; Г.С.Б и Т.П и тржне ц. и дрва: 21000,	
70	Дракчић	део ужица				3 по 0.5	3200	14	7	9		13		80	48		65			40	120	
71	Драгодол	део ужица?	1			0.5	1283	8	3	5	3	3		8	32		13			4	12	ливада: 17
72	Губин Дол	Губин Дол	9	1		0.5	2762	8	10	14,5		8		36	225		174	50	18	54		
73	Д. Солина	Солотуша?	27	2	1		3210	8	2	6	5,5	7,5		108	60		162	69	54	162		
74	Д. Забучје	Д. Забучје	10				1110															
75	Г. Забучје	Забучје	5				760	3	3	1	0,5	0,5		20	20		30	17	10	30		
76	Лопатина	Лопаш ?	20	5		1	3091	12	6	9	1	4		80	50		75	30	40	120	боб л. 2: 80	
77	Д. Свржањ		9			0.5	1400	4	3			2	4	36	32		35	25	18	54	испаша: 88	
78	Храсно	Расна	7				2000	7	8,5	3	5,5	5		28	68		55	30	14	42		
79	Лелићи	лелићи	9				3044	14	5	10		5,5		36	50		93	47	18	54	ливада дунума 12:180	
80	Каменица	Каменица	22			1	3886	15	6	12	4	6		88	61	6	50	67	44	132		
81	Д. Дубница	Дубница	17	5	1		1400	1	1	0,5	1	1		68	19		49	30	34	102		
82	Трнавица	Трнава	15			0.5	1704	7,5	7,5					60	63		134	100	30	90	летња испаша: 30	
83	Засеље	Засеље	12	2		0.5	1146	2	1,5	3	1	1		40	41		45	45	20	60		
84	Јунаков Поток	део Ужица	17	1	1	1	1848	2	3	3	1	4,5		68	26		79	55	34	102		
85	Г. Кладеруп	Стојићи	9				1391	6,5	2,5	2	2	0,5		36	56		45	45	18	54		
86	Расточица	Расточица	16	2	1		1702	3	2	3	1	2		64	74		151	45		96		
87	Загорица	Драженовићи	11	2		2	2022	10	1,5	5	2	3		44	28		72	45	22	66		
88	Г. Качар	Качер	13	2		2	2060	2	6	7	1	6		52	47		124	40	26	78		
89	Г. Каран	Каран	7	1																		
90	С. Каран	Каран	7																			
91	Д. Каран	Каран	12	1	1	0.5	2900	10	2,5	6	2	2,5		104	28		63	20	52	156	дажбине за сва три села	
92	Мешник	Мешник	12				2210	9	5,5					48	50		55	45	22	72		
93	Г. Подача						352															
94	Д. Скрапије	Тубићи	12	2		1	2341	10	5,5	5	4,5	4		48	55		40	42	24	72		
95	Д. Биоска	Биоска	20	14		2	2358	10	10					80	20		20	100	40	120		
96	Д. Врбовик	Врбовик	36	35		1+ 0.5	4948	18	18					144	192		200	83		216	мусл: пшен л.2:144; смеша л 4:160; ливаде: 210	
97	Д. Добриња	Доња Добриња	22	3		2 по 0.5	4100	15	8	12	7	3		88	60			40	44	126		
98	Половишница/Полошница	Полошница	13	2	2	2	1651	2	3,5	3	2,5	3,5		52	50		62	72	26	78		
99	Горица		6	1		1	1147	5	4			3		24	40		40	30	12	36		
100	друго Г. Скрапије	Тубићи	11	2		1	1812	4	2,5	8	1	6		44	54		53	70	22	66		
101	Ополова		22	3		1	4065	16	8	10	7	7		88	120		135	99	44	132		
102	Пеићи	део Дуба	8	1		3	1514	1,5	5	6	2	4		22	50		50	34	16	48		
103	Д. Мионица	Мионица	9		1	0.5	1800	8	4	4	1	6		36	43		45	40	18	54		
104	Д. Дубица	Дубница	9			2 по 0.5	3401	15	10	12	5	7		36	60		39	30	18	54	хаса чаир-10; ливада: 106	
105	Г. Дубица	Дубница	3				1496	3	6	7	2	8,5		12	20		42	22	6	18	жировнина-50;	
106	Трнава	Трнава	9			0.5	1702	7	4	4	1	5		36	30		45	45	18	54		
107	Белотићи	Бјелотићи	12	2	1	0.5	2240	8	7	6	3	4		48	23		50	40	24	72		
108	Вуковине		20	3		0.5	3029	7,5	4,5	10	5	6		80	60		65	40	40	120		
109	Дуги Дол	заселак Кремана	17	3		1	3170	12	6	10	3	5,5		68	67		165	70	34	102	испаша и ливада: 30	

167	Г. Дреновац	Дреновци	16	3	1	0.5	2680	10	6	5	2	4		64	67	4	91	20	32	96	
168	Д. Дреновац	Дреновци	10				1335	4		40	32	80	20x	40	35		130	35	20	60	
169	Жељине	жељине	14	2			1600	5	2	4	1	1		56	14		40	50	28	84	
170	Д. Качар	Качер					733	1	3	5, 5		2	2x	12	28						ливаде села: 90
171	Моравци	Моравча-Чичкова	6			1	1397	5	2	5	1	2, 5		24	25		43	15	12	36	
172	Душковац	Душковци	4				810	3	2	2	2			16	30		35	22	8	24	чифлук одсеком: 55
173	Радулов Поток	Радулов поток-	пусто				262	2					2, 5								лан: 18
174	Дуга Рози	Роге	13	1	1+1с	1	2425	9, 5	4, 5	5	4	6		52	62		78	44	26	78	
175	Г. Скрапиже	Галовићи	3				474	1, 5	1				2, 5	12	20		25	10	6	18	
176	Г. Чичкова	данас радошево	13	3		2	2445	8, 5	1				19, 5	52	25		55	35	26	78	
177	Коњска Рика	Коњска Река	18			2 по 0.5	2350	9	9					72	272		146	242	36	108	
178	Свилајићи	заселак Горобиља	пусто				1280	14	1			1, 5	1, 5								ливаде: 46
179	Добродо	данас Луново село	4			0.5	2107	15	4	1	3	3		16	35		38	35	8		сочиво и хељда 2, 5 л: 100
180	Мађер	Мађер	20	5		0.5	2548	2, 5	2, 5	5		4		80	86		85	75	40	120	порез на летњу испашу Тометино поље: 100
181	Скакавац	Скакавци	9	2		0.5	1258	2	4	4	0, 5	2		36	52		66	20	18	54	
182	Други Каран	Каран	без р.				500	3	2	2, 5		2									лан: 4
183	Драгојевићи	Дражиновићи	без р.				705	4					10								лан: 17
184	Копча Лука		7				1626	4	4, 5	4, 5	3	1		28	155		159	22	14	42	
185	Д. Сврачкова	Сврачково	9		1		1990	9	4	7	4	4		26	50		45	30	18	54	
186	Горња Гојна Гора	Гојна Гора	11		1		2162	10	5	4	1, 5	2		44	164		124	34	22	66	
187	Пештан	Пештан-Добраче?	12	9		1	1270	6	6					48	12		15	49	24	72	
188	Јежев Поток	Јежевица ?	13	2	1	0.5	2417	8, 5	5, 5	4	2	4		52	171		155	85	26	78	
189	Дољанова/ Добраче	Добраче	40	8		2 ро 0,5	5999	20	20					160	879		750	294	80	240	
	мезра Полица																				
190	Д. Мушићи	Мушићи	9				1851	6	4	4	3	4		36	35	5	65	45	18	54	
191	Видошата	Вигоште	21			1	3000	10, 5	10, 5					84		21	165	75	42	126	
192	Почеча	Почеча	6				1405	4, 5	3	3	2	1		24	40	8, 5	45	20	12	36	
193	Доња Билуша	Бјелуша	10	2	1		1374	3	2	1	0, 5	0, 5		40	136		48	72	20	60	
194	Попова Рика	Поповина-Маковиште	4			0.5	1000	4, 5	4, 5				4, 5	16	36		25	102	8	24	
195	Д. Каменица	Каменица	3				500	2	0, 5	1	1	1		12	13		20	20	6	18	
	Мезра Расточица						200														житарице: 160; сено: 40
196	Д. Краварица	Краварица	16			1	2383	8	8					64	290		390	265	32	96	
197	Г. Краварица	Краварица	8			1+ 0.5	1000	4	4					32	50		20	85	16	48	
198	Крстача	Крстац?	1				300	1					2	4	10	7	4	5	2	6	
199	Душница		2				570	2, 5		2, 5	1	3		8	10		36	12	4	12	ливаде-30;
200	Д. Баћеница/ Д. Бакенице	Бакионица	5			2 по 0.5	1056	3, 5	0, 5	2	1	1		20	20	20	25	40	10	30	ливаде-30
201	Кавна	Каона	13			0.5	2336	6, 5	5	5	7	6, 5		52	97		55	70	26	78	летња испаша Борине и Бојни Дол: 148
202	Перовци		3				762	2	2	1	1, 5	2, 5				7	47	26	6	18	
203	Г. Кривача	Кривача код Гуче	9	1		0.5	1495	6	3	3	1, 5	2, 5		36	42		35	47	18	54	воће: 10
204	С. Котражица	Котража	14	2		0.5	1461	1, 5	1	2	1	1, 5		56	37	15	31	40	28	84	
205	Грбавац Поток/Грбавче		14	7	1кнез		2271	8	2, 5	5, 5	3	3		56	46		76	30	28	84	
206	Ђерађ	Ђерађ	3				660	2, 5	2	0, 5	0, 5	1, 5		12	16		14	14	6	18	ливаде-45
207	Г. Гугаљ	Гугаљ	8	1	1	0.5	1472	4, 4	3	3	2, 5	3, 5		32	25		121	30	16	48	белуг:20
208	Лисица	Лисица	16	3	1	0.5	5999	17	18	4	12, 5	10		64	224	142		71	32	96	
209	Хртар	Ртари	12				1860	8	3	4	2	3		48	36	5	35	31	24	72	
210	Лучани	Лучани	6			0.5	1197	5, 5	2	2	1, 5	1		24	60	8	35	25	12	36	
211	Церова	Церова код Ариља	10			1	2742	12	8	6	5	5, 5		40	85		156	39	20	60	
212	Тучкова	Тучково	19	5	1	2 по 0.5	3000	9, 5	5, 5	2	2	4, 5		76	52	24	142	40	28	114	
213	Турица/Турача	Турица	16	1	1	2	5992	16	13	13	13	12, 5		64	466	93	364	127	32	96	
214	Вирево/вирева	Вирово	14				2669	10	6	6	5	8		52	62		93	72	28	78	
215	Д. Кривача	Кривача код Гуче	8				1891	7, 5	5, 5	3	6, 5	3		32	80		65	54	16	48	
216	Љубомир	Дњин	23		1	0.5	3821	12, 5	7	6	5	5		92	135	35	95	75	46	138	
217	Г. Лука	Луке	25	1		0.5	4229	20	7	8	5	5		100	111		213	64	50	150	
218	Кладница/Кладнице	Кладње ?	9	2			1228	2	1,5	1	2	1		36	88	10	68	35	18	54	
219	Бољовци / Рибари	Рибашевина	6				1062	2	3,5	3	2	1,5		24	30		85	45	12	36	чаира 2 по 10: 20; воће: 20
220	Граб	Граб	31				3846	15, 5	15, 5					124	299	31	215	295	62	186	
221	Д. Гуча	Гуча	15			1	2020	7, 5	7, 5					60	185	15	240	125	30	90	
222	Д. Котражница	Котража	13	2			2774	8, 5	6, 5	4	6, 5	7		52	159		191	68	26	78	
223	Дрењак		7	1		1	2090	4, 5	7, 5	2	7	7, 5		28	45	18	49	35	14	42	ваљарице 2 по 0.5 (30); воће: 15

224	Средњи Гугиљ	Гугаљ	11	1		1432	3,5	1,5	3	2	1,5		44	40	4	95	35	22	66		
225	Д. Гугаљ	Гугаљ	13	1		1325	2,5	1,5	1	1	1		52	22		45	40	26	78	прелаз преко реке Мораве: 100	
226	Негришор	Негришори	13	1	0.5	2406	9	5	5	5	4		52	85		95	55	26	78		
227	Марковица	Марковица	9			1102	2	3,5	2	2	2		36	35		21	25	18	54		
228	Брановци	Д. Дубац	6		2	1702	4,5		2	1,5	2	3	24	46	50	61	20	12	36		
229	Лађане	Лађевци?	6			1400	4	4,5	4	3,5	4		24	52		61	49	12	36		
230	Тихањ/Тахањ	Тијање	23	2	0.5	3088	12	3,5	4	3	3		92	35	15	75	80	46	138		
231	Живица	Живица	13	3		2320	8,5	4,5	4	3	4		52	121	5	68	65	26	78		
232	Г. Белинце	Бељина	16	2	1	1436	1	2,5	2	2	1,5		64	45		38	35	32	96		
233	Шандра	Горачићи?	21	2	1+0.5	3125	5	7	9,5	2	2,5		84	190		85	90	42	126		
234	Рогачина са Ибри	Рогача код Граба	12			1522	6	6					48	132	12	120	94	24	72		
235	Побрђе		9		1	1757	5	3	4	3	2		32	18	33	25	45	16	48		
236	Недање		5	1	1	1100	3	2,5	3	2	1,5		20	30	10	33	35	10	30		
237	Мирајићи	заселак Каоне	5		0.5	1475	4	5,5	3	3	2		20	30	25	35	26	10	30	воће. 20	
238	Рашановци	Радановци или Радовци	11		1	3075	14	9	4,5	3	9,5		44	165		108	98	22	66		
239	Церница		7			1600	4	5	5	3,5	2,5		28	30	20	34	35	14	42		
240	Мишљева/Добраље		23	3		4156	15	5	8	6	6,5		92	60	17	118	80	46	136	млинови Турали -бега на Морави 8: 240	
241	Печин		13	1	1	3293	9	4,5	4	3	3		52	60	110	45	55	26	78	воће:15	
242	Лисовац		21	5		2236	3,5	1	3	1,5	4,5		84	64	10	14	70	42	126		
243	Орашница	Оровица?-Азбуковица	5	1	1	934	2	3	2	1,5	2,5		20	10	3,5	26	45	10	30		
244	Корночава	Горња Ђава?	12	3		2303	8,5	4	4	2	3		48	29	23	99	62	24	72		
245	Губеровци	код Гуче	19	5	0.5	2730	6	3,5	5	3,5	2,5		76	47	26	145	45	38	114		
246	Дубац	Дубац	32	15	2 по 0.5	3199	16	16					128	22		25	24	64	192		
247	Прежине		20		2	3354	13,5	8	6	5	6,5		80	70		110	30	40	120		
248	Ласиковац	код Лопаша негде	пусто			258	1	1	0,5	0,5	1				7					мезра Обрва - сејалиште села	
	Мезра Обрва																				
249	Средња Гуча	Гуча	17			2714	8,5	8,5					68	495		345	378	34	102		
250	Г. Гуча	Гуча	10		1	1356	5	5					40	175		200	96	20	60		
251	Премио/ Туше		3		1	493	1	1	1,5	1	1		12	12		15	25	6	18		
252	Пухово	Пухово	14	1	1	2230	9	4	3	3	5		56	20		88	35	28	88		
253	Брезовица /Станча	Брезовица	3			422	1,5	1,5					12	65		64	29	6	18		
254	Драгачица	заселак Горачића	27	8		4255	20	7	10	1	4		108	25	7	31	48	54	162	бели лук-кила 4: 48	
	Манастир Коритник					119	1	1						15							
255	Враница	код Карана	без р.			624	4	2	0,5	1,5	1,5				8					летње испаше: 40	
256	Рибихи / Ђерманица		без р.			382							9							ливаде: 22	
257	Дубравница		без р.			624	4						8							ливаде: 16	
258	Дренова	село Дљин	14		1	2070	7	4	3,5	2,5	1		56	145		48	35	28	84		
	мезра Буцево																				
259	Мракуш		18	4		2042	1	5	6	3	4		72	18	3	77	47	36	108		
260	Лопаш	Лопаш	15		2 по 0.5	4406	16	11,5	6	11	7		60	195	53	164	108	30	90		
261	Пробилисин?		24	4	4	2903	3	5,5	2	3,5	12		96	72		180	70	48	136		
	укупно		3841	824	49	262	633807	1547	1508	1440	437	742	35	15056	20817	1362	23724	14489	7521	22668	

Табела 10

Опширни попис Босанског санџака из 1604. године

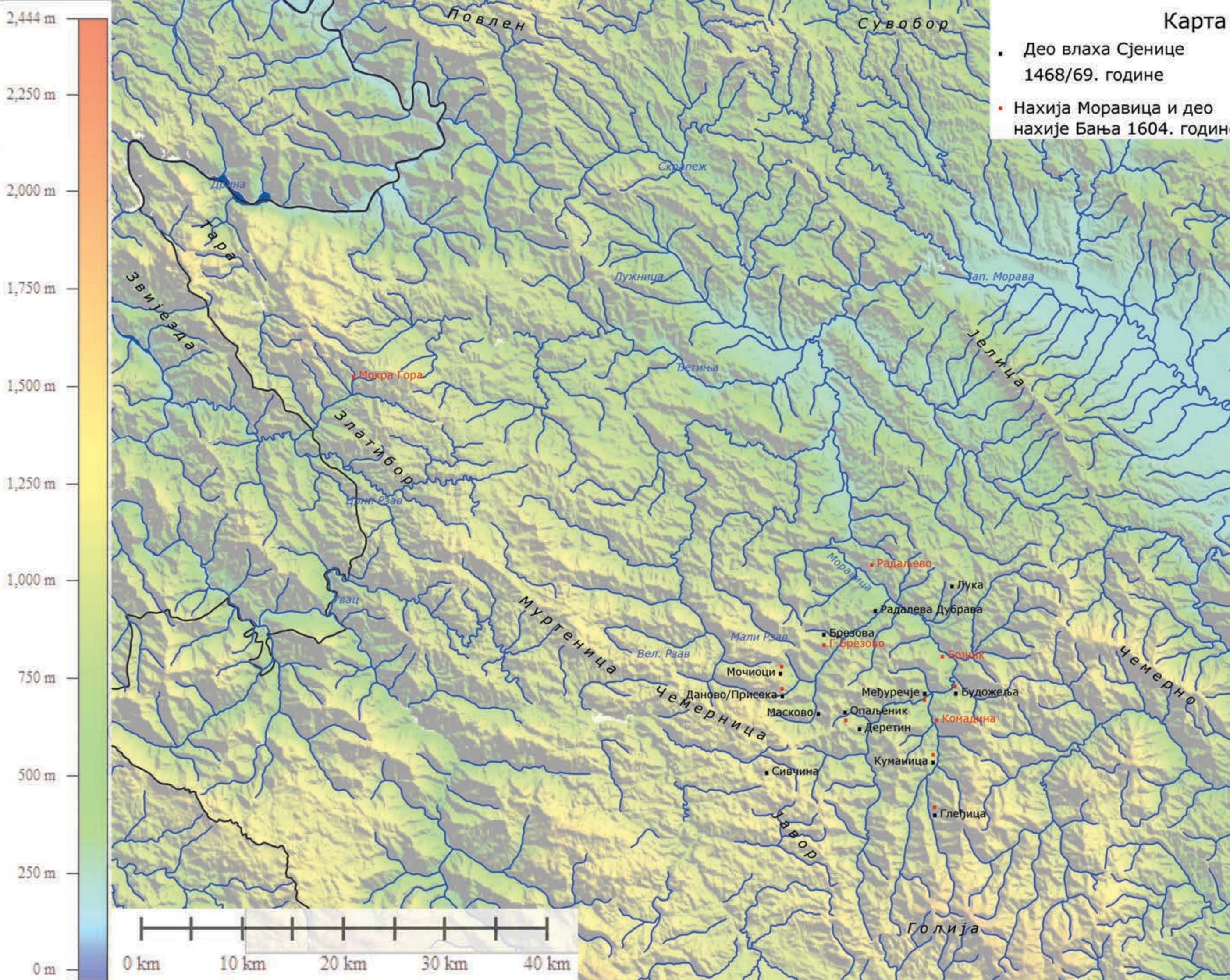
село	убикација	кућа	примићур	кнез	лагатор	дају по 315 осим:	укупно	остало	
Нахија Моравице									
1	Мочиоци	Мочиоци	20	1	1	1	1-150	6135	
2	Г. Брезово	Брезово	24	1		1	1-120; 1-150	7200	
3	Придворице/ Комадин	Комадине	18	1				5670	
4	Опаљеник	Опаљеник	14				1-150	4250	
5	даново/ Присека	Пресјека	17	1		1		5355	
6	Глеђица	Глеђица	31			1	1-150	9600	
7	Д. Брезова	Брезова	35	1		1		11025	
8	Куманица	Куманица	4					1260	
9	Међуричје	Међуречје	34	1	1	1	1-150	10545	
10	Прапратница	околина Белих вода	21	1			1-200	6450	чувају дербенд
11	Радаљево/ Чачина	Чечина	8	1			1 одсеком 500	3020	
12	варош Мерхум Јунус-паше/ Бојник	Бедина варош	24	1	1			7560	
13	Баџи сијах пазара поменуте вароши							510	
14	Пустовина	на Голији		1				700	
15	Будожељ	Будожеља	11	1				3465	изградња моста
16	мезра Орлун	код Будожеље						500	
	укупно		261	11	3	6		83245	
Нахија Бања									
1	Мокра гора	Мокра Гора	80		1		5-150	24375	чувају дербенд Шарган
2	Јарчиште		42	1			2-100; 7-150	11645	чувају дербенд Шарган
3	Кобиљач	Кобиловац?	13				1-150	3930	
	укупно		135	1	1			39950	

K A P T E

(1 - 8)

Карта 1

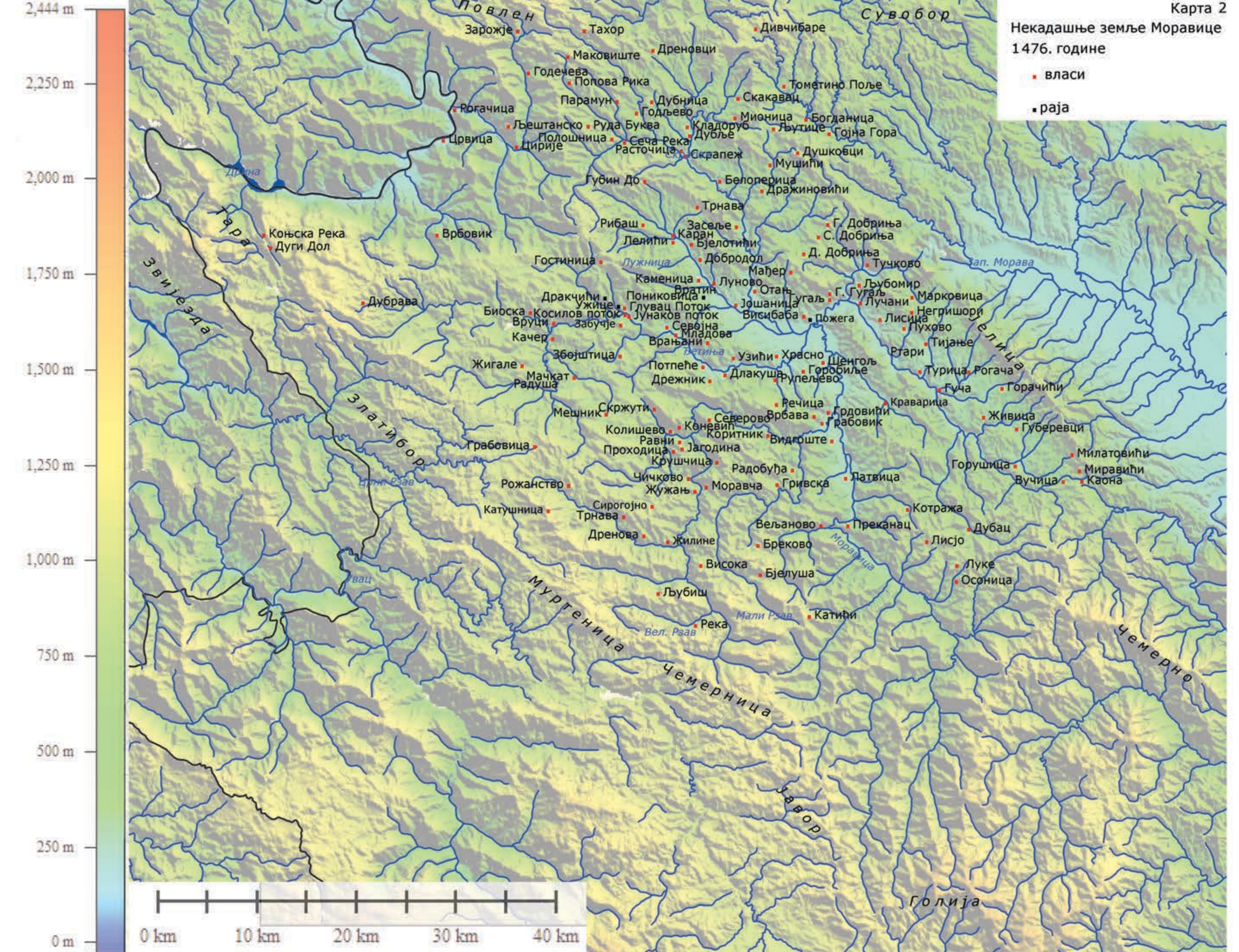
- Део влаха Сјенице 1468/69. године
- Нахија Моравица и део нахије Бања 1604. године

Некадашње земље Моравице
1476. године

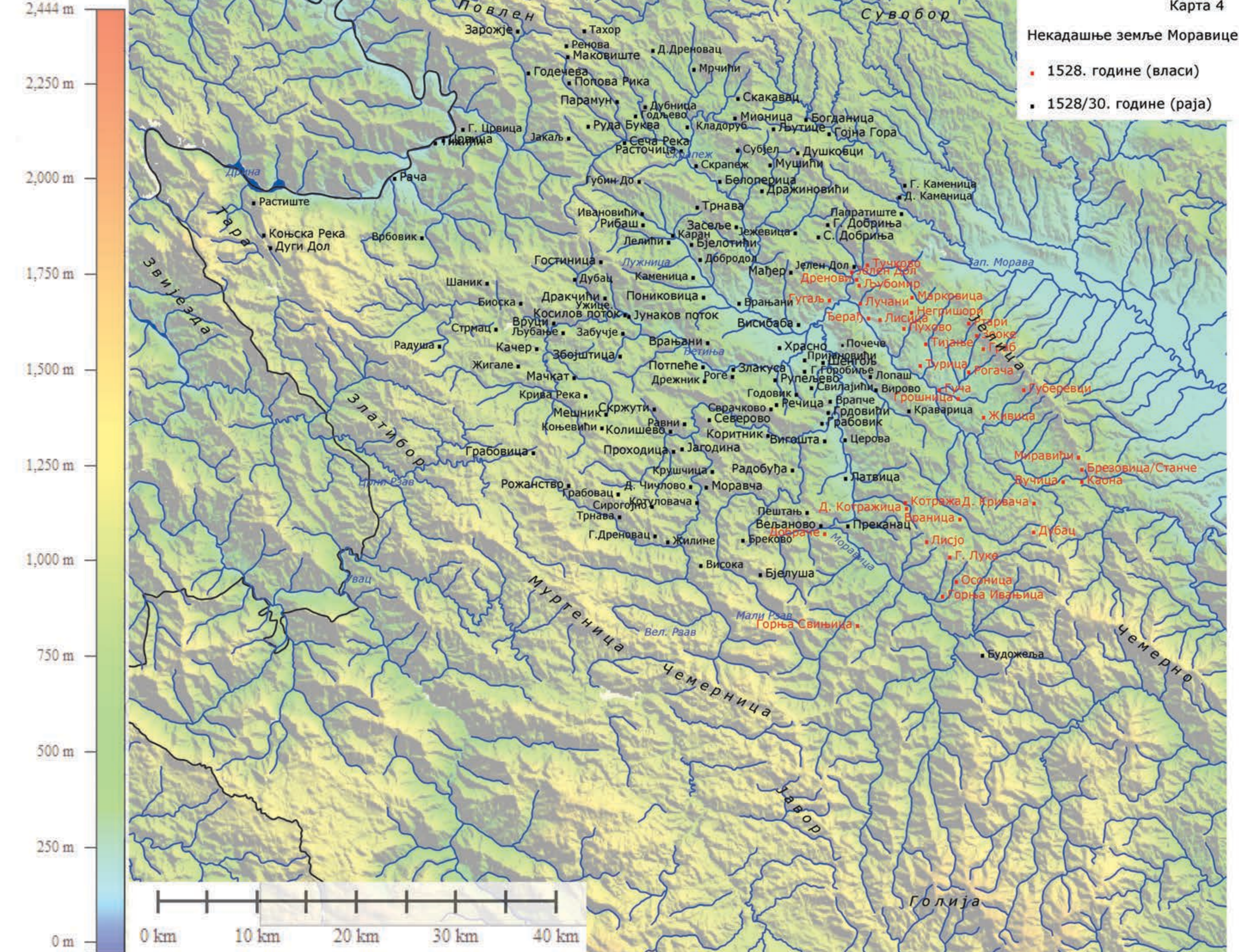
- власи
- раја

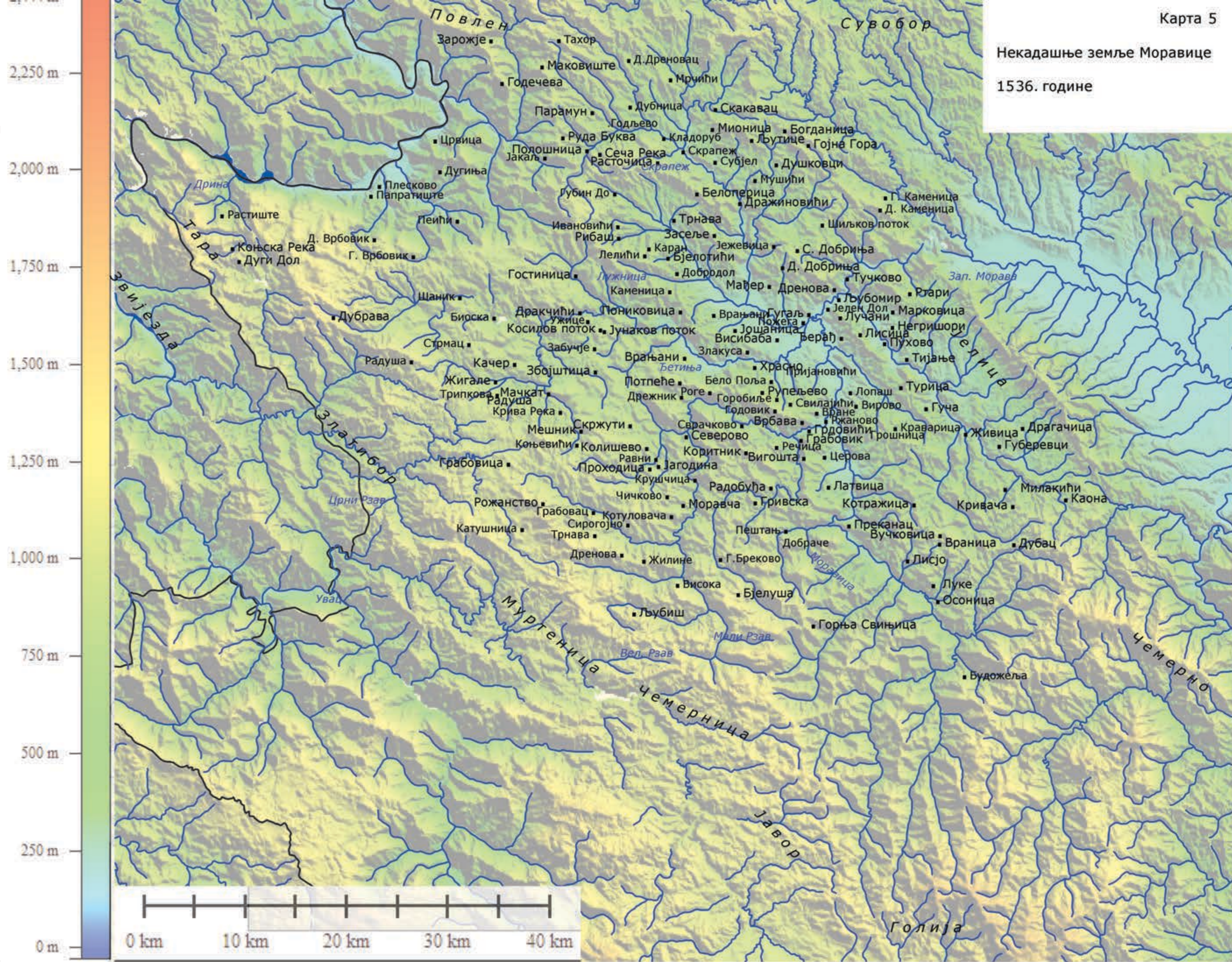

Некадашње земље Моравице

- 1528. године (власи)
- 1528/30. године (раја)

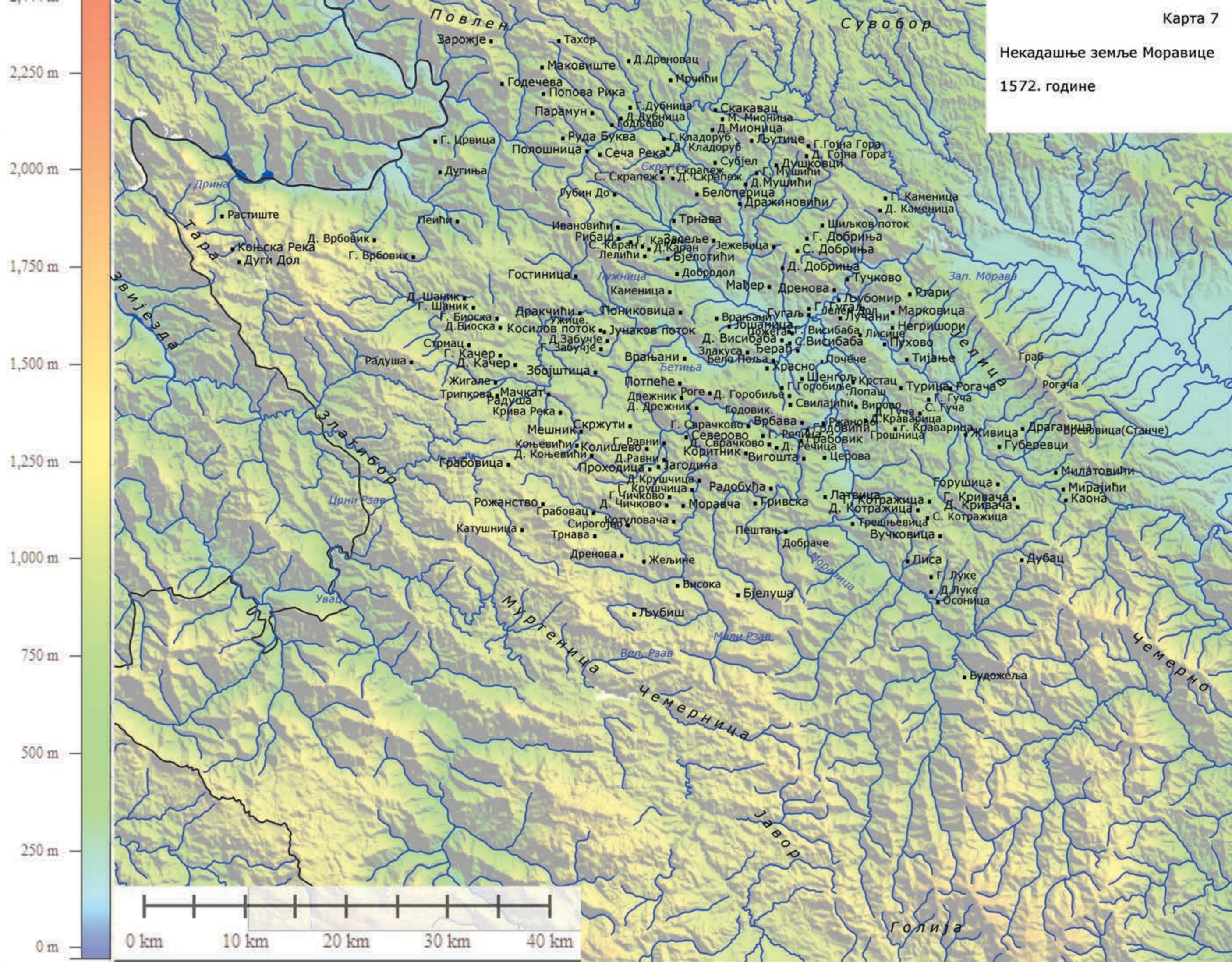

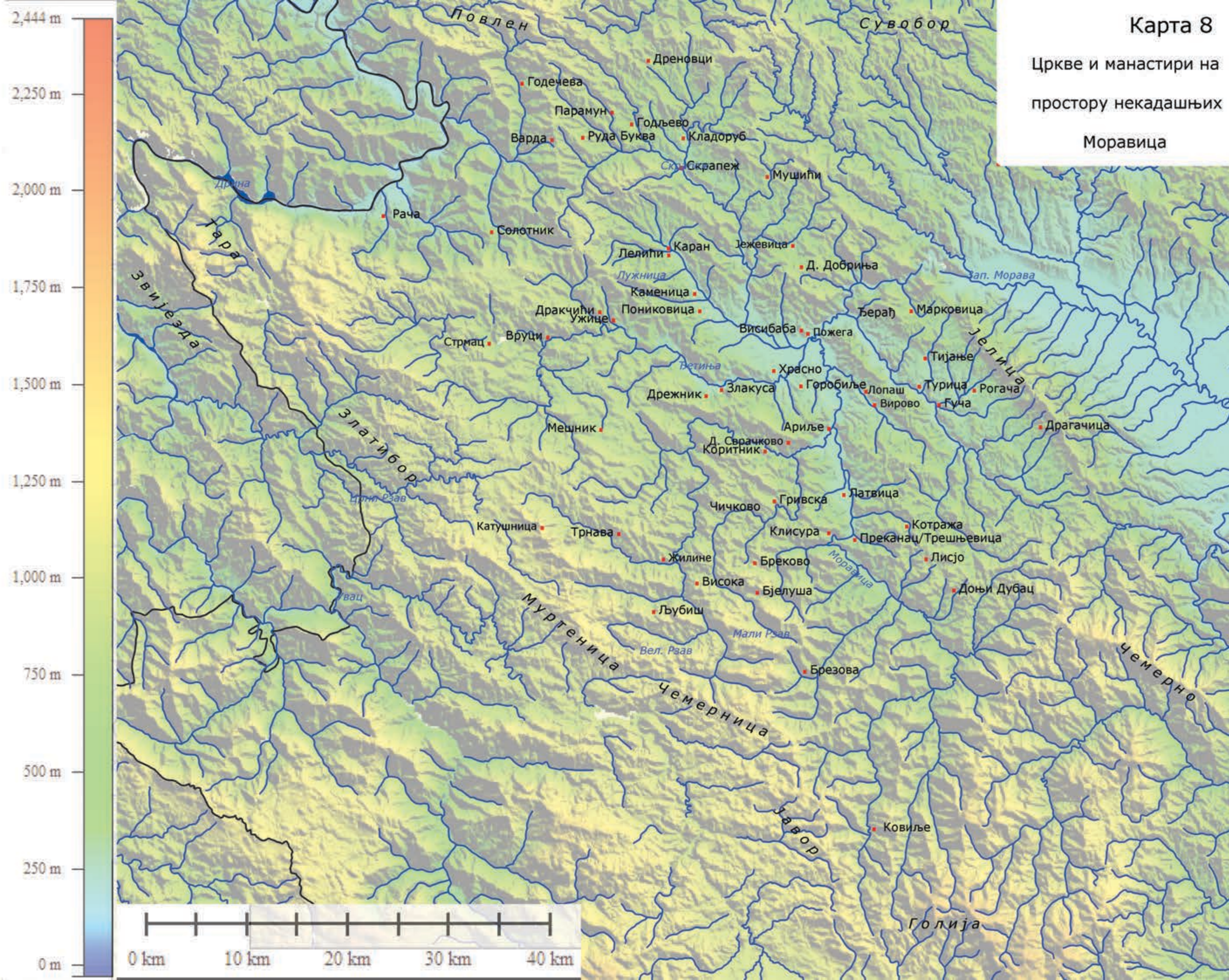
Некадашње земље Моравице

1572. године

Карта 8

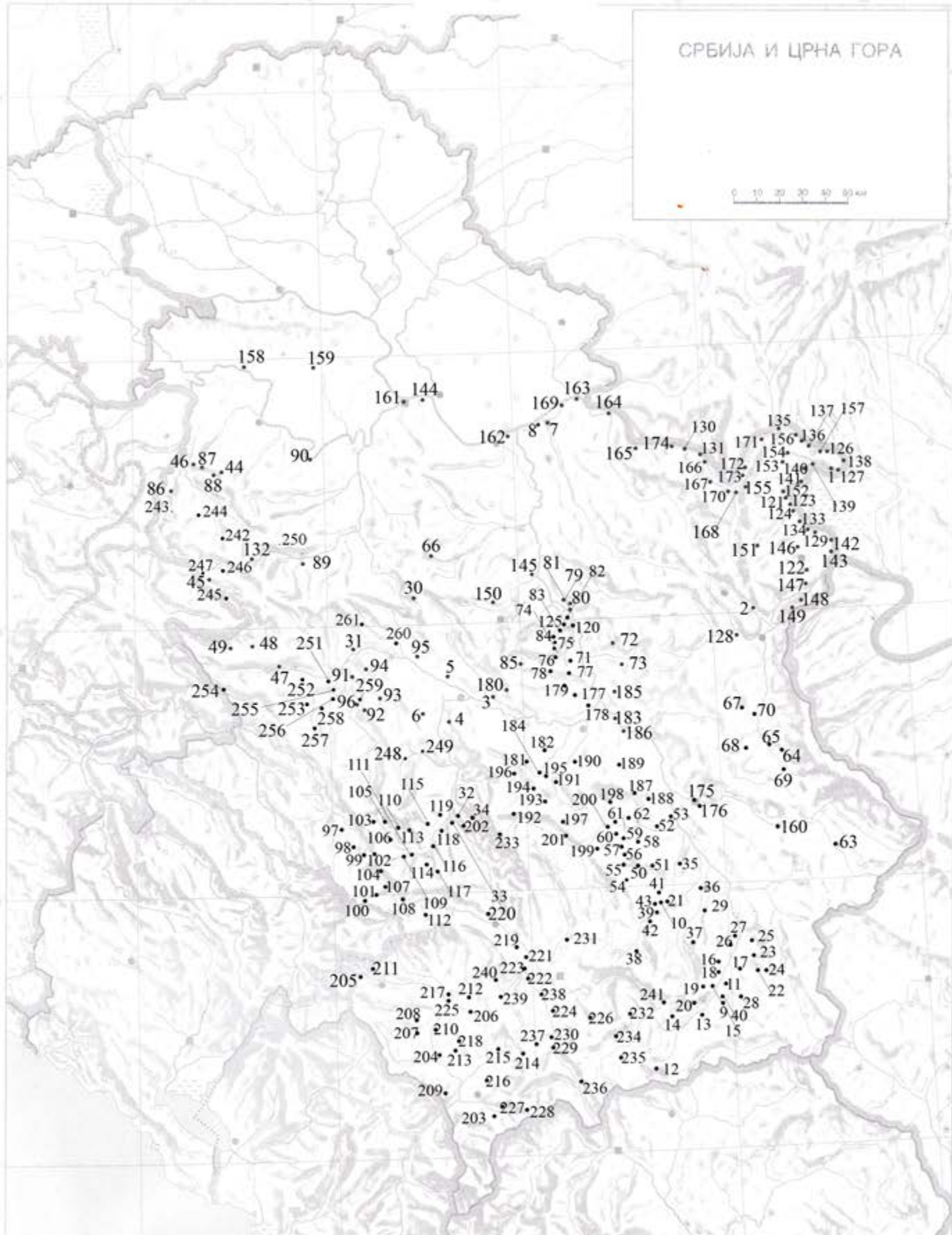
Цркве и манастири на простору некадашњих Моравица

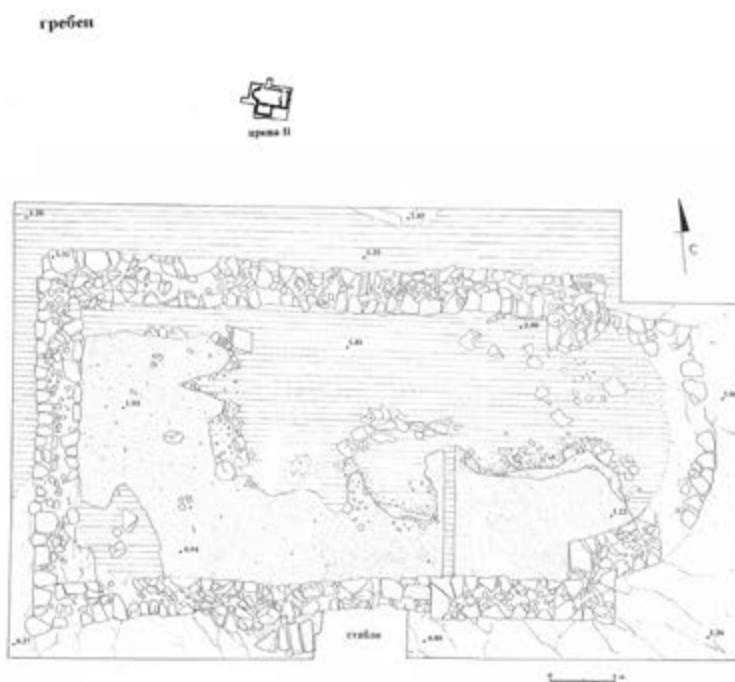
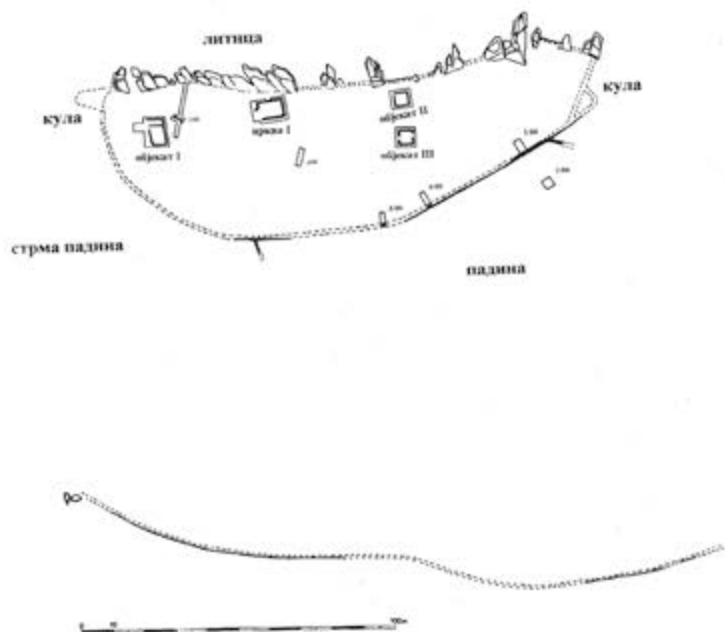

Т А Б Л Е

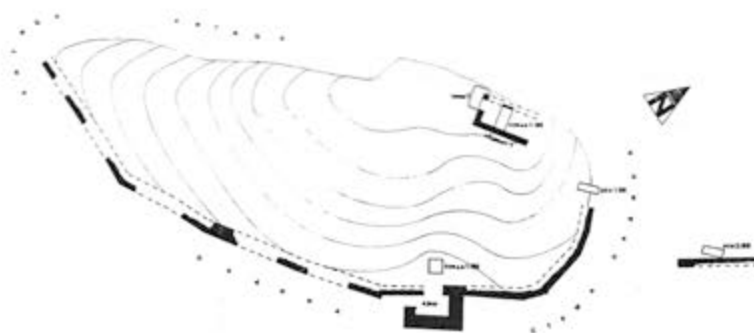
(1 - 69)

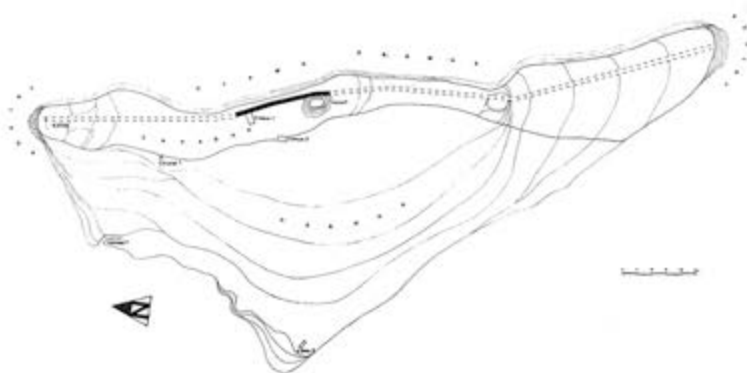

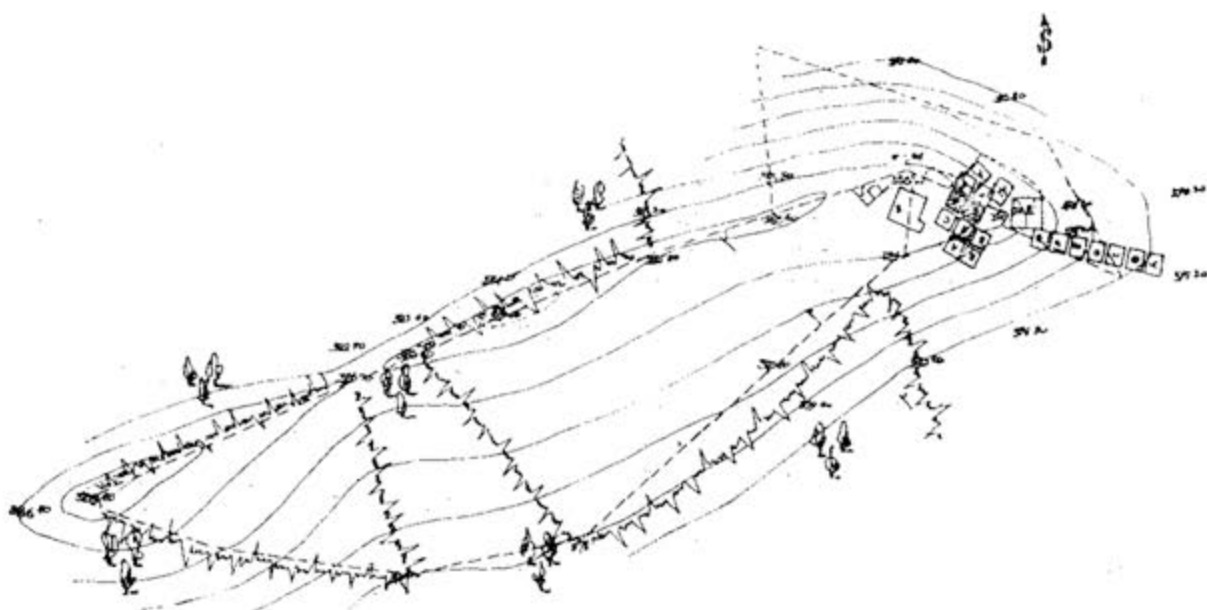
1. Лис-Ђава, основа утврђења и основа цркве (по Д. Радичевићу)

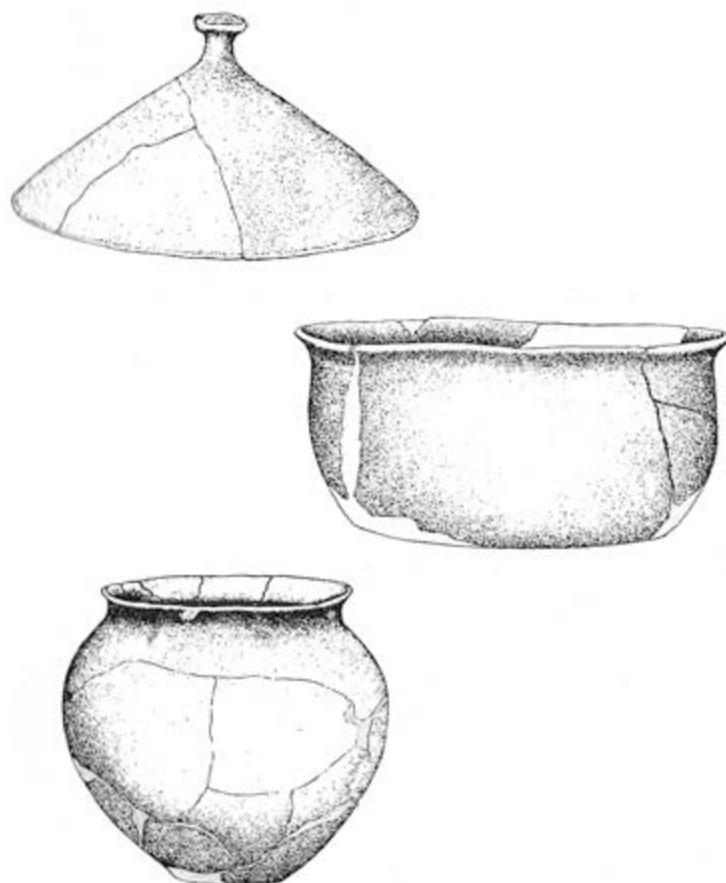
2. Градина-Вича, основа утврђења (по Марковић - Петрашиновић - Михајловић)

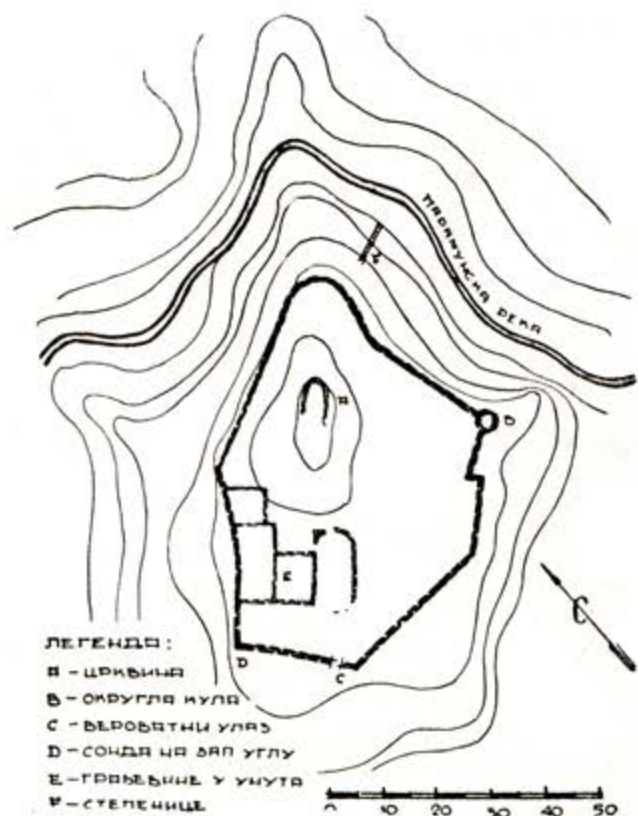
3. Градина-Вучковица, основа утврђења (по Петрашиновић - Лудајић)

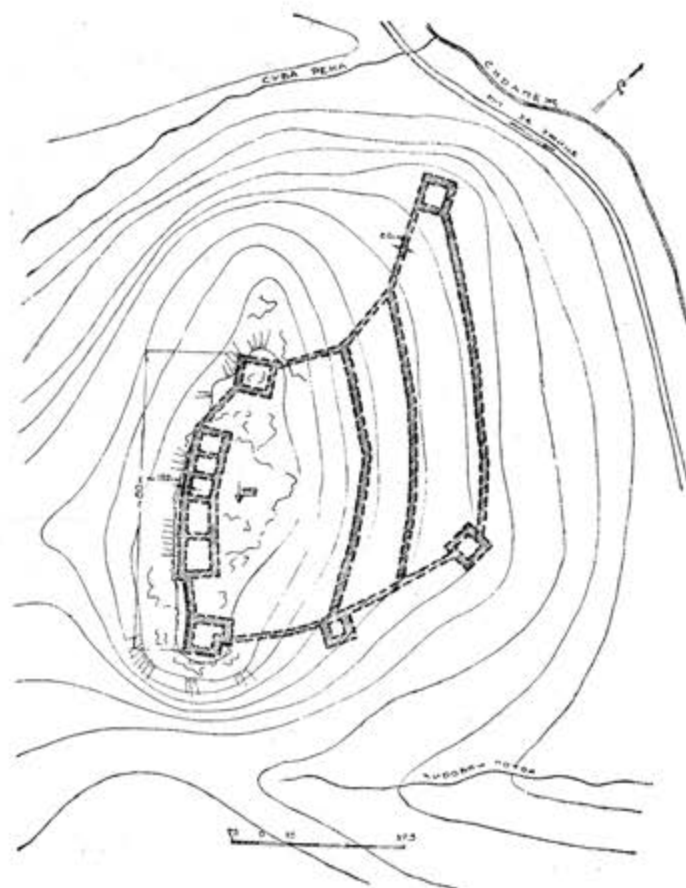
1. Шенгоњска Градина -основа (по А. Јуришић)

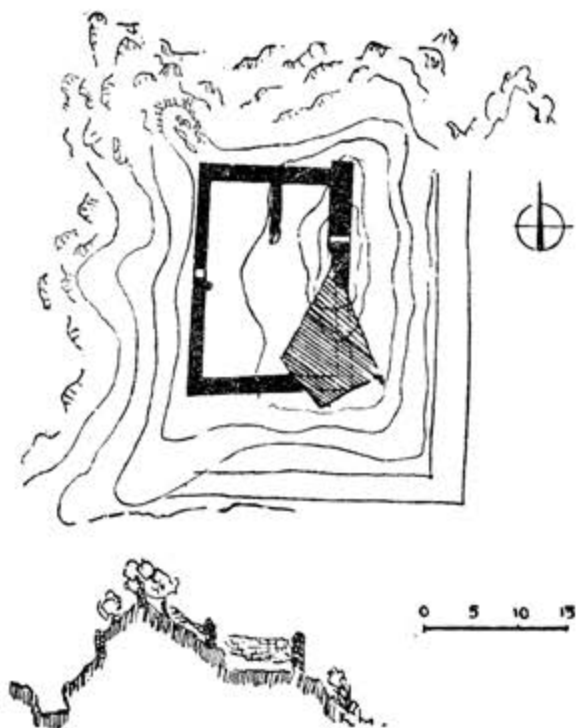
2. Шенгоњска Градина, рановизантијска керамика (по Г. Томовић)

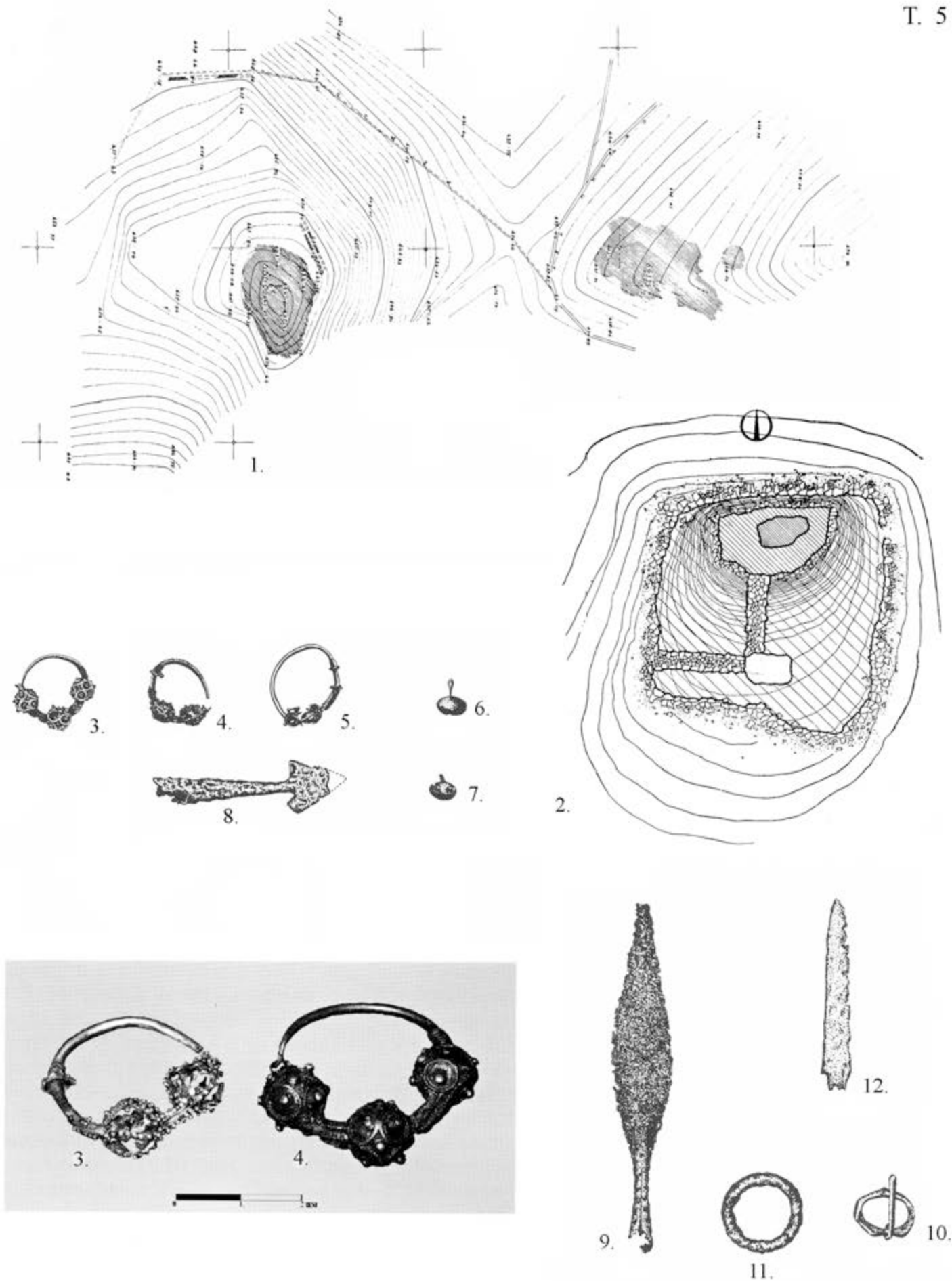
1. Град -Парамун, основа

2. Град Злоступ-Основа

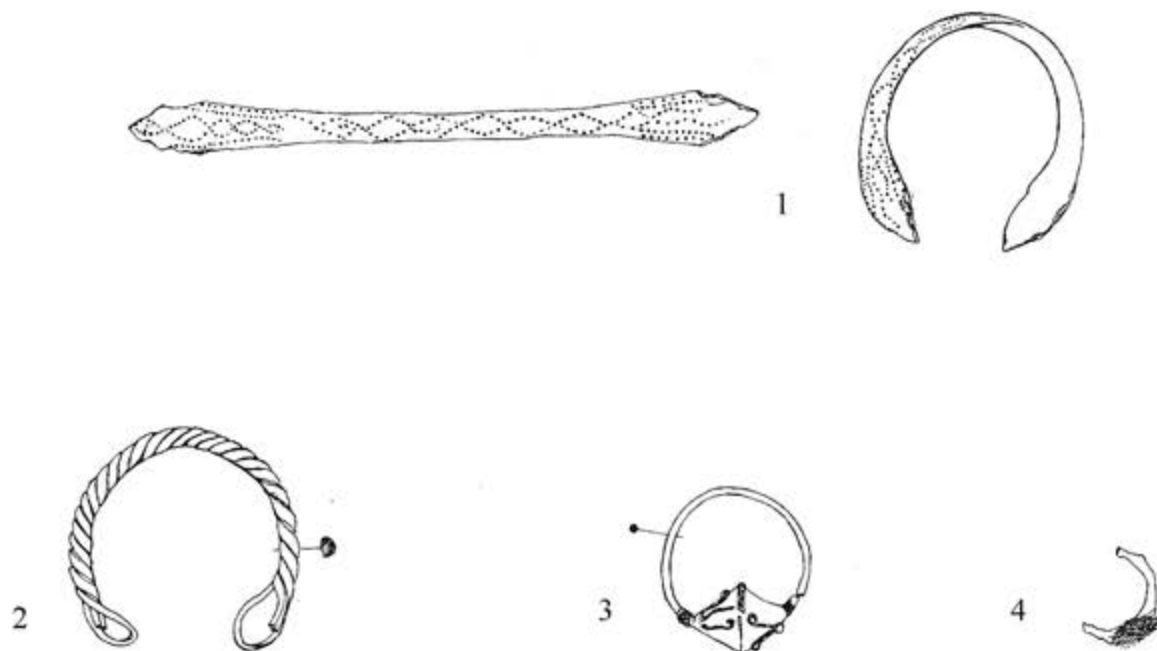
3.-4. Кулина код Солотуше, основа и фото

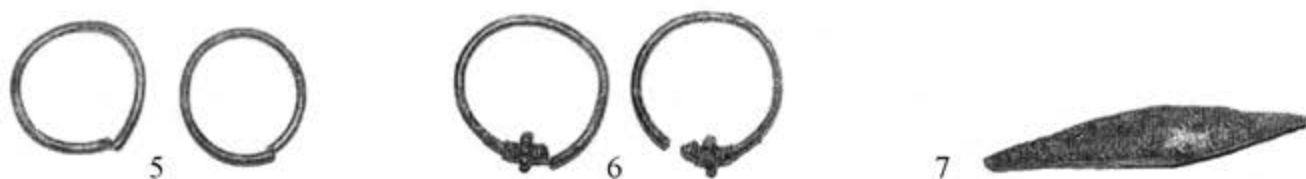
1. "Градина" и "Мала Градина" у Стапарима - основа утврђења (по М. Зотовићу)

2. Лок. "Градина", основа средњовековног утврђења (по Ђ.М. Зиси - Е. Чешков)

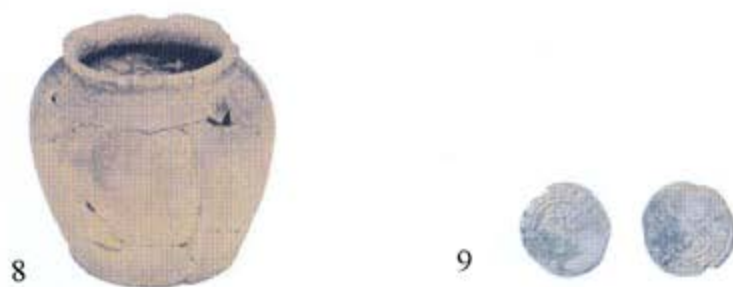
Лок. "Мала Градина" налази из гробова. Гроб 15 (сл. 3); Гроб 13 (сл. 4. и 5.); Гроб 11 (сл. 6); Гроб 14 (сл.7); Гроб 34 (сл. 8); Гроб 26 (сл. 9); Гроб 36 (сл. 10); Гроб 37 (сл. 11); Налаз из слоја (сл. 12) (по. М. Зотовићу)

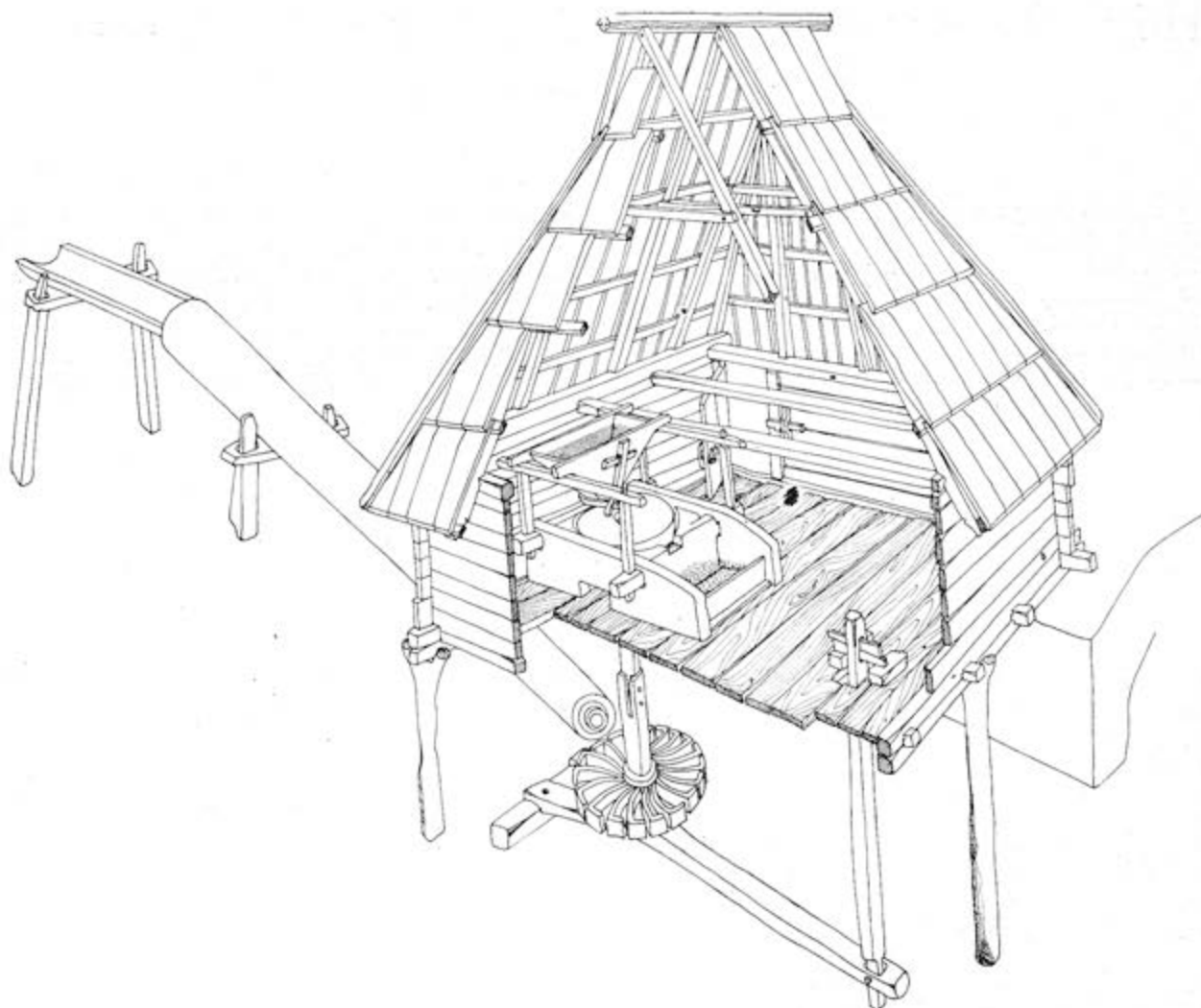
Врањани код Пожеге - лок." Велики луг" (по Г. Томовић)

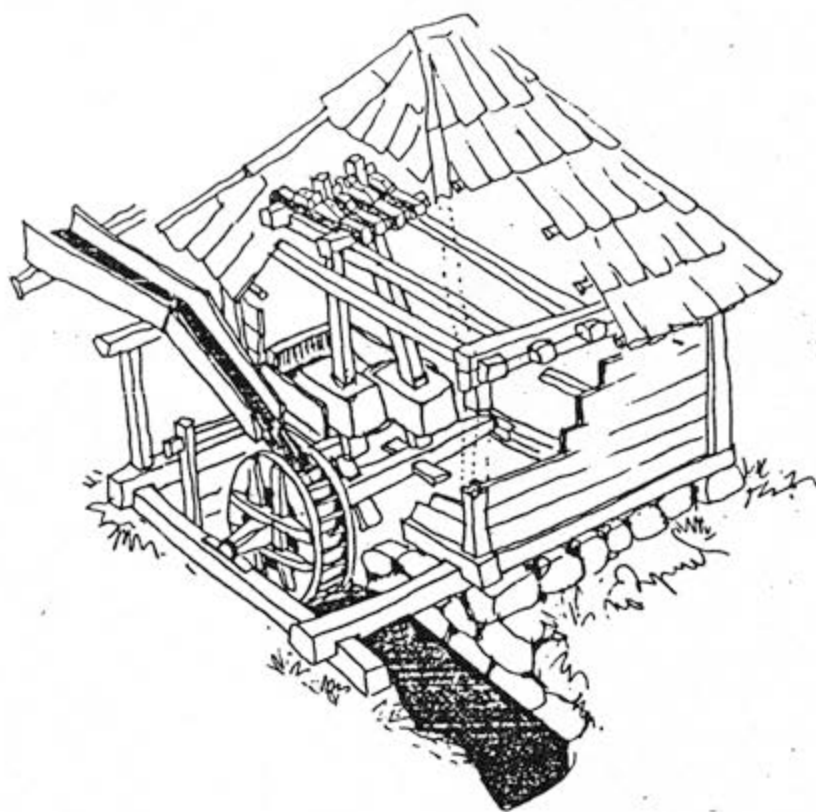
Вране, лок. "Трњаци", Хумка 1: гроб 7-5; Гроб 9-6; северни крак хумке - 7
(По: Мандић, *Археологија Ариљског краја*, 17)

Висока, лок. "Црквине": гроб 1 - 8; гроб 4 - 9 (По: Мандић, *Археологија Ариљског краја*, 20)

1. Аксонометријски пресек кроз воденицу поточару (по Р. Финдрику)

2. Ваљавица из ваљевског краја (по Т. Дражићу)

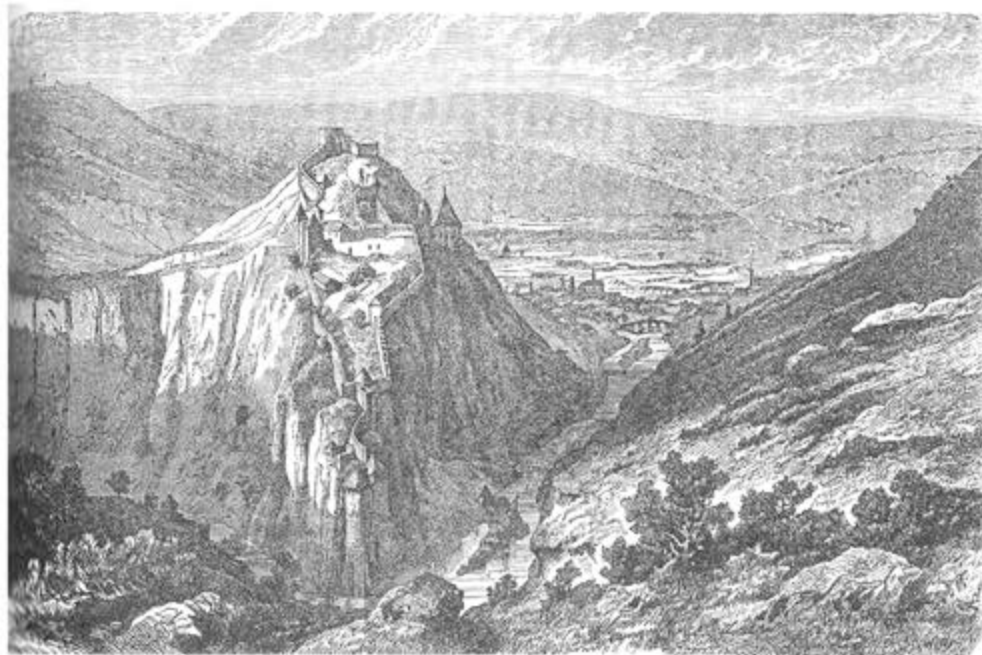

1. Ужички град у другој половини 14. века - реституција (По Поповићу, *Ужички град*, 67)

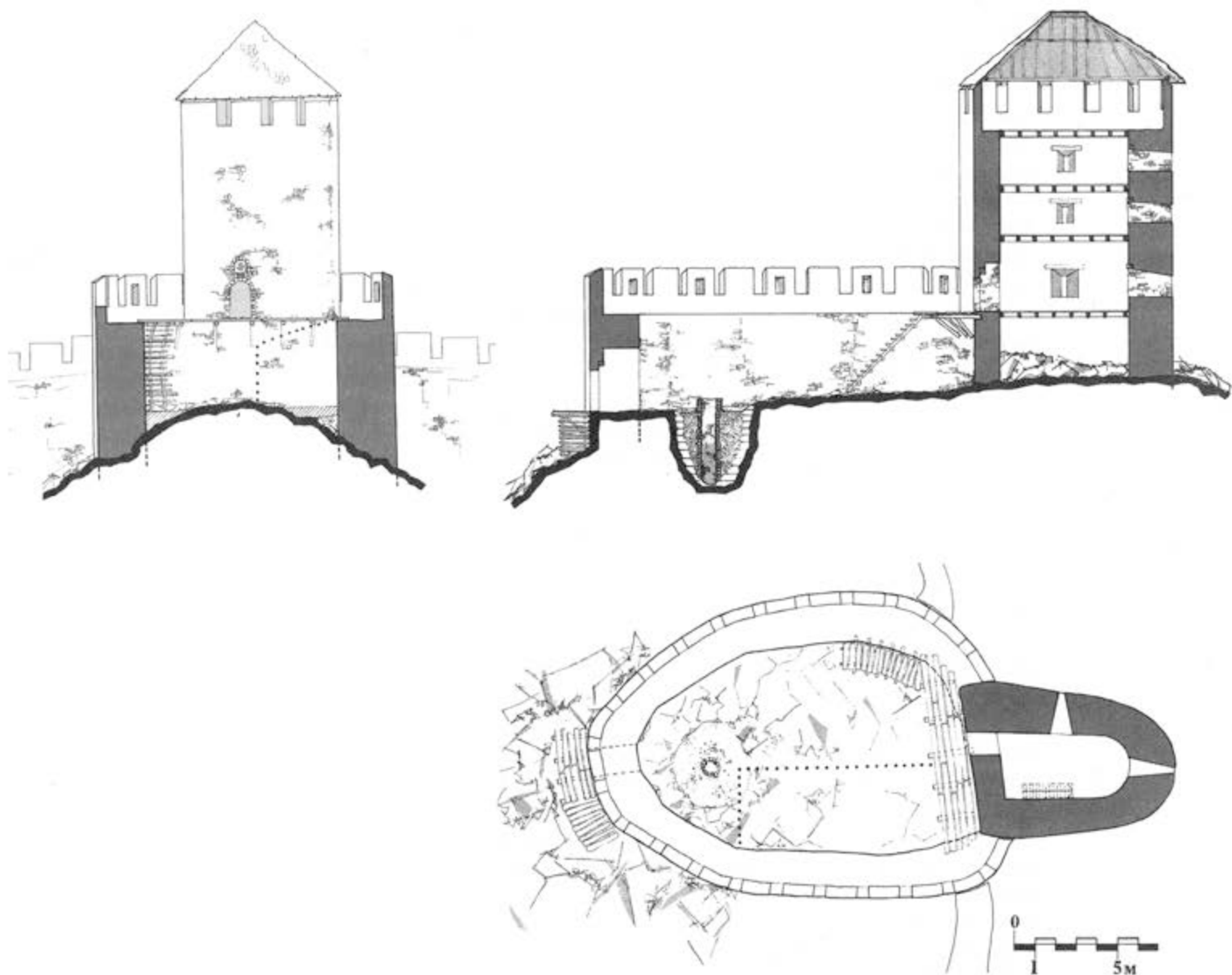

2. Цитадела Ужичког града у средњем веку-замишљен изглед (По Поповићу, *Ужички град*, 72)

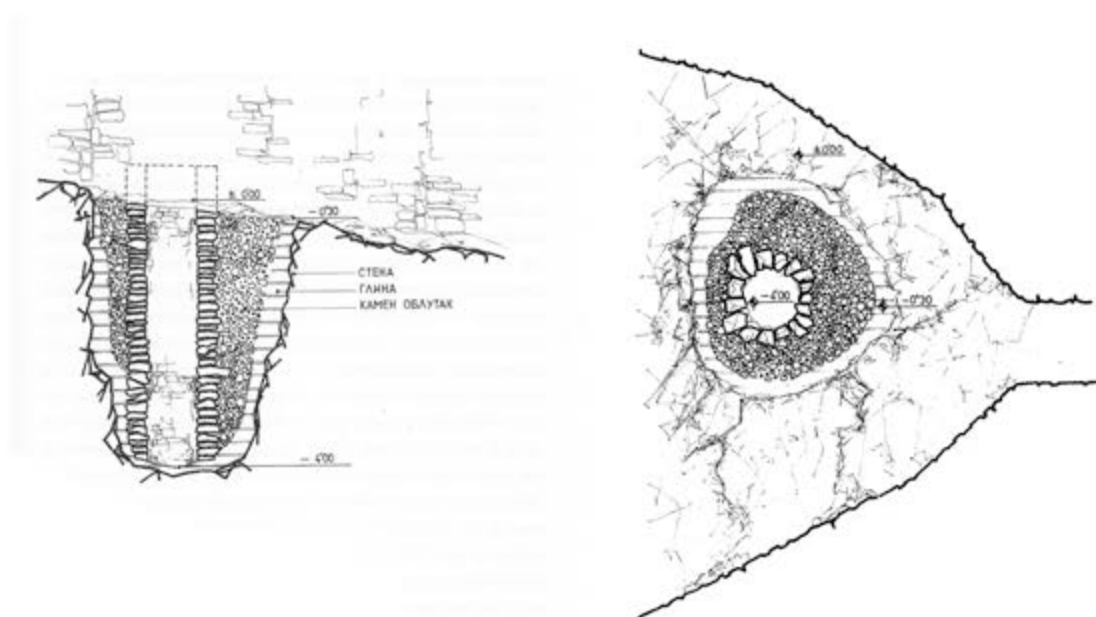

Ужички град 1860. године - бакрорез према Ф. Каницу

1. Цитадела у време настанка - графичка реконструкција (По Поповићу, *Ужички град*, 64-65)

2. Цистерна у цитадели (По Поповићу, *Ужички град*, 69)

1

2

3

4

5

6

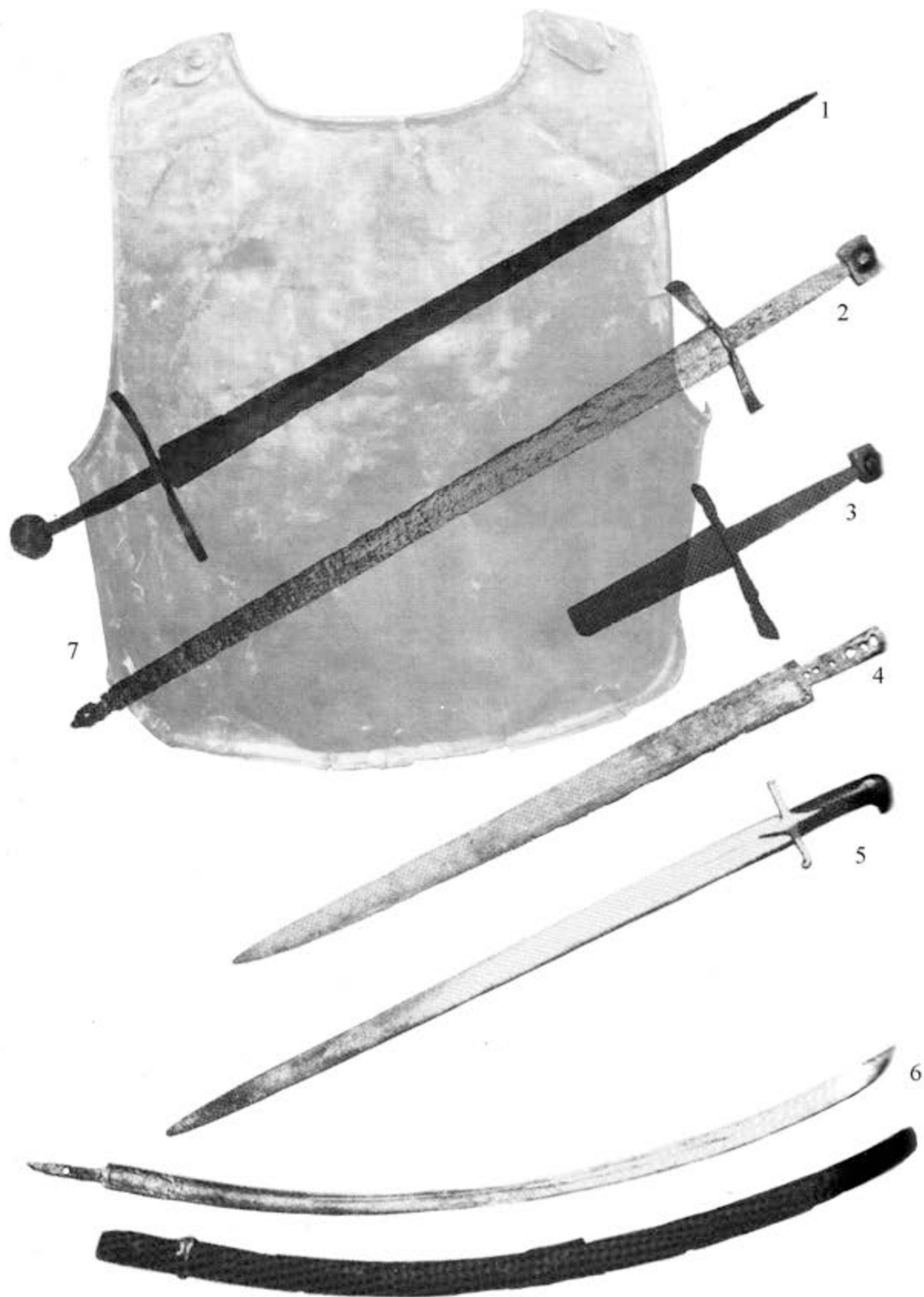

7

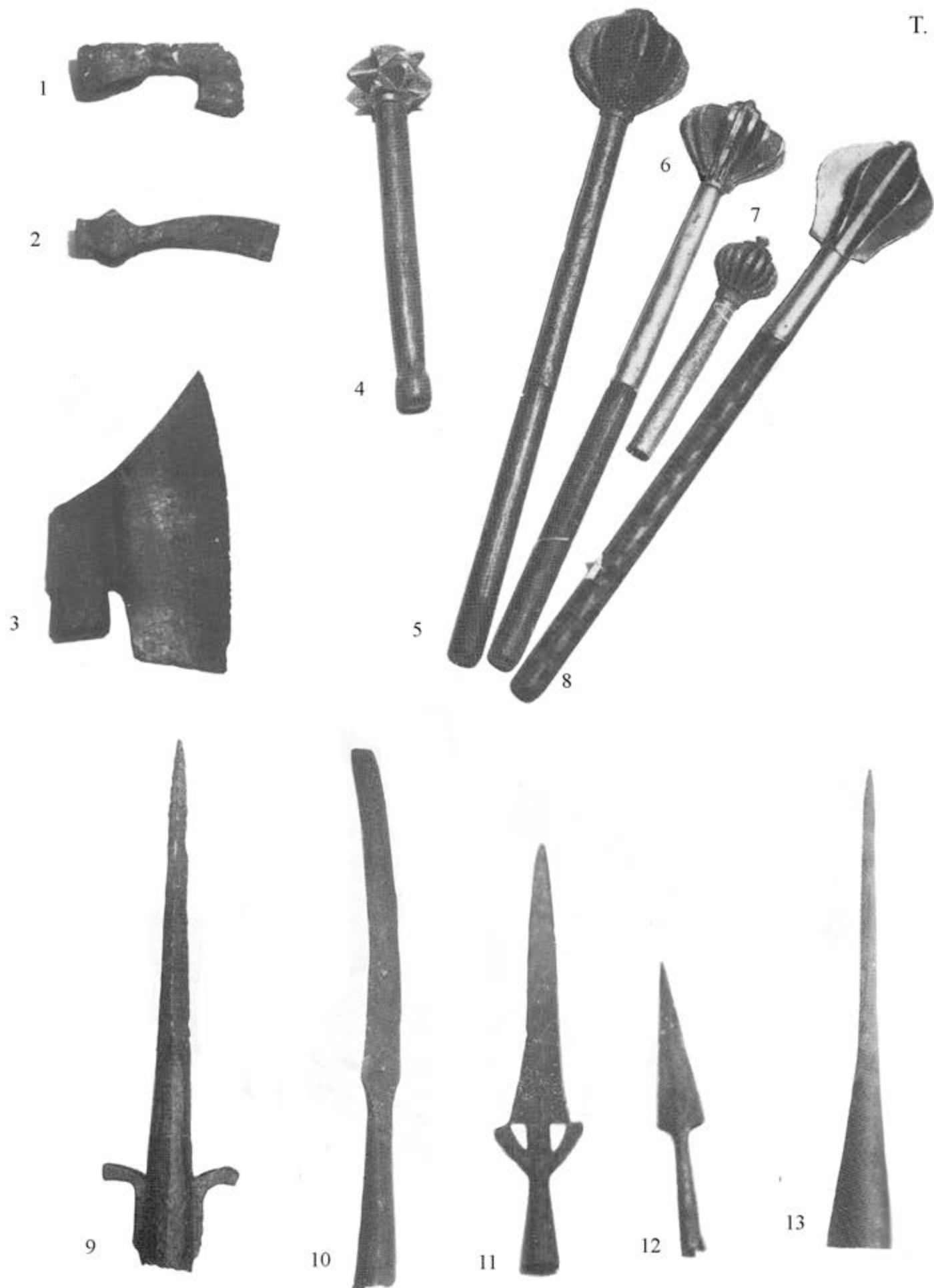
8

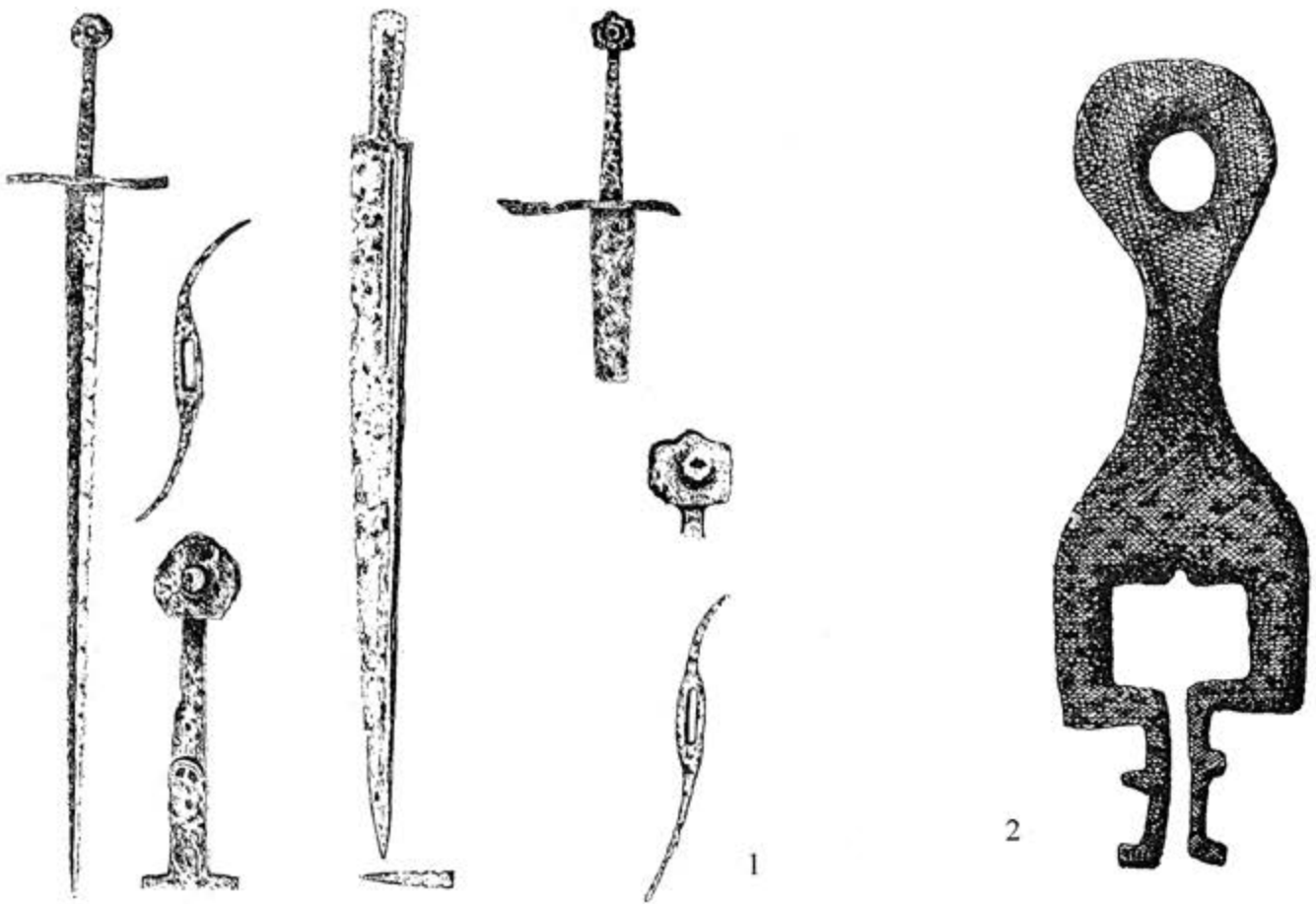
1. Стари град-Ужице (14.-15. век); 2-3. Пожега (14.-15. век); 4. Горјани; 5. Стапари;
7-9. Градац - Парамун (По М. Мандићу, *Ужице, настанак и развој*)

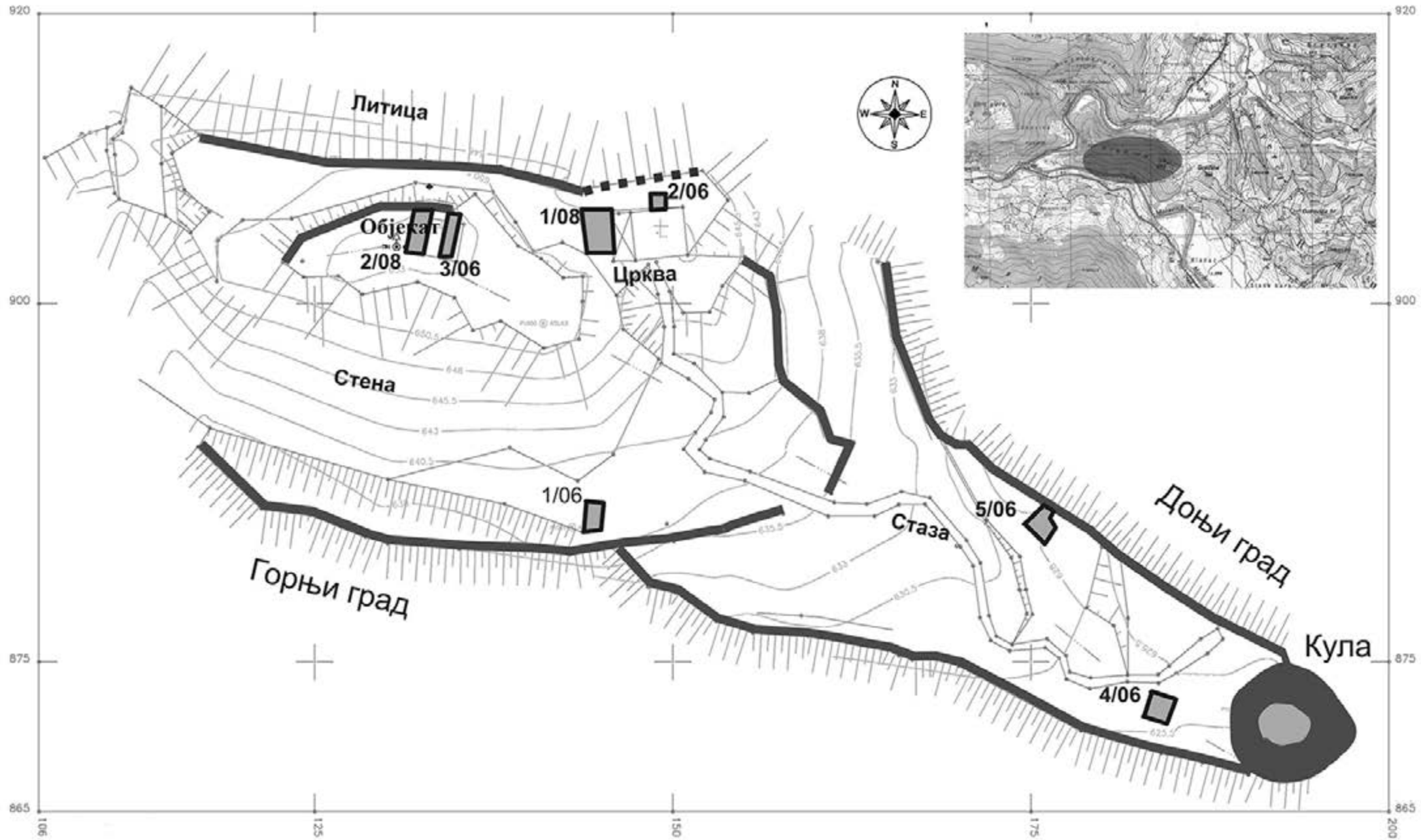
1. Ужице; 2. Овчиња; 3. Ушће Липовског потока-Ужице; 4. Ужице; 5. Сврачково; 6. Ужице; 7. Ужице
(По М. Мандићу, *Ужице, настанак и развој*)

1. Ужице; 2. Бобија - Парамун; 3. Бесеровина; 4. Вране код Ариља; 5. Ужички град; 6-7. неп. налазиште; 8. Солотуша; 9. Лок. Муњско брдо - Прилипац; 10. Принчево брдо-Камењача; 11. Бјелотић; 12. Камењача; 13. Дренова - Палеж (По М. Мандићу, *Ужице, настанак и развој*)

1. Средњовековни мачеви из Ужичког града; 2. Градина - Дрежник; 3. отисак прстена војводе Владислава;
4. неп. налазиште 16. век; 5.. Зарожје код Бајине Баште - 16. век
(1.- 3. по Г. Томовић; 4. - 5. по К. Доганџић-Мићуновић и З. Јанчић)

Градина-Трешњевица, ситуациони план (по Булић-Црнчевић, 83)

1. Поглед на Градину са ЈИ

2. Поглед на цркву

3. Јужни бедем горњег града

4. Северни зид објекта на врху

5. Јужни зид објекта на врху

6. северни бедем горњег града

1. Сонда 2/06, темелъ

2. Сонда 1/08

3. Сонда 1/08, изглед темелъа

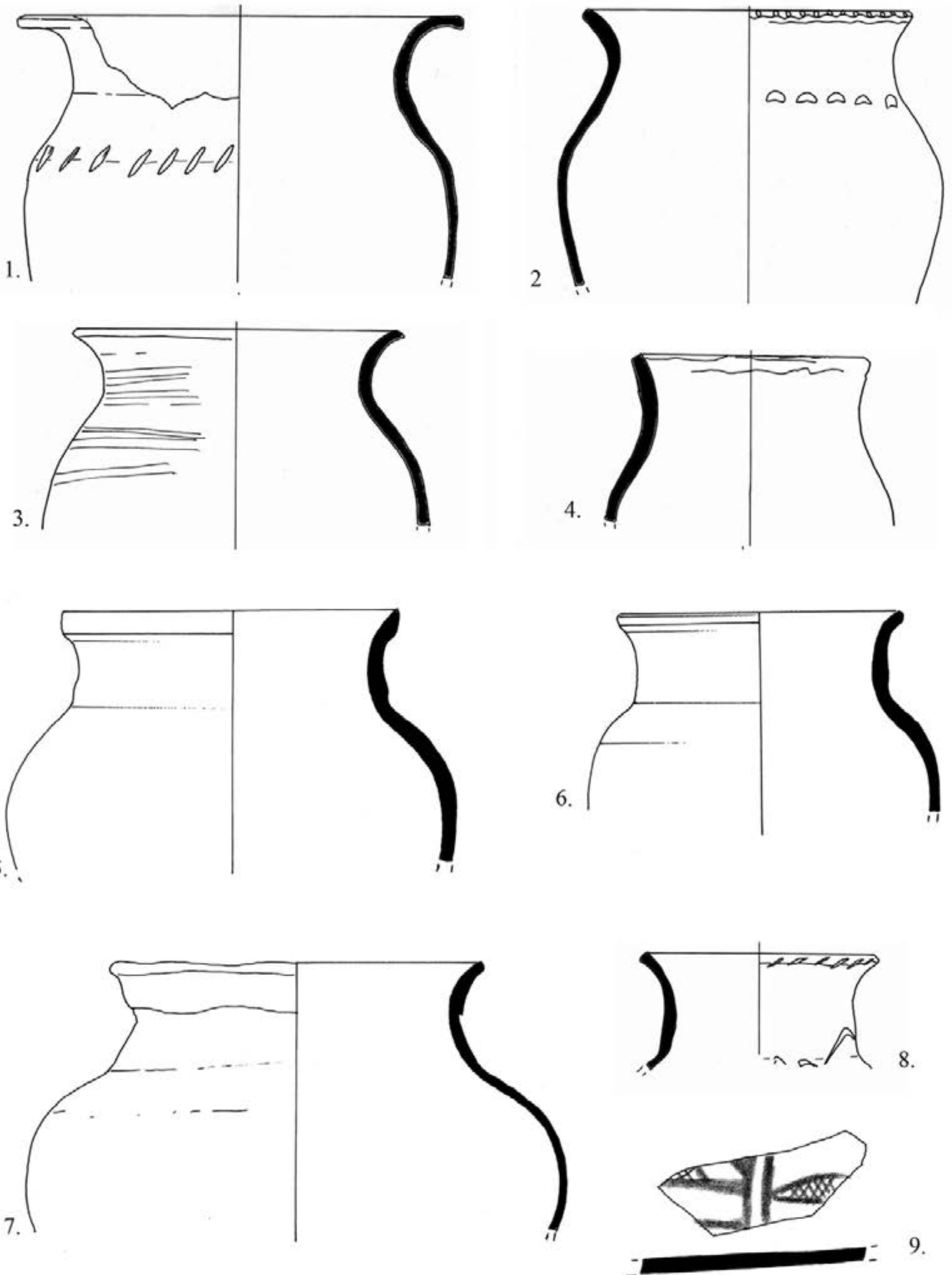
4. Кула, остаци пеџи

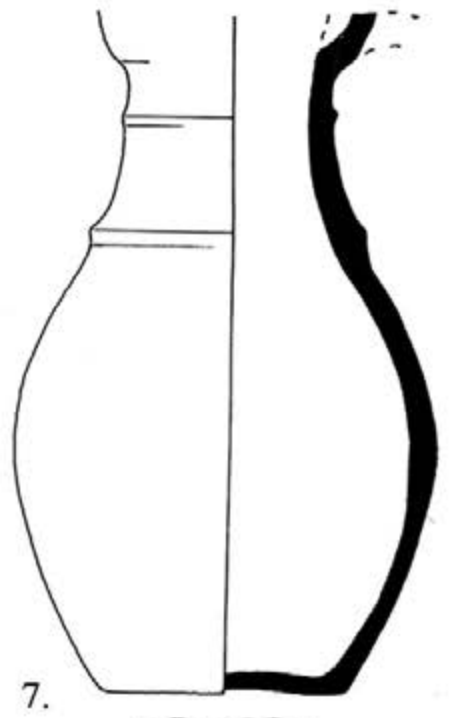
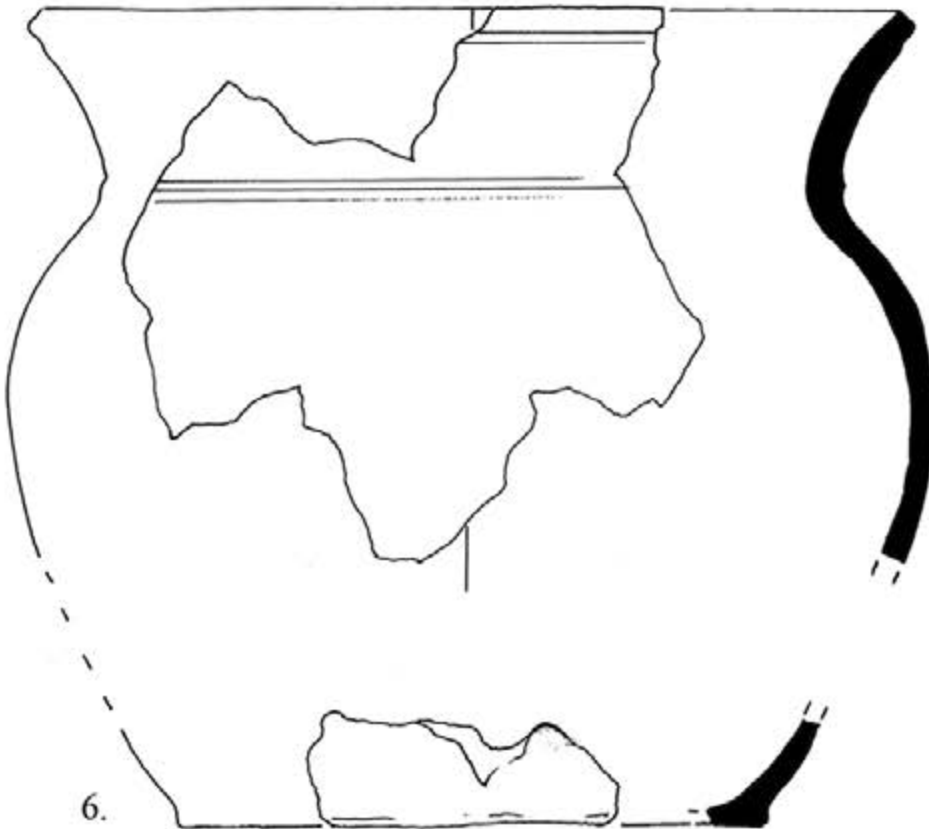
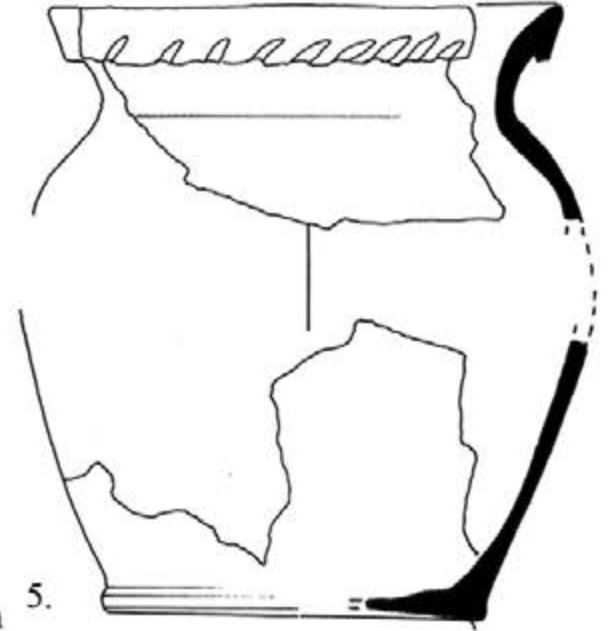
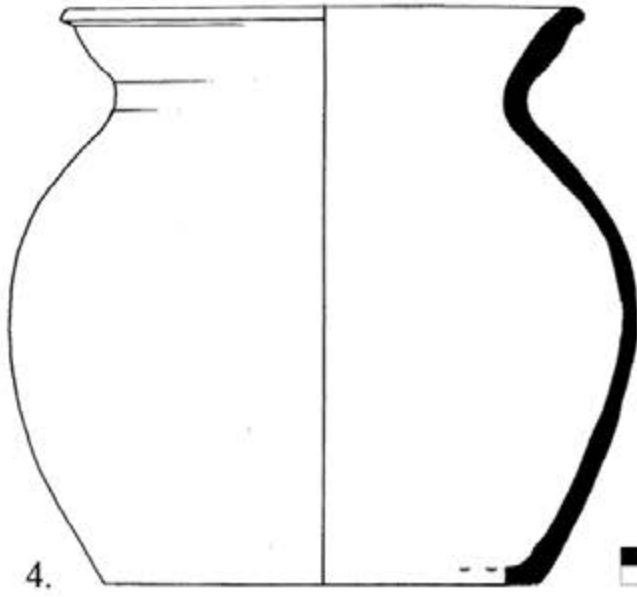
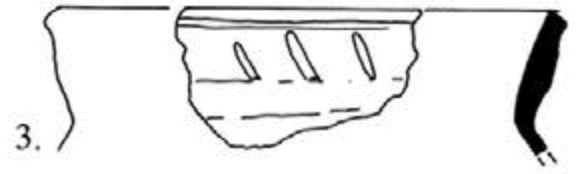
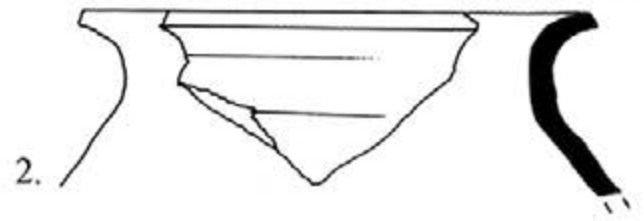
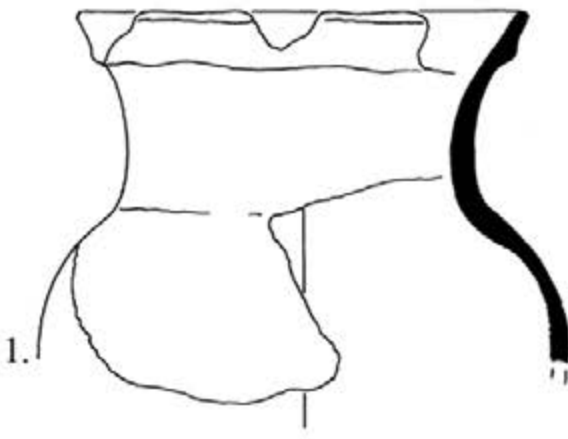
5. Кула, основа

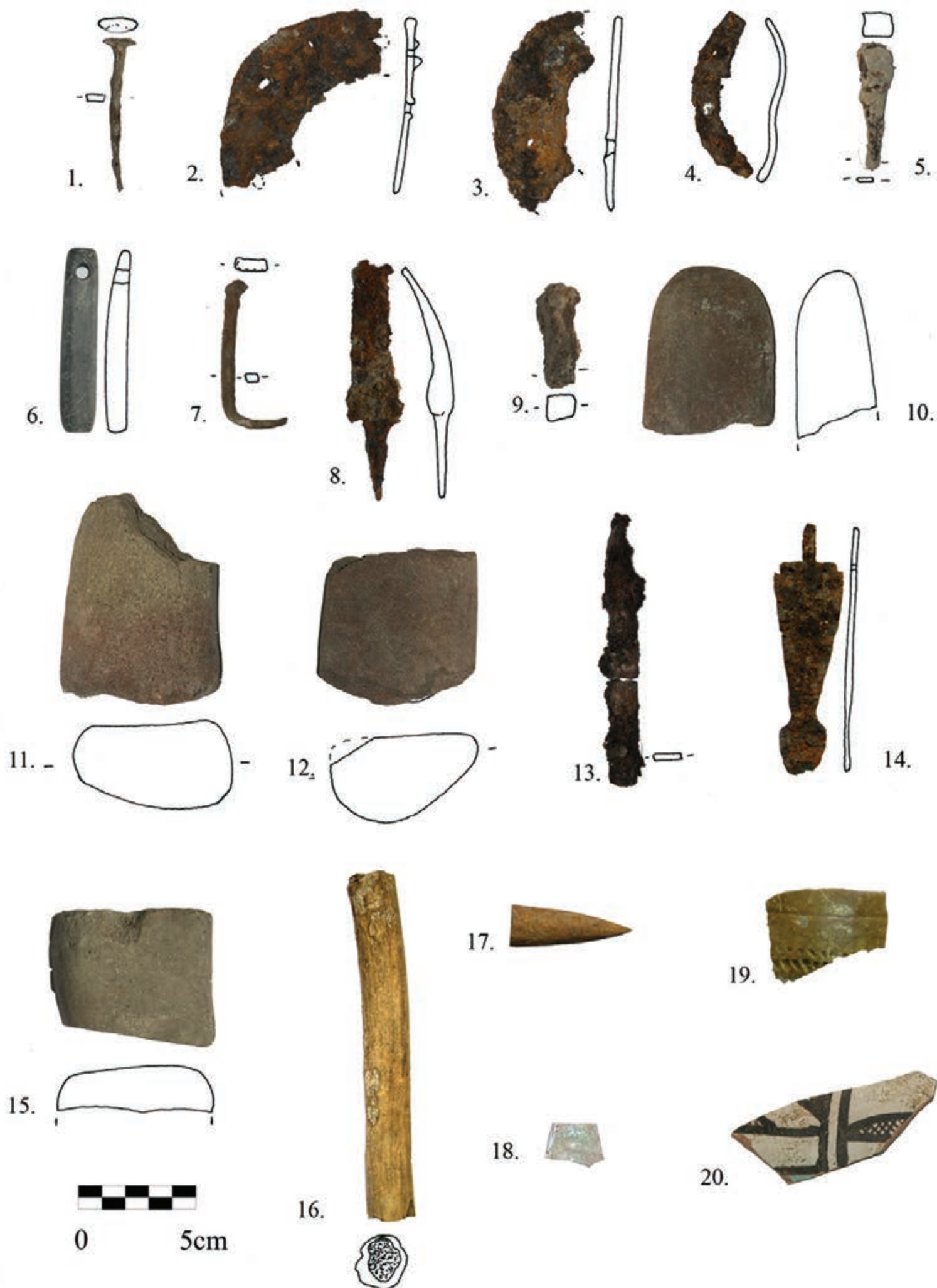
6. Кула, изглед зида

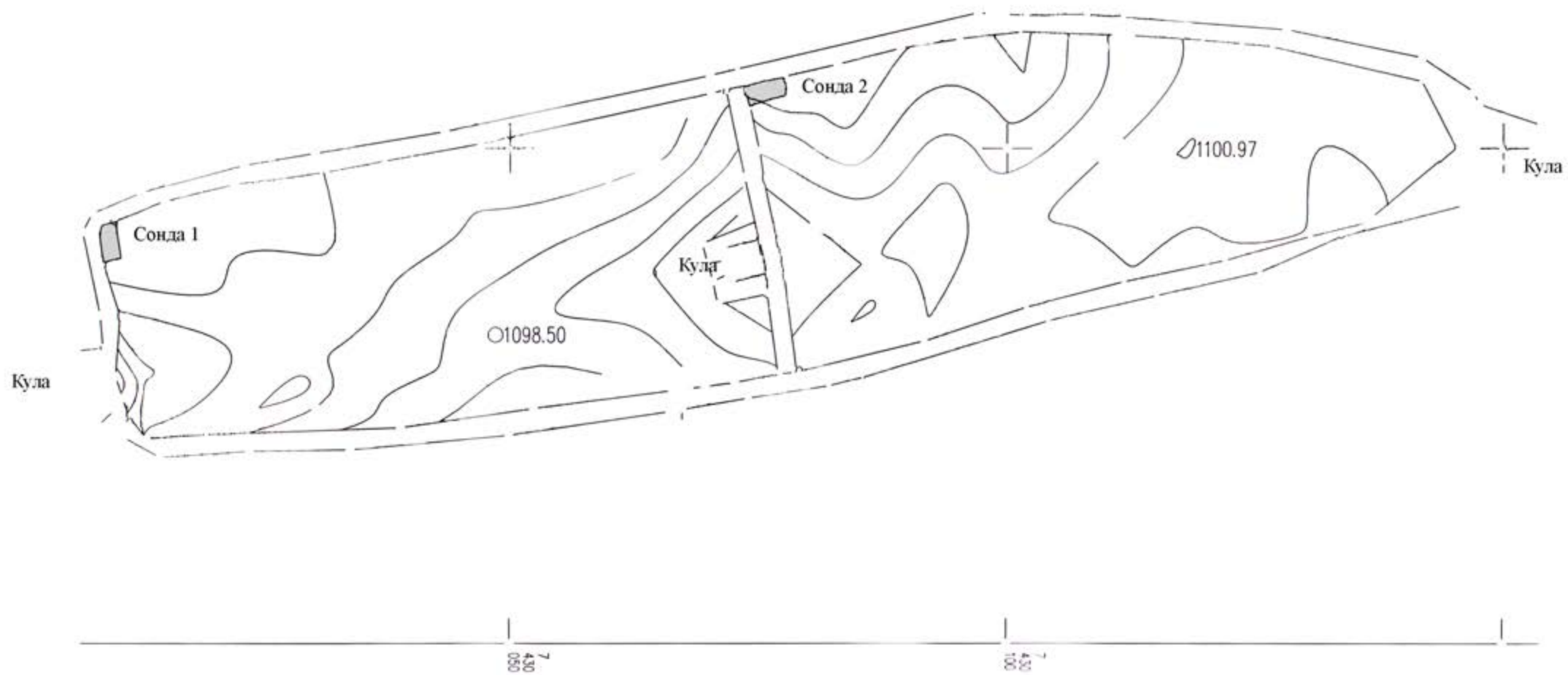
Слој гаражи на поду куле: 1-9 (По: Булић-Црнчевић, 98)

Кула, Светло мрка земља: 1-7 (По: Булић-Црнчевић, 99)

Покретни налази са лок. Градина-Трешњевица (По: Булић-Црнчевић, 102)

Градина -Ерчеге, ситуациони план

1. Градина-Ерчеге, поглед са југоистока

2. Поглед са југозапада

3. Изглед унутрашњости утврде

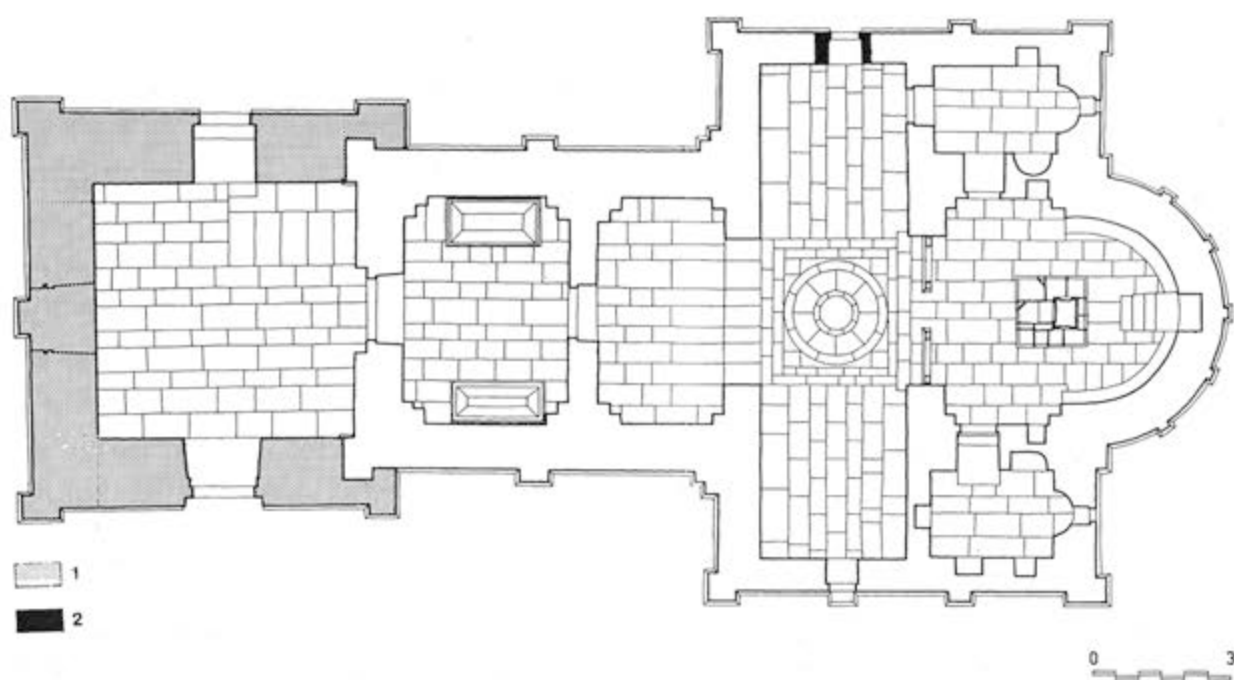
4. Сونда 1

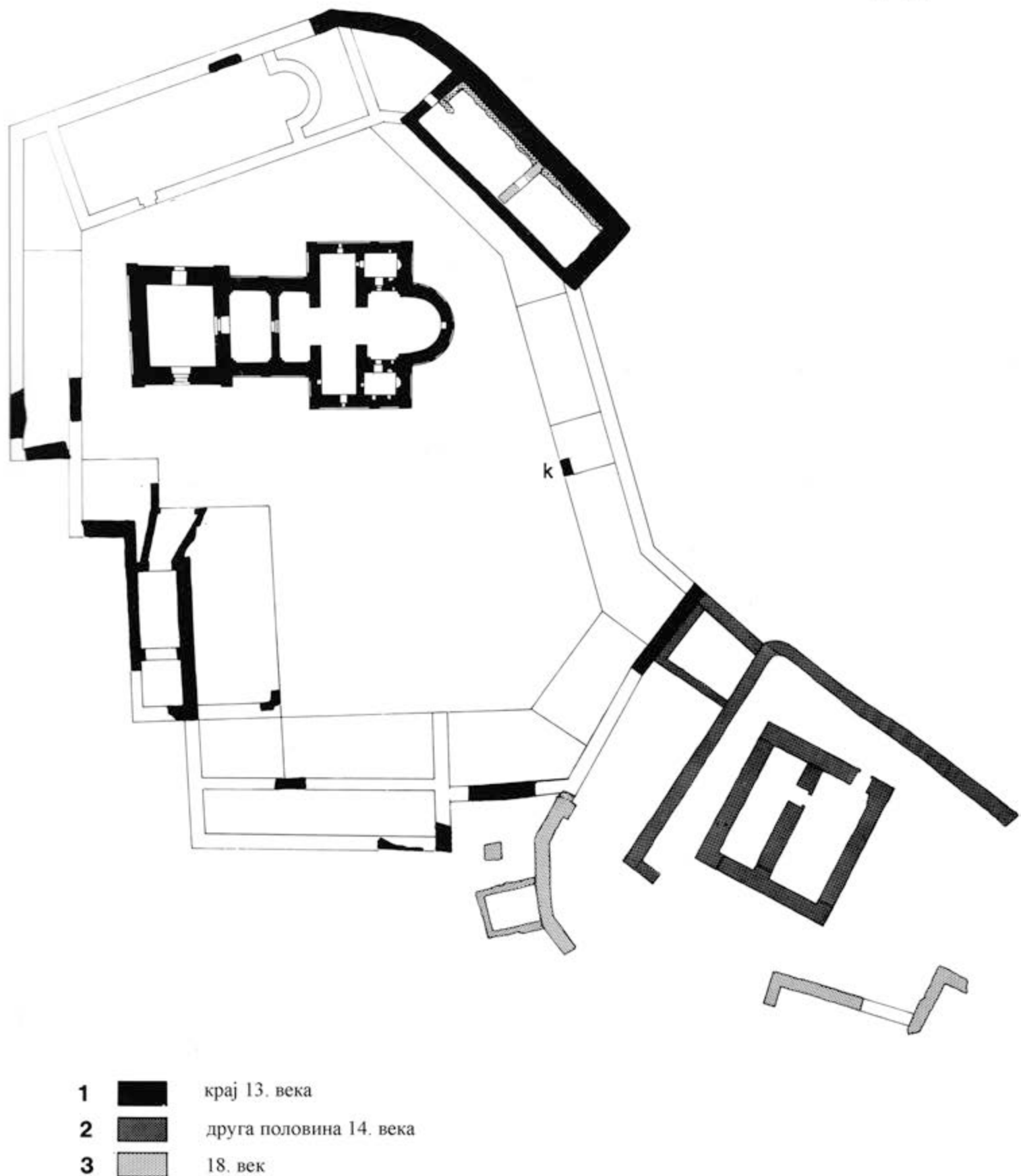
5. Унутрашњост куле

6. Сонда 2

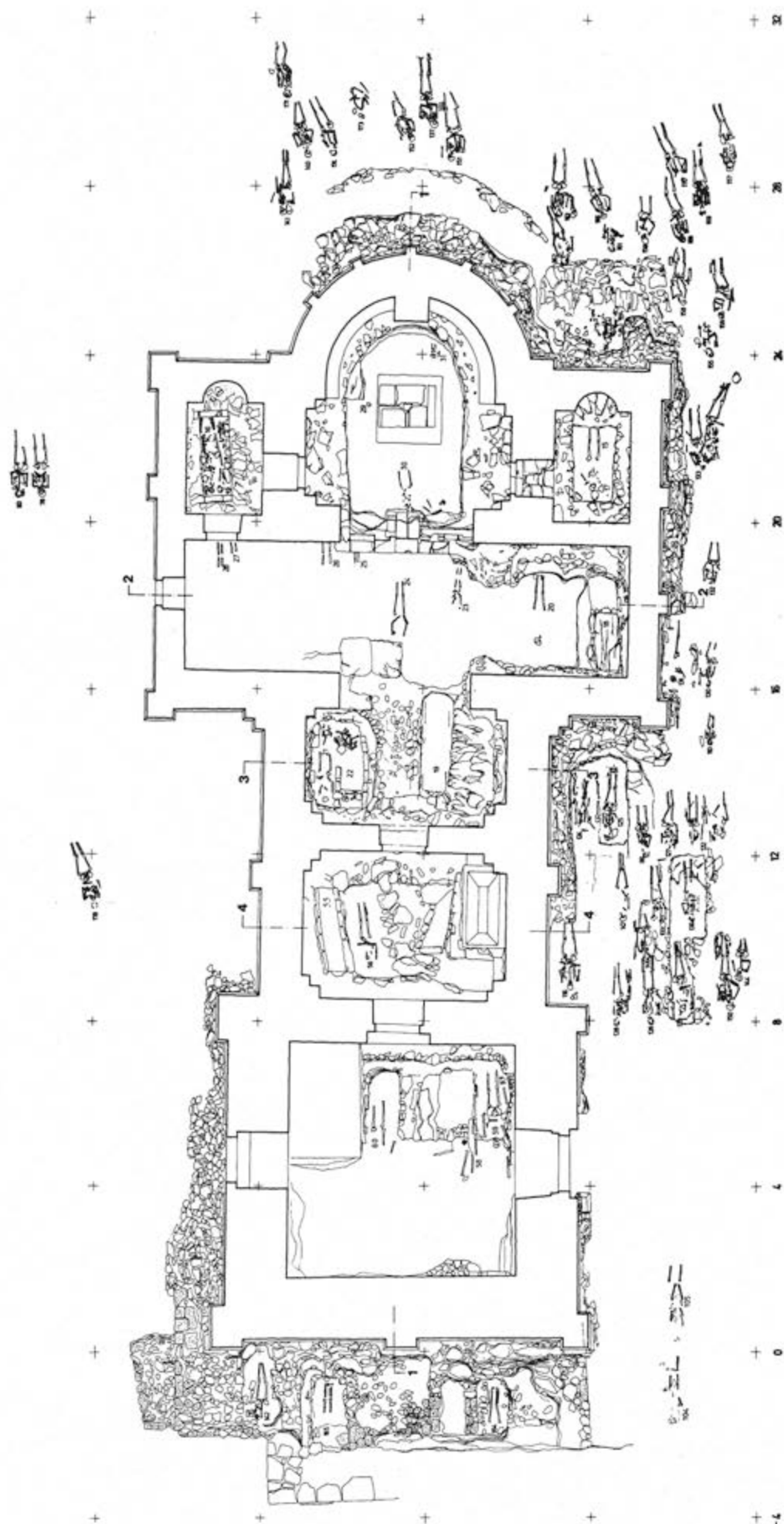

Ариље, Св. Ахилије-основа и пресек (према: М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, 11)

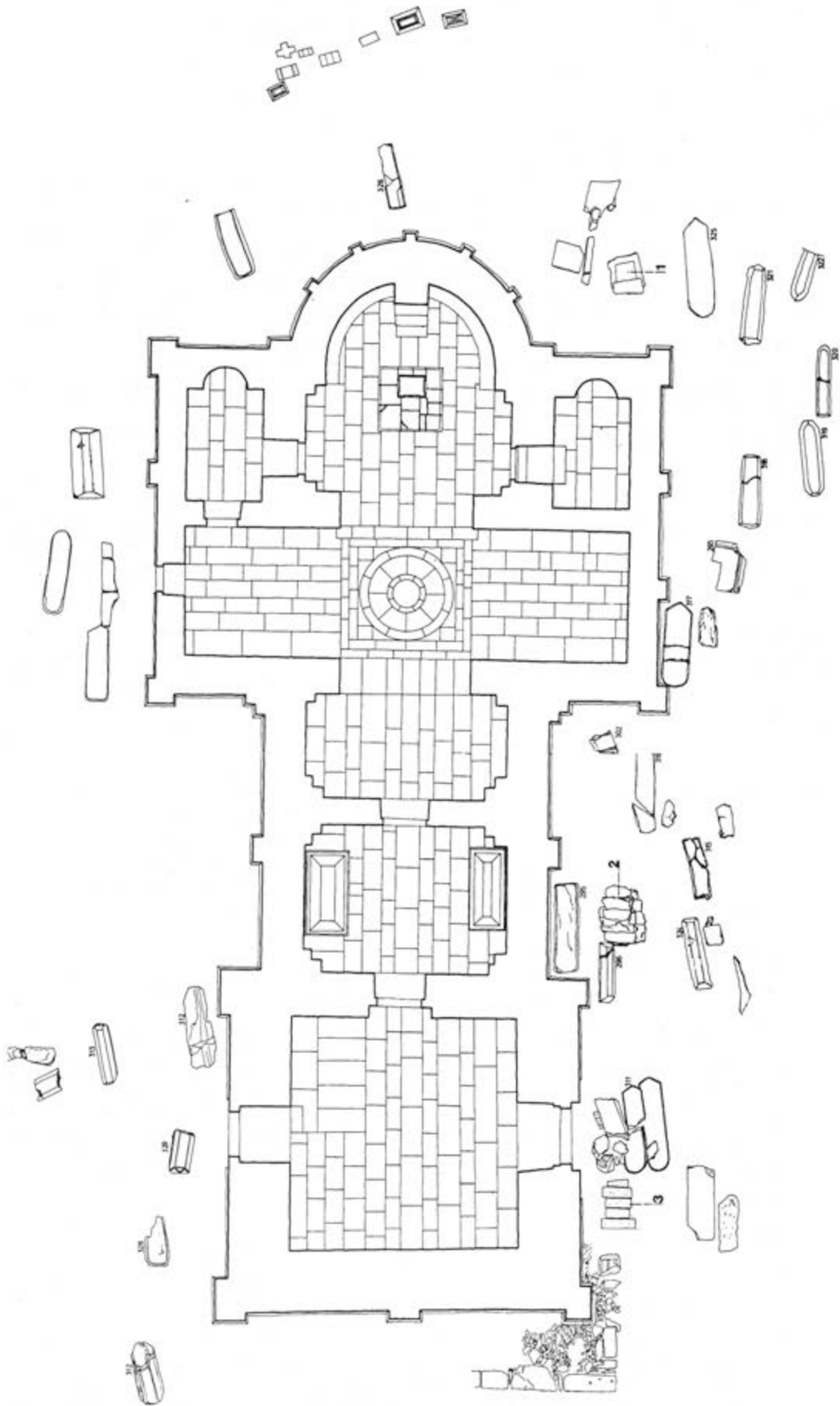

Основа епископског насеља-реконструкција (По: Чанак-Медић, *Свети Ахилије*, 141)

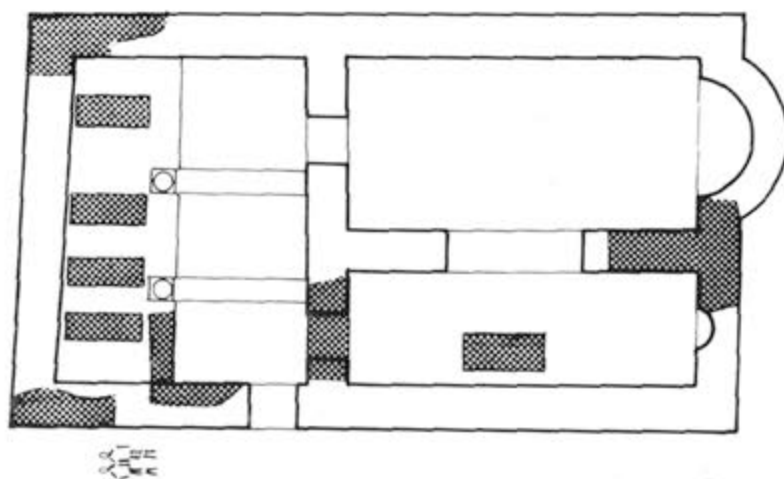

Основа цркве са распоредом гробова (По: Чанак-Медић, *Свети Ахилије*, 240-1)

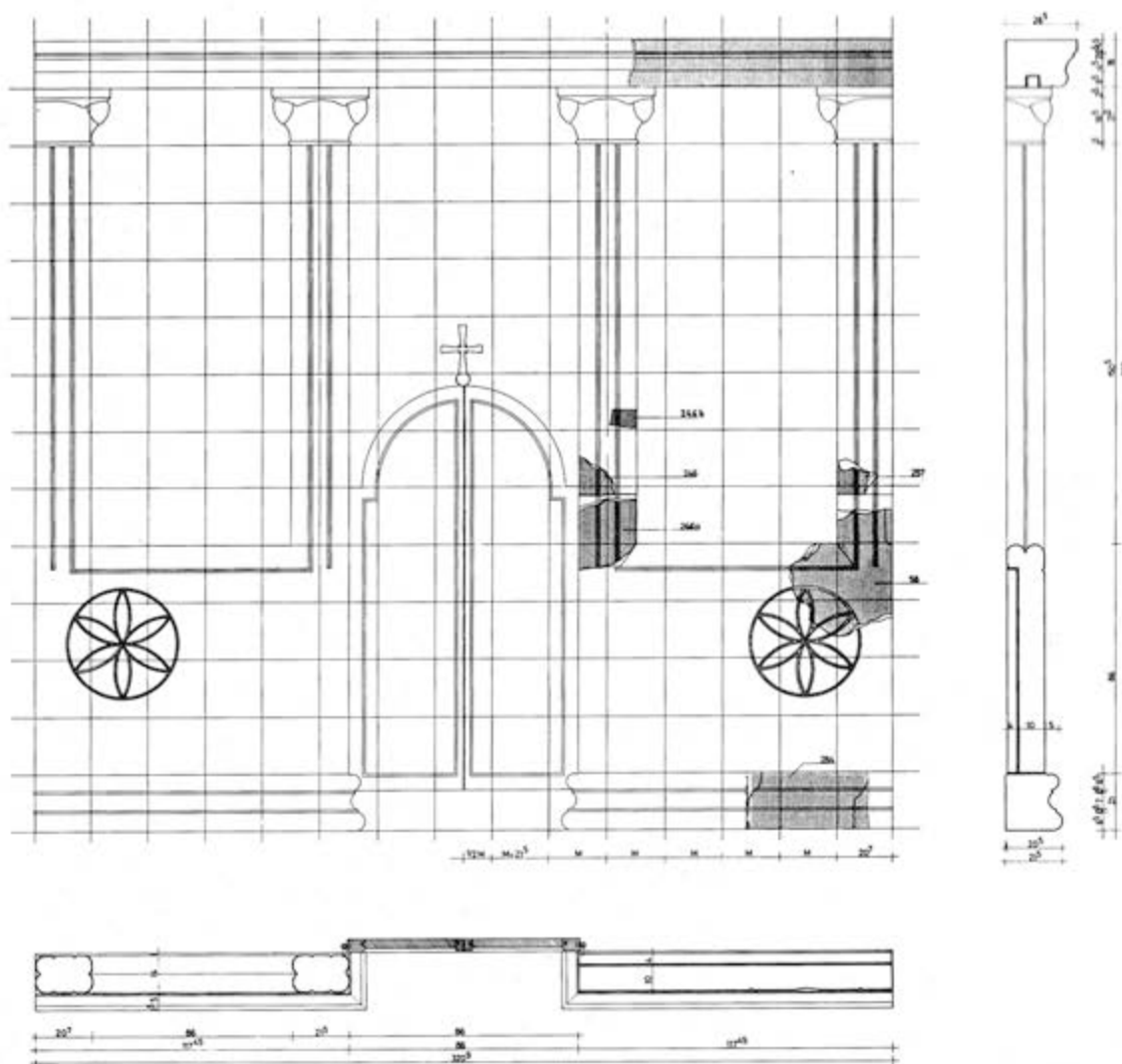

Основа цркве са распоредом надгробних плоча (По: Чанак-Медић, *Свети Ахилије*, 260-1)

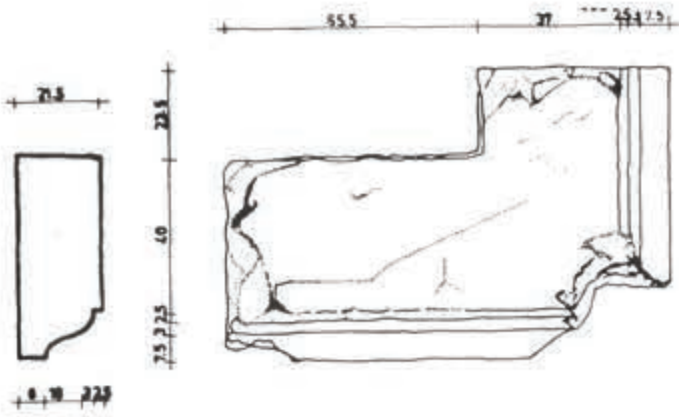

 Познати делови старијег храма

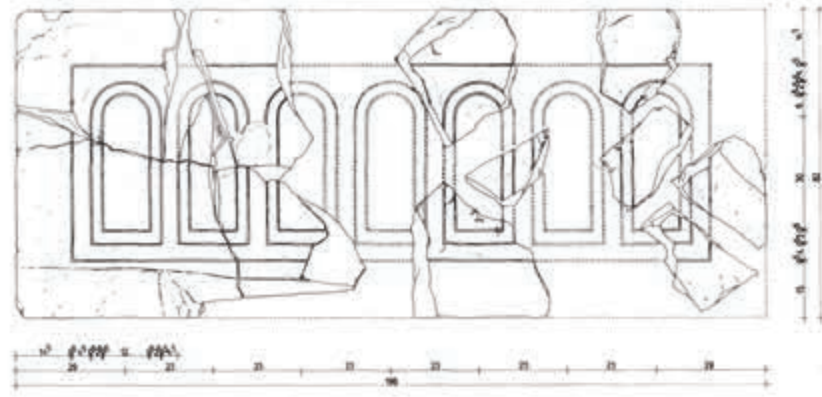
1. Идеална реконструкција старије моравичке цркве (По: Чанак-Медић, *Свети Ахилије*, 66)

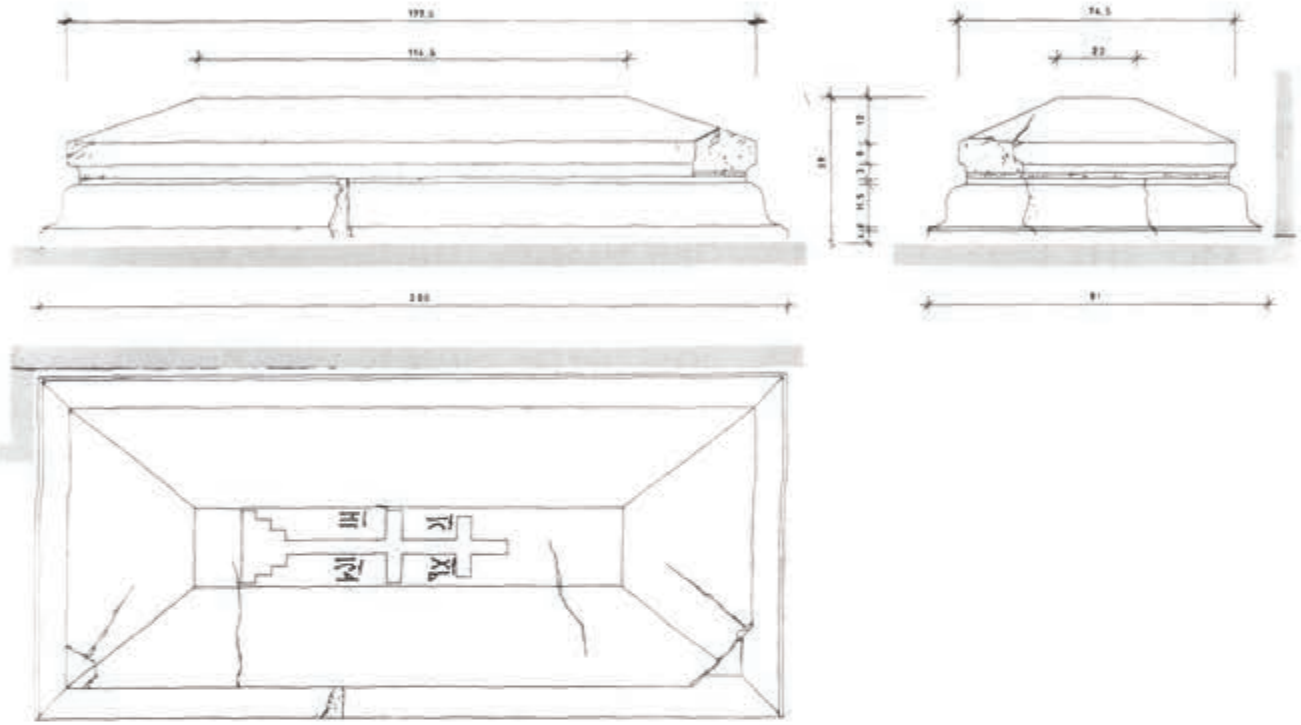
2. Идеална реконструкција олтарске преграде (По: Чанак-Медић, *Свети Ахилије*, 235)

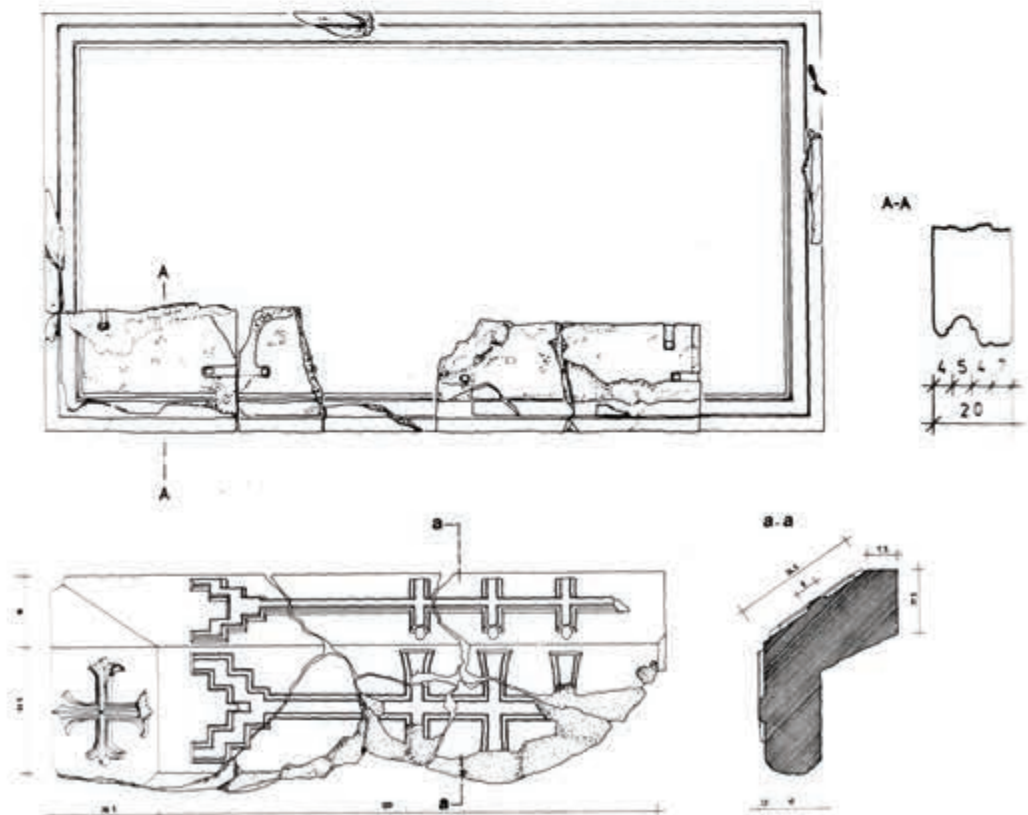
1. Угао подножја надгробног обележја

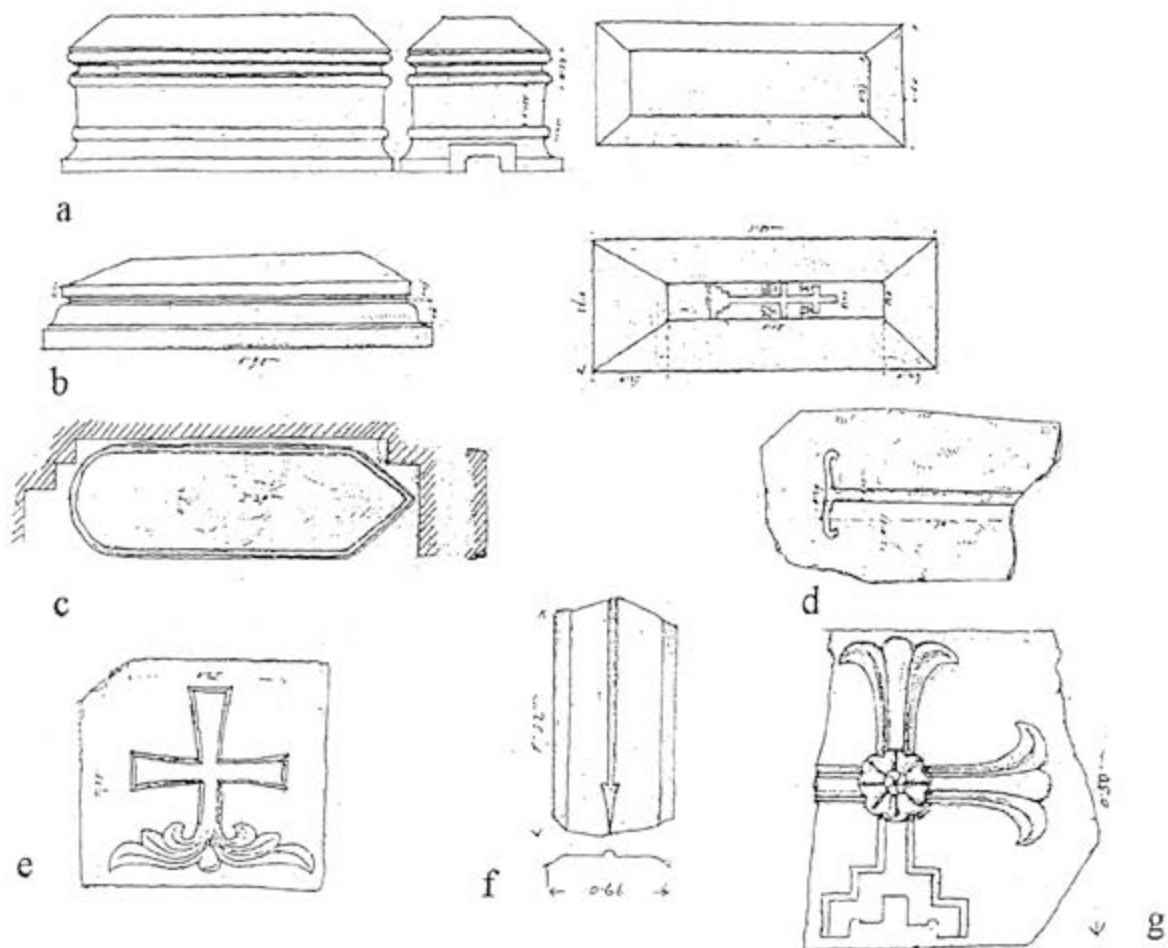
2. Реконструкција саркофага

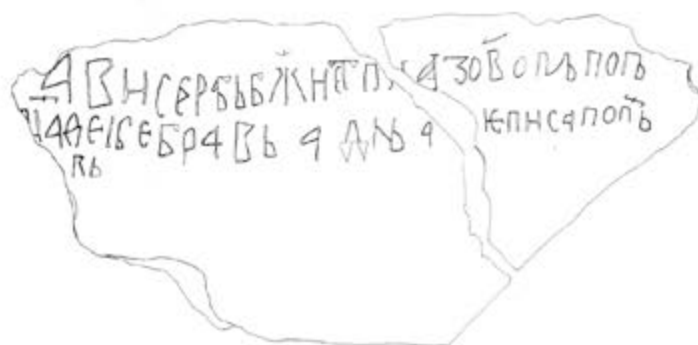
3. Надгробно обележје над гробом Св. Ахилија

4. Надгробно обележје епископа Меркурија

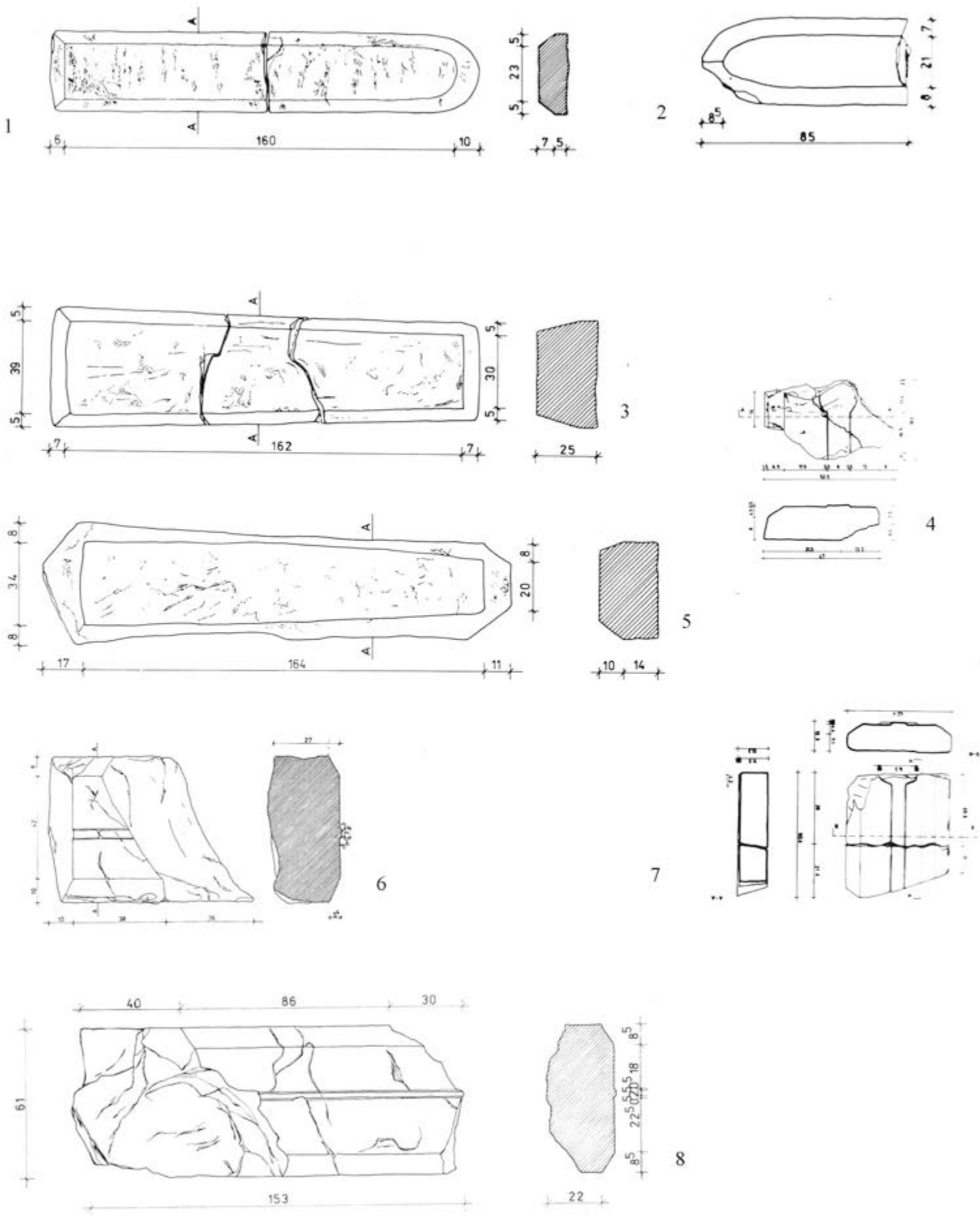

1. Цртежи Милутиновића и Валтровића надгробних обележја из цркве Св. Ахилија

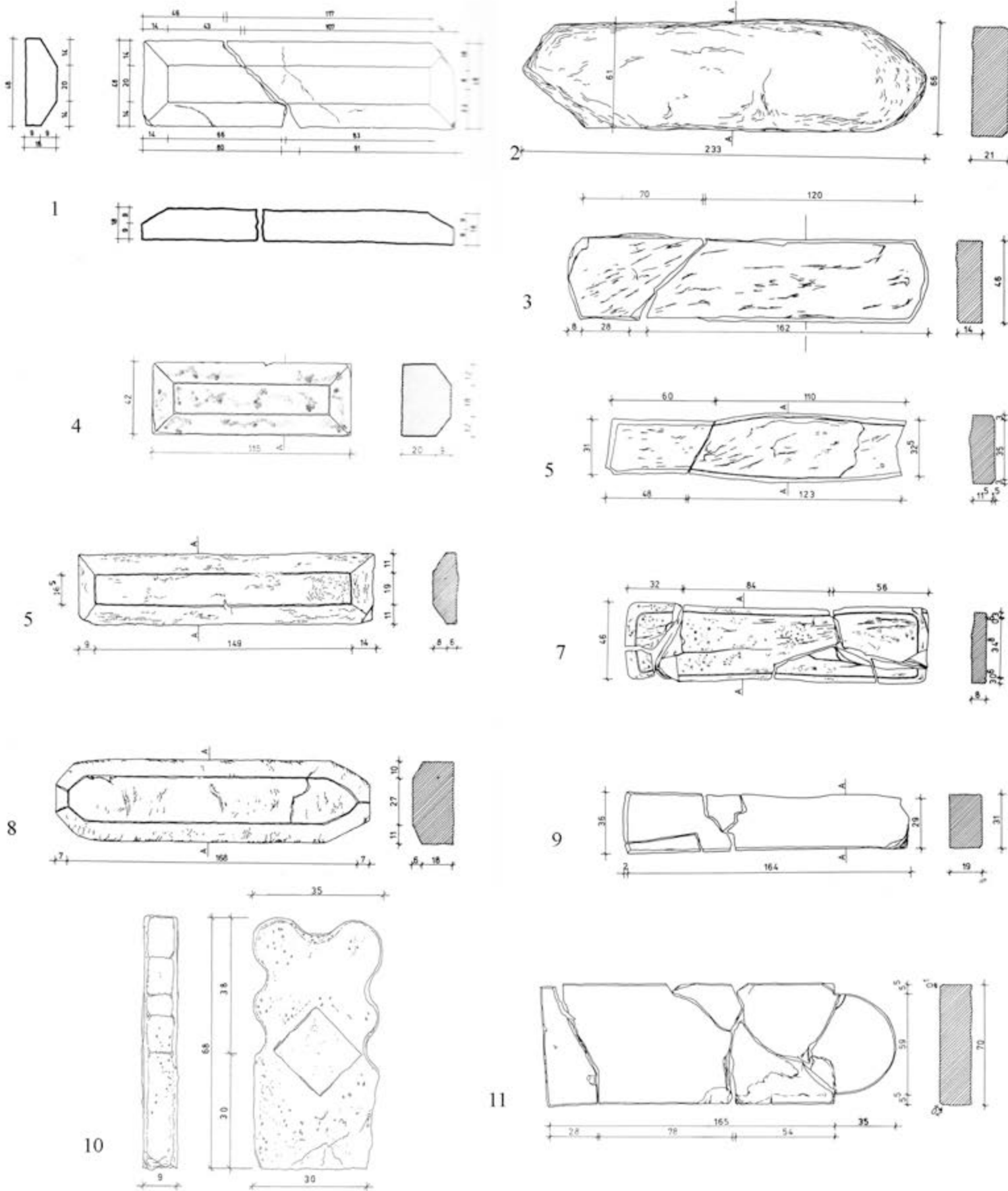

2. Натпис на фрагментованом надгробнику (По: Чанак-Медић, *Свети Ахилије*, 118)

Надгробна обележја (По: Чанак-Медић, *Свети Ахилије*, 267)

Надгробна обележја (По: Чанак-Медић, *Свети Ахилије*, 263-4; 271; 273)

1

2

3

4

5

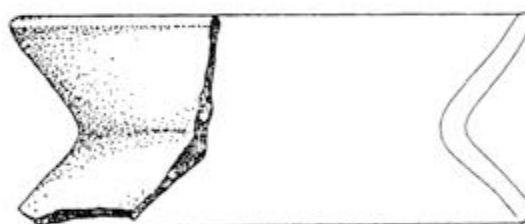
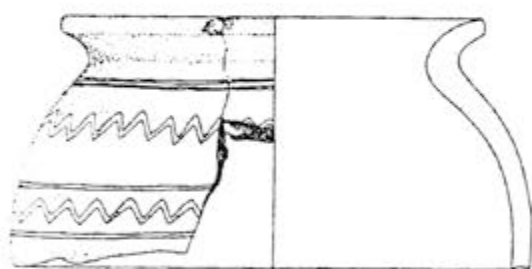
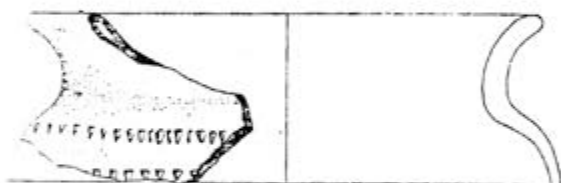
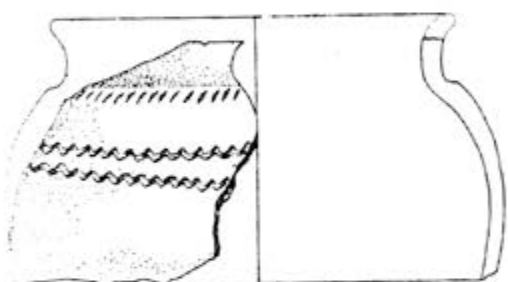

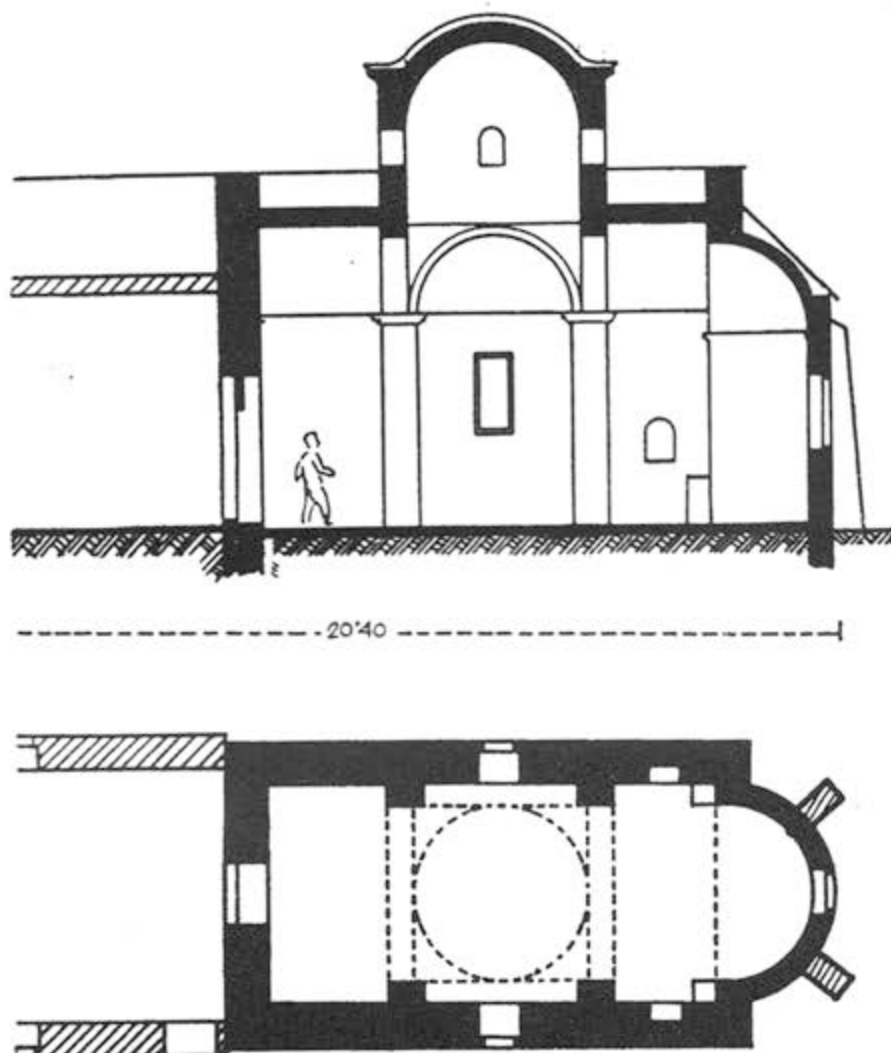
6

Археолошки налази из цркве Св. Ахилије у Ариљу (по М. Мандић, 19)

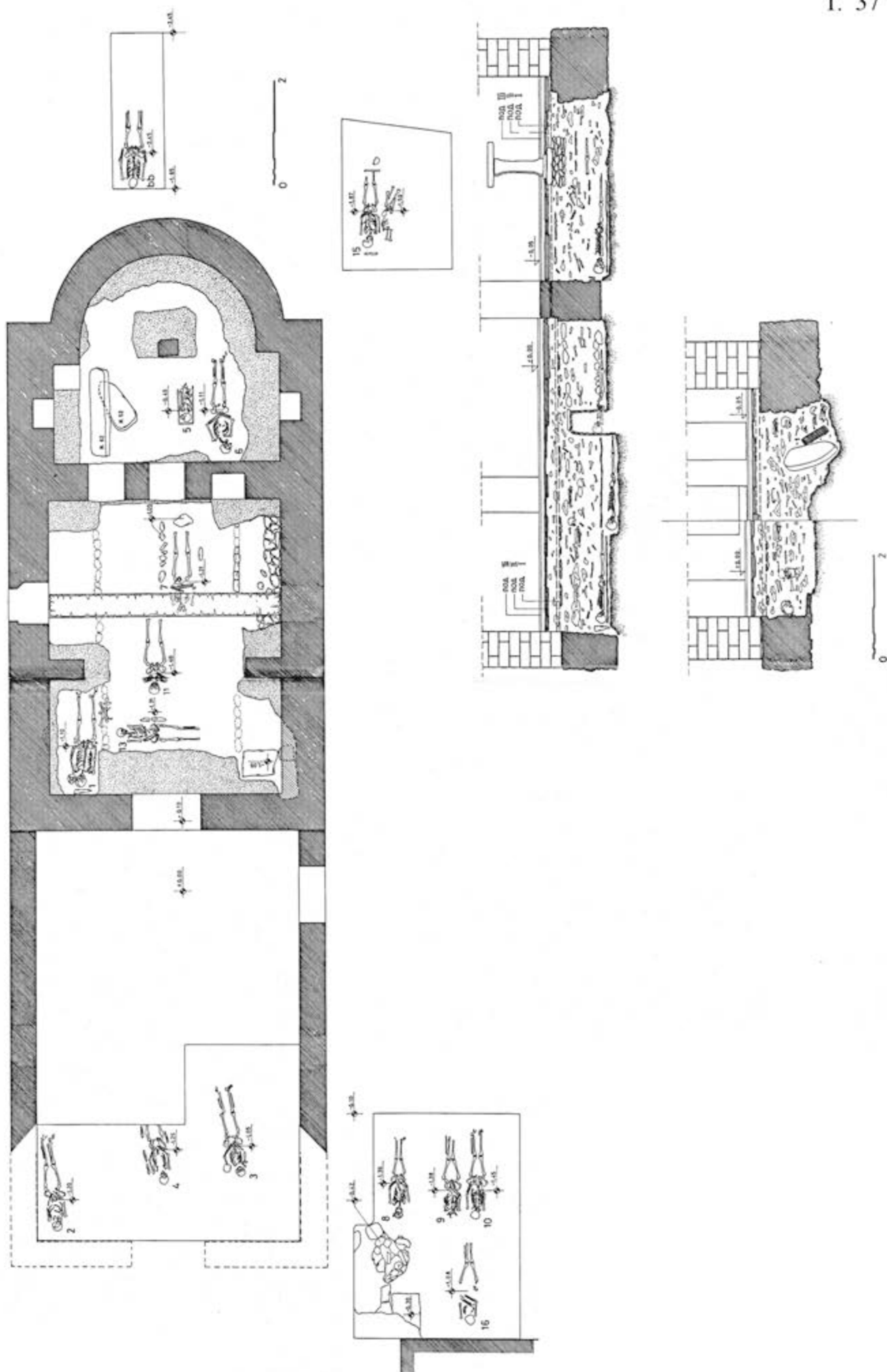

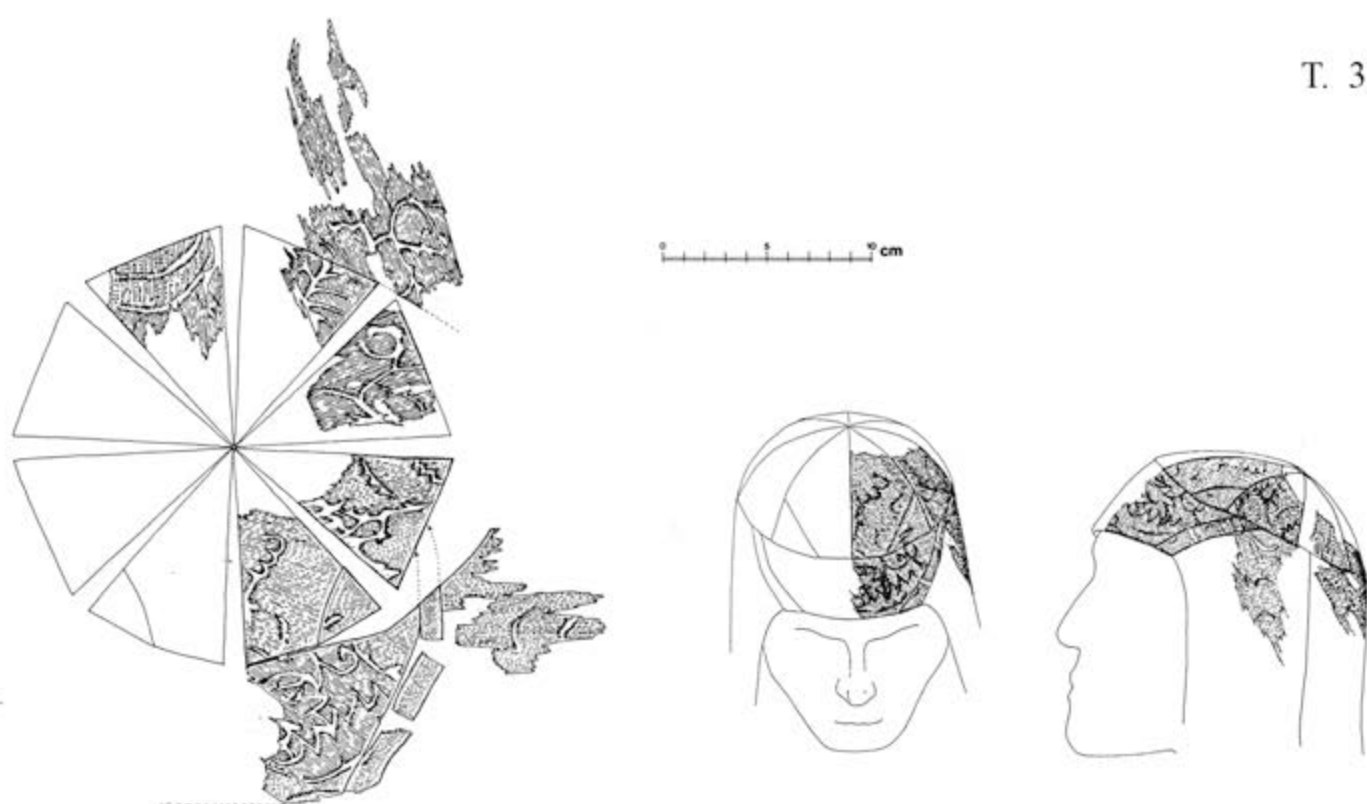
1. Каран, основа и пресек (по А. Дероку)

2. Каран, ктиторска композиција

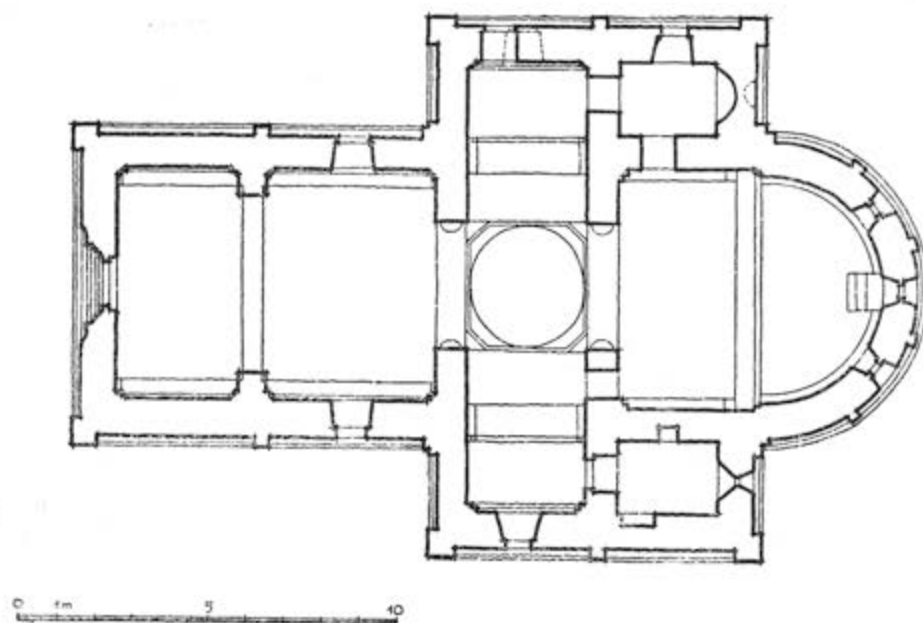
1. Основа цркве, са непоремећеним скелетима у најнижем слоју и пресецима кроз слојеве испод пода (по Г. Цветковић-Томашевић)

1. капа из гроба 1 (реконструкција Б. Пешић)

2.-3. Фотографија и цртеж гроба 1 (по Г. Цветковић-Томашевић)

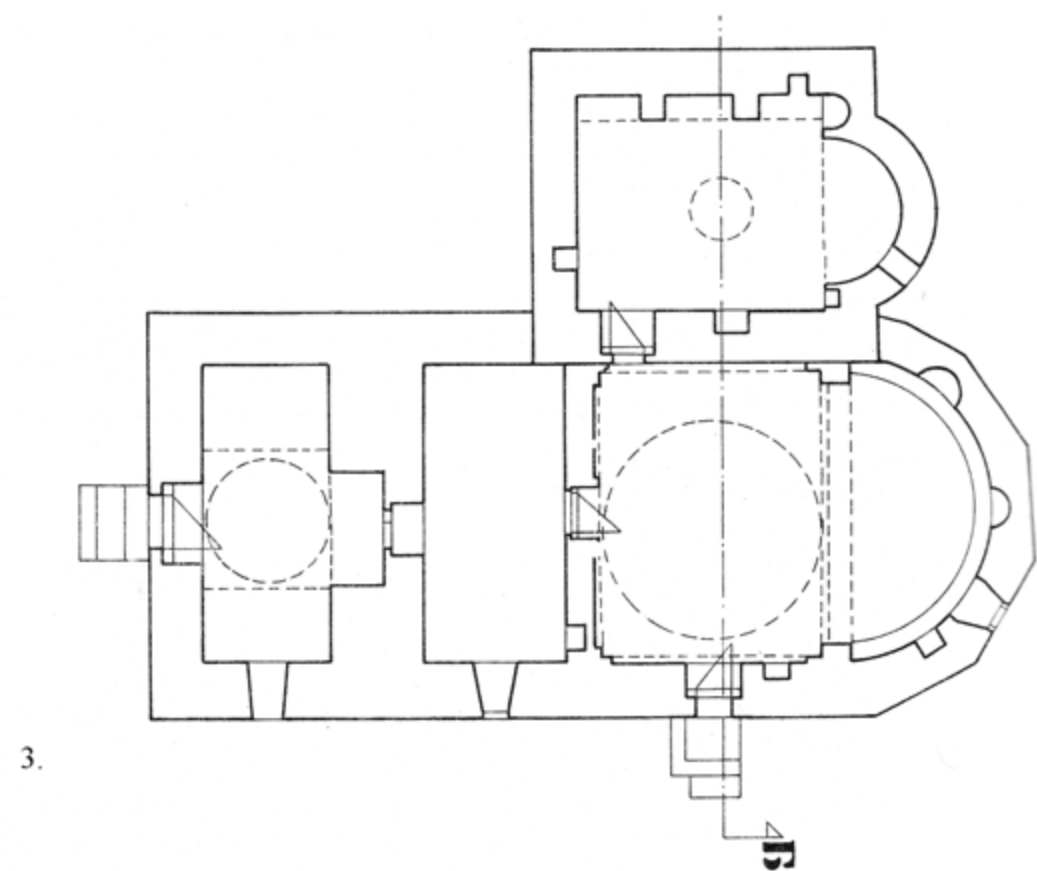
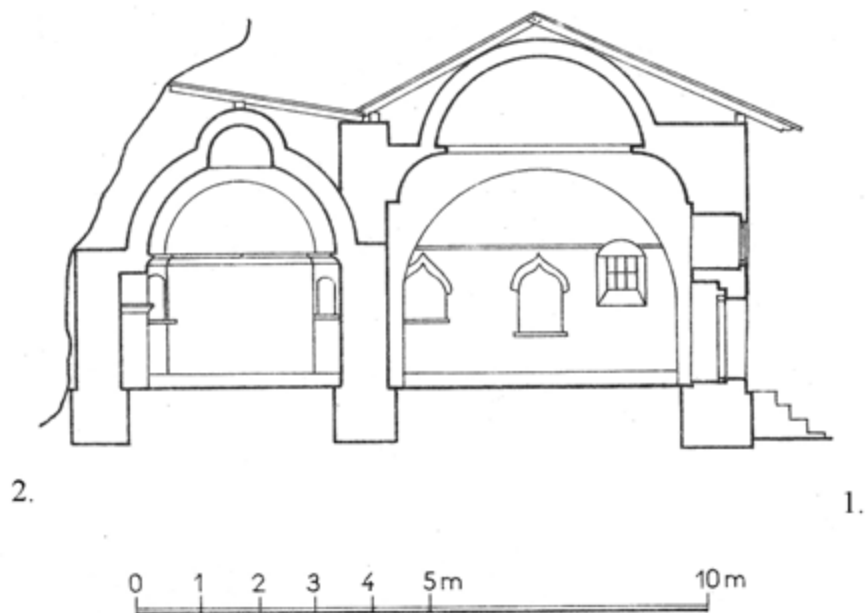

Манастир Рача, основа и пресек цркве

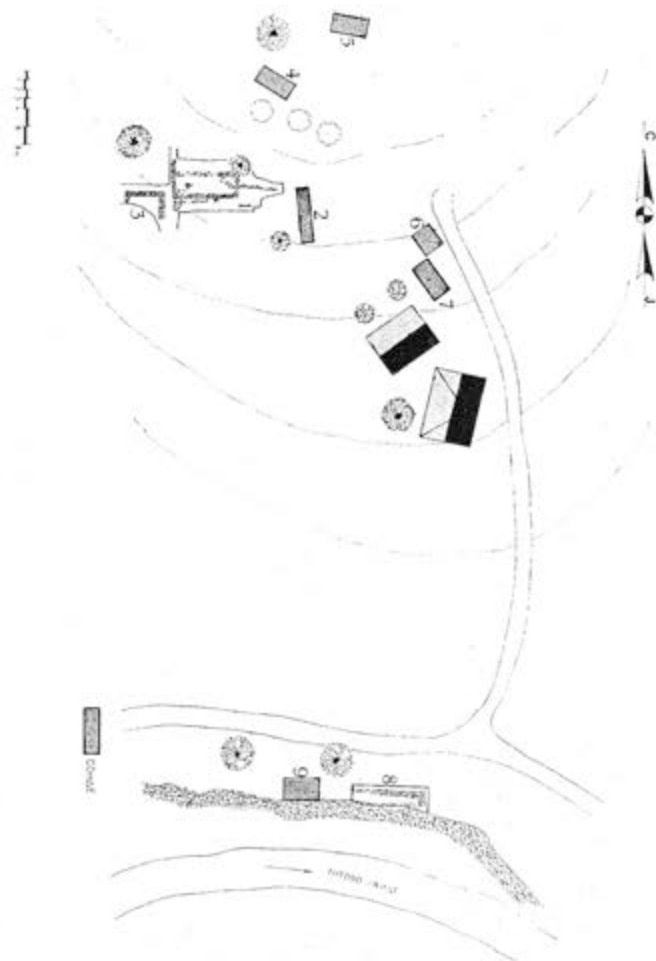

Лок. Црквина - Бајина Башта, налази: гроб 8 (1-3); Гроб 29 (4); гроб 46 (5); гроб 54 (6); гроб 25 (7); гроб 33 (8); гроб 34 (9-10), (према: Љ. Мандић - Ј. Ђурић - М. Мандић)

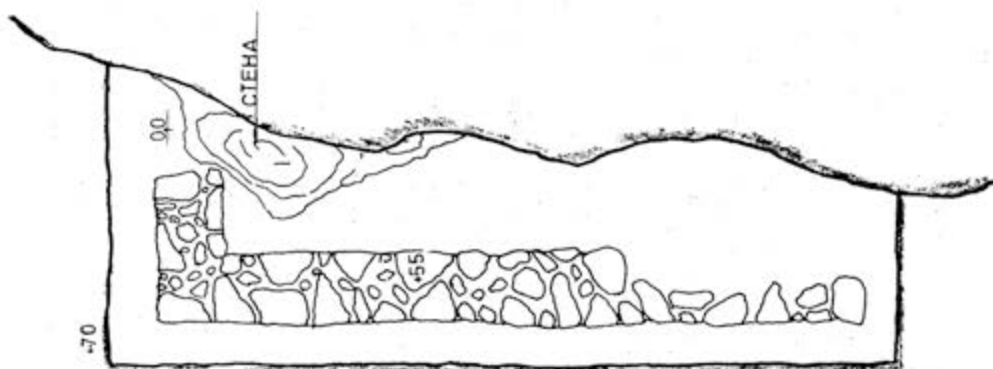

Манастир Ковиле: 1.- 3. Фото, основа и пресек; 4. положај ископа у цркви.

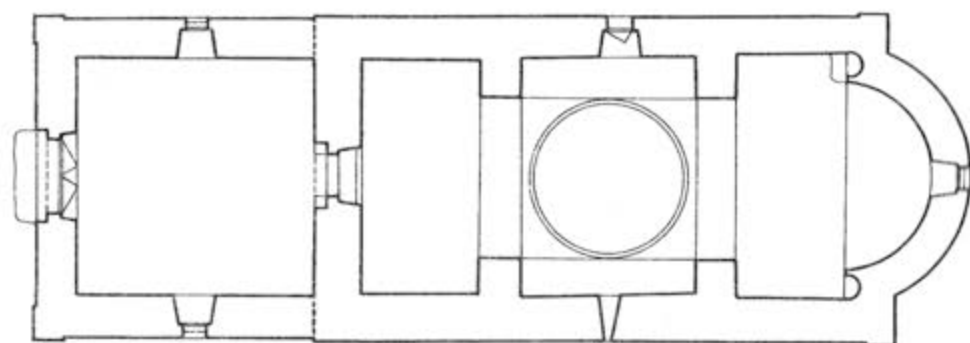
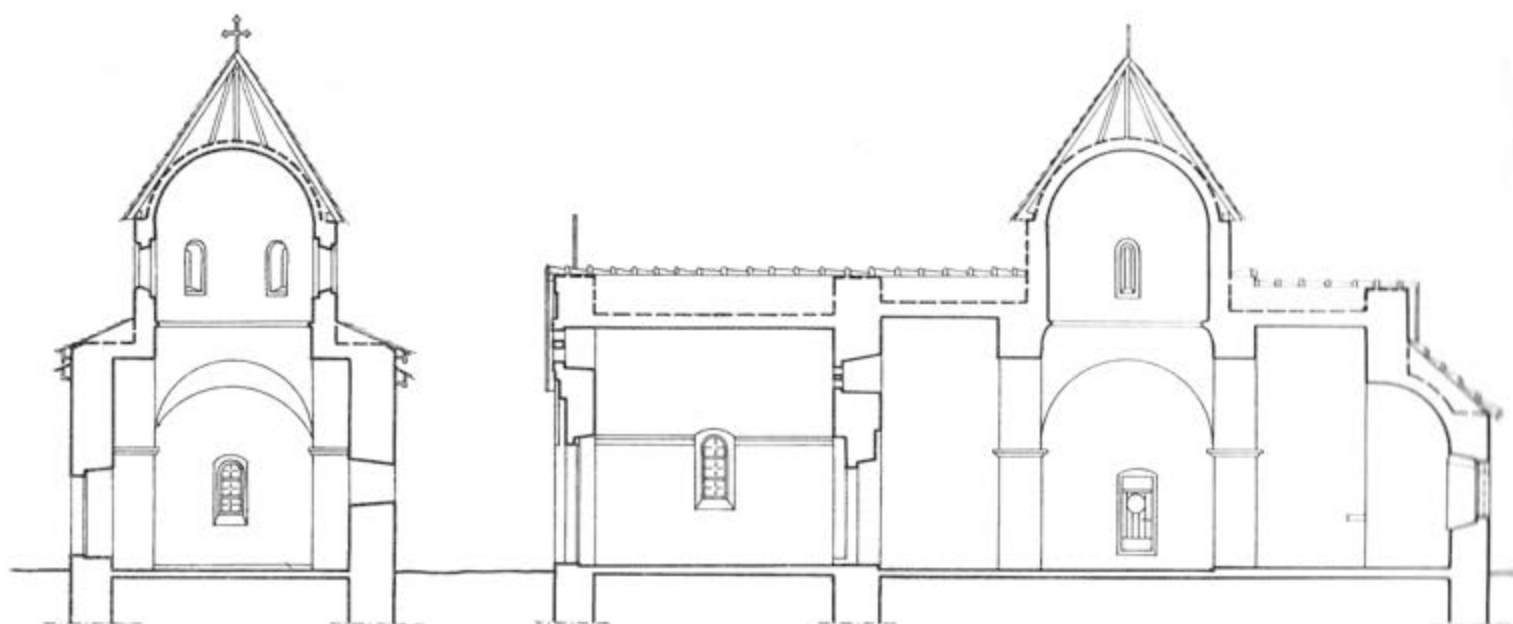

1.

2.

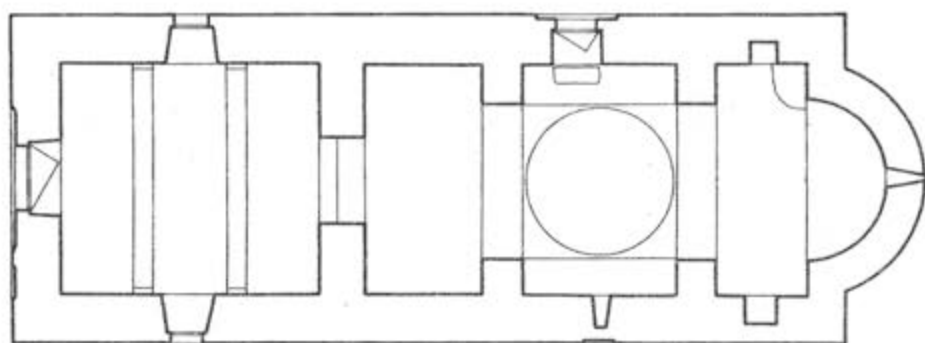
Локалитет Вртутци: 1. ситуација, 2. основа сонде 8 (по О. Вукадин-З. Ивковић)

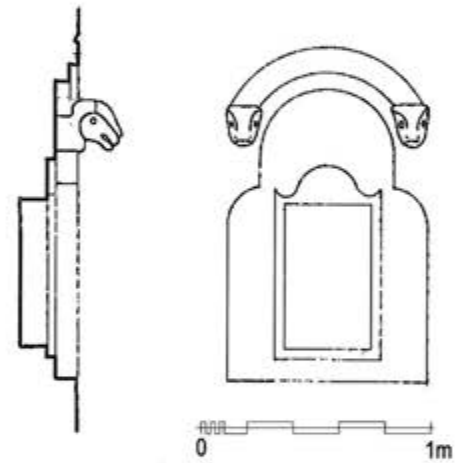
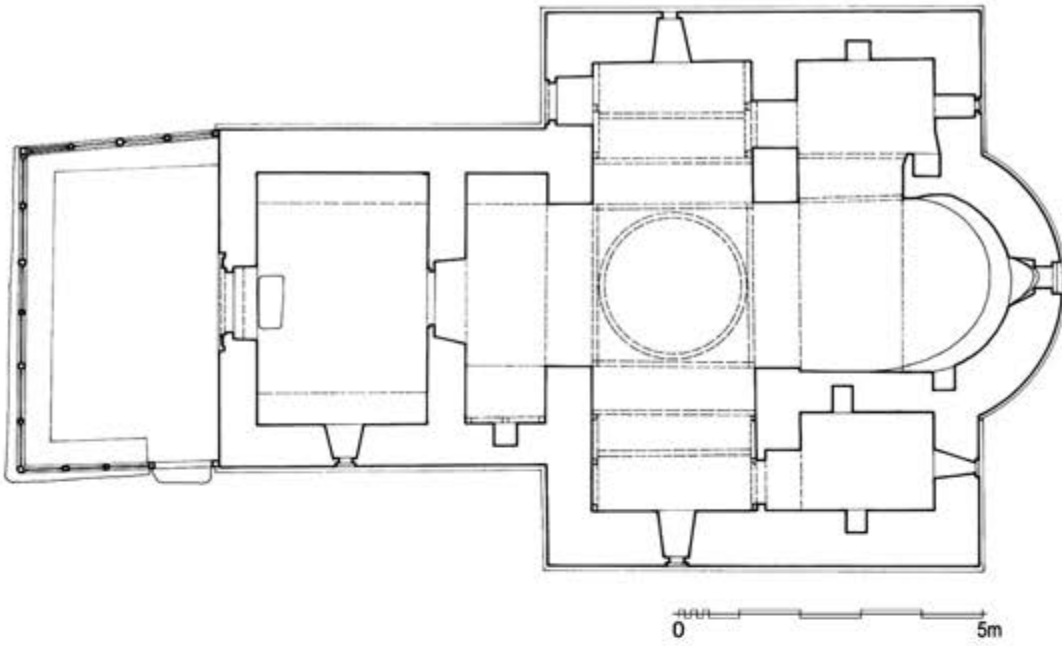
Брекова, црква Св. Николе - фото, основа и пресеци

0 1 2 3 4 5 m 10 m

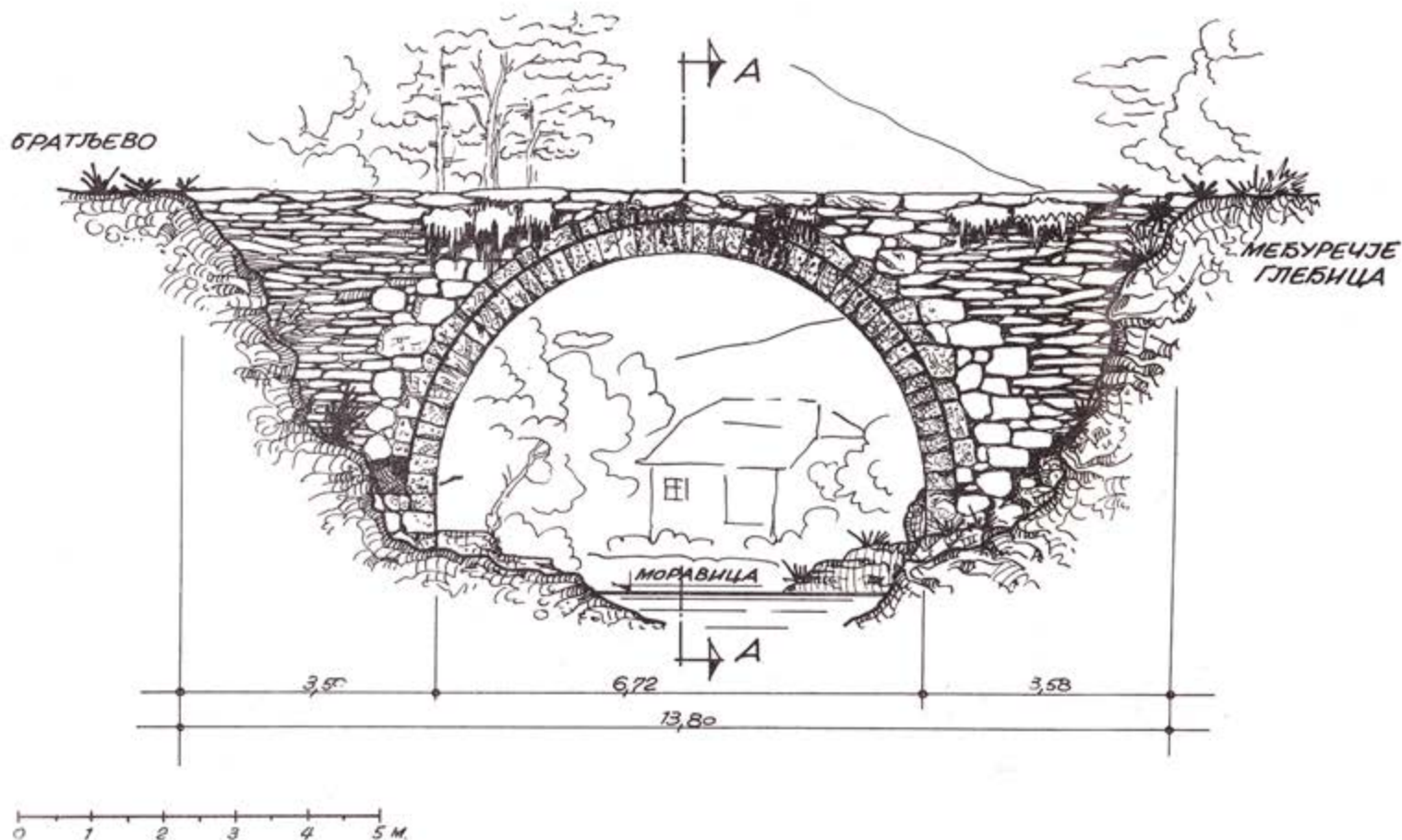
Брезова, црква Св. Николе - основа и пресеци

Прозор, детаљ

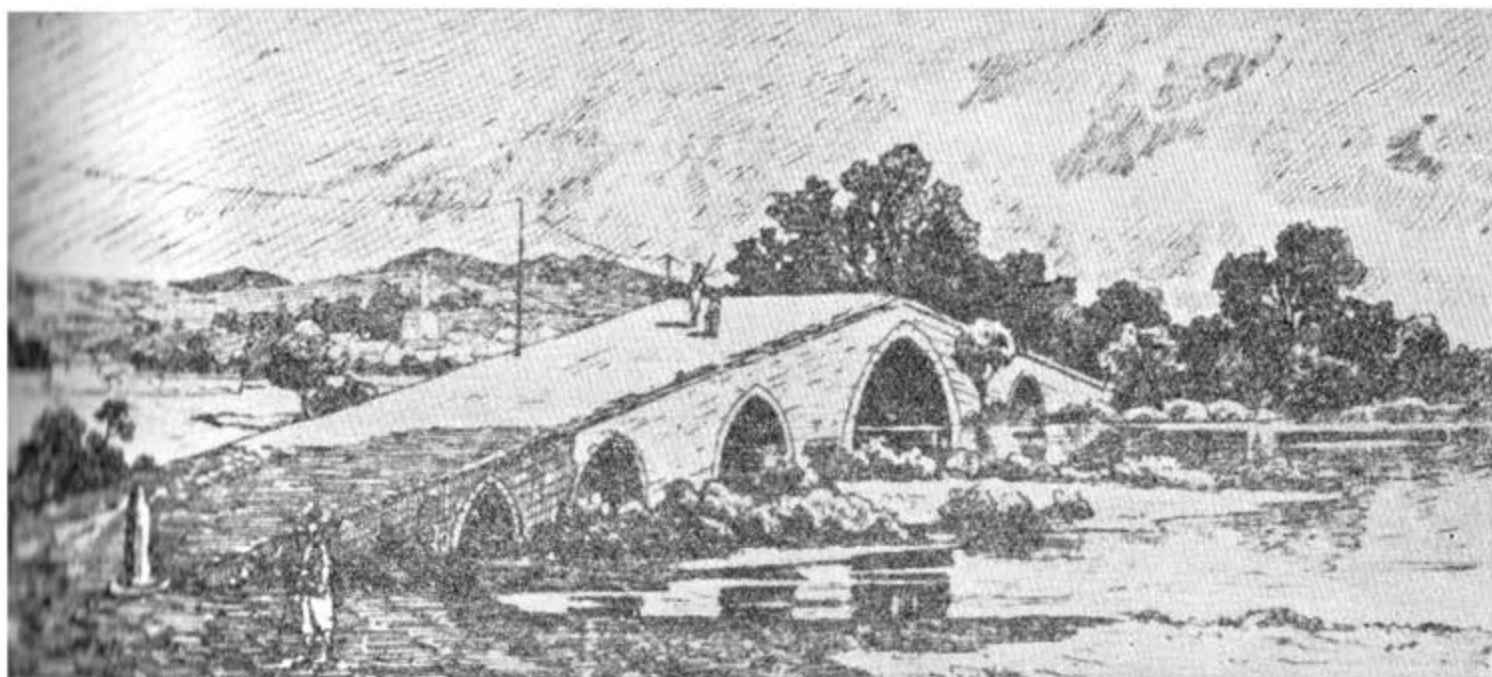
Манастир Клисура, основа и пресек (Документација ЗССК- Краљево)

1. Мост у селу Куманица (по Н. Катанић-М. Гојковић)

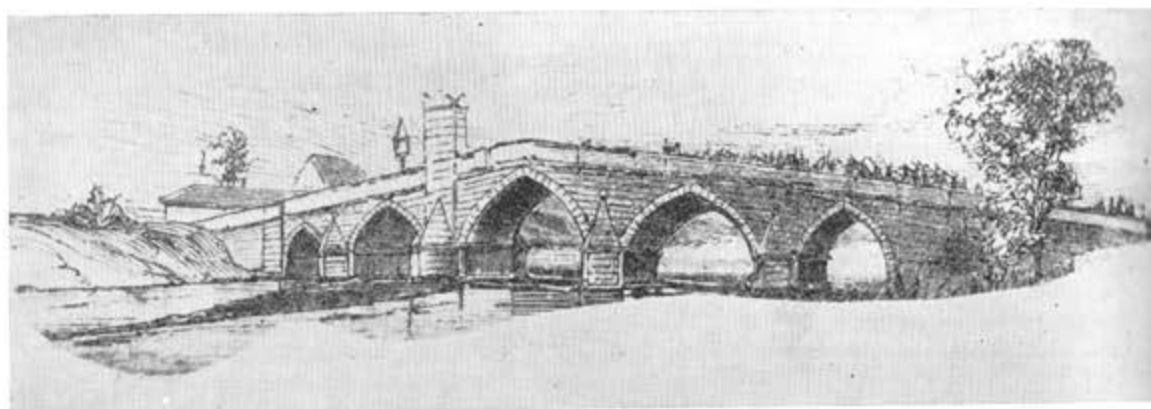
2. Мост у селу Куманица, данашњи изглед

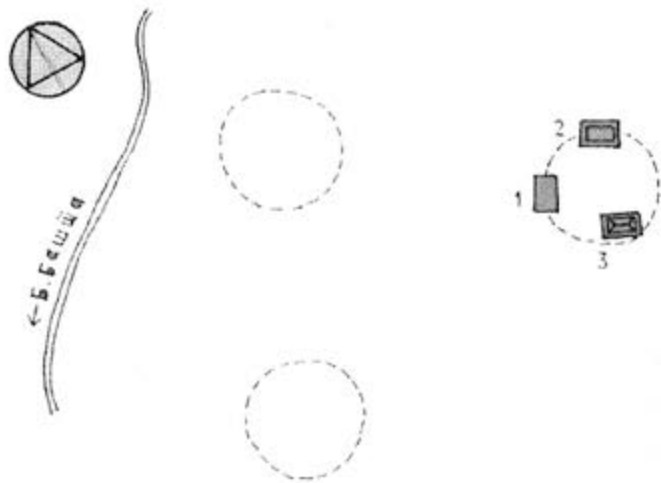
1. Мост преко реке Скрапежу у Пожего (по Ф. Каницу)

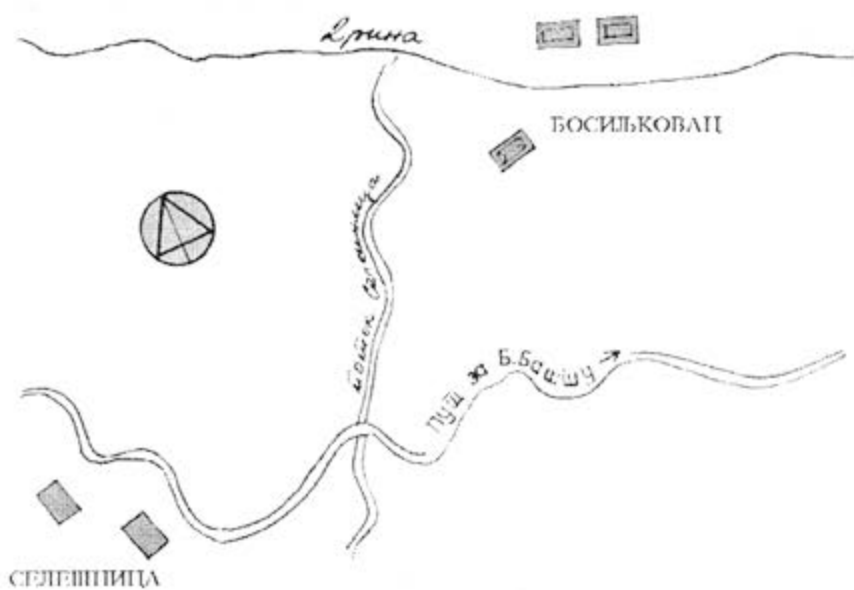
2. Булића мост у Ужицу (фото Ђ. Станојевић 1895. године)

3. Касапчића мост у Ужицу (по Ф. Каницу)

1. Бачевци, Арнаутовача - некропола (по: Зечевић, *Мраморје*, 94)

2. Бесеровина, Селешница и Бесеровина, Босилковац - план некропола (По: Зечевић, *Мраморје*, 95)

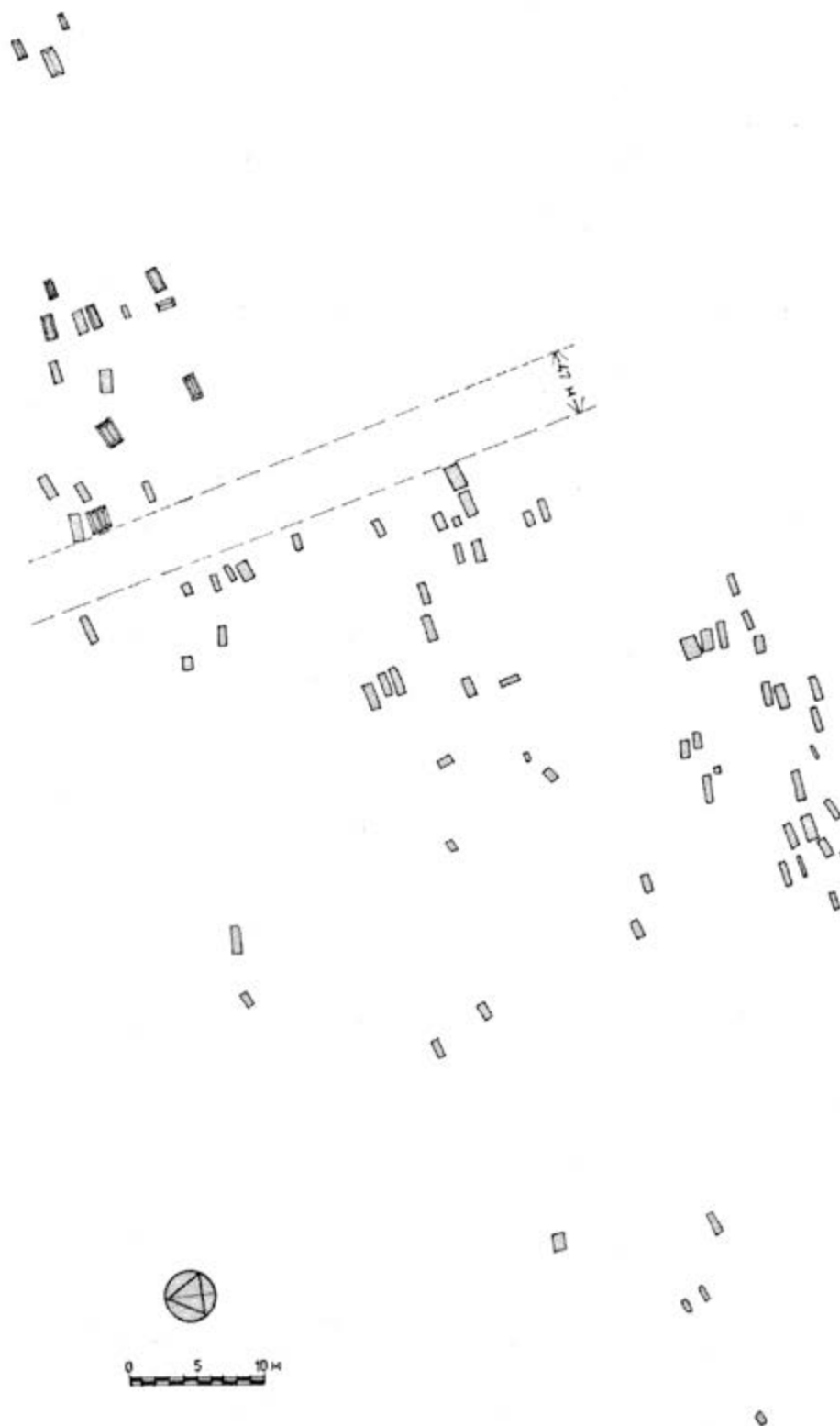

3. Добротин, Под мраморјем - некропола (По: Зечевић, *Мраморје*, 119)

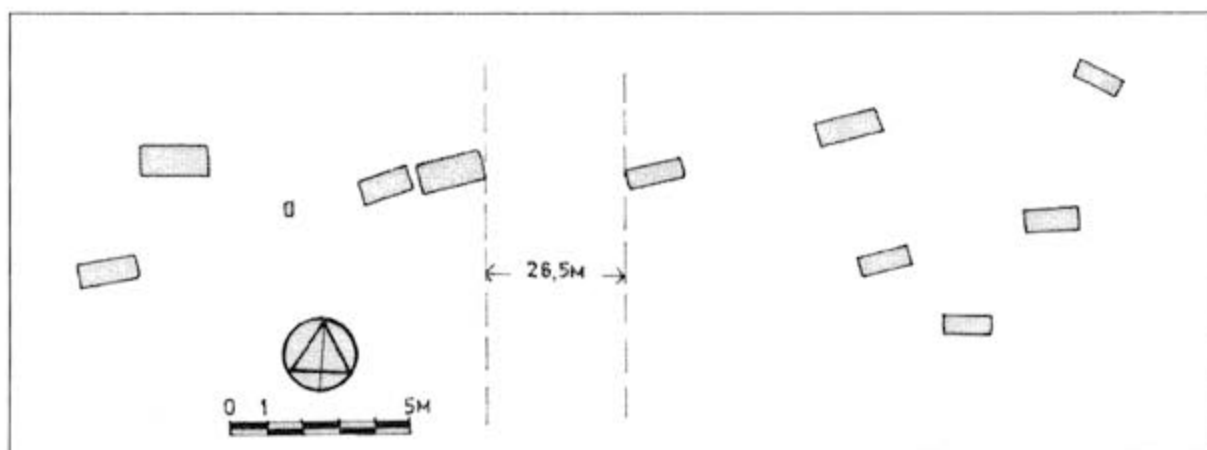

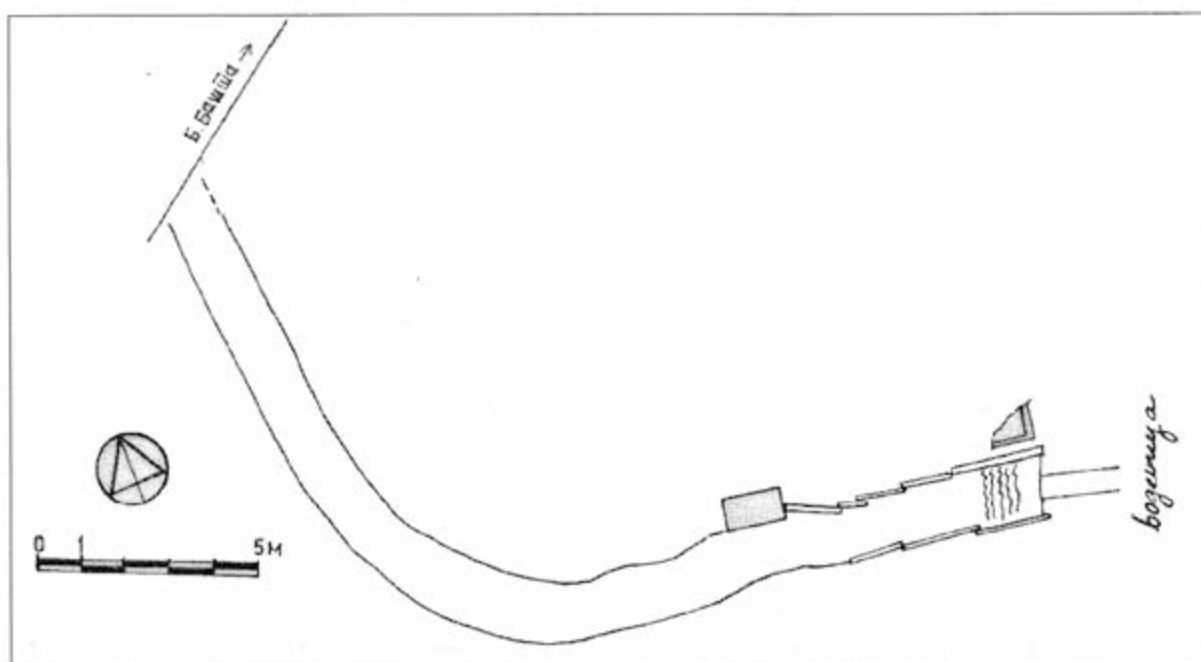
Доња Дервента, Мраморје - план некрополе и фото (по: Зечевић, *Мраморје*, 121-122)

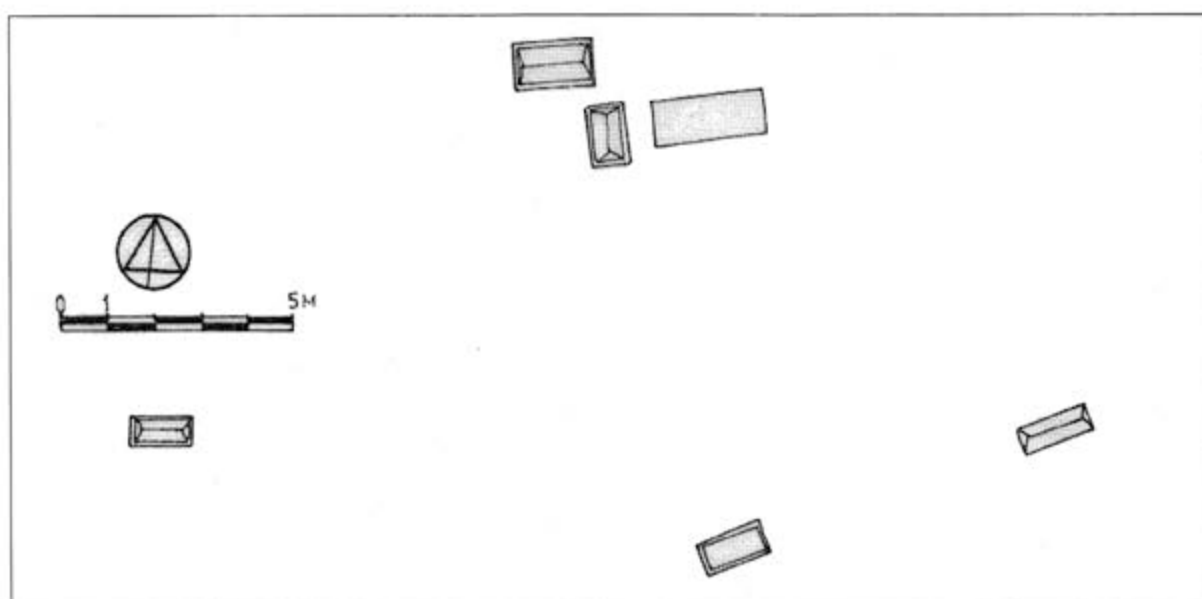
Горња Црвица - Бајина Башта (По: Зечевић, *Мраморје*, 109-110)

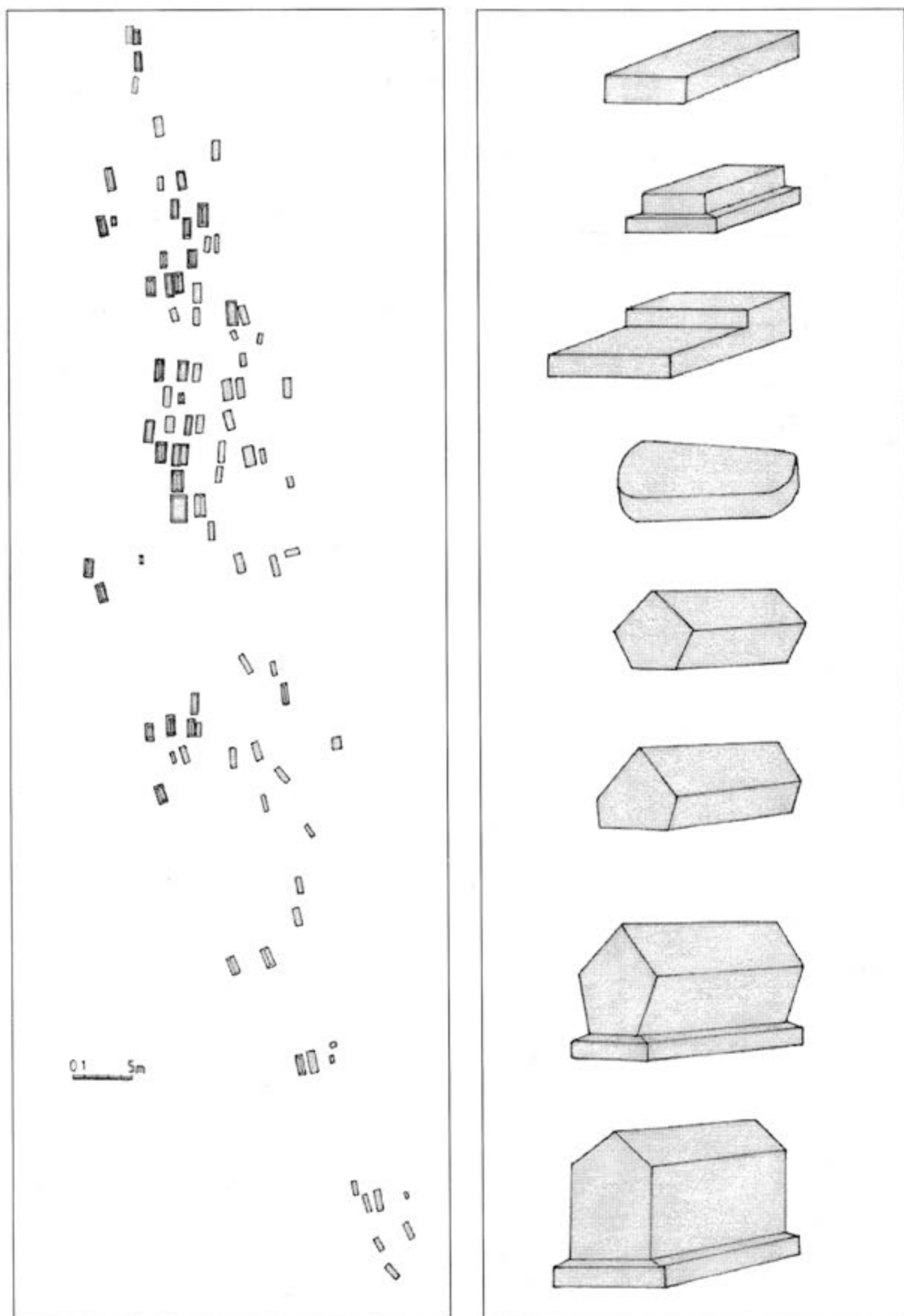
1. Злодол, Аниште - некропола (По: Зечевић, *Мраморје*, 127)

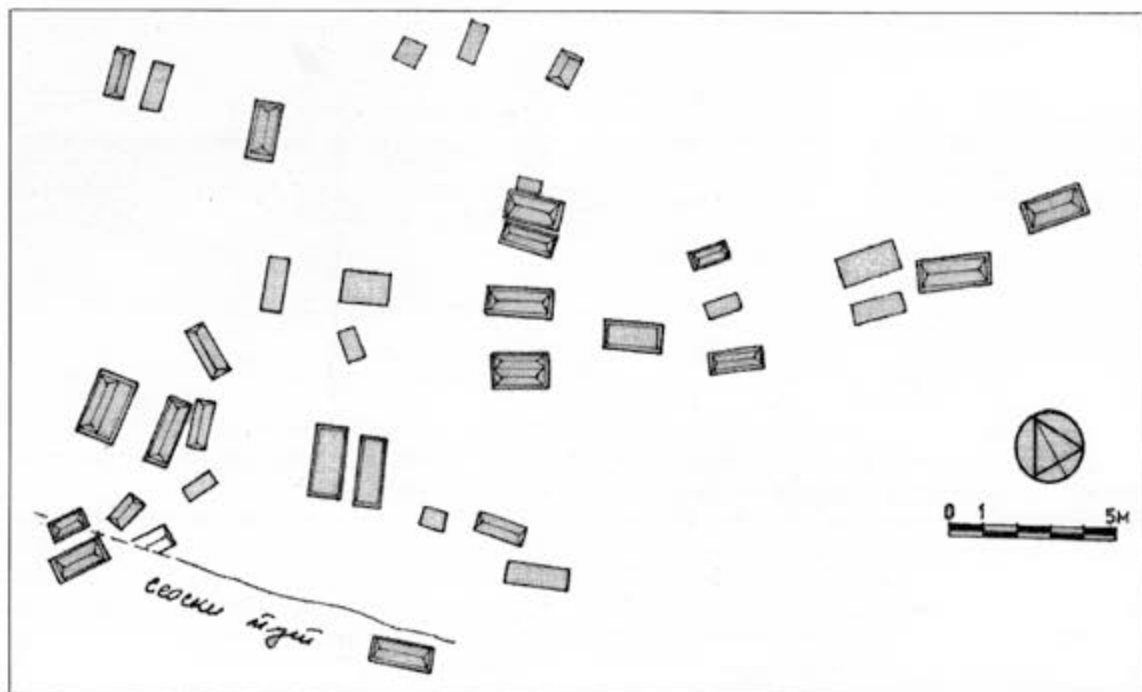
2. Овчиње, Римљанско гробље - некропола (По: Зечевић, *Мраморје*, 147)

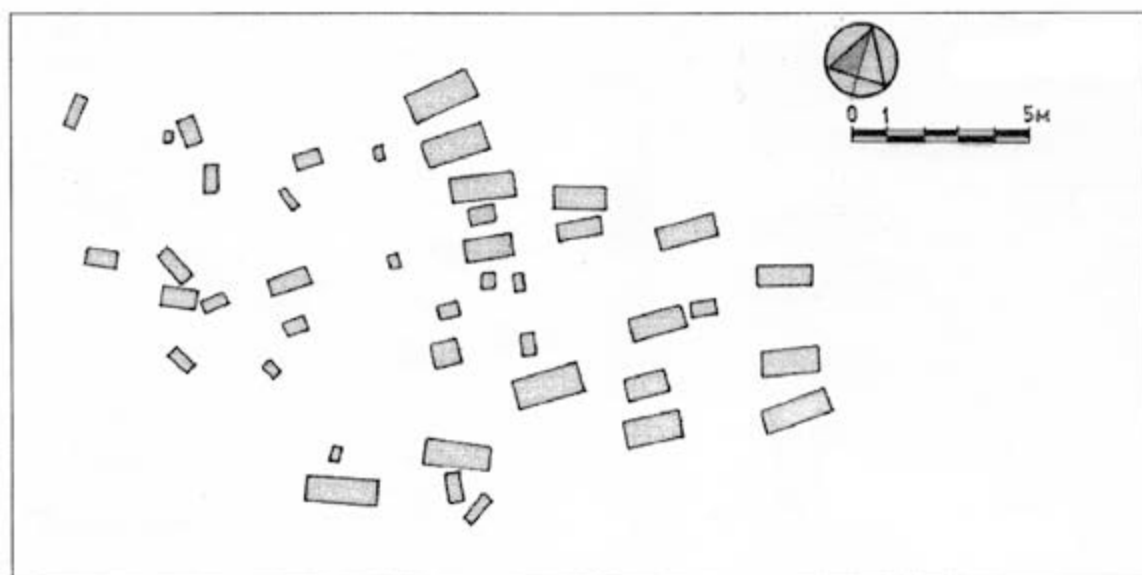
3. Оклетац, Приплав - некропола (По: Зечевић, *Мраморје*, 147)

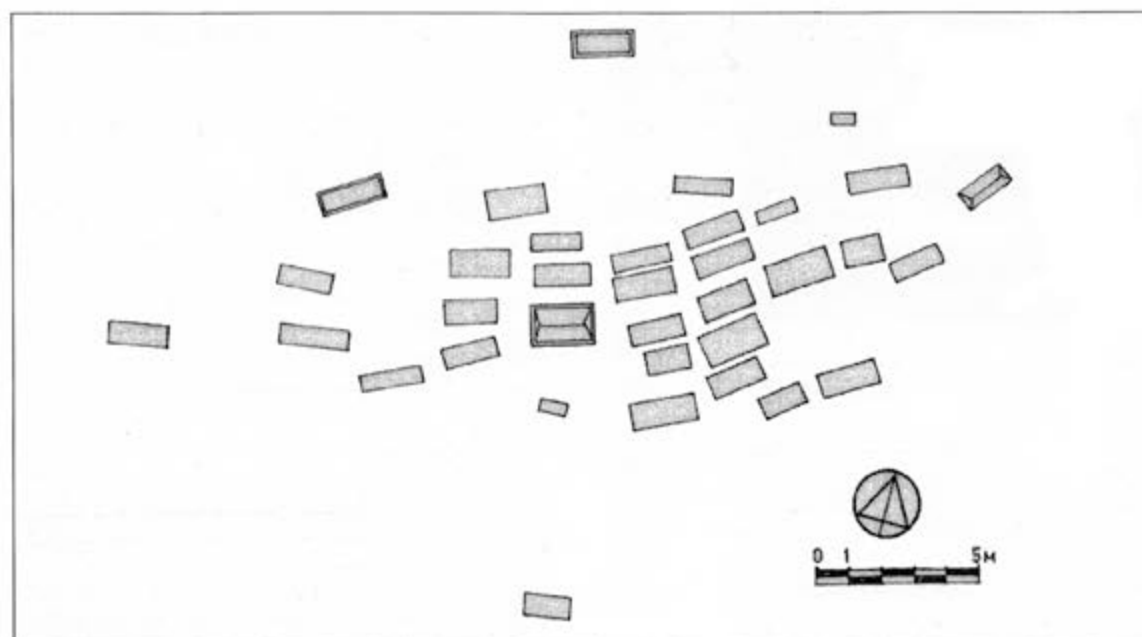
Перућац, Мраморје - ситуациони план некрополе и основне форме надгробника (По: Зечевић, *Мраморје*)

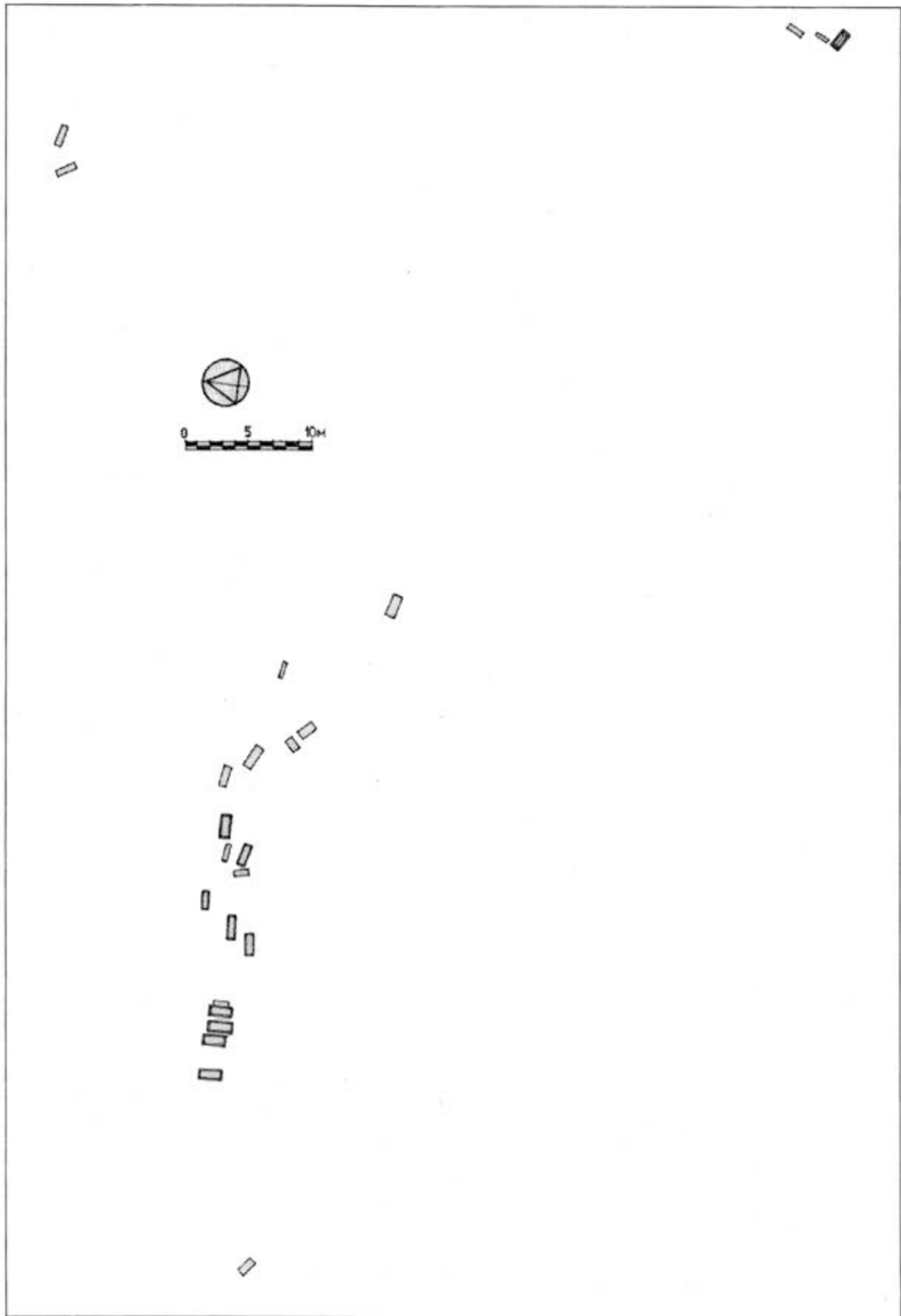
1. Растиште, Мраморје (лок. 158) - некропола (По: Зечевић, *Мраморје*, 155)

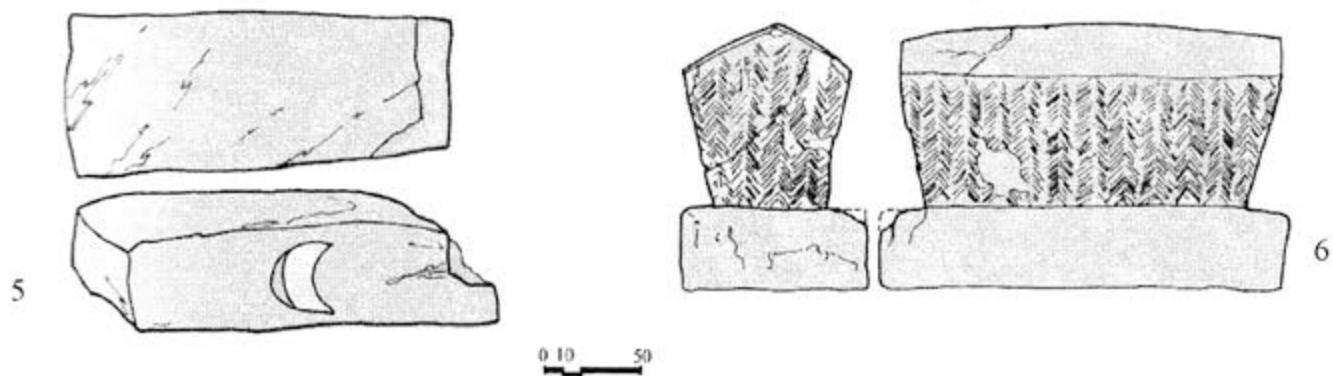
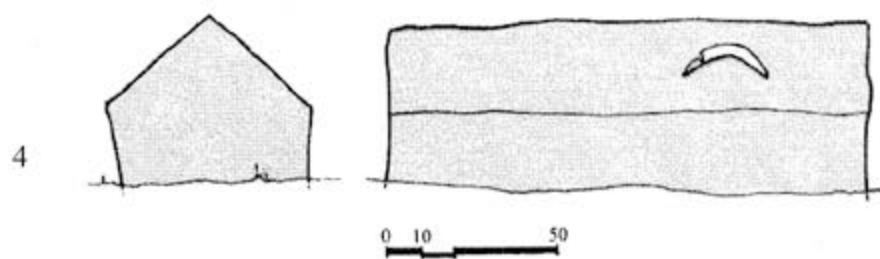
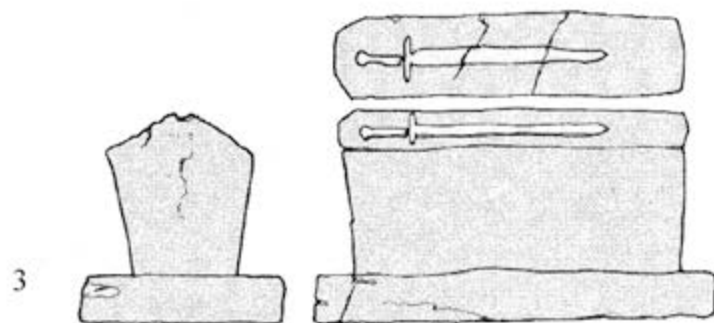
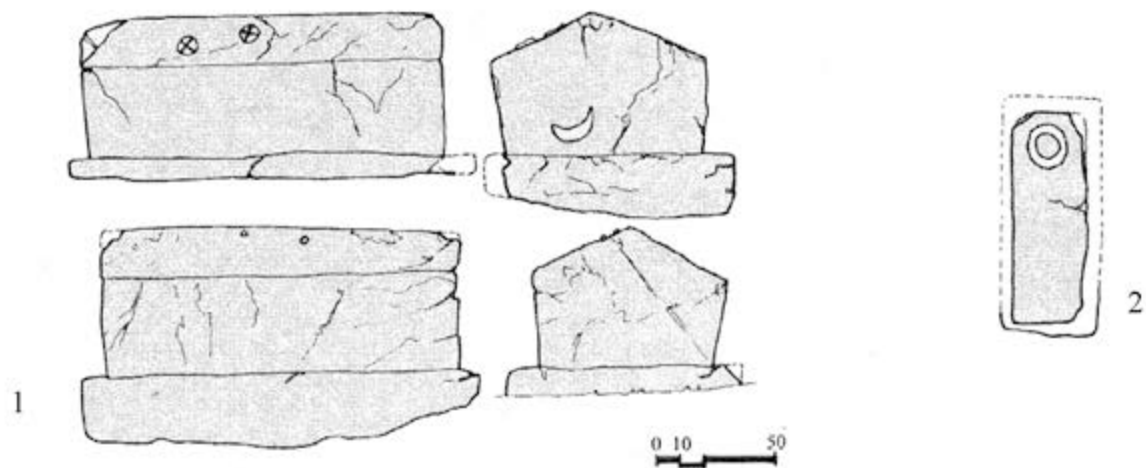
2. Растиште, Борје - некропола (По: Зечевић, *Мраморје*, 156)

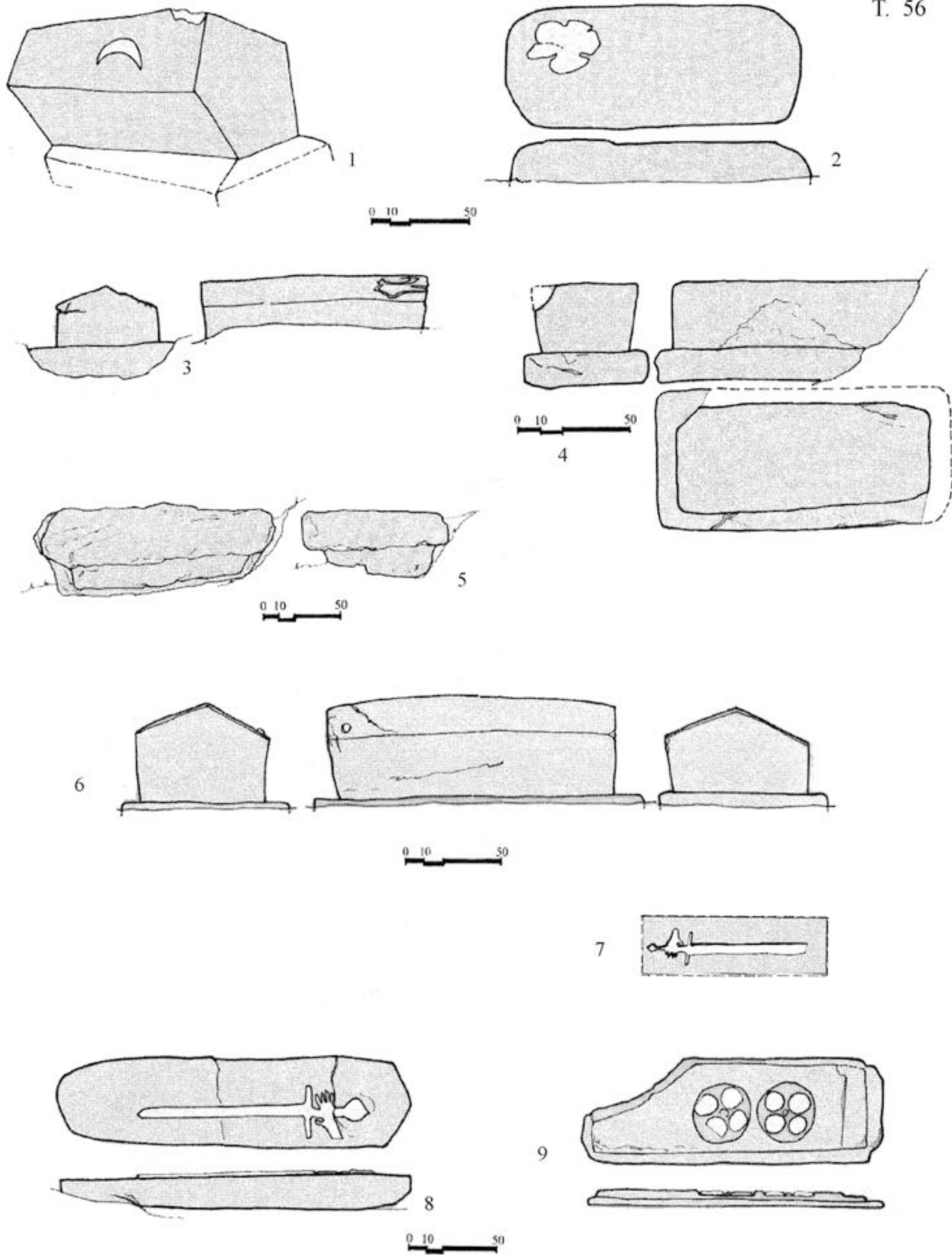
3. Растиште, Мраморје (лок. 160) - некропола (По: Зечевић, *Мраморје*, 156)

Својдруг, Растиње - ситуациони план некрополе (По Зечевић, *Мраморје*)

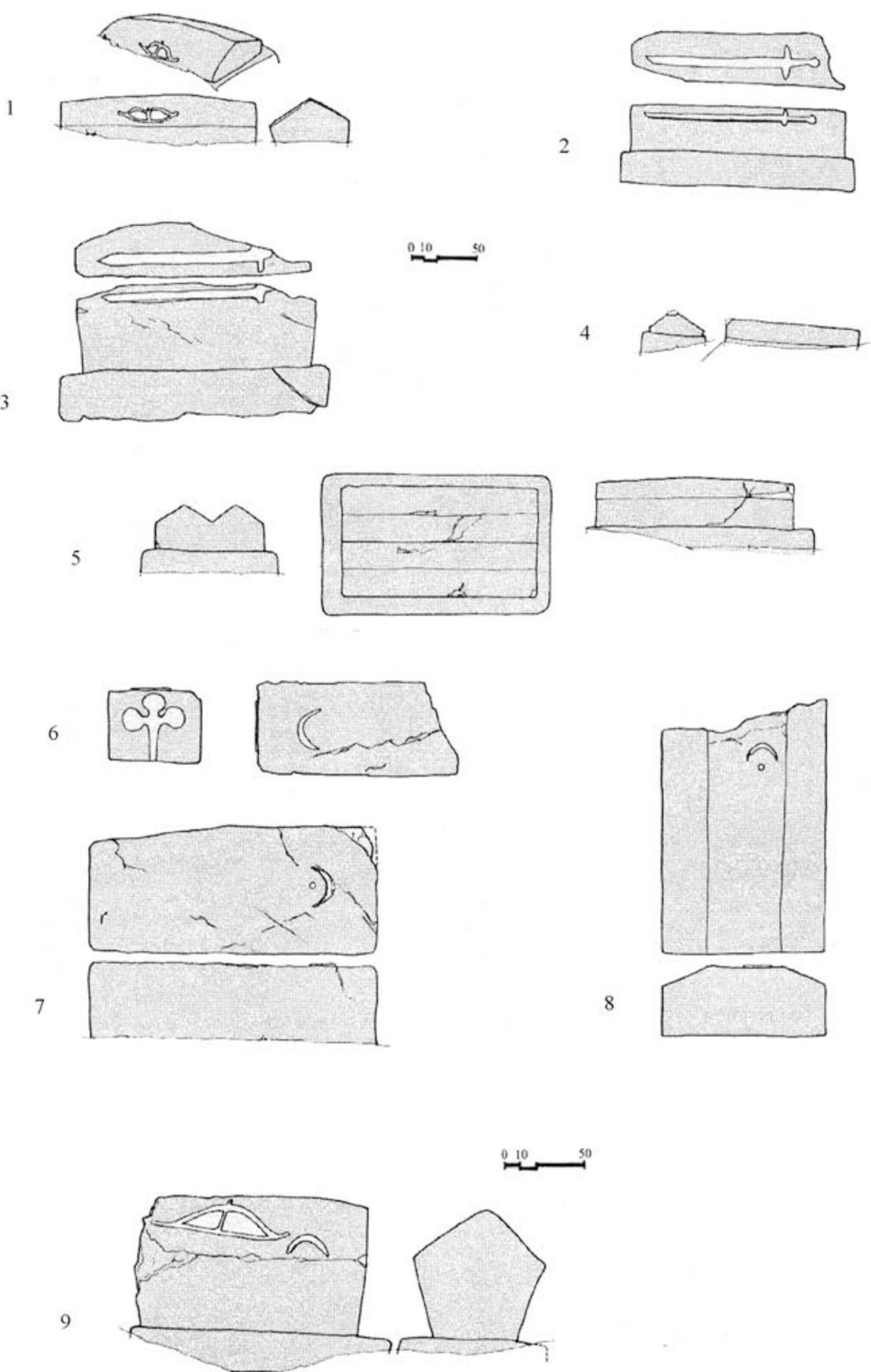

Горња Црвица: 1- 3; Добротин: 4; Доња Дервента: 5 - 6 (По: Зечевић, Мраморје)

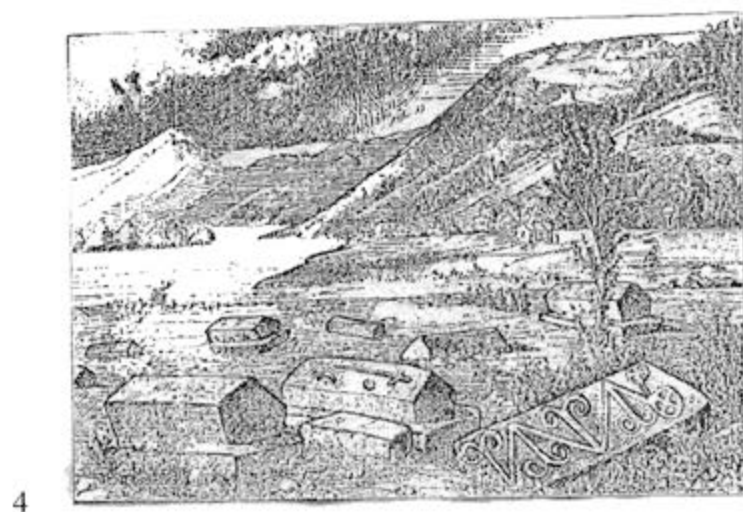
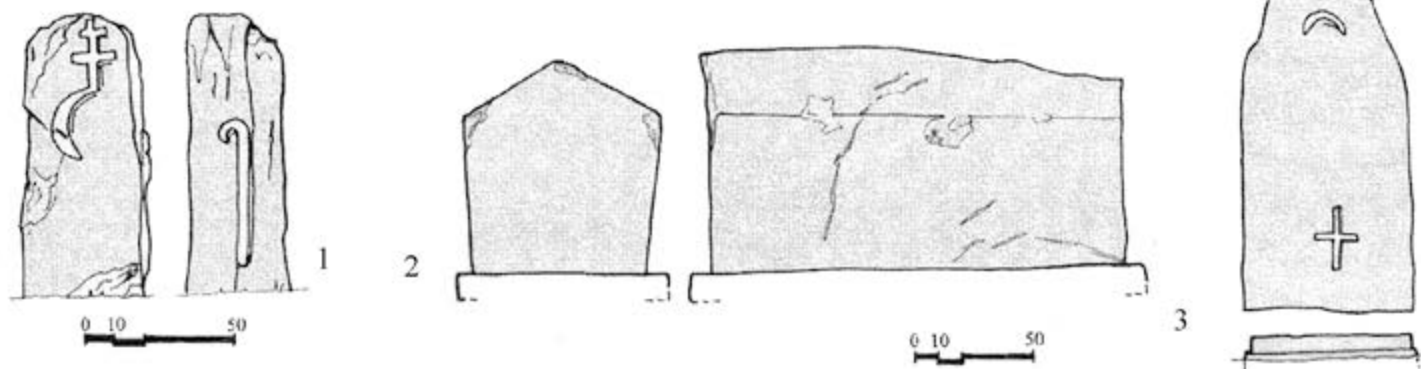

Перућац, Мраморје: 1 - 3; Перућац, Росуље: 4; Перућац, Симићи: 5; Растиште, Мраморје: 6; Рогачица: 7; Својдруг: 8 - 9 (По: Зечевић, Мраморје)

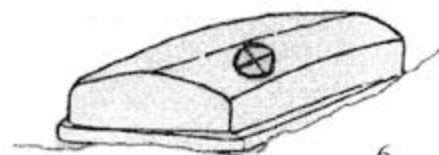
Растиште, Мраморје (лок. 158): 1-5; Растиште, Мраморје (лок. 160): 6-8; Стојићи: 9 (По: Зечевић, *Мраморје*)

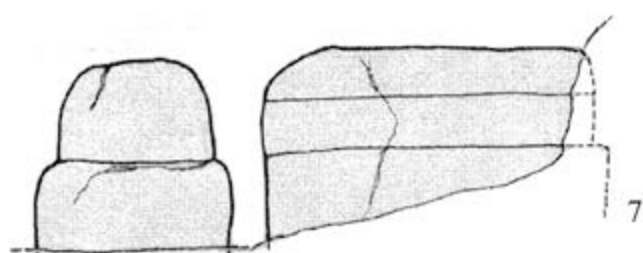
4

5

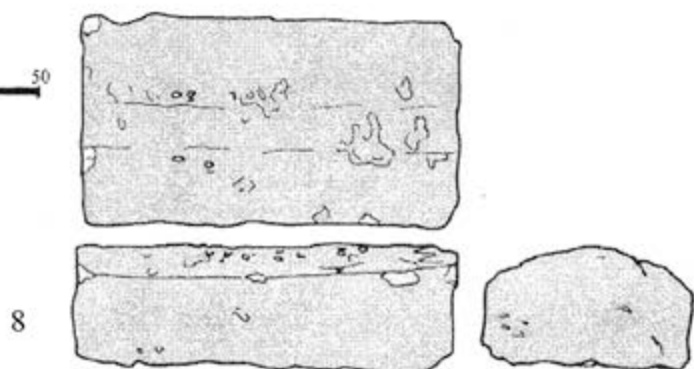

6

7

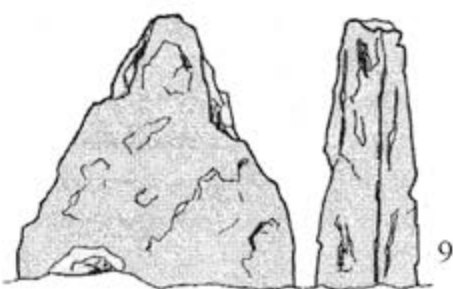
0 10 50

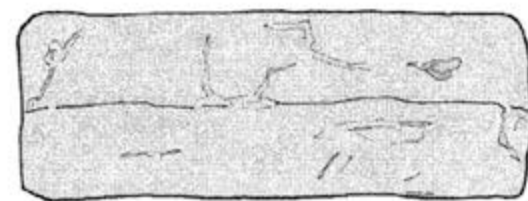
8

0 10 50

0 10 50

9

10

11

0 10 50

Заовине: 1; Мачкат, Сеоска црква: 2, Мачкат, Гробље у Церову: 3; Оклетач: 4 - 7; Ужице: 8;
Шљивовица: 9 - 11 (По: Зечевић, *Мраморје*)

1

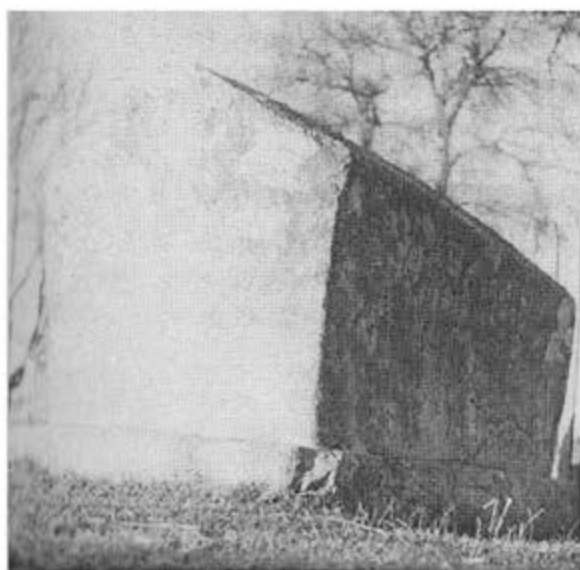
2

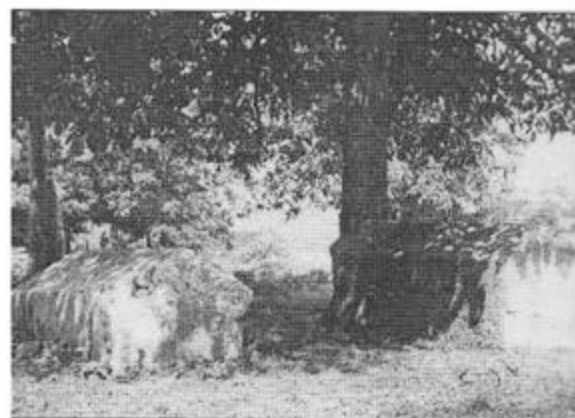
3

4

5

6

1

2

3

5

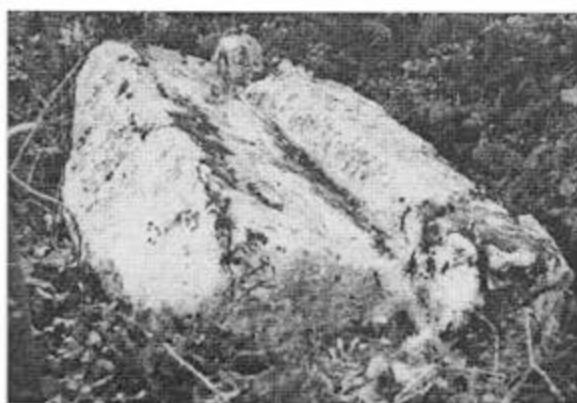
4

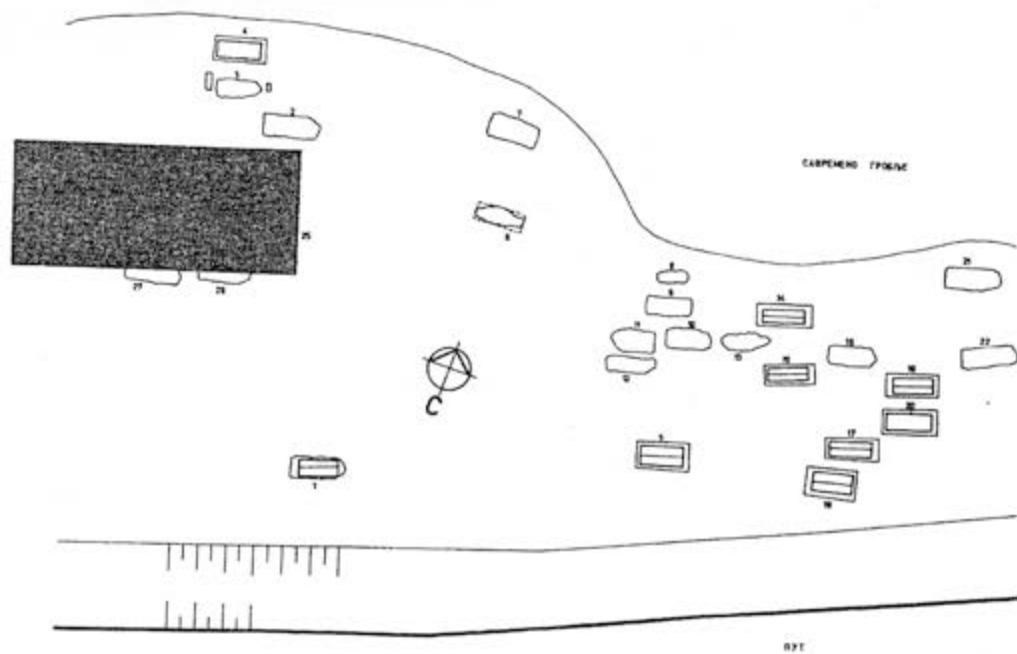
7

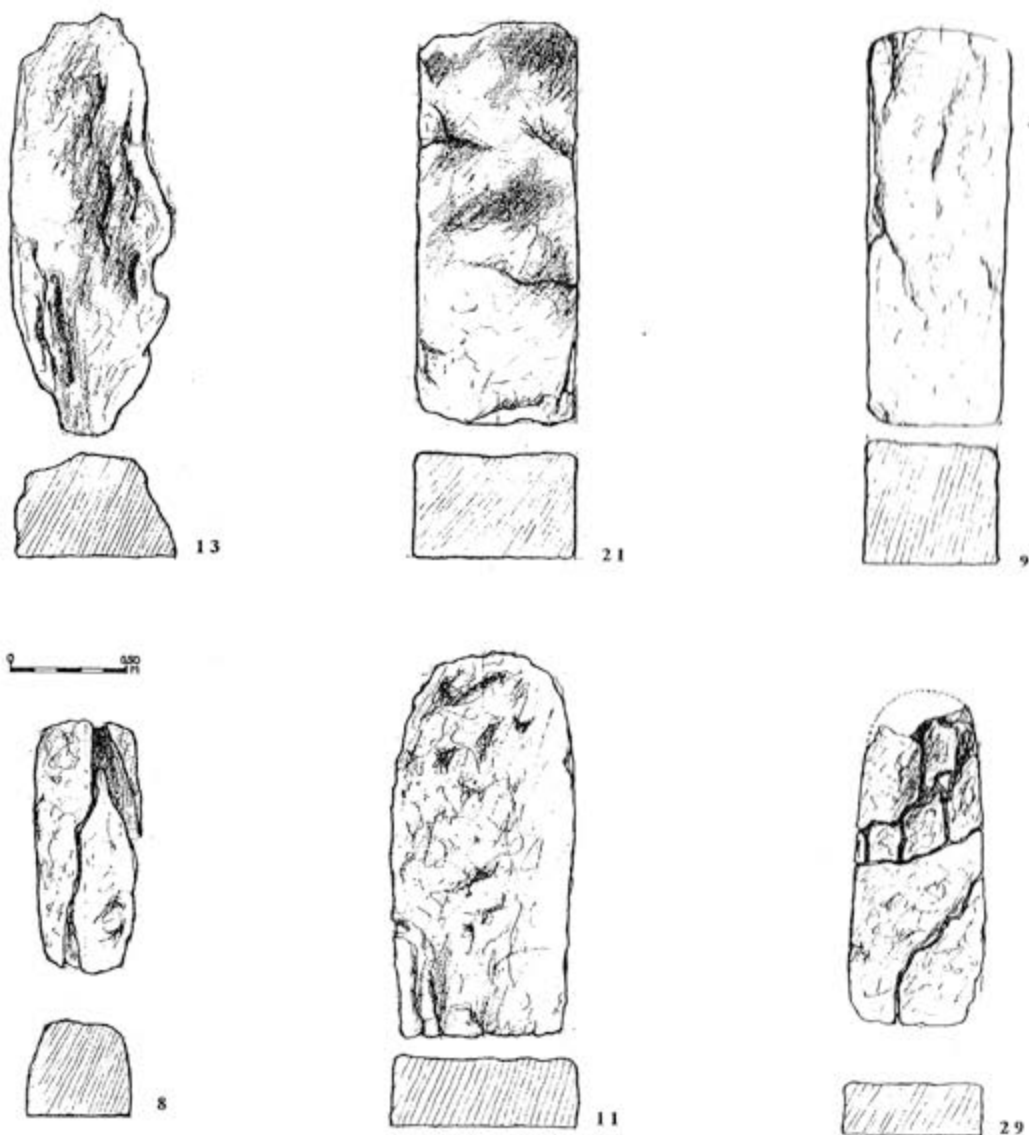
6

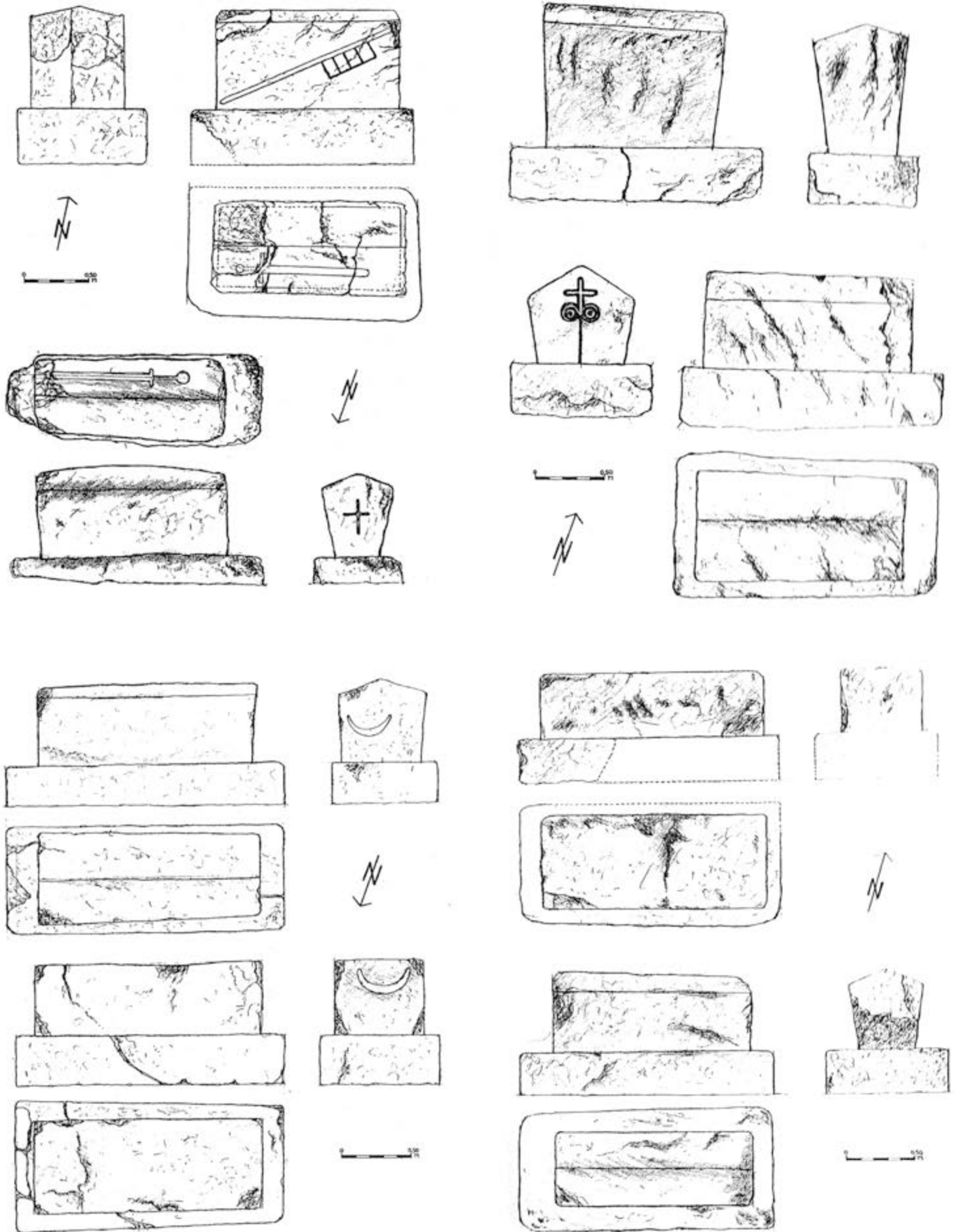
Стојићи - Косјерић: 1; Рогачица-Бајина Башта: 2; Солотуша, Антонијевића ливаде: 3
 Растиште, Мраморје, заселак Гајеви: 4; Растиште, Мраморје (лок. 158): 5 -7 (По: Зечевић, *Мраморје*)

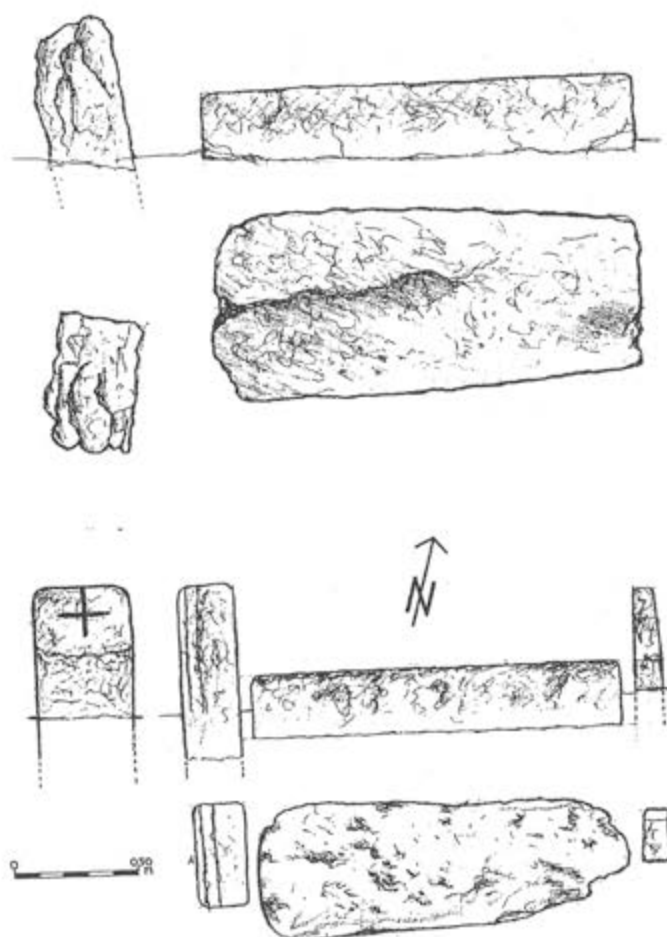
1. Мокра Гора, ситуација некрополе (По: Поповић, *Мокра Гора*, 13)

2. Мокра Гора, типови надгробних плоча (По: Поповић, *Мокра Гора*, 19)

Мокра Гора, примери надгробника (По: Поповић, *Мокра Гора*, 20-23)

25

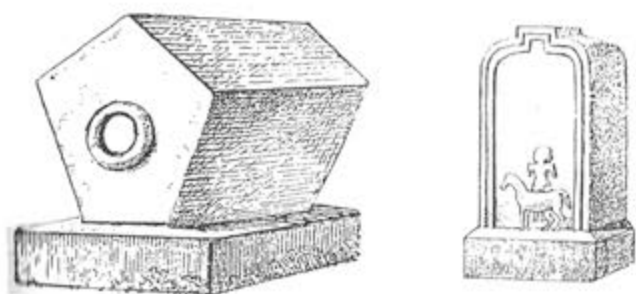

26

24

1. Мокра Гора, сложене сепулкралне целине, мали сљемењак и усадници (По: Поповић, *Мокра Гора*, 24-25)

2. Мокра Гора, цртежи надгробника Ф. Каница

1. Стаменића гробље - Кремна

2. Вучак - Грчко гробље

3. Ерчеге - Превија

4. Ерчеге - Превија

5. Луке - Ковиље

6. Луке - Ковиље

1. Попов камен-Крварица

2. Драгојевац

3. Лиса

4. Качер

5. Косјерић- Мркшина црква

1. Варда

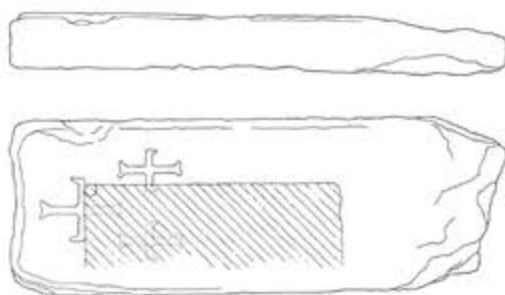
2. Скавци

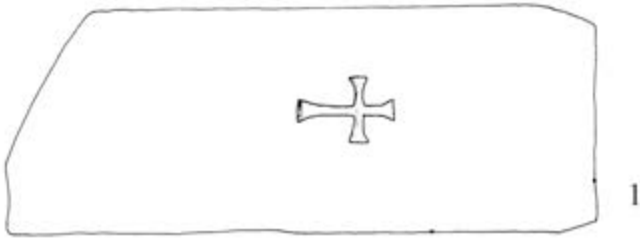
3. Стојићи

4. Стојићи

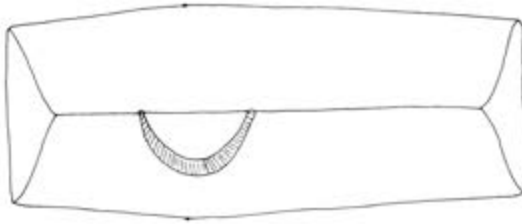
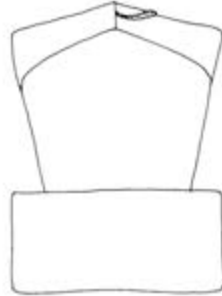
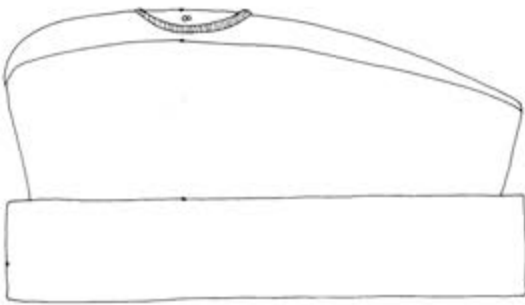
5. Сирогојно, (По: Златић-Ивић, Црква, 64)

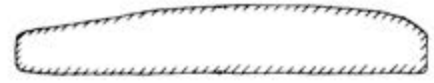
1

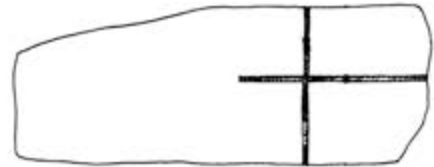
2

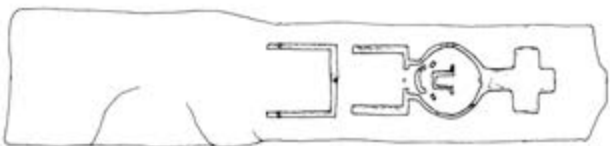
3

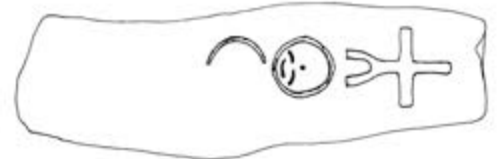
4

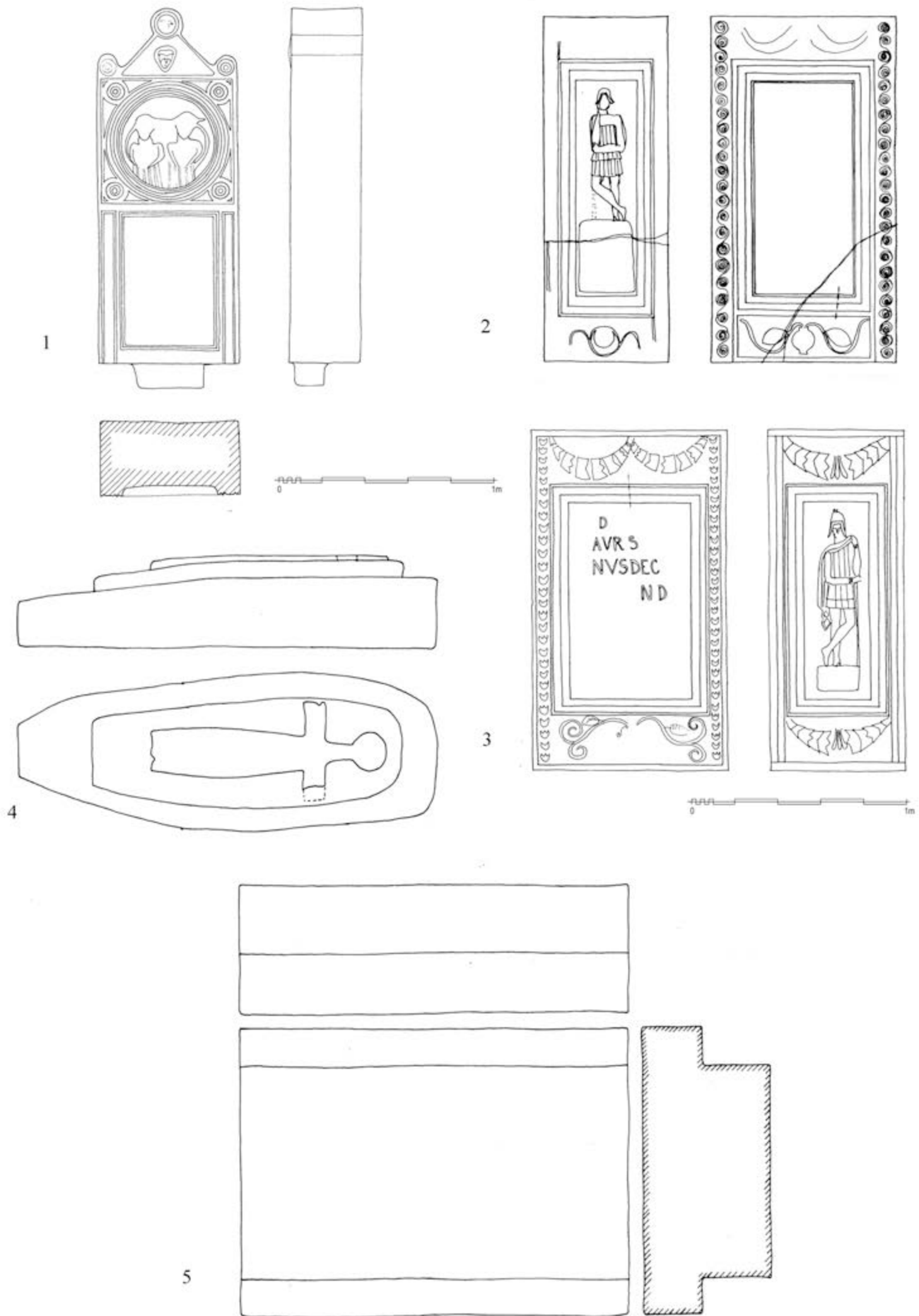

5

6

Т. 68: Некропола Тубићи (документација ЗЗСК-Краљево)

1. Маковиште

2. Маковиште - Дрпинци

3. Годачево - Раповина

4. Годачево- Матско гробље

5. Тубићи

6. Тубићи

Биографија:

Булић Маринка Дејан (ЈМБГ: 0510972710421) рођен је 05.10.1972. године у Београду, где је завршио основну и средњу електротехничку школу. Археологију на Филозофском факултету уписао је 1992. године, где је и дипломирао 2001. године на Катедри за средњовековну археологију са темом: *"Резултати археолошких истраживања манастира Давидовица"*. Постдипломске студије уписао је 2002. године на Одељењу за археологију Филозофског факултета, на којима је магистрирао јануара 2008. године са темом: *„Жупа Брвеник - Средњовековна археолошка налазишта“*. Радио је током 2002. године у Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву, као археолог-приправник, а од 2003. године запослен је у Историјском институту – Београд, најпре као истраживач-приправник, а од јуна 2008. као истраживач - сарадник.

Радио је на више различитих средњовековних локалитета обављајући најпре студентску праксу, а затим као члан стручне екипе или заменик руководиоца ископавања (Градина на Јелици, Росе-Мале Росе, манастир Дренча, манастир Давидовица, Небеске Столице, Михољска Превлака, Гамзиград, Ваљевска Грачаница...). Такође је самостално водио ископавања више локалитета (град Брвеник, Градина – Ерчеге, Градина- Радаљево, манастир Илиње, Градина – Лисина...).

Секретар Српског археолошког друштва био је од 2003. до 2005. године. Један је од покретача Археолошког прегледа - Нова серија. Био је један од аутора шестоделне получасовне серија *Историја Срба, пренемањихки период* која је емитована на РТС 2008. године.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани: Дејан М. Булић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Насеља и становништво „Земље“ Моравице (XIV - средина XVI века)

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 20. 03. 2014

_____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Дејан М. Булић

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада: Насеља и становништво „Земље“ Моравице (XIV - средина
XVI века)

Ментор: Проф др Синиша Мишић

Потписани Дејан М. Булић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 25. 03. 2014

_____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Насеља и становништво „Земље“ Моравице (XIV - средина XVI века)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, 25. 03. 2014

Потпис докторанда

